DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

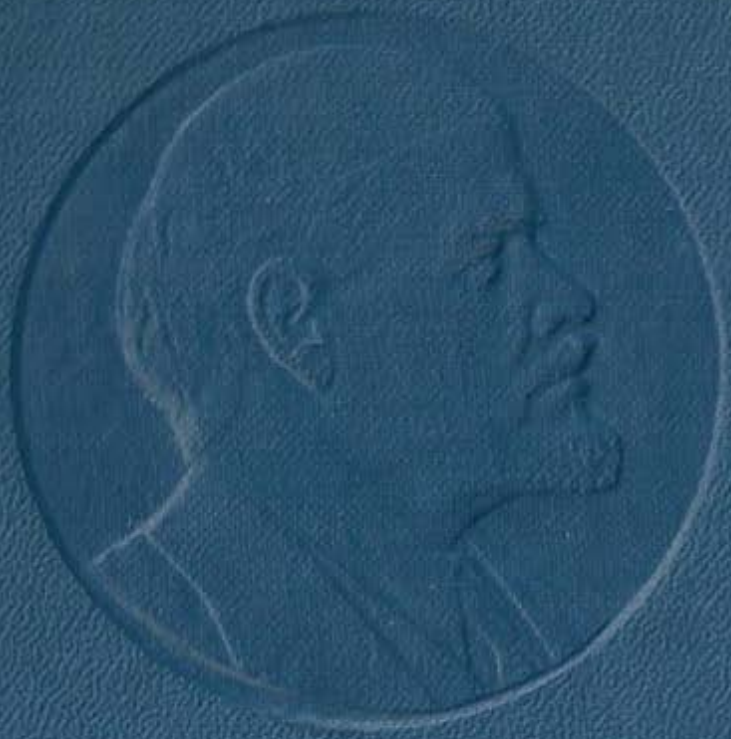
RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшиниз!

ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН
ТАМ
КҮЛЛИЈЈАТЫ

5

СОВЕТ ИТТИФАГЫ
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

*

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ
АЗӘРБАЈЧАН
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва • 1972

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
ФИЛИАЛЫ

В. И. ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН ТАМ КҮЛЛИЈЈАТЫ

РУСЧА
БЕШИНЧИ НӘШРИНДӘН
ТӘРЧҮМӘ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы · 1975

6—2—1
75

© Политиздат, 1972.

© Азәрнәшр, 1975

В. И. ЛЕНИН

ЧИЛД

5

Май—декабр 1901

МҮГӘДДИМӘ

В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллиҹҹатынын бешинчи чилдинә онун 1901-чи илин мајындан декабрына гәдәр олан дөврдә јаздығы әсәрләр дахилдир.

Русијада бу дөврдәки шәраит өлкәнин игтисади вә сијаси инкишафыны ләнкидән чаризмә вә тәһкимчилијин бүтүн галыгларына гаршы јөнәлдилмиш ингилаби һәрәкатын күчләнмәси илә сәчиҹҹәләнирди. Башланмыш олан дүнја игтисади бөһраны бу заман Русијаны да бүрүмүшдү. Капитализмин сүр'әтли инкишафы илә јанашы тәһкимчилијин чохлу галыгларынын давам етдији Русијанын игтисадиҹҹатынын хүсусиҹҹәтләри үзүндән, бир сыра губернијаларда баш верән гытлыг вә ачлыгла бир вахта дүшән бөһранын нәтичәләри өзүнү хүсусилә күчлү шәкилдә көстәрмишди. Хырда вә орта мүәссисәләр вар-јохдан чыхыр вә сыхышдырылыб арадан чыхарылырды. Сәнајенин тәмәркүзләшмәси күчләнмишди, капиталистләрин инһисар бирликләри мејдана кәлмәјә башламышды. Русијада капитализм империалист капитализм олурду.

Бөһран халг күтләләри ичәрисиндә ингилаби әһвалруһиҹҹәнин артмасына вә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсинә көмәк едирди. Фәһләләрин чыхышлары кет-кедә даһа күтләви, сијаси характер алырды. Игтисади тә'тилләрдән, әмәк вә мәишәт шәраитинин јахшылашдырылмасы уғрунда мүбаризәдән фәһләләр чаризмә гаршы ачыг сијаси мүбаризәјә — сијаси тә'тилләрә, нүмајишләрә кечирдиләр. Фәһлә һәрәкаты даһа јүксәк пилләјә галхырды.

Фәһләләрин ингилаби мүбаризәсинин тә'сири алтында кәнддә синфи мүбаризә кәскинләширди. Кәндлиләрин иғтишашлары, онларын мүлкәдарлар әлејһинә чыхышлары даһа тез-тез баш верир, даһа күтләви һал алырды. Тәләбәләр ичәрисиндә һәрәкат күчләнмишди, земство-либерал һәрәкаты чанланмышды. Русијада ингилаб јетишмәкдә иди.

Бу заман сосиал-демократ һәрәкаты кениш вүс'әт алмышды. Бир сыра ири шәһәрләрдә (Петербург, Москва, Тула, Иваново-Вознесенск, Одесса, Харков, Бакы, Тифлис вә с.) комитәләр вә группар вар иди. Лакин бүтүн бу тәшкилатлар арасында әлагә јох иди вә онлар күтләләрин кортәбии јүксәлишиндән кери галырдылар. Бүтүн ингилабчы сосиал-демократ гүввәләри бирләшдирмәк, кустарчылыға, идеја сәндәләмәләринә, «игтисадчылыға» гаршы мүбаризәни кенишләндирмәк лазым кәлирди. Сосиал-демократија гаршысына көзләнилән ингилабда фәһлә синфинин мүбаризәсинә башчылыг едә биләчәк пролетар партијасы јаратмаг вәзифәси кет-кедә даһа гәти шәкилдә чыхырды.

Чилдин әсас мәзмунуну Русијада мүбариз, мәркәзләшдирилмиш марксист фәһлә партијасы јаратмаг һаггында Ленин тәрәфиндән ирәли сүрүлән идејаны даһа да инкишаф етдирмәјә, партијанын тәшкилат гурулушу принсипләрини, онун програмыны, јахынлашмагда олан ингилаб шәраитиндә онун сијасәтини вә тактикасыны ишләјиб һазырламаға һәср олунан әсәрләр тәшкил едир. Бу әсәрләрдә ингилаби марксизм нәзәриҗҗәси уғрунда «игтисадчылара» вә тәфтишчиләрә гаршы В. И. Ленинин мүбаризәси, онун ингилабчы сосиал-демократијаны сых бирләшдирмәк вә Русијада ингилаби һәрәката рәһбәрлик етмәк саһәсиндә фәалиҗҗәти әкс олунур.

Чилдин әввәлиндә 1901-чи илин мајында «Искра»нын 4-чү №-синдә дәрч едилмиш «Нәдән башламалы?» мәгаләси верилир; бу мәгаләдә сосиал-демократијанын ән мүһүм вәзифәләри изаһ олунур, Үмумрусија марксист партијасы јаратмаг планы шәрһ едилир. Ленин һесаб едирди ки, мүтләгиҗҗәт режими вә полис

тә'гибләри шәраитиндә партија гуруҹулуғуна башламаг үчүн әсас һалга Үмумрусија гејри-легал марксист гәзетидир. О јазырды: «Зәннимизҹә, фәалијјәтин башланғыҹ нөгтәси, истәдијимиз тәшкилатын јарадылмасы јолунда атылачаг илк әмәли аддым вә нәһајәт, һәмин тәшкилаты даим инкишаф етдирмәк, дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк үчүн рәһбәр тута биләҹәјимиз әсас хәтт — үмумрус сијаси гәзетинин јарадылмасындан ибарәт олмалыдыр» (бу чилд, сәһ. 9).

Мәгаләдә мүнтәзәм, принсипчә мөһкәм, һәртәрәфли тәблиғат вә тәшвигаты гајдаја салмаг вә белә бир тәшвигат апармаг ишиндә, күтләләрин сијаси чәһәтдән маарифләндирилмәси, идеја тәрбијәси вә тәшкил едилмәси саһәсиндә сосиал-демократијанын ишини тәшкил етмәкдә гәзетин бөјүк әһәмијјәти гејд олунур. Ленин көстәрирди ки, гәзет јалныз коллектив тәблиғатчы вә коллектив тәшвигатчы дејил, һәмчинин коллектив тәшкилатчы олмалыдыр. О, сосиал-демократијанын бүтүн комитәләрини идеја вә тәшкилат чәһәтдән сых бирләшдирмәкдә башлыча васитә олмаг е'тибары илә гәзетин ролуну хүсусилә гејд едирди. Ленин јазырды ки, гәзети материалларла тәчһиз етмәк вә јерләрдә јајмаг мәгсәди илә онун јанында јарадылан јерли акентләр шәбәкәси «мәһз бизә лазым олан тәшкилатын: бүтүн өлкәни әһатә едә биләчәк гәдәр бөјүк, чидди вә әтрафлы әмәк бөлкүсү јарада биләчәк гәдәр кениш вә чохчәһәтли, һәр чүр шәраитдә, һәр чүр «дөнүшләрдә» вә һәр чүр көзләнилмәз һалларда *өз* ишини дөнмәдән давам етдирә биләчәк гәдәр мәтин, һәм дүшмән бүтүн гүввәләрини бир нөгтәјә топладыгда онун үстүн гүввәси илә ачыг дөјүшдән чәкинә биләчәк гәдәр, һәм дә һүчум едиләчәјини дүшмән һарада вә нә заман ән аз көзләјирсә, орада вә о заман дүшмәнин ағыр тәрпәнмәсиндән истифадә едиб она һүчум едә биләчәк гәдәр чевик бир тәшкилатын әсасы олачагдыр» (сәһ. 12—13).

«Игтисадчылығын мүдафиәчиләри илә сөһбәт» мәгаләсиндә Ленин «игтисадчыларын» оппортунист бахышларыны, һәрәкатын кортәбии «мадди» үнсүрләри илә шүурлу идеоложи үнсүрләри арасындакы гаршы-

лыглы мүнасибәтләр мәсәләсиндән онларын баш ача билмәдикләрини ифша едир. Ленин фәһлә синфинин партијасы үчүн ингилаби марксист идеолокијасынын әһәмијјәтини, күтләләрин габагчыл нәзәриҗҗә илә силаһланмыш вә һәрәката рәһбәрлик едә билән сијаси рәһбәри, идеологу, башчысы олмаг е'тибары илә партијанын фәһлә һәрәкатында ролуну хүсуси бир гүввә илә гејд едир. Ленин јазырды: «Игтисадчылар» «анламырлар ки, «идеолог» анчаг о заман идеолог адына лајиг олур ки, кортәбии һәрәкатын *өнүндә* кедиб она јол көстәрир, һәрәкатын «мадди үнсүрләринин» кортәбии шәкилдә раст кәлдикләри бүтүн нәзәри, сијаси, тактика вә тәшкилат мәсәләләрини башгаларындан габаг һәлл едә билир» (сәһ. 405).

Ленин «игтисадчылығын» оппортунист маһијјәтини дәриндән ашкара чыхармышды. О көстәрмишди ки, бир чәрәјан олмаг е'тибары илә «игтисадчылығын» хүсусијјәти будур: принсипиал чәһәтдән — марксизми бајағылашдырыр вә оппортунизмин бир нөвү олан мүасир «тәнгид» гаршысында ачиз галыр; сијаси чәһәтдән — сијаси тәшвигаты вә сијаси мүбаризәни мәһдудлашдырмаға сә'j едир, баша дүшмүр ки, сосиал-демократија үмумдемократик һәрәката рәһбәрлији өз әлинә алмадан мүтләгијјәти девирә билмәз; тактики чәһәтдән — там сәбатсызлыг көстәрир; тәшкилат чәһәтдән — баша дүшмүр ки, һәрәкатын күтләви характери сосиал-демократијанын вәзифәсини — «һәм һазырлыг мүбаризәсинә, һәм һәр чүр көзләнилмәз партлајышлара, һәм дә, нәһајәт, сон гәти һүчума рәһбәрлик едә билән мөһкәм вә мәркәзләшдирилмиш ингилабчылар тәшкилаты јаратмаг» (сәһ. 407) вәзифәсини нәинки зәифләтмир, әксинә, күчләндирир.

РСДФП харичи тәшкилатларынын «бирләшдиричи» гурултајында В. И. Ленинин чилддә чап едилән чыхышлары, ««Бирләшдиричи» гурултајын сәнәдләри» китабчасына мүгәддимә», «С.-Петербург комитәсинә чаваб» мәгаләси вә башгалары «игтисадчыларын» бахышларыны тәблиғ едән «Рус сосиал-демократлары иттифагы»на гаршы «Искра» идејалары вә тактикасы уғрунда В. И. Ленинин вә ингилабчы сосиал-демократ-

ларын мүбаризәсини ишыгландырыр. Бу сәнәдләрдә Ленин белә изаһ едир: «Иттифаг» илә јалныз о һалда бирләшмәк олар ки, о, «игтисадчылыға» вә бернштејнчилијә јарынмагдан тамамилә имтина етсин вә ингилабчы сосиал-демократијанын принсипләрини вә тактикасыны гәбул етсин. «Харичдәки ишләр» мәгаләсиндә «Искра» вә «Зарја»нын харичи тәшкилатлары илә ингилабчы «Сосиал-демократ» тәшкилатынын «Ингилабчы рус сосиал-демократијасынын харичи чәмијјәти» һалында бирләшдији билдирилир.

Чилддә аграр мәсәләсиндә марксизм нәзәријјәсинин мүдафиәсинә вә даһа дәриндән ишләниб һазырланмасына һәср едилән «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәри хејли јер тутур. Бу әсәрдә Ленин марксизмин ингилаби тә'лимини «тәнгид» едән, марксизм нәзәријјәсинин кәнд тәсәррүфатына тәтбиг едилә билмәјәчәјини сүбут етмәјә чалышан, кәнд тәсәррүфатынын капиталист тәкамүлүнү инкар едән рус тәфтишчиләриндән Булгакову, Чернову вә алман тәфтишчиләриндән Давиди, Һертси вә башгаларыны һәртәрәфли тәнгид етмишдир.

Ленин «марксизмин тәнгидинин», дәбдә олан бу тәнгидин елми чәһәтдән әсассыз олдуғуну көстәрмиш, тәфтишчиләрин нәзәри бахышларынын маһијјәтини ашкара чыхарыб гејд етмишдир ки, бу бахышларын маһијјәти иртичачы буржуа игтисадчыларынын чејнәнмиш дәлилләрини ачыз шәкилдә тәкрар етмәкдән ибарәтдир. О, әкинчиликдә хырда вә орта тәсәррүфатларын сабитлији һаггында тәфтишчиләрин јалан ујдурмаларыны дармадағын етмиш, аграр мәсәләсинин маһијјәтини тәшкил едән ән мүһүм ичтимаи проблемләрдән јан кечмәк, кәнд тәсәррүфатындакы керилијин вә кәндли күтләләринин јохсуллашмасынын һәгиги сәбәбләрини пәрдәләмәк үчүн онларын көстәрдикләри чәһдләри ифша едәрәк билдирмишдир ки, бунун сәбәбләри тәһкимчилијин галыгларында, торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтдә, капиталист мүнасибәтләри системиндәдир. О јазырды: «Тәбиидир ки, бу буржуа мәддаһы, әкинчилијин керидә галмасынын ичтимаи вә тарихи сәбәбләрини е'тинасыз бурахмаға чалышараг,

тәгсири «тәбиәт гүввәләринин мүһафизәкарлығы» үзәринә вә «мәһсулдарлығын азалмасы гануну» үзәринә јыхыр. Бу бәднам гануида мәддаһлыг вә күтлүкдән башга бир шеј јохдур» (сәһ. 259).

Ленин Русијанын, Алманијанын, Данимарканын кәнд тәсәррүфатыиа аид игтисади мә'луматы марксистчәсинә дәриидән тәһлил етмәк әсасында инандырычы шәкилдә сүбут етмишдир ки, капитализмин Маркс тәрәфиидән кәшф едилән игтисади ганунаујғунлуглары кәнд тәсәррүфатыида да фәалијјәт көстәрир. Бурада да капиталист иикишафы просеси өзүнә хас олан бүтүи зиддијјәтләрлә баш верир. Истеһсалын тәмәркүзләшмәси, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси, орта кәндли тәсәррүфатларынын сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы вә вар-јохдан чыхмасы, чүз'и мигдар варлыларын даһа да варланмасы, кәнд әһалисинин әксәријјәтинин пролетарлашмасы шиддәтләнир, кәндә синфи мүбаризә даһа да кәскинләшир. Ленин јазырды: «...*Бүтүн* әкинчи әһалинин статистикасы пролетарлашманын мәһз ики просесини, ортодоксал марксизм тәрәфиндән һәмишә көстәрилән вә оппортунист тәнгидчиләрин шаблон ибарәләрлә башдан етмәјә чалышдыглары ики просеси, — бир тәрәфдән, кәндлиләрин торпагсызлашмасынын артдығыны, кәнд әһалисинин мүлкијјәтдән мәһрум олунуб шәһәрләрә гачдығыны вә ја торпағы олан фәһләдән торпағы олмајан фәһләјә чевриддијини; — дикәр тәрәфдән, кәндлиләрин «јардымчы кәсбкарлығынын» инкишаф етдијини, јә'ни пролетарлашманын биринчи пилләси олуб һәмишә еһтијачын кетдикчә артмасы илә (иш күнүнүн узанмасы, јемәјин писләшмәси вә саирә илә) нәтичәләнән бир һалы — әкинчилијин сәнаје илә бирләшмәсини там ајдын бир сурәтдә көстәрир» (сәһ. 246). Ленин көстәрирди ки, кәнддә бүтүн зиддијјәтләрин кәскинләшмәси лабүд сурәтдә кәндли күтләсинин наразылығынын артмасына сәбәб олур вә гаршыдакы ингилабда зәһмәткеш кәндлиләр пролетариатын е'тибарлы мүттәфиги ола биләрләр.

Ленин аграр мәсәләси барәсиндә ингилаби марксизм тә'лимини даһа да инкишаф етдирди. О, кәнд

тәсәрруфатында рәгабәт һаггында; орада нки инһисар: торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәт инһисары вә торпаг үзәриндә капиталист тәсәрруфаты инһисары олмасы һаггында мүддәалары ишләҗиб һазырлады; диференсиал вә мүтләг рента һаггында марксизм тә'лимини бәрпа етди вә инкишаф етдирди. «Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә В. И. Ленинин ифадә етдији идеҗаларын вә мүддәаларын инкишаф етдирилдији «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәри онун тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш олан РСДФП аграр програмынын вә кәндлиләр барәсиндә партијанын тактикасынын әсасы олду.

Чилддә верилән «Анархизм вә сосиализм» тезисләриндә Ленин анархизмин ичтимаи маһиҗҗәтини вә сијаси мәзмунуну ашкара чыхарыр. О көстәрир ки, фәһлә синфинин мәнафеҗинин ифадәчиси ролу ојнамаг иддиасында олан анархизм һәгигәтдә хырда буржуа чәрәјаныдыр, «астарына чеврилмиш олан буржуа *фәрдиҗҗәтчилиҗидир»,* «һәјаты позулмуш зијалынын вә ја лүтүн» психолокијасыны ифадә едән бир фәрдиҗҗәтчиликдир. Анархизм дүнјакөрүшү истисмарын сәбәбләрини, чәмиҗҗәтин инкишафында ири истеһсалын ролуну вә капитализмин јерини сосиализмин тутмасы лабүдлүјүнү баша дүшмәмәҗә; пролетариатын синфи мүбаризәсини, дөвләтин ролуну баша дүшмәмәҗә әсасланыр. Анархизм торпаг үзәриндә хырда мүлкиҗҗәтчиләри вә хырда тәсәрруфаты мүдафиә етмәк мөвгеләриндә дурур, фәһләләри тәшкил вә тәрбиҗә етмәҗин зәрурилиҗини инкар едир вә «сијасәтин инкары пәрдәси алтында фәһлә синфини *буржуа* сијасәтинә табе етмәҗә» доғру апарыр.

«Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һанниболлары» мәгаләсиндә Ленин либерал буржуазија барәсиндә марксист партијанын тактикасыны ишләҗиб һазырлајыр. Малиҗҗә назири Виттенин кизли «Әрзнамә»синин материаллары вә буна Р. Н. С.-ин (Струвенин) мүгәддимәси әсасында Ленин көстәрир ки, чар һөкүмәти 60-чы илләрдәки ингилаби һәрәката күзәшт һесаб етдији земствонун ролуну мәһдудлашдырмаға чалышыр. Мәгаләдә реал керчәкликлә һесаблашма-

јыб земствонун маһијјәтини баша дүшмәјәрәк ону конститусијалы өзүнүидарәннн рүшејми һесаб едән либералларын хам хәјаллары ифша едилир. Ленин либерализмин сијаси маһијјәтини, рус либераллары-нын гондарма ингилабчылығыны, һәтта аз-чох демократик төләбләри дә онларын мүдафиә етмәк истә-мәдикләрини вә буну бачармадыгларыны ашкара чыхармышды. О көстәрир ки, рус либерализминин бүтүн сә'јләри күтләләрин ингилаби әһвали-руһијјә-синдән чаризми ингилабла горхутмаг үчүн истифадә етмәја, ондан буржуазија вә буржуалашмыш мүлкә-дарлар үчүн әлверишли олан мискин ислаһатлар го-пармаға јөнәлдилмишди. Ленин һесаб едирди ки, со-сиал-демократија мүтләгијјәтә гаршы чеврилмиш һәр бир һәрәката јардым көстәрмәклә рус либерализми-нин хам хәјалларыны, онун «ифрат бошбоғазлыгдан вә биабырчы сүстлүкдән ибарәт» сијасәтини ифша етмәли, ингилаби һәрәкат үчүн либерализмин хам хә-јалларынын зәрәрини изаһ етмәлидир.

««Свобода» журналы һаггында»мәгаләсиндә Ленин журналы нәшр едән «Свобода» групунун оппортунист мөвгејини ифша едир. Ленин сосиализм идејаларыны журналын тәһриф етдијини вә бајағылашдырдығыны тәнгид едир. О өјрәдир ки, фәһләләр үчүн һәгигәтән популјар вә анлашыглы шәкилдә нечә јазмаг, онлара марксизмин дәрин нәзәри тә'лиминдән чыхан мүрәккәб нәтичәләри вә мүддәалары ән садә ичтимаи мисаллар әсасында баша дүшмәкдә көмәк етмәк лазымдыр.

Чилдә дахил олан бир сыра мәгаләләр Ленинин ингилаби публисистикасы нүмуиәсидир. Бу мәгалә-ләрдә чаризмин полис зүлмү ифша едилир, ингилаби әһвали-руһијјәнии күчләнмәси лабүдлүјүнүн ичтимаи-игтисади вә сијаси сәбәбләри ашкара чыхарылыр, Ру-сијада ингилаби һәрәкатын перспективләри мүәјјән едилир. «Бөһранын дәрсләри» мәгаләсиндә Ленин көстәрир ки, капитализм инкишаф етдикчә, истеһса-лын кет-кедә даһа ичтимаи олан характери илә хүсу-си олараг галан мәнимсәмә арасында капитализм системинин әсас зиддијјәтинин кәскинләшмәси бүтүн капитализм системини сарсыдан, дөври шәкилдә тәк-

рарланан игтисади бөһранлары лабүд едир. Ленин көстәрир: «Чох бөјүк ифласлар да анчаг она көрә мүмкүн вә лабүд олмушдур ки, гүдрәтли *ичтимаи* мәһсулдар гүввәләр јалныз мәнфәәт күдән варлылар күруһунун әлинә кечмишдир» (сәһ. 91). Капиталист истеһсал үсулуиуи лабүд чығырдашы олан бөһранлар капитализми мәһвә доғру апаран јени вә даһа дәрин бөһранлар үчүн зәмии һазырлајыр.

Ленин бөһраны капитализм үчүн тәсадүфи бир һал кими гәләмә вермәк үчүн буржуа мәддаһларынын вә тәфтишчиләрин көстәрдикләри чәһдләри ифша едир. О, тәфтишчиләрин дәлилләринин әсассыз олдуғуну ашкара чыхарыр. О јазыр: «Бөһран көстәрир ки, ики ил бундан әввәл һај-күј гопарыб ифлас еһтималыны инди даһа азалмагда олдуғуну сөјләјән сосиалистләр (јәгин ки, буржуа игтисадчыларынын нәзәријјәләрини тәнгидсиз гәбул етдикләринә көрә өзләрини «тәнгидчи» адландыран сосиалистләр) нә гәдәр узагкөрмәз имишләр» (сәһ. 93).

Мәгаләдә гејд едилир ки, сосиалист пролетариат ордулары капиталын вә хүсуси мүлкијјәтин һөкмранлығыны девирәчәкләри вахта гәдәр бөһранлар давам едәчәкдир. Русијанын тимсалында көстәрилир ки, бөһранын хүсусилә күчлү вә кәскин шәкилдә өзүнү көстәрән дағыдычы тә'сирн фәһләләрә өз синфи мәнафејини дәрк етмәји, капитализмә гаршы гәти һәрәкәтләр үчүн даһа сых бирләшиб тәшкил олунмағы өјрәдир.

«Јени вурушма», «Нүмајишләрин башланмасы», «Дәјәрли е'тираф» мәгаләләриндә вә башга мәгаләләрдә ингилаби фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши, фәһләләрии игтисади тә'тилләрдән сијаси тә'тилләрә вә нүмајишләрә, чар мүтләгијјәти әлејһинә ачыг чыхыша кечмәси сәчијјәләндирилир. Ленин фәһлә синфиин сијаси шүурлулуғунун вә ингилаби фәаллығыиын артдығыны гејд едир, сосиал-демократијанын фәһлә һәрәкатына башчылыг етмәк, пролетариатын һегемонлуғу уғрунда мүбаризә апармаг, «бүтүн халгын азадлығы уғрунда» мүбаризәнин зәрурилијини изаһ етмәк вәзифәсини гејд едир.

Бир сыра мәгаләләрдә бөһран вә ачлыг үзүндән вар-јохдан чыхмаға вә гырылмаға мәһкум олан Русија кәндлиләринин јохсул вәзијјәти ишыгландырылыр; кәндли күтләләринин әсрләр боју давам едән итаәткарлыгдан вә авамлыгдан ајылыб мүлкәдарлара гаршы ингилаби мүбаризәјә гошулдуглары көстәрилир. «Зарја» журналында дәрч едиләркән «Дахили ичмал» кими үмуми бир башлыг алтында бирләшдирилән «Ачлыг» вә «Бөһрана вә ачлыға мүнасибәт» мәгаләләриндә, һәмчинин «Ачларла мүбаризә» вә с. мәгаләләриндә, мүлкәдарларын мәнафејини мүдафиә едән, ач кәндлиләрин ағыр вәзијјәтини кизләтмәјә чалышан вә ачлара көмәк көстәрмәк үстүндә хүсуси хејриҗҗәчиләри чәзаландыран чар һөкумәтинин тәһкимчилик сијасәти ифша едилир. Ленин кәндли үсјаны гаршысында чаризмин горхуја дүшдүјүнү, кәндлиләрин ингилаби чыхышыны күч илә јатырмаға вә ја мүхтәлиф һијләләрлә бунун гаршысыны алмаға чалышдығыны көстәрир. О изаһ едирди ки, ачлара јардым һаггында һөкумәтин тә'мимнамәси әслиндә «ачлара гаршы мүһарибә» вә онлара көмәк едәнләрә гаршы мүһарибә е'лан етмәк демәкдир; ачлар үчүн иш тәшкили һаггында мүвәггәти гајдалар кәндлиләри сыхышдырыб әсарәт алтына алан «каторга гајдаларыдыр». «Тәһкимчиләр өз ишләриндәдир» мәгаләсиндә Ленин хүсуси шәхсләр үчүн Сибирдә хәзинә торпаглары ајыран, тәһкимчиләрин тәләбләрини өдәмәк вә Сибирдә мүтләгиҗҗәт үчүн е'тибарлы дајаг јаратмаг мәгсәди күдән һөкумәт ганунунун тәһкимчи, мүртәче маһиҗҗәтини ашкара чыхарыр. Бу әсәрләрдә кәндлиләр ичәрисиндә протестин күчләндији гејд олунур, гаршыдакы ингилабда фәһләләрлә кәндлиләрин үмуми мәнафеји ашкара чыхарылыр, ахы онлары бир-биринә јахынлашдыран чәһәт «...јалныз ишсизлик вә ачлыг дејилдир, фәһләләрин бирләшмәк вә мүдафиә олунмаг имканыны әлләриндән алан, кәндлиләрин исә һәтта онлара ианәчиләр тәрәфиндән көндәрилән јардымы әлләриндән алан полис зүлмү дә фәһләләрлә кәндлиләри бир-биринә јахынлашдырыр. Һәр чүр јашајыш васитәләри

әлиндән чыхмыш милјонларла халг ағыр полис пәнчәсини јүз гат ағырлыгла һисс едир» (сәһ. 94—95).

«Һазырлыг материаллары» бөлмәсиндә «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм Һаннибаллары» (илк дәфә чап олунур), «Тәһкимчиләр өз ишләриндәдир», «Јени вурушма» вә башга мәгаләләрин планлары, конспектләри, илкин вариантлары вә бунлара аид олан башга һазырлыг материаллары чап едилир.

«Рус инғилабчы сосиал-демократијасынын харичи тәшкилатынын низамнамәси лајиһәсинә дүзәлишләр вә гејдләр» (илк дәфә чап олунур) өз мәзмуиуна көрә «Харичдәки ишләр» мәгаләсинә јахындыр. Бунлар В. И. Ленинин Русија ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи тәшкилатларыны бирләшдирмәк саһәсиндә фәалијјәтини, бу бирләшмәдә «Искра»нын рәһбәр ролуну горујуб мүдафиә етмәк уғрунда, онун фәалијјәтиндә «Искра» принсипләри вә тактикасы уғрунда апардығы мүбаризәни әкс етдирир.

«Искра» үчүн јазылан «Рјазановун «Ики һәгигәт» мәгаләсинә гејдләр» (илк дәфә чап олунур) В. И. Ленинин «Искра»да редаксија ишини сәчијјәләндирир. Ленин мүәллифин субјективист бахышларыны, онун шәраитдән баш ача билмәдијини, азадлыг һәрәкатында Н. К. Михајловскинин ролуну ширтдијини тәнгид едир.

«Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәри үчүн әлдә олан чохлу һазырлыг материаллары ајрыча бир чилд тәшкил едәчәкдир.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту

НӘДӘН БАШЛАМАЛЫ?[1]

1901-чи илин маjында jазылмышдыр

1901-чи илин маjында «Искра»нын 4-чү №-синдә чап едилмишдир

Гәзетин мәтниндән чап олунур

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ

ИСКРА

«Изъ искры возгорится пламя!»
Отвѣтъ декабристовъ Пушкину

№ 4. МАЙ 90 ГОДА №

СЪ ЧЕГО НАЧАТЬ?

Вопросъ „что дѣлать?" не переставалъ стоять съ особенной силой передъ всѣми русскими соціалъ-демократами. Рѣдко кто изъ нашихъ (если только не было въ нашей средѣ такихъ людей, о которыхъ мы ничего не знаемъ) не задумывался надъ этимъ вопросомъ, когда онъ видѣлъ, какъ организація наша и наши знанія зачастую не удовлетворяютъ насущныхъ нуждъ. Рѣдко кто-нибудь изъ насъ не испытывалъ тяжелаго чувства при сознаніи своей безсильности передъ этими нуждами. И надо признать, что этотъ вопросъ для практической работы получилъ въ послѣдніе годы особенно большое значеніе. Съ одной стороны, за послѣдніе годы мы видѣли такой ростъ рабочаго движенія, такое усиленное стремленіе рабочихъ къ знанію соціализма и къ борьбѣ за него, такое широкое распространеніе соціалистическихъ воззрѣній среди молодежи, такое сочувственное отношеніе къ соціализму со стороны либеральной части общества, такой ростъ революціонныхъ настроеній среди всѣхъ слоевъ населенія, что, казалось, передъ соціалъ-демократами открывается самое широкое поле дѣятельности, что ихъ призываетъ къ себѣ сама жизнь. Съ другой стороны, за послѣдніе годы мы видѣли такое усиленіе репрессій, такое стѣсненіе всякой общественной дѣятельности, такое разстройство всѣхъ нашихъ организацій, такой упадокъ духа среди революціонеровъ, что, казалось, самое существованіе соціалъ-демократической партіи поставлено подъ вопросъ. Не говоримъ уже о томъ, что, при такихъ условіяхъ, самая широкая дѣятельность должна была принять характеръ кружковщины, что она должна была ограничиться самыми мелкими, частными задачами, что всякая попытка выйти изъ этого положенія должна была казаться безумной

«Нә етмәли?» суалы сон илләр хүсуси бир гүввә илә рус сосиал-демократларынын гаршысында дурур. Мәсәлә (80-чи илләрин ахырларында вә 90-чы илләрин әввәлләриндә олдуғу кими) һансы јолла кетмәк үзәриндә дејилдир, мәсәлә онун үзәриндәдир ки, мә'лум јолда биз нә кими әмәли аддымлар атмалыјыг вә бу аддымлары мәһз нечә атмалыјыг. Мәсәлә әмәли фәалијјәт системи вә планы үзәриндәдир. Һәм дә е'тираф етмәк лазымдыр ки, әмәли фәалијјәт партијасы үчүн мүбаризәнин характери вә үсуллары мәсәләси кими әсас бир мәсәлә биздә һәлә дә һәлл олунмамыш галыр, јенә дә чидди ихтилафлар доғурур ки, бунлар да тәәссүф едиләчәк фикир сәбатсызлығы вә тәрәддүдләри олдуғуну көстәрир. Бир тәрәфдән, сијаси тәшкилат вә тәшвигат ишини зәифләтмәјә вә мәһдудлашдырмаға чалышан «игтисадчылыг» мәсләки[2] һәлә һеч дә өлүб кетмәмишдир. Дикәр тәрәфдән дә, һәр бир јени «чәрәјан» шәклинә кирән, ани тәләбаты бүтөвлүкдә һәрәкатын әсас вәзифәләриндән вә даими еһтијачларындан ајырд едә билмәјән принсипсиз еклектизм мәсләки јенә әввәлки кими, тәкәббүрлә баш галдырмагдадыр. Мә'лум олдуғу кими, бу мәсләк «Рабочеје Дело»да[3] өзүнә јува тикмишдир. Онун сон «програм» бәјанаты — «Тарихи дөнүш» кими курултулу сәрләвһәси олан курултулу мәгалә («Листок «Рабочего Дела»»нын[4] 6-чы нөмрәси) — верилмиш характеристиканы хүсусилә ајдын тәсдиг едир. Һәлә дүнән биз «игтисадчылыга» јарынырдыг, «Рабочаја

Мысл»ын[5] гәти писләнмәсиндән һиддәтләнирдик, мүтләгиҗҗәтә гаршы мүбаризә мәсәләсинин плехановчасына гоҗулушуну «җумшалдырдыг», — бу күн нсә биз Либкнехтин сөзләрини ситат кәтиририк: «Әкәр вәзиҗҗәт 24 саат ичәрисиндә дәҗишилсә, тактиканы да 24 саат ичәрисиндә дәҗишднрмәк лазымдыр», инди биз мүтләгиҗҗәт үзәринә ачыг һәмлә үчүн, һүчум үчүн «мәһкәм мүбариз тәшкилатдан», «күтлә ичәрисиндә кениш ингилаби сијаси (нә бөјүк гәтиҗҗәт: һәм ингилаби, һәм дә сијаси!) тәшвигатдан», «даим күчәләрдә протест чыхышлары тәшкил етмәјә чағырмагдан», «кәскин (sic!*) сијаси характерли күчә нүмајишләри дүзәлтмәкдән» вә саирә, вә б. к., вә и. а. бәһс едирик.

Биз бәлкә дә мәмнуиҗҗәтлә гејд едә биләрдик ки, јалныз ајры-ајры күзәштләр әлдә етмәк үчүн дејил, мүтләгиҗҗәт галасының өзүнү дә алмаг үчүн мәһкәм вә мүтәшәккил бир партија јаратмаг һаггында «Искра»-нын[6] биринчи нөмрәсиндә ирәли сүрдүјүмүз програмы «Раб. Дело» бу гәдәр тез гаврамышдыр, лакин бунү гаврајанларын һеч бир мәһкәм иөгтеји-нәзәрини олмамасы бүтүн мәмнунлуғу һечә чыхара биләр.

«Раб. Дело» Либкнехтин адыны, әлбәттә, әбәс јерә чәкир. Мүәјјән хүсуси бир мәсәлә һаггында тәшвигат тактикасыны, партија тәшкилаты ишинин мүәјјән бир һиссәсинин һәјата кечирилмәси тактикасыны 24 саат ичәрисиндә дәҗишдирмәк олар, үмумиҗҗәтлә, һәмишә вә һөкмән мүбариз тәшкилатын вә күтләләр ичәрисиндә сијасн тәшвигатын лазым олуб олмамасы һаггындакы бахышлары исә нәинки 24 саат ичәрисиндә, һәтта 24 ај әрзиндә дә олса, јалныз тамамилә сәбатсыз адамлар дәҗишдирә биләрләр. Шәраитин фәргли олмасына, дөврләрин дәҗишмәсинә истинад етмәк күлүнчдүр: мүбариз тәшкилат јаратмаг вә сијаси тәшвигат апармаг үзәриндә һөкмән һәр чүр «ади, динч» шәраитдә, һәр чүр «ингилаби руһ дүшкүнлүҗү» дөврүндә ишләмәк лазымдыр — бундан әлавә: һәмин иш мәһз бу кими шәраитдә вә бу кими дөврләрдә хүсусилә зәруридир, зира партлајыш вә һәјәчан анларында

* — белә! *Ред.*

тәшкилат јаратмаг артыг кеч олар; бу тәшкилат һазыр олмалыдыр ки, дәрһал кениш ишә башласын. «Тактиканы 24 саат ичәрисиндә дәјишдирмәк»! Тактиканы дәјишдирмәк үчүн әввәлчә тактика өзү олмалыдыр, лакин һәр бир шәраитдә вә һәр бир дөврдә сијаси мүбаризә апармаг ишиндә тәчрүбә әлдә етмиш мөһкәм бир тәшкилат олмаса, мөһкәм принсипләр әсасында гурулан, дөнмәдән һәјата кечирилән вә тактика адландырылмаға лајиг олан мүнтәзәм фәалијјәт планындан һеч данышыг ола билмәз. Доғрудан да, фикир верин: бизә дејирләр ки, «тарихи шәраит» партијамызын гаршысына «тамамнлә јени» бир мәсәлә— террор мәсәләсинн гојмушдур. Дүнән «тамамилә јени» мәсәлә сијаси тәшкилат вә тәшвигат мәсәләси иди, бу күн исә — террор мәсәләсидир. Бу гәдәр затыны унудан адамларын тактиканы көкүндән дәјишдирмәкдәи бәһс етмәләрини ешитмәк гәрибә дејилми?

Хошбәхтликдән «Раб. Дело» һаглы дејилдир. Террор мәсәләси әсла јени мәсәлә дејилдир, буна көрә дә рус сосиал-демократијасынын мүәјјәнләшмиш бахышларыны гысача хатырлатсаг кифајәтдир.

Принсип е'тибары илә биз һеч бир заман террордан имтина етмәмишик вә едә дә билмәрик. Террор — һәрби әмәлијјатлардаи биридир вә бу әмәлијјат вурушманын мүәјјән вахтында, гошунун мүәјјән вәзијјәтиндә вә мүәјјән шәраитдә тамамилә јарарлы вә һətта зәрури ола биләр. Лакин мәтләб мәһз оидадыр ки, террор һазырда һеч дә дөјүшән ордунун бир әмәлијјаты кими, бүтүн мүбаризә системи илә сых әлагәдар вә она ујғун олан бир әмәлијјат кими дејил, һеч бир ордудан асылы олмајан мүстәгил бир васитә кими, фәрди һүчум васитәси кими ирәли сүрүлүр. Мәркәзи ингилаби тәшкилатын олмадығы вә јерли ингилаби тәшкилатларын зәиф олдуғу бир шәраитдә террор башга бир шеј ола да билмәз. Буна көрә дә биз һазыркы шәраитдә белә бир мүбаризә васитәсини гәтијјәтлә рәдд едиб ону вахты чатмамыш, мәгсәдәујғун олмајан, ән фәал мүбаризләри онларын әсил вәзифәсиндән, бүтүн һәрәкатын мәнафеји үчүн ән мүһүм вәзифәдән јајындыран, һөкумәт гүввәләри сыралары-

на дејил, ингилаби гүввәләрин сыраларына позғунлуг салан бир васитә адландырырыг. Сон һадисәләри хатырлајын: шәһәр фәһләләриндән вә шәһәр «авам чамаатындан» ибарәт кениш күтләләр көзүмүзүн габағында мүбаризәјә чан атырлар, ингилабчыларын исә рәһбәрләр вә тәшкилатчылар штабы јохдур. Белә бир шәраитдә ән фәал ингилабчыларын террорла мәшғул олмасы ән чох үмид бағланылан дөјүш дәстәләрини зәифләтмәк горхусу төрәтмирми? Бу һал наразы олан, протест едән вә мүбаризәјә һазыр олан дағыныг күтләләрлә, мәһз пәракәндә олмалары үзүндән зәиф олан бу күтләләрлә ингилаби тәшкилатлар арасында әлагәнин гырылмасы горхусуну төрәтмирми? Һалбуки бу әлагә мүвәффәгијјәтимизин јеканә рәһнидир. Биз гәһрәманлыгла вурулан ајры-ајры зәрбәләрин бүтүн әһәмијјәтини инкар етмәк фикриндә дејилик, лакин террора үјмагдан вә ону һазырда бир чохларынын күчлү мејл көстәриб һесаб етдикләри кими, башлыча вә әсас мүбаризә васитәси һесаб етмәкдән там чиддијјәтлә чәкиндирмәк бизим борчумуздур. Террор һеч бир заман ади һәрби әмәлијјат ола билмәз: ән јахшы һалда о анчаг гәти һүчум үсулларындан бири олараг јарарлыдыр. Суал олунур ки, һазырда биз белә бир һүчума *чағыра* биләрикми? Көрүнүр, «Раб. Дело» бу фикирдәдир ки, чағыра биләрик. О һәр һалда уча сәслә дејир: «һүчум дәстәләри һалында дүзүлүн!» Лакин бу өзү дә јенә ағыллы бир чанфәшанлыг дејилдир. Бизим һәрби гүввәләримизин башлыча күтләси көнүллүләрдән вә үсјанчылардан ибарәтдир. Чәми бир нечә кичик дәстәдән ибарәт даими гошунумуз вардыр, лакин бунлар да һәлә сәфәрбәрлијә алынмамышдыр, бир-бири илә әлагәләндирилмәмишдир, нәинки һүчум дәстәләри, һәтта үмумијјәтлә һәрби дәстәләр һалында дүзүлмәјә алышдырылмамышдыр. Белә бир шәраитдә, мүбаризәмизин үмуми шәраитини гаврајa билән вә һадисәләрин тарихи кедишиндәки һәр бир «дөнүшдә» бу шәраитн унутмајан һәр кәс үчүн ајдын олмалыдыр ки, һазырда шүарымыз «һүчума кечмәк» шүарындан ибарәт ола билмәз, анчаг «дүшмән галасыны дүзкүн мүһасирәјә

алмаг» шүарындан ибарәт олмалыдыр. Башга сөзлә: партијамызын билаваситә вәзифәси бүтүн мөвчуд гүввәләри дәрһал һәмләјә кечмәјә чағырмагдан ибарәт ола билмәз, вәзифә бүтүн гүввәләри бирләшдирә билән вә һәрәката јалныз сөздә дејил, ишдә дә рәһбәрлик едә билән, јә'ни һәр чүр протестә вә һәр чүр һәјәчана јардым етмәјә һәмишә һазыр олан вә бунлардан истифадә едәрәк, гәти дөјүш үчүн јарарлы һәрби гүввәләри артыран вә мөһкәмләдән ингилаби тәшкилат јаратмаға чағырмагдан ибарәт олмалыдыр.

Феврал вә март һадисәләринин[7] дәрси о гәдәр инандырычыдыр ки, белә бир нәтичә чыхарылмасына гаршы принсипиал е'тиразлара инди чәтин тәсадүф едилсин. Лакин һазырда биздән мәсәләнин принсипиал һәлли дејил, әмәли һәлли тәләб олунур. Мәһз нә кими иш үчүн, мәһз нә кими тәшкилат лазым олдуғуну ајдынлашдырмагдан башга, мүәјјән тәшкилат *планы* һазырламаг да тәләб олунур ки, һәмин тәшкилатын гурулмасына һәр тәрәфдән башламаг мүмкүн олсун. Мәсәлә тә'хирә салынмајачаг дәрәчәдә мүһүм олдуғундан, биз чапа һазырладығымыз китабчада[8] даһа әтрафлы шәрһ етдијимиз планын гарасыны јолдашларын мүзакирәсинә тәгдим етмәјә чәсарәт едирик.

Зәннимизчә, фәалијјәтин башланғыч иөгтәси, истәдијимиз тәшкилатын јарадылмасы јолунда атылачаг илк әмәли аддым вә нәһајәт, һәмин тәшкилаты даим инкишаф етдирмәк, дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк үчүн рәһбәр тута биләчәјимиз әсас хәтт — үмумрус сијаси гәзетинин јарадылмасындан ибарәт олмалыдыр. Бизә һәр шејдән әввәл гәзет лазымдыр,—онсуз, үмумијјәтлә сосиал-демократијанын даими вә башлыча вәзифәсн олан, хүсусилә дә һазырда, ән кениш әһали тәбәгәләри ичәрисиндә сијасәтә, сосиализм мәсәләләринә мараг ојандығы бир заманда вачиб бир вәзифә олан принсипчә мөһкәм вә һәртәрәфли тәблиғат вә тәшвигатын мүнтәзәм сурәтдә апарылмасы мүмкүн дејилдир. Һәм дә шәхси тә'сир, јерли гәзетләр, китабчалар вә саирә васитәсилә дағыныг һалда апарылан тәшвигата әлавә олараг, јалныз вахташыры мәтбуат васитәси илә апарыла биләчәк үму-

миләшдирилмиш вә мүитәзәм тәшвигат апармаг еһтијачы һеч вахт индики гәдәр күчлү һисс олуимамышдыр. Гәзетин тез-тез вә мүнтәзәм чыхмасы (вә јајылмасы) һәрби фәалијјәтимизин бу ән биринчи вә ән вачиб саһәсинин нә гәдәр јахшы сабмана салындығыны көстәрән ән дүрүст бир ме'јар ола биләр десәк, чәтин ки мүбалиғә етмиш оларыг. Сонра, бизә мәһз үмумрус гәзети лазымдыр. Әкәр биз халга вә һөкумәтә мәтбуат васитәси илә көстәрдијимиз тә'сири бирләшдирә билмәсәк вә нә гәдәр ки, бирләшдирә билмәмишик, даһа мүрәккәб, даһа чәтин, лакин даһа гәтијјәтли олан дикәр тә'сир үсулларынын бирләшдирилә биләчәјини дүшүнмәк утопија олар. Бизим һәрәкатымыз идеја чәһәтчә дә, әмәли, тәшкилат чәһәтчә дә ән чох өз дағыныглығы үзүндән ахсајыр, она көрә ахсајыр ки, сосиал-демократларын чох бөјүк әксәријјәти, демәк олар, тамамилә халис јерли ишлә мәшғулдур, бу да онларын һәм көрүш даирәсини, һәм фәалијјәт вүс'әтини, һәм дә конспирасија бачарығыны вә һазырлығыны мәһдудлашдырыр. Јухарыда бәһс етдијимиз сәбатсызлыг вә сәндәләмәнин ән дәрин көкләрини мәһз һәмин дағыныглыгда ахтармаг лазымдыр. Буна көрә дә һәмин нөгсанын арадан галдырылмасы јолунда, бир нечә јерли һәрәкаты ваһид үмумрус һәрәкатына чевирмәк јолунда ирәлијә доғру атылачаг *биринчи* аддым үмумрус гәзетинин јарадылмасындан ибарәт олмалыдыр. Нәһајәт, бизә һөкмән *сијаси* гәзет лазымдыр. Сијаси орган олмаса, мүасир Авропада сијаси һәрәкат адланмаға лајиг бир һәрәкат олмасы ағласыған шеј дејилдир. Сијаси орган олмаса, бизим вәзифәмиз, јә'ни сијаси наразылыг вә протест үнсүрләринин һамысыны бир јерә топламаг, бунларын васитәси илә пролетарнатын ингилаби һәрәкатыны чанландырмаг вәзифәси әсла јеринә јетирилә билмәз. Биз биринчи аддымы атмышыг, биз фәһлә синфиндә «игтисади» ифшалар, фабрик ифшалары һәвәси ојатмышыг. Биз икинчи аддымы атмалыјыг: халгын бүтүн аз-чох шүурлу тәбәгәләриндә *сијаси* ифшалар һәвәси ојатмалыјыг. Сијаси ифша сәсләринин һазырда зәиф, на-

дир вә гәтиҗҗәтсиз олмасы бизи нараһат етмәмәлидир. Бунун сәбәби һеч дә полис азғынлығына һамынын дөзмәси дејилдир. Бунун сәбәби одур ки, ифша етмәк габилиҗҗәти вә гәтиҗҗәти олан адамларын чыхыб данышмасы үчүн трибуна јохдур, натигләри бөјүк һәвәслә динләјән вә руһландыран динләјичиләр јохдур; сәбәби одур ки, һәмин адамлар халг ичәрисиндә һеч јердә елә бир гүввә көрмүрләр ки, «һәр шеја гадир» рус һөкумәтиндән она шикајәт етмәјинә дәјсин. Инди исә бүтүн бунлар чох бөјүк бир сүр'әтлә дәјишилмәкдәдир. Белә бир гүввә вардыр, бу гүввә ингилабчы пролетариатдыр; ингилабчы пролетариат сијаси мүбаризәјә чағырышы јалныз динләмәјә вә она јалныз тәрәфдар чыхмаға дејил, чәсарәтлә мүбаризәјә атылмаға да һазыр олдуғуну артыг сүбут етмишдир. Чар һөкумәтини бүтүн халгын ифша етмәси үчүн биз инди трибуна јарада биләрик вә јаратмаға борчлујуг; — белә бир трибуна сосиал-демократ гәзетиндән ибарәт олмалыдыр. Рус фәһлә синфи, рус чәмиҗҗәтинин башга синиф вә тәбәгәләриндән фәргли олараг, сијаси билиҗә даим мараг көстәрир, даим (нәинки јалныз хүсуси һәјәчан дөврләриндә) олдугча чохлу гејри-легал әдәбиҗјат тәләб едир. Белә бир күтләви тәләб олдуғу, тәчрүбәли ингилабчы рәһбәрләр јетишмәјә башладығы, фәһлә синфи бу дәрәчәдә тәмәркүзләшдији вә бунун нәтичәси олараг бөјүк шәһәрләрин фәһлә мәһәлләләриндә, завод гәсәбәләриндә, фабрик шәһәрчикләриндә фәһлә синфи фе'лән һөкмран олдуғу бир заманда сијаси гәзет јарадылмасы пролетариат үчүн тамамилә мүмкүн бир ишдир. Пролетариатын васитәси илә исә гәзет шәһәр мешшанлары, кәнд кустарлары вә кәндлиләр арасында јајыларағ әсил халг сијаси гәзети олар.

Лакин гәзетин ролу јалныз идеjалар јајмагдан, јалныз сијаси тәрбиjә вермәкдән вә сијаси мүттәфиглəр чәлб етмәкдән ибарәт дејилдир. Гәзет јалныз коллектив тәблиғатчы вә коллектив тәшвигатчы дејил, һабелә коллектив тәшкилатчыдыр. Бу сон мә'нада гәзети, тикилмәјә башланан бинанын әтрафында гу-

рулан тахтабəндə бəнзəтмək олар; бу тахтабənd исə тикинтинин чеврəсини көстəрир, ајры-ајры иншаатчылар арасында əлагəни асанлашдырыр, онларын иши өз араларында бөлмəсинə вə мүтəшəккил əмəклə əлдə едилən үмуми нəтичələри көрмəсинə көмək едир. Гəзетин көмəји илə вə гəзетлə бирликдə өз-өзүнə данми бир тəшкилат əмəлə кəлəчəк вə һəмин тəшкилат јалныз јерли ишлə дејил, мүнтəзəм үмуми ишлə дə мəшғул олачагдыр; бу ишин сајəсиндə тəшкилат үзвləри сијаси һадисələри диггəтлə изləмəјə, онларын əһəмијјəтини вə мүхтəлиф əһали тəбəгələринə онларын тə'сирини гијмəтləндирмəјə, ингилабчы партијанын бу һадисəләрə тə'сир көстəрмəси үчүн мəгсəдəујғун үсуллар һазырламаға алышачаглар. Гəзетə мүнтəзəм сурətдə материаллар чатдырылмасыны вə гəзетин мүнтəзəм сурətдə јајылмасыны тə'мин етмək кими техники бир вəзифənин өзү, вањид партијанын јерли акентləри шəбəкəсини јаратмаға мəчбур едир; бу акентлəр бир-бири илə чанлы əлагə сахламалы, ишləрин үмуми вəзијјəтинə бələд олмалы, Үмумрусија мигјасында апарылан ишин ајры-ајры һиссələрини мүнтəзəм сурətдə ичра етмəјə алышмалы, бу вə ја башга ингилаби фəалијјəтин тəшкилиндə өз гүввələрини сынамалыдырлар. Бу акентлəр шəбəкəси* мəһз бизə лазым олан тəшкилатын: бүтүн өлкəни əһатə едə биләчəк гədəр бөјүк, чидди вə этрафлы əмək бөлкүсү јарада биләчəк гədəр кеннш вə чохчəһətли, һəр чүр шəраитдə, һəр чүр «дөнүшләрдə» вə һəр чүр көзләнилмəз һалларда *өз* ишини дөнмədən давам етдирə биләчəк гədəр мətин, һəм дүшмən бүтүн гүввəләрини бир нөгтəјə топладыгда онун үстүн гүввəси илə ачыг дөјүшдən чəкинə биләчəк гədəр, һəм дə һүчум едиләчəјини дүшмən һарада вə нə заман ən аз көзләјирсə,

---

* Өзəлүјүндə ајдындыр ки, белə акентлəр анчаг партијамызын јерли комитəләринə (групларына, дəрнəкləринə) тамамилə јахын олдугда мүвəффəгијјəтлə ишləјə биларлəр. Үмумијјəтлə дə, бүтүн тəртиб етдијимиз ишлəр, əлбəттə, комитəләрин анчаг ən фəал јардымы сајəсиндə һəјата кечирилə билəр; бу комитəлəр партијаны бирləшдирмəјə дəфəләрлə тəшəббүс етмишлəр вə биз əминик ки, онлар партијанын бу күн дə олмаса, сабаһ бирləшдирилмəсинə, бу шəкилдə олмаса да, башга шəкилдə бирləшдирилмəсинə наил олачаглар.

орада вә о заман дүшмәнин ағыр тәрпәнмәсиндән истифадә едиб она һүчум едә биләчәк гәдәр чевик бир тәшкилатын әсасы олачагдыр. Бу күн гаршымыза нисбәтән јүнкүл бир вәзифә — бөјүк шәһәрләрин күчәләриндә нүмајиш едән тәләбәләрә јардым етмәк вәзифәси чыхмышдыр. Сабаһ гаршымыза, бәлкә, даһа чәтин бир вәзифә, мәсәлән, мүәјјән бнр рајонда ишсизләр һәрәкатына јардым етмәк вәзифәси чыхачагдыр. Бириси күн, кәндли гијамында ингилаби тәрздә иштирак етмәк үчүн вәзифәмиз башында олмағымыз лазым кәләчәкдир. Бу күн биз һөкумәтин земство үзәринә һүчуму нәтичәсиндә сијаси вәзијјәтин кәскинләшмәсиндән истифадә етмәлијик. Сабаһ биз бу вә ја дикәр һәддини ашмыш бир чар азғынына гаршы әһалинин һиддәтләнмәсинә тәрәфдар олуб бојкот, рүсвајетмә, нүмајиш вә с. васитәси илә көмәк едәрәк, һәмин азғына елә тәнбеһ вермәлијик ки, о, ачыгча кери чәкилмәјә мәчбур олсун. Белә бир дөјүш һазырлығы дәрәчәсинә анчаг низами гошунун көстәрдији даими фәалијјәт нәтичәсиндә чатмаг олар. Бир дә әкәр биз өз гүввәләримизи үмуми гәзет нәшри этрафында бирләшдирсәк, белә бир фәалијјәт нәтичәсиндә нәинки ән бачарыглы тәблиғатчылар, һабелә ән мәһарәтли тәшкилатчылар, лазыми дәгигәдә гәти дөјүш шүары вермәк вә бу дөјүшә рәһбәрлик етмәк игтидарында олан ән исте'дадлы сијаси партија рәһбәрләри дә јетишиб мејдана чыхар.

Ола биләчәк анлашылмазлыға јол вермәмәк үчүн ахырда бир-ики кәлмә әлавә едәк. Биз даим јалныз мүнтәзәм, планлы һазырлыгдан бәһс едирдик, лакин биз бунунла һеч дә демәк истәмирдик кн, мүтләгијјәт анчаг мүкәммәл мүһасирә вә ја мүтәшәккил һүчум нәтичәсиндә јыхыла биләр. Белә бир бахыш мә'насыз доктриначылыг оларды. Әксинә, чох ола биләр вә тарихән даһа чох мүмкүндүр кн, мүтләгијјәт, даим һәр тәрәфдән көзләнилән кортәбии партлајышлардан вә ја көзләнилмәз сијаси бөһранлардан биринин нәтичәсиндә јыхылсын. Лакин авантүризмә гапылмаг истәмәјән һеч бир сијаси партија өз фәалијјәтини бу

кими партлајыш вә бөһранлара бел бағламагла гура билмәз. Биз өз јолумузла кетмәли, даим өз мүнтәзәм ишимизлә мәшғул олмалыјыг вә көзләнилмәз һадисәләрә нә гәдәр аз бел бағласаг, бизи һеч бир «тарихи дөнүшүн» гәфләтән јахалаја билмәјәчәји еһтималы да бир о гәдәр чох олар.

ЈЕНИ ВУРУШМА

Көрүнүр, биз елә бир дөвр кечиририк ки, фәһлә һәрәкатымыз јенә дә бөјүк бир гүввәтлә кәскин тоггушмалара, һөкумәти вә варлы синифләри чох горхуја салан, сосиалистләри чох руһландырыб фәрәһләндирән кәскин тоггушмалара кәтириб чыхарыр. Бәли, һәрби диван тутулмасы нәтичәсиндә чох бөјүк мигдарда гурбанлар верилдијинә бахмајараг, бу тоггушмалар бизи руһландырыб фәрәһләндирир, чүнки фәһлә синфи өз мүгавимәти илә сүбут едир ки, о өз вәзијјәтинә дөзмүр, гул һалында галмаг истәмир, зоракылыг вә өзбашыналыға динмәзчә табе олмур. Һазыркы гурулуш һәтта ән әмин-аманлыг шәраитиндә дә фәһлә синфиин даим лабүд олараг сајсыз-һесабсыз гурбанлар вермәсинә баис олур. Бүтүн өмрү узуну башгалары үчүн сәрвәт јаратмаг үзәриндә чалышан минләр вә он минләрлә адам ач галмаг вә һеч вахт дојунча јемәмәк нәтичәсиндә гырылыр, әмәк шәраитинин чох пис олмасы, мәнзилләрин сон дәрәчә јохсуллуғу, истираһәтин кифајәт гәдәр олмамасы нәтичәсиндә баш верән хәстәликләрдән вахтсыз өлүр. Одур ки, бу мәнһус гурулушун мүдафиәчиләри вә горујучулары илә ачыг мүбаризәдә өлмәји әзкин, тагәтсиз вә мүти бир гул кими өлмәкдән үстүн тутанлар гәһрәман адына јүз гат лајигдирләр. Биз һеч дә демәк истәмирик ки, полислә әлбәјаха вурушмаг ән јахшы мүбаризә формасыдыр. Әксинә, биз һәмишә фәһләләрә көстәрмишик ки, мүбаризәни даһа сакит вә тәмкинлә апармаг, ингилабчы партијанын мүтәшәккил мүбаризәсинә

көмәк етмәкдән өтрү һәр чүр наразылыгдан истифадә етмәјә чалышмаг фәһләләрин өзләринә хејирлидир. Лакин ингилабчы сосиал-демократија гида верән башлыча мәнбә, мәһз фәһлә күтләләриндә олан вә фәһләләрин әтрафындакы зүлм вә зоракылыг шәраитиндә мүәјјән вахтларда шиддәтли һәјәчанлар шәклиндә һөкмән заһирә чыхан протест руһудур. Һәмин һәјәчанлар еһтијач вә чәһаләт ичиндә боғулан ән кениш фәһлә тәбәгәләрини ојадыб шүурлу һәјата сөвг едир, онларда залымлара вә азадлыг дүшмәнләринә гаршы нәчиб нифрәт руһу доғурур. Буна көрә дә, мәсәлән, мајын 7-дә Обухов заводунда баш вермиш вурушма һаггындакы хәбәр бизи мәчбур едир учадан дејәк: «Фәһлә үсјаны јатырылды, јашасын фәһлә үсјаны!».

Бир заманлар, һәм дә нисбәтән чох јахынларда фәһлә үсјанлары надир бир шеј иди, јалныз һәр һансы бир хүсуси шәраит нәтичәсиндә баш верирди. Инди елә дејилдир. Бир нечә ил бундан әввәл биз сәнајенин чичәкләнмәси дөврүндә идик; о заман тичарәт рәвач иди, чохлу фәһлә тәләб олунурду. Лакин буна бахмајараг, фәһләләр јенә дә, әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасына наил олмаг үчүн бир сыра тә'тилләр едирдиләр: фәһләләр баша дүшмүшләр ки, фүрсәти гачырмамалыдырлар, фабрикчиләрин мәнфәәтләри мәһз даһа чох олдуғу вә онлары күзәштә мәчбур етмәк даһа асан олдуғу заман фүрсәтдән истифадә етмәлидирләр. Лакин чичәкләнмәнин далысынча бөһран кәлиб чатыр: фабрикчиләрин әмтәәләри даһа сатылмыр, онларын мәнфәәти азалыр, ифлас оланларын сајы чохалыр, фабрикләрдә истеһсал ихтисар едилир, фәһләләр ишдән чыхарылыр, јығын-јығын фәһлә ачјалавач күчәләрә дүшүр. Инди фәһләләр даһа өз вәзијјәтләринин јахшылашдырылмасы уғрунда дејил, көһнә вәзијјәти сахламаг уғрунда, фабрикчинин тәзјиги үзүндән итирдикләринин аз олмасы уғрунда шиддәтли мүбаризә апармалы олурлар. Белӛликлә, фәһлә һәрәкаты дәринләшир вә кенишләнир: әввәлчә мүбаризә ајры-ајры мүстәсна һалларда баш верирди, сонра сәнаје ишләри чанландығы вә тичарәт рәвач тапдығы

заман мүбаризә инадлы вә фасиләсиз шәкил алыр, нәһајәт, бөһран заманы јенә ејни илә фасиләсиз вә инадлы мүбаризә кедир. Инди биз даһа дејә биләрик ки, фәһлә һәрәкаты һәјатымызда даими бир һал олмушдур, бу һәрәкат һәр чүр шәраитдә кетдикчә артачагдыр.

Лакин сәнаједә чанланма ардынча бөһран баш вермәси фәһләләрә јалныз, бирҝә мүбаризәнин онлар үчүн даими зәрурәт олдуғуну өјрәтмәклә галмајачагдыр. Бу, сәнајенин чичәкләнмәси дөврүндә артыг әмәлә кәлмәјә башламыш зәрәрли иллүзијалары да пуч едәчәкдир. Бә'зи јерләрдә фәһләләр тә'тил васитәси илә саһибкарлары күзәштә кетмәјә нисбәтән асанлыгла мәчбур едә билирдиләр, буна көрә дә һәмин «игтисади» мүбаризәнин әһәмијјәтини шиширтмәјә башламышлар, унутмаға башламышлар ки, фәһләләрин һәмкарлар (сех) иттифаглары вә тә'тилләр олса-олса анчаг иш күввәсиндән ибарәт әмтәәнин бир гәдәр әлверишли шәртләрлә сатылмасына наил ола билирләр. Бөһран үзүндән бу «әмтәәјә» тәләб олмадығы заман исә сех иттифаглары вә тә'тилләр һеч бир шеј едә билмәз, бунлар иш күввәсини әмтәәјә чевирән, зәһмәткеш күтләләрини ән ағыр еһтијача вә ишсизлијә дүчар едән шәраити дәјишдирә билмәз. Бу шәраити дәјишдирмәк үчүн бүтүн мүасир ичтимаи вә сијаси гурулуша гаршы ингилаби мүбаризә апармаг лазымдыр; һәм дә сәнаје бөһраны кетдикчә даһа чох фәһләләри бу һәгигәтин доғрулуғуна инандырачагдыр.

7 мај вурушмасына гајыдаг. Биз ашағыда, Петербург фәһләләринин мај тә'тилләри вә һәјәчанлары һаггында әлимиздә олан мә'луматы[9] веририк. Бурада исә 7 мај вурушмасы һаггында полис мә'луматыны арашдырачағыг. Сон заманлар биз тә'тилләр, нүмајишләр, гошунла тоггушмалар һаггында һөкумәт (һәм дә полис) хәбәрләринә артыг бир гәдәр алышмышыг; бу кими хәбәрләрин нә дәрәчәдә дүрүст олдуғуну мүәјјән етмәк үчүн инди даһа әлимиздә кифајәт гәдәр материал вардыр вә биз бә'зән полис јаланынын түстүсүнү көрдүкдә халг һиддәтинин нә дәрәчә аловлу олдуғуну анлаја билирик.

Рәсми мә'луматда дејилир: «Һәмин мајын 7-дә, Шлисселбург јолундакы Александровскоје кәндиндә Обуховун поладтөкмә заводунда наһар фасиләсиндән сонра заводун мүхтәлиф шө'бәләринин 200-ә гәдәр фәһләси иши дајандырмышдыр вә завод рәисинин көмәкчиси подполковник Иванов бунун сәбәбиии сорушдугда онлар мүхтәлиф әсассыз тәләбләр ирәли сүрмүшдүләр».

Әкәр фәһләләр ики һәфтә әввәл хәбәрдарлыг етмәдән иши дајандырмышларса — чох заман ишин дајандырылмасына саһибкарларын ганунсуз һәрәкәти сәбәб олурса да, бу дәфә белә олмамышдыр,—о заман һәтта Русија ганунларына көрә (бу ганунлар сои заманларда фәһләләрә гаршы даим тамамландырылмыш вә күчләндирилмишдир), бу һал полисә аид олан вә барышыг мәһкәмәсиидә бахылмалы олан ади бир хәтадыр. Лакин рус һөкүмәти өз шиддәтли тәдбирләри илә өзүнү кетдикчә даһа тез-тез күлүнч вәзијјәтә салыр: бир тәрәфдән, јени чинајәтләр (мәсәлән, ишдән өзбашына бојун гачырмаг вә ја башгасынын әмлакына зәрәр вуран, ја да снлаһлы гүввәјә зорла мүгавимәт көстәрән дәстәдә иштирак етмәк кими чинајәтләри) мүәјјән едән ганунлар верилир, тә'тил етмәк үстүндә верилән чәзалар артырылыр вә с. — дикәр тәрәфдән дә һәмин ганунлары тәтбиг етмәк вә гануна ујғун чәзалар вермәк үчүн һәм физики, һәм дә сијаси чәһәтдән имкан галмыр. Ишдән бојун гачырмаг, тә'тил етмәк, «дәстә дүзәлтмәк» үстүндә минләрлә вә он минләрлә адамы мәс'улијјәтә чәлб етмәјә физики имкан јохдур. Һәр дәфә белә һаллар баш вердикдә мүһакнмә гурмаға сијаси имкан јохдур, зира мәһкәмәнин һеј'әти нә гәдәр сахталашдырылмыш олса да, бу мүһакимә нә гәдәр өртүлү сахланылса да, һәр һалда бу мүһакимәнин, һәм дә, әлбәттә, фәһләләр үзәриндә дејил, һөкүмәт үзәриндә «мүһакимәнин» јенә бир изи галачагдыр. Одур ки, һөкүмәтин пролетариата гаршы *сијаси* мүбаризәсини ачыг-ашкар асанлашдырмаг (вә ејни заманда бу мүбаризәнин сијаси характерини «ичтимаи асајиш» вә с. һаггында «дөвләт» мүлаһизәләри васитәси илә *өрт-басдыр* етмәк) мәгсәди илә ве-

рилмиш чинаjәт ганунлары *әсил* сијаси мүбаризә, ачыг күчә вурушмасы гаршысында лабүд олараг арха сыраја чәкилир. «Әдаләт мәһкәмәси» өз гәрәзсизлик вә алиҹәнаблыг маскасыны үзүндән атыр вә гачмаға үз гојараг әмәлиjjат меjданыны полисә, жандармлара вә казаклара тәрк едир ки, бунлары да даша басырлар.

Доғрудан да, һөкумәт тәрәфиндән фәһләләрин «тәләбләриндә» истинад едилдиjини хатырлаjын. Фәһләләрин нә кими тәләбләр ирәли сүрмәсиндән асылы олмajараг, ишин дajандырылмасы, ганун нөгтеји-нәзәриндән хәта һесаб олунур. Лакин һөкумәт лап бу jахынларда вердиjи гануна даһа әсаслана билмир, буна көрә дә «өз васитәләри илә» диван тутмасына һагг газандырмаға чалышараг дејир ки, фәһләләрин тәләбләри әсассыз иди. Бәс бу мәсәләдә мүнсиф ким олмушдур? Завод рәисинин көмәкчиси подполковник Иванов олмушдур, jә'ни о адам олмушдур ки, фәһләләр ондан шикајәт етмишдиләр! Одур ки, һакимиjjәт саһибләрнинин бу кими изаһатына чаваб олараг фәһләләрин онлары даша басмасы тәәччүблү дејилдир!

Одур ки, бүтүн фәһләләр күчәjә чыхыб конканын һәрәкәтини дajандырдыгда әсил вурушма башланды. Фәһләләр, көрүнүр, вар гүввә илә вурушмушлар, зира онлар полисин, жандармларын, атлы көзәтчиләрин вә заводун силаһлы командасынын һүчумуну *ики дәфә* дәф етмишләр*, һәм дә фәһләләрин jеканә силаһынын дашдан нбарәт олдуғуна бахмajараг дәф етмишләр. Доғрудур, — полис мә'луматына инансаг, — чамаат ичәрисиндән дә «бир нечә күллә» атылмышдыр, лакин бу күлләләрдән jараланан олмамышдыр. Амма даш *«долу кими»* jағырмыш, һәм дә фәһләләр инадлы мүгавимәт көстәрмәкдән башга, шәраитә дәрһал уjғунлашыб даһа jахшы мүбаризә үсулу тапмагда зирәк-

* Jери кәлмишкән гејд едәк ки, һөкумәт мә'луматында дејилдиjинә көрә «заводун силаһлы командасы» «заводун һәjәтиндә һазыр дajаныбмыш», жандармлар, атлы көзәтчиләр вә городовоjлар исә анчаг сонрадан чағырылыбмыш. Нә замандан бәри вә нә сәбәбә заводун һәjәтиндә *казыр силаһлы* команда сахлаjырдылар? Мајын бириндән е'тибарән дејилми? Бәлкә фәһлә нүмаjиши олачағыны көзләjирмишләр? Буну биз билмирик, лакин бурасы шүбһәсиздир ки, һөкумәт, фәһләләрин наразылыг вә һәjәчанының нәдән доғдуғу вә нечә артдығы һаггында әлиндә олан факт мә'луматыны гәсдән кизләдир.

лик, мəһарəт дə көстəрирмишлəр. Фəһлəлəр гоншу һəјəтлəри тутараг *һасарларын далындан* чар азғынларынын башына даш јағдырмышлар, одур ки, бир фəһлəнин (куја бирчə фəһлəнин?) өлмəсинə вə сəккиз (?) фəһлəнин јараланмасына (буиларын бири ертəси күн өлмүшдүр) баис олан үч јајлым атəшиндəн *сонра*, һəтта бундан да сонра, чамаатын гачыб-дағылышмасына бахмајараг, вурушма давам етмишдир вə Омск пијада полкундан кətирилəн роталар гоншу һəјəтлəри «фəһлəлəрдəн тəмизləмəли» олмушлар.

Һөкумət галиб кəлмишдир. Лакин һəр бир белə гəләбə ону һөкмəн гəти мəғлубијјətə јахынлашдырачагдыр. Халгла һəр бир вурушма, һиддətлəнən вə дөјүшə һазыр олан фəһлəлəрин сајыны артырачаг, даһа тəчрүбəли, даһа јахшы силаһланмыш, даһа чəсарətлə һərəкət едəн башчылар һазырлајачагдыр. Башчыларын нə кими план үзрə һərəкət етмəјə чалышмалы олдуглары һаггында биз артыг өз фикримизи демишик. Мөһкəм ингилаби тəшкилатын тамамилə зəрури олдуғуну биз артыг дəфəләрлə көстəрмишик. Лакин 7 мај һадисəси кими һадисəләр мүнасибəти илə ашағыдакы чəһəт дə нəзəрдən гачырылмамалыдыр.

Сон заманлар чох дејилмишдир ки, мүасир гошуна гаршы күчə мүбаризəси мүмкүн дејилдир вə үмидсиз бир ишдир; көһнə буржуа алимлији зир-зибилини гəрəзсиз елмин јени нəтичələри ады илə гəләмə верən «тəнгидчи» əлламəләр бунун үзəриндə хүсусилə исрар едир вə Енкелсин сөзləрини тəһриф едирдиләр, һалбуки Енкелс алман сосиал-демократларынын анчаг мүвəггəти тактикасындан данышмыш, һəм дə мүəјјəн гејд-шəртлə данышмышдыр[10]. Биз һəтта ајрыча бир вурушманын тимсалында көрүрүк ки, бүтүн бу данышыглар тамамилə мə'насыздыр. Күчə мүбаризəси мүмкүндүр; мүбаризləрин вəзијјəти үмидсиз дејилдир, əксинə, əкəр һөкумət тəкчə бир заводун əһалиси илə дејил, бүтүн əһали илə вурушмалы олса, һөкумətин вəзијјəти үмидсиздир. 7 мај вурушмасында фəһлəлəрин əлиндə дашдан башга һеч бир шеј јох иди, — вə өлбəттə, градоначалникин гадаған етмəси онларын кəлəн дəфə башга бир силаһ көтүрмəсинə мане ола бил-

мәјәчәкдир. Фәһләләр һазыр дејилмишләр, һәм дә онлар анчаг $3^1/_2$ мин нәфәр имишләр, лакин буна бахмајараг, онлар бир нечә јүз атлы көзәтчини, жандармы, городовоју вә пијада гошуну дәф едирдиләр. Хатырлајын, Шлисселбург јолундакы 63 нөмрәли *тәкчә* бир еви полисләр асанлыгламы әлләринә кечнрә билмишдиләр![11] Бир дүшүнүн, Петербургун ики-үч һәјәтини вә евини дејил, бүтөв фәһлә мәһәлләләрини *«фәһләләрдән тәмизләмәк»* асанмы олар! Иш гәти мүбаризә һәддинә чатдыгда најтахтын евләрини вә һәјәтләрини јалныз фәһләләрдән дејил, һабелә мәнһус 4 март гырғыныны[12] унутмајанлардан да, полис һөкумәти илә барышмаг дејил, бу һөкумәт тәрәфиндән анчаг горхудулмуш олан вә өз гүввәләринә һәлә инанмајанлардан да *«тәмизләмәк»* лазым кәлмәјәчәкми?

Јолдашлар! Мајын 7-дә өлдүрүлән вә јаралананларын һамысынын адларыны топламаға чалышын. Гој бүтүн најтахт фәһләләри онларын хатирәсини јад етсинләр вә халг азадлыгы уғрунда, полис һөкумәтинә гаршы јени гәти мүбаризәјә һазырлашсынлар!

«Искра» № 5, ијун 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур

МӘХФИ СӘНӘД

Охучуларын диггәтини Виттенин «Зарја» тәрәфиндән чап едилмиш вә Штутгартда Дитсин әлинә кәлиб јатмыш мәктубуна чәлб едирик[13]. Земствосу олмајан губернијаларда земствolар јарадылмасы һаггында кечмиш дахили ишләр назири Горемыкинин лајиһәсинә гаршы чеврилмиш «Әрзнамә» бизим һакимләрин ән кизли арзуларыны һәјасызчасына ифша едән бир сәнәд кими мараглыдыр. Биз бу диггәтәлајиг сәнәд һаггында, һабелә буна ч-б Р. Һ. С.-ин мүгәддимәси һаггында гәзетимизин ән јахын нөмрәсиндә әтрафлы данышмаг үмидиндәјик. Бу мүгәддимә рус фәһлә һәрәкатынын сијаси әһәмијјәтини мүәллифин баша дүшдүјүнү ашкара чыхарыр, бүтүн башга чәһәтләрдән исә бизим либераллар үчүн сәчијјәви олан ади бир сијаси фикир нагислији илә фәргләнир.

«Искра» № 5, ијун 1901-чи ил

«Искра» гәзетиниң мәтниндән чап олунур

ЗЕМСТВОНУ ТӘ'ГИБ ЕДӘНЛӘР ВӘ ЛИБЕРАЛИЗМ ҺАННИБАЛЛАРЫ[14]

1901-чи илин ичунда јазылмышдыр

Илк дәфә 1901-чи илин декабрында «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синдә чап едилмишдир. Имза: Т. П.

Вл. Илјин. «12 ил әрзиндә» мәчмуәсинин (1907-чи ил) мәтни илә јохланмыш журнал мәтниндән чап олунур.

№ 2-3

Декабрь

1901 го

ЗАРЯ

Соціаль-демократическій научно-политическій журналъ

Издается при ближайшемъ участіи Г В Плеханова, В. И. Засуличъ и П. Б. Аксельрода.

Цѣна 3 руб

Die Morgenröthe

Heft 2-3

Dezember 1901

Stuttgart

J H.W Dietz Nachf. (G.m.b.H.)

1901

«Зарја» журналынын 1901-чи ил 2—3-чү №-синин габыгы: журналын бу нөмрәсиндә В. И. Ленинин «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» әсәри, «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин биринчи дөрд фәсли («Аграр мәсәләсиндәки «тәнгидчи» чәнаблар» сәрләвһәси илә) вә «Дахили нчмал» әсәри чап олунмушдур

Əkər рус кəндлиси һаггында дејилибсə ки, онун ən бөјүк јохсуллуғу өз јохсуллуғуну дərк етмəмəсидир, онда рус мешшаны вə ја рус тəбəəси һаггында демək олар ки, о, вətəндашлыг һүгуглары чəһətдən јохсулдур, бунунла бəрабəр, онун ən бөјүк јохсуллуғу өз һүгугсузлуғуну дərк етмəмəсидир. Кəндли өзүнүн сон дəрəчə јохсуллуғуна нечə алышмышса, бунун сəбəбləри үзəриндə вə буну арадан галдырмаг имканы үзəриндə дүшүнмədən јашамаға нечə алышмышса, рус мешшаны да үмумијјətлə һөкумətин там һөкмран олмасына алышмышдыр, бу там һөкмранлыгын узун давам едə билиб-билмəјəчəји үзəриндə вə онунла јанашы, көһнəлмиш сијаси гурулушу ичиндən кəмирən һалларын олуб-олмадығы үзəриндə дүшүнмədən јашамаға алышмышдыр. Бу сијаси шүурсузлуға вə гəфлət јухусуна гаршы ən јахшы «падзəһр», адətən «мəхфи сənədlərdir»*; зира бунлар көстərир ки, јалныз һəр һансы ислаһедилмəз давакарлар вə ја һөкумətин гаты дүшмənləри дејил, назирlərdən тутмуш чарын өзүнədək һөкумət үзвləри өзləри дə мүтлəгијјət идарə формасынын мəһкəм олмадығыны дərк едир вə өзləрини əсла гане етмəјən вəзијјətləрини јахшылашдырмаг үчүн һəр чүр васитə ахтарырлар. Белə сənədlərdən бири Виттенин əрznамəсидир: учгарларда земство идарələриnин јарадылмасы мəсələси үстүндə да-

* Мən, əлбəттə, јалныз — һеч дə јеканə олмајан вə һеч дə «чох күчлү» олмајан — о «падзəһр» гəбилиндən данышырам ки, о, мətбуат əсərləриндən ибарətдир.

хили ишләр назири Горемыкинлә далашмыш олан Витте өзүнүн дәрин дүшүнчәли олдуғуну вә мүтләгиjjәтә сәдагәтиии земствоја гаршы иттиһамнамә тәртиб етмәклә ајдын нәзәрә чарпдырмаг гәрарына кәлмишдир*.

Земство бунда тәгсирләндирилир ки, о, мүтләгиjjәтлә бир jерә сығмыр, земство өз характери е'тибары илә конститусија тә'сисатыдыр, онун варлығы чәмиjjәт нүмајәндәләри илә һөкумәт нүмајәндәләри арасында мүтләг чәкишмә вә тоггушмалара сәбәб олур. Иттиһамнамә лап јахшы ишләнмиш чох (нисбәтән чох) кениш материал әсасында тәртиб олунмушдур; бу иттиһамнамә исә сијаси ишә (һәм дә тамамилә спесифик бир сијаси ишә) аид олдуғундан, әмин олмаг олар ки, ону сијаси мүһакимәләр һаггында бир заманлар гәзетләримиздә чап олунан иттиһамнамәләрдән аз марагла охумајачаглар вә бунуи охучулара хејри һәмин иттиһамнамәләрин хејриндән аз олмајачагдыр.

I

Бизим земствонун конститусија тә'сисаты олдуғу иддиасынын фактларла сүбут олунуб-олунмадығыны вә әкәр сүбут олунурса нә дәрәчәдә вә нә мә'нада сүбут олундуғуну арашдырмаға чалышаг.

Бу мәсәләдә земствонун тәтбиги дөврүнүн хүсусилә бөjүк әһәмиjjәти вардыр. Тәһкимчилик һүгуғуиун сүгуту елә бөjүк бир тарихи дөнүш иди ки, бу дөнүш синнфләр арасындакы зиддиjjәтләрин үстүнү өртән полис пәрдәсини дә jыртмаја билмәзди. Ән jекдил, ән биликли вә сијаси һакимиjjәтә ән чох алышмыш синиф,—задәканлар,—нүмајәндәли тә'сисатлар тәшкил етмәк васитәси илә мүтләгиjjәтин һакимиjjәтини мәһдудлашдырмаға чаи атдығыны там гәтиjjәтлә бүрузә верди. Витгенин әрзнамәсиндә бу фактын хатырладылмасы олдугча ибрәтлидир. «Һәлә 1859—1860-чы ил-

---

* «*Мүтләгиjjәт вә земство.* Р. Н. С.-ин мүгәддимәси вә гејдләри илә малиjjә назири С. Ј. Витгенин мәхфи әрзнамәси». «Зарја» тәрәфиндән чап олунмушдур. Stuttgart, Verlag von F. H. W. Dietz Nachf. (Штутгарт, И. һ. В. Дитсин варисләри нәшриjjаты, *Ред.*) 1901, Сәһ. XLIV вә 212.

лярдәки задәкан јығынчагларында үмуми задәкан «нүмајәндәлијинин» зәрурилијиндән, «али һакимијјәт шурасы үчүн рус торпағынын өз нүмајәндәләрини сечмәк һүгугундан» данышылырды». «Һәтта «конституција» сөзү дә дилә кәтирилирди»*. «Губернија кәндли ишләри комитәләриндән бә'зиләри дә, редаксија комиссијаларына чағырылмыш олан комитә үзвләри дә чәмијјәти дөвләтин идарә олунмасында иштирак етмәјә чағырмаг лүзумуну көстәрирдиләр. Никитенко 1859-чу илдә өз күндәлијиндә јазмышды: «Депутатлар конституцијаја доғру ачыг-ајдын чан атырлар»».

«1861-чи ил 19 феврал Әсаснамәси е'лан едилдикдән сонра, мүтләгијјәтә бағланан бу үмидләр әсла доғрулмадыгда вә буна үстәлик, һөкумәт нүмајәндәләри сыраларындан чох «гырмызы» үнсүрләр (Н. Милјутин кими) һәмин Әсаснамәни ичра етмәк ишиндән кәнар едилдикдә, «нүмајәндәлик» лећинә һәрәкат даһа јекдил бир һәрәкат олду. Бу јекдиллик 1862-чи илдә Новгородда, Тулада, Смоленскдә, Москвада, Петербургда вә Твердә бир чох задәкан јығынчагларына верилән тәклифләрдә вә һәмин јығынчагларын бир сыра мүрачиәтнамәләрипдә ифадә олунмушду. Һәмин мүрачиәтнамәләрдән ән чох диггәти чәлб едән Москва мүрачиәтнамәсидир ки, бу да јерли өзүнүидарә јарадылмасыны, мүһакимәнин ачыг олмасыны, кәндли торпагларынын һөкмән өдәнчлә алынмасыны, бүдчәнин халга билдирилмәсини, мәтбуат азадлығы вә мүкәммәл ислаһатлар лајиһәси һазырламаг үчүн Москвада бүтүн синифләрдән ибарәт Земство думасы чағырылмасыны хаһиш едирди. Твер задәканларының 2 феврал тарихли гәрарлары вә мүрачиәтнамәси даһа чох көскин иди; бу гәрарларда вә мүрачиәтнамәдә бир сыра мүлки вә игтисади ислаһатлар кечирилмәси (мәсәлән, силкләрин һүгугларынын бәрабәрләшдирилмәси, кәндли торпагларынын һөкмән өдәнчлә алынмасы) вә «19 феврал Әсаснамәсиндә ирәли сүрүлән, лакин һәлл едилмәмиш галан мәсәләләрин гәнаәтбәхш һәлл едилмәси үчүн јеканә васитә олмаг е'тибары илә бүтүн рус торпағынын сечилмиш нүмајәндәләринин чағырылмасы» лүзумундан бәһс олунурду**:

Драгоманов сөзүнә давам едәрәк дејир ки, Твер мүрачиәтнамәси тәшәббүсчүләринә верилән инзибати чәзалара вә мәһкәмә чәзаларына*** бахмајараг (һәм дә билаваситә мүрачиәтнамә үс-

* Драгоманов. «Русијада земство либерализми», сәһ. 4. Әрзнамәнин мүәллифи ч. Витте сөјләдикләрини Драгомановдан көтүрмүш олдуғуну чох заман көстәрмир (мүгајисә ет: мәсәлән, «Әрзнамә», сәһ. 36—37 вә көстәрилән мәгалә. сәһ. 55—56). Һалбуки башга јерләрдә она истинад едир.

** Драгоманов, Б. «Әрзнамәдә» мүхтәсәр шәрһи верилмишдир, сәһ. 64. Һәм дә Драгоманова дејил, онун ситат кәтирдији мәнбәләрә—«Колокол»а[15] (№ 126) вә «Revue des deux Mondes»-ә[16], (1862, 15 ијун) истинад едилир.

*** Јери кәлмишкән гејд едәк ки, һәмин тәшәббүсчүләрдән бири, мәшһур М. А. Бакунинин кичик гардашы Николај Александрович Бакунин бу

түндә дејил, барышыг мүнсифи вәзифәсиндән коллектив сүрәтдә чыхмағын кәскин әсасландырылмасы үстүндә верилән чәзалара бахмајараг) 1862-чи илдә вә 1863-чү илин әввәлләриндә мүхтәлиф задәкан јығынчагларында һәмин мүрачиәтнамә руһунда бәјанатлар вермиш вә бу јығынчагларда ејни замаида јерли өзүнүидарә лајиһәләри дә һазырланырды.

Бу заман «разночинләр» арасында да конститусија һәрәкаты башланмышды; бу һәрәкат бурада аз-чох инкилаби олан кизли чәмиjjәтләрдә вә интибаһнамәләрдә өзүнү көстәрди: «Великорус» (1861-чи илин августуидан нојабрынадәк; бунун нәшриндә Обручев вә башгалары кимн забитләр иштирак едирдиләр), «Земская дума» (1862-чи ил), «Земљa и волја» (1862—1863-чү илләр)... «Великорус»а әлавә олараг, бир чохларынын дедији кими, 1862-чи илин августунда Русијанын 1 000 иллијинин бајрам едилмәси заманы үчүн падшаһа тәгдим едилмәли олан мүрачиәтнамә лајиһәси дә нәшр едилмишди». Бу мүрачиәтнамә лајиһәсиндә һәмчинин дејилирди: «Падшаһ, әмр един бизим рус вәтәнимизин пајтахтларындан бирндә, Москвада вә ја Петербургда, рус милләтинин нүмајәндәләри чағырылсын вә онлар Русија үчүн конститусија тәртиб етсинләр»...*.

Әкәр биз бир дә «Молодаја Россија»ныи[18] интибаһнамәсини, јығын-јығын «сијаси» чинајәткарларын (Обручевин, Михајловун вә башгаларынын) һәбс едилмәсини вә онлара ағыр чәзалар верилмәсини, ахырда да Чернышевскинин ганунсуз олараг сахтакарлыгла каторгаја мәһкум едилмәсини хатырласаг, земство ислаһатыны доғурмуш олан ичтимаи шәрант бизим үчүн ајдынлашар. «Земство идарәләри јарадылмасы фикри шүбһәсиз сијаси фикир олмушдур», чәмиjjәтин либерал вә конституснјачылыг әһвали-руһиjjәси илә һаким даирәләр «шүбһәсиз һесаблашмышлар» дедикдә, Виттеиин «Әрзнамә»си һәгигәтин јалныз *јарысыны* сөјләмиш олур. «Әрзнамә» мүәллиф

јахынларда (бу ил, јә'ни 1901-чи ил апрелин 19-да) Твер губернијасындакы өз ата-баба маликанәсиндә вәфат етмишдир. Н. А. өз кичик гардашы Алексејлә вә башга мүнсифләрлә бирликдә 1862-чи ил мүрачиәтнамәсини имзаламышды. Гәзетләримизин биринда Н. А. Бакунин һаггында мәгалә јазан бир мүәллиф дејир ки, һәмин мүрачиәтнамәни имзалајанлара чәза верилди. Һәбс едиләнләр Петропавловски галасында бир ил сахландан сонра азад едилмиш, Н. А. вә гардашы Алексеј исә бағышланмамышдылар (онлар бағышланмаг һаггындакы хаһиши имзаламамышдылар), бу сәбәбдән дә онларын ичтимаи вәзифә тутмасына даһа ичазә верилмәди. Бундан сонра Н. А. даһа һеч вахт ичтимаи ишләрдә иштирак етмәди вә едә дә билмәзди... Ән «бөјүк ислаһатлар» заманы бизим һөкумәт ачыг ишләјән задәкан-мүлкәдарлара бах белә диван тутурду! Һәм дә бу әһвалат 1862-чи илдә, Полша үсјанындан[17] әввәл олмушду, о заман һәтта Катков Умумрусија Земство јығынчағы чағырылмасыны тәклиф едирди.

* В. Буртсевин «Јүз ил әрзиндә әсәри илә мүгајисә ет, сәһ. 39.

финин һәр јердә, ичтимаи һадисәләрә олан бүрократ, мә'мур бахышы бурада да мејдана чыхыр, *ингилаби* һәрәката е'тинасыз јанашмагда, ингилабчы «партијанын» тәзјигиндән өзүнү *мүдафиә* едәркән һөкүмәтин тәтбиг етдији шиддәтли тә'гиб тәдбирләрини өрт-басдыр етмәкдә мејдана чыхыр. Доғрудур, 60-чы илләрин әввәлләриндә ингилабчы «партија» олмасындан вә онун тәзјигиндән данышмаг бизим индики бахышлара көрә гәрибә көрүнүр. Гырх иллик тарихи тәчрүбә, нәјин ингилаби һәрәкат вә ингилаби тәзјиг адланды-рыла биләчәји һаггындакы тәләбкарлығымызы чох үксәлтмишдир. Лакин унутмаг лазым дејил ки, о заман, ја'ни Николај режими отуз ил давам едәндән сонра һеч кәс һадисәләрнн кәләчәк кедишини габагчадан көрә бнлмәздн, һеч кәс һөкүмәтнн керчәк мүгавимәт күввәсини, халг һнддәтинин керчәк күввәсини мүәјјән едә билмәздн. Авропада демократик һәрәкатын чанланмасы, Полшадакы һәјәчан, Финландијадакы наразылыг, бүтүн мәтбуат вә бүтүн задәканлар тәрәфиндән сијаси нслаһатлар тәләб олунмасы, «Колоколун бүтүн Русијада јајылмасы, сензурадан кечән мәгаләләри нлә дә әсил *ингилабчылар* јетишдирмәји бачаран Чернышевскинин күдрәтли тәблиғаты, интибаһнамәләрин мејдана кәлмәси, кәндлиләрин һәјәчаны вә кәндлиләрин дәрисини сојан «Әсаснамә»ни[25] «чох тез-тез»* онлара гошун күчүнә вә ган төкмәклә

* *Л. Пантелејев.* «60-чы илләр һаггында хатирәләрдән», «Шанлы вәзифә башында»[19] мәчмуәсинин 313-чи сәһифәси. Бу кичик мәгаләдә 1861—1862-чи илләрдәки ингилаби һәјәчан вә полис иртичасы һаггында чох мараглы бә'зн фактлар топланылмышдыр... «1862-чи илин әввәлләриндә ичтимаи вәзијјәт сон дәрәчә кәркин иди; ән кичик бир һадисә һәјатын кедишини кәскин бир сурәтдә бу вә ја дикәр тәрәфә јөнәлдә биләрди. 1862-чи илдә Петербургдакы мај јанғынлары да мәһз бу ролу ојнады». Јанғынлар мајын 16-да башланды, мајын 22-дә вә 23-дә јанғынлар хүсусилә чохалды — бу ахырынчы күн беш јанғын баш верди, мајын 28-дә Апраксин сарајы алышыб јанды вә онун әтрафындакы чох бөјүк бир саһә јаныб күл олду. Бу јанғынлар үстүндә халг ичәрисиндә тәләбәләри тәгсирләндирмәјә башладылар, бу шајиәләри гәзетләр дә тәкрар едирди. «Молодаја Россија»нын, бүтүн мүасир гурулуша гаршы ганлы мүбаризә е'лан едән вә бүтүн мүбаризә васитәләрини әдаләтля сајан интибаһнамәсини јанғынларын гәсдән төрәдилдији һаггындакы шајиәләрин сүбуту һесаб едирдиләр. «Мајын 28-дән сонра Петербургда һәрби вәзијјәт кими бир шеј е'лан олунду». Тә'сис олунмуш хүсуси комитәјә пајтахты горумаг үчүн *фөвгәл'адә* тәдбирләр көрүлмәси тапшырылды. Шәһәр, һәр һиссәнин башында һәрби губернатор олмагла үч һиссәјә бөлүнду. Јанғын ншләринә бахан һәрби-сәһра мәһкәмәси гурулду. «Современник»[20] вә «Русскоје Слово»[21] 8 ајлыға дајандырылды, Аксаковун «Ден»[22] гәзети бағланды, мәтбуат һаг-

гәбул *етдирмәк* лазым кәлмәси, задәканлардан олан барышыг мүнсифләринин[26] *белә бир* «Әсаснамә» тәтбиг етмәкдән коллектив сурәтдә бојун гачырмасы вә тәләбә иртишашлары — белә бир шәраитдә ән ehтијатлы вә ајыг бир сијасәтчи, ингилаби партлајышы тамамилә мүмкүн, кәндли үсјаныны исә чох чидди тәһлүкә hесаб етмәли иди. Белә бир шәраитдә, бир тәрәфдән сарај адамларынын вә зәли мә'мурлар ордусунун там hөкмранлығыны вә мәс'улијјәтсизлијини нечә олурса олсун горујуб сахламағы, диkәр тәрәфдән исә, истисмарчы синифләрин ән пис нүмајәндәләринә тәрәфдар чыхмағы өзү үчүн али вәзифә hесаб едән мүтләгијјәт hөкүмәти, — белә бир hөкүмәт, истибдадын вә истисмарын шүурлу вә јенилмәз дүшмәнләри олан (јә'ни «ингилабчы партијанын» «чиловдарлары» олан) ајры-ајры шәхсләри амансызлыгла мәһв едәрәк, бир јығын наразылары горхутмаг вә азачыг күзәштләрлә алдадыб әлә алмагдан *башга чүр hәрәкәт едә билмәзди.* «Бөјүк азадлығы» күтбәјинликлә вә ја рүјакарлыгла тә'риф етмәкдәнсә сусмағы үстүн тутанлара — каторга; hөкүмәтин либерализминдән шадлананлара вә тәрәгги дөврүнүн башланмасындан сон дәрәчә фәрәһләнәнләрә исә ислаһатлар *(мүтләгијјәт вә истисмарчы синифләр үчүн зәрәрсиз ислаһатлар).*

Биз демәк истәмирик ки, гәсдән јеридилән бу иртичачы полис тактикасы hаким күрүh үзвләринин hамысы вә ја hеч олмазса бир нечәси тәрәфиндән ајдын дәрк едилмиш вә мүнтәзәм сурәтдә јеридилмишдир.

ғында шиддәтли мүвәггәти гајдалар е'лан олуиду (бу гајдалар hәлә мајын 12-дә, *јә'ни јанғынлардан габаг* тәсдиг олунмушду. Демәли, *«hајатын кедиши»,* јанғынлар олмадан да, ч. Пантелејевин фикринә рәғмән, кәскин бир сурәтдә иртичаја догру јөнәлирмиш), мәтбәәләрә нәзарәт hаггында гајдалар е'лан едилди, бунун ардынча сијаси характерли бир чох hәбсләр едилди (Чернышевски, Н. Серно-Соловјович, Рымаренко вә башгаларынын hәбсә алынды), базар күнү мәктәбләри вә халг гираәтханалары бағланды. С.-Петербургда ачыг мүhазирәләрә ичазә алмаг чәтинләшди. Әдәбијјат фонду[23] јанындакы 2-чи шө'бә бағланды, hәтта шаһмат клубу[24] да бағланды.

Истинтаг комиссијасы јанғынларла сијасәт арасында hеч бир әлагә ашкара чыхара билмәди. Комиссијанын үзвү Столбовски ч. Пантелејевлә сөhбәт әснасында, «ehтимал ки, полис акентләринин әлиндә садәчә аләт олан башлыча јаланчы шаһидләри комиссијада ифша едә билдијини» (325—326) сөјләмишди. Демәли, лап әсаслы олараг фәрз етмәк олар ки, *јанғынлары тәләбәләрин төрәтдикләри hаггындакы шајиәләри јаjан полис олмушду.* Демәли, халгын авамлығындан ән алчагчасына истифадә едиб ингилабчылара вә протестчиләрә бөhтан атмаг, *бөјүк ислаһатлар дөврү*нүн» ән гызғын чағында да дәбдә имиш.

Һаким күруһун ајры-ајры үзвләри, әлбәттә, өз күтлүкләри үзүндән бүтөвлүкдә бу тактиканын нә демәк олдуғу үзәриндә дүшүнмәјә биләрдиләр вә «либерализмдән» садәдилликлә фәрәһләниб онун полис маһијјәтини көрмәјә биләрдиләр. Лакин үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә шүбһәсиздир ки, һаким даиряләрин коллектив тәчрүбәси вә коллектив зәкасы онлары дөнмәдән һәмин тактиканы јеритмәјә мәчбур етмишдир. Ә'јанлардан вә али мәнсәб саһибләриндән чохунун Николаја хидмәтин вә полис тә'лиминин узун сүрән мәктәбиндән кечмәси, һәр чүр бәркдән-бошдан чыхмасы әбәс дејилдир. Онларын јадында иди ки, монархлар каһ либерализмә јарыныр, каһ Радишшевләрин чәллады олур вә Аракчејевләри өз садиг тәбәәләринин үстүнә «гысгырдырдылар»; онлар 1825-чи ил 14 декабры[27] унутмамышдылар вә рус һөкүмәтинин 1848—1849-чу илләрдә ифа етдији вәзифәни[28], јә'ни Авропа жандармы вәзифәсини ифа едирдиләр. Мүтләгијјәтин тарихи тәчрүбәси, нәинки һөкүмәти горхутма вә позғунлашдырма тактикасыны давам етдирмәјә мәчбур едирди, һабелә бир чох мүстәгил либераллары да һәмин тактиканы һөкүмәтә мәсләһәт көрмәјә тәһрик едирди. Бу фикрин дүзкүнлүјүнү сүбут етмәк үчүн Кошелевин вә Кавелинин мүлаһизәләрини көтүрәк. Л. Кошелев өзүнүн «Конститусија, мүтләгијјәт вә Земство думасы» китабчасында (Лејпсиг, 1862-чи ил) конститусија *әлејһинә,* мәшвәрәтчи Земство думасы леһинә олдуғуну билдирир вә белә бир е'тираз олачағыны еһтимал едир:

«Земство думасы чағырмаг — Русијаны ингилаба доғру апармаг, јә'ни Конвентә чеврилмиш олан вә өз фәалијјәтини 1792-чи ил һадисәләри илә, проскрипсија, килјотина, noyades* вә саирә илә битирмиш олан États généraux**-ун биздә тәкрар олунмасына доғру апармаг демәкдир». «Јох! чәнаблар, — дејә Кошелев чаваб верир,—ингилаба јол ачан, мејдан һазырлајан, сизин дүшүндүјүнүз кими, Земство думасынын чағырылмасы дејилдир; ингилабы јарадан, әслиндә вә даһа доғрусу һөкүмәтин гәтијјәтсиз вә зиддијјәтли һәрәкәтләридир, бир аддым ирәли, бир аддым кери кетмәсидир, јеринә јетирилмәси чәтин олан бујруглар вә ганунлар верилмәсидир, фикир вә сөзүн әсарәт алтында олмасыдыр; силк-

* — күтләви сурәтдә гәрг етдирмәк. *Ред.*
** — Баш штатлар. *Ред.*

ләрин вә хүсуси шәхсләрин һәрәкәтләри үзәриндә полис нәзарәти (ачыг вә даһа бетәр олан кизли нәзарәт) гојулмасыдыр, бә'зи шәхсләрин әһәмијјәтсиз шејләр үстүндә тә'гиб олунмасыдыр, хәзинәнин талан едилмәси, дөвләт пулунун һәддән артыг вә бош јерә сәрф едилмәси вә мүкафат олараг верилмәсидир, дөвләт адамларының бачарыгсызлығы, онларын Русијаја јабанчы олмасы вә сапсә вә саирәдир. Әсрләр боју давам едән зүлмдән јеничә көзүнү ачмыш бир өлкәдә һәрби чәза дәстәләри васитәси илә диван тутмаг, һәбсә алмаг вә сүркүн етмәк ингилабы (јеничә сизин дүшүндүјүнүз мә'нада) даһа тез төрәдә биләр: зира көһнә јара тәзә јарадан даһа чох көјнәјәр вә ағрыдар. Лакин горхмајын: Франсада, сизин фикриннзчә, журналистләр вә башга јазычылар тәрәфиндән едилмиш олан ингилаб биздә баш вермәјәчәкдир. Һәмчинин үмид едирик ки, Русијада адам өлдүрмәји өз мәгсәдләринә чатмаг үчүн васитә сечә биләчәк гызғын вә өткәм адамлар чәмијјәти јаранмајачагдыр (һәрчәнд бунун јаранмајачағыны сөјләмәк чәтиндир). Лакин ән чох еһтимал олунан вә ән горхулусу одур ки, земство, шәһәр вә хәфијјә полисинин хәбәри олмадан, тәфригәнин тә'сири алтында кәндлиләрлә шәһәрлиләр арасында сазнш әмәлә кәләчәк, чаван вә гејри-чаван адамлар, «Великорус»ун, «Молодаја Россија»нын вә саирәнин мүәллифләрн вә тәрәфдарлары да онлара гошулачаглар. Белә бир сазиш, һәр шеји мәһв едән вә ганун гаршысында бәрабәрлик дејил, гануна зидд бир бәрабәрлик тәблиғ едән (нә гәдәр дә мисилсиз бир либерализм! Әлбәттә, биз бәрабәрлијә тәрәфдарыг, лакин гануна, бәрабәрлији дағыдан гануна *зидд* бир бәрабәрлијә тәрәфдар *дејилик!*), халг ичмасыны, тарихи ичманы дејил, онун чанәзәр төрәмәси олан бир ичманы, бә'зи дөвләт адамларынын чох горхдуглары зәка һакимијјәтини дејил, һәмин дөвләт адамларынын чох һәвәслә әл атдыглары кобуд гүввә һакимијјәтини тәблиғ едән бир сазиш, тәкрар едирәм, белә бир сазиш бизим өлкәмиздә даһа тез баш верә биләр, һәм дә бу сазиш һөкумәтә гаршы мө'тәдил, хошнијјәтли вә мүстәгил мүхалифәтдән, бизим бүрократларын чох инфрәт бәсләдикләри, һәр васитә илә сыхышдырыб боғмаг истәдикләри мүхалифәтдән чох күчлү ола биләр. Зәнн етмәјин ки, дахили, кизли, адсыз мәтбуат партијасының үзвләри аз, өзү исә зәифдир, һәмчинин күман етмәјин ки, сиз бу партијаның будагларыны вә көкләрини әлә кечирмишсиниз; јох! кәнчләрин тәһсилини гуртармасыны гадаған етмәклә, кәнчләрин шулуглуғуну дөвләтә гаршы чинајәт дәрәчәсинә галдырмагла, һәр чүр чүз'и шејләр үстүндә тә'гиб етмәк вә нәзарәт гојмагла сиз һәмин партијанын күчүнү он гат артырмышсыныз, онун тәшкилатларыны чохалдыб бүтүн империјаја јајмышсыныз. Белә бир сазиш чошдугда бизим дөвләт адамлары нә кимми тәдбирләрә әл атачаглар? — Һәрби гүввәјәми? Лакин бу гүввәјә гәти бел бағламаг мүмкүн олачагмы?» (сәһ. 49—51).

Мәкәр бу парчанын дәбдәбәли ибарәләриндән ајдын сүрәтдә бир тактика — «өткәм адамлары» вә «кәндли-

ләрлә шәһәрлиләр арасында сазиш» тәрәфдарларыны гырмаг, «хошнијјәтли мө'тәдил мүхалифәти» исә күзәштләр васитәси илә кифајәтләндириб бир-бириндән ајырмаг тактикасы ирәли кәлмирми? Лакин һөкумәт, ч. Кошелевләрин зәнн етдикләриндән даһа ағыллы вә даһа фәндкир чыхараг, «мәшвәрәтчи» Земство думасындан даһа кичик күзәштләрлә јахасыны гуртарды.

Будур, К. Д. Кавелинин Кертсенә јаздығы 1862-чи ил 6 август тарихли шәхси мәктубу: «...Русијадан кәлән хәбәрләр, зәннимчә, чох да пис хәбәрләр дејилдир. Николај дејил, Александр Соловјович һәбс едилмишдир. Һәбсләр мәни тәәчүбләндирмир, һәтта, е'тираф едирәм ки, мәни ниддәтләндирмир. Ингилабчы партија, һөкумәти јыхмаг үчүн һәр бир васитәни јарарлы һесаб едир, һөкумәт дә өзүнү бүтүн васитәләрлә горујур. Әчлаф Николај дөврүндәки һәбсләр вә сүркүнләр бамбашга иди. Адамлар өз дүшүнчәси, әгидәси, е'тигады вә сөзләри үстүндә һәлак олурдулар. Мән истәрдим, сән һөкумәтин јеринә олајдын, онда көрәјдим ки, сәнин әлејһинә кизли вә ачыг ишләјән партијалара гаршы нечә һәрәкәт едәрдин. Мән Чернышевскини севирәм, олдугча чох севирәм, лакин һеч бир заман белә brouillon» (дикбаш, чәпчәл, адамајовушмаз вә аравуран), «белә нәзакәтсиз, ловға адам көрмәмишәм. Һеч бир шеј үстүндә, тамамилә һеч бир шеј үстүндә мәһв олмаг! Јанғынлар илә интибаһнамәләр арасында әлагә олдуғуна инди һеч бир шүбһә јохдур»*. Будур, лакејлик едән профессор әлламәлијинин нүмунәси! Бүтүн буларын тәгсири ингилабчыларда имиш, чүнки онлар о гәдәр өзләринә күррәләнәндирләр ки, бошбоғазлыг едән либераллары фитә басырлар, о гәдәр дикбашдырлар ки, кизлиндә вә ачыгда һөкумәтин әлејһинә ишләјирләр, о гәдәр нәзакәтсиздирләр ки, Петропавловск галасына дүшүрләр. Һәмин либерал профессор да һакимијјәт башында олсајды, бу кими адамлара «бүтүн васитәләрлә» диван тутарды.

* К. Д. Кавелинин вә И. С. Туркеневин А. И. Кертсенлә јазышмасынын Драгоманов тәрәфиндән едилән нәшринин алманча тәрчүмәсиндән ситат кәтиририк: Bibliothek russischer Denkwürdigkeiten, herausgegeben von Th. Schiemann, Bd. 4, S, 65—66. Stuttgart, 1894 (Т. Шиман тәрәфиндән нәшр олунан рус әдәбијјаты әсәрләри китабханасы, 4-чү чилд, сәһ. 65—66. Штутгарт, 1894. *Ред*).

II

Демәли, земство ислаһаты ичтимаи һәјәчан вә интилаби тәзјиг далғасы нәтичәсиндә мүтләгијјәт һөкүмәтиндән гопарылмыш күзәштләрдән бири иди. Биз «Әрзнамә»дә јазыланлары тамамламаг вә ислаһ етмәк үчүн бу тәзјигин характеристикасы үзәриндә хүсусилә әтрафлы дајандыг, зира «Әрзнамә»нин бүрократ мүәллифи һәмин күзәштә сәбәб олан мүбаризәнн пәрдәләмишдир. Лакин бу күзәштин јарымчыг, горхаг бир характердә олмасы «Әрзнамә»дә дә кифајәт гәдәр ајдын тәсвир едилмишдир:

«Әввәлчә, земство ислаһатына јеничә башланылан заман, шүбһәсиз, нүмајәндәли мүәссисәләрин тәтбиги јолунда илк аддым атылмасы нәзәрдә тутулурду*; лакин сонра, граф Ланскоју вә Н. А. Милјутини граф Валујев әвәз етдикдә, «барышыг» руһунда, «јумшаг вә гәтијјәтсиз» һәрәкәт етмәк арзусу чох ајдын бир шәкилдә мејдана чыхды вә буну кечмиш дахили ишләр назиринин өзү дә инкар етмирди. Кечмиш дахили ишләр назири о заман дејирди: «Һөкумәт өз нијјәтләрини өзү үчүн ајдынлашдырмамышдыр». Бир сөзлә, тәәссүф ки, дөвләт адамлары тәрәфиндән чох тез-тез тәкрар олунан вә һәмишә һамы үчүн мәнфи нәтичәләр верән бир тәшәббүс, јә'ни бир-биринә әкс олан ики рә'ј арасында гәтијјәтсиз һәрәкәт етмәк вә либерал арзулары өдәмәклә мәшғул гурулушу сахламаг тәшәббүсү едилди...».

Бурада ријакарлыгла дејилмиш «тәәссүф ки» сөзү чох мәзәлидир! Полис һөкумәтинин назири һәмин һөкумәтин *јеритмәјә билмәјәчәји,* фабрик мүфәттишлији һаггындакы ганунлары, иш күнүнүн гысалдылмасы һаггындакы гануну (2 ијун 1897-чи ил гануиуну) верәркән јеритдији вә инди (1901-чи илдә) кенерал Ванновскинин «чәмијјәтә» јарынмаг васитәси илә[29] тәтбиг етдији тактиканы бурада бир тәсадүф кими гәләмә верир.

«Бир тәрәфдән, земство мүәссисәләри һаггындакы әсаснамәјә әлавә олунан изаһат мәктубунда дејилирди ки, лајиһәси тәртиб

* «Шүбһәсиз» ки, Леруа-Болјенин сөзләрини тәкрар едән «Әрзнамә» мүәллифи ади бүрократик мүбалиғәјә гапылыр. «Шүбһәсиз» ки, нә Ланској, нә дә Милјутин һәгигәтдә мүәјјән һеч бир шеј нәзәрдә тутмамышдылар, буна көрә дә Милјутинин икимә'налы сөзләрини («принсипчә конститусија тәрәфдарыдыр, лакин конститусијаны тәтбиг етмәк вахтының һәлә чатмадығымы зәнн едир» сөзләрини) «илк аддым» һесаб етмәк күлүнчдүр.

олунан ганунун вәзифәси јерли өзүнүидарә әсасларыны мүмкүн гәдәр долғун вә ардычыл инкишаф етдирмәкдир, «земство идарәси ејни дөвләт һакимиҗҗәтинин анчаг ајрыча органыдыр»... Дахили ишләр назирлијинин о заманкы органы «Северная Почта» өз мәгаләләриндә чох ајдын ишарәләрлә көстәрирди ки, јарадылан мүәссисәләр нүмајәндәли мүәссисәләр мәктәби олачагдыр.

Дикәр тәрәфдән... изаһат мәктубунда земство мүәссисәләри, ајры-ајры чәмиҗҗәтләрин вә хүсуси шәхсләрин табе олдуғу кими үмуми ганунлара табе олан хүсуси вә ичтимаи мүәссисәләр адландырылыр...

Һәм 1864-чү ил Әсаснамәсиндәки гајдаларын өзү, һәм дә хүсусән дахили ишләр назирлији тәрәфиндән земство мүәссисәләри барәсиндә көрүлән бүтүн сонракы тәдбирләр тамамилә ајдын сүбут едир ки, земство мүәссисәләринин «мүстәгиллијиндән» чох еһтиҗат едирдиләр вә бу мүәссисәләрин инкишаф етмәсинин *нә илә нәтичәләнәчәјини јахшыча баша дүшәрәк,* бунларын лазымынча инкишаф етмәсинә имкан вермәкдән горхурдулар». (Һәр јердә курсив бизимдир.)... «Шүбһәсиздир ки, земство ислаһатыны баша чатдырмалы оланлар, бу ислаһаты *јалныз ичтимаи фикир гаршысында күзәшт олараг* һәјата кечирмишдиләр ки, изаһат мәктубунда јазылдығы кими, «земство мүәссисәләринин јарадылмасы мүнасибәти илә *мүхтәлиф силкләрдә* әмәлә кәлмиш *мүшкүл интизарлара вә сәрбәст арзулара* һədd гојулсун»; ејни заманда һәмин шәхсләр ону (? ислаһаты ?) ајдын баша дүшүрдүләр *вә земствонун лазымынча инкишаф етмәсинә јол вермәмәјә,* ону гејри-рәсми бир шәклә салмаға, онун сәлаһиҗҗәтини мәһдудлашдырмаға вә санрәјә чалышырдылар. Биринчи аддымын сон аддым олмајачағы вә'ди илә либераллары архајынлашдыран, земство мүәссисәләринә һәгиги вә мүстәгил һакимиҗҗәт верилмәси зәрурәтиндән данышан вә ја, даһа доғрусу, либерал мәсләки тәрәфдарларынын бу хүсусда дедикләрини тәкрар едән граф Валујев *һәлә 1864-чү ил Әсаснамәси тәртиб едилән заман бу һакимиҗҗәти һәр чүр мәһдудлашдырмаға вә земство мүәссисәләрини чидди бир инзибати гәҗҗумлуг алтына алмаға чалышырды...*

Ејни бир фикри рәһбәр тутмајан, бир-биринә әкс ики мәсләкин барышдырылмасындан ибарәт олан земство мүәссисәләри 1864-чү ил Әсаснамәси нәтичәсиндә јарадылдыглары шәкилдә тәтбиг олунмаға башладыгда, нә онларын тәмәлини тәшкил едән әсас идеја, јә'ни өзүнүидарә идејасына, нә дә бунларын механики сурәтдә гондарылдығы инзибати гурулуша — һәм дә ислаһ едилмәмиш вә јени һәјат шәраитинә ујғунлашдырылмамыш һалда галан бир гурулуша ујғун кәлмәди. 1864-чү ил Әсаснамәси бир-биринә ујғун кәлмәјән шејләри ујғунлашдырмаг, бунунла да земство өзүнүидарәсинин тәрәфдарларыны вә әлејһдарларыны ејни заманда кифајәтләндирмәк истәјирди. *Земство өзүнүидарәси тәрәфдарларына заһири көркәмлә кифајәтләнмәк вә кәләчәјә үмид бәсләмәк тәклиф олунурду, әлејһдарларынын хејри үчүн исә земство мүәссисәләринин сәлаһиҗҗәти сон дәрәчә еластик бир шәкилдә мүәјјән едилмишди».*

Бизим назирләр өз һәмкарларындан биринә бадалаг гурмаг вә өз әлламәлијини көстәрмәк истәдикләри заман бә'зи һалларда көзләнилмәдән сәрраст сөзләр данышырлар вә һиссијјата гапылан бүтүн рус мешшанлары үчүн вә бүтүн «бөјүк» ислаһат пәрәстишкарлары үчүи чох хејирли оларды ки, полис әлламәлијиниш бу бөјүк кәламларыны гызыл һашијә ичиндә дивардан ассынлар: «биринчи аддымын сон аддым олмајачағы вә'ди илә либераллары архајынлашдырмаг», «заһири көркәмлә кифајәтләнмәји вә кәләчәјә үмид бәсләмәји» онлара «тәклиф етмәк»! Хүсусән инди кенерал Ванновскинин «сәмими һимајәчилији» һаггында һәр бир гәзет мәгаләснни вә ја хәбәрини охујаркән һәмин кәламлары јада салмаг хејирли оларды.

Демәли, земство лап әввәлдән рус дөвләт идарәси арабасының бешинчи тәкәри олмаға мәһкум иди; бүрократија бу тәкәрин мөвчуд олмасына анчаг өзүнүн там һөкмранлығына хәләл кәлмәмәси шәрти илә вә әһалидән олан депутатларын ролунун гуру бир әмәли ишдән вә јенә ејни мә'мурлар тәрәфиндән мүәјјән едилән вәзифәләрин анчаг техники сурәтдә јеринә јетирилмәсиндән ибарәт олмасы шәрти илә *јол верирди.* Земстволарын өз ичра органлары јох иди, онлар полис васитәси илә иш көрмәли идиләр, земстволарын бирбири илә әлагәси јох иди, онлар дәрһал һөкумәт даирәләринин нәзарәти алтына верилмишди. Һөкумәт өзү үчүн белә зәрәрсиз бир күзәштә кетдији һалда, јенә земство тәтбиг едилән күнүн лап сабаһы ону даим сыхышдырмаға вә мәһдудлашдырмаға башлады: һәр шејә гадир олан мә'мурлар күрүһү бүтүн силкләрин сечкили нүмајәндәләриндән ибарәт бир органла јола кедә *билмәзди,* буна көрә дә ону һәр васитә илә сыхышдырмаға башлады. Бу сыхышдырма һаггында верилән мә'лумат, ашкар натамам олса да, «Әрзнамә»нин чох мараглы бир һиссәсини тәшкил едир.

Биз 60-чы илләрин әввәлләриндәки ингилаби һәрәкат барәсиндә либералларын нечә горхагчасына вә ағылсыз һәрәкәт етдикләрини көрдүк. «Шәһәрлиләрин вә кәндлиләрин *«Великорус»* тәрәфдарлары илә сазишинә» јардым етмәк әвәзиидә, онлар бу «сазишдән»

горхур вә һөкүмәти дә онунла горхудурдулар. Демократик һәрәкатын һөкүмәт тәрәфиндән тә'гиб олунан чиловдарларыны мүдафиә етмәјә галхышмаг әвәзиндә онлар ријакарлыгла јахаларыны кәнара чәкир вә һөкүмәти һаглы көстәрмәјә чалышырдылар. Нәтичәдә онлар ифрат бошбоғазлыгдан вә биабырчы сүстлүкдән ибарәт белә бир хәјанәткар сијасәт јеритмәјин лајигли чәзасыны чәкдиләр. Јалныз бошбоғазлыг етмәјә дејил, һабелә азадлыг уғруида *мүбаризә апармага* да гадир олан адамлара диван тутдугдан сонра һөкүмәт өзүнүн, либераллары «бөјүкләрин ичазәси илә» тутдуглары садә вә икиничи дәрәчәли мөвгеләрдән дә сыхышдырыб чыхара биләчәк гәдәр мөһкәм олдуғуну һисс етди. Нә гәдәр ки ингилабчыларла «шәһәрли вә кәндлиләрин сазиши» чидди бир тәһлүкә иди, дахили ишләр назирлијинин өзү «нүмајәндәли мүәссисәләр мәктәбиндән» дәм вурурду, «нәзакәтсиз вә ловға» аваралар вә «дикбашлар» кәнар едилдикдән сонра исә «мәктәблиләрлә» һеч чәкинмәдән сәрт рәфтар етмәјә башладылар. Бу заман фачиәли — мәзһәкәли бир дастан башланыр: бир тәрәфдән, земство өз һүгугларыиын кенишләндирилмәсини хаһиш едир, дикәр тәрәфдән исә земствонун һүгуглары бир-бир әлиндән *алыныр* вә онун хаһишләринә «ата» өјүдләри илә чаваб верилир. Лакин сөзү тарихи сәнәдләрә, һеч олмаса анчаг «Әрзнамә»дә гејд олунмуш сәнәдләрә верәк.

1866-чы ил октјабрын 12-дә дахили ишләр назирлијинин тә'мимнамәси земство гуллугчуларыиы һөкүмәт идарәләриндән тамамилә асылы бир вәзијјәтә салыр. 1866-чы ил нојабрын 21-дә тичарәт вә сәнаје мүәссисәләринә земстволарын верки гојмаг һүгугуну мәһдудлашдыран ганун чыхыр. 1867-чи илдә Петербург земство јығынчағы бу гануну кәскин сурәтдә тәнгид едир вә (граф А. П. Шуваловун тәклифи илә) белә бир гәрар гәбул олунур кн, һәмин ганунда бәһс олунан мәсәләләрин «мәркәзи һөкүмәт даирәләри илә земствонун үмуми гүввәси вә биркә әмәји илә» мүзакирә едилмәси һөкүмәтдән хаһиш олунсун. Һөкүмәт бу хаһишә чаваб олараг Петербург земство мүәссисәләрини бағлатдырыр вә чәза тәдбирләри көрүр: С.-Петер-

бург земство идарәсинин сәдри Крузе Оренбурга, граф Шувалов исә Парисә сүркүн едилмишдир, сенатор Љубошшинскијә дә әмр едилмишдир ки, истеfа версин. Дахили ишләр назирлијинин органы «Северная Почта»ныn[30] дәрч етдији бир мәгаләдә јазылдығына көрә, «белә бир сәрт чәза тәдбиринин сәбәби о иди ки, земство јығынчаглары да лап өз ичласлары ачылан замандан гануна уjғун һәрәкәт етмәмишләр» (һансы гануна? вә нә сәбәбә гануну позанлары *мәһкәмәjә* вермәмишләр? Ахы jеничә тә'чили, әдаләтли вә мәрһәмәтли мәһкәмә тә'сис олунмушдур?) «вә онлара тапшырылмыш jерли земство-тәсәрrүфат ишләринә һәгигәтән һимаjәчилик етмәк үчүн ә'лаһәзрәт падшаһ тәрәфиндән онлара бәхш едилмиш һүгуглардан истифадә едәрәк башга губернијаларын земство јығынчагларына тәрәфдар олмаг әвәзиндә» (jә'ни мә'мурларын «тапшырыгларына» динмәзчә итаәт вә әмәл етмәк әвәзиндә) «даим иши дүрүст изаһ етмәмәк вә ганунлары јанлыш тәфсир етмәк васитәси илә *һөкумәтә гаршы е'тимадсызлыг вә еһтирамсызлыг ојатмаға* сә'j етмишләр». Тәәччүблү дејил ки, белә бир нәсиһәтдән сонра, «1866-чы ил 21 иојабр гануну һәр jердә бөjүк наразылыға сәбәб олдуғу һалда, башга земствolар Петербург земствосуна jардым көстәрмәдиләр; јығынчагларда бир чохлары бу гануну земствонун мәһв едилмәси адландырырды».

1866-чы ил декабрын 16-да сенатын «изаһаты» мejдана чыхыр; бу изаһат губернаторлара ихтиjар верир ки, земство јығынчағынын сечдији шәхс губернатор тәрәфиндән е'тибарсыз сајылдыгда ону тәсдиг етмәсинләр. 1867-чи ил мајын 4-дә сенатын дикәр бир изаһаты мejдана чыхыр: земство мүлаһизәләринин бүтүн башга губернијалара бildирилмәси ганунауjғун дејилдир, чүнки земство мүәссисәләри jерли ишләрлә мәшғул олмалыдыр. Дөвләт шурасынын 1867-чи ил ијунун 13-дә ә'лаһәзрәт падшаһ тәрәфиндән тәсдиг олунмуш рә'jи земство, шәһәр вә силк ичтимаи јығынчагларында гәбул олунан гәрарларын, ичласлар һаггындакы мә'луматын, ичласлардакы мүзакирәләрин вә саирәләринин jерли губернија башчысы ичазә вермәдән чап

олунмасыны гадаған едир. Сонра, јенә һәмин ганун земство јығынчаглары сәдрләринин сәлаһиҗҗәтини кенишләндирир, онлара јығынчаглары бағламаг ихтијары верир вә *чәза тәһдиди илә* онлара бир вәзифә олараг тапшырыр ки, гануна ујғун олмајан мәсәләләрин мүзакирәјә гојулдуғу јығынчаглары бағласынлар. Чәмиҗҗәт бу тәдбири бөјүк наразылыгла гаршылады вә буну земство фәалиҗҗәтинин чидди мәһдудлашдырылмасы һесаб етди. Никитенко өз күндәлијиндә јазмышды: «Һамы биллир ки, јени ганун земствонун әлголуну бағламышдыр, чүнки бу гануна көрә јығынчаг сәдрләринә вә губернаторлара земство үзәриндә демәк олар кејри-мәһдуд бир һөкмранлыг верилмишдир». 1868-чи ил 8 октјабр тарихли тә'мимнамә һәтта земство идарәләри һесабатларының чап олунмасыны да губернаторларын ичазәсинә табе едир вә земстволарын бир-бири илә әлагәсини мәһдудлашдырыр. 1869-чу илдә земстволары халг маарифини һәгигәтән идарә етмәк шүбһәдән кәнар етмәк мәгсәди илә халг мәктәбләри үчүн мүфәттишләр тә'јин едилир. Назирләр комитәсинин 1869-чу ил 19 сентјабрда әʼлаһәзрәт падшаһ тәрәфиндән тәсдиг олунмуш әсаснамәсиндә көстәрилир ки, «земство мүәссисәләри нә өз тәркиби е'тибары илә, нә дә өз әсас принсипләри е'тибары илә һөкумәт органлары дејилдирләр». 1870-чи ил 4 ијул гануну вә 1870-чи ил 22 октјабр тарихли тә'мимнамә земство гуллугчуларынын губернаторлардан асылылыгыны бир даһа тәкрар едир вә гүввәтләндирир. 1871-чи илдә халг мәктәбләри мүфәттишләринә верилән тә'лиматда онлара, е'тибарсыз сајылан мүәллимләри вәзифәдән кәнар етмәк вә мәктәб шурасының һәр чүр гәрарыны дајандырыб иши һәлл едилмәк үчүн мәктәбләр идарәсинә тәгдим етмәк ихтијары верилир. 1873-чү ил декабрын 25-дә II Александр халг маариф назиринә вердиҗи фәрманда хәбәрдарлыг едир ки, *һимајәчилик нәзарәтинин азлығындан* халг мәктәби *«халгын әхлагыны позмаг аләтинә» чевриләбиләр «вә бу јолда бә'зи чәһдләр едилдиҗи индидән ашкара чыхарылмышдыр»;* II Александр задәкан башчыларына бујурур ки, јахындан иштирак етмәклә

бу мәктәбләр үзәриндә мә'нәви нүфузун тә'мин олунмасына јардым етсинләр. Сонра, 1874-чү илдә халг мәктәбләринә даир јени Әсаснамә чыхыр ки, бу да мәктәбләрин бүтүн идарә ишләрини халг мәктәбләри директорларына тапшырыр. Әкәр земство нүмајәндәләринин иштиракы илә гануна јенидән бахылмасы һаггында верилән хаһиши (Казан земствосунун 1874-чү илдәки хаһишини) истеһзасыз олараг протест адландырмаг оларса, онда демәк олар ки, земство «протест едир». Бу хаһиш исә, әлбәттә, рәдд едилир. Вә и. а. вә и. а.

III

Дахили ишләр назирлијинин дүзәлтдији «нүмајәндәли мүәссисәләр мәктәбиндә» Русија вәтәндашларына верилән дәрсин биринчи курсу белә иди. Хошбәхтликдән, 60-чы илләрин конституусија бәјанатлары мүнасибәти илә «Сарсаглыгдан әл чәкиб ишә башламаг лазымдыр, иш исә инди анчаг земство мүәссисәләриндәдир»* — дејә јазмыш олан сијаси мәктәбликдән башга Русијада белә бир «нәзакәт» илә кифајәтләнмәјиб халг ичәрисиндә ингилаби тәблиғат апармаға кедән «дикбашлар» да вар иди. Бу адамларын маһијјәтчә ингилаби олмајан бир нәзәријјәни әсас тутуб тәблиғат апармаларына бахмајараг, онларын бу тәблиғаты һәр һалда кениш зијалы кәнчләр тәбәгәсин ичәрисиндә наразылыг вә протест һисси доғурурду. Бу һәрәкат сијаси мүбаризәни инкар едән утопик нәзәријјәнин әксинә олараг, бир овуч гәһрәманын һөкүмәтлә шиддәтли вурушмасына, сијаси азадлыг уғрунда мүбаризәјә сәбәб олду. Бу мүбаризә сајәсиндә, анчаг онун сајәсиндә вәзијјәт бир даһа дәјишилди, һөкумәт бир даһа күзәштә кетмәјә мәчбур олду вә либерал чәмијјәти өзүнүн сијаси чәһәтдән јеткин олмадығыны, мүбаризәрә јардым етмәк вә һөкумәтә

* «Бүтүн дөвләт мигјасында үмуми еһтијачларын мүзакирә едилмәси үчүн рус торпағы нүмајәндәләринин үмуми јығынчағыны чағырмаг» һаггында Москва задәканларының хаһиши мүнасибәти илә Кавелинин 1865-чи илдә гоһумларына јаздығы мәктуб.

һәгигәтән тәзјиг көстәрмәк игтидарында олмадығыны бир даһа сүбут етди. Земствонун конститусија арзулары ачыг-ајдын мејдана чыхды, лакин бу арзулар күчсүз бир «чошгунлугдан» ибарәт олараг галды. Һәм дә бу, земство либерализми өзлүјүндә сијаси чәһәтдән әһәмијјәтли бир аддым атдығы бир шәраитдә мејдана чыхды. Земство либерализминин гејри-легал партија тәшкил етмәк вә өз сијаси органыны јаратмаг тәшәббүсү хүсусилә диггәтәлајигдир. Виттенин «Әрзнамә»си земстволарын тутдуғу «сүрүшкән јолу» (сәһ. 98) тәсвир етмәк үчүн бир нечә кизли әсәрдәки (Кеннанын, Драгомановун, Тихомировун әсәрләриндәки) мә'луматы јекунлашдырыр. 70-чи илләрин ахырларында земство либералларынын бир нечә гурултајы олмушду. Либераллар «ифрат ингилабчы партијанын позучулуг фәалијјәтини һеч олмазса мүвәггәти дајандырмаг үчүн тәдбирләр көрмәк» гәрарына кәлмишдиләр, «зира онлар јәгин етмишдиләр ки, әкәр террорчулар тәһдид вә зоракылыг васитәләри илә һөкүмәти ачыгландырмагда вә иараһат етмәкдә давам етсәләр, онда динч васитәләрлә һеч бир нәтичә әлдә етмәк мүмкүн олмаз» (сәһ. 99). Демәли, мүбаризәнин кенишләндирилмәсинә, аз-чох кениш нитинаи тәбәгә тәрәфиндән ајры-ајры ингилабчылара јардым көстәрилмәсинә, мүәјјән бир үмуми тәзјиг (нүмајиш шәклиндә, земстволарын нүфары хәрчләрдән бојун гачырмасы вә с. шәклиндә тәзјиг) тәшкил едилмәсинә чалышмаг әвәзиндә либераллар јенә дә һәмин «нәзакәтдән» башлајыб дејирләр: һөкүмәти «ачыгландырмамалы»! «динч васитәләрлә» наил олмалы, јә'ни өз һечлијини 60-чы илләрдә ән ајдын бир шәкилдә көстәрмиш олан динч васитәләрлә наил олмалы!* Ајдындыр ки, ингилабчылар һәрби әмәлијјатын дајандырылмасына вә ја

---

* Драгоманов һаглы олараг дејирди: «Әслиндә Русијада либерализмин тамамилә «динч үсуллары» ола да билмәз, чүнки бизим өлкәдә али идарә үсулунун дәјишдирилмәси һаггында һәр чүр данышығы ганунлар гадаған етмишдир. Земство либераллары бу гадаған үстүндән гәтијјәтлә аддајыб кечмәли вә һеч олмазса бунунла һәм һөкумәт гаршысында, һәм дә террорчулар гаршысында өз күчләрини көстәрмәли идиләр. Земство либераллары белә бир күчә малик олдугларыны көстәрмәдиләр, буна көрә дә һөкүмәтин, һәтта мәһдудлашдырылмыш олан земство мүәссисәләрини дә мәһв етмәк нијјәтиндә олдуғуну көрмәли олдулар» (көстәрилән әсәри, сәһ. 41—42).

кәсилмәсинә әсла разы олмадылар. Белә олдугда земствочулар «мүхалифәтчи үнсүрләр чәмиjjәти» тәшкил етдиләр ки, бу да сонрадан «Земство иттифагы вә өзүнүидарә чәмиjjәти»нә вә ja «Земство иттифагы»на чевриlди. Земство иттифагының програмы: 1) сөз вә мәтбуат азадлыгы, 2) шәхсиjjәт үчүн тә'минат вә 3) мүәссисләр мәчлиси чагырылмасыны тәләб едирди. Галисиjада гejри-легал китабчалар нәшр етмәк тәшәббүсү баш тутмады (Австриja полиси һәм китабчаларын әлjазмаларыны зәбт етди, һәм дә бу китабчалары чап етмәк истәjәнләрин өзүнү һәбсә алды), буна көрә дә Драгомановун (Киjев университетинин кечмиш профессору) редакторлуғу илә Ченеврәдә чыхан «Волноје Слово»[31] журналы 1881-чи илин август ajындан е'тибарән «Земство иттифагы»нын органы олду. Драгоманов өзү 1888-чи илдә jазмышды: ««Волноје Слово»дан ибарәт земство органынын нәшр едилмәси тәчрүбәси... нәтичә е'тибары илә мүвәффәгиjjәтли һесаб олуна билмәз, һеч олмазса она көрә ки, әслә земство материаллары редаксиjaja анчаг 1882-чи илин ахырларындан е'тибарән мүнтәзәм сурәтдә кәлмәjә башламышды, 1883-чү илин ajында исә журналын нәшрн артыг даjандырылмышды» (көстәрилән әсәри, сәһ. 40). Либерал органынын мүвәффәгиjjәтсизлиjи либерал һәрәкатынын зәифлиjинин тәбии нәтичәси иди. 1878-чи ил нojабрын 20-дә II Александр Москвада силк нүмаjәндәләринә мүрачиәт едәрәк сөjләдиjи нитгиндә демишди ки, «jолуну азмыш кәнчләри е'тибарсыз адамларын сөвг етмәjә чалышдыглары фәлакәтли jолдан гajтармаг үчүн» онларын «jардым көстәрәчәкләринә» үмид едир. Сонра, «Правителственны Вестник»дә[32] дә (1878-чи ил, № 186) чәмиjjәтә мүрачиәтлә ондан jардым истәнилди. Буна чаваб олараг беш земство jығынчагы (Харков, Полтава, Чернигов, Самара вә Твер земство jығынчаглары) Земство мәчлиси чагырмагын лазым олдуғуну билдирди. «Әрзнамә»нин мүәллифи Витте һәмин мүрачиәтнамәләрин (бунлардан анчаг 3-ү мәтбуатда бүтөв дәрч олунмушду) мәзмунуну әтрафлы изаһ етдикдән сонра jазыр: «һәмчинин күман етмәк олар ки, әкәр дахили

ишләр назирлији Земство мәчлисн чағырмаг һаггында земстволарын бәјанатларына јол вермәмәк үчүн вахтында тәдбирләр көрмәсәјди, бу кими бәјанатлар даһа чох оларды: губернија земство јығынчагларында сәдрлик едәи задәкан башчыларына тә'мимнамә көндәрилмишди кн, онлар јығынчагларда бу кими мүрачиәтнамәләрин һәтта охунмасына да јол вермәсинләр. Бә'зи јерләрдә гласнылар һәбс вә сүркүн едилмишди, Черниговда исә ичлас салонуна һәтта жандармлар көндәрилмишди вә онлар салону зорла бошалтмышдылар» (104).

Либерал журналлары вә гәзетләри бу һәрәката јардым едирди, «25 һөрмәтли Москва вәтәндашының» Лорис-Меликова көндәрдији петисијада көстәрилмишди кн, земство нүмајәндәләриндән ибарәт мүстәгил јығынчаг чағырылмалы вә һәмин јығынчаға милләтин идарә олунмасы ишиндә иштирак етмәк тәклиф олунмалыдыр[33]. Һөкүмәтин Лорис-Меликову дахили ишләр назири тә'јин етмәси дә *еһтимал ки,* бир күзәшт иди. Лакин бу мәһз *еһтимал иди,* зира нәинки һеч бир гәти аддым атылмады, һәтта һеч бир башга тәфсирә јол вермәјән мүсбәт бир бәјанат да верилмәди. Лорис-Меликов Петербург вахташыры мәтбуатының редакторларыны топлајыб «програмы» онлара изаһ етди: әһалинин арзуларыны, еһтијачларыны вә сапрәни өјрәнмәлн, земствонун вә сапрәнин өз гануни һүгугларындан истифадә етмәснә имкан вермәлн (либерал програмы земстволарын ганун тәрәфиндән данм мәһдудлашдырылан «һүгугларынын» сахланылмасыны тә'мин едир!) вә с. «Әрзнамә»нин мүәллифи јазыр:

«Назирин програмы мүсаһибләрин васитәси илә бүтүн Русијаја билдирилди — һәмин мүсаһибләр әслиндә мәһз бу мәгсәд үчүн дә'вәт олунмушдулар. Бу програм әслиндә һеч бир мүәјјән вә'д вермирди. Һәр кәс бу програмы охујуб истәдији нәтичәни чыхара биләрди, јә'ни бу програмын ја һәр шеј олдуғуну, ја да һеч бнр шеј олмадығыны зәнн едә биләрди. О заман чыхан кизли вәрәгәләрдән бири өзлүјүндә һаглы олараг (гәти сурәтдә «һәр кәсчә» дејил, анчаг «өзлүјүндәмн» һаглы олараг?) бу програм һаггында јазмышды ки,

бурада ejни заманда hәм «түлкү гуjруғу» көрүнүр, hәм дә дишләрини гычырдан «чанавар ағзы»[34]. Програм вә онун мүәллифи hаггында белә сөзләр демәjин сәбәби хүсусилә она көрә ajдындыр ки, граф бу програмы мәтбуат нүмаjәидәләринә билдириркән тә'кидлә мәсләһәт көрмүшдү ки, «өз бош иллүзиjалары илә ичтимаи фикри әбәс jерә hиддәтләндириб hәjәчана салмасынлар»». Лакин либерал земствочулар кизли вәрәгәнин jаздығы бу *hәгигәтә* гулаг асмадылар вә «түлкүнүи гуjруг» буламасыны е'тибар едилә биләчәк бир «jени хәтт» hесаб етдиләр. Виттеинн «Әрзнамә»си «Русиjанын индики вәзиjjәти hаггында земство jығынчагларынын рә'jләри» адлы гejрн-легал китабчанын сөзләрини тәкрар едир: «Земство hөкумәтә инаныр вә она рәғбәт бәсләjирди, тәләсиб hөкумәтә hәддән артыг хаһишләрлә мүрачиәт етмәкдән санки горхурду». Өз сөзүнү сәрбәст ифадә едән земство тәрәфдарларынын сәчиjjәви бир е'тирафыны көтүрәк: Земство иттифагы 1880-чи ил гурултаjында «hөкмән бир палата олмасы вә үмуми сәсвермә гаjдасы гоjулмасы шәрти илә мәркәзи халг нүмаjәндәлиjи jарадылмасына иаил олмағы» jеничә гәрара алмышды, бах hәмин бу *наил олмаг* гәрары *«тәләсмәмәк»* вә әсла hеч бир шеj вә'д етмәjән икимә'налы бәjанатлара *«инанмаг вә рәғбәт бәсләмәк»* тактикасы васитәси илә hәjата кечирилир! Земствочулар бағышланмаз бир садәдилликлә фәрз едирдиләр ки, петисиja вермәк «наил олмаг» демәкдир, буна көрә дә петисиjалар «земстводан jағыш кими jағдырылырды». Лорис-Меликов 1881-чи ил jанварын 28-дә падшаһа ихласкаранә мә'рузә тәгдим едиб «ә'лаһәзрәтин буjруғу илә» тапшырылан ганун лаjиһәләрини hазырламаг үчүн земство нүмаjәндәләриндән ибарәт комиссиja, анчаг мәшвәрәтчи сәс hүгугуна малик олан комиссиja тәшкил едилмәсини истәди. II Александр тәрәфиндән тә'jин олунан Хүсуси Мүшавирә бу тәдбири бәjәнди, чар Мүшавирәнин 1881-чи нл 17 феврал гәрарыны тәсдиг етди вә Лорис-Меликовун тәклиф етдиjи hөкумәт мә'луматынын мәтнини дә бәjәнди.

«Әрзнамә»нин мүәллифи Витте jазыр: «Шүбһәсиз-

дир ки, белә бир халис мәшвәрәтчи комиссијанын тә'сис олунмасы һәлә һеч дә конститусија јаратмырды». Витте сөзүнә давам едәрәк дејир: лакин бунун башга бир шејә дөғру дејил, конститусијаја дөғру (60-чы илләр ислаһатындан сонра) атылан аддым олдуғуну чәтин ки шикар етмәк олар. Мүәллиф бурада харичи мәтбуатын верднји белә бир хәбәри тәкрар едир ки, II Александр Лорис-Меликовун мә'рузәси барәсиндә демишдир: «Бу ки États généraux-дур[35]»... «Бизә XVI Лудовик нотабллары јығынчағы кими бир шеј тәклиф едирләр»[36].

Биз өз тәрәфимиздән гејд едәк ки, Лорис-Меликов лајиһәсинин һәјата кечирилмәси мүәјјән шәраитдә конститусијаја дөғру атылан бир аддым ола *биләрди*, лакин олмаја да биләрди: бурада һәр шеј ондан асылы иди ки, ингилабчы партијанын вә либерал чәмијјәтин тәзјигими үстүн кәлә чәкдир, јохса мүтләгијјәтин мөһкәм тәрәфдарларының һәр чүр васитәјә әл атан чох күдрәтли вә јекдил партијасынын мүгавимәти? Әкәр нәләр баш верә биләчәјиндән дејил, нәләр олдуғундан данышсаг, һөкумәтин шүбһәсиз *тәрәддүд етдији* фактыны гејд етмәк лазымдыр. Бә'зиләри либерализмә гаршы гәти мүбаризә апарылмасына, башгалары исә күзәшт едилмәсинә тәрәфдар идиләр. Лакин — бу да хүсусилә мүһүмдүр — күзәшт тәрәфдары оланлар да тәрәддүд едирдиләр, чүнки онларын һеч бир тамамилә мүәјјән програмы јох иди вә ишбаз-бүрократлар сәвијјәсиндән јухары галха билмирдиләр.

«Әрзнамә»нин мүәллифи Витте дејир: «Граф Лорис-Меликов санки ишә ачыг көзлә бахмагдан горхурду, өз програмыны тамамилә дүрүст мүәјјән етмәкдән горхурду, буна көрә дә земство мүәссисәләри һаггында һәлә граф Валујев тәрәфиндән јеридилән әввәлки гејри-мүәјјән сијасәти — дөғрудур, башга бир истигамәтдә — давам етдирирди.

О заманкы легал мәтбуатда да һаглы олараг көстәрилдији кими, Лорис-Меликовун ирәли сүрдүју програмын өзү олдугча гејри-мүәјјән иди. Бу гејри-мүәјјәнлик графын сонракы бүтүн һәрәкәтләриндә вә сөзләриндә дә көрүнүр. О, бир тәрәфдән дејир ки, мүтләгијјәт «әһалидән ајры дүшмүшдүр», «чәмијјәтин јардымыны о, башлыча күввә һесаб едир...», лајиһәси тәртиб олунан ислаһата «гәти бир шеј кими бахмајараг буну анчаг биринчи аддым һесаб етмишдир» вә и. а. Граф дикәр тәрәфдән дә мәтбуат

нүмајәндәләринә дејирди ки, «...чәмијјәтдә ојанан үмидләр, бош иллүзијадан башга бир шеј дејилдир...»; падшаһа ихласкаранә мә'рузәсиндә исә гәти билдирирди ки, Земство мәчлиси «кечмишә гајытмаг јолунда тәһлүкәли бир тәчрүбә...» оларды, өзүнүн һазырламагда олдуғу тәдбир мүтләгијјәти мәһдуд етмәк чәһәтдән һеч бир әһәмијјәтә малик олмајачагдыр, зира бу тәдбир Гәрб өлкәләриндәки конститусија формаларына әсла бәнзәмир. Л. Тихомировун һагглы олараг гејд етдији кими, үмумијјәтлә бу мә'рузәнин өзү сон дәрәчә долашыг бир формададыр» (сәһ. 117).

Азадлыг *мүбаризәсинә* гаршы «гәддарлығы» исә бу бәднам «үрәк диктатурасы»[37] гәһрәманы, Лорис-Меликов, «17 јашында бир огландан чап олунмуш вәрәгә тапылмасы үстүндә ону е'дам етдирмәк кими нә кечмишдә, нә дә сонралар мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәјә» чатдырмышдыр. «Лорис-Меликов Сибирин ән узаг күшәләрини дә унутмајараг, тәблиғат үстүндә бу јерләрә көндәрилән вә әзаб чәкән адамларын вәзијјәтини ағырлашдырыр» (В. Засулич, «Сосиал-Демократ»[38], № I, сәһ. 84). Һөкумәт бу чүр тәрәддүд көстәриркән, јалныз чидди мүбаризәјә гадир олан бир гүввә конститусија әлдә едә биләрдн, белә бир гүввә исә јох иди: ингилабчылар мартын 1-дә арадан чыхмышдылар[39], фәһлә синфи ичәрисиндә нә кениш һәрәкат вар иди, нә дә мәһкәм тәшкилат; либераллар чәмијјәти бу дәфә дә сијаси чәһәтдән о гәдәр кери галмышды кн, II Александр өлдүрүлдүкдәи сонра да јалныз хаһишләрлә кифајәтләнди. Земстволар вә шәһәрләр хаһиш еднрди, либерал мәтбуаты («Порјадок»[40], «Страна»[41], «Голос»[42]) хаһиш едирди, либераллар тәрәфиндән тәртиб едилмиш јазылы мә'рузәләрин мүәллифләри (маркиз Велеполски, профессор Чичерин вә профессор Градовски) хүсусән хошнијјәтли, һијләкәр вә думанлы бир шәкилдә хаһиш едирдиләр (Витгенин «Әрзнамә»си һәмин јазылы мә'рузәләрин мәзмунуну Лондонда чыхан: «Граф Лорис-Меликовун конституснјасы» китабчасы* үзрә шәрһ едир — азад

* «Әрзнамә»нин мүәллифи, көрдүјүмүз кими, гејри-легал китабчаларын үзүнү диггәтлә көчүрүр вә е'тираф едир ки, «кизли мәтбуат вә харичи әдәбијјат мәсәләјә өз нөгтеји-нәзәрләриндән чох дүзкүн гијмәт верирди» (сәһ. 91). Мә'лум олур ки, алим рус «дөвләтшүнасынын» әсәриндә анчаг бә'зи ншләнмәмиш материаллар орижиналдыр. Русијадакы сијаси мәсәләләрә олан бүтүн әсас нөгтеји-нәзәрләри исә о, кизли әдәбијјатдан көтүрмәјә мәчбурдур.

рус мәтбуаты фондунун нәшри, Лондон, 1893-чү ил); бунлар монархы, өзүнүн дә хәбәри олмадан гыл көрпүдән кечирмәк үчүн мәзәли тәдбирләр» уjдурурдулар. Ajдындыр ки, ингилаби гүввә олмадығындан бүтүн бу нәзакәтли хаһишләр вә һиjләкәр уjдурмалар бир һеч дәрәчәсиндә иди, буна көрә дә мүтләгиjjәт партнjасы галиб кәлди, 1881-чи ил мартын 8-дә, Назирләр шурасында әксәриjjәт (5-ә гаршы 7) Лорис-Меликовун лаjиһәсинин *леһинә* сәс вердиjинә бахмаjараг, мүтләгиjjәт партиjасы jенә дә галиб кәлди. (Һәмин китабчада да белә jазылыр, лакин буну чанфәшанлыгла көчүрән «Әрзнамә» мүәллифи Витте бурада нәдәнсә дејир: «Һәмин 8 март мүшавирәсиндә нәләр олдуғу вә мүшавирәнин нә илә нәтичәләндиjи дүрүст мә'лум дејилдир: харичи мәтбуата кедиб чатан шаjиәләрә инанмаг исә ehтиjатсызлыг оларды», 124). 1881-чи ил апрелин 29-да, мүтләгиjjәти мөһкәмләндирмәк вә горумаг һаггында, Катковун «аллаһ не'мәти» адландырдығы манифест чыхды[43].

Кәндлиләр азад едилдикдән сонра икинчи дәфә ингилаб далғасы керн гајтарылды вә бунун ардынча, бунун нәтичәси олараг икинчи дәфә либерал һәрәкаты *иртича* әвәз етди вә Русиjанын мүтәрәгги чәмиjjәти буна, әлбәттә, дәриндән тәәссүф етмәjо башлады. Биз тәәссүф етмәк устасыjыг: ингилабчылар һөкүмәтлә өчәшәндә биз онларын нәзакәтсизлиjинә вә тәкәббүрлүjүнә тәәссүф едирик; һөкүмәт өз гаршысында һәгиги гүввә көрмәjиб jаландан күзәштләрә кетдикдә вә бир әли илә вердиjини о бири әли илә кери алдыгда һөкүмәтин гәтиjjәтсизлиjинә тәәссүф едирик; һөкүмәт халгын jардым етмәдиjи ингилабчылара диван тутдугдан сонра, итирдикләрини jенидән әлдә етмәjә чалышдыгда вә jени мүбаризә үчүн мөһкәмләнмәjә башладыгда биз «идеjасызлыг вә идеалсызлыг зәманәси» jетишдиjинә тәәссүф едирик.

IV

Лорис-Меликовун «үрәк диктатурасы» адландырылан назирлиjи дөврү бизим либераллара көстәрди ки,

һөкумәт тамамилә тәрәддүд етдији вә «ислаһата доғру биринчи аддымын» Назирләр шурасында әксәријјәт тәрәфиндән бәјәнилдији бир шәраитдә, һәтта бир назири, һәтта баш назирин «конститусионализми», һөкумәти тәслим олмаға мәчбур едә биләчәк чидди бир ичтиман гүввә меjданда олмаса, әсла һеч бир нәтичә верә билмәз. О да мараглыдыр ки, III Александр һөкумәти дә, һәтта мүтләгијјәти мөһкәмләтмәк һаггында манифест нәшр едиләндән сонра, бүтүн өз јыртычы симасыны дәрһал көстәрмәди, әксинә, «чәмијјәти» бир мүддәт әлә салмағы лазым билди. «Әлә салмаг» дедикдә биз, һөкумәтин сијасәтини бу вә ја башга назирин, ә'јанын вә саирәнин һәр һансы бир маккиавелист планына[44] иснад вермәк фикриндә дејилик. Там исрарла демәк лазымдыр ки, ичтимаи фикир «гаршысында» јаландан күзәштләр едилмәси вә бә'зн заһирән мүһүм аддымлар атылмасы системи һәр бир мүасир һөкумәтин, о чүмләдән рус һөкумәтниин дә ганына вә илијинә ишләмишдир, зира рус һөкумәти дә артыг бир чох нәсилләр боју ичтимаи фикирлә бу вә ја башга бир шәкилдә һесаблашмаг лүзумуну дәрк етмишдир, артыг бир чох нәсилләр боју, дахили дипломатија саһәсиндә мәһарәт газанан дөвләт хадимләри јетишдирмишдир. Һөкумәтин ачыг иртичаја кечмәсини өрт-басдыр етмәли олан бу чүр бир дипломат, Лорис-Меликову әвәз едән дахили ишләр назири граф Игнатјев олду. Игнатјев дәфәләрлә әсил демагоглуг вә ријакарлыг етмишдир, белә ки, «Әрзнамә»нин мүәллифи Витте онун назирлик етдији дөврү «башда мүтләгијјәтчи чар олмагла јерли өзүнүидарә үсулу јарадылмасы јолунда мүвәффәгијјәтсиз тәшәббүс» адландырмагла аз «полис мүлајимлији» көстәрмир. Доғрудур, о заман И. С. Аксаков тәрәфиндән мәһз белә бир «формул» ирәли сүрүлмүшдү, һөкумәт јарынмаг үчүн бу «формулдан» истифадә едирди, Катков исә бу «формулу» шиширдәрәк јерли өзүнүидарә илә конститусија арасында зәрури әлагә олдуғуну әсаслы сурәтдә сүбут етмәјә чалышырды. Лакин полис һөкумәтинин мә'лум тактикасыны (бу һөкумәтин тәбиәтинә көрә она һөкмән хас олан тактиканы) һазырда бу вә ја дикәр

сијаси көрүшүн үстүнлүјү илә *изаһ етмәк* фәрасәтсизлик оларды.

Игнатјев тә'мимнамә көндәриб вә'д етмишди ки, һөкумәт «ә'лаһәзрәт падшаһын көстәришләринин јеринә јетирилмәси ишиндә јерли хадимләрин чаилы иштиракынын әи бөјүк мүвәффәгијјәтини тә'мин едән дүзкүн үсуллар тапмагдан өтрү тә'хирәсалынмаз тәдбирләр көрәчәкдир». Земстволар бу «чағырыша» чаваб олараг «халг тәрәфиндән сечилмиш нүмајәндәләр јығынчағы чағырылмасыны» хаһиш етдиләр (Череповетс земствосу гласнысынын мәктубундан; Кириллов земствосу гласнысынын рә'јини губернатор һәтта чап олуимаға да гојмамышды). Һөкумәт губернаторлара тәклиф етмишди ки, бу кими хаһишләрә «бахылмасыны дајандырсынлар», «вә ејни заманда, јәгин, тәдбирләр көрүлмүшдүр ки, башга јығынчагларда бу чүр хаһишләр ирәли сүрүлмәсин». Назирләрин көстәриши илә «иш билән адамларын» (өдәнч тә'дијәләрини азалтмаг, көчмә ишләрини гајдаја салмаг, јерли идарә ишини ислаһ етмәк вә санрә мәсәләләринии мүзакирә олунмасы үчүн) јығынчағыны чағырмаг јолунда бәднам тәшәббүс едилир. «Експерт комиссијаларынын иши чәмијјәт дахилиндә рәғбәт газанмады, земстволар тәрәфиндән исә, *бүтүн хәбәрдарлыг тәдбирләринин көрүлдүјүнә бахмајараг,* һәтта ачыг протестлә гаршыланды. Он икн земство јығынчағы хаһиш етди ки, гануиверичилик ишиндә иштирак етмәк үчүн земство нүмајәидәләри, ајры-ајры һалларда вә һөкумәтин тә'јинаты илә дејил, данми сурәтдә вә земстволарын өз көстәриши илә дә'вәт олунсунлар». Самара земствосуида белә бир тәклиф сәдр тәрәфиндән дајандырылмыш вә «бундан сонра јығынчаг, протест әламәтн олараг дағылмышдыр» (Драгоманов, көстәрилән әсәри, сәһ. 29; «Эрзнамә», сәһ. 131). Граф Игнатјевин земствочулары *алдатмасы*, мисал үчүн, белә бир фактдан көрүнүр: «Полтава задәканларынын башчысы, 1879-чу ил конститусија мүрачиәтнамә лајиһәсинин мүәллифн ч. Устимович губернија задәканлар јығынчағында ачыгча демишдир ки, граф Игнатјев һөкумәтин, өлкә нүмајәндәләрини гануиверичилик ишин-

дә иштирак етмәјә чағырачағына ону *мөһкәм әмин етмишдир»* (sic!*) (Драгоманов, јенә орада).

Һөкумәтин гәти олараг јени хәтт јеритмәјә башладығыны Игнатјевин бу кими фырылдаглары илә өртбасдыр етмәк дөврү гуртарды вә 1882-чи ил мајын 30-да дахили ишләр назири вәзифәсинә тә'јин олунан Д. А. Толстој, әбәс дејилдир ки, «мүбаризә назири» ләгәби газанды. Земстволарын һәтта гејри-рәсми гурултајлар чағырмаг һаггындакы хаһишләри дә кобуд сурәтдә рәдд едилирди, һәтта бир дәфә губернатор земствонун (Череповетс земствосунун) «даим мүхалифәтчилик көстәрмәсиндән» шикајәт етмишди вә бунун үстүндә земство идарәси һөкумәт комиссијасы илә әвәз олунмуш вә земство идарәси үзвләри инзибати гајда илә сүркүн едилмишдилөр. Катковун сәдагәтли шакирди олан вә онун јолу илә кедән Д. А. Толстој земство мүәссисәләрини артыг ачыгча «ислаһ етмәк» гәрарына кәлир, һәм дә о (көрдүјүмүз кими, доғрудан да тарихин тәсдиг етдији) белә бир әсас фикри иәзәрдә тутур ки, «земствода һөкумәтә гаршы мүхалифәт өзүнә мөһкәм јува салмышдыр» («Әрзнамә»нин 139-чу сәһифәси: земство ислаһатынын илк лајиһәсиндән). Д. А. Толстој земство идарәләрнни губернатора табе олаи идарәләрлә әвәз етмәк вә земство јығынчагларынын гәбул етдији бүтүн гәрарларын губернатор тәрәфиндән тәсдиг едилмәли олмасыны зәрури һесаб етмәк һаггында лајиһә һазырлајырды. Бу доғрудан да «әсаслы» бир ислаһат оларды, лакин сон дәрәчә мараглы орасыдыр ки, һәтта Катковун бу шакирди дә, јә'ни «мүбаризә назири» дә, «Әрзнамә» мүәллифинин өз ифадәси илә десәк, «земство мүәссисәләрінә гаршы дахили ишләр назирлијинин адәтән јеритдији сијасәтдән кери чәкилмәмишдир. О өз фикриии — јә'ни земствону әслиндә ләғв етмәк фикрини — өз лајиһәсиндә ачыг сөјләмәмишдир; о, өзүиүидарә принсипләринин дүзкүн инкишаф етдирилмәси бәһаиәси илә бунун заһири шәклини сахламаг, лакин бүтүн дахили мәзмунуну јох етмәк истәјирди». Дөвләтин бу мүдрик «түл-

* — белә! *Ред.*

кү гуjруғу» сиjасәти Дөвләт шурасында даһа да тамамланды вә ишкишаф етдирилди, беләликлә дә 1890-чы ил земство әсаснамәси «земство идарәләриниң тарихиндә jени бир jарымчыг тәдбир олду. Бу әсаснамә земствону ләғв етмәди, лакин ону симасызлашдырды, мәзмунсузлашдырды, онун бүтүн силкләрдән олмасы принсипини мәһв етмәди, анчаг она силк рәнки верди; ...земство мүәссисәләриниң һәгиги һакимиjjәт органларына чевирмәди... анчаг онларын үзәриндә губернаторларын гәjjумлуғуну артырды, ...губернаторларын протест һүгугуну күчләндирди». «1890-чы ил 12 иjул әсаснамәси, онун тәртибчисиниң ниjjәтиничә, һеч дә земство өзүнүидарәсиниң көкүндән дәjишдирилмәси демәк олмаjыб, земство идарәләриниң ләғв едилмәси jолунда атылан бир аддым иди».

«Әрзнамә»дә сонра шәрһ едилдиjи кими, jени «jарымчыг тәдбир» һөкумәтә гаршы мүхалифәти мәһв етмәди (аjдындыр ки, иртичачы һөкумәтә гаршы мүхалифәти, бу иртичачылығын күчләндирилмәси васитәси илә мәһв етмәк дә олмазды), анчаг бу мүхалифәтиң *бә'зи* тәзаһүрләриниң кизли шәклә салды. Мүхалифәт, әввәлән, бунда өзүнү көстәрирди ки, әкәр белә демәк оларса, бә'зи земствоjа зидд ганунлар мүгавимәтлә гаршыланыр вә de facto* һәjата кечирилмирди; икинчиси, мүхалифәт jенә дә конститусиjа саһишләриндә (вә jа һеч олмазса конститусионализм гохусу кәлән саһишләрдә) өзүнү көстәрирди. Мәсәлән, земстволарын тибб иши тәшкилатыны әтрафлы тәнзимата табе едән 1893-чү ил 10 иjун гануну биринчи гисим мүхалифәтлә гаршыланды. «Земство мүәссисәләри дахили ишләр назирлиjиниң тәдбириниң jекдилликлә рәдд етдиләр вә назирлик кери чәкилди. Артыг һазырланмыш олан низамнамәниң тәтбиги даjандырмаг, ону ганунлар күллиjjаты үчүн кәнара гоjмаг вә тамамилә она әкс олан принсипләр (jә'ни земствolар үчүн даһа әлверишли принсипләр) әсасында гурулан jени бир лаjиһә һазырламаг лазым кәлди». Дашынмаз әмлака гиjмәт гоjулмасы һаггында вери-

* — фе'лән, ишдә. *Ред.*

лән, һәмчинин тәнзимат принсипи тәтбиг едән вә верки гојмаг ишиндә земствонун һүгугуну мәһдудлашдыран 1893-чү ил 8 ијун гануну да рәғбәтлә гаршыланмамышдыр вә әксәр һалларда «ишдә гәтијјән тәтбиг олунмур». Земство тәрәфиндән јарадылан вә әһалијә хејли (әлбәттә, бүрократијаја нисбәтән хејли) хејир вермиш олан тибб вә статистика идарәләринин күчү Петербург дәфтәрханаларында үјдурулмуш низамнамәләри е'тибардан салмаг үчүн кифајәт едир.

Икинчи гисим мүхалифәт 1894-чү илдә јени земствода да мејдана чыхды; бу заман земстволарын II Николаја мүрачиәтләри өзүиүидарә ишинин кенишләндирилмәси тәләбинә јенидән тамамилә ајдын ишарә етмиш вә әбәс хам хәјаллар һаггыидакы «мәшһур» сөзләрин сөјләнмәсинә сәбәб олмушду.

Земствонун ч. назирләри дәһшәтә салан «сиjаси мејлләри» арадан галхмамышдыр. «Әрзнамә»нин мүәллифи «либерал мәсләкли адамларын дәрнәк һалында сых бирләшмәсиндән» вә губерниja земствосунун бүтүн ишләрини өз әлинә топламасындан Твер губернаторунун кәдәрли шикајәтләрини (губернаторун 1898-чи ил һесабатындан) мисал кәтирир. «Јенә һәмин губернаторун 1895-чи ил һесабатыидан көрүнүр ки, земство мүхалифәти илә мүбаризә апармаг јерли һөкумәт органлары үчүн ағыр бир вәзифәдир вә земство јығынчагларында сәдрлик едән задәкан башчылары, земство мүәссисәләринин гарышмамалы олдуғу мәсәләләр һаггында дахили ишләр назирлијинин мәхфи тә'мимнамәләрини јеринә јетирмәк үчүн бә'зән һәтта «вәтәндашлыг мәрдлији» көстәрмәли олурлар» (бәс бәлә!). Сонра да дејилир ки, губернија задәканларынын башчысы јығынчаг гаршысында өз вәзифәсини гәза (Твер гәзасы) башчысына, Твер гәзасы башчысы Новоторжек гәзасы башчысына тәһвил вермиш, о да хәстәләнәрәк сәдрлији Старитса задәкан башчысына тәһвил вермишдир. Демәли, һәтта задәкан башчылары да полис вәзифәләрини јеринә јетирмәк истәмәјәрәк гачмаға үз гојурлар! «Әрзнамә»нин мүәллифи килејләнәрәк јазыр: «1890-чы ил ганунуна көрә земствоја силк рәнки верилмиш, јығынчагларда һөкумәт үнсүр-

ләринин сајы артырылмыш, бүтүн гәза задәкан баш-чылары вә земство рәисләри губернија земство јығынчагларының һеј'әтинә дахил едилмишдир, һәм дә әкәр бу чүр симасызлашдырылмыш бир силк-бүрократија земствосу бунлара бахмајараг јенә дә сијаси мејл көстәрмәкдә давам едирсә, демәли, бу барәдә дүшүнмәк лазым кәлир»... «Мүгавимәт дәф едилмәмишдир: кизли наразылыг, сәссиз мүхалифәт шүбһәсиз јашајыр вә бүтүн силкләрдән олан земство өлмәдикчә јашајачагдыр». Бүрократија әлламәлијинин сон сөзү будур: әкәр мәһдудлашдырылмыш нүмајәндәлик наразылыг төрәдирсә, онда һәр чүр нүмајәндәлијин мәһв едилмәси — садә инсан мәнтигинә көрә — бу наразылығы вә мүхалифәти даһа да күчләндирәр. Ч1-б Витте зәнн едир ки, лап азачыг да олса наразылыг бүрүзә верән идарәләрдән бири бағланса, наразылыг арадан галхар! Лакин, белә күман едирсиниз ки, бу сәбәбдән дә Витте гәти бир тәдбир, јә'ни земствону ләғв етмәк кими бир тәдбир тәклиф едир? Әсла јох. Витте, кәлиши көзәл олмаг үчүн гејри-мүәјјән сијасәти писләдији һалда, өзү һәмин сијасәтдән башга һеч бир шеј тәклиф етмир, һәм дә нә гәдәр ки мүтләгијјәт һөкумәтинин назири донундан чыхмамышдыр, башга бир шеј тәклиф едә дә билмәз. Витте мыртылданараг «үчүнчү јол» һаггында иә исә тамамилә мә'насыз бир шеј дејир: нә бүрократијанын һөкмранлығы, нә дә өзүнүидарә дејил, «һөкумәт идарәләриндә ичтимаи үнсүрләрин иштиракыны» «дүзкүн тәшкил едән» инзибати ислаһат лазымдыр. Белә бир мә'насыз сөз сөјләмәк асаидыр, лакин «иш билән адамлар» илә апарылмыш һәр чүр тәчрүбәдән сонра бу уједурма даһа һеч кәси алдада билмәз: сон дәрәчә ајдындыр ки, *конститусија олмаса* «ичтимаи үнсүрләрин» һәр бир «иштиракы» анчаг уједурма бир шеј олачагдыр, чәмијјәти (вә ја чәмијјәт сыраларындан олан бу вә ја башга «сечмә адамлары») бүрократијаја табе етмәкдән ибарәт олачагдыр. Витте дахили ишләр назирлијинин хүсуси тәдбирини — учгарларда земство тәтбиг олунмасы тәдбирини — тәнгид едәрәк, өзүнүн ирәли сүрдүју үмуми мәсәләдә әсла һеч бир јени шеј верә билмир вә-

јалныз көһнә јарымчыг тәдбирләр, јаланчы күзәштләр, һәр чүр не'мәт вә'д етмәк вә һеч бир вә'ди јеринә јетирмәмәк үсулларыны мејдана атыр. Там гәтијјәтлә демәк лазымдыр ки, «дахили сијасәтин истигамәти» кими үмуми мәсәләдә Витте илә Горемыкин јекдилдир вә бунларын арасындакы мүбаһисә јахын адамларын мүбаһисәсидир, бир дәстәдән олан адамларын аилә савашыдыр. Бир тәрәфдән, Витте дә тәләсиб дејир ки, «мән нә земство мүәссисәләринин ләғв едилмәсини, нә дә мөвчуд гајданын һәр һансы бир шәкилдә дағыдылмасыны тәклиф етмәмишәм вә етмирәм... Һазыркы шәраитдә бунларын (мөвчуд земстволарын) ләғв едилмәсиндән чәтин ки бәһс етмәк олар». Витте «өзү дә бу фикирдәдир ки, јерләрдә күчлү һөкумәт органлары јарадылса, земстволара даһа бөјүк е'тибарла јанашмаг мүмкүн олар» вә и. а. Өзүнүндарәјә гаршы дурачаг күчлү бүрократик манеә јаратдыгда (јә'ни өзүнүидарәни зәифләтдикдә) она даһа «чох» «е'тибар етмәк» олар. Бунлар көһнә бајатыдыр! Ч-б Витте анчаг «бүтүн силкләрдән олан идарәләрдән» горхур, о «һеч дә һәр чүр корпорасијаларын, чәмијјәтләрин, силк вә ја һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтини нәзәрдә тутмамыш вә бу фәалијјәти мүтләгијјәт үчүн тәһлүкәли һесаб етмәмишдир». Мәсәлән, «кәнд ичмаларыны» көтүрдүкдә, ч. Витте бу ичмаларын «әталәтли» олмасы үзүндән онларын мүтләгијјәт үчүн тәһлүкәсиз олдуғуна әсла шүбһә етмир. «Торпаг мүнасибәтләринин вә бу мүнасибәтләрлә әлагәдар олан мәнафеләрин үстүнлүјү кәнд әһалисиндә елә бир мә'нәви хүсусијјәт јарадыр ки, бу хүсусијјәт кәнд әһалисини өз мәһдуд сијасәти чәрчивәсиндән кәнара чыхан һәр шејә гаршы лагејд едир... Бизим кәндлиләр јығынчагларда төјчүләри бөлмәклә, ...торпаг саһәләрини бөлүшдүрмәк вә с. илә мәшғулдурлар. Бундан башга, кәндли савадсыздыр вә ја јарымсавадлыдыр,— *бурада нә сијасәт ола биләр?»* Ч-б Витте, көрдүјүнүз кими, чох дәрракәлидир. Силк иттифаглары һаггында о дејир ки, мәркәзи һакимијјәт үчүн бунларын тәһлүкәли олмасы мәсәләсиндә «онларын мәнафеләринин үмуми олмамасының бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәна-

фе үмумилијинин олмамасындан истифадә едән һөкумәт бир силкин сијаси тәләбләринә гаршы һәмишә дикәр силкләр ичәрисиндә өзүнә дајаг вә ләнкәр тапа биләр». Виттенин «програмы»: «һөкумәт идарәләриндә ичтиман үнсүрләрин дүзкүн тәшкил олунмуш иштиракы» да полис дөвләтинин әһалини «бир-бириндәи ајырмаг» үчүн етдији сајсыз чәһдләрдән анчаг бириндир.

Дикәр тәрәфдән, ч. Виттенин белә гызғын бир мүбаһисәјә кириишдији ч. Горемыкин өзү дә даим һәмин ајырмаг вә сыхышдырмаг сијасәтинин јеридир. О (Виттенин чаваб вердији өз әрзнамәсиндә) земствоја нәзарәт етмәк үчүн јени мә'мур вәзифәләри јарадылмасы лүзумуну сүбут етмәјә чалышыр; о һәтта земство хадимләринин ади јерли гурултајларынын чағырылмасына ичазә верилмәснинин дә әлејһиндәдир, 1890-чы ил әсаснамәсини, јә'ни земстволарын ләғв едилмәси јолунда атылан бу аддымы о вар гүввәси илә мүдафиә едир; о, ғијмәтгојма ишләри програмларына земстволарын «гәрәзли мәсәләләр» дахил етмәсиндән горхур, үмумијјәтлә земство статистикасындан горхур; о, халг мәктәбини земствонун әлиндән алыб һөкумәт идарәләринин ихтијарына вермәјә тәрәфдардыр; о, сүбут етмәјә чалышыр ки, земстволар әрзаг ишини идаро етмәјә гадир дејилләр (куја земство хадимләри «гытлыгдан зәрәр чәкән әһалинин фәлакәтләри вә тәләбатынын мигдары һаггында шиширдилмиш тәсәввүрләр» јарадырлар!!); о, «торпаг саһиблијини земство верки ләринин һәдсиз дәрәчәдә артмасындан горумаг мәгсәди илә» земство верки ләринә һәдд гојулмасы гајдасыны мүдафиә едирди. Белә ликлә, Витте тамамилә һаглы олараг дејир: «Дахили ишләр назирлијинин земство һаггындакы бүтүн сијасәти, земство органларыны јаваш-јаваш, лакин дөнмәдән сарсытмаг, онларын әһәмијјәтини тәдричлә зәифләтмәк вә онларын вәзифәләрини дә јенә тәдричлә һөкумәт органларыныи ихтијарына вермәкдир. Һеч дә мүбалиғә етмәдән демәк олар ки, әрзнамәдә (Горемыкинин әрзнамәсиндә) көстәрилән тәдбирләр — «земство тәсәрруфатынын вә идарә ишләринин ајры-ајры саһә-

ләрини гајдаја салмаг мәгсәди илә сон заманлар гәбул едилән тәдбирләр» мүвәффәгијјәтлә көрүлүб башa чатдырылачағы заман өлкәмиздә һәгигәтдә һеч бир өзүнүидарә олмајачагдыр,—земство мүәссисәләринин јалныз ады, бир дә һеч бир әмәли мәзмуну олмајан заһири көркәми галачагдыр».. Демәли, Горемыкинин (вә хүсусән Сипјакинин) сијасәти илә Виттенин сијасәти ејни бир нәтичәјә доғру кедир, земство вә конституционализм мәсәләсиндәки мүбаһисә исә, тәкрар едирик, аилә савашындан артыг бир шеј дејилдир. Достлар савашар, тез дә барышар. Ч-б Витте илә ч. Горемыкинин «мүбаризәсинин» јекуну беләдир. Мүтләгијјәт вә земство мәсәләси кими үмуми мәсәләјә даир бизим јекунларымыза кәлдикдә исә, бунлары ч. Р. Н. С.-ин* мүгәддимәсини арашдырмагла әлагәдар олараг вермәк даһа мүнасибдир.

V

Ч-б Р. Н. С.-ин мүгәдднмәси бир чох чәһәтдән мараглыдыр. Бу мүгәддимәдә Русијанын сијаси ислаһаты, бу ислаһатын мүхтәлиф үсуллары, ислаһата доғру апаран бу вә ја башга гүввәләрин әһәмијјәти мәсәләләри кими ән кениш мәсәләләрдән бәһс олунур. Дикәр тәрәфдән, еһтимал ки, үмумијјәтлә либерал даирәләринә вә хүсусән земство-либерал даирәләринә јахын олан ч. Р. Н. С., шүбһәсиз, бизнм «кизли» әдәбијјат даирәсиндә нә исә бир јенилик тәшкил едир. Буна көрә һәм земствонун сијаси әһәмијјәти мәсәләси кими принсипиал мәсәләни ајдынлашдырмаг, һәм дә либераллара јахын даирәләрдәки чәрәјанларла вә... демирәм мәсләкләрлә, дејирәм ки, әһвали-руһијјәләрлә таныш олмаг үчүн, һәмин мүгәддимә үзәриндә даһа әтрафлы дајанмаг, бу јенилијин мүсбәт вә ја мәнфи олмасыны, нә дәрәчәдә мүсбәт олмасыны вә мәнфилијинин нә дәрәчәдә вә нәдән ибарәт олмасыны арашдырмаг чох фајдалы олар.

---

* Ч-б Струве имза јеринә һәмин тәхәллүсү ишләдирди. (1907-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред*).

Ч-б Р. Н. С.-ин көрүшләринин әсас хүсусијјәти ашағыдакындан ибарәтдир. Онун мәгаләсиндән ашағыда бир чох јердә кәтирдијимиз ситатлардан көрүндүјү кими, о, динчи, тәдричи, тамамилә легал инкишафын пәрәстишкарыдыр. Дикәр тәрәфдән, о бүтүн варлығы илә мүтләгијјәтә гаршы чыхыр вә сијаси азадлыг һәсрәти чәкир. Лакин мүтләгијјәт мәһз она көрә мүтләгијјәтдир ки, азадлыға доғру *һәр чүр* «инкишафы» гадаған вә тә'гиб едир. Бу зиддијјәт ч. Р. Н. С.-ин мәгаләсинин һәр јериндә вардыр вә онун мүһакимәләрини олдугча гејри-ардычыл, давамсыз вә мүтәрәддид бир һала салыр. Конституционализм илә мүтләгијјәт Русијасынын там легал инкишафы гајғысына галмағы анчаг о заман бир араја сығышдырмаг олар ки, мүтләгијјәт һөкумәтинин *өзүнүн* баша дүшәчәји, јорулачағы, күзәштә кедәчәји вә с. зәнн едилсин вә ја һеч олмазса бунун белә ола биләчәји мүмкүн сајылсын. Ч-б Р. Н. С. доғрудан да бә'зән өз вәтәндашлыг һиддәти јүксәклијиндән ән керидә галмыш либерализмин бу бајағы нөгтеји-нәзәри дәрәчәсинә енир. Мисал кәтирәк. Ч-б Р. Н. С. өзү һаггында дејир: «...биз сијаси азадлыг мүбаризәсини Русијанын шүурлу мүасир адамларынын Һаннибал анды һесаб едирик, бу анд онлар үчүн, кәндлиләрин азадлығы уғрунда мүбаризә гырхынчы илләрин адамлары үчүн вахты илә мүгәддәс олдуғу кими мүгәддәсдир...» бир дә: «...мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апарачағымыза «Һаннибал анды» ичмиш олан бизләр үчүн нә гәдәр ағыр олса да» вә и. а. Јахшы дејилмишдир, кәскин дејилмишдир! Әкәр бүтүн мәгаләбашдан-баша ејни дәрәчәдә мөһкәм вә барышмаз мүбаризә руһунда олсајды («Һаннибал анды»!), онда бу кәскин сөзләр мәгаләнин јарашығы ола биләрди. Лакин бу сөзләрлә јанашы олараг сүн'и барышдырма вә сакитләшдирмә мејли көрүнсә вә динчи, тамамилә легал инкишаф фикриннн һәтта чох чәтинликлә јеридилмәси тәшәббүсү сезилсә, бу кәскин сөзләр — мәһз кәскин олдугларына көрә — сахта бир шеј кими сәсләнәчәкдир. Ч-б Р. Н. С.-дә исә бу кими мејл вә бу кими тәшәббүсләр, тәәссүф ки, һәддиндән

артыгдыр. О, мисал үчүн, өз јазысынын там сәһифә јарымыны белә бир фикрин әтрафлы сурәтдә «әсасландырылмасына» һәср едир ки, «II Николајын чарлыгы заманынын дөвләт сијасәти мә'нәви вә сијаси нөгтеји-нәзәрдән, II Александр ислаһатларынын III Александр заманы тамам дәјишдирилмәсинә нисбәтән *даһа чох* (курсив бизимдир) шиддәтлә писләнмәјә лајигдир». Нә үчүн *даһа* шиддәтлә писләнмәјә лајигдир? Демә она көрә ки, III Александр ингилаба гаршы, II Николај исә «рус чәмиjjәтинин легал арзуларына» гаршы мүбаризә етмишдир, биринчиси сијаси чәһәтдән шүурлу ичтимаи гүввәләрә гаршы, икинчиси исә «тамамилә динч вә бә'зән һәтта һеч бир ајдын сијаси фикри олмадан һәрәкәт едән ичтимаи гүввәләрә гаршы» («апардыглары шүурлу мәдәни ишин нәтичәсиндә дөвләт гурулушунун сарсыдыгыны да пис дәрк едән ичтимаи гүввәләрә гаршы») мүбаризә етмишдир. Бу, әслиндә, хејли дәрәчәдә јаилышдыр,—бу барәдә ашағыда данышачағыг. Лакин бунсуз да мүәллифин чох гәрибә мүлаһизәләр јеритдијини гејд етмәмәк олмаз. О, мүтләгиjjәти писләјир, һәм дә ики һаким-мүтләгдән бирини, кечмишдәки кими галан сијасәтин характеринә көрә дејил, она көрә *даһа чох* писләјир ки (куја), онун гаршысында, «тәбии олараг», шиддәтлә дәф едиләси «дикбашлар» јохдур, демәли, тә'гиб үчүн сәбәб дә јохдур. Бу кими дәлил кәтирмәјин өзү белә бир итаәткар бәндәчилик дәлилинә ајдын күзәшт дејилдирми ки, куја бизим мәрһәмәтли чарымыз чох севимли адамларын јығынчағыны чағырмагдан горхмамалыдыр, зира бүтүн бу чох севимли адамлар һеч бир заман динч арзулар вә там легаллыг чәрчивәсиндән кәнара чыхаи бир шеј етмәк фикриндә олмамышлар? Ч-б Виттенин әрзнамәсиндә белә бир «фикир јеридилдијини» (јахуд белә бир јалан сөјләнилдијини) охудугда тәәччүбләнмирик; о јазыр: «Адама елә кәлир ки, нә сијаси партијалар, нә дә ингилаблар олмајан јердә, һеч кәс али һакимиjjәт һүгугуну әлдә етмәк иддиасында олмадыгы јердә, — белә бир јердә һөкумәт органларыны халга вә ја чә-

миҗҗәтә гаршы гоjмаг олмаз...»* вә и. а. Ч-б Чичериниң jеритдиjи бу мүһакимә бизи тәәччүбләндирмир; ч. Чичерин 1881-чи ил мартын 1-дән сонра граф Милjутинә вердиjи мәктубда билдирирди ки, «һакимиjjәт һәр шеjдән әввәл өз чиддиjjәтини көстәрмәлидир, сүбут етмәлидир ки, тәһдид гаршысында тәслим олмамышдыр», «монархиjа идарә үсулу азад тәшкилатларла jалныз о заман бир jерә сыға биләр ки, бу тәшкилатлар динч инкишафын нәтичәси олсун, али һакимиjjәтин өзүнүн динч тәшәббүсү нәтичәси олсун» — ч. Чичерин мәсләһәт көрүрдү ки, «сечилмиш үисүрләр васитәси илә күчләндирилмиш вә тәзәләнмиш гануиверичилик органынын» jардымы илә ишләjән «күчлү вә либерал» һакимиjjәт jарадылсын**. Бах белә бир фикир саһиби олан ч. Чичерин тәрәфиндән II Николаjын сиjасәтинин даһа чох писләнмәjә лаjиг көрүлмәсн тамамилә тәбии оларды, *она көрә ки,* II Николаjын чарлығы заманы динч инкишаф вә али һакимиjjәтин өзүнүн динч тәшәббүсү азад тәшкилатлар jаранмасына сәбәб *ола биләрди.* Лакин мүбаризә үчүн Ганнибал анды ичмиш олан бир адамын ағзындан бу чүр сөзләрии чыхмасы тәбиидирми, она jарашармы?

Ч-б Р. Н. С. фе'лән дә һаглы деjилдир. О, һазырқы чарлығы кечмиш чарлыгла мүгаjисә едәрәк деjир: «Инди һеч кәс,... «Народиаjа волjа» хадимләриниң хәjалына кәлән зорақы чеврилиш һаггында чидди дүшүнмүр». Parlez pour vous, monsieur! Анчаг өз адыныздан данышын! Бизә исә дүрүст мә'лумдур ки, Русиjада кечмиш чарлыг заманы олдуғуна нисбәтән сон чарлыг заманы ингилаби һәрәкат нәинки өлмәмиш вә зәифләмәмишдир, әксинә, jенидән дирилмиш вә гат-гат артмышдыр. Һәм дә «ингилаби» һәрәкатын иштиракчыларындан һеч кәс зорақы чеврилиш һаггында чидди дүшүнмәсәjди, бу нечә бир «ингилаби» һәрәкат оларды? Бәлкә бизә е'тираз едиб деjәрләр

* Сәһ. 205. Бу jерә аид геjдиндә ч. Р. Н. С. деjир: «Бу һәтта ағылсызлыгдыр». Тамамилә доғрудур. Лакин ч. Р. Н. С.-ин jухарыда көстәрилән вә онун мүгәддимәсинин XI—XII сәһифәләриндә jеридилән мүһакимәләри дә ejни палчыгдан jоғурулмамышдырмы?

** Виттенин «Әрзнамә»си, сәһ. 122—123. «Граф Лорис-Меликовун конституциjасы», сәһ. 24.

ки, ч. Р. Н. С. гејд олунан сәтирләрдә үмумијјәтлә зоракы чевриличи нәзәрдә тутмур, спесиfик «народнаја волјачы» чевриличини, јә'ни ејни заманда һәм сијаси, һәм дә ичтимаи чевриличи нәзәрдә тутур, јалныз мүтләгијјәти јыхмагла нәтичәләнән бир чевриличи дејил, һәмчинин һакимијјәти әлә алмагла нәтичәләнән бир чевриличи нәзәрдә тутур. Белә бир сәтираз әсассыз оларды, зира, әввәлән, әсил мүтләгијјәт үчүн (јә'ни «буржуазија» үчүн вә ја «чәмијјәт» үчүн дејил, мүтләгијјәт һөкүмәти үчүн) әһәмијјәтли чәһәт һеч дә оидан ибарәт дејил ки, ону *нә үчүн* јыхмаг истәјирләр, *ондан ибарәтдир ки,* ону јыхмаг истәјирләр. Икинчиси исә, III Александрын чарлығынын лап әввәлләриндә «Народнаја волја» хадимләринин һөкүмәтә «тәгдим етдикләри» алтернатив дә мәһз, сосиал-демократијанын II Николај гаршысында гојдуғу алтернативин ејни иди: ја ингилаби мүбаризә олмалы, ја да мүтләгијјәтдән әл чәкилмәлидир («Народнаја волја» Ичраијјә комитәсинин III Александра јаздығы 1881-чи ил 10 март тарихли мәктуба бах; бурада ики шәрт гојулмушдур: 1. бүтүн сијаси чинајәтләр үчүн үмуми амнистија вә 2. үмуми сечки һүгугу, мәтбуат, сөз вә јығынчаг азадлығы олмагла бүтүн рус халгы нүмајәндәләринин јығынчағы). Чі-б Р. Н. С. өзү дә көзәлчә билир ки, јалныз зијалылар ичәрисиндә дејил, фәһлә синфи ичәрисиндә дә чохлары зоракы чевриличи һаггында «чидди дүшүнүрләр»: онун мәгаләсиндә XXXIX сәһифәјә вә сонракы сәһифәләрә бахын, бурада «ингилабчы сосиал-демократијадан» бәһс олунур вә дејилир ки, онун үчүн «һәм күтләви тәмәл, һәм дә әгли гүввәт» тә'мин олунмушдур, о «гәти сијаси мүбаризәјә, «мүтләгијјәт-бүрократ режиминә гаршы ингилабчы Русијанын ганлы мүбаризәсинә» доғру кедир (XLI). Беләликлә, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, ч. Р. Н. С.-ин «хошнијјәтли нитгләри» анчаг хүсуси бир үсулдур, өзүнүн (вә ја башгасынын) тәвазөкарлығына инандырмаг васитәси илә һөкүмәтә (вә ја «ичтимаи фикрә») тә'сир көстәрмәк үчүн едилән бир тәшәббүсдүр.

Лакин ч. Р. Н. С. белә дүшүнүр ки, мүбаризә анлајы-

шыны чох кениш тәфсир етмәк олар. О јазыр: «Земствонун ләғв едилмәси ингилаби тәблиғата бөјүк үстүнлүк газандырар—биз буну, адәтән ингилаби фәалијјәт адлаидырылан шеjә һеч бир нифрәт бәсләмәдән, һәмчинин сијаси вә ичтимаи тәрәгги уғрунда мәһз бу мүбаризә формасына (sic!) валеһ олмадан вә она уjмадан тамамилә објектив (sic!) олараг дејирик». Бу парча чох әламәтдардыр. Әкәр бурада, тамамилә јерсиз олараг «објективликдән» дәм вуран quasi*-алимлик ифадәсини бир кәнара гоjсаг (бир һалда ки, мүәллиф өзү бу вә ја дикәр фәалијјәт формасынын вә ја мүбаризә формасынын онун үчүн даһа әлверишли олдуғу мәсәләсини гоjур, онда онун мүнасибәтинин објективлиjиндән данышмаг, ики дәфә икинн мум шамына бәрабәр етмәjә бәнзәр[45]), онда көһнә, лап көһнә дәлилләр меjдана кәләр: чәнаб һакимләр, әкәр мән сизи ингилабла горхудурамса, сиз мәнә ннана биләрсиниз, чүнки ингилаб һеч дә мәним үрәjимә jатмыр. Објективлиjә истинад етмәк, ингилаба вә ингилаби фәалијјәтә гаршы субјектив нифрәти өрт-басдыр едән пәрдәдән башга бир шеj дејилдир. Ч-б Р. Н. С. исә пәрдәләнмәjә мөһтачдыр, чүнки белә бир нифрәт, Һаниибал мүбаризә анды илә әсла бир араjа сығмаз.

Бир дә, бәлкә биз бу Һаннибалын өзү барәсиндә сәһв едирик? Һаннибал доғрудандамы ромалылара гаршы мүбаризә үчүн анд ичмишди, jохса анчаг Карфакенин тәрәггиси уғрунда мүбаризә үчүн анд ичмишди, бу тәрәгги исә, әлбәттә, нәтичә е'тибары илә Ромаја зәрәр вурарды? Бәлкә мүбаризә сөзүнү бу гәдәр «мәһдуд» мә'нада анламаг мүмкүн дејилдир? Ч-б Р. Н. С. бу фикирдәдир ки, мүмкүндүр. Мүтләгиjјәтә гаршы мүбаризә, — индичә ситат кәтирдиjимиз парча илә Һаннибал андыны мүгаjисә етдикдә баша дүшүлдүjү кими, — мүхтәлиф «формаларда» тәзаһүр едир: бу формалардан бири — ингилаби мүбаризәдир, гејрилегал мүбаризәдир, дикәри исә — үмумиjјәтлә «сијаси вә ичтимаи тәрәгги уғрунда мүбаризәдир», jә'ни башга сөзлә десәк, мүтләгиjјәт тәрәфиндән ичазә верилән

* — гондарма. *Ред.*

чәрчивә дахилиндә мәдәнијјәт јајан динч, легал фәалијјәтдир. Биз әсаһ шүбһә етмирик ки, мүтләгијјәт шәраитиндә дә Русијанын тәрәггисини ирәлиләдән легал фәалијјәт мүмкүндүр; бу фәалијјәт бә'зи һалларда техники тәрәггини кифајәт гәдәр сүр'әтлә ирәлиләдир, аз һалларда олдугча чүз'и дәрәчәдә ичтимаи тәрәггијә, ән мүстәсна һалларда вә тамамилә хырда өлчүдә исә сијаси тәрәггијә сәбәб олур. Бу хырда өлчүдә тәрәггинин мәһз нә гәдәр бөјүк вә нә гәдәр мүмкүн олмасы һаггында мүбаһисә етмәк олар, мүтләгијјәтин һәр јердә вә даим әһалини сијаси чәһәтдән күтләви сурәтдә позғунлашдырмасынын гаршысыны бу кими тәк-түк тәрәгги һалларынын нә дәрәчәдә ала билмәси һаггында мүбаһисә етмәк олар. Лакин динч, легал фәалијјәти һәтта долајы јолла да олса мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә анлајышы илә ејниләшдирмәк — һәмин позғунлашдырмаја јардым етмәк демәкдир, рус мешшанында онсуз да һәдсиз дәрәчәдә зәиф олан белә бир дүшүнчәни даһа да зәифләтмәк демәкдир ки, о бир вәтәндаш олмаг е'тибары илә һөкүмәтин *бүтүн* һәрәкәтләри үчүн мәс'улијјәт дашыјыр.

Тәәссүф ки, ч. Р. Н. С. ингилаби мүбаризә илә динч мәдәнијјәтчилик арасындакы фәрги силмәјә чалышан гејри-легал јазычылар ичәрисиндә тәк дејилдир. Мәшһур ««Рабочаја Мысл»ын ајрыча әлавәсиндә»[46] (1899-чу ил сентјабр) дәрч олунмуш «Бизим керчәклик» мәгаләсинин мүәллифи ч. Р. М., ч. Р. Н. С.-ин сәләфидир. Ч-б Р. М. ингилабчы сосиал-демократлара е'тираз едәрәк јазырды: «Ахы земство вә шәһәр ичтимаи өзүнүидарәси уғрунда мүбаризә дә, ичтимаи мәктәб уғрунда мүбаризә дә, ичтимаи мәһкәмә уғрунда мүбаризә дә, ачлыг чәкән әһалијә ичтимаи јардым уғрунда мүбаризә вә с. дә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәдир... Гәрибә бир анлашылмазлыг үзүндән рус ингилабчы јазычыларындан чохунун илтифатлы диггәтини өзүнә чәлб етмәјән бу ичтимаи мүбаризә, көрдүјүмүз кими, рус чәмијјәти тәрәфиндән артыг апарылмагдадыр, һәм дә бу мүбаризә дүнән башланмамышдыр... Әсил мәсәлә ондан ибарәтдир ки, бу ајры-ајры ичтимаи тәбәгәләр... мүтләгијјәтә гаршы бу

мүбаризәни нә васитә илә мүмкүн гәдәр мүвәффәгијјәтлә апара биләрләр... Бизим үчүн башлыча мәсәлә исә ондан ибарәтдир ки, бизим фәһләләр мүтләгијјәтә гаршы бу ичтимаи мүбаризәни нечә апармалыдырлар, зира бизим ингилабчылар фәһлә һәрәкатыны мүтләгијјәти јыхмаг үчүн ән јахшы васитә һесаб едирләр» (сәһ. 8—9). Көрүрсүнүз ки, Ч. Р. М. ингилабчылара гаршы бәсләдији нифрәти пәрдәләмәји һеч лазым да билмир; легал мүхалифәти вә динч фәалијјәти о ачыгдан-ачыға мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә е'лан едир вә һәтта фәһләләрин *«бу»* мүбаризәни нечә апармалы олдугларыны башлыча мәсәлә һесаб едир. Ч-б Р. Н. С. һеч дә бу гәдәр садәләвһ вә һеч дә бу гәдәр ачыг данышан дејилдир, лакин бизим либерал илә халис фәһлә һәрәкатынын ифрат пәрәстишкарынын сијаси мејлләри арасындакы јахынлыг чох ајдын көзә чарпыр*.

Ч-б Р. Н. С.-ин «објективизминә» кәлдикдә исә, гејд етмәлијик ки, о бә'зән буну ачыгча кәнара атыр. О фәһлә һәрәкатындан, бунун үзви сурәтдә артмасындан, ингилабчы сосиал-демократијанын мүтләгијјәтә гаршы кәләчәк лабүд мүбаризәсиндән вә земствонун ләғв едилмәсинин лабүд нәтичәси олараг либералларын гејри-легал партија һалында тәшкил олунмачағындан данышдыгда «објектив» олур. Бүтүн бунлар чох ишкүзарлыгла вә чох ајдын бир шәкилдә шәрһ олунмушдур, о гәдәр ајдын ки, Русијада фәһлә һәрәкатыны либералларын кениш даирәләринин дүзкүн анламасына севинмәк олар. Лакин Ч. Р. Н. С. дүшмәнә гаршы мүбаризәдән дејил, дүшмәни «итаәтә кәтирмәк» имканындан данышмаға башладыгда, — о дәрһал өз «објективизмини» итирир, өз һиссијјатыны изһар едир, һәтта хәбәр формасындан әмр формасына кечир.

* Ч-б Р. Н. С. башга бир јердә дејир: «Фәһләләрин тәсәррүфат тәшкилатлары фәһлә күтләләри үчүн реал сијаси тәрбијә мәктәби олар». Биз мүәллифә мәсләһәт көрәрдик ки, оппортунизм рысарларынын чејнәмиш сөзү олан бу «реал» сөзүнү еһтијатла ишләтсин. Инкар етмәк олмаз ки, мүәјјән шәраитдә фәһләләрин тәсәррүфат тәшкилатлары да онларын сијаси тәрбијәси үчүн чох шеј верә биләр (һабелә инкар етмәк олмаз ки, башга шәраитдә тәсәррүфат тәшкилатлары фәһләләрин сијаси чәһәтдән позғунлашдырылмасына да мүәјјән дәрәчәдә сәбәб ола биләр). Лакин фәһлә күтләләриниә *реал* сијаси тәрбијәни анчаг ингилаби һәрәкатда, о чүмләдән сијаси вә игтисади көләлик мүдафиәчиләриндә гаршы ачыг күчә мүбаризәсиндә, вәтәндаш мүһарибәсиндә фәһлә күтләләринин һәртәрәфли иштиракы верә биләр.

«Јалныз о заман иш мүтләгиҹҹәт-бүрократија режиминдә гаршы ингилабчы Русијанын сон вә ганлы мүбаризәси дәрәҹәсинә чатмаз ки, һакимиҹҹәт саһибләри ичәрисиндә, тарих гаршысында итаәтли олмаг вә һөкмдары да тарих гаршысында итаәтли етмәк үчүн мәрдлик көстәрә билән шәхсләр тапылсын... Шүбһәсиз ки, али бүрократија ичәрисиндә, мүртәҹе сијасәтә рәғбәт бәсләмәјән шәхсләр вардыр... Тахт-тача јолу олан бу јеканә шәхсләр, һеч вахт өз әгидәләрини ачыг сөјләмәјә чәсарәт етмирләр... Лакин ола биләр ки, лабүд олан чох бөјүк тарихи интигам кабусу, бөјүк һадисәләр кабусу һөкумәт даирәләриндә тәрәддүд төрәтсин вә мәһкәм мүртәҹе сијасәт гурулушуну вахтында дағытсын. Инди бунун үчүн нисбәтән аз бир шеј лазымдыр... Ола биләр ки, о (һөкумәт), мүтләгиҹҹәт режимини бүтүн васитәләрлә горумағын лабүд тәһлүкә доғурачағыны да чох кеч баша дүшмәсин. Ола биләр ки, о һәлә ингилабла үз-үзә кәлмәдән өзү, азадлығын тәбин, тарихән зәрурн инкишафы илә апардығы мүбаризәдән усансын вә өз «барышмаз» сијасәтиндә тәрәддүд етмәјә башласын. Азадлыға гаршы мүбаризәдә ардычыллыгдан әл чәкән һөкумәт, азадлығын үзүнә гапылары кетдикчә даһа кениш ачмаға мәчбур олачагдыр. Ола биләр... јох, нәинки ола биләр, *гој белә дә олсун!*» (Курсив мүәллифиндир).

Бу хејирхаһ вә дәбдәбәли монолог барәсиндә бизә: амин! — демәкдән башга бир шеј галмыр. Бизим Һаннибал елә сүр'әтлә тәрәгги едир ки, артыг үчүнчү формада гаршымыза чыхыр: биринчи форма — мүтләгиҹҹәтә гаршы мүбаризә, икинчи форма — мәдәниҹҹәт јајмаг, үчүнчү форма — дүшмәни итаәтли олмаға чағырмаг вә ону «кабус» илә горхутмаг тәшәббүсү. Ај аман! Биз мәһтәрәм ч. Р. Н. С. илә о чәһәтдән тамамилә разыјыг ки, рус һөкумәтинин мүгәддәс сималары дүнјада һәр шејдән чох «кабуслардан» горхурлар. Һәм дә бу кабус овсунунун билаваситә габағынча бизим мүәллиф ингилаби гүввәләрин артдығыны вә ингилаби партлајышын јахынлашмагда олдуғуну гејд едәрәк дејәрди: «Нә сијаси мә'насы, нә дә зәррә гәдәр мә'нәви әсасы олмајан бу ағылсыз тәчавүзкар-мүһафизәкар сијасәтин, инсан гүввәси вә мәдәни гүввә чәһәтдән нә гәдәр дәһшәтли гурбанлар верилмәсинә баис олачағыны биз дәрин бир һүзнлә ирәлиҹәдән көрүрүк». Ингилаби партлајыш һаггында кы мүһакимәнин бу чүр гуртармасы нә гәдәр дәрин бир доктриначылыг вә ријакарлыг учуруму ачмагдадыр! Мүәллиф зәррә гәдәр дә олса анламыр ки, әкәр Русијада халг

һөкумәтә һеч олмазса бирчә дәфә јахшычча гулаг-бурмасы версәјди, бунун нә гәдәр бөјүк бир тарихи әһәмијјәти оларды. Халг тәрәфиндән мүтләгијјәтә «дәһшәтли гурбанлар» верилдијини вә верилмәкдә олдуғуну көстәрмәклә нифрәт вә һиддәт доғурмаг, мүбаризәјә әзм вә шиддәтли һәвәс ојатмаг әвәзинә, — буну етмәк әвәзинә сиз, халғы горхудуб мүбаризәдән чәкиндирмәк үчүн *кәләчәк* гурбанлара истинад едирсиниз. Еһ, чәнаблар! «Ингилаби партлајыш» һаггында мүһакимә јеритмәјә башлајыб ахырыны белә корламагданса, бу барәдә һеч данышмасајдыныз даһа јахшы оларды. Көрүнүр, сиз «бөјүк һадисәләр» *төрәтмәк* истәмирсиниз, сиз анчаг «бөјүк һадисәләр кабусундан» данышмаг истәјирсиниз, һәм дә јалныз «тахтача јолу олан шәхсләрлә» данышмаг истәјирсиниз.

Мә'лум олдуғу үзрә, бизим легал мәтбуатымыз да башдан-баша кабусларла белә данышыглар вә кабуслар һаггында данышыгларла долудур. Кабуслара керчәклик дону кејдирмәк үчүн исә, адәтән бир тимсал олараг бөјүк ислаһатлара истинад едир вә бунлары там бир ријакарлыгла көјләрә галдырырлар. Сензура нәзарәти алтында олан бир јазычынын бу јаланыны бә'зән бағышламамаг олмаз, зира о өз сијаси ислаһат арзусуну башга чүр ифадә едә билмәз. Лакин ч. Р. Н. С.-ин үзәриндә сензура нәзарәти олмамышдыр. О јазыр: «Бөјүк ислаһатлар һеч дә бүрократијанын даһа бөјүк гәләбәси үчүн дүшүнүлмәмишдир». Бу мәддаһлыг ибарәси көрүн нә дәрәчәдә јајғыдыр. *Кимин* тәрәфиндән «дүшүнүлмүшдүр»? Кертсен, Чернышевски, Унковски вә онларла бирликдә кедәнләр тәрәфиндәнми? Лакин бу адамлар «ислаһатлар» васитәси илә һәјата кечирилмиш оланлара нисбәтән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә чох шеј тәләб едирдиләр, буна көрә дә өз тәләбләри үстүндә онлар һәмин «бөјүк» ислаһатлары кечирән һөкумәт тәрәфиндән тә'гиб олунурдулар. — Јохса һөкумәт вә ону кор-коруна тә'рифләјәрәк онуи ардынча кедәнләр вә «дикбашларын» үстүнә чымхыранлар тәрәфиндәнми? Лакин һөкумәт, мүмкүн олдуғу гәдәр аз күзәштә кетмәк, демократик тәләбләри мүмкүн гәдәр јолушдурмаг вә *мәһв* «бүрократијанын даһа

бөјүк гәләбәси үчүн» јолушдурмаг мәгсәди илә әлиндән кәлән вә кәлмәјән һәр шеји етмишдир. Ч-б Р. Һ. С. бүтүн бу тарихи фактлары чох көзәл билир вә буиларыны јалныз она көрә пәрдәләјир ки, бу фактлар һаким-мүтләгин «мүти» ола биләчәји һаггында өзүнүн ирәли сүрдүјү мүлаһим нәзәриҗҗәни тамамилә рәдд едир. Сијасәтдә мүтиләшмәк ола билмәз вә анчаг һәдсиз бир садәдиллик (һәм сәмими, һәм дә һиҗләкәр бир садәдиллик) нәтичәси олараг белә күман етмәк олар ки, divide et impera, нифаг сал вә һаким ол, кәрәксизи күзәшт ет ки, кәрәклини сахлајасан, сол әлинлә вердијини сағ әлинлә ал — дејән вә чохдан бәри ишләдилән полис үсулу куја мүтиликдир. «...II Александр һөкүмәти «бөјүк ислаһатлары» дүшүнүб һәјата кечирәркән ејни заманда өз гаршысына рус халгынын сијаси азадлыға доғру һәр чүр легал јолуну һәр васитә илә кәсмәк кими бир шүурлу мәгсәд гојмурду, өзүнүн һәр бир аддымыны, ганунун һәр бир маддәсини һәмин нөгтеји-нәзәрдән өлчүб-бичмирдн». Бу *доғру дејилдир.* II Александр һөкүмәти һәм ислаһатлары «дүшүнүркән», һәм дә бунлары һәјата кечириркән лап әввәлдән өз гаршысына тамамилә шүурлу олараг белә бир мәгсәд гојмушду ки, о заман ирәли сүрүлән сијаси азадлыг төләби гаршысында күзәштә кетмәсин. II Александр һөкүмәти лап әввәлдән вә лап ахырадәк азадлыға доғру һәр чүр легал јолу кәсирди, зира бу һөкүмәт һәтта ади хаһишләрә дә тә'гиблә чаваб верирди, зира бу һөкүмәт һәтта азадлыг һаггында азад данышмаға да һеч бир заман ичазә вермирди. Ч-б Р. Һ. С.-ин мәддаһлығыны тәкзиб етмәк үчүн, һеч олмазса, Витгенин «Әрзнамә»синдә јазылан вә јухарыда гејд етдијимиз фактлара истинад етмәк кифајәтдир. II Александр һөкүмәтинин һеј'әтиндәки шәхсләр һаггында исә Витгенин өзү, мисал үчүн белә дејир: «Гејд етмәк лазымдыр ки, 60-чы илләр дөврүнүн көркәмли дөвләт хадимләри, шанлы адлары кәләчәк нәсил ичәрисиндә дә миннәтдарлыгла јад едиләчәк бу хадимләр өз зәманәсиндә о гәдәр бөјүк ишләр көрмүшләр ки, онларын хәләфләри чәтин ки бу гәдәр иш көрә билмишләр, онлар бизнм дөвләт вә ичтиман гу-

рулушумузун јенилəшдирилмəси үзəриндə сəмими е'тигадла, өз падшаһларына һədсиз сədагəтлə, һəм дə онун арзуларына зидд чыхмајараг чалышмышлар» («Əрзнамə»нин 67-чи сəһифəси). Доғру сөзə нə демək олар: сəмими е'тигадла, полис гулдур дəстəсинин башында дуран падшаһа һədсиз сədагəтлə...

Јухарыда дејиләнлəрдən сонра, сијаси азадлыг уғрунда кы мүбаризədə земствонун ојнадығы рол кими ən мүһүм бир мəсələ барəсиндə ч. Р. Н. С.-ин сон дəрəчə аз мə'лумат вермəси бизи тəəччүбləндирмəмəлидир. О, адəтən земствонун «əмəли» вə «мədəни» ишиə истинад етмəкдən башга, земствонун «тəрбијəви-сијаси əһəмијјəтини» өтəри көстəрир вə дејир ки, «земствонун сијаси əһəмијјəти вардыр», земство, ч. Виттенин ајдын көрдүјү кими, «анчаг өз инкишафынын тарихи тəмајүлү чəһəтдəн — конститусија рүшејми олмаг е'тибары илə тəһлүкəлидир (мөвчуд гурулуш үчүн тəһлүкəлидир)». Санки тəсадүфən ағыздан гачырылмыш бу сөзлəрдən сонра, ингилабчылара гаршы чыхыб дејир: «Ч-б Виттенин əсəрини гијмəтləндирмəјимизин сəбəби јалныз мүтləгијјəт һаггында һəгигəти сөјləмəси дејилдир, һəмчинин сəбəб одур ки, бу əсəр бүрократијанын өзүнүн земствоја вердији чох гијмəтли бир сијаси аттестатдыр. Бу аттестат, сијаси тəһсилинин чатышмазлығы вə ја ингилаби ибарələрə (sic!) үјмағын нəтичəси олараг рус земствосунун вə онун легал мədəни фəалијјəтинин бөјүк сијаси əһəмијјəтини көрмək истəмəмиш олан вə көрмək истəмəјən адамларын һамысына ən көзəл чавабдыр». Тəһсили чатышмајан вə ја ибарələрə үјан ким олмушдур? һарада вə нə заман? Ч-б Р. Н. С. ким илə вə нə сəбəбə разы дејилдир? Буна чаваб јохдур вə мүəллифин бу һərəкəти онун ингилабчылара гаршы нифрət бəсləмəсиндən башга һеч бир шеји көстəрмир; бу чəһəт бизə мəгаləнин башга јерləриндən дə мə'лумдур. Онун даһа гəрибə бир гејди дə мəсələнн əсла ајдынлашдырмыр: «Биз бу сөзлəрлə һеч дə ингилаб хадимləринə тохунмаг истəмирик (?!), зира һəр шејдəн əввəл онларын өзбашыналыға гаршы мүбаризədəки мə'нəви

мәрдлијінә гнјмәт верәмәк олмаз». Бу нә үчүндүр? нәјә лазымдыр? Мә'нәви мәрдлик илә земствоја гијмәт верә билмәмәк арасында нә әлагә вардыр? Ч-б Р. Н. С. доғрудан да гаш дүзәлтдији јердә вуруб көз чыхармышдыр: о әввәлчә ингилабчылары әсассыз вә «адсыз» олараг (јә'ни кимин әлејһинә данышдығы мә'лум олмајараг) авамлыгда вә ибарәбазлыгда тәгсирләндирib онлара «тохунду», инди исә онлара бир дә белә бир фәрзијјә илә «тохунур» ки, куја ингилабчылара једиртмәк истәдији мә'луматсызлыг тәгсири һәбини, онларын мә'нәви мәрдлијинин е'тираф олунмасы васитәси илә онлара једиртмәк олар. Бу долашыглығын зирвәси олараг ч. Р. Н. С., санки «ингилаби ибарәләрә ујанларла» сәс-сәсә вериб өз әксинә чыхараг дејир ки, «мүасир рус земствосу... билаваситә өз күчү илә кимдә исә өзүнә гаршы рәғбәт ојада биләчәк, кими исә горхуда биләчәк бир сијаси гүввә дејилдир... Рус земствосу өз хырда мөвгејини чох чәтинликлә горујуб сахлајыр»... «Бу кими (земство кими) мүәссисәләр... бу гурулуша (мүтләгијјәт гурулушуна) анчаг узаг кәләчәкдә вә јалныз өлкәнин бүтүн мәдәнијјәтинин инкишаф етмәси илә әлагәдар олараг тәһлүкә төрәдә биләр».

VI

Ч-б Р. Н. С.-ин бу гәдәр ачыглы вә бу гәдәр мәзмунсуз бир сурәтдә бәһс етдији мәсәләни арашдырмаға чалышаг. Јухарыда кәтирдијимиз фактлар көстәрир ки, земствонун «сијаси әһәмијјәти», јә'ни сијаси азадлыг уғрундакы мүбаризәдә бир амил олмаг е'тибары илә онун әһәмијјәти башлыча олараг ашағыдакындан ибарәтдир. Әввәлән, бизим варлы синифләрин (хүсусән мүлкәдар-задәканларын) нүмајәндәләриндән ибарәт бу тәшкилат даим сечкили мүәссисәләри бүрократијаја гаршы гојур, онларын арасында даими мүиагишәләр доғурур, мәс'улијјәтсиз чар мә'мурларының мүртәче характерини һәр аддымда көстәрир, мүтләгијјәт һөкумәтинә гаршы наразылығы артырыр

вә бу һөкумәтә гаршы мүхалифәти күчләндирир*. Икинчиси, бүрократија арабасына бәнд едилмиш бешинчи тәкәр олан земствolар өз мөвгејини мөһкәмләтмәјә, өз әһәмијјәтини артырмага чалышыр, конститусија һагтында хаһишләр едәрәк конститусијаја доғру чан атырлар — вә һәтта Виттенин сөзләри илә десәк, конститусијаја доғру «шүурсуз сүрәтдә кедирләр». Буна көрә дә онлар ингилабчылара гаршы мүбаризәдә һөкумәт үчүн јарарлы мүттәфиг дејилдирләр, онлар ингилабчылара гаршы достчасына битәрәфлик сахлајырлар вә ин бәркә дүшәндә, чәза тәдбирләри көрән һөкумәтдә тәрәддүд ојатмагла ингилабчылара долајы јолла олса да, шүбһәсиз, хидмәт көстәрирләр. Ајдындыр ки, индијәдәк ән јахшы һалда, анчаг либерал хаһишләрә вә достчасына битәрәфлијә гадир олмуш бир мүәссисәни сијаси мүбаризәнин нә «бөјүк», нә дә үмумијјәтлә аз-чох мүстәгил амили һесаб етмәк олмаз, лакин земствонун *јардымчы* амилләрдән бири ролуну ојнадығыны инкар етмәк олмаз. Бу мә'нада биз, әкәр истәсәниз, һәтта е'тираф едә биләрик кн, земство — конститусијанын бир парчасыдыр.—Ола биләр ки, охучу десин: демәли, сиз ч. Р. Н. С.-лә разылашырсыныз, чүнки о буидан артыг бир шеј дә иддиа етмир. Әсла. Бизим арамыздакы ихтилаф да мәһз бурадан башланыр.

Земство — конститусијанын бир парчасыдыр. Тутаг ки, беләдир. Лакни бу мәһз елә бир конститусија парчасыдыр ки, онун васитәси илә рус «чәмијјәтини» алдадыб конститусијадан *узаглашдырмышлар*. Бу, нисбәтән мәһз елә чох әһәмијјәтсиз бир мөвгедир ки, мүтләгијјәт башлыча мөвгеләри өз әлиндә сахламаг вә сијаси ислаһатлар тәләб едәнләри бир-бириндән ајырмаг вә узаглашдырмаг мәгсәди илә бу мөвгеји артмагда олан демократизмә күзәшт етмишдир. Земствоја («конститусија рүшејминә») «е'тимад» зәмини үзәриндә белә бир ајырманын һәм 60-чы илләрдә, һәм дә

* Мәсәләнин бу чәһәти П. Б. Акселродун «Русијада либерал вә сосиалист демократијасынын тарихи мөвгеји вә гаршылыглы мүнасибәти» (Ченеврә, 1898) китабчасында (хүсусән 5, 8, 11—12, 17—19-чу сәһифәләрдә) олдугча әтрафлы изаһ едилмишдир.

1880—1881-чи илләрдә баш тутдуғуну көрдүк. Земствонун сијаси азадлыға мүнасибәти мәсәләси, ислаһатларын ингилаба мүнасибәти кими үмуми мәсәләнин ајрыча бир һалыдыр. Бу ајрыча бир һалда биз дәбдә олан бернштејнчи нәзәрииҗәсинин[47] бүтүн мәһдудлуғуну вә мә'насызлығыны көрә билирик; бу нәзәрииҗә ингилаби мүбаризәни ислаһатлар уғрунда мүбаризә илә әвәз едир, бу нәзәрииҗә (мисал үчүн ч. Бердјајевин дили илә) дејир ки, «тәрәгги принсипи белә дир — нә гәдәр јахшы олса, о гәдәр јахшыдыр». Үмуми формада бу принсип дә онун әкси олан — нә гәдәр пис олса, о гәдәр јахшыдыр дејән принсип кими јанлышдыр. Ингилабчылар, әлбәттә, һеч бир заман ислаһатлар уғрунда мүбаризәдән имтина етмәзләр, дүшмәнин һәтта мүһүм олмајан, һәтта үмуми олмајан мөвгејини тутмагдан имтина етмәзләр, ***бу шәртлә ки,*** һәмин мөвге ингилабчыларын тәзјигини гүввәтләндирсин вә там гәләбә ишини асанлашдырсын. Лакин ингилабчылар һеч бир заман буну да унутмазлар ки, бә'зи һалларда, һүчум едәнләри бир-бнриндән ајры салмаг вә асанлыгла әзмәк үчүн дүшмән өзү мүәјјән мөвгеји күзәшт едир. Ингилабчылар һеч бир заман унутмазлар ки, јалныз «сон мәгсәди» һәмишә нәзәрә алдыгда, јалныз «һәрәкатын» һәр аддымыны вә һәр бир ајрыча ислаһаты үмуми ингилаби мүбаризә нөгтеји-нәзәриндән гиҗмәтләндирдикдә, һәрәкатда јанлыш аддымларын атылмајачағына вә биабырчы сәһвләрин бурахылмајачағына әмин олмаг олар.

Мәсәләнин мәһз бу чәһәтини — јарымчыг күзәшт васитәси илә мүтләгиҗҗәти *мөһкәмләтмәк* аләти олан, либерал чәмиҗҗәтинин мүәјјән һиссәсини мүтләгиҗҗәтин тәрәфинә чәкмәк аләти олан земствонун әһәмиҗҗәтини — ч. Р. Н. С. өсла баша дүшмәмишдир. О өзү үчүн, земство илә конститусијаны: нә гәдәр јахшы олса, о гәдәр јахшыдыр «формулу» үзрә мүстәгим сурәтдә әлагәләндирән доктрнначы схем уједурмағы даһа мүнасиб көрмүшдүр. О, Виттеҗә мүрачиәтлә дејир: «Әкәр сиз Русијада әввәлчә земствону ләғв едиб сонра да шәхсиҗҗәт һүгугларыны кенишләндирсәниз, о һалда өлкәјә, силк характерли јерли өзүнүидарә әса-

сында тарихән әмәлә кәлмиш мө'тәдил конститусија вермәк үчүн ән јахшы бир фүрсәти әлдән гачырмыш оларсыныз. Һәр һалда сиз мүһафизәкарлыг ишинә чох пис хидмәт көстәрмиш оларсыныз». Нә гәдәр сәлис вә көзәл бир консепсија! Силк характерли јерли өзүнүидарә — тахт-тача јолу олан мүдрик мүһафизәкар — мө'тәдил конститусија. Јалныз орасы тәәссүфлүдүр ки, һәгигәтдә мүдрик мүһафизәкарлар өлкәјә конститусија *«вермәмәк»* үчүн земство сајәсиндә дәфәләрлә «ән јахшы фүрсәт» тапмышлар.

Ч[1]-б Р. П. С.-ин сүлһ «консепсијасы» онун мәгаләсинин ахырында верилән шүарын ифадәсиндә дә өзүнү көстәрмишдир; бу шүар — мәһз бир шүар кими — ајрыча сәтирдә вә галын һәрфләрлә чап едилмишдир: «Һүгуглар вә ихтијарлы Үмумрусија земствосу!» Ачыг е'тираф етмәк лазымдыр ки, «Рабочаја Мысл»ын кениш фәһлә күтләсинин сијаси мөвһуматына јарынмасы кими, бу да рус либералларынын кениш күтләләри нәзәрисиндәки сијаси мөвһумата ејни дәрәчәдә шәрәфсизликлә јарынмагдыр. Биз, һәм биринчи һалда, һәм дә икинчи һалда белә бир јарынмағын әлејһинә чыхмалыјыг. Бу мөвһумат ондан ибарәтдир ки, куја II Александр һөкүмәти азадлыға доғру легал јоллары кәсмирди, — куја земствонун мөвчуд олмасы өлкәјә мө'тәдил конститусија вермәк үчүн ән јахшы фүрсәтдир, — куја «Һүгуглар вә ихтијарлы земство» шүары бајраг ола биләр, — мән һәлә ингилаби һәрәкат бајрағы демирәм, һеч олмазса конститусија һәрәкаты бајрағы, — ола биләр. Бу бајраг, дүшмәнләри мүттәфигләрдән ајырмаға јардым едән, һәрәката истигамәт верә биләи вә она рәһбәрлик едә биләи бир бајраг дејилдир, бу анчаг ән е'тибарсыз адамларын һәрәката сохулмасына јардым едә биләчәк, һөкүмәтин бир даһа курултулу вә'дләрлә вә јарымчыг ислаһатларла јахасыны гуртармаг тәшәббүсүнү асанлашдыра биләчәк бир әски парчасыдыр. Буну габагчадан демәк үчүн һеч дә пејғәмбәр олмаг лазым кәлмир: бизим ингилаби һәрәкатымыз өз зирвәсинә чатачагдыр — чәмиjjәт дахилиндә либерал наразылығы он гат артачагдыр — һөкүмәтдә јени Лорис-Меликовлар вә Игнатјевләр

мејдана чыхачаг вә өз бајрагларынын үзәриндә: «һүгуглар вә ихтијарлы земство» сөзләрини јазачаглар. Бу, һәр һалда Русија үчүн ән әлверишсиз, һөкумәт үчүн исә ән әлверишли бир нәтичә оларды. Әкәр либералларын аз-чох әһәмијјәтли һиссәси бу бајраға инанса вә она үјүб «дикбаш» ингилабчылара архадан һүчум етсә, бу сонунчулар тәкләнмиш оларлар вә һөкумәт өзүнә јалныз мәшвәрәтчи вә задәкан-аристократ конституцијасындан ибарәт минимум күзәштләр тә'мин етмәк тәшәббүсүндә олар. Бу тәшәббүсүн баш тутуб-тутмајачағы, ингилабчы пролетариат илә һөкумәт арасындакы гәти вурушманын нәтичәсиндән асылы олачагдыр, лакин либералларын алдадылмыш олачагларына тамамилә замин олмаг олар. Ч-б Р. Н. С. тәрәфиндән ирәли сүрүлән шүар («ихтијарлы земство» вә ја «земствочулуг» вә и. а.) кими бир шүар васитәси илә һөкумәт либераллары күчүк кими алдадыб ингилабчылардан ајырачаг вә ајырдыгдан сонра онларын боғазындан јапышыб иртичја гамчысы дејилән гамчы илә дөјмәјә башлајачагдыр. Биз исә, чәнаблар, о заман дејәчәјик: *чәзаныздыр, чәкин!*

Мүтләгијјәти мәһв етмәк тәләби әвәзинә, сон шүар олараг бу кими мө'тәдил вә сәлис бир арзунун ирәли сүрүлмәсинә сәбәб нәдир? Буна сәбәб, әввәлән, «мүһафизәкарлыға хидмәт» көстәрмәк истәјән вә һөкумәтин белә бир мө'тәдилликдән рәһмә кәлиб бу мө'тәдиллик гаршысында «итаәтли олачағына» инанан филистер доктриначылыгыдыр. Икинчиси, «либераллары бирләшдирмәк» арзусудур. Доғрудан да: «мәнафе бир гәпик» шүары («игтисадчыларын» фикринчә) *бүтүн* фәһләләри бирләшдирәчәји кими, бәлкә «һүгуглар вә ихтијарлы земство» шүары да *бүтүн* либераллары бирләшдирәчәкдир. Лакин *белә бир* бирләшдирмә мүвәффәгијјәт әвәзинә мүвәффәгијјәтсизлик олмазмы? Бирләшдириләнләри јүксәлдиб, бирләшдирәнин шүурлу вә гәтијјәтли програмы сәвијјәсинә галдырдыгда бирләшдирмә мүсбәт бир шеј олур. Лакин бирләшдириләнләри алчалдыб күтләләрин мөвһуматы сәвијјәсинә ендирдикдә бирләшдирмә мәнфи бир шеј олур. Рус либераллары күтләси ичәрисиндә исә белә

бир мөвһумат шүбһәсиз чох јајылмышдыр ки, куја земство доғрудаи да «конститусија рүшејмидир»* вә бу рүшејм анчаг, бә'зи әхлагсыз кәлди-кедәрләрии һијләләри нәтичәсиндә тәсадүфи олараг өз «тәбии» динч вә тәдричи јолу илә инкишаф едиб артмыр,—куја һаким-мүтләги «итаәтли етмәк» үчүн бир нечә хаһиш кифајәтдир, — куја үмумијјәтлә легал мәдәни фәалијјәт, хүсусән земство фәалијјәти «бөјүк сијаси әһәмијјәтә» маликдир вә бу фәалијјәт сөздә мүтләгијјәтә дүшмән оланлары, мүтләгијјәтә гаршы ингилаби мүбаризәјә бу вә ја дикәр формада фәал јардым етмәк вәзифәсиндән азад еднр вә саирә вә и. а. вә и. а. Либералларын бирләшмәси, әлбәттә, фајдалы вә арзу олунан бир ишднр, лакин бу шәртлә ки, һәмии бирләшмә көһнә мөвһумата јарынмаг дејил, бу мөвһумата гаршы мүбаризә апармағы, бизим сијасн инкишафымызын (даһа догрусу: керилијимизин) орта сәвијјәсини гануни шәклә салмаг дејил, ону јүксәлтмәји мәгсәд олараг гаршысына гојсун, — бир сөзлә, легал фәалијјәтин бөјүк сијаси әһәмнјјәти һаггында оппортунистчәсинә ибарәбазлыг етмәк үчүн дејил, гејри-легал мүбаризәјә јардым етмәк үчүн бирләшмәкдәи ибарәт олсун. Әкәр фәһләләр гаршысында: «тә'тил азадлығы» вә б. к. сијасн шүар гојулмасына һагг газандырмаг мүмкүн дејилдирсә, ејни дәрәчәдә

---

* Земстводан нәләр көзләмәк мүмкүн олдуғу мәсәләсиндә, кнјаз П. В. Долгоруковун 60-чы илләрдә нәшр олунан өз «Листок»унда[43] јаздығы ашағыдакы рә'јләри марагсыз дејилдир (Буртсев, көстәрилән әсәри, сәһ. 64—67): «Земство мүәссисәләринин әсас мәсәләләрини арашдырыркән биз јенә һөкүмәтин кизли сахладығы, лакин даим јол тапыб ашкара чыхан бу фикринә раст кәлирик ки, һөкүмәт өз аличәнаблығы илә һамыны күтләшдирмәјә чалышыб тәнтәнә илә дејир: «көрүн, мән сизә нәләр бәхш едирәм!» Әслиндә исә һөкүмәт мүмкүн гәдәр аз вермәјә вә мүмкүн гәдәр аз вердикдә дә јенә манеәләр јаратмаға чалышыр ки, бәхш едилмиш оландан да там истифадә олуна билмәсин... Һазырда, мүтләгијјәт гурулушу шәраитиндә земство мүәссисәләри фајда вермәз вә верә дә билмәз, бу шәраитдә онларын әһәмијјәти олмајачаг вә ола да билмәз, лакин бунларда кәләчәк сәмәрәли инкишаф үчүн чохлу рүшејмләр вардыр... Јени земство мүәссисәләрини тале, јәгин, Русијада кәләчәк конститусијалы гурулушун әсасы олмалары үчүн јаратмышдыр... Лакин Русијада конститусијалы үсул-идарә тәтбиг олунана гәдәр, мүтләгијјәт давам етдији мүддәтчә, мәтбу сөз азадлығы олмадығы мүддәтчә земство мүәссисәләри бир сијаси кабус һалында галмаға, земство гласныларынын *дилсиз-ағызсыз* јығынчаглары һалында галмаға мәһкумдур». Беләликлә, Долгоруков һәлә о заман, 60-чы илләрин гызғын чағларында ифрат никбинлијә гапылмырмыш. О замандан кечән 40 ил исә бизә чох шејләр өјрәтди вә көстәрди ки, земствону тале (гисмән дә һөкүмәт) конститусионалистләри *күтләшдирән* бир сыра тәдбирләрин әсасы олмаг үчүн јаратмышдыр.

либераллар гаршысында: «ихтијарлы земство» шүары гојулмасына да һагг газандырмаг мүмкүн дејилдир. *Мүтләгијјәт шәраитиндә* һәр чүр земство, лап күллән «ихтијар» земство олса да, лабүд сурәтдә ејбәчәр, инкишафа габил олмајан бир земство олачагдыр, *конститусија шәраитиндә* исә земство өз мүасир «сијаси» әһәмијјәтини дәрһал итирәчәкдир.

Либераллар ики формада бирләшә биләрләр: бири мүстәгил либерал партијасы (әлбәттә, гејри-легал партија) јаратмаг васитәси илә, бири дә либералларын ингилабчылара јардымыны тәшкил етмәк васитәси илә. Ч-б Р. Н. С. өзү биринчи һалын мүмкүн ола биләчәјини көстәрир, лакин... бу көстәришләр либерализмин нијјәт вә шансларынын һәгиги ифадәси олараг гәбул едилсә, буилар о гәдәр дә ијкбинлик доғурмур. О јазыр: «Земство олмаса, земство либераллары ја либерал партијасы тәшкил етмәли, ја да мүтәшәккил бир гүввә олмаг е'тибары илә тарих сәһнәсиндән чәкилмәли олачаглар. Биз бу әгидәдәјик ки, либералларын бир партија һалында, бүтүн програм вә һәрәкәтләри е'тибары илә чох мө'тәдил олса да, гејри-легал бир партија һалында тәшкил олунмасы земствонун ләғв едилмәсинин лабүд иәтичәси олачагдыр». Әкәр јалныз «ләғв едилмәсинин» нәтичәсиндә олачагдырса, онда һәлә чох көзләмәк лазым кәләр, чүнки һәтта Витте дә земствону ләғв етмәк истәмир, рус һөкүмәти исә земстволарын мәзмунуну һәтта тамам мәһв етмәк лазым кәлсә дә, үмумијјәтлә онларын заһири көркәмини сахламаға чох чалышыр. Либераллар партијасынын чох мө'тәдил бир партија олачағы тамамилә тәбиидир вә буржуазија ичәрисиндәки һәрәкатдан өзкә бир шеј көзләмәк дә олмаз (либерал партијасы јалныз белә бир һәрәкат үзәриндә гәрар тута биләр). Лакин һәр һалда бу партијанын фәалијјәти, онун «һәрәкәтләри» нәдән ибарәт олмалыдыр? Ч-б Р. Н. С. буну изаһ етмир. О дејир: «Ән чох мө'тәдил вә ән аз чевик мүхалифәт үнсүрләриндән ибарәт бир тәшкилат олан гејри-легал либерал партијасы өзлүјүндә нә хүсусилә кениш, нә дә хүсусилә интенсив бир фәалијјәт көстәрә билмәз»... Бизим фикримизчә, либерал пар-

тијасы мүәјјән саһәдә, һәтта бу саһә јерли мәнафе вә башлыча олараг земство мәнафеји чәрчивәси илә мәһдуд едилмиш олса да, тамамилә һәм кениш, һәм дә интенсив фәалијјәт көстәрә биләрди — мисал үчүн, сијаси ифшаларын тәшкилини көстәрә биләрик... «Лакин башга партијалар, хүсусән сосиал-демократ партијасы вә ја фәһлә партијасы белә бир фәалијјәт көстәрдији һалда, либерал партијасы — һәтта сосиал-демократларла билаваситә сазишә кирмәдән дә—чох чидди бир амил ола биләр»... Тамамилә доғрудур, охучу да тәбии олараг көзләјир ки, мүәллиф һәмин «амилин» нишин ән үмуми шәкилдә дә олса көстәрәчәкдир. Лакин ч. Р. Н. С. бүтүн әвәзиндә шишилабчы сосиал-демократијанын артмасыны тәсвир едир вә ахырда дејир: «Ајдын сијаси һәрәкат вар икән... аз-чох мүтәшәккил либерал мүхалифәти бөјүк сијаси рол ојнаја биләр: мө'тәдил партијалар бачарыглы тактика јеритдикдә, ифрат ичтиман үнсүрләр арасындакы мүбаризәнин кәскинләшмәсиндән һәмишә газанырлар»... Вәссалам! «Амилин» (артыг партијадан дөнүб «мүхалифәт» олмуш амилин) «ролу», мүбаризәнин кәскинләшмәси нәтичәсиндә «газанмагдан» ибарәтдир. Либералларын мүбаризәдә иштирак етмәсиндән бир кәлмә дә данышылмадыгы һалда, либералларын газанмасындан бәһс олунур. Ағыздан гачырылмыш бу сөз доғрудан да һикмәтлидир...

Рус сосиал-демократлары һеч бир заман унутмамышлар ки, уғрунда ән әввәл мүбаризә етдикләри сијаси азадлыг *һамыдан әввәл* буржуазијаја хејир верәчәкдир. Буна әсасланыб мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәнин әлејһинә чыхмаг анчаг, ән пис утопизм вә ја мүртәче халгчылыг мөвһуматы ичиндә батыб галмыш олан бир сосиалистин әлиндән кәлә биләр. Буржуазија азадлыгдан архајынлашмаг үчүн истифадә едәчәкдир, — пролетариата исә азадлыг һөкмән она көрә лазымдыр ки, сосиализм уғрунда өз мүбаризәсини тамамилә кенишләндирә билсин. Буна көрә дә, азадлыг мүбаризәсинә буржуазијанын бу вә ја башга тәбәгәләри нә кими мүнасибәт бәсләјирсә бәсләсин, сосиал-демократија һәмин мүбаризәни дөнмәдән да-

вам етдирәчәкдир. Сијаси мүбаризәнин мәнафеји үчүн биз мүтләгијјәт зүлмүнә гаршы һәр чүр мүхалифәтә, һәмин мүхалифәт һансы мүнасибәтлә вә һансы бир ичтиман тәбәгә ичәрисиндә меjдана чыхырса чыхсын, jардым етмәлијик. Буна көрә дә үмумијјәтлә бизим либерал буржуазијанын вә хүсусән бизим земствочуларын мүхалифәти бизим үчүн һеч дә әһәмијјәтсиз дејилдир. Либераллар гејри-легал бир партија һалында тәшкил олунмағы бачарсалар, — даһа jахшыдыр, биз варлы синифләр ичәрисиндә сијаси мәнлик шүурунун артмасыны алгышлајарыг, биз онларын тәләбләринә тәрәфдар оларыг, биз чалышарыг ки, либералларын фәалијјәти илә сосиал-демократларын фәалијјәти гаршылыглы сурәтлә бир-бирини тамамласын*. Бачармасалар — биз (даһа чох еһтимал едилән) бу һалда да либераллардан «әлимизи үзмәрик», биз ајры-ајры шәхсијјәтләрлә әлагәни мөһкәмләтмәjә, онлары өз һәрәкатымызла таныш етмәjә, һөкүмәтин бүтүн вә һәр чүр рәзаләтләрини вә jерли һөкүмәт нүмајәндәләрининн кәләкләрини фәһлә мәтбуатында ифша етмәк васитәси илә һәмин шәхсијјәтләрә jардым етмәjә, онлары ингилабчылара jардым көстәрилмәси ишинә чәлб етмәjә чалышарыг. Либералларла сосиал-демократлар инди дә бир-бириндә бу чүр jардым көстәрмәкдәдирләр, бу анчаг кенишләндирилмәли вә мөһкәмләндирилмәлидир. Лакин һәмишә бу чүр гаршылыглы jардыма һазыр олмагла бәрабәр биз үмумијјәтлә, сијаси чәһәтдән ишкишаф етмәмиш рус чәмијјәтиндә вә хүсусән рус либерал чәмијјәтиндә һәлә чох олан илкүзијалара гаршы гәти мүбаризә етмәкдән һеч бир заман вә һеч бир һалда чәкинмәjәчәjик. Әслиндә биз Марксын 1848-чи ил инкилабы һаггындакы мәшһур кәламыны бир гәдәр дәjишдириб рус инкилабы һәрә-

* Бу сәтирләрин мүәллифи либерал партијасынын хејирли олмасыны дөрд ил бундан әввәл, «Народное право»[49] партијасы мүнасибәти илә көстәрмишдир. Бах: «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» (Ченеврә, 1898); «...Лакин әкәр бу партијада («Народное право» партијасында) маскарад сијасәтчиләриндән башга, һабелә сосиалист олмајан әсил сијасәтчиләр, сосиалист олмајан әсил демократлар да варса, онда бу партија бизим буржуазијанын сијаси мүхалифәтдә олан үнсүрләри илә jахынлашмаға чалышмагла... чох хејир верә биләр» (сәһ. 26). (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 498, *Ред*).

каты һаггында да дејә биләрик ки, бу һәрәкатын тәрәггиси мүәјјән бир мүсбәт нәтичә әлдә етмәкдән ибарәт олмајыб зәрәрли иллүзијалардан азад олмагдан ибарәтднр[50]. Биз анархизм вә халгчы сосиализмн иллүзијаларындан, сијасәтә е'тинасызлыгдан, Русијанын орижинал инкишафына инанмагдан азад олмушуг, халгын ишгилаб үчүн һазыр олмасы әгидәсиндән, гәһрәман зијалыларын һакимијјәти әлә алмасы вә мүтләгијјәтлә тәкбәтәк вурушмасы нәзәријјәсиндән азад олмушуг.

Инди бизим либераллар да кәрәк нәзәри чәһәтчә ән әсассыз олан вә әмәли чәһәтдән ән дәрин көк салмыш бир иллүзијадан әл чәксинләр; бу иллүзија ондан ибарәтдир ки, куја рус мүтләгијјәти илә һәлә дә нүмајәндәләр васитәси илә данышыг апармаг мүмкүндүр, куја һәр һансы бир земство конститусија рүшејмидир, куја бунун сәмими тәрәфдарлары сәбрлә давам етдирилән легал фәалијјәт вә дүшмәни мүтиләшмәјә сәбрлә чағырмаг васитәси илә өз һаннибал андларыны јеринә јетпрә биләрләр.

ДӘЈӘРЛИ Е'ТИРАФ

Фәһлә һәјәчанлары сон заманлар јенә һәр јердә тызғын сөз-сөһбәтә сәбәб олмушдур. Һаким даирәләр дә тәшвишә дүшмүшләр, һәм дә бәрк тәшвишә дүшмүшләр: буну ондан көрмәк олар кн, һәтта бөјүкләр гаршысында һәмишә гуллуг көстәрән «Новоје Времја»[51] гәзети кими чох хошнијјәтли бир гәзети дә, 9051-чи (11 мај тарихли) нөмрәсиндә дәрч етдији «Фәһлә нәтишашлары барәсиндә» мәгаләсинин үстүндә бир һәфтәлијә дајандырмагла она «тәнбеһ едилмәсини» лазым көрмүшләр. Бу тәнбеһин сәбәби, әлбәттә, мәгаләнин мәзмуну дејилдир, чүнки мәгалә башдан-баша һөкумәтә гаршы ән бөјүк ихласкарлыг һисси илә, һөкумәтин мәнафејинә ән сәмими гајғы һиссн илә долудур. Тәһлүкәли һесаб олунан чәһәт, «чәмијјәти һәјәчана кәтирән» һәмин һадисәләрин нә шәкилдә олурса олсун мүзакирә едилмәсидир, бу һадисәләрин јајылмасындан вә әһәмијјәтиндән һәр һансы шәкилдә олурса олсун бәһс олунмасыдыр. Ашағыда вердијимиз мәхфи (јенә дә 11 мај тарихли) тә'мимнамәдә дејилир ки, бизим фабрик вә заводларда баш верән нәтишашлар һаггында вә фәһләләрин саһибкарлара мүнасибәти һаггында јазылан мәгаләләри *анчаг полис департаменттинин ичазәси илә* чап етмәк лазымдыр[52]; бу тә'мимнамә фәһлә һәјәчанларыны һөкумәтин өзүнүн дөвләт әһәмијјәти олан бир һадисә һесаб етмәјә нә гәдәр маил олдуғуну һәр чүр мүһакимәләрдән даһа јахшы сүбут едир. «Новоје Времја»-нын мәгаләси исә мәһз она көрә хүсусилә мараглыдыр

ки, бүтөв бир дөвләт програмыны ирәли сүрүр; бу програм исә маһиҗҗәтчә башдан-баша ондан ибарәтдир ки, наразылыгы һимаҗәчилик, сәмимилик вә б. к. курултулу сөзләрлә пәрдәләҗән вә мә'мур нәзарәтини артырмаг үчүн бәһанә јарадан бир нечә хырда вә гисмән сахта сәдәгәләрлә јатырсынлар. Лакин јени бир шеј олмаҗан бу програм һәтта јалныз Русијада дејил, Гәрбдә дә мүасир дөвләт адамларының, демәк олар, «ән јүксәк» мүдриклијини тәчәссүм етдирир: хүсуси мүлкиҗҗәтә, бир овуч варлының милјонларла јохсулу вә зәһмәткеш әсарәт алтында сахламасына әсасланан бир чәмиҗҗәтдә һөкумәт истисмарчыларын ән сәдагәтли досту вә мүттәфиги, онларын һөкмранлыгының ән сәдагәтли мүһафизәчиси олмаја билмәз. Е'тибарлы бир мүһафизәчи олмаг үчүн исә, бизим зәманәмиздә јалныз топ, сүнкү вә гамчы олмасы кифаҗәт дејилдир: истисмар олунанларын бејнинә јеритмәк лазымдыр ки, һөкумәт синифләрдән јүксәкдә дурур, һөкумәт задәканларын вә буржуазијанын мәнафеҗинә дејил, әдаләт мәнафеҗинә хидмәт едир, һөкумәт зәнфләрин вә јохсулларын варлылардан вә зорлулардан горунмасының чох гајғысына галыр вә и. а. Франсада III Наполеон, Алманијада Бисмарк вә II Вилһелм бу јол илә фәһләләрә јарышмаг үчүн аз әмәк сәрф етмәмишләр. Лакин Авропада аз-чох азад мәтбуат вә халг нүмаҗәндәлији, сечки мүбаризәси вә тәшәккүл тапмыш сијаси партијалар олдуғу бир шәраитдә бүтүн бу ријакар һијләләр чох тезликлә ифша олунурду. Асијада, о чүмләдән Русијада халг күтләләри о гәдәр авамдырлар вә о гәдәр керидә галмышлар ки, чар бабаја инамы давам етдирән мөвһумат о гәдәр күчлүдүр ки, белә ријакар һијләләр бөјүк мүвәффәгиҗҗәт газаныр. Ахырынчы 10—20 ил әрзиндә бу кими сијасәтин *мүвәффәгиҗҗәтсизлиҗә* уғрамасы Авропа руһунун Русијаја да сирајәт етмәсини көстәрән ән ајдын әламәтләрдән биридир. Һәмин сијасәти дәфәләрлә ишә салмышлар вә һәмишә мә'лум олмушдур ки, фәһләләр һаггында һәр һансы бир «һимаҗәчилик» (куја һимаҗәчилик) руһунда ганун е'лан едиләндән бир нечә ил сонра јенә әввәлки вәзиҗҗәт башланырды,—наразы

фəһләләрин сајы чохалыр, һəјəчан артыр, ингишаф күчләнирди — јенə дə һај-күјлə «һимајəчилик» сијасəти ишə салыныр, фəһләләрин сəмимијјətлə һимајə едилмəси һаггында дəбдəбəли ибарəләр ишләдилир вə елə бир ганун верилир ки, фəһләләрин хејринə беш гəпиклик бир шеј јазылан бу ганун там бир манатлыг бош вə ријакар сөзләрлə долдурулур, — бир нечə илдən сонра јенə дə көһнə əһвалат тəкрар олунур. Һөкумət тəшвиш ичиндə вуриухур, фəһләләрин наразылығы мејдана кəлən јерләрдən кəһ биринə, кəһ да башгасына чыпдыр тыхамаға чалышыр, — наразылыг исə башга бир јердə даһа бөјүк гүввətлə мејдана чыхыр.

Доғрудан да, Русијада «фəһләләр һаггындакы гануларын» тарихини көстərən ən бөјүк дөврləри хатырлајын. 70-чи илләрин ахырларында Петербургда чох бөјүк тə'тилләр баш верир, сосиалистләр бундан истифадə едиб тəшвигаты күчləндирмəјə чалышырлар. III Александр фабрик ганунларыны «халг» сијасəти адландырылан (һəгигətдə исə задəкан-полис сијасəти олан) өз сијасətинə дахил едир. 1882-чи илдə фабрик мүфəттишлији тə'сис олунур; һəмин мүфəттишлик илк заманлар һətта өз һесабатларыны да нəшр едирди. Бу һесабатлар, əлбəттə, һөкумətин хошуна кəлмəди, буна көрə дə һөкумət *бунларын чап олунмасыны дајандырды.* Фабрик нəзарəти һаггында ганунларын мəһз чындыр парчасы олдуғу ашкара чыхды. 1884—1885-чи ил башланыр. Сənаједə баш верən бөһран мəркəзи рајонда бөјүк фəһлə һəрəкатына вə бир сыра ən чошгун тə'тилләрə сəбəб олур (Морозов тə'тили[53] хүсусилə диггətəлајиг иди). Јенидən «һимајəчилик» сијасətини ирəли сүрүрләр, — бу дəфə ону «Московские Ведомости»дə[54] Катков даһа тə'кидлə ирəли сүрүр. Морозов тə'тилчиләринин андлы ичласчылар мəһкəмəсинə верилмəси мүнасибəти илə Катков асыб-кəсир, мəһкəмə тəрəфиндən андлы ичласчыларын гаршысына һəлл едилмək үчүн гојулан јүз бир суалы «Русијада көрүнмəјə башлајан фəһлə мəсələсинин шəрəфинə јүз бир салам атəши» адландырыр, лакин ејни заманда тələб едир ки, «дөвлət» фəһләләри

мүдафиә етсин, Морозов фабрики тохучуларыны, нәһаҗәт, һиддәтләндирмиш олан биабырчы чәримәләри гадаған етсин. 1886-чы ил гануну е'лан олунур; бу ганун фабрик нәзарәтини гат-гат күчләндирир вә фабрикчинин хејринә фәһләләрдән өзбашына чәримә алынмасыны гадаған едир. Он ил кечир, — јенидән күчлү фәһлә һәјәчанлары башланыр. 1895-чи ил тә'тилләри вә хүсусән 1896-чы илдәки чох бөјүк тә'тил[55] һөкумәти тәшвишә салыр (хүсусән она көрә ки, инди даһа сосиал-демократларла фәһләләр даим бир сырада кедирләр) вә һөкумәт иш күнүнүн азалдылмасы һаггында кечмишдә мисли көрүнмәмиш бир тезликлә «һимајәчилик» гануну (1897-чи ил 2 нјун) верир; бу гануну мүзакирә едән комиссијада дахили ишләр назирлијинин мә'мурлары, о чүмләдән полис департаменти директору вар гүввә илә бағырыб дејирләр ки, фабрик фәһләләри көрәк һөкумәти даим өзләринә мүдафиәчи һесаб етсинләр, ону әдаләтли вә мәрһәмәтли һами һесаб етсинләр («1897-чи ил 2 ијун ганунуна аид кизли сәиәдләр» китабчасына бах). Һимајәчилик гануну исә бу заман хәлвәтчә, ејни һөкумәтин вердији тә'мин-намәләр әсасында һәр чәһәтдән ихтисар олунур вә ләғв едилир. Јени сәнаје бөһраны башланыр, — фәһләләр дөнә-дөнә јәгин едирләр ки, полис һөкумәтинин һеч бир «һимајәси» онларын вәзијјәтини чидди сурәтдә јахшылашдыра билмәз, онлара сәрбәст сурәтдә өз гајғыларына галмаг имканы верә билмәз, — јени һәјәчан вә күчә вурушмалары башланыр, — һөкумәт јенидән тәшвишә дүшүр, — «дөвләт һимајәчилији» һаггында јени полис нитгләри бу дәфә «Новоје Времја» гәзетиндә дәрч едилир. Чәнаблар, хәлбирлә су дашымагдан усанмадынызмы?

Јох, һөкумәт барышмаг билмәјән фәһләләри горхутмаг вә нисбәтән зәиф, ахмаг вә горхаг олаилары чүз'и сәдәгәләрлә әлә алмаг чәһдләрини тәкрар етмәкдән, әлбәттә, һеч бир заман усанмајачагдыр. Лакин биз дә бу чәһдләрин һәгиги мә'насыны ифша етмәкдән усанмајачағыг, дүнән әскәрләрә фәһләләри атәшә тутмаг әмри верәндән сонра бу күн һимајәчиликдән дәм вуран «дөвләт» хадимләрини, дүнән өз әдаләтләрин-

дән вә фәһләләри һнмајә етмәләриндән дәм вуран, бу күн исә һәм фәһләләр вә һәм дә зијалылар ичәрисиндән ән јахшы адамлара мәһкәмәсиз полис диваны тутмаг үчүн онлары далбадал һәбс едән «дөвләт» хадимләрини ифша етмәкдән усанмајачағыг. Буна көрә дә биз јени бир «һимајәчилик» гануну мејдана кәлмәздән әввәл «Новоје Времја»нын «дөвләт програмы» үзәриндә дајанмағы лазым билирик. Һәм дә бизим дахили сијасәт саһәсиндә белә бир «нүфузлу» органын е'тирафлары онсуз да диггәтәлајигдир.

«Новоје Времја» мәчбурнјјәт гаршысында е'тираф едир ки, «фәһлә мәсәләси әтрафындакы тәәссүфлү һадисәләр» тәсадүфи бир шеј дејилдир. Әлбәттә, бурада сосиалистләрин дә тәгсири вардыр (гәзет бу мүдһиш сөзү ишләтмәкдән чәкинәрәк, «зәрәрли сахта нәзәријјәләрдән», «дөвләтә зидд вә ичтимаијјәтә зидд идејалар тәблиғ едилмәсиндән» үстүөртүлү данышмағы даһа мүнасиб билир), лакин... лакин сәбәб нәдир ки, фәһләләр ичәрисиндә мәһз сосиалистләр мүвәффәгијјәтләр газанырлар? «Новоје Времја», әлбәттә, фүрсәти әлдән бурахмајыб фәһләләри писләјир: онлар о гәдәр «авам вә надандырлар» ки, сосиалистләрин, полис әмин-аманлығы үчүн зәрәрли олан тәблиғатына даһа һәвәслә гулаг асырлар. Демәли, һәм сосиалистләр, һәм дә фәһләләр мүгәссирдирләр, жандармлар да лап чохдан бәридир ки, бу мүгәссирләрлә шиддәтли мүбаризә апарыб һәбсханалары вә сүркүн јерләрини долдурурлар. Лакин фајда вермир. Јәгин *фабрик-завод фәһләләринин вәзијјәтиндә* елә *чәһәтләр* вар ки, «онларын өз һазыркы вәзијјәтиндән наразылыгларына сәбәб олур вә бу наразылыгы давам етдирир», белӛликлә дә сосиализмин «мүвәффәгијјәтинә көмәк едир». «Јашајыш шәраитинин әсла әлверишли олмадығы бир мүһитдә фабрик-завод фәһләсинин ағыр әмәји она, ишләмәк истидары вар икән анчаг бир гарын чөрәк верә билир, көзләнилмәз бир һал баш вердикдә исә, јә'ни фәһлә аз-чох узун бир мүддәт ишсиз галдыгда, мәсәлән, бу күнләрдә Бакы нефт мә'дәнләри фәһләләри барәсиндә гәзетләрдә јазылан чарәсиз вәзијјәтә дүшүр». Белӛликлә, һөкумәт тәрәфдарлары

е'тираф етмәлидирләр ки, сосиализмин мүвәффәгиjjәт газанмасына сәбәб доғрудан да фәһләләрин ағыр вәзиjjәтдә олмасыдыр. Лакин онлар буну чох гejри-мүәjjән шәкилдә, тәрәддүдлә вә гejд-шәртләрлә е'тираф едирләр, бу гejд-шәртләрдән исә ајдын көрүнүр ки, бу гәбил адамларда капиталистләрин фәһләләрә зүлм едән «мүгәддәс мүлкиjjәтинә» азачыг да олса тохунмаг ниjjәти ола билмәз. «Новоје Времја» jазыр: «Тәәссүф ки, биз Русиjамызда фәһлә мәсәләсинин һәгиги вәзиjjәтиндән чох аз хәбәрдарыг». Бәли, тәәссүф ки, беләдир! Һәм дә «биз» мәһз она көрә аз хәбәрдарыг ки, полис һөкумәтиндә бүтүн мәтбуаты әсарәт алтында сахламаг вә рәзаләтләримизи вичданла ифша едән һәр кәсин ағзыны jуммаг имканы веририк. Дикәр тәрәфдән, «биз» һиддәтләнән фәһләни бәһши һөкумәт үзәринә галдырмаға дејил, «jаделлнләр» үзәринә галдырмаға чалышырыг: «Новоје Времја» «jаделли завод мүдирләринә» ишарә едәрәк, онлары «кобуд вә ачкөз» адландырыр. Белә бир һоггабазлыгла анчаг ән керидә галмыш вә авам фәһләләри алдатмаг олар, о фәһләләри алдатмаг олар ки, онлар бүтүн бәланы «алманларын» јахуд «чуһудларын» төрәтдиjини дүшүнүрләр, алман вә jәһуди фәһләләринин өз алман вә jәһуди истисмарчыларына гаршы мүбаризә үчүн бирләшдиjини билмирләр. Һәтта буну билмәjән фәһләләр дә мин дәфә баш верән һадисәләрдән көрүрләр ки, һамыдан «ачкөзү» вә һәjасызы рус капиталистләридир, һамыдан «кобуду» рус полиси вә рус һөкумәтидир.

Фәһләләрин даһа кәндлиләр гәдәр авам вә итаәткар олмадыгларына «Новоје Времја»нын тәәссүфләнмәси дә мараглыдыр. «Новоје Времја» көз jашы төкүб деjир ки, фәһлә «өз кәнд jурдундан ајрылмагдадыр», «фабрик-завод рајонларына кәлмә күтләләр топланмагдадыр», «кәндли кәнддән, онун садә (бәс мәсәлә бунда имиш), лакин мүстәгил ичтиман-игтисади мәнафеjиндән вә мүнасибәтләриндән ајры дүшүр». Доғрудан да, буна нечә көз jашы төкмәjәсән? «Кәндли» өз jурдуна бағлыдыр вә бу jурдуну итирмәкдән горхараг өз мүлкәдарынын гаршысына бир тәләб гоjмаға, ону тә'тил вә с. илә горхутмаға чәсарәт етмир;

кəндли, башга jерлəрдə олан гајдалардан хəбəрдар дејилдир, о анчаг өз балача кəнди илə марагланыр (hөкумət тəрəфдарлары да буну нəзəрдə тутуб: кəндлинин «мүстəгил мənафејиндəн» дəм вурурлар; дејирлəр ки, кəндли өз həддини билир, бурнуну сијасəтə сохмур, — бөјүкләр үчүн исə бундан хош нə ола биләр?) — həмин балача кəнддə исə jерли зəли, мүлкədар вə ја голчомаг, hамыны бир-бир таныјыр, hамылап ата-бабадан нөкərчəсинə итаəткарлыг дəрси алмышдыр вə онлары шүурландыра биләчəк бир адам јохдур. Фабрикдəки чамаат исə «кəлмədир», бунлар јурда бағлы олмајан (hарада ишləсəләр фərги јохдур), həјатда чох шеј көрən, дүнјада həр шејлə марагланан, чəсарətли адамлардыр.

Садə кəндлинин дөнүб шүурлу фəhлə олмасы кими кədərли бир hалын баш вермəсинə бахмајараг, бизим полис əлламələри «фəhləләрин јашајышыны јахшылашдырмаг үчүн дөвлəт hимајəчилијиндəн» данышмаг васитəси илə јенə дə фəhлə күтləсини алдатмаг үмидиндədирләр. «Новоје Времја» бу үмиди ашағыдакы чејнəимиш мүhакимə илə күввətləндирир: «Гərбдə вүгарлы вə там күдрətли олан капитализм биздə həлə анчаг једəкдə јеријə билəн зəиф бир ушаг вəзијјətиндədир вə hөкумət ону једəјиндə кəздирир»... hөкумətин həр шејə гадир олмасы hаггындакы бу көhнə бајатыја олса-олса анчаг садə кəндли инана биләр! Фəhлə исə чох тез-тез көрүр ки, капиталистләр полис вə руhаниләри, hərби вə мүлки мə'мурлары «једəкдə» кəздирирләр. «Новоје Времја» сөзүнə давам едəрək дејир: бүтүн иш ондадыр ки, hөкумət фəhləләрин јашајышыны јахшылашдырмаг үзəриндə *«исрар етсин»*, jə'ни буну фабрикчиләрдəн тəләб етсин. Көрүрсүнүзмү, нечə асаидыр: əмр верилдими — həр шеј дүзəләр. Лакин буну анчаг сөјləмəк асандыр, ишдə исə бөјүкләрин əмрləри, hətta фабрикләр јанында хəстəханалар дүзəлтмəк кими лап «садə» əмрləри дə капиталистләр тəрəфиндəи там он илləр ərзиндə јеринə јетирилмир. Бир дə hөкумət «мүгəддəс» хүсуси мүлкијјəти позмаса, капиталистləрдəн чидди hеч бир шеј тəләб едə дə билməз. həм дə hөкумət фəhləләрин

јашајышынын чидди сурәтдә јахшылашмасыны һеч истәмәз, чүнки һөкумәт өзү мин чүр һалларда сәһибкардыр, о һәм Обухов заводунун вә јүзләрлә башга заводларын фәһләләрини, һәм дә он минләрлә почт, дәмирјол гуллугчусуну вә сәнрәни вә сәнрәни алдадыб һагларыны кәсир, онлары сыхышдырыр. «Новоје Времја» өзү дә һисс едир ки, бизим һөкумәтин әмрләринә һеч кәс инанмыр, буна көрә дә «Новоје Времја» јүксәк тарихи тимсалларда өзүнә даjаг тапмаға чалышыр. Фәһләләрин јашајышыны јахшылашдырмаг барәсиндә о дејир ки, буну етмәк лазымдыр, «нечә ки јарым әср бундан әввәл һөкумәт кәндли мәсәләсини өз әлинә алмышды, зира һөкумәт белә мүдрик бир фикир һасил етмишди ки, ислаһатлар верилмәсинин ашағыдан тәләб едиләчәјини көзләмәкдәнсә, јухарыдан ислаһатлар вермәклә бу тәләбин иәли сүрүлмәсинин гаршысыны алмаг јахшыдыр».

Бу доғрудан да дәјәрли е'тирафдыр! Кәндлиләр, азад едиләнә јахын чар халг үсјаны олачағыны задәканлара ишарә едәрәк демишди: кәндлиләрин ашағыдан өзләрини азад етмәсини көзләмәкдәнсә, онлары јухарыдан азад етмәк јахшыдыр. Инди дә, һөкумәтә гуллуг көстәрән бу гәзет е'тираф едир ки, фәһләләрин әһвали-руһиjjәси инди ону «азад едиләнә јахын» кәндлиләрин әһвали-руһиjjәси гәдәр горхудур. «Ашағыдан олмагданса, јухарыдан јахшыдыр»! Мүтләгиjjәтин гәзет лакеjләри, о заманкы ислаһатлар тәләби илә индики ислаһатлар тәләбини бир-бириндә «бәнзәтмәкдә» чох бөjүк сәһв едирләр. Кәндлиләр чар һакимиjjәтинин әлеjһинә дејилдиләр, онлар чара инанырдылар, онлар анчаг тәһкимчилик һүгугунун ләғв олунмасыны тәләб едирдиләр. Фәһләләр исә ән әввәл вә ән чох һөкумәтин әлеjһинәдирләр, онлар көрүрләр ки, полис мүтләгиjjәти гаршысында онларын һүгугсузлуғу капиталистләрә гаршы мүбаризәдә онларын әл-ајағыны бағлајыр, буна көрә дә фәһләләр һөкумәтин истибдадындан вә һөкумәтин азғынлығындан азад олмағы тәләб едирләр. Фәһләләр дә «азад едиләнә јахын» һәјәчанланырлар, — лакин бу азадлыг истиб-

дад гурулушундан зорла сијаси азадлыг гопарыб алан бүтүн халгын азадлығы олачагдыр.

* *
*

Билирсинизми, фәһләләрин наразылығыны нә кими чох бөјүк бир ислаһатла јатыртмаг вә онлара гаршы «дөвләт һимајәчилији» көстәрмәк истәјирләр? Чох јајылмыш шајиәләрә инансаг, малијјә назирлији илә дахили ишләр назирлији арасында мүбаризә кедир: дахили ишләр назирлији тәләб едир ки, фабрик мүфәттишлији онун системинә верилсин; һәмин назирлик инандырыр ки, бу һалда мүфәттишлик капиталистләрә аз имкан верәр, фәһләләрин чох гајғысына галар, беләликлә дә һәјәчанларын гаршысыны алар. Гој фәһләләр чарын јени мәрһәмәтинә һазырлашсынлар: фабрик мүфәттишләри јени мундир кејәчәк вә башга бир назирлик системинә кечириләчәкләр (јәгин ки, маашлары да артачагдыр), мәһз елә бир назирлик системинә кечириләчәкләр ки, бу назирлик системи (хүсусилә полис департаменти) чохдан бәри фәһләләри әзизләјиб онларын чох гајғысына галыр.

«Искра» № 6, ијул 1901-чи ил

«Искра» газетинин мәтниндән чап олунур

БӨҺРАНЫН ДӘРСЛӘРИ

Будур артыг ики илә јахындыр ки, тичарәт-сәнаје бөһраны давам едир. Һәм дә бу бөһран, көрүнүр ки, кетдикчә кенишләнәрәк јени сәнаје саһәләрини әһатә едир, јени рајонлара јајылыр, јеии банк ифласлары нәтичәсиндә даһа да кәскииләшир. Гәзетимиз кечән илин декабрындан башлајараг бөһранын кенишләнмәсини вә онун фәлакәтли тә'сирини һәр нөмрәсиндә бу вә ја дикәр шәкилдә гејд етмишдир. Бу һадисәнин сәбәбләри вә әһәмијјәти кими үмуми бир мәсәләни ирәли сүрмәк вахты чатмышдыр. Русија үчүн бу һадисә, бизим бүтүн капитализм кими, нисбәтән јени бир шејдир. Көһнә капиталист өлкәләриндә исә, јә'ни о өлкәләрдә ки, мәһсулларын әксәријјәти сатыш үчүн истеһсал олунур, фәһләләрии әксәријјәтиниин нә торпағы, нә дә әмәк аләти вардыр вә онлар өз иш гүввәсини сатараг өзкә тәсәррүфатларында муздла ишләјирләр, торпагларын, фабрикләрин, машынларын вә саирәнин саһиби олан мүлкијјәтчиләр үчүн муздла ишләјирләр, — һәмин капиталист өлкәләриндә бөһран, даими бир хәстәлијин тутмасы кими, вахташыры тәкрар олунан көһнә бир һадисәдир. Буна көрә дә бөһранларын баш верәчәјини габагчадан сөјләмәк олар; Русијада капитализм хүсусән сүр'әтлә инкишаф етмәјә башладыгда, бу күнкү бөһранын баш верәчәји дә сосиал-демократ әдәбијјатында габагчадан хәбәр верилмишди. 1897-чи илин ахырларында јазылмыш олан «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасында дејилирди: «Биз инди, көрүндүјү кими,

капиталист тсиклинин (гыш илә јај тәкрар олундуғу кими, ејни һадисәләрин тәкрар олундуғу дөврәнин) елә бир дөврүндәјик ки, бу дөврдә сәнаје «чичәкләнир», тичарәт гызғын кедир, фабрикләр вар күчү илә ишләјир вә јағышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими, сајсыз-һесабсыз мигдарда јени заводлар, јени мүәссисәләр, сәһмдар чәмијјәтләри, дәмирјол тикинтиләри вә и. а. вә и. а. меjдана чыхыр. Сәнајенин бу «чичәкләнмәсиндән» сонра лабүд сурәтдә ифлас (азчох кәскин бир ифлас) баш верәчәјини ирәличәдән сөјләмәк үчүн һеч дә пејғәмбәр олмаг лазым дејилдир. Бу ифлас јығын-јығын хырда саһибкарлары варјохдан чыхарачаг, јығын-јығын фәһләләри ишсизләр сырасына атачагдыр...»*. Һәмин ифлас башланды — елә сәрт бир ифлас ки, Русијада бунун һәлә мисли көрүнмәмишдир. Капитализм чәмијјәтинин һәтта габагчадан хәбәр верилә биләчәк гәдәр мүнтәзәм сурәтдә кери гајыдан бу даими мүдһиш хәстәлији нәдән ирәли кәлир?

Капиталист истеһсалы анчаг сычрајышларла, ики аддым ирәли вә бир аддым кери (бә'зән исә тамам ики аддым кери) кетмәклә инкишаф едә биләр. Јухарыда гејд етдијимиз кими, капиталист истеһсалы сатыш үчүн истеһсалдыр, базар үчүн әмтәә истеһсалыдыр. Истеһсалын ихтијары исә ајры-ајры капиталистләрдәдир, онларын һәр бири тәкликдә һәрәкәт едир, буна көрә дә базарда мәһз нә гәдәр вә мәһз нә кими мәһсуллар тәләб олундуғуну һеч кәс дүрүст билә билмир. Мәһсуллары фикирләшмәдән истеһсал едирләр вә анчаг бир-бирини өтүб кечмәјә чалышырлар. Тамамилә тәбиидир ки, истеһсал олунан мәһсулун мигдары базарын тәләбатына мүвафиг кәлмәјә биләр. Һәм дә бөјүк базарлар, кечмишдә намә'лум олан јени вә бөјүк саһәләр һесабына гәфләтән кенишләндикдә истеһсал илә базарын тәләбаты арасында уjғунсузлуг әмәлә кәлмәси имканы хүсусилә бөјүк олур. Сәнајенин бу јахынларда шаһиди олдуғумуз «чичәкләнмәси» башландығы заман вәзијјәт мәһз белә иди. Бүтүн Авропа-

* Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ.500. *Ред.*

ның капиталистләри өз нәнчәләрини дүнјанын јүз милјонларла әһали јашајан гит'әсинә, Асијаја узатдылар; о вахтадәк Асијада анчаг Һиндистан, бир дә учгарларын кичик бир һиссәси үмумдүнја базары илә сых әлагәдар иди. Закаспи јолу Орта Асијаны капитал үчүн «кәшф етмәјә» башлады, «Бөјүк Снбир јолу» (јалныз өз узунлуғуна көрә бөјүк дејил, һабелә бу јолу чәкәнләрнн дөвләт пулуну һәдсиз-һесабсыз гарәт етмәси, бу јолу чәкән фәһләләрин һәдсиз истисмар олунмасы нәһәтдән дә бөјүк олан бу јол) Сибири кәшф едирди, Јапонија дөнүб сәнаје милләти олмаға башлады вә Чин сәддини јармаға чалышды, бунунла да елә бир јағлы тикә мејдана чыхартды ки, Инкилтәрә, Алманија, Франса, Русија вә һәтта Италија капиталистләри дәрһал бу јағлы тикәни дишләринә кечирдиләр. Чох бөјүк дәмир јолларынын чәкилмәси, үмумдүнја базарынын кенишләнмәси вә тичарәтин артмасы— бүтүн бунлар сәнајенин көзләнилмәдән чанланмасына, јени мүәссисәләрин чохалмасына, сатыш базарлары далынча һәрисликлә гачмаға, мәнфәәт далынча гачмаға, јени чәмиjjәтләрин тә'сис едилмәсинә, гисмән хырда капиталистләрин топладығы кичик мәбләғләри дә әһатә едән јығын-јығын јени капиталларын истеһсала чәлб олунмасына сәбәб олду. Тәәччүблү дејилдир ки, мә'лум олмајан јени базарлар далынча бүтүн дүнја мигјасында һәрисликлә гачышма чох бөјүк бир ифласа сәбәб олду.

Бу гачышманы ајдын тәсәввүр етмәк үчүн, бу гачышмада нә кими нәһәнкләрин иштирак етдијини нәзәрә алмаг лазымдыр. «Ајры-ајры мүәссисәләр», «тәк-тәк капиталистләр» дедикдә, чох заман унудурлар ки, әслиндә бу ифадәләр дүрүст дејилдир. Әслиндә исә ајрылыгда вә тәкликдә галан анчаг мәнфәәтин мәнимсәнилмәсидир, истеһсалын өзү исә ичтимаи истеһсал олмушдур. Чох бөјүк ифласлар да анчаг она көрә мүмкүн вә лабүд олмушдур ки, гүдрәтли *ичтимаи* мәһсулдар гүввәләр јалныз мәнфәәт күдәи варлылар күруһунун әлинә кечмишдир. Буну рус сәнајесиндән мисал кәтирмәклә ајдынлашдыраг. Сон заманлар бөһран нефт саһәсинә дә јајылмышдыр. Бу сәнаје са-

һәси исә, мәсәлән, «Нобел гардашларының нефт истеһсалы ширкәти» кими мүәссисәләрин әлиндәдир. Бу ширкәт 1899-чу илдә $53^1/_2$ милјон манатлыг 163 милјон пуд, 1900-чү илдә исә 72 милјон манатлыг 192 милјон пуд нефт мәһсуллары сатмышды. Тәкчә бир мүәссисәдә бир ил әрзиндә истеһсалын артымы $18^1/_2$ милјон манат тәшкил едир! Бу кими «бир мүәссисә» нефт һасил етмәк, ону е'мал етмәк, ону нефт кәмәрләри илә, дәмир јолларла, дәниз вә чај јоллары илә дашымаг ишиндә чалышан, бунун үчүн лазым олан машынлары, анбарлары, материаллары, баржлары, пароходлары вә сәнәни гајырмаг сәһәсиндә чалышан он минләрлә вә јүз минләрлә фәһләнин биркә әмәјинә әсасланыр. Бүтүн бу он минләрлә фәһлә бүтүн чәмијјәт үчүн ишләјир, онларын әмәји исә бир овуч милјончунун сәрәнчамындадыр вә онлар һәмин күтләләрин мүтәшәккил әмәји илә јарадылан мәнфәәтин һамысыны мәнимсәјирләр. (Нобел ширкәти 1899-чу илдә 4 милјон манат, 1900-чү илдә исә 6 милјон манат халис мәнфәәт көтүрмүшдүр; бу мәбләғдән сәһмдарлар һәр 5000 манатлыг паја 1300 манат алмышлар, ширкәт идарә һеј'әтинин беш үзвү исә 528 000 манат *мүкафат* алмышдыр!) Бир нечә белә мүәссисә мә'лум олмајан бир базарда јер тутмаг далынча һәрисликлә гачышмаға башлајырса, бу һалда бөһранын баш вермәси тәәччүблүдүрмү?

Бундан әлавә. Мүәссисәдән мәнфәәт көтүрмәк үчүн әмтәәләри сатмаг, алычылар тапмаг лазымдыр. Бу алычылар да бүтүн әһали күтләсиндән ибарәт олмалыдыр, чүнки нәһәнк мүәссисәләр дағларча мәһсул бурахыр. Һалбуки бүтүн капиталист өлкәләриндә әһалинин онда доггузу јохсуллардан: ән чүз'и әмәк һаггы алан фәһләләрдән вә әксәријјәти фәһләләрә нисбәтән даһа пис јашајан кәндлиләрдән ибарәтдир. Одур ки, ири сәнаје чичәкләндији заман мүмкүн гәдәр чохлу әмтәә истеһсал етмәјә башладыгда, базара о гәдәр чох мәһсул чыхарыр ки, әксәријјәти јохсул олан халг бу мәһсуллары алмаг игтидарында олмур. Машынларын, аләтләрин, анбарларын, дәмир јолларын вә сәнәнин мигдары кетдикчә артыр, лакин бу артма

ара-сыра кәсилир, чүнки бүтүн бу тәкмилләшдирилмиш истеһсал үсулларынын нәтичә е'тибары илә хидмәт етмәли олдуғу халг күтләси, диләнчилик дәрәчәсинә чатан бир јохсуллуг ичиндә галыр. Бөһран көстәрир ки, әкәр торпаг, фабрикләр, машынлар вә сairә халгын јохсуллуғундан истифадә едиб милјонларла мәнфәәт көтүрән бир овуч хүсуси мүлкиҹҹәтчи тәрәфиндән зәбт едилмиш олмасајды, мүасир чәмиҹҹәт бүтүн зәһмәткеш халгын һәјатыны јахшылашдыра биләчәк вә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә артыг мәһсул верә биләрди. Бөһран көстәрир ки, фәһләләр капиталистләрни ајры-ајры күзәштләрә кетмәси үгрунда мүбаризә илә кифајәтләнә билмәзләр: сәнаје чанландығы заман бу чүр күзәштләрә наил олмаг мүмкүндүр (рус фәһләләри дә өз чиддди мүбаризәләри сајәсиндә 1894—1898-чи илләрдә дәфәләрлә бу чүр күзәштләрә наил олмушлар), лакни ифлас башландыгда капиталистләр нәинки кечмишдә етдикләри күзәштләри кери алырлар, һәтта фәһләләрин әлачсызлығындан истифадә едәрәк әмәк һаггыны даһа чох азалдырлар. Сосиалист пролетариат ордулары капиталын вә хүсуси мүлкиҹҹәтин һөкмранлығыны јыханадәк бу һал һөкмән давам едәчәкдир. Бөһран көстәрир ки, ики ил бундан әввәл һај-күј гопарыб ифлас еһтималыны инди даһа азалмагда олдуғуну сөјләјән сосиалистләр (јәгин ки, буржуа игтисадчыларынын нәзәриҹҹәләрини тәнгидсиз гәбул етдикләринә көрә өзләрини «тәнгидчи» адландыран сосиалистләр) нә гәдәр узагкөрмәз имишләр.

Ичтиман истеһсалы хүсуси мүлкиҹҹәтә табе етмәјин тамамилә мә'насыз олдуғуну ифша едән бөһранын дәрсләри о гәдәр ибрәтлидир ки, инди буржуа мәтбуаты да нәзарәтин, мисал үчүн, банклар үзәриндә нәзарәтин күчләндирилмәсини тәләб едир. Лакин һеч бир нәзарәт, чаиланма дөврүндә капиталистләрин сонралар лабуд сурәтдә ифлас едәчәк мүәссисәләр јаратмасына мане олмаз. Харковда ифлас етмиш торпаг банкынын вә тичарәт банкынын кечмиш баниси Алчевски һәдсиз гызыллар вә'д едән мә'дән сәнаҹеси мүәссисәләри тә'сис етмәк вә онлары ишләтмәк үчүн

дүз вә әјри јолларла милјон манатларла пул әлдә етмишди. Сонра да, сәнаједә баш верән әнкәл бу банклары вә мә'дән мүәссисәләрини (Донетс-Јурјев чәмијјәтини) мәһв етди. Лакин капитализм чәмијјәтиндә мүәссисәләрин бу кими «мәһви» нә демәкдир? Бу о демәкдир ки, зәиф капиталистләри, «икинчи дәрәчәли» капиталистләри бөјүк милјончулар сыхышдырыб арадан чыхарырлар. Харков милјончусу Алчевскини Москва милјончусу Рјабушински әвәз едир; капитал чәһәтдән даһа варлы олан Рјабушински фәһләләри даһа шиддәтлә әзәчәкдир. Икинчи дәрәчәли варлылары биринчи дәрәчәли варлыларын әвәз етмәси, капиталын күчүнүн артмасы, јығын-јығын хырда мүлкијјәтчиләрин (мәсәлән, банка пул гојан вә банк ифлас етдикдә бүтүн әмлакы әлиндән чыхан хырда мүлкијјәтчиләрин) вар-јохдан чыхмасы, фәһләләрин сон дәрәчә јохсуллашыб диләнчи көкүнә дүшмәси — бөһранын доғурдуғу нәтичәләрдир. Капиталистләрин иш күнүнү узатмасынын вә фәһләни ишдән чыхаранда шүурлу фәһләләри даһа итаәткар авам фәһләләрлә әвәз етмәјә чалышмасынын «Искра»да тәсвир олунан һалларыны бир даһа хатырладаг.

Русијада бөһранын тә'сири үмумијјәтлә һәр һансы бир башга өлкәдәкиндән өлчүлмәз дәрәчәдә күчлүдүр. Бизим өлкәмиздә сәнаједәки дурғунлуға кәндлиләрин ачлығы да әлавә олур. Ишсиз фәһләләри шәһәрләрдән кәндләрә јоллајырлар, бәс ишсиз кәндлиләри һараја јоллајачаглар? Фәһләләри шәһәрләрдән јолламагла шәһәрләри ығтишашчы чамаатдан тәмизләмәк истәјирләр, лакин јола салынанлар кәндлиләрин һеч олмазса бир һиссәсини гәфләт јухусундан ајылдыб онлары јалныз хаһиш етмәјә дејил, һәтта *тәләбләр* дә ирәли сүрмәјә тәһрик едә билсәләр, нечә олар? Фәһләләрлә кәндлиләри инди бир-биринә јахынлашдыран чәһәт јалныз ишсизлик вә ачлыг дејилдир, фәһләләрин бирләшмәк вә мүдафиә олунмаг имканыны әлләриндән алан, кәндлиләрин исә һәтта онлара көнүллү ианәчиләр тәрәфиндән көндәрилән јардымы әлләриндән алан полис зүлмү дә фәһләләрлә кәндлиләри бир-биринә јахынлашдырыр. Һәр чүр јашајыш

васитәләри әлиндән чыхмыш милјонларла халг, ағыр полис пәнчәсиниң јүз гат ағырлыгла һисс едир. Шәһәрләрдә жандармлар вә полис, кәндләрдә исә земство рәисләри вә урјадникләр өзләриня гаршы әдавәтин артдығыны ајдын көрүрләр вә јалныз кәндләрдә ачылан ашханалардан дејил, һәтта панә топланышы һаггында гәзетләрдә верилән е'ланлардан да горхмага башлајырлар. Нанәләрдән горхурлар! Доғрудан да дүз дејибләр ки, оғру өзүндәи бәдкүман олар. Оғру сојмуш олдуғу адама јолдан кечән бирисинин сәдәгә вердијини көрдүкдә она елә кәлир ки, бу адамлар она бирликдә диван тутмаг үчүн әл-әлә верирләр.

«Искра» № 7, август 1901-чи ил

«Искра» гәзетиниң мәтниндән чап олунур

ТӘҺКИМЧИЛӘР ӨЗ ИШЛӘРИНДӘДИР

Сибирдә хәзинә торпагларыны хүсуси шәхсләрә ајырыб вермәк һаггында 1901-чи ил 8 ијун тарихли јени ганун чыхмышдыр. Јени ганунун нечә тәтбиг олунаҹағыны кәләҹәк көстәрәр. Лакин бу ганунун характеринин өзү о гәдәр ибрәтлидир вә чар һөкумәтинин әсил симасыны вә һәгиги чәһдләрини о гәдәр ајдын көстәрир ки, бу гануну әтрафлы сурәтдә арашдырмаға вә бунун иә кими бир ганун олдуғуну фәһлә синфинә вә кәндлиләрә әтрафлы баша салмағына дәјәр.

Бизим һөкумәтимиз артыг чохдан бәридир ки, нәчиб задәкан-мүлкәдарлара сәдәгә вермәкдәдир: һөкумәтимиз онлар үчүн задәкан банкы дүзәлтмиш, онлара борч вермәк вә верки борчларының мәбләғини артырмаг чәһәтдән мин чүр күзәштләр етмишдир, һөкумәтимиз гијмәтләри галдырмаг вә мәнфәәтн артырмаг үчүн милјончу гәнд заводчуларына сазиш дүзәлтмәкдә јардым етмишдир, һөкумәтимиз вар-јохуну хәрчләјиб ифлас етмиш задәкан балаларына земство рәисләри вәзифәси кими јағлы вәзифәләр верилмәси гајғысына галмышдыр, инди дә нәчиб араг заводчуларынын арағы дөвләтә әлверишли гијмәтлә сатмасы үчүн шәраит јаратмагдадыр. Лакин торпаглары ајырыб вермәк васитәси илә һөкумәтимиз ән варлы, ән мәшһур истисмарчылара јалныз сәдәгә вермәк дејил, — *јени* истисмарчылар синфи јарадыр, милјонларла кәндлини вә фәһләни јени мүлкәдарларын даими әсарәти алтына салыр.

Јени ганунун башлыча әсасларыны нәзәрдән кечирәк. Ән әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, бу ганун — торпаг вә дөвләт әмлакы назири тәрәфиндән Дөвләт шурасына тәгдим едиләндән әввәл — *задәкан силки ишләринә бахан хүсуси мүшавирәдә* мүзакирә олунмушдур. Һамыја мә'лумдур ки, һазырда Русијада ән чох јохсуллуг чәкән фәһләләр вә кәндлиләр дејилдир, задәкан-мүлкәдарлардыр, буна көрә дә «хүсуси мүшавирә» онларын јохсуллугдан чыхмасына јардым етмәк үчүн дәрһал үсул тапды. Сибирдәки хәзинә торпаглары «хүсуси сәһибкар тәсәррүфатлары» јаратмаг үчүн «хүсуси шәхсләрә» сатылачаг вә ичарәјә верилә-чәкдир, һәм дә бу торпаглары рус тәбәәси олмајанларын вә өзкә халгдан оланларын (өзкә халгдан оланлар сырасына јәһудиләр дә дахилдир) һәр һансы васитә илә әлдә етмәси *һәмишәлик* гадаған олунур, ичарәјә верилән торпагларын исә (инди көрәчәјик ки, бу, кәләчәк мүлкәдарлар үчүн ән әлверишли бир әмәлијјатдыр) анчаг задәканлара ичарәјә верилмәсинә изин верилир, чүнки, ганунда дејилдији кими, «бунлар өз тәсәррүфатчылыг е'тибары чәһәтдән, һөкумәт нөгтеји-нәзәриндә, Сибирдә торпаг саһиби олмаға лајигдирләр». Беләликлә, һөкумәтин нөгтеји-нәзәри мәһз ондан ибарәтдир ки, ири мүлкәдар-задәканлар зәһмәткеш әһалини әсарәт алтына алсын. Бу мүлкәдарларын нә гәдәр ири мүлкәдар олдугу ондан көрүнүр ки, сатылан торпаг саһәләринин гәдәри, гануна көрә, *үч мин десјатиндән* артыг олмамалыдыр, ичарәјә верилән саһәләрин гәдәринә һеч бир һәдд гојулмамышдыр, ичарәнин мүддәти исә *99 илә гәдәр* мүәјјән едилмишдир! Јохсуллуг чәкән мүлкәдара, һөкумәтимизин мүлаһизәсинә көрә, Сибирдә аилә башына 15 десјатин торпаг верилән кәндлидән *ики јүз дәфә* артыг торпаг лазымдыр.

Бундан башга, һәмин ганунда мүлкәдарлар үчүн нәзәрдә тутулмајан күзәштләр вә имтијазлар галмамышдыр! Ичарәдар биринчи беш ил әрзиндә һеч бир ичарә һаггы вермир. Әкәр о, ичарәјә көтүрдүјү торпағы сатын алса (јени гануна көрә бу торпағы онун сатын алмаға *ихтијары* вардыр), онда торпағын са-

тыш гиjмәтини өдәмәк үчүн 37 ил мөһләт алыр. Хүсуси ичазә верилдиjи һалларда үч мин десjатиндән артыг да торпаг сатыла биләр, һәм дә бу торпаглар ачыг мүзаjидә васитәси илә деjил, сәрбәст гиjмәтлә сатылыр, верки борчунун өдәнилмәси үчүн исә бир ил вә һәтта үч ил мөһләт верилир. Унутмаг лазым деjилдир ки, үмумиjjәтлә jени ганундан анчаг али мәнсәб саһибләри вә сарajда адамлары олан шәхсләр вә и. а. истифадә едәчәкләр, — бу кими шәхсләр, зиjафәт салонларында губернаторла вә jа назирлә бир-икн көлмә данышдыгдан сонра бүтүн бу күзәшт вә имтиjазлары чох асанлыгла әлдә едирләр.

Лакин бунун бир пис чәһәти вар. Бу торпаг парчаларынын саһибләри олан кенераллар, һәр торпаг парчасы лап үч мин десjатин олса да, һәмин кенераллар үчүн ишләмәjә мәчбур олан «кәндли» тапылмадыгда, бу торпаглардан нә хеjир көрә биләрләр? Сибирдә халгын еһтиjачы нә гәдәр сүр'әтлә артса да, jенә дә орадакы кәндли «Русиja кәндлисиндән» мүгаjисә едилмәjәчәк дәрәчәдә мүстәгилдир вә дәjәнәк күчүнә ишләмәjә аз алышмышдыр. Jени ганун ону бу чүр ишләмәjә алышдырмаг истәjир. Ганунун 4-чү маддәсиндә деjилир: «Хүсуси саһибкар тәсәрруфатлары үчүн аjрылан торпаглар, *мүмкүн олдугча,* кәндлиләрин паj торпаглары арасында, *адда-будда сурәтдә верилмәлидир*». Чар һөкумәти jохсул кәндлиләрин «чөрәк пулу» газанмасы гаjғысына галыр. Инди торпаг вә дөвләт әмлакы назири вәзифәсиндә олуб Сибирдәки хәзинә торпагларынын хүсуси шәхсләрә аjрылыб верилмәсн һаггында Дөвләт шурасына ганун тәгдим едән ч. Jермолов он ил бундан әввәл (өз имзасыны гоjмаjараг) «Гытлыг вә халг фәлакәти» адлы бир китаб нәшр етмишди. Бу китабда Jермолов ачыгча деjирди ки, jерли мүлкәдарлар үчүн ишләjиб «чөрәк пулу газанмаға» имканы олан кәндлиләрин Сибирә көчмәсинә ичазә вермәк үчүн әсас jохдур. Рус дөвләт адамлары халис тәһкимчилик бахышларыны ачыгча ифадә етмәкдән чәкинмирләр: кәндлиләр мүлкәдарлара ишләмәк үчүн jаранмышлар, буна көрә дә кәндлиләрин башга бир jерә көчмәси нәтичәсиндә мүлкә-

дарлар учуз фәһләләрдән мәһрум оларларса, онда кәндлиләрин һәтта истәдикләри јерләрә көчүб кетмәләринә дә «ичазә вермәк» лазым дејилдир. Лакин кәндлиләр бүтүн чәтинликләрә, әнкәлләрә, һәтта ачыгчаға гадаған едилмәсинә бахмајараг, јенә дә јүз минләрлә күтлә һалында Сибирә көчдүкдә чар һөкүмәти, көһнә аһәнин дарғасы кими һәмин кәндлиләрин далынча гачды ки, онлара көчдүкләри јени јердә дә көз вериб ишыг вермәсин. Әкәр хырдапара пај торпаглары во кәндли торпаглары арасында (бу торпагларын јахшылары артыг инди тутулмушдур) нәчиб мүлкәдарларын «адда-будда сүрәтдә» үч мин десјатиналарла торпаг саһәләри олса, онда јәгин ки, бир аздан сонра даһа Сибирә көчмәк һәвәси аз олар. Әтрафдакы кәндлиләрин јашајышы нә гәдәр чох ағырлашса, јени мүлкәдарларын торпагларынын гијмәти дә бир о гәдәр тез артар: тамамилә «Русијада» олдуғу кими һәмин кәндлиләр һәм мүлкәдара учуз ишләмәјә, һәм дә мүлкәдарын торпагларыны гат-гат баһа гијмәтә ичарәјә көтүрмәјә мәчбур оларлар. Јени гаиун ачыгчаға чалышыр ки, тезликлә мүлкәдарлар үчүн јени чәннәт, кәндлиләр үчүн исә јени чәһәннәм јаратсын: торпағын мәһз *бирдәфәлик* сәпин үчүн ичарәјә верилмәси һаггында хүсуси гејд-шәрт гојулмушдур. Үмумијјәтлә дедикдә, ичарәјә көтүрүлән хәзинә торпағынын башгасына ичарәјә верилмәси үчүн хүсуси ичазә тәләб олунур, бирдәфәлик сәпин үчүн ичарәјә верилмәси исә тамамилә сәрбәстдир. Мүлкәдарын бүтүн зәһмәти јалныз өзү үчүн ишчачы тутмагдан ибарәт олачагдыр вә бу ишчачы, мүлкәдар маликанәси торпагларынын арасында «адда-будда сүрәтдә» јерләшән кәндлиләрә торпағы десјатин һесабы илә ичарәјә вериб нәгд пулуну да ағаја көндәрәчәкдир.

Бир дә ки, задәканлар һәтта бу чүр «тәсәрруфат» саһиби олмағы да чох вахт истәмәзләр. Онлар хәзинә торпағыны алыб әсил тәсәрруфат саһибләринә сатсалар, бирдән-бирә чохлу пул газана биләрләр. Әбәс дејил ки, јени ганун мәһз Сибирә дәмир јол чәкилмиш олдуғу[56], Сибирә сүркүнүн ләғв едилдији[57], Сибирә көчмәк һалларыныи исә олдугча артдығы бир

заманда верилир: бунларын һамысы лабүд олараг торпаг гијмәтләринин артмасына сәбәб олачагдыр (вә артыг сәбәб олмагдадыр). Буна көрә дә хәзинә торпагларынын һазырда хүсуси шәхсләрә ајрылыб верилмәси, әслиндә, хәзинәнин задәканлар тәрәфиндән талан едилмәси демәкдир: хәзинә торпагларынын гијмәти артыр, бу торпаглары исә хүсуси имтијазлы шәртләрлә һәр чүр кенераллара верир вә сатырлар, онлар да гијмәтләрин артмасындан истифадә едәчәкләр. Мәсәлән, Уфа губернијасынын тәкчә бир гәзасында задәканлар вә мә'мурлар онлара сатылмыш (јенә дә бу кими ганун әсасында сатылмыш) торпаглар үзәриндә белә бир әмәлијјат кечирмишләр: онлар алдыглары торпаглар үчүн хәзинәјә 60 мин манат вермишләр, ики илдән сонра исә һәмин торпаглары 580 мин маната сатмышлар, јә'ни торпаглары садәчә алыб сатмагдан *јарым милјон манатдан артыг* газанмышлар! Бу мисала әсасән, бүтүн Сибирдә торпагларын јохсуллуг чәкән мүлкәдарлара ајрылыб верилмәси нәтичәсиндә һәмин мүлкәдарларын чибинә нечә милјонлар кирәчәјини тәсәввүр етмәк олар.

Һөкумәт вә онун тәрәфдарлары бу һәјасыз талançылығын үстүнү өрт-басдыр етмәк үчүн чүрбәчүр јүксәк мүлаһизәләр ирәли сүрүрләр. Онлар Сибирдә әкинчилијин инкишафындан, нүмунәви тәсәррүфатларын бөјүк әһәмијјәтиндән данышырлар. Һәгигәтдә исә, гоншу кәндлиләри чыхылмаз вәзијјәтә салан ири маликанәләр һазырда анчаг ән вәһши истисмар үсулларыны күчләндирә биләр. Нүмунәви тәсәррүфатлар хәзинәни талан етмәк васитәси илә јарадылмаз, торпаглар ајырыб верилмәси исә задәканларын вә мә'мурларын садәчә торпаг дәллалларына чеврилмәсинә сәбәб олар, ја да тәсәррүфатын истисмарчы вә сәләмчи үсулларынын кенишләнмәсинә сәбәб олар. Нәчиб задәканлар һөкумәтлә әлбир олуб јәһудиләри вә саир өзкә халгдан оланлары (гара чамаатын нәзәриндә хүсусилә гәддар истисмарчы кими гәләмә вермәјә чалышдыглары бу адамлары) Сибирдәки хәзинә торпагларындан она көрә узаглашдырдылар ки, *өзләри* һеч

бир манеә көрмәдән ән алчаг голчомаглыгла мәшғул олсунлар.

Бир дә Сибирдә задәкан-мүлкәдар силкнинин сијасн әһәмијјәтиндән данышараг дејирләр ки, орада зијалылар нчәрисиндә кечмиш сүркүнлүләр, е'тибарсыз адамлар хүсусилә чохдур, буна көрә дә, куја онларын гаршысыны алмаг үчүн дөвләт һакимијјәтинә е'тибарлы дајаг јаратмаг лазымдыр. Һәм дә бу данышыгларда, «Гражданин»ин[58] вә «Московскје Ведомости»нин тәсәввүр етдијиндән даһа чох вә даһа дәрин бир һәгигәт вардыр. Полис дөвләти ојалы күтләси ичәрисиндә өзүнә гаршы о гәдәр дүшмәнчилик јарадыр ки, вәтәнә дајаг ола биләчәк шәхсләрдән сүн'и сурәтдә груплар јаратмаға мәчбурдур. Полис дөвләти, һәр чәһәтдән һөкумәтә миннәтдар олан, онун мәрһәмәтиндән асылы олан, ән алчаг үсулларла (дәллаллыг вә голчомаглыгла) күлли мигдарда кәлир әлдә едә билән вә буна көрә дә һәмишә һәр чүр өзбашыналыг вә зүлмүн е'тибарлы тәрәфдары олан ири истисмарчылар синфи јаратмаға мәчбурдур. Бәһши һөкумәтә бәһши ирн торпаг сәһиблијиндән, тәһкимчилик үсулу илә «маликанәләр пајлашмасы» системиндән ибарәт бир дајаг лазымдыр. Әкәр һазырда «мәскун мүлкләри» пајламаг мүмкүн дејилсә, диләнчи көкүнә дүшән кәндлиләрин торпаглары арасында *адда-будда* сурәтдә маликанәләр пајламаг мүмкүндүр; әкәр сарајда нимчә диби јалајанлара мин десјатинләрлә торпағы ачыг-ашкар бағышламаг мүнасиб дејилдирсә, бу торпагларын пајланмасыны мин чүр сатыш вә «ичарә» күзәштләри илә (99 ил мүддәтинә) өрт-басдыр етмәк олар. Мүасир габагчыл өлкәләрин, мәсәлән, Американын торпаг сијасәтинә нисбәтән бу торпаг сијасәтини нечә тәһкимчилик сијасәти адландырмамаг олар? Орада адамларын бир јердән башга јерә көчмәсинә ичазә верилмәси вә ја верилмәмәси һаггында һеч кәс данышмаға белә *чәсарәт едә билмәз,* чүнки һәр бир вәтәндашын истәдији јерә көчмәк ихтијары вардыр. Орада, *гануна көрә,* дөвләтин учгарларындакы бош торпаглары, кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олмаг истәјән һәр

кәс тута биләр. Орада вәһши мүстәбидләр синфи дејил, өлкәнин бүтүн мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмиш олан чалышган фермерләр синфи јарадылыр. Орада бош торпагларын боллуғу сајәсиндә фәһлә синфи өз һәјат сәвијјәсинин јүксәклији чәһәтдән биринчи јери тутмушдур.

Һәм дә бизим һөкүмәтимиз өзүнүн тәһкимчилик ганунуну көрүи нә заман вермишдир! Он вә јүз минләрлә адамын өзүнә иш тапа билмәдији ән күчлү сәнаје бөһраны заманы, милјонларла кәндли јенидән ачлыг чәкдији бир заманда вермишдир. Һөкүмәт анчаг она чалышмышдыр ки, фәлакәт һаггында «сәс-күј» салмасынлар. Бунун үчүн һөкүмәт ишсиз фәһләләри өз вәтәиләринә јолламышдыр, бунун үчүн о, әрзаг ишини земстволарын әлиндән алыб полис мә'мурларына тапшырмышдыр, бунун үчүн о, хүсуси шәхсләрин ачлардан өтрү ашханалар дүзәлтмәләрини гадаған етмишдир, бунун үчүн о, гәзетләри сусдурмушдур. Тохлар үчүн хоша кәлмәјән ачлыг «сәсләри» кәсилдикдә исә, чар баба јардым етмәјә, јохсуллуг чәкән мүлкәдарлара вә уғурсуз сарај кенералларына јардым етмәјә башлады. Тәкрар едирик: инди бизим вәзифәмиз јени ганун һаггында анчаг мә'лумат јајмагдыр. Фәһләләрин ән керидә галмыш тәбәгәләри, ән авам вә мәзлум кәндиләр бу ганунла таныш олдугда баша дүшәрләр ки, һөкүмәт кимә хидмәт едир вә халга нә кими һөкүмәт лазымдыр.

«Искра» № 8,
10 сентјабр 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур

ЗЕМСТВО ГУРУЛТАЈЫ

Бу илин јазыдакы һадисәләрдән сонра бүтүн өлкәдә баш верән ичтимаи чанланма һәлә давам едир; һәмин чанланма, һәлә бу илин јанварында рус сосиал-демократ ҹәмијјәтинә гаршы лагејд вә јабанчы көрүнән рус чәмијјәтинин бүтүн тәбәгәләриндә мүхтәлиф формаларда ашкара чыхыр. Һөкумәт вар гүввәси илә чалышыр ки, һәјәчана кәлмиш ичтимаи вичданы, «сәмими һимајәчилик» һаггында 25 март манифести кими, Ванновскинин ислаһатлары дејиләи ислаһатлар кими вә ја Русијанын мүхтәлиф јерләринә Сипјакин илә Шаховскојун тәнтәнәли-тәлхәкчәсинә сәфәрләри кими ади бош тәдбирләр васитәси илә тезликлә сакитләшдирсин... Садәдил рус мешшанларындан бә'зиләри доғрудан да бу тәдбирләр нәтичәсиндә сакитләшәчәкләр, лакин һеч дә һамы сакитләшмәјәчәкдир. Һәтта јарысы көзү горхмуш мә'мурлардан ибарәт олан мүасир земствочулар да, «сүлһпәрвәр чар» әјјамынын инди кечиб кетмәкдә олан ағыр дөврүндә салындыглары даими тәлашлы вәзијјәтдән, көрүнүр, чыхмаға башлајырлар.

Ади һәја пәрдәсини өз үзәриидән атмыш олаи ә'ла-һәзрәт бүрократија мүасир земствочуларда, јә'ни өз вәтәидашлыг мәрдлијини вә вәтәндашлыг мә'нәвијјатыны аз гала тамамилә итирмиш бу горхаг адамларда да һиддәт вә нифрәт һисси ојадыр.

Бизә хәбәр верирләр ки, ијунун ахырларында NN шәһәриндә (еһтијат үчүн шәһәрин адыны билдирмирик) земство хадимләринин гурултајы олмушдур. Һә-

мин гурултајда, дејилдијинә көрә, бир нечә губернијадан 40—50 нәфәр земствочу иштирак етмишдир.

Земствочулар, әлбәттә, сијаси мәсәләләри һәлл етмәк үчүн дејил, дини, халис земство мәсәләләрини һәлл етмәк үчүн топлашмышдылар, земство әсаснамәсиндә образлы шәкилдә ифадә едилдији кими «вәзифә дайрәсини вә сәлаһијјәт һүдудуну ашмадан» (маддә 87) топлашмышдылар; лакин бу јығынчаг һөкумәт органларынын ичазәси вә хәбәри олмадан чағырылмышды вә демәли, јенә һәмин әсаснамәнин сөзләри илә десәк, јығынчаг «земство мүәссисәләриниин фәалијјәт гајдасыны позмагла» чағырылмышды, јығынчаға топлашан земствочулар исә дини, гәрәзсиз мәсәләләрдән, өзләриниин дә хәбәри олмадан, үмуми вәзијјәти мүзакирә етмәјә кечмишдиләр. Һәјатын мәнтиги белә дир: виҹданлы земствочулар бә'зән радикализмдән вә гејри-легал ишдән өзләрини нә гәдәр кәнара чәкирләрсә дә, шәраит үзүндән ганунсуз тәшкилатлар дүзәлтмәјә вә даһа гәтијјәтли һәрәкәт етмәјә мәҹбур олурлар. Бу тәбии вә тамамилә дүзкүн јолу биз, әлбәттә, писләмәјәҹәјик. Чилов кәмирән һөкумәтә, кәид өзүнүидарәсиин мәһв едән, шәһәр вә земство өзүнүидарәсини ејбәҹәр һала салан вә земство мүәссисәләриниин сон галыгларыны ешшәк инады илә тапдалајыб мәһв етмәк истәјән һөкумәтә земство хадимләриниин дә кәскин вә мүтәшәккил рәдд ҹавабы вермәси вахты, нәһајәт, кәлиб чатмышдыр. Дејирләр ки, земствонун верки гојмаг һәдди һаггындакы гануна гаршы нечә мүбарнзә етмәк мәсәләси гурултајда мүзакирә олунуркән көһнә вә һөрмәтлн земствочулардан бири демишдир: «Земство адамлары, нәһајәт, өз сөзләрини сөјләмәлидирләр, јохса онлар өз сөзләрини даһа һеч вахт сөјләјә билмәјәҹәкләр!» Мә'мурлар мүтләгијјәтини ачыг мүбаризәјә чағырмаға һазыр олан бу либерал хадимин фәрјадына биз тамамилә шәрикик. Земство дахили ифлас гаршысындадыр. Әкәр ән јахшы земствочулар инди гәти тәдбирләр көрмәсәләр, әкәр онлар өз ади маниловчулуғундан[59] әл чәкмәсәләр, өз хырда, икинчи дәрәҹәли мәсәләләриндән — гочаман бир земствочунун дедиji кими, «тас галај-

ламагдан»—әл чәкмәсәләр, земствода адам галмајачаг вә земство ләнүб ади «һөкумәт идарәси» олачагдыр. Бу шәрәфсиз өлүм лабүддүр, зира он илләр боју һеч бир иш көрмәјиб анчаг горхаглыг көстәрмәк, тәшәккүр етмәк вә алчалыб хаһиш етмәк пис нәтичә вермәјә биләр: һәдәләмәк, тәләб етмәк вә мә'насыз ишлә мәшғул олмагдан әл чәкиб әсил ишә киришмәк лазымдыр.

«Искра» № 8,
10 сентјабр 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур

АГРАР МӘСӘЛӘСИ ВӘ «МАРКСЫН ТӘНГИДЧИЛӘРИ»[60]

I—IX фәсилләр 1901-чи илин ијун — сентјабрында, X—XII фәсилләр 1907-чи илин пајызында јазылмышдыр.

I—IV фәсилләр илк дәфә 1901-чи илин декабрында «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синдә, V—IX фәсилләр «Образованије» журналынын 2-чи №-синдә, X—XI фәсилләр 1908-чи илдә Вл. Илјин. «Аграр мәсәләси» мәчмуәсиндә (Iһиссә. СПБ), XII фәсил 1908-чи илдә «Чари һәјат». СПБ, мәчмуәсиндә чап едилмишдир

I—IX фәсилләр журналларын мәтниндән чап олунур, бу да «Аграр мәсәләси» мәчмуәсинин мәтни илә јохланмышдыр; X—XI фәсилләр «Аграр мәсәләси» мәчмуәсинин мәтниндән, XII фәсил «Чари һәјат» мәчмуәсинин мәтниндән чап олунур

XV. 1906.

Образованіе.

ЖУРНАЛЪ

Литературный

и

общественно-политическій.

№ 2.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія Б. М. Вольфа. Разъѣзжая, 15
1906.

«Образованије» журналынын 1906-чы ил, 2-чи №-синин титул сəһифəси: В. И. Ленинин «Аграр мəсəлəси вə «Марксын тəнгидчиləри»» əсəринин V—IX фəсилləри һəмин нөмрəдə чап олунмушдур

«...Аграр мәсәләләри саһәсиндә еһкамчы марксизм вуруллуб өз мөвгејиндәи чыхарылмышдыр,—дејә сүбут етмәјә чалышмаг... ачыг гапыны дөјмәк демәк оларды»... Кечән ил «Русскоје Богатство»[61] ч. В. Черновун дили илә белә демишди (1900-чү ил, № 8, сәһ. 204). Бу «еһкамчы марксизмии» гәрибә хассәси вардыр! Будур, артыг бир чох илләрдән бәри Авропанын елмли вә ән алим адамлары мәғрур бир әда илә дејирләр (гәзетчиләр вә журналистләр дә тәкрар едир вә данышырлар) ки, «тәнгид» марксизми артыг вуруб мөвгејиндән чыхартмышдыр, — лакин буна бахмајараг јенә дә һәр бир јени тәнгидчи, куја артыг дағыдылмыш олан бу мөвгеји јенидән атәшә тутмаг үзәриндә чалышмаға башлајыр. Мәсәлән, ч. В. Чернов һәм «Русскоје Богатство» журналында, һәм дә «Шәрәфли вәзифә башында» мәчмуәсиндә *там 240 сәһифәдә* «ачыг гапыны дөјәрәк» Һертсин китабы барәсиндә охучуларла «сөһбәт едир». Каутскинин китабындан бәһс едән Һертсин әсәри, бу гәдәр әтрафлы шәрһ олунан һәмин әсәр рус дилинә артыг тәрчүмә едилмишдир. Һәмин Каутскини тәкзиб етмәји вә'д едән ч. Булгаков өз вә'дини јеринә јетирәрәк там ики чилддән ибарәт тәдгигат әсәри нәшр етмишдир. Јәгин ки, инди даһа һеч кәс дағлар гәдәр тәнгид әдәбијјаты алтында тамамнлә әзилмиш олан «еһкамчы марксизмии» галыгларыны да ахтарыб тапа билмәјәчәкдир.

I

ТОРПАҒЫН МҮНБИТЛИЈИНИН АЗАЛМАСЫ «ГАНУНУ»

Әввәлчә тәнгидчиләрин үмуми нәзәри симасына диггәт јетирәк. Ч-б Булгаков һәлә «Начало»[62] журналында, Каутскинин «Аграр мәсәләси»нә гаршы бир мәгалә јазмыш вә бүтүн өз «тәнгид» үсулларыны дәрһал бурузә вермишдир. О, әсил әлламәлијә мәхсус гејри-адн бир сәртлик вә һәјасызлыгла Каутскини «јаманлајараг», онун сөјләмәдији шејләри она иснад верир, Каутскини онун өзүнүн мүкәммәл шәрһ етдији шәраитә вә мүлаһизәләрә е'тинасызлыг көстәрмәкдә тәгсирләндирир вә Каутскинин чыхардығы нәтичәләри өз *шәхси* тәнгиди нәтичәләри кими охучуја тәгдим едир. Ч-б Булгаков биличи әдасы илә Каутскинн техника илә игтисадијјаты гарышдырмагда тәгсирләндирирди, — вә бурадачча өзүнүн нәинки чох бөјүк бир долашыглыг төрәтдијини, һәтта өз әлејһдарынын әсәриндән ситат кәтирдији сәһифәләри ахыра гәдәр охумаг истәмәдијини дә бурузә верирди. Өзлүјүндә ајдындыр ки, кәләчәк профессорун мәгаләси сосиалистләрә гаршы, «ифлас нәзәријјәсинә», утопизмә гаршы, мө'чүзәләрә инанылмасына вә саирәјә гаршы көһнә һүчумларла долу иди*. Инди өз докторлуг диссертасијасында («Капитализм вә әкинчилик», СПБ. 1900-чү ил) ч. Булгаков марксизмлә бүтүн һагг-һесабыны кәсмиш вә өз «тәнгид» тәкамүлүнү сон мәнтиг нөгтәсинә чатдырмышдыр.

Ч-б Булгаков өз «аграр инкишафы нәзәријјәси» үчүн башлыча олараг «торпағын мүнбитлијинин азалмасы ганунуну» әсас көтүрүр. Бу «ганун» мүәјјән етмиш олан классикләрин әсәрләриндән бизә ситатлар кәтирнрләр (бу «гануна» көрә һәр дәфә торпаға әлавә әмәк вә капитал гојулдугда, көтүрүлән мәһсулун мигдары буна мүвафиг олмајыб азалыр). Бизә, бу гануну гәбул едән инкилис игтисадчыларынын сијаһы-

* Ч-б Булгаковун «Начало»дакы мәгаләсинә мән һәлә о заман «Кәнд тәсәррүфатында капитализм» адлы мәгалә илә чаваб вермишдим. «Начало» бағландығына көрә һәмин мәгалә «Жизнь»ин[63] 1900-чү ил 1 вә 2-чи №-синдә чап олунмушду. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшрн, 4-чү чилд, сәһ. 103—163. *Ред.*) (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред.*).

сыны көстәрирләр. Бизн инандырмаға чалышыб дејирләр ки, бу ганунун «универсал әһәмијјәти вардыр», бу — «әсла инкар олуна билмәјән тамамилә ајдын бир һәгигәтдир» вә «буну анчаг ајдын гејд етмәк кифајәтдир» вә саирә вә и. а. Ч-б Булгаков өз фикрини нә гәдәр гәтијјәтлә ифадә едирсә, онун *кериjә кетдиjи,* ичтимаи мүнасибәтләри уjдурма «әбәди ганунларла» пәрдәлоjән буржуа сиjаси игтисадына доғру кетдиjи бир о гәдәр ајдын олур. Бу бәднам «торпағын мүнбитлиjинин азалмасы ганунунун» «ајдынлығы» һәгигәтдә нәдән ибарәтдир? Ондан ибарәтдир ки, әкәр торпаға далбадал әмәк вә капитал гоjулмасы нәтичәсиндә көтүрүлән мәһсул кетдикчә азалмајыб ејни миғдарда галсајды, онда әкин торпагларынын саһәсини үмумиjјәтлә кенишләндирмәjә еһтиjач галмазды, онда әввәлки торпаг саһәси нә гәдәр аз олса да, әлавә миғдар тахылы һәмин торпаг саһәсиндә истеһсал етмәк мүмкүн оларды, онда «бүтүн jер үзүнүн әкинчилиjини бир десjатин торпагда jерләшдирмәк мүмкүн оларды». «Универсал» гануну сүбут етмәк үчүн адәтән кәтирилән (*jекана*) дәлил бундан ибарәтдир. Һәр кәс азачыг дүшүнсә көрәр ки, бу дәлил ән башлыча чәһәти, jә'ни техниканын сәвиjjәсини, мәһсулдар гүввәләрин вәзиjjәтини кәнарда бурахан тамамилә мәзмунсуз бир абстраксиjадыр. Әслиндә мә'лумдур ки, «әлавә (вә jа: далбадал) әмәк вә капитал гоjмаг» анлајышынын өзү истеһсал үсулларынын дәjишдирилмәсини, техниканын jахшылашдырылмасыны *тәләб едир.* Торпаға гоjулан капиталын миғдарыны бөjүк һәчмдә артырмаг үчүн jени машынлар, jени тарлачылыг системләри, мал-гаранын сахланмасы, мәһсулларын дашынмасы вә саирә вә саирә үчүн jени үсуллар *ихтира етмәк* лазымдыр. Әлбәттә, техниканын сәвиjjәси дәjишмәjиб олдуғу кими галдыгда да кичик һәчмдә «әлавә әмәк вә капитал гоjула» биләр (вә гоjулмагдадыр): бу һалда «торпағын мүнбитлиjинин азалмасы гануну» да *мүәjjән дәрәчәдә* тәтбиг олуна биләр, о мә'нада тәтбиг олуна биләр ки, техниканын дәjишмәз вәзиjjәтдә галмасы әлавә әмәк вә капитал гоjулушу үчүн нисбәтән чох мәһдуд имкан вермиш олур. Демәли, биз универсал

ганун әвәзинә сон дәрәчә нисби бир «ганун» әлдә етмиш олуруг, — о гәдәр нисби ки, бурада әкинчилијин heч бир «ганунундан» вә hәтта heч бир мүhүм хүсусијјәтиндән данышыг да ола билмәз. Тутаг ки, үчтарлалы әкин сahәсиндә габагкы кими дәнли биткиләр әкилир, пејин әлдә етмәк үчүн мал-гара сахланыр, јахшылашдырылмыш бичәнәкләр вә тәкмилләшдирилмиш аләтләр јохдур. Ајдындыр ки, бу амилләр дәјишмәз галдығы шәраитдә торпаға әлавә әмәк вә капитал гојмаг имканы олдугча мәhдуддур. Лакин әлавә әмәк вә капитал гојулушу үчүн мөвчуд олан hәмин мәhдуд чәрчивә дахилиндә дә јенә hәр бир белә әлавә әмәк вә капитал гојулушу мәhсулдарлығынын *heч дә hәмишә вә heч дә hөкмән* азалачағы мүшаhидә олунмајачагдыр. Сәнајени көтүрәк. Дүнја тичарәтинин башланмасы вә бухар машынларынын ихтира олунмасы заманындан габагкы дөврдә ун үјүтмә вә ја дәмир е'малы истеhсалыны тәсәввүрүмүзә кәтирәк. Техника бу вәзијјәтдә икән әл илә ишләјән дәмирчиханалара, јел вә су дәјирманларына әлавә әмәк вә капитал гојулушу чәрчивәси олдугча мәhдуд иди; буна көрә дә истеhсал үсулларынын көкүндән дәјишилмәси јени сәнаје формалары үчүн базис јарадыначаја гәдәр, күлли мигдарда хырда дәмирчиханаларын вә дәјирманларын олдугча кениш јајылмасы лабүд иди.

Демәли: «торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну», техниканын тәрәгги етдији вә истеhсал үсулларынын дәјишилдији hаллара гәтијјән тәтбиг олуна билмәз; бу ганун аичаг техниканын дәјишмәз галдығы hаллара, hәм дә сон дәрәчә нисби вә шәрти олараг тәтбиг едилә биләр. Мәhз буна көрә дә нә Маркс, нә дә марксистләр бу «ганундан» heч данышмырлар, бу барәдә анчаг буржуа елминин Брентано кими нүмајәндәләри чығыр-бағыр салырлар; онлар көhнә сијаси игтисад мөвhуматындан, онун абстракт, әбәди вә тәбии гануларындан heч чүр јахаларыны гуртара билмирләр.

«Универсал гануну» мүдафиә етмәк үчүн ч. Булгаковун кәтирдији дәлилләр елә дәлилләрдир ки, бунлара күлмәк лазым кәлир.

«Кечмишдә тәбиәтин сәрбәст бәхш етдикләриннн инди инсан өзү әлдә етмәлидир: күләк вә јағыш гида ҷүнсүрләри илә долу олан торпағы јумшалдырды вә инсан азачыг чалышмагла өзүнә лазым олан шејләрн әлдә едә билирдн. Заман кечдикчә мәһсулдар ишин кет-кедә даһа чох гисми инсанын өһдәсинә дүшүр: һәр јердә олдуғу кими, сүн'и просесләр кетдикчә даһа кениш мигјасда тәбии просесләрин јериии тутур. Лакин сәнаједә бу һал инсанын тәбиәт үзәриндә гәләбәсини ифадә едирсә, әкинчиликдә бу һал јашајышын кетдикчә чәтинләшдијини көстәрир, чүнки бурада тәбиәт јашајыш үчүн бәхш етдикләриин азалдыр.

Бу һалда, јејинти истеһсалынын артаи чәтинлнјинин инсан әмәјинин артмасындамы вә ја әмәјнн мәһсуллларынын, мәсәлән, истеһсал аләтләринин вә ја күбрәнин вә саирәнин артмасында ифадә олунмасынын фәрги јохдур» (ч. Булгаков демәк истәјир кн, јејинти истеһсалынын артан чәтинлији истәр инсан әмәјинин артмасында, истәрсә дә онун мәһсулларынын артмасында ифадә олунсун,—фәрги јохдур); «әһәмијјәтлиси јалныз одур ки, бу чәтинлик инсана кетдикчә даһа чох баһа тамам олур. Торпағын мүнбитлијинин азалмасы гаиуну да мәһз тәбиәт гүввәләринин инсан әмәји илә, тәбии истеһсал амилләринин сүн'и истеһсал амилләри илә бу чүр әвәз олунмасындан ибарәтдир» (16).

Инсан машынын јардымы илә ишләмир, машын инсанын јардымы илә ишләјир — демәк дәрәчәсинә чатан ч. Струве вә ч. Туган-Барановскинин шөһрәти дејәсән ч. Булгакова раһатлыг вермир. Һәмин тәнгидчиләр кими о да вулгар игтисад сәвијјәсинә енәрәк, тәбиәт гүввәләринин инсан әмәји илә *әвәз олунмасындан* вә с. дәм вурур. Үмумијјәтлә десәк, аршыны пуд илә әвәз етмәк мүмкүн олмадығы кими, тәбиәт гүввәләрини дә инсан әмәји илә әвәз етмәк мүмкүн дејилдир. Әкәр инсан тәбиәт гүввәләринин фәалијјәтини дәрк етмишсә, о һәм сәнаједә, һәм дә әкинчиликдә анчаг бу гүввәләрин фәалијјәтиндән истифадә едә биләр вә бунлардан истифадә олунмасыны машынлар, аләтләр вә с. васитәси илә *асанлашдыра* биләр. Ибтидаи ин-

санын өзүнә лазым олан шејләрн тәбиәтдән сәрбәст бәхшнш шәклнндә алдығы фикри ахмаг бир чәфәнкијатдыр вә бунун үстүндә Ч. Булгакову һәтта јени тәһсилә башлајан тәләбәләр дә фитә баса биләрләр. Бизdән габаг һеч бир гызыл әср олмамышдыр вә јашајыш чәтинлији, тәбиәтә гаршы мүбаризәнин чәтинлији ибтидан инсаны тамамилә әзмишди. Машынларын вә тәкмилләшдирилмиш истеһсал үсулларынын тәтбиги инсанын үмумијјәтлә бу мүбаризәсини вә хүсусән јеjинти истеһсалыны олдугча асанлашдырмышдыр. Јеjинти истеһсалынын чәтинлији дејил, фәһләнин өзү үчүн јеjинти әлдә етмәсинин чәтинлији артмышдыр; бу чәтинлик она көрә артмышдыр ки, капитализмин инкишафы торпаг рентасыны вә торпағын гијмәтини шиширтмишдир, кәнд тәсәрруфатыны ири вә хырда капиталистләрин әлиндә тәмәркүзләшдирмиш, истеһсалын мүвәффәгијјәти үчүн лабүд олан машынлары, аләтләри вә пулу даһа чох тәмәркүзләшдирмишдир. Фәһләләрин јашајышынын кетдикчә даһа артыг чәтинләшмәсинин тәбиәтин өз бәхшишләрини азалтмасы илә изаһ етмәк,— буржуа мәддаһы олмаг демәкдир.

Ч-б Булгаков сөзүнә давам едиб дејир: «Бу гануну гәбул етмәклә биз һеч дә јеjинти истеһсалынын арасы кәсилмәдән чәтинләшдијини иддиа етмирик, јахуд кәнд тәсәрруфатынын тәрәггисини инкар етмирик: бирincини иддиа етмәк вә икincини инкар етмәк ајдын һәгигәтин әксинә кетмәк демәк оларды. Шүбһәсиз ки, бу чәтинлик арасы кәсилмәдән артмыр, инкишаф долабач хәтт үзрә давам едир. Агрономија саһәсиндәки кәшфләр, техники тәкмилләшдирмәләр гејри-мүнбит торпаглары мүнбит торпаглара чевирир, торпағын мүнбитлијинин азалмасы ганунунда көстәрилән мејли мүвәггәти олараг арадан галдырыр» (ibid*).

Доғрудан да, нә бөјүк әлламәлик?

Техники тәрәгги — «мүвәггәти» бир мејлдир, торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну, јә'ни дәјишмәз техника әсасында гојулан әлавә капиталларын мәһ-

* — Ibidem — јенә орада. *Ред.*

сулдарлығынын азалмасы исә (о да һәмишә јох) «универсал әһәмијјәтә маликдир»! Бу тамамилә она бәнзәр ки, дејәсән: гатарларын стансијаларда дајанмасы — бухар нәглијјатынын универсал ганунудур, гатарларын стансијалар арасында һәрәкәтн исә — универсал дајанма ганунунун фәалијјәтини позан мүвәггәти бир мејлдир.

Нәһајәт, мүнбитлијин азалмасы ганунунун универсаллығыны ачыгчa рәдд едән күтләви мә'лумат: әкинчи вә гејри-әкинчи әһали һаггындакы мә'лумат да вардыр. Ч-б Булгаков өзү е'тираф едир ки, «әкәр һәр бир өлкә анчаг өз тәбии еһтијатларындан истифадә етмәли олсајды, о һалда јејинти әлдә етмәк үчүн даим нисби олараг» (буна фикир верин!) «артан мигдар әмәк вә, демәли, әкинчи әһали тәләб олунарды» (19). Әкәр Гәрби Авропада әкинчи әһали азалырса, бунун сәбәби одур ки, кәнардан тахыл кәтирмәклә мүнбитлијин азалмасы ганунунун фәалијјәтини Гәрби Авропадан кәнар етмәк мүмкүн олмушдур. — Буна сөз ола билмәз, әчәб изаһатдыр! Бизим бу алим белә хырда бир чәһәти унутмушдур ки, әкинчи әһалинин нисби олараг азалмасы бүтүн капиталист өлкәләриндә, о чүмләдән һәм әкинчилик өлкәләриндә, һәм дә тахыл идхал едән өлкәләрдә мүшаһидә олунур. Әкинчи әһали Америкада вә Русијада нисби олараг азалыр, бу әһали XVIII әсрин ахырларындан е'тибарән Франсада да азалыр (ч Булгаковун һәмин әсәриндәки рәгәмләрә бах, II, сәһ. 168), һәм дә бу нисби азалма бә'зән һәтта мүтләг азалмаја кечир, һалбуки һәлә 30-чу вә 40-чы илләрдә тахыл идхалы ихрачдан тамамилә әһәмијјәтсиз дәрәчәдә артыг иди вә *јалныз 1878-чи илдән е'тибарән* даһа гәтијјән һеч елә бир ил олмур ки, ихрач идхалдан артыг олсун*. Пруссијада кәнд әһалиси нисби олараг азалыб 1816-чы илдәки 73,5%-дән 1849-чу илдә 71,7%-ә вә 1871-чи илдә 67,5%-ә енмишди, човдар идхалы исә анчаг 60-чы илләрин әввәлләриндән, буғда идхалы да 70-чи илләрин

* «Statistique agricole de la France (Enquête de 1892)». P. 1897. P. 113 («Франса кәнд тәсәрруфаты статистикасы, (1892-чи ил тәдгигаты)» Парис, 1897, сәһ. 113, *Ред.*).

əввəлляриндəн башланмышдыр (јенə орада, II, 70 вə 88). Нəhаjət, əкəр биз тахыл идхал едən Авропа өлкəлəрини көтүрсəк, — мəсəлən, ахырынчы он илдə Франса илə Алманијаны көтүрсəк, — кənd тəсəррүфатында ишлəјən фəhлəлəрин сајынын *мүтлəг мə'нада азалмасы илə* јанашы həмин тəсəррүфатда *шүбhəсиз тəрəгги* олдугуну көрəрик: Франсада кənd тəсəррүфаты фəhлəлəринин сајы 1882-чи илдəн 1892-чи иləдəк 6 913 504 нəфəрдəн 6 663 135 нəфəрə енмишдир («Statist, agric.», II hиссə, сəhифə 248—251), Алманијада исə 1882-чи илдəн 1895-чи иləдəк 8064 миндəн 8045 минə енмишдир*. Белəликлə, демək олар ки, XIX əсрин *бүтүн* тарихи ən мүхтəлиф өлкəлəрə аид күтləви мə'луматла гəти сүбут едир ки, мүнбитлијин азалмасы hаггындакы «универсал» ганун техники тəрəггинин «мүвəггəти» мејли нəтичəсиндə *тамамилə позулмушдур;* бу техники тəрəгги нисби (бə'зən исə мүтлəг) азалан кənd əhалисинə, артмагда олан əhали күтləси үчүн кетдикчə даhа артыг мигдарда əкинчилик мəhсуллары истehсал етмək имканы верир.

Јери кəлмишкəн дејək ки, бу күтləви статистика мə'луматы ч. Булгаковун «нəзəријjəсинин» ашағыдакы ики əсас маддəсини дə тамамилə рədd едир: бу маддəлəрин бириничисиндə ч. Булгаков иддиа едир ки, сабит капиталын (истehсал алəтləри вə материалларынын) дəјишən капитала (иш гүввəсинə) нисбəтən

---

* «Statistik des Deutschen Reichs», Neue Folge. Bd. 112: «Die Landwirtschaft im Deutschen Reich». Berlin, 1898, S. 6*. («Алманија империјасынын статистикасы», јени серија, 112-чи чилд: «Алманија империјасында кənd тəсəррүфаты». Берлин, 1898, сəh. 6*. *Ред.*). Кənd əhалисинин азалдығы бир шəраитдə техники тəрəгги факты, əлбəттə, ч. Булгаковун хошуна кəлмир, чүнки онун бүтүн малтусчулугуну[64] јыхыб дағыдыр. Буна көрə дə бизим «забитəли алим» белə бир кəлək ишлəдир: əсил мə'нада кənd тəсəррүфатыны (əкинчилији, малдарлығы вə и. а.) көтүрмək əвəзиндə (1 hектар торпагдан көтүрүлən *əкинчилик* мəhсуллары мигдарынын артдығыны көстərən рəгəмləрин ардынча!) «кениш мə'нада кənd тəсəррүфатыны» көтүрүр, бураја исə алман статистикасы həм оранжереја вə тичарət бостанчылығыны, *həм мешəчилији, həм дə балыгчылығы* дахил едир! Белəликлə, «əкинчиликдə» həгигətən ишлəјən адамларын үмуми јекуну артмыш олур!! (Булгаков, II, 133). Мətндə гејд олунан рəгəмləр *башлыча* мəшғулијjəти əкинчиликдən ибарət олан шəхсləрə аиддир. Əкинчиликлə бир əлавə пешə кими мəшғул олан шəхсləрин сајы 3144 миндəн артыб 3578 минə чатмышдыр. Бу рəгəмləри габагкы рəгəмləрлə чəмləмək hеч дə тамамилə дүзкүн дејилдир, лакин бунлары чəмləдикдə дə биз анчаг чох чүз'и бир артым əлдə етмиш олуруг; 11 208 миндəн артыб 11 623 мин олур.

daha сүр'әтлә артмасы нәзәрнҹҹәси «әкинчилиҹә гәтиҹҹән тәтбиг едилә билмәз». Ч.-б Булгаков бөҗүк бир әда илә дејир ки, бу нәзәриҹҹә дүзкүн дејилдир вә өз фикрини сүбут етмәк үчүн: а) «проф. А. Сквортсова» (Марксын орта мәнфәәт нормасы нәзәриҹҹәсини гәрәзли тәшвигат дејә гәләмә вермәклә ән чох мәшһур олан бу адама) вә б) тәсәрруфат интенсивләшдикдә, сahә вahидинә дүшән фәһләләрин сајынын артмасы фактына истинад едир. Бу, дәбдә олан тәнгидин нүмајәнләри тәрәфиндән данм бүрүзә верилән hаллардан — Марксы гәсдән анламамаг hалларындан бирндир. Бирчә дүшүнүн: сабит капиталын дәҗишән капитала нисбәтән daha сүр'әтлә артмасы нәзәриҹҹәси, сahә вahндинә дүшән *дәҗишән капиталын* артмасы факты илә тәкзиб едилир! Һәм дә ч. Булгаков *көрмүр* ки, онун өзүнүн кәтирдиҗи чохлу статистика мә'луматы Марксын нәзәриҹҹәсини тәсдиг едир. Әкәр бүтүн Алманиjаныn әкинчилиjиндә фәһләләрин сајы 1882-чи илдән 1895-чи иләдәк 8064 миндән 8045 минә енмишсә (әкинчиликлә әлавә бир пешә кими мәшғул олан шәхсләри әлавә етдикдә исә 11 208 миндән артыб 11 623 минә чатмыш, jә'ни чәми 3,7% артмышса), мал-гаранын сајы бу мүддәт әрзиндә 23,0 милјоидаи 25,4 милјона чатмышса (бүтүн мал-гара гарамал hесабы илә көтүрүлүр), jә'ни 10%-дән чох артмышса, беш башлыча машынын тәтбиг олунмасы hалларынын сајы 458 миндән 922 минә чатмышса, jә'ни ики дәфәдән дә чох артмышса, кәнардан кәтирилмә күбрәләрин мигдары 636 мин тондан (1883-чү ил) 1961 мин тона (1892-чи ил) чатмышса вә калиум дузларынын мигдары 304 мин икигат сентнердән 2400 мин икигат сентнерә чатмышса*, — бу hалда сабит капиталын дәҗишән капитала нисбәтинин артдығы ајдын дејилми? Биз hәлә ону демирик ки, бу сәтһи мә'лумат, ири истеhсалын тәрәггисини чох бөҗүк бир өлчүдә кизләтмиш олур. Бу хүсусда ашағыда бәһс едәчәjик.

Икинчиси, кәнд әhалисинин азалдығы вә ја мүтләг мә'нада әһәмиҗҗәтсиз дәрәчәдә артдығы бир шәраитдә

* «Statist. d. D. R.», 112, S. 36*; Булгаков, II, 135.

кәнд тәсәрруфатынын тәрәггиси, малтусчулуғу јенидән чанландырмаг јолунда ч. Булгаковун мә'насыз чәһдини тамамилә рәдд едир. Рус «кечмиш марксистләриндән» кәрәк ки, биринчи олараг ч. Струве өз «Тәнгиди гејдләри»ндә белә бир чәһд етмишдир, лакин о, һәмишә олдуғу кими, јенә горхаг, јарымчыг вә икимә'налы фикирләрдән, ахыра гәдәр дүшүнүлмәмиш вә гәти бир систем шәклинә салынмамыш көрүшләрдән ирәли кетмәмишдир. Ч-б Булгаков даһа чәсарәтли вә даһа ардычылдыр: «мүнбитлијин азалмасы гануну» о һеч бир шејдән чәкинмәјәрәк, «сивилизасија тарихинин ән мүһүм гануларындан бириндә» (sic* сәһ. 18) чевирир. «Бу ганун олмасајды, XIX әсрин бүтүн тарихи... онун бүтүн зәнкинлик вә јохсуллуг проблемләри анлашылмаз оларды». «Мәним үчүн тамамилә шүбһәсиздир ки, ичтимаи мәсәләнин индики гојулушу, һәмин ганунла әһәмијјәтли дәрәчәдә әлагәдардыр» (бизим забитәли алим буну артыг өз «тәдгигатының» 18-чи сәһифәсиндә дејир)!.. О өз әсәринин ахырында дејир: «Шүбһәсиз ки, әһали артыглығы олдуғу шәраитдә, јохсуллуғун мүәјјән һиссәси *мүтләг јохсуллуг* һесабына анд едилмәлидир, бөлкүнүн јохсуллуғу һесабына дејил, истеһсал јохсуллуғу һесабына анд едилмәлидир» (II, 221). «Кәнд тәсәрруфаты истеһсалы шәрантинин ирәли сүрдүјү хүсуси бир шәкилдә әһали проблеминин гојулушу, мәним нәзәримдә, кәнд тәсәрруфаты ишиндә коллективизм вә ја кооперасија принсипләринин аз-чох кениш тәтбиг едилмәси јолунда дуран — һеч олмаса индики заманда — башлыча чәтинликдир» (II, 265). «Ичтимаи мәсәләдән даһа дәһшәтли вә даһа чәтин олан тахыл мәсәләси, јә'ни бөлкү мәсәләси дејил, истеһсал мәсәләси кечмишдән кәләчәјә ирс галыр» (II, 455) вә саирә, вә саирә, вә саирә. Торпағын мүнбитлијинин азалмасы һаггындакы универсал гануну арашдырдыгдан сонра, бу ганунла билаваситә әлагәдар олан һәмин «нәзәријјәнин» елми әһәмијјәтиндән данышмағымыза еһтијач јохдур. Малтусчулуға тәнгиди суротдә јарынмағын өз

* — белә! *Ред.*

мәнтиги инкишафында лабүд олараг ән бајағы буржуа мәддаһлығына кәтириб чыхармасы исә, Ч. Булгаковун гејд етдијимиз нәтичәләриндә ән ајдын бир шәкилдә сүбут олунмушдур.

Кәләчәк очеркимиздә биз тәнгидчиләримизин (ортодокслар тәфсилатдан гачырлар, дејә бағырараг зәһлә төкән тәнгидчиләримизин) көстәрдикләри бә'зи јени мәнбәләрдән алынан мә'луматы арашдырачаг вә көстәрәчәјик ки, Ч. Булгаков «әһали артыглығы» сөзүнү үмумијјәтлә чејнәнмиш бир шејә дөндәрир вә бунун ишләдилмәси ону һәр чүр тәһлилдән, хүсусән «кәндлиләр» ичәрисиндәки синфи зиддијјәтләрин тәһлилиндән хилас етмиш олур. Инди исә аграр мәсәләсинин үмуми нәзәри чәһәти илә кифајәтләнәрәк биз бир дә рента нәзәријјәсиндә тохунмалыјыг. Ч-б Булгаков јазыр: «Маркса кәлдикдә, «Капитал»ын III чилдиндә,— инди бу чилдин әлимиздәки шәклиндә, — Маркс Рикардонун диференсиал рента нәзәријјәсинә диггәтәлајиг һеч бир шеј әлавә етмир» (87). Бу: «диггәтәлајиг һеч бир шеј» сөзләрини јадда сахлајаг вә тәнгидчинин бу һөкмүнү бундан габаг сөјләдији ашағыдакы сөзләрлә мүгајисә едәк: «Маркс бу гануна (торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануна) ачыгча мәнфи мүнасибәт бәсләдијиндә бахмајараг, Рикардонун һәмин гануну үзәриндә гурулмуш рента нәзәријјәсинин әсас принсипләрини гәбул едир» (13). Ч-б Булгаковун дедијиндән белә чыхыр ки, Маркс Рикардонун рента нәзәријјәси илә мүнбитлијин азалмасы гануну арасындакы әлагәни көрмәмиш, буна көрә дә онун дедикләри бир-бири илә дүз кәлмир! Белә бир ифадә барәсиндә биз тәкчә буну дејә биләрик ки, Марксы һеч кәс кечмиш марксистләр гәдәр тәһриф етмир, һеч кәс тәнгид етдији јазычыја бу гәдәр бөјүк бир е'тина... е'тина... е'тинасызлыгла мин чүр бағышланмаз күнаһ иснад вермир.

Ч-б Булгаковун сөјләдикләри һәгигәти тамамилә тәһриф етмәкдир. Һәгигәтдә Маркс Рикардоиун рента нәзәријјәси илә торпағын мүнбитлијинин азалмасы һаггында онун јанлыш мүддәасы арасында олан бу әлагәни нәинки көрмүшдүр, һәтта Рикардонун сәһви-

ни там гәтиҹҹәтлә ифша етмишдир. «Капитал»ын III чилдини азачыг «дниггәтлә» охумуш олан һәр кәс белә бир сон дәрәчә «диггәтәлаҹиг» чәһәти көрмәҹә билмәз ки, мәһз Маркс диференсиал рента нәзәриҹҹәсини «торпағын мүнбитлиҹиниң азалмасы гануну» адланан бәднам ганун илә *һәр чүр әлагәдән азад етмишдир.* Маркс көстәрмишдир ки, диференсиал рентанын әмәлә кәлмәси үчүн торпаға мүхтәлиф тәрздә капитал гоҹулушунун мүхтәлиф мәһсулдарлыг вермәси факты зәрури вә кифаҹәтдир. Һәм дә бурада ҹахшы торпагдан пис торпаға вә ҹа, әксинә, пис торпагдан ҹахшы торпаға кечилмәсинин, торпаға гоҹулан әлавә капиталларын мәһсулдарлығынын азалмасы вә ҹа артмасынын әсла әһәмиҹҹәти ҹохдур. Һәгигәтдә бу мүхтәлиф һалларын һәр чүр комбинасиҹалары баш верир вә бу комбинасиҹалары һеч бир үмуми вариант гаҹаҹа табе етмәк олмаз. Мәсәлән, Маркс әввәлчә, мүхтәлиф торпаг саһәләринә капитал гоҹулушунун мүхтәлиф мәһсулдарлыг вермәсиндән әмәлә кәлән биринчи нөв диференсиал рентаны тәсвир едир вә сөҹләдикләриниң чәдвәлләрлә изаһ едир (ч. Булгаков һәмин чәдвәлләр һаггында һиддәтлә деҹир ки, «Маркс өз — чох заман ән садә — фикирләринә мүрәккәб риҹази дон кеҹдирмәҹә һәддән артыг һәвәскардыр». Бу мүрәккәб риҹази дон дөрд һесаб әмәлиҹҹатындан ибарәтдир, Марксын ән садә фикирләриниң исә, көрдүҹүмүз кими, алим профессор гәтиҹҹән анлаҹа билмәмишдир). Маркс һәмин чәдвәлләри арашдырандан сонра деҹир: «Бәләликлә, диференсиал рентанын Вестдә (West), Малтусда вә Рикардода һәлә һөкм сүрән биринчи ҹанлыш илкин шәрти арадан галхмыш олур; мәһз о илкин шәрт ки, куҹа диференсиал рента һөкмән кетдикчә пис торпаглара кечилмәсини вә ҹа әкинчилиҹин мәһсулдарлығынын даим азалмасыны фәрз едир. Көрдүҹүмүз кими, диференсиал рента далбадал ҹахшы торпаглара кечилмәси шәраитиндә мүмкүн ола биләр; диференсиал рента ашағы пилләни әввәлки пис торпағын әвәзинә ҹахшы торпаг тутдугда мүмкүн ола биләр; диференсиал рента әкинчилиҹин артан тәрәггиси илә әлагәдар ола биләр. Диференсиал рентанын шәрти

анчаг торпаг нөвләринин бәрабәрсизлијидир». (Маркс бурада торпаға далбадал гојулан капиталын мүхтәлиф мәһсулдарлығындан бәһс етмир, зира бунун нәтичәсиндә анчаг *икинчи* нөв диференсиал рента әмәлә кәлир, бу фәсилдә исә *биринчи* нөв диференсиал рентадан бәһс олунур.) «Мәһсулдарлығын инкишафындан бәһс олундугда, диференсиал рентанын әмәлә кәлмәси шәрти ондан ибарәтдир ки, бүтүн кәнд тәсәрруфаты торпағында мүтләг мүнбитлијин артмасы һәмин бәрабәрсизлијн арадан галдырмыр, ону ја күчләндирир, ја дәјишмәз һалда сахлајыр, ја да анчаг азалдыр» («Das Kapital» III, 2, S. 199)[65]. Ч-б Булгаков Марксын диференсиал рента нәзәриjjәси илә Рикардонун рента нәзәриjjәси арасындакы бу әсас фәрги *көрмәмишдир*. Бунун әвәзиндә ч. Булгаков «Капитал»ын үчүнчү чилдиндә «торпағын мүнбитлијинин азалмасы ганунуна Марксын һеч дә мәнфи јанашмадығыны ачыг-ашкар күман етмәјә имкан верән бир парча» (сәһ. 13, гејд) ахтарыб тапмағы даһа мүнасиб көрмүшдүр. Охучудан үзр истәjирик ки, әсла мүһүм олмајан (ч. Булгаков илә бизи марагландыраи мәсәләдә әсла мүһүм олмајан) бу парчаја олдугча чох јер вермәли олачағыг. Лакин нә едәсән ки, мүасир тәнгид гәһрәманлары (һәлә бир чәсарәт едиб ортодокслары рабулистикада* тәгсирләндирән бу гәһрәманлар) өзләринә дүшмән олан нәзәриjjәнин тамамилә ајдын мә'насыны конкрет мәтндән рабитәсиз шәкилдә көтүрүлән ситатлар вә јанлыш верилмиш тәрчүмәләр васитәси илә тәһриф етмәјә чалышырлар? Ч-б Булгаков тапдығы парчаны белә ситат кәтирир: «Капиталист истеһсал үсулу нөгтеји-нәзәриндән мәһсуллар (*әкинчилик* мәһсуллары) даим нисби сурәтдә баһалашыр, *чүнки*» (биз охучудан, курсивлә *јаздығымыз* сөзләрә хүсуси диггәт вермәсини хаһиш едирик) «мәһсул әлдә едилмәси үчүн мүәjjән хәрч гојулур, кечмишдә гаршылығы өдәнилмәјән бир шејин гаршылығы өдәнилмәлидир». Сонра да Маркс дејир ки, истеһсалын акентләри ораг истеһсала дахил олан тәбиәт үн-

* — сөз күлүшдирмәкдә. *Ред.*

сүрләринии һеч бир баһасы јохдур, онлар әмәјин тәбиәт тәрәфиндән һавајы верилән мәһсулдар күввәсидир, әлавә мәһсул истеһсал етмәк үчүн һәмин тәбиәт күввәсинин јардымы олмадан ишләмәк лазым кәлдији һалларда исә јени капитал сәрф етмәк лазымдыр ки, бу да истеһсалын баһалашмасына сәбәб олур.

Бу чүр «ситат кәтирмәк» барәсиндә биз үч чәһәти гејд етмәлијик. Әввәлән, бу ситата мүәјјәнләшмиш бир «ганун» кими мүтләг бир мә'на верән «чүнки» сөзүнү *ч. Булгаков өзүндән әлавә етмишдир. Оријиналда* («Das Kapital», III, 2, S. 277—278) *«чүнки» дејил, «әкәр» јазылмышдыр*[66]. *Әкәр* кечмишдә гаршылығы өдәнилмәјән бир шејин гаршылығы өдәнилмәли олурса, мәһсуллар һәмишә иисби олараг баһалашыр; доғрудан да, *бу* мүддәа, мүнбитлијин азалмасы «ганунунун» гәбул едилмәсинә бәнзәјир, дејилми? Икинчиси, «әкинчилик мәһсуллары» сөзләри мө'тәризәләри илә бирликдә ч. Булгаков тәрәфиндәи әлавә олунмушдур. *Оријиналда бу гәтијјән јохдур.* Ч-б Булгаков, јәгин, ч. тәнгидчиләрә хас олан бир јүнкүллүклә бу гәрара кәлмишдир ки, Маркс бурада анчаг әкинчилик мәһсулларындан бәһс едә биләр, буна көрә дә дәрһал охучуја тамамилә тәрс бир «изаһат» вермәјә чалышмышдыр. Һәгигәтдә исә Маркс бурада үмумијјәтлә бүтүн мәһсуллардан бәһс едир; ч. Булгаковун ситат кәтирдији парчадан әввәл Марксын: «үмумијјәтлә ашағыдакы чәһәти гејд етмәк лазымдыр» сөзләри вардыр. Тәбиәтин һавајы күввәләри сәнаје истеһсалына да дахил ола биләр — Маркс рента һаггындакы һәмин бөлмәдә мисал олараг көстәрир ки, фабрикләрдән бириндә бухар күввәсини шәлалә әвәз еднр,—буна көрә дә әкәр тәбиәтин һәмин һавајы күвәләриндән истифадә етмәдән әлавә бир мигдар мәһсул истеһсал етмәк лазым кәлирсә, онда *һәмишә* мәһсуллар нисби олараг баһалашыр. Үчүнчүсү, һәмин парчанын һансы конкрет мәтндә јазылдығыны нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Маркс бу фәсилдә, пис бечәрилән торпагдан алынан диференсиал рентадан бәһс едир вә *һәмишә олдуғу кими,* бурада да онун үчүн тамамилә бәрабәр һүгуглу олан, *тамамилә ејни дәрәчәдә мүмкүн олан*

ики һалы арашдырыр: биринчи һал — далбадал капитал гојулушлары мәһсулдарлығынын артмасыдыр (S. 274—276) вә икинчи һал исә һәмин капитал гојулушлары мәһсулдарлығынын азалмасыдыр (S. 276—278)[67]. Мүмкүн олан бу һаллардан икинчиси барәсиндә Маркс дејир: «Далбадал капитал гојулушлары шәраитиндә торпағын мәһсулдарлығынын азалмасы барәсиндә бах Либихин әсәринә... *Лакин үмумијјәтлә* ашағыдакы чәһәти гејд етмәк лазымдыр» (курсив бизимдир). Сонра, ч. Булгаковун «тәрчүмә етдији» парча кәлир; бурада дејилир ки, әкәр кечмишдә гаршылығы өдәнилмәјән бир шејин гарпылығы өдәнилирсә, онда *һәмишә* мәһсуллар инсби олараг баһалашыр.

Мүмкүн олан һаллардан бири һаггында Марксын сөјләдикләрини, Марксын бу һалы үмуми бир «ганун» олараг гәбул етмәси кими гәләмә верән тәнгидчинин елми чәһәтдән нә дәрәчәдә вичданла һөрәкәт етдијини гој охучу өзү мүәјјән етсин.

Ч-б Булгаков тапдығы парча һаггында ахырда белә дејир:

«Бу парча, әлбәттә, ајдын дејилдир»... Нечә дә ајдын олсун! Булгаков бир сөзү дикәри илә әвәз етдикдән сонра бу парчанын һәтта мә'насы тамамилә итмишдир... «лакин бу, торпағын мүнбитлијинин азалмасы ганунуну долајысы илә вә ја һәтта ачыгча е'тираф етмәкдән» (динләјин!) «башга һеч чүр баша дүшүлә билмәз. Торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну һаггында Марксын өз фикрини даһа башга бир јердә ачыг сөјләдији мәнә мә'лум дејилдир» (I, 14). Кечмиш марксист олан ч. Булгакова «мә'лум дејилдир» ки, диференсиал рентанын куја пис торпаглара кечилмәсини вә ја торпағын мүнбитлијинин азалмасыны фәрз етдији һаггында Вестин, Малтусун, Рикардонун ирәли сүрдүкләри мүлаһизәнин тамамилә јанлыш олдуғуну Маркс ачыг-ашкар билдирмишдир*. Она «мә'лум де-

* Өз мүәллими Брентанонун ардынча «тәнгидчи» ч. Булгаков да, классик игтисадын Маркс тәрәфиндән рәдд едилмиш бу јанлыш мүлаһизәсини, ајдындыр ки, тәнгидсиз көтүрмүшдүр. Ч-б Булгаков јазыр: «Рентанын мејдана кәлмәси үчүн шәрт торпағын мүнбитлијинин азалмасы ганунудур...» (1,90). «...Инкилис рентасы... далбадал капитал сәрфинин фе'лән мүхтәлиф, үмумијјәтлә азалан мәһсулдарлыг вердијини көстәрир» (1, 130).

јилдир» ки, Маркс рентаны чох әтрафлы тәһлил едиркән *он дәфәләрлә* көстәрмишдир ки, әлавә капитал сәрфи мәһсулдарлығынын азалмасыны вә артмасыны о тамамилә ејни дәрәчәдә мүмкүн олан һаллар һесаб едир!

II

РЕНТА НӘЗӘРИЈЈӘСИ

Марксын рента нәзәриҗҗәсини ч. Булгаков үмумиҗәтлә баша дүшмәмишдир. О әминдир ки, һәмин нәзәриҗҗәни ашағыдакы ики е'тиразла батил етмиш олур: 1) Маркса көрә әкинчилик капиталы мәнфәәт нормасының таразлашмасына дахил олур, белә ки, рентаны орта мәнфәәт нормасындан артыг олан әлавә мәнфәәт јарадыр. Ч-б Булгаковун фикринчә, бу дүзкүн дејилдир, зира торпаг саһиблији иннисары мәнфәәт нормасының таразлашмасы просеси үчүн зәрури олан рәгабәт азадлығыны арадан галдырыр. Әкинчилик капиталы мәнфәәт нормасының таразлашмасы просесинә дахил олмур. 2) Мүтләг рента диференсиал рентанын анчаг хүсуси бир һалыдыр вә мүтләг рентаны диференсиал рентадан ајырмаг дүзкүн дејилдир. Бу ајырма ејни бир факта, җә'ни истеһсал амилләриндән биринә иннисарчылыгла саһиб олмаг фактына тамамилә әсассыз олараг ики чүр мә'на верилмәсинә әсасланыр. Ч-б Булгаков өз дәлилләринин сарсыдычы олдуғуна о гәдәр әминдир ки, Маркса гаршы: petitio principii*, гејри-марксизм, мәнтиги фетишизм, Марксын әгли вүс'әт азадлығыны итирмәси вә саирә бу кими бир јығын ағыр сөзләр сөјләмәкдән дә чәкинмир. Һалбуки ч. Булгаковун ирәли сүрдүјү дәлилләрин һәр икиси чох кобуд бир сәһв үзәриндә гурулмушдур. Ч-б Булгакову мүмкүн һаллардан бирини (әлавә капитал мәсрәфи мәһсулдарлығынын азалмасыны) мүнбитлијин азалмасына даир универсал бир гануна чевирмәҗә вадар едән шеј, җә'ни мәсәләнин

* — һәлә сүбут едилмәли олан бир мүддәадан чыхарылан нәтичәҗә әсасланмыш дәлил. *Ред.*

биртәрәфли бәситләшдирилмәси ч. Булгакову һәмин мәсәләдә белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, о, «инһисар» анлајышындан тәнгидсиз истифадә едәрәк, бу анлајышы өзлүјүндә јенә универсал бир шеја чевирир вә әкинчилијин капиталист үсулу илә тәшкили шәраитиндә *торпағын мәһдудлуғундан* ирәли кәлән нәтичәләри *торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкијјәтдән* ирәли кәлән нәтичәләрлә гарышдырыр. Һалбуки бунлар мүхтәлиф шеjләрдир. Буну изаһ едәк.

Ч-б Булгаков јазыр: «Торпаг рентасынын әмәлә кәлмәси мәнбәји олмаса да, онун үчүн *шәрт* олан амил торпаг инһисарынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олан амилдир, јә'ни торпағын мәһсулдар гүввәләринин мәһдудлуғу вә инсанын бу гүввәләрә олан тәләбатынын һәдсиз артмасыдыр» (I, 90). «Торпағын мәһсулдар гүввәләринин мәһдудлуғу» демәк әвәзинә: *«торпағын мәһдудлуғу»* демәк лазым иди. (Торпағын мәһсулдар гүввәләринин мәһдудлуғу, јухарыда көстәрдијимиз кими, техниканын мөвчуд сәвијјәсинин, мәһсулдар гүввәләрин мөвчуд вәзијјәтинин «мәһдудлуғундан» ибарәт олур.) Торпағын мәһдудлуғу чәмијјәтин капиталист гурулушу шәраитиндә доғрудан да торпағын инһисар алтына алынмасыны шәртләндирир, *лакин бу торпаг, мүлкијјәт һүгугу објекти олмаг е'тибары илә дејил, тәсәрруфат објекти олмаг е'тибары илә* инһисар алтына алыныр. Әкинчилијин капиталист үсулу илә тәшкилн фәрз олундугда һөкмән о да фәрз олунмалыдыр ки, бүтүн торпаг ајры-ајры хүсуси тәсәрруфатларын әлиндәдир, *лакин әсла белә фәрз олунмамалыдыр* ки, куја бүтүн торпаг һәмин тәсәрруфат саһибләринин вә ја башга шәхсләрин хүсусн мүлкијјәтидир, ја да үмумијјәтлә хүсуси мүлкијјәтдир. Мүлкијјәт һүгугу әсасында торпаг саһиблији инһисары илә торпаг үзәриндә тәсәрруфат инһисары — јалныз мәнтиги чәһәтдән дејил, тарихи чәһәтдән дә тамамилә мүхтәлиф шеjләрдир. Мәнтиги чәһәтдән биз, торпаг үзәриндә әсла хүсуси мүлкијјәт олмадығы бир шәраитдә, торпағын дөвләт мүлкијјәтиндә, јахуд ичма вә с. мүлкијјәтиндә олдуғу бир шәраитдә әкинчилијин халис капиталист үсулу илә тәшкилини тамамилә тәсәввүр едә

биләрик. Һәгигәтдә дә биз көрүрүк ки, инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин һамысында бүтүн торпаг ајры-ајры хүсуси тәсәррүфатларын әлиндәдир, лакин бу тәсәррүфатлар јалныз өз торпагларыны истисмар етмәк дејил, һәмчинин ичарәјә көтүрдүкләри хүсуси мүлкиҹҹәтчи торпагларыны да, дөвләт торпагларыны да, ичма торпагларыны[68] да истисмар едирләр (мәсәлән, Русијада беләдир; һәм дә бурада кәндли ичма торпагларындакы хүсуси тәсәррүфатларын башында, мә'лум олдуғу кими, капиталист кәндли тәсәррүфатлары дурур). Маркс да рентаны тәһлил едиркән һаглы олараг лап әввәлдән гејд едир ки, капиталист истеһсал үсулу мејдана кәләндә клан мүлкиҹҹәтиндән[69] вә феодал мүлкиҹҹәтиндән башлајараг, нәһајәт, кәндли ичмалары мүлкиҹҹәтинә гәдәр ән мүхтәлиф торпаг мүлкиҹҹәти формаларына раст кәлир (вә бунлары өзүнә табе едир).

Демәли, торпағын мәһдудлуғу (капитализм һөкмранлығы шәраитиндә) лабүд олараг јалныз торпагдакы тәсәррүфатын инһисар алтына алынмасыны фәрз едир. Суал олунур, рента мәсәләси илә әлагәдар олараг *һәмин* инһисарын лабүд нәтичәләри нәдән ибарәтдир? Торпағын мәһдудлуғу нәтичәсиндә тахылын гиҹмәти, орта кејфиҹҹәтли торпагдакы истеһсал шәраити илә дејил, пис әкин јериндәки истеһсал шәраити илә мүәјјән олунур. Тахылын бу гиҹмәти фермерин (=әкинчиликдә капиталист саһибкарын) өз истеһсал хәрҹләрини өдәмәсини вә капиталынын орта мәнфәәт вермәсини тә'мин едир. Фермер јахшы торпагда әлавә мәнфәәт әлдә едир ки, бу да *диференсиал рентаны* әмәлә кәтирир. Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҹҹәт олуб-олмамасы мәсәләси диференсиал рентанын әмәлә кәлмәси мәсәләси илә әсла әлагәдар дејилдир, чүнки лап ичма торпагларында, дөвләт торпагларында вә саһибсиз торпагларда да капиталист әкинчилији шәраитиндә диференсиал рентанын әмәлә кәлмәси лабүддүр. Капитализм шәраитиндә торпаг мәһдудлуғунун јеканә нәтичәси — диференсиал рентанын әмәлә кәлмәсидир ки, бу да мүхтәлиф капитал мәсрәфинин мүхтәлиф мәһсулдарлыг вермәсиндән ирәли кәлир.

Ч-б Булгаков икинчи нәтичәни әкинчиликдә рәгабәт азадлығынын арадан галдырылмасында көрүр вә дејир ки, рәгабәт азадлығынын олмамасы, орта мәнфәәт әмәлә кәлмәсиндә әкинчилик капиталынын иштирак етмәсинә мане олур. Бу — торпагда тәсәррүфат мәсәләси илә торпаг үзәриндә мүлкијјәт һүгугу мәсәләсини ачыгча гарышдырмагдыр. Торпағын мәһдудлуғу фактындан (торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтдән асылы олмајараг) ирәли кәлән мәнтиги нәтичә анчаг ондан ибарәтдир ки, бүтүн торпаг капиталист-фермерләрин әлиндә олачагдыр, лакин бурадан һеч дә һәмин фермерләр арасында рәгабәт азадлығынын һәр һансы бир шәкилдә мәһдудлашмасы зәрурәти мејдана кәлмир. Торпағын мәһдудлуғу үмуми бир һалдыр вә бу һал һәр чүр капиталист әкинчилијинә лабүд олараг өз тә'сирини көстәрир. Бу мүхтәлиф шејләрин гарышдырылмасынын мәнтиги чәһәтдән әсассызлығыны тарих өзү дә ајдынча сүбут едир. Биз һәлә Инкилтәрәдән бәһс етмирик: орада торпаг саһиблијинин әкинчилик тәсәррүфатындан ајрылмасы көз габағындадыр, фермерләр арасында, демәк олар, там рәгабәт азадлығы вардыр, тичарәтдә вә сәнаједа әмәлә кәлән капитал кәнд тәсәррүфатында ән кениш даирәдә тәтбиг олунмуш вә олунмагдадыр. Лакин бүтүн галан капиталист өлкәләриндә дә (ч. Струвенин ардынча әбәс јерә чалышыб «инкилис» рентасыны тамамилә спесифик бир шеја чевирмәк истәјән ч. Булгаковун рә'јинин әксинә олараг) *јенә ејни просес,* јә'ни торпаг саһиблијинин әкинчилик тәсәррүфатындан ајрылмасы просеси баш вермәкдәдир — јалныз бунларын формалары чох мүхтәлифдир (ичарә, ипотек[70]). Бу просеси (Марксын тә'кидлә гејд етдији бу просеси) көрмәјән ч. Булгаков, демәк олар ки, фили көрмүр. Биз бүтүн Авропа өлкәләриндә, тәһкимчилик һүгугу сүгут етдикдән сонра, силк торпаг саһиблијинин дағылдығыны, торпаг мүлкијјәтинин сәрбәстләшдијини, тичарәт-сәнаје капиталынын кәнд тәсәррүфатында тәтбиг олундуғуну, ичарәнин вә ипотек борчунун артдығыны көрүрүк. Һәтта Русијада, тәһкимчилик һүгугу галыгларынын лап чох олдуғуна бахмајараг, биз ислаһатдан сонра

кәндлиләрин, разночинләрин вә тачирләрин чохлу торпаг сатын алдыгларыны, хүсуси сащибкар торпагларынын, дөвләт вә *ичма* торпагларынын ичарә едилмәсинин кенишләндијини вә сапрә вә сапрә көрүрүк. Бүтүн бу һаллар нәји сүбут едир? Бунлар, *торпаг мүлкијјәти* инһисарына вә бу мүлкијјәтин сон дәрәчә мүхтәлиф формаларда олмасына *бахмајараг, әкинчиликдә* азад рәгабәтин јарандығыны сүбут едир. Һазырда бүтүн капиталист өлкәләриндә һәр бир капитал сащиби һәр бир тичарәт вә сәнаје сащәсинә асанлыгла капитал гоја билдији кими, кәнд тәсәррүфатына да (торпаг сатын алмаг вә ја ичарә етмәк васитәси илә) ејни дәрәчәдә вә ја тәгрибән ејни дәрәчәдә асанлыгла капитал гоја биләр.

Ч-б Булгаков Маркси диференсиал рента нәзәријјәсинә гаршы е'тираз олараг көстәрир ки, «бүтүн бу фәрглөр (әкинчилик мәһсуллары истеһсалының шәраитиндәки фәрглөр) зиддијјәтлидир вә бир-бирини гаршылыглы сурәтдә мәһв едә *биләр*» (курсив бизимдир), «—артыг Родбертусун көстәрмиш олдуғу кими, мәсафәни мүнбитлик арадан галдыра биләр, мүхтәлиф мүнбитлик исә чох мүнбит сащәләрдә истеһсалын даһа күчлү олмасы нәтичәсиндә таразлаша биләр» (I, 81). Бизим забитәли алим анчаг әбәс јерә унудур ки, Маркс бу факты гејд етмиш вә она һеч дә белә биртәрәфли олмајан бир гијмәт вермишдир. Маркс јазыр: «Ајдындыр ки, диференсиал рентанын бу ики мүхтәлиф әсасы, мүнбитлик вә мәкан» (торпаг сащәләринин мәканы) «әкс истигамәтдә тә'сир көстәрә биләр. Торпаг сащәсинин мәканы јахшы, мүнбитлији исә чох аз ола биләр вә әксинә. Бу чәһәт әһәмијјәтлидир, зира бир өлкәдә торпағын әкилмәсиндә нә сәбәбә пис торпагдан јахшы торпаға кечилдији кими, ејни илә дә јахшы торпагдан пис торпаға кечилә биләчәјини бизә көстәрир. Нәһајәт, ајдындыр ки, ичтиман истеһсалын тәрәггиси, бир тәрәфдән, диференсиал рентанын тәмәли олан мәкана» (торпаг сащәләринин мәканына) «үмумијјәтлә таразлајычы тә'сир көстәрәрәк, јерли базарлар јарадыр, рабитә јоллары чәкилмәси васитәси илә мәканы јахшылашдырыр; дикәр тәрәфдән дә, торпаг

сahәләрinин jерли мәкан фәрглəрини истəр əкинчилиjи сəнаjедəн аjырмаг васитəси илə, истəрсə дə ири истеhсал мəркəзləри jаратмаг вə бу hадисəнин əкс чəhəти олараг кəндин нисби тəкləнмəсини күчləндирмək васитəси илə артырыр» (relative Vereinsamung des Landes) («Das Kapital», III, 2, 190)[71]. Белəликлə, Ч. Булгаков фəрглəрин бир-бирини гаршылыглы сурəтдə мəhв етмəси *имканы* hаггында чохдан мə'лум олан көстəриши галибləрə мəхсус бир əда илə тəкрар етдиjи hалда, Маркс бу имканын керчəклиjə чеврилмəси мəсələси кими *нөвбəти* бир мəсəлəни ирəли сүрүр вə көстəрир ки, тараслама тə'сирləри илə бəрабəр диференсиаллашдырма тə'сирləри дə мүшаhидə олунур. Бу гаршылыглы зиддиjjətли тə'сирləрин сон jекуну, həр кəсин билдиjи үзрə, ондан ибарəтдир ки, бүтүн өлкəлəрдə вə həр jердə торпаг сahələри арасында мүнбитлик вə мəкан чəhətдəн бөjүк фəрглəр *вардыр*. Ч-б Булгаковун е'тиразы исə онун өз мүлаhизələриниn əсла дүшүнмədən сөjлədиjини көстərир.

Ч-б Булгаков е'тиразыны давам етдирəрəк дејир ки, əмək вə капиталын сонунчу ən аз мəhсулдар сəрф едилмəси анлајышы «həм Рикардо, həм дə Маркс тəрəфиндən ејни дəрəчədə тəнгидсиз ишлədилир. Бу анлајышла нə кими бир əсассызлыг үнсүрү jарадылдығыны көрмək чətин дејилдир: тутаг ки, торпаға *10a* капитал сəрф олунур, həм дə бир-бириниn ардынча сəрф едилəн həр *a*-нын мəhсулдарлығы кетдикчə азалыр; торпағын үмуми мəhсулу *A* олачагдыр. Јəгин ки, həр *a*-нын орта мəhсулдарлығы *A*/10-а бəрабəр олачагдыр вə əкəр бүтүн капитал бир там кими көтүрүлсə, онда гиjмət, капиталын мəhз həмин орта мəhсулдарлығы илə мүəjjəн олуначагдыр» (I, 82). Биз буна чаваб олараг дејирик ки, јəгин Ч. Булгаков «торпағын мəhсулдар күввələриниn мəhдудлуғу» hаггындакы өз дəбдəбəли ибарələриниn архасында *кичик бир чəhəти,* jə'ни торпағын мəhдудлуғуну көрə билмəмишдир. Бу мəhдудлуг, — торпаг үзəриндəки həр hансы бир *мүлкиjjətдəн* гəтиjjəн асылы олмajараг, — мүəjjəн шəкилдə инhисар jарадыр, jə'ни торпағын hамысы фермерləриn əлиндə олдуғуна көрə вə бүтүн торпагда, о

чүмләдән ән пис вә базардан ән узаг саһәләрдә истеһсал едилән бүтүн тахыла төләбат олдуғуна көрә, ајдындыр ки, тахылын ғијмәтини пис торпагдакы истеһсалын ғијмәти (вә ја капиталын сонунчу ән аз мәһсулдар сәрфи шәраитиндәки истеһсалын ғијмәти) мүәјјән едир. Ч-б Булгаковун «орта мәһсулдарлығы» бош бир һесаб мәшғидир, зира торпағын мәһдудлуғу һәмин орта кәмијјәтин һәгиғәтән әмәлә кәлмәсинә мане олур. Бу «орта мәһсулдарлығын» әмәлә кәлмәси вә ғијмәтләри мүәјјән етмәси үчүн кәрәк һәр бир капиталист нөгтеји-нәзәриндән јухарыда дедијимиз кими, о дәрәчәдә ки, әкинчилликдә рәгабәт азадлығы вардыр), һабелә һәр бир капиталист һәмишә — мөвчуд әкинчилик мүәссисәләриндә үстәлик олараг — *јени* әкинчилик мүәссисәси дә тә'сис едә билсин. Әкәр белә олсајды, онда әкинчиликлә сәнаје арасында һеч бир фәрг олмазды, бу һалда һеч бир рента әмәлә кәлә билмәзди. Мәһз торпағын мәһдудлуғундандыр ки, бу белә олмур.

Сонрасына кечәк. Биз индијәдәк торпаг үзәриндә мүлкијјәт мәсәләсини тамамилә кәнарда бурахараг фикир јеридирдик: биз көрдүк ки, белә бир үсул һәм мәнтиги мүлаһизәләр нөгтеји-нәзәриндән, һәм дә һәр чүр торпаг саһиблији формалары шәраитиндә капиталист әкинчилијинин мејдана кәлмәсини вә инкишаф етмәсини сүбута јетирән тарихи мә'лумат нөгтеји-нәзәриндән мәчбуридир. Инди бу јени шәрти тәтбиг едәк. Фәрз едәк ки, торпағын һамысы хүсуси мүлкијјәтдир. Бу һал рентаја нечә тә'сир едәр? Торпаг саһиби өз мүлкијјәт һүгугуна әсасән диференсиал рентаны фермерин әлиндән тутуб алачагдыр; диференсиал рента капиталдан көтүрүлән нормал, орта мәнфәәтә үстәлик мәнфәәт олдуғуна көрә, һабелә әкинчиликдә кәнд тәсәррүфатына капитал гојулушу азадлығы мә'насында рәгабәт азадлығы мөвчуд олдуғуна көрә (respective* капиталист инкишафы нәтичәсиндә ја-рандығына көрә), торпаг саһиби һәмишә орта мәнфәәтлә кифајәтләнән вә үстәлик мәнфәәти она, ја'ни

* — Јахуд. *Ред.*

торпаг саһибинә верән фермер тапар. Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәт диференсиал рента җаратмыр, анчаг диференсиал рентаны фермерин әлиндән алыб торпаг саһибинә верир. Хүсуси торпаг мүлкиҗҗәтинин тә'сири җалныз бунданмы ибарәтдир? Фәрз етмәк оларму ки, торпаг саһиби, гоҗулан капитала анчаг орта мәнфәәт верән һәмин пис торпағы вә һамысындан пис җердә олан торпағы фермерин *һәвәҗы* истисмар етмәсинә разы олсун? Әлбәттә, фәрз етмәк олмаз. Торпаг саһиблиҗи — иннисардыр вә торпаг саһиби бу иннисар әсасында фермерин һәмин торпаг үчүн дә һагг вермәсини тәләб едәр. Бу торпаг һаггы, мүхтәлиф капитал сәрфинин мүхтәлиф мәһсулдарлығы илә әсла әлагәдар олмаҗан вә *торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкиҗҗәтдән ирәли кәлән мүтләг рента* олар. Ејни иннисары әсассыз олараг ики чүр тәфсир етмәкдә Марксы тәгсирләндирән ч. Булгаков зәһмәт чәкиб фикирләшмәмишдир ки, бурада гаршымызда доғрудан да ики чүр иннисар вардыр; биринчиси, торпаг үзәриндәки тәсәррүфат (капиталист тәсәррүфаты) иннисарыдыр. Бу иннисар торпағын мәһдудлуғундан ирәли кәлир, буна көрә дә һәр бир капиталист чәмиҗҗәтиндә лабүддүр. *Бу* иннисарын нәтичәсиндә тахылын гиҗмәтини пис торпагдакы истеһсал шәраити мүәҗҗән едир, җахшы торпаға сәрф олунмуш капиталын вә ја даһа мәһсулдар сәрф олунмуш капиталын вердиҗи артыг изафи мәнфәәт исә диференсиал рента җарадыр. Бу рента торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкиҗҗәтдән әсла асылы олмаҗараг әмәлә кәлир, зира торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәт анчаг торпаг саһибинин рентаны фермерин әлиндән алмасы үчүн имкан җарадыр. Икинчиси, биз торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәт иннисарынын олдуғуну көрүрүк. Бу иннисар габагкы иннисарла нә мәнтиги чәһәтдән, нә дә тарихи чәһәтдән гырылмаз сурәтдә* әлагәдар деҗилдир. Бу иннисарда капитализм чәмиҗҗәти үчүн вә

* Охучуҗа хатырлатмаг артыгдыр ки, бурада үмумиҗҗәтлә рента нәзәриҗҗәсини вә әкинчилиҗин капиталистчәсинә тәшкилини арашдырдығымыз үчүн биз, хүсуси торпаг мүлкиҗҗәтинин нә замандан бәри мөвчуд олмасы вә нә гәдәр җајылмасы, көстәрдиҗимиз ики нөв иннисарын икинчи нөвүнү, гисмән исә һәр ики нөвүнү дәнизархасы рәгабәтин сарсытмасы вә с. бу кими фактлара тохунмуруг.

әкинчилијин капиталистчәсинә тәшкили үчүн һеч бир *зәрури чәһәт* јохдур. Бир тәрәфдән, биз, торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт олмадан капиталист әкинчилијини тамамилә тәсәввүр едә биләрик, ардычыл буржуа игтисадчыларынын чоху да торпағын милли-ләшдирилмәсини тәләб едирди. Дикәр тәрәфдән, биз, хүсуси торпаг мүлкијјәтинин олмадығы шәраитдә, мәсәлән, дөвләт вә ичма торпагларында әкинчилијин капиталистчәсинә тәшкилинә доғрудан да тәсадүф едирик. Буна көрә дә бу ики нөв инһисары һөкмән бир-бириндән ајырд етмәк вә демәли, диференсиал рента илә јанашы олараг мүтләг рентанын да, јә'ни торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин *доғурдуғу* рентанын да мөвчуд олдуғуну һөкмән е'тираф етмәк лазымдыр*.

Мүтләг рентанын әкинчилик капиталынын изафи дәјәриндән әмәлә кәлмәси имканыны Маркс онунла изаһ едир ки, әкинчиликдә үмуми капиталын тәркибиндә дәјишән капиталын мигдары ортадан јухарыдыр (сәнаје техникасына нисбәтән әкинчилик техникасынын шүбһәсиз кери галдығы бир шәраитдә бу фәрзи-

---

* Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи чилдинин 1905-чи илдә чыхан икинчи һиссәсиндә («Theorien über den Mehrwert», II Band, II Teil) мүтләг рента мәсәләси һаггында изаһат верир вә бу изаһат мәним тәфсиримин (хүсусән ики нөв инһисар һаггында тәфсиримин) дүзкүнлүјүнү тәсдиг едир. Марксда бураја аид олан јерләри көтүрәк: «Әкәр торпаг јалныз капитала вә әһалијә нисбәтлә дејил, фе'лән дә гејри-мәһдуд бир үнсүр олсајды, ја'ни «һава вә су» кими о да «гејри-мәһдуд» олсајды, «гејри-мәһдуд мигдарда мөвчуд» олсајды (бу ситатлар Рикардодан көтирилир), онда торпағын бир шәхс тәрәфиндән мәнимсәнилмәси ишдә әсла башга бир шәхс тәрәфиндән торпағын мәнимсәнилмәси имканыны арадан галдыра билмәзди. Онда торпаг үзәриндә һеч бир хүсуси мүлкијјәт мөвчуд ола билмәзди (тәкчә хүсуси мүлкијјәт дејил, һабелә «ичтимаи мүлкијјәт» вә дөвләт мүлкијјәти дә ола билмәзди). Бу һалда, әкәр буна үстәлик олараг һәр јердә торпаг ејни бир кејфијјәтдә олсајды, торпаг үчүн һеч бир рента алына билмәзди... Мәсәләнин бүтүн мәзми ашағыдакындан ибарәтдир: әкәр торпаг капитала нисбәтән тәбиәтин һәр һансы бир елементар гүввәси кими мөвчуд олсајды, онда кәнд тәсәрруфаты саһәсиндә капитал там ејни илә һәр чүр башга сәнаје саһәсиндә олдуғу кими, фәалијјәт көстәрәрди. Онда һеч бир торпаг мүлкијјәти вә һеч бир рента олмазды... Әксинә, әкәр торпаг 1) мәһдудурса, 2) мүлкијјәтә кечирилмишдирсә, әкәр капитал өз әмәлә кәлмәсинин шәрти олараг торпаг мүлкијјәтинә раст кәлирсә — капиталист истеһсалының инкишаф етдији өлкәләрдә вәзијјәт мәһз белә дир, кечмишдә бу шәртин мөвчуд олмадығы өлкәләрдә исә (көһнә Авропада бу шәрт мөвчуд иди), капиталист истеһсалы өзү үчүн бу шәртләри өзү јарадыр: мисал үчүн Бирләшмиш Штатлары көстәрмәк олар, — онда торпаг капитал үчүн ади әлверишли бир фәалијјәт мејданы дејилдир. Буна көрә мүтләг рента диференсиал рентадан асылы олмајараг мөвчуддур» (сәһ. 80, 81)[72]. Маркс бурада торпағын мәһдудлуғуну торпағын хүсуси мүлкијјәтдә олмасындан там гәтијјәтлә фәргләндирир. (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред.*).

јә тамамилә тәбидир). Бир һалда ки, бу белә дир, демәли, әкинчилик мәһсулларының дәјәри онларын истеһсал гијмәтиндән үмумијјәтлә јухарыдыр, изафи дәјәр исә мәнфәәтдән јухарыдыр. Хүсуси торпаг мүлкијјәти инһисары исә, һәмин артығын бүтүнлүкдә мәнфәәтин таразланмасы просесинә дахил олмасына мане олур, буна көрә мүтләг рента һәмин артыгдан әлдә едилир*.

Ч-б Булгаков бу изаһатдан чох наразы галыб дејир: «Бу изафи дәјәр нечә бир шејдир ки, маһуд вә ја памбыг, јахуд башга бир әмтәә кими о да мүмкүн ола биләчәк тәләби өдәмәк үчүн кифајәт едә биләр вә ја етмәјә биләр. Һәр шејдән әввәл бу, мадди бир шеј дејилдир, бу — мүәјјән ичтимаи истеһсал мүнасибәтини ифадә едән бир анлајышдыр» (I, 105). «Мадди шејин» «анлајыша» гаршы гојулмасы назырда «тәнгид» дејә һәвәслә гәләмә верилән схоластиканын ајдын нүмунәсидир. Әкәр анлајыша мүәјјән «мадди шејләр» мүвафиг олмасајды, онда ичтимаи мәһсулун бир һиссәси һаггындакы һәмин «анлајышын» нә әһәмијјәти ола биләрди? Изафи дәјәр — маһудун, памбығын, тахылын вә бүтүн башга әмтәәләрин мүәјјән һиссәсиндән ибарәт олан изафи мәһсулун пул еквивалентидир. («Мүәјјәнлији», әлбәттә, елмин бу һиссәни конкрет сурәтдә мүәјјән едә билмәси мә'насында баша дүшмәк лазым дејилдир, буну о мә'нада баша дүшмәк лазымдыр ки, һәмин һиссәнин мигдарыны үмуми өлчүдә мүәјјән едән шәртләр мә'лумдур.) Әкинчилик-

* Јери кәлмишкән гејд едәк: Марксын рента нәзәријјәси үзәриндә хүсусидә мүфәссәл дајанмағы она көрә лазым билдик ки, бу нәзәријјәни ч. П. Масловун да јанлыш анладығыны көрдүк («Жизн», 1901, № 3 вә 4, «Аграр мәсәләсинә даир»); ч. П. Маслов әлавә капитал сәрфи мәһсулдарлығынын әзалмасыны бир ганун кими гәбул етмәсә дә, буну «адн» вә бир нөв нормал һадисә һесаб едир, диференсиал рентаны бу һадисә илә әлагәләндирир вә мүтләг рента нәзәријјәсини рәдд едир. Ч-б П. Масловун мараглы мәгаләсиндә тәнгидчиләр һаггында бир чох дүзкүн гејдләр вардыр, лакин мүәллифин инди көстәрдијимиз сәһв нәзәријјәси, (мүәллиф марксизми мүдафиә етдији бир һалда «өз» нәзәријјәси илә Марксын нәзәријјәси арасындакы фәрги зәһмәт чәкиб дүрүст мүәјјән етмәмишдир), һабелә бир сыра еһтијатсыз вә тамамилә әсасыз мүддәалары һәмин мәгалә үчүн бөјүк нөгсандыр; мәсәлән, мүәллиф дејир ки, ч. Бердјајев «буржуа јазычыларынын тә'сириндән тамамилә азад олмагдадыр» вә «објективлија хәләл кәтирмәдән синфи нөгтеји-нәзәрә мөһкәм риајәт едир», «Каутскинин тәнлилинин бә'зи јерләри... бир чох чәһәтдән гәрәзлидир», дејир ки, Каутски «әкинчиликдә мәһсулдар гүввәләрин һансы истигамәтдә инкишаф етдијини әсла мүәјјән етмәмишдир» вә с.

дә изафи мәһсул (капитала нисбәти чәһәтдән) дикәр сәнаје саһәләриндә олдуғундан артыгдыр, буна көрә дә һәмин артыг (торпаг мүлкиҹјәти иннһисары нәтичәсиндә мәнфәәтин таразлашмасына дахил олмаҹан бу артыг), тәбии олараг, иннһисарчы торпаг саһиби тәрәфиндән олан «тәләбин өдәнилмәси үчүн кифаҹәт едә биләр вә ја етмәҹә биләр».

Биз охучуиу ч. Булгаковун, өзүнүн тәвазөкарлыгла дедиҹи кими, «өзүнә мәхсус јолла кедәрәк», «мүстәгил сурәтдә» (I, 111) јаратдығы рента нәзәриҹјәсинин әтрафлы шәрһиндән азад едә биләрик. Профессор «әмәҹинин» «ахырынчы ән аз мәһсулдар сәрфинин» бу мәһсулунун нәдән ибарәт олдуғуну көстәрмәк үчүн бир нечә гејд кифаҹәтдир. «Јени» рента нәзәриҹјәси көһнә ресепт үзрә: «адыны гоҹдун дәҹирманчы, чағыр дән кәлсин» ресепти үзрә гурулмушдур. Бир һалда ки рәгабәт азадлығы вардыр, — онда даһа бу рәгабәтдә әсла һеч бир мәһдудиҹјәт олмамалыдыр (һәрчәнд белә бир мүтләг рәгабәт азадлығы һеч јердә вә һеч бир заман олмамышдыр). Бир һалда ки иннһисар вардыр, демәли, мәсәлә битмишдир. Демәли, рента һеч дә изафи дәҹәрдән көтүрүлмүр, һәтта һеч дә әкинчилик мәһсулундан көтүрүлмүр; рента гејри-әкинчилик әмәҹинин мәһсулундан көтүрүлүр, рента садәчә олараг бүтүн ичтимаи истеһсалдан алынан бачдыр, верқидир, бу истеһсалдан чыхылан һиссәдир, торпаг саһибинин векселидир. «Әкинчилик капиталы, онун мәнфәәти вә әкинчилик әмәји, әмәк вә капитал гоҹулушу саһәси олмаг е'тибары илә үмуми ҹәтлә әкинчилик өзү, белә ликлә, капитализм аләминдә status in statu* тәшкил едир... капитал, изафи дәҹәр, әмәк һаггы вә үмуми ҹәтлә дәҹәр һаггындакы бүтүн (sic!) тә'рифләр әкинчилиҹә тәтбиг едилдикдә уҹдурма кәми ҹәтләрә чеврилир» (I, 99).

Белә. Белә. Бундаи соира һамысы аҹдындыр: әкинчиликдәки капиталистләр дә, муздлу фәһләләр дә — бунларын һамысы уҹдурма кәми ҹәтләрдир. Лакин әкәр ч. Булгаков һәрдәнбир бу чүр чәрәнләҹирсә, бә'зән һеч дә лап ағылсыз олмаҹан сөзләр дә данышыр.

* — дөвләт дахилиндә бир дөвләт. *Ред.*

Он дөрд сәһифә сонра биз охуjуруг: «Әкинчилик мәһсулларынын истеһсалы чәмиjjәтә мүәjjән мигдар әмәк баһасына баша кәлир; бу — һәмин мәһсулларын дәjәридир». Ә'ла. Демәли, һәр һалда дәjәр «тә'рнфләри» һеч дә уjдурма кәмиjjәтләр дejилдир. Сонра: «Бир һалда ки истеһсал капиталистчәсинә тәшкил олунмушдур вә истеһсала капитал башчылыг едир, онда тахылын гиjмәти истеһсал гиjмәтләри илә мүәjjән олунмагдыр, демәли, бу һалда әмәк вә капитал гоjулушунун мәһсулдарлыгы чәмиjjәтдәки орта мәһсулдарлыга нисбәтән һесабланмагдыр». Чох көзәл. Демәли, капитал, изафи дәjәр вә әмәк һаггы «тә'рифләри» дә әсла уjдурма кәмиjjәтләр дejилдир. Демәли, рәгабәт азадлыгы да (мүтләг азадлыг олмаса да) мөвчуддур, зира капитал әкинчиликдәи сәнаjеjә вә сәнаjедән әкинчилиjә кечмәсә, «мәһсулдарлыгы чәмиjjәтдәки орта мәһсулдарлыга нисбәтән һесабламаг» мүмкүн олмазды. Сонра: «Торпаг инһисары нәтичәсиндә исә гиjмәт дәjәрдән jухары, jә'нн базар шәраитинин имкан вердиjи бир һәддәдәк галхыр». Чох көзәл. Лакин ч. Булгаков һарада көрмүшдүр ки, бачы, верки, вексел вә саирә базар шәраитиндән асылы олсун? Әкәр инһисар нәтичәсиндә гиjмәт базар шәраитинин имкан вердиjи бир һәддәдәк галхырса, онда «jени» рента нәзәриjjәсинин «көһнә» рента нәзәриjjәсиндән бүтүн фәрги ондан ибарәтдир ки, «өзүнә мәхсус jолла» кедән мүәллиф, бир тәрәфдән, торпаг мәһдудлуғунун тә'снри илә торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиjjәтин тә'сири арасындакы фәрги, дикәр тәрәфдән дә, «инһисар» анлajышы илә «ахырынчы ән аз мәһсулдар әмәк вә капитал сәрфи» анлajышы арасындакы әлагәни анламамышдыр. Бунлардан сонра тәәччүб етмәк олармы ки, даһа jедди сәһифә сонра (I, 120) ч. Булгаков «өз» нәзәриjjәсини тамамилә унудараг, «һәмин мәһсулун (әкинчилик мәһсулунун) торпаг саһиби, капиталист фермер вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри арасында бөлүшдүрүлмәси үсулундан» бәһс едир? Парлаг тәнгидин парлаг сону белә дир! Бу күндән е'тибарән сиjаси игтисад елмини зәнкинләшдирән jени, *Булгаков рента нәзәриjjәсинин* көзәл нәтичәси белә дир!

III

КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНДА МАШЫНЛАР

Инди һертсин әсәринә, ч. Булгаковун рә'јинчә «көзәл» һесаб едилән бу әсәрә кечәк («Die agrarischen Fragen im Verhältniss zum Sozialismus». Wien, 1899*. Рус дилинә А. Илјински тәрчүмә етмишдир, Р.-Петербург. 1900). Гејд едәк ки, биз мүәјјән заман бу ики јазычынын ејни дәлилләрини бирликдә арашдырмалы олачағыг.

Кәнд тәсәррүфатында машынлар мәсәләсини вә бунунла сых әлагәдар олараг әкинчиликдә ири вә хырда истеһсал мәсәләсини «тәнгидчиләр» марксизми «тәкзиб етмәк үчүн хүсусилә тез-тез дәлил кәтирирләр. Онларын көстәрдикләри мүфәссәл мә'луматын бә'зиләрини биз ашағыда әтрафлы арашдырачағыг, инди исә бураја аид олан үмуми мүһакимәләри нәзәрдән кечирәк. Тәнгидчиләр сәнајеја нисбәтән әкинчиликдә машын тәтбиг олунмасы јолунда бөјүк чәтинликләрә тәсадүф едилмәси, буна көрә дә бурада машынларын аз тәтбиг олунмасы вә аз әһәмијјәтә малик олмасы һаггында ән әтрафлы мүһакимә јеридәрәк буна бүтөв сәһифәләр һәср едирләр. Бүтүн бунлар, мәсәлән, тәкчә ады ч. Булгакову, ч. Һертси вә ч. Чернову ағыллары ны итирмәк дәрәчәсинә чатдыран Каутски тәрәфиндән дә мүбаһисәсиз вә тамамилә ајдын сурәтдә көстәрилмишдир. Лакин бу мүбаһисәсиз факт, әкинчиликдә дә машын тәтбигинин сүр'әтлә инкишаф едәрәк, она күчлү дәјишдиричи тә'сир көстәрдијини азачыг да олса рәдд етмир. Тәнгидчиләр бу лабүд нәтичәдән, мисал үчүн, анчаг белә бир әлламәликлә «јаҳаларыны гуртармаға чалышыб» дејирләр: ...«Әкинчилик истеһсал просесиндә тәбиәтин һөкранлығы, инсан ирадәсинин сәрбәст олмамасы илә сәчијјәләнир» (Булгаков, I, 43)... «инсанын дүрүст олмајан вә гәтијјәтсиз иши әвәзиндә о» (сәнаједә машын) «һәм ән хырда, һәм дә чох нәһәнк ишләри ријази бир дүзкүнлүклә ичра едир.

---

* — «Аграр мәсәләләринин сосиализмлә әлагәси». Вјана, 1899. *Ред.*

Әкинчилик мәһсулларынын истеһсалында машын буна бәнзәр һеч бир шеј (?) едә билмәз, зира бу иш аләти индијәдәк инсанын әлиндә дејил, ана тәбиәтин әлиндәдир. Бу — метафора дејилдир» (јенә орада). Бу доғрудан да метафора дејил, садәчә бош бир чәфәнкијатдыр, зира һамы билир ки, бухар котаны, чәркәви сәпин машыны, тахылдөјән машын вә саирә, иши *даһа* «гәтијјәтлә вә дүрүст» *көрүр,* демәли, «буна бәнзәр һеч бир шеј» демәк — бош данышмаг демәкдир! Һабелә о да бош сөздүр дејәсән ки, әкинчиликдә машын «*истеһсалы* азачыг да олса (sic!) ингилабиләшдирә билмәз» (Булгаков, I, 43—44; һәм дә бурада кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасы мүтәхәссисләриндән ситатлар кәтирилир, лакин бу мүтәхәссисләр анчаг кәнд тәсәррүфаты машынлары илә сәнаје машынлары арасындакы нисби фәргдән бәһс едирләр), јахуд дејәсән ки, «машын бурада нәинки ишчини өзү үчүн бир әлавәјә (?) чевирә билмәз, һətта ишчи бурада әввәлки кими јенә дә просесдә рәһбәр рол ојнамагда галыр» (44) — мәсәлән, тахылдөјән машына дәрз атанын ролу?

Ч-б Булгаков кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасы вә кәнд тәсәррүфаты иғтисадијјаты мүтәхәссисләринин (Фүлинкин, Перелсин) чыхартдыглары нәтичәләрин әксинә олараг Штумпфејә вә Кутслебә (хырда тәсәррүфатын ири тәсәррүфатла рәгабәт апармаға габил олдуғундан јазанлара) әсасланыб бухар котанынын үстүнлүјүнү зәифләтмәјә чалышыр, һәм дә белә дәлилләр кәтирилир ки, куја бухар котаны илә шумланан торпаг хүсуси кејфијјәтли торпаг* олмалыдыр вә «маликанәләр олдугча бөјүк олмалыдыр» (ч. Булгаковун фикринчә, бу дәлил хырда тәсәррүфатын әлејһинә дејил, бухар котанынын әлејһинәдир!), дејилир ки, торпаг *12 дүјм* дәринликдә шумландыгда иш һејваны ишләдилмәси бухардан *учуз* отурур вә с.

* Һертс хүсусән «галибләрә» мәхсус бир әда илә бунда исрар едиб белә бир «мүгләг» мүһакимәнин дүзкүн олмадығыны сүбут етмәк истәјир (S. 65, русча тәрчүмәси 156) ки, бухар котаны «һәр чүр шəраитдә» иш һејваны илә ишләдилән котандан јүксәкдир. Бах бу мәһз ачыг гапыны дөјмәјә бәнзәр!

Чилдләрлә китаб јазыб бу кими дәлилләрлә долдурмаг олар, лакин бунларла нә бухар котанынын торпағы олдугча дәрин (һәтта 12 дүјмдән дә дәрин) шумламаға имкан вермиш олдуғуну, нә дә онун бөјүк сүр'әтлә тәтбиг олундуғуну тәкзиб етмәк олмаз: Инкилтәрәдә 1867-чи илдә јалныз 135 маликанә бухар котаны ишләдирди, 1871-чи илдә исә 2000-дән артыг бухар котаны ишләдилмәкдә иди (Каутски); Алманијада бухар котаны ишләдән тәсәррүфатларын сајы 1882-чи илдән 1895-чи илә дәк 836-дан 1696-ја чатмышды.

Кәнд тәсәррүфаты машынлары мәсәләсиндә Ч. Булгаков «кәнд тәсәррүфаты машынлары һаггында хүсуси монографијанын мүәллифи» адландырдығы (I, 44) Фр. Бензингдән дәфәләрлә ситат кәтирир. Ч-б Булгаковун *нечә* ситат кәтирдијини вә онун көстәрдији шаһидләрин *нечә* онун өз әлејһинә чыхдыгларыны бурада гејд етмәсәк, бөјүк һагсызлыг оларды.

Ч-б Булгаков сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән даһа сүр'әтлә артмасы һаггында Марксын «конструксијасынын» әкинчилијә тәтбиг едилә билмәмәсини иддиа едәрәк, әкинчилијин мәһсулдарлығы артдыгча даһа чох иш гүввәси сәрф етмәк лазым кәлдијини сөјләјир вә әзчүмлә, Бензингин һесабламасыны ситат кәтирир. 60 һектар саһәдә «мүхтәлиф системли тәсәррүфатларда инсан әмәјинә олан үмуми тәләбат белә̀дир: үчтарлалы тәсәррүфатда —712 иш күнү; норфолк новбәли әкин тәсәррүфатында —1615 иш күнү; хејли мигдарда чүғундур истеһсал едилән новбәли әкин тәсәррүфатында—3179 иш күнү». (*Franz Bensing*. «Der Einfluss der landwirtschaftlichen Maschinen auf Volks- und Privatwirtschaft», Breslau, 1897, S. 42*. Булгаков, I, 32.) Бәдбәхтлик јалныз орасындадыр ки, Бензинг бу һесаблама илә мәһз машынларын ролунун артдығыны сүбут етмәк истәјир: Бензинг бу рәгәмләри Алманијанын бүтүн кәнд тәсәррүфатына тәтбиг

* — *Франс Бензинг.* «Кәнд тәсәррүфаты машынларынын халг тәсәррүфатына вә хүсуси саһибкар тәсәррүфатына тә'сири». Бреславл, 1897, сәһ. 42. *Ред.*

етмәклә һесаблајыб көстәрир ки, мөвчуд кәнд тәсәррүфаты фәһләләри анчаг үчтарлалы систем шәраитиндә торпаглары бечәрмәк үчүн кифајәт едәрди вә демәли, машын ишләдилмәсәјди, нөвбәли әкин тәтбиги үмумијјәтлә *гејри-мүмкүн* оларды. Көһнә үчтарлалы әкин кениш јер тутдуғу заман машынларын демәк олар һеч ишләдилмәдији мә'лум олдуғуна көрә, Бензингин һесабламасы, ч. Булгаковун сүбут етмәк истәдиҝинин *әксини* сүбут едир; јә'ни бу һесаблама сүбут едир ки, әкинчилијин мәһсулдарлығы һөкмән, сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән даһа сүр'әтлә артмасы илә әлагәдар олараг артмалы иди.

Ч-б Булгаков башга бир јердә, «машынын е'мал сәнајесиндәки ролу илә әкинчиликдәки ролу арасында әсаслы (sic!) фәрг олдуғуну» иддиа едиркән Бензингин ашағыдакы сөзләрини ситат кәтирир: «кәнд тәсәррүфаты машынлары истеһсалы сәнаје машынлары кими һәдсиз дәрәчәдә јүксәлдә билмәз...» (I, 44). Бурада да ч. Булгаковун иши дүз кәтирмир. Бензинг әкинчилик машынлары илә сәнаје машынлары арасында әсла «әсаслы» олмајан бу фәрги «Кәнд тәсәррүфаты машынларынын үмуми кәлирә тә'сири» адландырылан VI фәслин әввәлләриндә гејд едир. Бензинг хүсуси кәнд тәсәррүфаты әдәбијјатынын һәр бир ајрыча машын нөвү һаггында вердији мә'луматы вә хүсуси анкет васитәси илә өзүнүн топладығы мә'луматы әтрафлы арашдырыб белә бир үмуми нәтичә әлдә едир: әлдә едилән үмуми кәлир бухар котаны ишләдилдикдә 10 фаиз, чәркәви сәпин машыны ишләдилдикдә —10 фаиз, тахылдөјән машын ишләдилдикдә —15 фаиз артыр, бундан башга, чәркәви сәпиҹ машыны тохума 20 фанз гәнаәт едир вә анчаг картоф јығымы үчүн машын ишләдилдикдә үмуми кәлирин 5 фаиз азалмасы мүшаһидә олунур. Ч-б Булгаковун «һәр һалда бухар котаны, онун һаггында мүсбәт техники мүлаһизәләр көстәрилә билән јеканә кәнд тәсәррүфаты машыныдыр» (I, 47—48) дејән иддиасыны, *һәр һалда,* ч. Булгаковун бурадача еһтијатсызлыгла истинад етдији һәмин Бензингин өзү тәкзиб едир.

Бензинг кәнд тәсәрруфатында машынларын әһәмијјәтинә даир мүмкүн гәдәр дүрүст вә мүкәммәл тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә, машын ишләтмәјән, бир машын, ики вә и. а. машын ишләдән вә нәһајәт, һәр чүр ән мүһүм машынлар тәтбиг едән, о чүмләдән һәм бухар котаны ишләдән, һәм кәнд тәсәрруфаты дәмирјол голларындан (Feldbahnen) истифадә едән тәсәррүфатларын әлдә етдикләри нәтичәләрә даир бир сыра ән мүфәссәл һесабламалар верир. Мә'лум олур ки, машын ишләдилмәјән тәсәрруфатда үмуми кәлир = 69 040 марка, хәрч = 68 615 марка, халис кәлир = 425 марка вә ја һәр һектардан 1,37 маркадыр, бүтүн ән мүһүм машынлар ишләдилдикдә исә үмуми кәлир = 81 078 марка, хәрч = 62 551,5 марка, халис кәлир = 18 526,5 марка, јә'ни һәр һектардан 59,76 маркадыр, јә'ни *гырх дәфәдән дә чох јүксәкдир.* Бу һәлә тәкчә машынларын тә'сиридир, зира тәсәрруфатын системи дәјишилмәз фәрз олунмушдур! Бензингин јенә дә һәмин һесабламаларындан көрүндүјү кими машын тәтбиги нәтичәсиндә сабит капиталын бөјүк мигдарда артмасы вә дәјишән капиталын (јә'ни иш гүввәсинә сәрф олунан капиталын вә фәһләләрин өз сајынын) *азалмасы* өзлүјүндә ајдын бир шејдир. Бир сөзлә, Бензингин әсәри ч. Булгаковун дедикләрини тамамилә һечә чыхарыр вә һәм әкинчиликдә ири тәсәрруфатын үстүнлүјүнү, һәм дә дәјишән капитал һесабына сабит капиталын артмасы ганунунун әкинчилијә тәтбиг едилә билмәсини сүбута јетирир.

Ч-б Булгаков илә Бензинги јахынлашдыран тәкчә бир чәһәт вардыр: бу да ондан ибарәтдир ки, Бензинг халис буржуа нөгтеји-нәзәриндә дурур, капитализмә хас олан зиддијјәтләри гәтијјән баша дүшмүр вә машынларын фәһләләри сыхышдырыб арадан чыхармасына вә саирәјә гајғысызчасына көз јумур. Алман профессорларының бу мө'тәдил вә сәлигәли шакирди дә Маркс һаггында ч. Булгаков кими киилә данышыр. Јалныз Бензинг даһа ардычылдыр: о, Марксы үмумијјәтлә, һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједә «машынларын дүшмәни» адландырыр, дејир ки, куја Маркс

«фактлары тәһриф едәрәк», машынларын фәһләләрә зәрәрли тә'сириндән данышыр вә үмумијјәтлә машынлара һәр чүр бәлалар иснад верир (Bensing, I. c., S. 4, 5, 11*). Чl-б Булгаковун Бензингә мүнасибәти, ч. «тәнгидчиләрин» буржуа алимләриндән нәләри көтүрдүкләрини вә онларын нәләрә бармагарасы бахдыгларыны бизә дөнә-дөнә көстәрир.

Һертсин «тәнгидинин» нә чешид «тәнгид» олдуғу ашағыдакы мисалдан кифајәт гәдәр ајдын көрүнүр: 149-чу сәһифәдә (русча тәрчүмәси) о, Каутскини «фелјетон үсуллары ишләтмәкдә» тәгсирләндирир вә машын ишләтмәкдә ири тәсәррүфатын үстүнлүкләри һаггында мүддәаны 150-чи сәһифәдә ашағыдакы дәлилләрлә «тәкзиб едир»: 1. ширкәтләр васитәси илә машын алмаг хырда тәсәррүфатлара да *мүјәссәрдир*. Билирсинизми, бу һал, ири тәсәррүфатларда машынларын даһа кениш тәтбиг олунмасы *фактыны* тәкзиб едирмиш! Ширкәт бирләшмәси хејринин кимә даһа чох *мүјәссәр* олдуғу һаггында биз икинчи очеркдә Һертслә ајрыча сөһбәт едәчәјик. 2. Давид «Sozialistische Monatshefte»дә[73] (V, 2) көстәрмишдир ки, хырда тәсәррүфатларда машын ишләдилмәси «кениш јајылмышдыр вә күчлү сүрәтдә артмагдадыр... чәркәви сәпин машынына һәтта чох хырда тәсәррүфатларда да тез-тез (sic!) тәсадүф олунур. Отчалан машынлар вә дикәр машынлар да бунун кими» (S. 63, русча тәрчүмәсинин 151-чи сәһифәси). Әкәр охучу Давидин мәгаләсинә** мүрачиәт етсә көрәр ки, Давид, машын ишләдән тәсәррүфатларын һәмин група аид бүтүн тәсәррүфатлара фаиз нисбәтини көтүрмәк дејил (ајдындыр ки, Каутски фаиз нисбәтини көтүрүр), бу тәсәррүфатларын сајына даир *мүтләг рәгәмләри* көтүрүр.

1895-чи илдә бүтүн Алманијаја аид олан һәмин рәгәмләри мүгајисә едәк***.

---

* — loco citato — ситат кәтирилән јердә, сәһ. 4, 5, 11. *Ред.*

** Давидин «Сосиализм вә кәнд тәсәррүфаты» (СПБ. 1906) китабында бу јанлыш үсул тәкрар олунмушдур (сәһ. 179). (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред.*).

*** «Stat. d. D. R.», 112. Bd., S. 36*.

Тәсәррүфат группалары	Тәсәррүфатларын чәми	О чүмләдән машын ишләдәнләр					
		сәпин машынлары	%	чәркәви сәпин машынлары	%	Отчалан вә тахылбичән машынлар	%
2 ha* гәдәр	3 236 367	214	0,01	14 735	0,46	245	0,01
2— 5 „	1 016 318	551	0,05	13 088	1,29	600	0,06
5— 20 „	998 804	3 252	0,33	48 751	4,88	6 746	0,68
20—100 „	281 767	12 091	4,29	49 852	17,69	19 535	6,93
100 ha вә даһа артыг	25061	12 565	50,14	14 366	57,32	7 958	31,75
Чәми	5 558 317	28 673	0,52	140 792	2,54	35 084	0,63

Көрүрсүнүзмү ки, бу чәдвәл сәпин машынларына вә отчалан машынлара «һәтта чох хырда тәсәрруфатларда да» «тез-тез» тәсадүф олундуғу һаггында Давидин вә Һертсин дедикләрини нечә сүбут едир? Һәм дә әкәр Һертс «Каутскинин идднасы статистика чәһәтдән әсла тәнгидә лајиг дејил» дејә «нәтичә» чыхарырса, о һалда биз һәгигәтән фелјетон үсулларыны кимдә көрүрүк?

Бир гәрибә һал олараг гејд етмәк лазымдыр ки, машын ишләтмәкдә ири тәсәрруфатын үстүнлүјүнү инкар едән, белә ишклә дә хырда тәсәрруфатда һәддән артыг әмәк сәрф олунмасы вә истеһлакын кифајәт гәдәр олмамасы фактыны инкар едән «тәнгидчиләр», ишин һәгиги вәзнјјәтиндән бәһс етмәк лазым кәлдикдә (вә онлар өз «башлыча вәзифәләрини», јә'ни «ортодокс» марксизми рәдд етмәк вәзифәләрини унутдугда) өзләри амансыз бир сурәтдә өзләрини батил едирләр. Мәсәлән, ч. Булгаков өз китабының II чилдиндә (сәһ. 115) дејир: «Ири тәсәрруфат һәмишә капиталдан хырда тәсәрруфата нисбәтән даһа интенсив истифадә едир, буна көрә дә, тәбии олараг, чаилы иш гүввәсинә нисбәтән истеһсалын механики амилләрини даһа үстүн тутур». Бу чәһәт, доғрудан да, тамамилә «тәбиидир» ки, ч. Булгаков, бир «тәнгидчи» олмаг е'тибары илә, ч. Струве вә ч. Туган-Барановскинин ардынча кедиб вулгар игтисада мејл едәрәк механики «истеһ-

* — һектар. *Ред.*

сал *амилләрини»* чаилы амилләрә гаршы гојур. Лакин ири тәсәрrүфатын үстүнлүјүнү онун белә еһтијатсызлыгла инкар етмәси тәбии идими?

Кәнд тәсәрrүфаты истеһсалындакы тәмәркүзләшмә һаггында ч. Булгаков анчаг «тәмәркүзләшмәнин мистик гануну» вә б. к. ифадәләр ишләдир. Лакин онун Инкилтәрә мә'луматына мүрачиәт етмәси лазым кәлир вә мә'лум олур ки, фермаларын тәмәркүзләшмәјә мејл етмәси 50-чи илләрдән та 70-чи илләрин ахырларынадәк давам етмишдир. Ч-б Булгаков јазыр: «Хырда истеһлак тәсәрrүфатлары даһа ири тәсәрrүфатлар һалында бирләширдиләр. Торпаг саһәләрinin *бу* бирләшдирилмәси һеч дә ири истеһсал илә хырда истеһсал арасында мүбаризәнин нәтичәсидејилдир (?), бу, лендлордларын олдугча ашағы рента верән бир нечә хырда тәсәрrүфаты бөјүк рента верә биләчәк ири тәсәрrүфат һалында бирләшдирмәклә өз ренталарыны јүксәлтмәк јолундакы дүшүнчәли (!?) сә'јләриндән ирәли кәлир» (I, 239). Охучу, баша дүшүрсүнүзмү: ири истеһсалын хырда истеһсала гаршы мүбаризәси **дејил,** аз кәлирли олан хырда истеһсалы ири истеһсалын **мәһз** сыхышдырыб арадан чыхармасыдыр? «Бир һалда ки тәсәрrүфат капиталист үсулу илә гурулмушдур, шүбһәсиздир ки, ири капиталист тәсәрrүфатынын хырда капиталист тәсәрrүфатына нисбәтән мүәјјән һүдуд даирәсиндә шәксиз үстүнлүкләри вардыр» (I, 239—240). Әкәр бу шәксиздирсә, онда бәс нә сәбәбә ч. Булгаков бу гәдәр курулту гопарыр, ири вә хырда истеһсал һаггында өз фәслини («Аграр мәсәләси»ндә): «Кәнд тәсәрrүфаты нә гәдәр чох капиталистләширсә, ири истеһсал илә хырда истеһсалдакы техника арасында олан кејфијјәт фәргини бир о гәдәр артырыр» сөзләри илә *башлајан* Каутскијә гаршы («Начало»да) курулту гопармышды?

Лакин Инкилтәрәдә әкинчилијин јалныз чичәкләнмә дөврү дејил, бөһран дөврү дә хырда тәсәрrүфат үчүн әлверишсиз нәтичәләр верир. Комиссијаларын ахырынчы илләрә аид һесабатлары «тәәччүб едиләчәк бир тә'кидлә сүбут едир ки, бөһранын ағырлыгы ән чох мәһз хырда тәсәрrүфат саһибләринин үзәринә

дүшмүшдүр» (I, 311). Һесабатлардан биринде хырда мүлкиҗҗәтчиләр һаггында деҗилир: «Онларын евләри фәһләләрин орта коттечиләриндән писдир... Онларын һамысының ишчи олдугча ағыр вә иш вахтлары фәһләләрин иш вахтындан хејли узундур, һәм дә онлардан чоху деҗир ки, бизим мадди вәзиҗҗәтимиз фәһләләрин мадди вәзиҗҗәти гәдәр јахшы деҗилдир, биз онлар гәдәр јахшы јашамырыг вә чох аз һалларда дилимизә тәзә әт дәҗир»... «Ипотек борчлары алтында инләҗән јоменләр бириичи мәһв олмушлар» (I, 316)... «Онлар һәр шеҗә гәнаәт едирләр, фәһләләр ичәрисиндә исә бу һал чох азларында тәсадүф олунур»... «Хырда фермерләр өз аилә үзвләринин өдәнилмәҗән әмәҗиндән истифадә етдикләри мүддәтдә һәлә бир нөв доланырлар»... «Хырда фермерин ишчидән сон дәрәчә ағыр јашадығыны бураја әлавә етмәҗә чәтин ки ещтиҗач вардыр» (I, 320—321). Бу парчалары гејд етмәкдән мәгсәдимиз одур ки, охучу ч. Булгаковун чыхардығы ашағыдакы нәтичәнин дүзкүн олуб-олмадығыны кәсдирә билсин: «Аграр бөһраны дөврүнә гәдәр саламат галмыш тәсәрруфатларын амансыз бир сурәтдә варҗохдан чыхмасы анчаг (!!), бу кими һалларда хырда истеһсалчыларын ири истеһсалчылара нисбәтән даһа тез мәһв олдугуну көстәрир, буидаи артыг һеч бир шеј көстәрмир (sic!!). Бурадан онларын үмуми игтисади јашајыш габилиҗҗәти һаггында үмуми бир нәтичә чыхармаг гәтиҗҗән мүмкүн деҗилдир, зира һәмин дөврдә Инкилтәрәиин бүтүн әкинчилиҗинин ифласа уғрадығы ашкара чыхмышдыр» (I, 333). Көрүрсүнүзмү, нә јахшыдыр? Һәм дә ч. Булгаков кәндли тәсәрруфатының ишкишафынын үмуми шәраити һаггындакы фәсилдә бу көзәл мүһакимә үсулуну һәтта үмумиләшдириб деҗир: «Гиҗмәтләрин гәфләтән дүшмәси истеһсалын бүтүн формаларына (бүтүн формаларына?) ағыр тә'сир көстәрир, лакин капитал чәһәтдән ән зәиф олан кәндли истеһсалы, тәбиидир ки, ири истеһсалдан аз давамлыдыр (бу исә һәмин истеһсалын үмуми јашајыш габилиҗҗәти мәсәләсинә азачыг да олса тохунмур)» (II, 247). Демәли, капитализм чәмиҗҗәтиндә капитал чәһәтдән

зәиф олан тәсәррүфатлар аз давамлы олур, лакин бу онларын «үмуми» јашајыш габилијјәтинә тохунмур!

Һертсин мүһакимәсиндә дә ардычыллыг мәсәләси бундан јахшы дејилдир. Һертс Каутскини (јухарыда характеристика вердијимиз үсулларла) «тәкзиб едир», лакин Америкадан бәһс олундугда, орадакы ән ири тәсәррүфатларын үстүнлүјүнү е'тираф едир, чүнки бу тәсәррүфатлар «даһа артыг дәрәчәдә машын тәтбиг олунмасына» имкан верир, «бизим парсел тәсәррүфатымыз исә буна имкан вермир» (S. 36, русча тәрчүмәси 93); о е'тираф едир ки, «Авропа кәндлиси чох заман өз тәсәррүфатында гәдим, көһнә истеһсал үсуллары илә ишләјәрәк бир парча чөрәк газанмаг үстүндә бир фәһлә кими әзаблашыр (robotend) вә јахшы һәјата доғру чан атмыр» (јенә орада). Һертс үмумијјәтлә буну да е'тираф едир ки, «хырда тәсәррүфат ири тәсәррүфата нисбәтән даһа чох әмәк сәрф едир» (S. 74, русча тәрчүмәси 177); Һертс бухар котанынын тәтбиги нәтичәсиндә мәһсулун артмасы һаггындакы мә'луматы мүвәффәгијјәтлә ч. Булгакова да көстәрә биләрди (S. 67—68, русча тәрчүмәси 162—163) вә с.

Кәнд тәсәррүфаты машынларынын әһәмијјәтинә дair бизим тәнгидчиләрин нәзәри бахышларынын мүтәрәддидлијн илә тәбии сурәтдә әлагәдар олан чәһәт ондан ибарәтдир ки, һәмин тәнгидчиләр машынлара зидд әлвали-руһијјәдә олан аграрнларын халис мүртәче нәтичәләрини ачызлыкла тәкрар едирләр. Доғрудур, бу инчә мәсәләдә Һертс һәлә әсла гәтијјәтли дејилдир; о, кәнд тәсәррүфатында машын тәтбигинин гаршысына чыхан «чәтинликләрдән» бәһс едәрәк дејир: «сөјләнилән фикирләрә көрә, гышда о гәдәр бош вахт галыр ки, тахылын әл илә дөјүлмәси даһа әлверишли олур» (S. 65, русча тәрчүмәси 156—157). Көрүндүјү үзрә, Һертс бурада өзүнә мәхсус мәнтиглә белә бир нәтичә чыхармаг фикриндәдир ки, бу факт хырда истеһсала гаршы дејил, машын тәтбиги јолундакы капиталист әнкәлләринә гаршы дејил, машынлара гаршыдыр! Ч-б Булгаков исә наһаг јерә Һертси төһмәтләндириб демир ки, о «өз партијасынын фикри илә һәддән артыг бағлыдыр» (II, 287). Русија про-

фессору, әлбәттә, бу чүр һәгарәтли «әлагәләрдән» јүксәкдә дурур вә тәкәббүрлә дејир: «Кениш јајылмыш, хүсусән марксист әдәбијјатында кениш јајылмыш олуб һәр чүр машында тәрәгги көрмәк лүзумуну ирәли сүрән мөвһуматдан мәи чох узағам» (I, 48). Тәәссүф ки, бу дәбдәбәли мүһакимәдәки фикир вүс'әти коикрет нәтичәләрә гәтијјән үјғун кәлмир. Ч-б Булгаков јазыр: «Бухарла ишләјән тахылдөјән машын јығын-јығын фәһләләри гышда ишдән мәһрум етдијинә көрә, шүбһәснз ки, фәһләләр үчүн бөјүк бәла иди вә техникадан көтүрүлән фајда буну өдәмирди*. Буну һабелә Голтс да көстәрир вә һətта утопик бир арзу да ирәли сүрүр» (II, 103); бу арзу, Голтсун јаздығына көрә, «кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн, һабелә өлкәдән вә өлкә дахилиндә көчмә һалларыны азалтмаг үчүн» (өзүмүздән әлавә едәк ки, Голтс өлкә дахилиндә көчмә һаллары дедикдә, јәни шәһәрләрә көчмәни нәзәрдә тутур) тахылдөјән машынын, хүсусән бухарла ишләјән тахылдөјән машынын тәтбигини *мәһдудлашдырмагдан* ибарәтдир.

Охучуја хатырладаг ки, Каутски дә өз «Аграр мәсәләси» әсәриндә Голтсун мәһз бу идејасыны гејд етмишдир. Буна көрә дә, марксизм мөвһуматы ичиндә батыб галмыш олан мәһдуд ортодоксун конкрет игтисад (машынларын әһәмијјәти) вә конкрет сијасәт (бәлкә мәһдудлашдырмалы?) мәсәләсинә мүнасибәтини «критисизмин» бүтүн рүһуиу көзәлчә гаврамыш олан мүасир тәнгидчинин һәмин мәсәләјә мүнасибәтн илә мүгајисә етмәк марагсыз олмаз.

Каутски дејир («Agrarfrage», S. 41) ки, Голтс тахылдөјән машына хүсуси бир «зәрәрли тә'сир» иснад верир; о дејир ки, бу машын кәнд фәһләләринин гышдакы әсас ишини әлләриндән алыр, онлары шәһәрләрә говур, кәндләрдә әһалинин сејрәкләшмәсини күчләндирир. Буна көрә дә Голтс тахылдөјән машынын

* Мүгајисә ет: I чилд, сәһ. 51: «...бухарла ишләјән тахылдөјән машын... онсуз да ишин аз олдуғу гыш дөврүнүн башлыча ишини ичра едир (буна көрә дә һәмин машынын бүтүн (sic!!) кәнд тәсәррүфаты үчүн фајдасы чох шүбһәлидир; биз бу фактла һәлә јенә гаршылашачағыг)».

тәтбигинн мәһдудлашдырмағы тәклиф едир; Каутски әлавә едиб дејир ки, Голтс буну «заһирән кәнд фәһләләриннн хејринә», һәгигәтдә исә мүлкәдарларын хејринә тәклиф едир, Голтсун өз дедији кимн, «тахылдөјән машынларын тәтбигинин бу чүр мәһдудлашдырылмасындан һәмин мүлкәдарлара дәјән зәрәр — дәрһал олмаса да, кәләчәкдә — јај заманы фәһләләрин сајынын артмасы нәтичәсиндә артыгламасы илә өдәнилмиш олачагдыр». Каутски сөзүнә давам едәрәк дејир: «Хошбәхтликдән фәһләләрә гаршы бу мүһафизәкар хејирхаһлыг мүртәче утопијадан башга бир шеј дејилдир. Тахылдөјән машын «дәрһал» о гәдәр фајда верир ки, мүлкәдарлар «кәләчәкдә» көтүрәчәкләри мәнфәәт хатириндә ону ишләтмәкдән имтина едә билмәзләр. Буна көрә дә тахылдөјән машын өз ингилаби ишини көрмәкдә давам едәчәкдир: бу машын кәнд фәһләләрини шәһәрләрә говачаг, буна көрә дә, бир тәрәфдән, кәнддә әмәк һаггынын јүксәлмәси үчүн, дикәр тәрәфдән дә, кәнд тәсәрруфаты машынгајырмасынын даһа да инкишафы үчүн күдрәтли бир васитә олачагдыр».

Мәсәләнин сосиал-демократ вә аграри тәрәфиндән бу чүр гојулушуна ч. Булгаковун мүнасибәти сон дәрәчә сәчијјәвидир: бу мүнасибәт, үмумијјәтлә бүтүн мүасир «тәнгидин» пролетариат партијасы илә буржуа партијасы арасында тутдуғу мөвгејин кичичик бир нүмунәсидир. Тәнгидчи, әлбәттә, о гәдәр дә мәһдуд вә о гәдәр дә сәтһи дејилдир ки, синфи мүбаризә нөгтеји-нәзәринә вә капитализмин бүтүн ичтиман мүнасибәтләри ингилабиләшдирмәси нөгтеји-нәзәринә кечсин. Лакин, дикәр тәрәфдән, бизим тәнгидчи «ағыллан-мыш» олса да, — јенә дә онун «чаван вә ахмаг» олуб марксизм мөвһуматына шәрик олдуғу заманларын хатираты, — машынын «*бүтүн* кәнд тәсәрруфаты үчүн» зәрәрли олмасы фикриндән тамамилә әсаслы вә ардычыл сүрәтдә: ону гадаған етмәли! — арзусуну ирәли сүрмәк нәтичәсинә кәлән өз јени јолдашы аграрнин програмыны бүтүнлүклә гәбул етмәсинә мане олур. Нәтичәдә бизим мәрһәмәтли тәнгидчи ики баг-

лама отун арасында галан Буридан ешшәјннин вәзијјәтинә дүшүр[74]: бир тәрәфдән о, синфи мүбаризәни анламаг габилијјәтини тамамилә итирмишдир вә инди машынларын «*бүтүн* кәнд тәсәррүфаты» үчүн зәрәрли олмасындаи данышараг унудур ки, *бүтүн* мүасир кәнд тәсәррүфатына биринчи нөвбәдә, јалныз өз мәнфәәтләрини дүшүнән саһибкарлар рәһбәрлик едирләр, — о өзүнүн марксист олдуғу «кәнч јашларыны» о дәрәчәдә унутмушдур ки, тамамилә мә'насыз олан белә бир суал верир: машынын техники хејри онун фәһләләрә зәрәрли тә'сирини «өдәјирми» (бу зәрәрли тә'сири көстәрән исә јалныз бухарла ишләјән тахылдөјән машын дејилдир, бухар котаны да, отчалан машын да, дәнтәмизләјән машын да вә башгалары да бу чүр зәрәрли тә'сир көстәрир)? О һәтта әслиндә аграринин фәһләни һәм јајда, һәм дә гышда даһа чох әсарәт алтына алмаға чалышдығыны да көрмүр. Лакин дикәр тәрәфдән о, көһнәлмиш «еһкамчы» фикрини дә тутгун бир сурәтдә хатырлајыр кн, машынларын гадаған едилмәси — утопијадыр. Јазыг ч. Булгаков, көрәсән бу хошакәлмәз вәзијјәтдән гуртула биләчәкми?

Гејд етмәк мараглыдыр ки, тәнгидчиләримиз кәнд тәсәррүфаты машынларынын әһәмијјәтини һәр васитә илә зәифләтмәјә чалышыркән вә һәтта «торпағын мүнбитлијинин азалмасы ганунуну» ирәли сүрүркән, електротехниканын әкинчиликдә һазырламагда олдуғу јени техники чеврилиши хатырлатмағы унутмушлар (ја да гәсдән истәмәмишләр). Каутски исә, — ч. П. Масловун һәддиндән артыг наһаг дедијинә көрә, «әкинчиликдә мәһсулдар гүввәләрин һансы истигамәтдә инкишаф етдијини әсла мүәјјән етмәјәрәк, бөјүк бир сәһв бурахан» («Жизи», 1901, № 3, сәһ. 171) һәмин Каутски исә, — әксинә, әкинчиликдә електрикин әһәмијјәтини һәлә 1899-чу илдә көстәрмишдир («Agrarfrage»). Кәләчәк техники чеврилишин әламәтләри инди артыг даһа ајдын мејдана чыхмагдадыр. Әкинчиликдә електротехниканын әһәмијјәтини нәзәри чәһәтдән ишыгландырмаг төшәббүсләри едилир (бах: Dr. Otto Pringsheim. «Landwirtschaftliche Manufaktur

und elektrische Landwirtschaft», Brauns Archiv*, XV, 1900. S. 406—418, habelə K. Kautskinin məgaləsi — «Neue Zeit»[75] XIX, 1, 1900—1901, № 18, «Die Elektrizität in der Landwirtschaft»**); əzlərinin elektrik tətbiq etmək təcrübələrini təsvir edən əməli iş sahibləri mülkədarlarын sələri eşidilir (Pringsheim, öz təsərrüfatında apardığı təcrübədən danışan Adolf Zejffertelдin kitabından sitat kətirir); bu mülkədarlar elektriki əkinçiliyin mədaxilini jenidən artyracaq bir vasitə hesab edirlər, onlar hökuməti və mülkədarları mərkəzi elektrik stansijalarы gurmağa və kəndin təsərrüfat sahibləri üçün çoxlu miqdarda elektrik güvvəsi istehsal etməjə çağırırlar (Königsbergdə keçən il Şərqi Prussija mülkədarı P. Makын kitabı çıxmışdır — P. Mack. «Der Aufschwung unseres Landwirtschaftsbetriebes durch Verbilligung der Produktionskosten. Eine Untersuchung über den Dienst, den Maschinentechnik und Elektrizität der Landwirtschaft bieten»***).

Pringsheim, bizim nəzərimizcə, çox düzkün olaraq göstərir ki, müasir əkinçilik — onun texnikasının və hətta, demək olar, iqtisadijjatının da ümumi səviyjəsinə görə — Marksın sənajedə «manufaktura» adlandırdığı birinci mərhələsinə jaxınlaşır. Əl əməjinin və sadə kooperasijanın üstün jer tutması, maşınların tək-tük tətbiq olunması, istehsalın nisbətən kiçik həjmdə olması (əgər, misal üçün, bir müəssisənin ildə satdığı məhsulların məbləği nəzərə alınarsa), bazarın əksərijjət halda nisbətən kiçik olması, iri istehsalın hırda istehsalla əlaqəsi (kustarların iri manufaktura sahibinə münasibəti kimi, burada da hırda istehsal iri istehsala iş güvvəsi verir, — jaxud iri istehsal hırda istehsalın «jarımfabrikatını» satın alır, məsələn, iri

* — Д-р Отто Прингсхейм. «Кənd təsərrüfatы manufakturasы və elektrikləşdirilmiş kənd təsərrüfatы». Браунун архиви. *Ред.*

** — «Kənd təsərrüfatında elektrik». *Ред.*

*** — П. Мак. «Истеhсал хərclərini azaltmaq jolu ilə kənd təsərrüfatы istehsalımızın jüksəldilməsi. Maşın texnikası və elektrikin kənd təsərrüfatына köstərdiji xidmətlər haqqında tədqiqat». *Ред.*

сәнәкарлар хырда сәнәкарлардан чуғундур, малгара вә с. алыр), — бүтүн бу әламәтләр доғрудан да көстәрир ки, әкинчилик һәлә Марксын сөјләдији мә'нада әсил «машынлы ири сәнаје» пилләсинә чатмамышдыр. Әкинчиликдә һәлә вәһид бир мәһсулдар механизм һалында бирләшмиш олан «машынлар системи» јохдур.

Бу мүгајисәни, әлбәттә, шиширтмәк лазым дејилдир: бир тәрәфдән, әкинчилијин елә хүсусијјәтләри вар ки, бунларын арадан галдырылмасы гәтијјән мүмкүн дејилдир (биз чох узаг кәләчәкдә ола биләчәк проблематик бир имканы, јә'ни лабораторијада зүлали маддә вә гида һазырламаг имканыны кәнарда бурахырыг). Бу хүсусијјәтләр үзүндән әкинчиликдә машынлы ири сәнаје һеч бир заман сәнаје сәһәсиндәки хассәләрин *һамысына* малик олмајачагдыр. Дикәр тәрәфдән, мануфактураларда да сәнаједәки ири истеһсал инди хырда истеһсалдан кениш јер тутмуш вә хејли техники үстүнлүјә кәлиб чатмышдыр. Бу үстүнлүјү хырда сәнајечи узун мүддәт позмаға чалышараг иш күнүнү узатмыш вә тәләбаты азалтмышдыр ки, бу һал һәм кустар, һәм дә мүасир хырда кәндли үчүн чох сәчијјәви бир һалдыр. Мануфактурада әл әмәјинин кениш јер тутмасы хырда истеһсалын бу кими «гәһрәманчасына» тәдбирләр васитәси илә давам кәтирмәсинә һәлә бир гәдәр имкан верирди, — лакин буна алданан вә кустарын јашајыш габилијјәтинә малик олдуғуну сөјләјән (кәндлинин јашајыш габилијјәтиндән данышан индики тәнгидчиләр кими) адамларын дедикләрини чох кечмәдән, техники дурғунлуг һаггындакы «универсал гануну» позан «мүвәггәти мејл» тәкзиб етмиш олурду. Мисал үчүн, 70-чи илләрдә Москва губернијасындакы кустар тохучулуғуну тәдгиг едән рус тәдгигатчыларыны хатырладаг. Онлар дејирдиләр ки, памбыг парча тохучулуғунда әл илә ишләјән тохучунун иши битмишдир: машын үстүн кәлмишдир, ипәк тохучулуғу сәһәсиндә исә кустарлар һәлә давам кәтирә билирләр, бу сәһәдә машынлар һәлә һеч дә о гәдәр тәкмилләшмәмишдир. Ијирми ил кечди вә техника, хырда истеһсалын ихтијарында галмыш сон сығына-

чаглардан бирини дә онун әлиндән алды, бунунла да елә бил, — ешитмәк үчүн гулағы вә көрмәк үчүн көзү оланлара — деди ки, игтисадчы һәмишә ирәлијә бахмалыдыр, техникanын тәрәггиси тәрәфә бахмалыдыр, јохса о дәрһал керидә галмыш олар, зира ирәлијә бахмаг истәмәјән һәр кәс тарихә архасыны чевирмиш олур: бурада орта бир шеј јохдур вә ола да билмәз.

Прингсһејм тутарлы демишдир: «Әкинчиликдә хырда истеһсалла ири истеһсалын рәгабәтиндән дәм вуруб сјни заманда електротехникanын ролуна е'тинасызлыг көстәрән һертс кими мүәллифләр өз тәдгигатыны јенидән башламалы олачаглар»; онун бу сөзләри ч. Булгаковун икичилдлик әсәринә даһа ағыр бир зәрбәдир.

Електрик енержиси бухар гүввәсиндән учуздур, онун даһа чох бөлүнмәк габилијјәти вардыр, ону хејли асанлыгла чох бөјүк мәсафәләрә чатдырмаг олур, електрик енержиси тәтбиг едилдикдә машынлар даһа дүзкүн вә рәван ишләјир, — буна көрә дә електрик енержиси һәм дөјүм ишиндә, һәм шум ишиндә, һәм сағым ишиндә, һәм дә мал-гара үчүн јем доғрамаг ишиндә* вә саирәдә даһа чох асанлыгла тәтбиг олунур. Каутски Мачарыстан латифундијаларындан бирини тәсвир едир**; мәркәзи стансијадан маликанәнин һәр тәрәфинә, онун ән узаг јерләринә електрик енержиси чәкилмишдир, бурада електрик енержисиндән кәнд тәсәррүфаты машынларынын һәрәкәтә кәтирилмәси үчүн, чуғундур кәсмәк үчүн, су вурмаг үчүн, ишыг үчүн вә и. а. вә с. үчүн истифадә олунур. «29 метр дәринликдә гујудан 10 метр һүндүрлүкдә бир чәнә һәр күн 300 һектолитр су вурмаг вә 240 инәк, 200 бузов вә 60 иш өкүзү вә аты үчүн јем һазырламаг, јә'ни чуғундур кәсмәк, доғрамаг вә с. үчүн гышда ики чүт ат, јајда исә бир чүт ат ишләтмәк лазым кәлир вә бу 1500 гулденә отурурду. Инди атларын әвәзинә үч ат күчүндә вә беш ат күчүндә ики мотор ишләјир,

* «Кәнд тәсәррүфаты истеһсалында машынларын гәтијјән јол тапа билмәдији саһәләрин, мәсәлән, малдарлыг саһәсинин» (I, 49) олдуғундан чәсарәтлә вә әсассыз данышан чәсарәтли ч. Булгаковун нәзәринә.

** «Ири тәсәррүфатын латифундијаја чевирилмәсиндән» дәм вуран ч. Булгаковун бир даһа нәзәринә чатдырырыг!

бунларын ишләмәсинә, бүтүн хәрчләр нәзәрә алынмагла, 700 гулден сәрф олунур, јә'ни ат ишләдилмәсинә нисбәтән 800 гулден әскик төләб олунур» (Kautsky, I. c.). Мак бир атын бир күнлүк ишинин дәјәрини үч марка көтүрүр, ону електриклә әвәз етдикдә исә, һәмин иш 40—75 пфеннигә, јә'ни 400—700% учуз баша кәлир. О дејир ки, әкәр 50 ил вә ја даһа чох кечәндән сонра Алманијанын әкинчилијиндә $1^3/_4$ милјон ат електрик гүввәси илә әвәз едилсә (1895-чи илдә Алманијанын әкинчилијиндә тарла ишләри үчүн 2,6 милјон ат + 1,0 милјон өкүз + 2,3 милјон инәк, о чүмләдән 20 һа-дан артыг торпағы олан тәсәррүфатларда 1,4 милјон ат вә 0,4 милјон өкүз ишләдилирди), — онда хәрчләр 1003 милјон маркадан ениб 261 милјон марка оларды, јә'ни 742 милјон марка азаларды. Малгара үчүн јем верән чох бөјүк торпаг саһәсиндән инсанлардан өтрү јејинти мәһсуллары истеһсалы үчүн истифадә олунарды, ч-б Булгаковун «тәбиәт бәхшишләринин азалмасы», «чөрәк мәсәләси» вә с. илә горхутдуғу фәһләләрин јемәјини јахшылашдырмаг үчүн истифадә олунарды. Мак, даим електрик енержисиндән истифадә етмәк үчүн әкинчилијин сәнаје илә бирләшдирилмәсини тә'кидлә мәсләһәт көрүр, 20—25 километр мәсафәдә олан әтраф кәнд тәсәррүфаты саһибләринә енержи пајлајан 5 мәркәзи стансија електрик гүввәси верә биләчәк Мазур каналының чәкилмәсини мәсләһәт көрүр, ејни мәгсәд үчүн торфдан истифадә олунмасыны мәсләһәт көрүр, кәнд тәсәррүфаты саһибләринин бирләшдирилмәсини төләб едир: «анчаг техника илә вә ири капиталла ширкәт һалында бирләшмәклә бизим сәнаје саһәмизи јенидән мәнфәәтли бир саһәјә чевирмәк мүмкүндүр» (Mack, S. 48). Ајдындыр ки, јени истеһсал үсулларынын тәтбиги бир јығын чәтинликләрә раст кәләчәк вә раһат јолла дејил, әјри-үјрү јолларла ирәлиләјәчәкдир, лакин онун ирәлиләјәчәјинә вә әкинчилији ингилабиләшдирәчәјинин лабүдлүјүнә чәтин ки шүбһә ола билсин. Прингсһејм һаглы олараг дејир: «Гошгу һејванларынын бөјүк гисмини електрик моторлары илә әвәз едилмәси әкинчиликдә машынлар системи тәтбигинин мүмкүн ол-

масы демәкдир... Бухар күчүнүн едә билмәдикләриндә јәгин ки, електротехника наил олачагдыр, јә'ни кәнд тәсәррүфатыны көһнә мануфактурадаи мүасир ири истеһсала чевирәчәкдир» (I. c., p. 414).

Экинчиликдә електротехника тәтбигинин ири истеһсал үчүн нә гәдәр бөјүк бир гәләбә олачағы (гисмән инди олмасы) һаггында мүфәссәл бәһс етмәјәчәјик, — бу һал олдугча ајдындыр вә бунун үзәриндә тә'кид етмәјә дәјмәз. Јахшысы будур көрәк, мәркәзи електрик стансијасынын ишә салачағы «машынлар системинин» рүшејмләри мүасир тәсәррүфатлардан һансында мөвчуддур. Мә'лумдур ки, машынлар системи үчүн әввәлчә мүхтәлиф машынларын ишләдилиб тәчрүбәдә јохланылмасы, бир чох машынларын нүмунә олараг биркә ишләдилмәси лазымдыр. Бу суалын чавабыны биз Алманијада әкинчилик тәсәррүфатларынын 1895-чи ил 14 ијун сијаһысында тапырыг. Бурада һәр тәсәррүфат групунда өз машынларыны вә ја өзкә машынларыны ишләтмиш олан тәсәррүфатларын сајы һаггында мә'лумат верилир (ч. Булгаков икинчи чилдин 114-чү сәһифәсиндә һәмин мә'луматын бир һиссәсини гејд етмәклә вә бу мә'луматын *машынларын* сајына аид олдуғуну дүшүнмәклә сәһв едир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, өз машынларыны вә ја өзкә машынларыны ишләтмиш олан тәсәррүфатларын сајы һаггындакы мә'лумат, ајдын олдуғуна көрә, ири истеһсалын үстүнлүјүнү һәгигәтдә олдуғундан зәиф көстәрир. Ири тәсәррүфат саһибләринин чох заман өз машынлары олур. Хырда тәсәррүфат саһибләри исә бу машынлары артыг гијмәтлә кираја едиб ишләдирләр). Бу мә'лумат ја үмумијјәтлә машын ишләдилмәсинә, ја да ајрылыгда һәр бир машын нөвүнүн ишләдилмәсинә аиддир, буна көрә дә биз мүхтәлиф груплара мәнсуб тәсәррүфатлардан һәрәсинин *нә гәдәр* машын ишләтмиш олдуғуну мүәјјән едә билмирик. Лакин әкәр биз һәр бир ајрыча машын нөвү ишләтмиш олан бүтүн тәсәррүфатларын сајыны һәр бир груп үзрә чәмләсәк, һәр чүр кәнд тәсәррүфаты машынлары *ишләдилмәси һалларынын сајыны* әлдә етмиш оларыг. Бу үсулла ишләниб һазырлаимыш мә'луматы веририк; һәмин

мә'лумат әкинчиликдә «машынлар системинин» нечә һазырландығыны көстәрир:

Тәсәррүфатларын бөјүклүјү	Һәр 100 тәсәррүфата дүшүр	
	үмумијјәтлә к. т. машынлары ишләдән тәсәррүфатлар (1895)	бу вә ја дикәр к. т. машыны ишләдилмәси һаллары (1895)
2 ha гәдәр	2,03	2,30
2— 5 »	13,81	15,46
5— 20 »	45,80	56,04
20—100 »	78,79	128,46
100 ha вә даһа артыг	94,16	352,34
Чәми	16,36	22,36

Демәли, 5 һектарадәк торпағы олан хырда тәсәррүфатларда (бүтүн тәсәррүфатларын дөрддә үчүндән артығы, 5,5 милјон тәсәррүфатдан 4,1 милјону, ја'ни 75,5 фаизи бу чүр тәсәррүфатлардыр; лакин $32^1/_2$ милјон һектар торпағын анчаг 5 милјон һектары, ја'ни 15,6%-и һәмин тәсәррүфатларын әлиндәдир) һәр һансы кәнд тәсәррүфаты машынларының ишләдилмәси *һалларының* сајы (биз суд тәсәррүфаты үчүн олан машынлары да бурада һесабламышыг) тамамилә чүз'идир. Орта тәсәррүфатларда (5—20 ha) тәсәррүфатларын јарысындан азы үмумијјәтлә машын ишләдир, бурада һәр 100 тәсәррүфатда анчаг 56 һалда кәнд тәсәррүфаты машынлары ишләдилир. Јалныз ири капиталист истеһсалында* биз көрүрүк ки, тәсәррүфатларын *әксәријјәти* ($^3/_4$—$^9/_{10}$) машын ишләдир вә *машынлар системи јаранмаға башлајыр:* һәр тәсәррүфатда машын ишләдилмәси һалы бирдән артыгдыр. Демәли, һәр тәсәррүфатда бир нечә машын ишләдилир: мәсәлән, 100 ha-дан артыг торпағы олан тәсәррү-

* 5,5 милјон тәсәррүфатдан јалныз 0,3 милјонунун, ја'ни бүтүн тәсәррүфатларын 5,5%-нин 20 ha-дан артыг торпағы вардыр, лакин 32,5 милјон һектар торпағын 17,7 милјон һектары, ја'ни бүтүн кәнд тәсәррүфаты саһәсинин 54,4%-и онларын әлиндәдир.

фатларын һәрәси *4-ә гәдәр машын* ишләтмишдир (үмумијјәтлә машын ишләтмиш олан 94% тәсәррүфата гаршы 352%). 572 латифундијадан (1 000 һа вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлардан) 555-и машын ишләтмишдир; бурада машын ишләдилмәси һалларының 2 800 олмушдур, јә'ни тәсәррүфатларын *һәрәси беш машын* ишләтмишдир. Һансы тәсәррүфатларын «електрик» инкилабы һазырладығы вә һансы тәсәррүфатларын бу инкилабдан ән чох истифадә едәчәји брадан ајдын олур.

IV

ШӘҺӘРЛӘ КӘНД АРАСЫНДАКЫ ӘКСЛИЈИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ. «ТӘНГИДЧИЛӘРИН» ГАЛДЫРДЫҒЫ ТӘФӘРРҮАТ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Һертсдән ч. Чернова кечәк. Ч-б Черпов Һертс барәсиндә анчаг «сөһбәт етдијиндә» көрә, биз бурада Һертсин мүһакимә үсулларына (һабелә онун дедикләрини ч. Черновун башга шәкилдә тәкрар етмәси үсулларына) гысача характеристика вермәклә кифајәтләнәчәјик ки, сонра (кәләи очеркдә), «тәнгидчиләр» тәрәфиндән ирәли сүрүлән бә'зи јени фактик мә'луматын арашдырылмасына кечәк.

Һертсин нечә бир нәзәријјәчи олмасы һаггында *бирчә* мисал көстәрмәк кифајәтдир. Онун китабының лап башланғычында биз чох курултулу бир сәрләвһә илә верилән параграфа: «Милли капитализм анлајышы» параграфына раст кәлирик. Һертс нә аз, нә чох, капитализмин тә'рифини вермәк истәјир. О јазыр: «Биз, әлбәттә, онун елә бир халг тәсәррүфаты системи олдуғуну көстәрә биләрик ки, бу систем *һүгуги* чәһәтдән— тамамилә һәјата кечирилмиш шәхсијјәт вә мүлкијјәт азадлығы принсипләринә, *техники* чәһәтдән — кениш» (бөјүк?) «мигјасда истеһсала*, *ичтимаи* чәһәтдән —

* Ч-б В. Черпов белә тәрчүмә едир («Р. Б.» № 4, 132): «јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатмыш истеһсала». Беләликлә, алманча «auf grosser Stufenleiter» ифадәсини о белә «анламышдыр»!!

истеһсал васитәләрinин әсил истеһсалчылардан ајрылмасына, *сијаси* чәһәтдән — мүлкијјәт бөлкүсүнүн тәкчә игтисади әсасы үзүндән мәркәзи сијаси һакимијјәтин» (дөвләтин тәмәркүзләшмиш сијаси гүввәсинин?) «капиталистләр әлиндә олмасына әсасланыр» (русча тәрчүмәси, с. 37). Һертс дејир ки, бу тә'рифләр натамамдыр, бунларын мәһдудлашдырылмасы лазымдыр, дејир ки, мәсәлән, ев ишi вә хырда ичарә һәләлик һәр јердә ири истеһсал илә јанашы јашамагдадыр. «Капитализм, истеһсалын капиталистләр» (капитал саһибләри) «нәзарәти алтында» (һөкмраилығы вә иәзарәти алтында) «олдуғу бир системдир — дејә капитализмә верилән *реал* (sic!) тә'риф дә чох јарарлы дејилдир». Көрүрсүнүзмү, капитализм капиталистләрин һөкмранлығыдыр — дејә капитализмә верилән бу «реал» тә'риф иә көзәл тә'рифдир? Ајры-ајры әламәтләрин вә ајры-ајры «амилләри» һамысыны көстәрмәјә чалышмаг—инди чох дәбдә олан quasi*-реалист, һәгигәтдә исә еклектик бир һәрәкәт иә гәдәр сәчијјәвидир. Нәтичәдә, әлбәттә, тәк-тәк һадисәләрин бүтүн ајры-ајры әламәтләрini үмуми анлајыша дахил етмәк вә ја, әксинә, «сон дәрәчә мүхтәлиф һадисәләрлә тогғушмагдан чәкиимәк» јолунда көстәрилән бу мә'насыз тәшәббүс, — елмин нә олдуғуну һәтта азачыг да олса анламамағы көстәрән бу тәшәббүс — «нәзәријјәчини» о јерә кәтириб чыхарыр ки, ағачылар архасында мешәни көрмүр. Мәсәлән, Һертс әмтәә истеһсалы вә иш гүввәсиинин әмтәәјә чеврилмәси кими хырда бир чәһәти унутмушдур! Бунун әвәзиндә Һертс белә бир *кенетик* тә'риф үјдурмушдур ки, һәмин тә'рифи — мүәллифинә гулагбурмасы олараг — бүтүнлүклә вермәк лазымдыр; о дејир: капитализм «халг тәсәррүфатынын елә бир вәзијјәтидир ки, бу вәзијјәтдә азад дөврijjә, шәхсијјәт вә мүлкијјәт азадлығы принсипләринин һәјата кечирилмәси һәр бир ајрыча халг тәсәррүфатынын игтисади инкишафы вә емпирик шәраити илә мүәјјәи олунаи ән јүксәк (нисбәтән јүксәк) нөгтәјә чатмыш олур» (S. 10, русча тәрчүмәси 38—39 чох да

* — күја. *Ред.*

дүрүст дејилдир). Чl-б В. Чернов бу мә'насыз ибарәләри, әлбәттә, бөјүк бир ихласкарлыгла көчүрүр, онлара рәвнәг верир, бундан да башга, «Русскоје Богатство» охучуларына милли капитализм типләринин там отуз сәһифә боју «тәһлилини» тәгдим едир. Чох ибрәтамиз олан бу тәһлилдән бир сыра сон дәрәчә гијмәтли олан вә әсла шаблон олмајан фикирләр, мәсәлән, «британијалынын мүстәгил, вүгарлы вә чалышган характердә олмасы», инкилис буржуазијасынын «мө'тәбәрлији» вә онун харичи сијасәтинин «хошакәлмәзлији»,—«роман иргинин еһтираслы, һәвәсли тәбиәти» вә «алман сәлигәси» кими фикирләр әхз етмәк олар («Р. Б.» № 4, сәһ. 152). Белә бир тәһлилә дә, ајдындыр ки, «еһкамчы» марксизм гәти мәһв едилмиш һесаб олунур.

Ипотекләр һаггындакы мә'луматын Һертс тәрәфиндән тәһлили дә ејни дәрәчәдә сарсыдычыдыр. Һәр һалда ч. Чернов онун бу тәһлилинә валеһдир. О јазыр: «Бу бир фактдыр ки,... Һертсин вердији мә'луматы һәлә һеч кәс тәкзиб етмәмишдир. Каутски Һертсин китабына јаздығы чавабында бә'зи тәфәррүат» (Һертсин *сахтакарлыгларыны* сүбут етмәк кими! Әчәб «тәфәррүатдыр»!) «һаггында узун-узады бәһс етдији һалда, Һертсин ипотекләр мәсәләси һаггындакы дәлилләринә *бир кәлмә дә олса чаваб вермир*» («Р. Б.» № 10, сәһ. 217, курсив ч. Черновундур). «Р. Б.»-нин јенә дә һәмин китабчасынын 238-чи сәһифәсиндәки истинаддан көрүндүју кими, ч. Чернов Каутскинин чаваб мәгаләсинә бәләддир («Zmei Kritiker meiner «Agrarfrage»»*, «Neue Zeit», 18, 1; 1899—1900); ч. Чернов һабелә ону да билмәмиш дејилдир ки, һәмин мәгаләнин дәрч олундуғу журнал Русијада сензура тәрәфиндән гадаған едилмишдир. Мәһз буна көрә дә, ч. Черновун өзүнүн нәзәрә чарпдырмаг истәдији сөзләрдә *ачыгча јалан* олмасы факты мүасир «тәигидин» бүтүн симасыны көстәрмәк үчүн чох бариз бир нүмунәдир, зира *ч. Черновун көстәрдији мәһз һәмин мәгаләнин* 472—477-чи сәһифәләриндә Каутски ипотекләр мәсәләси барәсин-

* — «Мәним «Аграр мәсәләси» әсәримин ики тәнгидчиси». *Ред.*

дә «һертсә, Давидә, Бернштејнә, Шиппелә, Булгакова e tutti quanti»* — *чаваб вермишдир.* Тәһриф олунмуш һәгигәти бәрпа етмәк вәзифәси чансыхычы бир вәзифәдир, лакин чи. Черновларла гаршылашдыгда, бу кими бир вәзифәдән јајынмаг әсла мүмкүн дејилдир.

Ајдындыр ки, Каутски һертсә вердији чавабда она истеһза етмишдир, зира һертс бу мәсәләдә дә мәтләбин нә јердә олдуғуну анлаја билмәдијини вә ја анламаг истәмәдијини вә буржуа игтисадчыларынын чејнәнмиш дәлилләрини тәкрар етмәк мејлиндә олдуғуну бүрүзә вермишдир. Каутскинин «Agrarfrage» әсәриндә ипотекләрин тәмәркүзләшмәсиндән бәһс олунурду (S. 88—89). Каутски јазмышдыр: «Јығын-јығын хырда кәнд сәләмчиләри кетдикчә керијә сыхышдырылыр вә бунлар өз јерини ипотек кредитини инһисар алтына алан мәркәзләшдирилмиш ири капиталист мүәссисәләринә вә ја ичтимаи мүәссисәләрә тәрк едир». Каутски бу гәбил капиталист мүәссисәләриндән вә ичтимаи мүәссисәләрдән бир нечәсини садалајыр, гаршылыглы торпаг кредити чәмијјәтләриндән (genossenschaftliche Bodenkreditinstitute) бәһс едир, көстәрир ки, һәм *әманәт кассалары,* һәм сығорта чәмијјәтләрн, һәм дә бир чох корпорасијалар (S. 89) өз фондларыны ипотекләрә гојурлар вә с. Мәсәлән, Пруссијада 17 гаршылыглы кредит чәмијјәти 1887-чи илә јахын 1650 милјон маркалыг киров вәрәгәси[76] бурахмышдыр. «Артыг бу рәгәмләр торпаг рентасынын *аз бир мигдар мәркәзи мүәссисәләрдә* чох бөјүк бир дәрәчәдә тәмәркүзләшдијини көстәрир» (курсив бизимдир), «лакин тәмәркүзләшмә сүр'әтлә артыр. 1875-чи илдә Алманијадакы ипотек банклары 900 милјон маркалыг, 1888-чи илдә $2^1/_2$ милјард маркалыг киров вәрәгәси бурахмышды, 1892-чи илдә исә бу мәбләғ 31 банкда (1875-чи илдә 27 банкда) тәмәркүзләшиб 3400 милјон тәшкил етмишди» (S. 89). Торпаг рентасынын белә тәмәркүзләшмәси, *торпаг мүлкијјәтинин* тәмәркүзләшдијини ајдынча көстәрир.

* Каутскинин ифадәсидир: сәһ. 472. «N. Z.». (E tutti, quanti — вә бүтүн бу кимиләринә. *Ред.*).

Һертс, Булгаков, Чернов вә К° буна чаваб олараг дејир ки, јох «биз пәракәндәләшмәјә, мүлкиҗҗәтни парчаланмасына доғру ән гәти бир мејл олдуғуну көрүрүк» («Р. Б.» № 10, 216), зира «ипотек кредитинин дөрддә бирндән чоху јығын-јығын хырда әманәтчиләри олан демократик (sic!) кредит мүәссисәләриниң әлиндәдир» (јенә орада). Һертс бир сыра чәдвәл көстәриб гејри-ади бир чанфәшанлыгла сүбут етмәјә чалышыр ки, әманәт кассаларына пул гојан әманәтчиләрин чохуну *хырда әманәтчиләр* тәшкил едирләр вә с. Анчаг суал етмәк лазымдыр ки, бүтүн бунларын мәтләбә нә дәхли вардыр? Ахы гаршылыглы кредит чәмиҗҗәтләриии вә әманәт кассаларыны Каутскинин өзү көстәрмишдир (вә буну көстәриркән, әлбәттә, ч. Чернов кими, бунларын хүсусилә «демократик» мүәссисәләр олдуғу фикриндә олмамышдыр). Каутски реитаның аз бир мигдар мәркәзи мүәссисәләрдә тәмәркүзләшдиҗиндән данышыр, — бунун мүгабилиндә исә она дејирләр ки, әманәт кассаларына пул гојан хырда әманәтчиләр чохлуг тәшкил едирләр!! Буну да «мүлкиҗҗәтин парчаланмасы» адландырырлар! Бир дә кн ипотек банкына әманәт гојанларын сајының кәнд тәсәрруфатына нә дәхли вардыр (бурада рентанын тәмәркүзләшмәсиндән бәһс олунур)? Мәкәр бир ири фабрикин сәһмләри бир чох хырда капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмүш олдугда бу ири фабрик даһа истеһсалын тәмәркүзләшмәси олмурму? Каутски Һертсә чавабында јазмышдыр: «Нә гәдәр ки Һертс илә Давид мәни бахәбәр етмәмишди, мән әсла билмирдим ки, әманәт кассалары өз пулларыны һарадан әлдә едир. Мән бу фикирдә ндим ки, әманәт кассаларындакы пул Ротшилдләрин вә Вандербилтләрнн топладыглары пуллардыр».

Ипотекләрин дөвләт мүлкиҗҗәтинә верилмәси барәдә Һертс дејир: «Бу, ири капитала гаршы мүбаризә үчүн чох пис бир васитә оларды вә кетдикчә артмагда олан чох бөјүк хырда мүлкиҗҗәтчиләр ордусуну, о чүмләдән хүсусилә кәнд муздурларыны һәмин ислаһатын баисләринә гаршы галдырмаг үчүн, әлбәттә, чох көзәл бир васитә оларды» (S. 29, русча тәрчүмәси,

78. Ч-б Чернов буну «Р. Б.»-нин 217—218-чи сəһифələриндə мəмнуниjjətlə тəкрар едир).

Бу «мүлкиjjətчиlər», саjынын артмасы һаггында Бернштеjн вə К⁰-сынын чығыр-бағыр салдыглары бу «мүлкиjjətчиlər» көрүн кимlərдир! — деjə Каутски чаваб верир. — Бунлар, əманət кассасында 20 маркасы олан ев гуллугчулары имиш! Һəм дə сосиалистlərə гаршы ирəли сүрүлəн бу дəлил, jə'ни сосиалистlərин өз «мүлкиjjətдən мəһрумetмə» тəдбири илə куjа чох бөjүк зəһмətкешlər ордусуну гарət едəчəкləри дəлили нə гəдəр көһнə вə чеjнəнмишдир. Һəм дə бу дəлил өзкəси jох, мəлүм Jевкени Рихтер, сосиалистlərə гаршы мүстəсна ганун[77] ləғв едиləндən сонра нəшр етдирдиjи өз китабчасында хүсуси бир чанфəшанлыгла ирəли сүрмүшдү (фабрикчиlər дə бу китабчаны минlərlə алыб фəһlələрə һаваjы паjлаjырдылар). Jевкени Рихтер бу китабчада өз мəшһур «гəнаəтчил Агнесасыны» ирəли сүрүр: бу jохсул тикинчи гадынын əманət кассасында онларча маркасы вармыш вə куjа дөвlət һакимиjjətини ələ алыб банклары дөвlət мүлкиjjətинə чевирəн залым сосиалистlər бу jазыг гадыны гарət етмишlər. Булгаковлар*, Һертсlər вə Черновлар өз «тəнгиди» дəлилlərини көр һансы мəнбəдən көтүрүрлəр!

Каутски Jевк. Рихтерин «мəшһур» китабчасы һаггында дејир: «О заман Jевк. Рихтерə бунун үстүндə бүтүн сосиал-демократлар һамылыгла истеһза етмишдиlər. Инди исə сосиал-демократлар ичərисиндə елə адамлар тапылыр ки, оилар бизим мəркəзи оргаида» (көрəк ки, Давидин «Worwärts»[78]-дəки мəгаlələrи нəзəрдə тутулур) «jенə дə ejни фикирləри тəкрар едəн бир əсəри мəдһ едирlər: Һертс, биз сəнин рəшадəтlərинə jүксəк гиjмət веририк!

Гоча jашларында олан jазыг Jевкени үчүн бу там бир мүвəффəгиjjətдир вə мəн онун көнлү хош олсун дејə Һертсин əсəринин jенə дə һəмин сəһифəсиндəки бу jери көстəрмəjə билмирəм: «Биз көрүрүк ки,

* Ч-б Булгаков да ипотеклəр һаггындакы ejни дəлилlərи «Начало»да, алманча исə Браунун «Архив»индə Каутскиjə гаршы ирəли сүрүр.

хырда кәндлини, шәһәрдәки ев саһибини вә хүсусән ири әкинчиини мүлкиҗҗәтдән мәһрум едәнләр мәһз ашағы вә орта синифләрдир вә бунларын әсас һиссәси, шүбһәсиз ки, кәнд әһалиси ичәрисиндән чыхыр»» (Һертс, S. 29, русча тәрчүмәси, 77.—«Р. Б.»-дә бөҗүк бир вәчидлә тәкрар олунмушдур, № 10, сәһ. 216—217). «Давидин әмәк һаггына даир коллектив мүгавиләләр (Tarifgemeinschaften) вә истеһлак чәмиҗҗәтләри васитәси илә капитализмин «бошалдылмасы» (Ausshöhlung) һаггындакы нәзәриҗҗәси инди өтүлүб кечилмишдир. Бу нәзәриҗҗә Һертсин мүлкиҗҗәтдән мәһрум едәнләри әманәт кассалары васитәси илә мүлкиҗҗәтдән мәһрум етмәк нәзәриҗҗәси гаршысында солғун көрүнүр. Артыг өлүб кетмиш һесаб олунан гәнаәтчил Агнесса јенидән дирилибдир» (Kautsky, I. c., S. 475)—рус «тәнгидчиләри» дә «Русскоје Богатство»нун публисистләри илә бирликдә бу дирилмиш «гәнаәтчил Агнесаны» дәрһал рус зәминиә кечириб беләликлә «ортодокс» сосиал-демократијаны русвај етмәјә чалышырлар.

Јевкени Рихтерин Һертс тәрәфиндән тәкрар олунмуш дәлилләриә валеһ олан һәмин ч. В. Чернов «Русскоје Богатство»нун сәһифәләриндә вә ч. Н. Михајловскинин шәрәфиә нәшр олунмуш «Шәрәфли вәзифә башында» мәчмуәсиндә Каутскини тамамилә «русвај едир». Онун бу русвај етмәсинин бә'зи инчиләрини гејд етмәсәк, әдаләтсизлик оларды. Ч-б Чернов «Р. Б.»-ннн 8-чи №-синин 229-чу сәһифәсиндә јазыр: «Марксын ардынча Каутски јенә дә е'тираф едир ки, капиталист әкинчилијинин тәрәггиси торпагдакы гида маддәләринин азалмасына сәбәб олур: торпагдан даим мүхтәлиф мәһсуллар шәклиндә нә исә алыныр, шәһәрләрә көндәрилир, торпаға исә һеч бир шеј гајтарылмыр... Көрүрсүнүз ки, торпағын мүнбитлији ганунлары һаггында Каутски, Либихин нәзәриҗҗәсинә әсасланан Марксын сөзләрини ачизликлә (sic!) тәкрар едир. Лакин Маркс өз биринчи чилдини јаздығы заман Либихин «бәрпа гануну» агрономијанын соң наилиҗҗәти иди. Бу кәшфдән инди јарым әсрдән чох кечир. Торпағын мүнбитлији ганунлары һаггындакы

биликләримиздә инди там бир нгилаб әмәлә кәлмишдир. Нәтичәдә нә көрүрүк? Либихдән сонракы бүтүн дөвр, Пастөрүн вә Вилленин бүтүн сонракы кәшфләри, Соларинин торпаға азот вермәк тәчрүбәләри, Бертелонун, Һеллригелин, Вилфартын вә Виноградскинин торпаг бактериолокијасы сащәсиндәки кәшфләри — бүтүн бунлар Каутскинин диггәтини чәлб етмәмишдир»... Мөһтәрәм ч. Чернов! Бир көрүн о, Туркеневин Ворошиловуна[79] нә гәдәр чох охшајыр: «Түстү» әсәриндә, харичә сәјаһәтә кедән кәнч рус приват-досенти јадыныздадырмы; о үмумијјәтлә динмәз вә данышмазды, лакин һәрдән дилә кәләндә ағзындан онларча вә јүзләрчә алим вә әлламәнин надир вә чох надир адларыны јағдырарды? Бизим алим ч. Чернов да лап онун кимидир, надан Каутскини тамамилә мәһв етмишдир. Анчаг... анчаг һәр һалда Каутскинин китабы илә јохламајағмы? Һеч олмазса китабын мүндәричатына нәзәр салмајағмы? IV фәсли — «Мүасир кәнд тәсәррүфаты» фәслини, d) параграфыны — «күбрәләр, *бактеријалар»* параграфыны тапырыг, d) параграфыны ачыб охујуруг:

«Кечән он илин икинчи јарысында кәшф едилди ки, тохуму гынлы биткиләр галан мәдәни биткиләрдән фәргли олараг өз азот еһтијатларыныи, демәк олар, һамысыны торпагдан дејил, һавадан алыр, бу биткиләр торпағын азотуну азалтмаг дејил, ону даһа да чохалдыр. Лакин һәмин биткиләр бу хассәјә анчаг о һалда малик олур ки, торпагда бу биткиләрин көкләринә јапышан мә'лум микроорганизмләр олсун. Һәмин микроорганизмләрин олмадығы торпагда тохуму гынлы биткиләри мүвафиг сурәтдә пејвәнд етмәклә онларда елә бир габилијјәт јаратмаг олар ки, һәмин биткиләр, азоту аз олан торпагларын азотуну чохалдар вә беләликлә, һәмин торпағы башга мәдәни биткиләр үчүн мүәјјән дәрәчәдә күбрәләјәр. Тохуму гынлы биткиләрә бактерија пејвәнд едилмәси, үмуми гајдаја көрә, мүвафиг минерал күбрәләрлә (фосфат дузлары вә калиум күбрәләри илә) бирләшдикдә торпагдан пејинсиз дә даим ән јүксәк мәһсул көтүрүлмәсинә имкан верир. Анчаг бу кәшфин сајәсиндә «азад

тәсәрруфат» тамамилә мәһкәм бир тәмәл әлдә етмиш олду» (Kautsky, 51—52). Азот топлајан бактеријалар һаггында кы бу диггәтәлајиг кәшфи елми чәһәтдән ким әсасландырмышдыр? — Һеллриkел...

Каутскинин тәгсири онун бир пис адәти олмасындадыр (бу адәт һабелә мәһдуд ортодоксларын чохунда мүшаһидә олунур) — о һеч бир заман унутмур ки, мүбариз сосиалист партијасынын үзвләри кәрәк өз елми әсәрләриндә дә фәһлә охучуларыны нәзәрдән гачырмасынлар, *садә* јазмаға чалышсынлар, декадентләри вә рәсми елмин рүтбәли нүмајәндәләрини мәфтун едән лүзумсуз чүмләпәрдазлыға вә заһири «алимлик» әламәтләринә јол вермәсинләр. Каутски бурада да, ән јени агрономија кәшфләринин нәдән ибарәт олдуғуну анлашыглы вә ајдын изаһ етмәји вә охучуларын онда доггузу үчүн һеч бир әһәмиjjәтн олмајан алим адларыны сајмамағы мүнасиб көрмүшдүр. Ворошиловлар бунун әксини едирләр: онлар агрономија, сијаси игтисад, тәнгиди фәлсәфә вә с. аләминдән бир чувал алим адыны ортаја төкмәји мүнасиб биләрәк мәсәләнин маһиjjәтини әлламәлик зир-зибили алтында басдырырлар.

Мәсәлән, Каутскиjә бөһтан атыб ону алимләрин адларыны билмәмәкдә вә елми кәшфләрдән хәбәрдар олмамагда тәгсирләндирән Ворошилов-Чернов, дәбдә олан тәнгидин чох мараглы вә ибрәтли бир һалыны, jә'ни шәһәрлә кәнд арасындакы әкслиjин арадан галдырылмасы һаггындакы сосиалист идеjасы үзәринә буржуа игтисадынын һүчумуну өрт-басдыр етмишдир. Мәсәлән, профессор Луjо Брентано инандырмаға чалышыр ки, әһалинин кәндләрдән шәһәрләрә көчмәсинә сәбәб мөвчуд ичтимаи шәраит деjил, *тәбии зәрурәтдир,* торпағын мүнбитлиjинин азалмасы гануну дур*. Чи-б Булгаков өз мүәллиминин ардынча һәлә

* «Neue Zeit»-дә Каутскинин «Tolstoi und Brentano» («Толстој вә Брентано» *Ред.*) адлы мәгаләсинә бах. XIX, 2. 1900—1901. № 27 Каутски мүасир елми сосиализм илә Л. Толстојун нәзәриjjәсини вә буржуа игтисадыны мүгаjисә едир; Л. Толстој өз нәзәриjjәсинин мүртәче садәдил бир нәзәриjjә олдуғуна бахмајараг јенә дә буржуа гурулушуну дәриндән мүшаһидә вә тәнгид едир, буржуа игтисадынын «мәшһур симасы» олан Брентано исә (Брентано мә'лум олдуғу үзрә ч. Струвенин, ч. Булгаковун, ч. Һертсин вә tutti quanti мүәллимидир) тамамилә ағлакәлмәз бир до-

«Начало»да (1899, март, сәһ. 29) дејирди ки, шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин арадан галдырылмасы идејасы «аграномун тәбәссүмүнә сәбәб олан» «ачыгча фантазиjадыр». Һертс өз китабында јазыр: «Доғрудур, шәһәрлә кәнд арасындакы фәргин арадан галдырылмасы көһнә утопистләрин (вә һәтта «Манифест»ин дә) әсас арзусу олмушдур, — лакин биз јенә дә инана билмирик ки, инсан мәдәниjjәтини әлдә едилә биләчәк јүксәк мәгсәдләрә доғру jөнәлтмәк үчүн бүтүн шәраитин мөвчуд олдуғу бир ичтимаи гурулуш бөjүк шәһәрләр кими бөjүк гүввәт вә мәдәниjjәт мәркәзләрини һәгигәтән мәһв етмиш олсун вә тәһгир олунмуш сстетик һиссиjjат хатиринә һәмин зәнкин инчәсәнәт вә елм хәзинәләриндән әл чәксин; зира бунларсыз тәрәгги ола билмәз» (S. 76. Русча тәрчүмә едән тәрчүмәчи 182-чи сәһифәдә «potenzirt»* сөзүнү нәдәнсә «потенсиал» дејә тәрчүмә етмишдир. Бу рус тәрчүмәләриндә нә дејәсән! Јенә һәмин тәрчүмәчи 270-чи сәһифәдә «Wer isst zuletzt das Schwein?»** чүмләсини белә тәрчүмә едир: «Нәһаjәт, кимдир донуз?»). Көрүрсүнүз ки, буржуа гурулушуну сосиалист «фантазиjаларындан» мүдафиә едән Һертсин ишләтдиjи ибарәләрдә «идеализм уғрунда мүбаризә» ч. Струве вә ч. Бердjа-

---

лашыглыға јол верәрәк, тәбиәт һадисәләри илә ичтимаи һадисәләри гарышдырыр, мәһсулдарлыг вә мәнфәәтлилик, дәјәр вә гиjмәт анлајышларыны вә с. гарышдырыр. Каутски һаглы олараг дејир: «Бу һал Брентанонун шәхсән өзүндән даһа чох онун мәнсуб олдуғу *мәктәбә* хас олан бир чәһәтдир. Буржуа игтисадынын *тарих мәктәби,* өз мүасир шәклиндә, ичтимаи механизми бүтөв анламаг чәһдини кечилмиш бир пиллә (üb rwundener Standpunkt) һесаб едир. Бу бахыша көрә игтисад елми ичтимаи ганунлары тәдгиг едиб бунлары бүтөв бир систем һалына салмаг дејил, кечмишин вә һазыркы заманын ајры-ајры ичтимаи фактларыны протокол шәклиндә тәсвир етмәклә кифајәтләнмәлидир. Беләликлә, игтисад елми, һадисәләрин јалныз сәтһи чәһәтләри илә мәшғул олмага алышыр. Һәмин мәктәбин бу вә ја башга бир нүмајәндәси һадисәләрин даһа дәрин көкләрини тәдгиг етмәк фикринә дүшдүкдә исә, һадисәләрдән әсла баш чыхара билмир вә мәсәләнин әтрафында долашыб галыр. Бизим партиjамызда да бир мүддәтдән бәри Марксын нәзәриjjәсини әвәз етмәк сә'ji: һәм дә бу нәзәриjjәни һәр һансы бир башга нәзәриjjә илә әвәз етмәк дејил, тарих мәктәбини фәргләндирән нәзәриjjәсизликлә (Theorielosigkeit) әвәз етмәк, нәзәриjjәчинин ролуну бир мүхбир ролуна ендирмәк сә'ji өзүнү көстәрир. Һәр кәсә һеч бир мәгсәд күдмәјәрәк анчаг тәсадүфдән-тәсадүфә сычрамаг (Fortwurschteln) дејил, бөjүк мәгсәдә доғру там бир әзмлә һәрәкәт етмәк лазымдырса, гој Брентанонун ашкара чыхартдығымыз долашыг фикирләри ону тарих мәктәбинин һазыркы методларындан чәкиндирсин» (S. 25).

* — гүввәтә јүксәлдилмиш, бол. *Ред.*

** — «Нәһаjәт, кимдир донуз jејән?» *Ред.*

јевин ибарәләриндәкиндән аз дејилдир! Лакин бу дәбдәбәли идеалист ибарәбазлыгы һәмиш мүдафиәјә азачыг да олса бир шеј газандырмыр.

Сосиал-демократлар бөјүк гүввәт вә мәдәнијјәт мәркәзләриниң тарихи хидмәтини гијмәтләндирә билирләр, буну онлар үмумијјәтлә әһалини, хүсусән кәндлиләри вә кәнд фәһләләрини јашадыглары јерә тәһким едән бүтүн тәдбирләр әлејһинә барышмаз мүбаризә апармалары илә сүбут едирләр. Буна көрә дә, «кәнд-чијә» гышда «кәсбкарлыг» вермәјә чалышан һеч бир аграрн, тәнгидчиләри алдада билсә дә, сосиал-демократлары алдада билмәз. Лакин капитализм чәмијјәтиндә бөјүк шәһәрләрин мүтәрәггилијини гәти гәбул етмәк, шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин арадан галдырылмасыны өз идеалымыза (һабелә өз фәалијјәт програмымыза) дахил етмәјимизә әсла мане олмур (зира һәјата кечирилә билмәјәчәк идеаллары биз ч. Струвеләрин вә ч. Бердјајевләрин өһдәсинә бурахырыг). Доғру дејилдир ки, бу, елм вә инчәсәнәт хәзинәләриндән әл чәкмәјә бәрабәрдир. Мәһз әксинә: бу она көрә лазымдыр ки, һәмин елм вә инчәсәнәт хәзинәләрн *бүтүн халга мүјәссәр олсун,* милјонларла кәнд әһалисиниң мәдәнијјәтдән мәһрумлуғу, Марксын сәрраст олараг «авам кәнд һәјаты»[80] адландырдыгы шеј арадан галдырылсын. Һәм дә инди, електрик енержисиниң узаг мәсафәјә вермәк мүмкүн олдуғу бир заманда, нәглијјат техникасының јүксәлмәси сајәсиндә аз (индикинә нисбәтән аз) хәрч чәкмәклә миникләри саатда 200 верстдән артыг бир сүр'әтлә дашымаг мүмкүн олдуғу* бир заманда һеч елә бир техники әнкәл јохдур ки, әсрләр боју бир нечә мәркәздә топланмыш олан елм вә инчәсәнәт хәзинәләриндән, бүтүн өлкәдә аз-чох бәрабәр һалда јерләшмиш олан бүтүн әһалинин истифадә етмәсинә мане олсун.

Әкәр шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин арадан

* Манчестер илә Ливерпул арасында белә бир јол чәкилмәси ләјиһәси јалныз көһнә ширкәтләрин ифлас едәчәјиндән горхан ири дәмирјол саһибкарларының тамаһкарлыг мәгсәди илә көстәрдикләри мүгавимәт нәтичәсиндә парламент тәрәфиндән тәсдиг олунмады.

галдырылмасына мане олан бир шеј јохдурса (һәм дә бунун арадан галдырылмасыны, әлбәттә, тәкчә бир әмәлиҹјат шәклиндә дејил, бир сыра тәдбирләр шәклиндә тәсәввүр етмәк лазымдыр), һәмин әкслиҹин арадан галдырылмасыны тәләб едән јалныз «естетик һиссиҹјат» дејилдир. Бөјүк шәһәрләрдә адамлар, Енкелсин ифадәси илә десәк, өз ифразатлары ичиндә боғулурлар вә имканы оланларын һамысы тәмиз һава вә саф су тапмаг үчүн вахташыры шәһәрләрдән чыхыб гачырлар[81]. Сәнаје дә өлкәјә јајылыр, зира она да саф су лазымдыр. Електрик енержиси әлдә етмәк үчүн шәлаләләрдән, каналлардан вә чајлардан истифадә олунмасы «сәнајенин јајылмасына» јени бир тәкан верәчәкдир. Нәһајәт, — last but not least* бир чәһәт, — үмумиҹјәтлә шәһәрләрдә топланан зир-зибилин вә хүсусән инсан ифразатының әкинчилик үчүн чох лазымлы олмасы вә бунлардан сәмәрәли истифадә етмәк лүзуму да шәһәрлә кәнд арасындакы әкслиҹин арадан галдырылмасыны тәләб едир. Чәнаб тәнгидчиләр өз агрономик е'тиразларыны Маркс вә Енкелс нәзәриҹјәсинин мәһз бу маддәсинә гаршы јөнәлтмәк хәјалына дүшмүшләр (бу мәсәлә барәсиндә Енкелсин «Anti-Dühring»дә[32] хүсусилә мүфәссәл шәрһ етдиҹи нәзәриҹјәни ч. тәнгидчиләр әтрафлы арашдырмагдан бојун гачырмағы мүнасиб көрмүш вә һәмишә олдуғу кими, јенә дә Брентано адлы бирисинин мә'насыз фикирләринин ајры-ајры парчаларыны башга сөзләрлә тәкрар етмәклә кифајәтләнмишләр). Онлар белә мүһакимә јеридирләр: Либих сүбут етмишдир ки, торпагдан нә гәдәр көтүрүлүрсә, она о гәдәр дә гајтармаг лазымдыр. Буна көрә дә о белә һесаб едирди ки, шәһәрләрдәкн ифразатын дәнизләрә вә чајлара тулланылмасы әкинчилик үчүн лазым олан маддәләри мә'насыз сурәтдә вә вәһшичәсинә тәләф етмәкдир. Каутски Либихин нәзәриҹјәсинә шәрикдир. *Лакин* ән јени агрономија көстәрди ки, торпағын мәһсулдар гүввәләрини, торпаға төјлә пејини вермәдән дә сүн'и күбрәләр васитәси илә, тохуму гынлы биткиләрә азот

* — әһәмиҹјәт чәһәтдән дејил, сыра чәһәтдән ахырынчы. *Ред.*

јыған мә'лум бактеријалар пејвәнд етмәк вә с. васитәси илә дә бәрпа етмәк тамамилә мүмкүндүр. *Демәли,* Каутски вә бүтүн бу «ортодокслар» тамамилә керидә галмыш адамлардыр.

Демәли, — дејә биз чаваб верәк, — бу да чәнаб тәнгидчиләрин сајсыз-һесабсыз вә нитәһасыз *сахтакарлыгларындан* биридир. Каутски Либихин нәзәријјәсини шәрһ етдикдән сонра *дәрһал* көстәрмишдир ки, мүасир агрономија, «әсла төјлә пејини олмадан кечинмәјин» тамамилә мүмкүн олдуғуну сүбут етди (S. 50, «Agrarfrage»; јухарыда ситат кәтирилән јери мүгајисә ет), лакин Каутски әлавә етмишдир ки, бу, шәһәрләрин тәмизләнмәси системи нәтичәсиндә инсан ифразатынын тәләф едилмәсинә нисбәтән *јарымтәдбирдир.* Әкәр тәнгидчиләр мәсәләнин маһијјәти әтрафында мүбаһисә етмәк габилијјәтинә малик олсајдылар, мәһз һәмин чәһәти тәкзиб едиб көстәрмәли идиләр ки, бу, јарымтәдбир дејилдир. Онлар буну һеч ағылларына да кәтирмәмишләр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, тәбии күбрәләрин сүн'и күбрәләрлә әвәз едилә билмәси вә бу *(гисмән)* әвәзетмә факты, тәбии күбрәләри һәдәрә тулламағын, бунунла да шәһәр әтрафы вә фабрик әтрафы јерләрдәки чајлары вә һаваны ифразатла зәһәрләмәјин сәмәрәсиз олдуғуну зәррә гәдәр дә олса рәдд етмир. Бөјүк шәһәрләрин јахынлыгларында һәлә индн дә елә тарлалар вардыр ки, бунлар шәһәр ифразатындан әкинчилик үчүн чох фајдалы истифадә едир, лакин бу васитә илә ифразатын јалныз чүз'и бир гисминдән истифадә олунур. Шәһәрин кәнди агрономик чәһәтдән истисмар етмәси фактыны јенн агрономијанын куја рәдд етдијиндән ибарәт олан вә ч. тәнгидчиләр тәрәфиндән Каутскијә јени бир шеј кими тәгдим едилән е'тираза Каутски өз китабынын 211-чи сәһифәсиндә чаваб вериб дејир ки, сүн'и күбрәләр «торпағын мүнбитлијинин азалмасы гаршысыны алмаға имкан верир, лакин бу сүн'и күбрәләрин кетдикчә даһа артыг өлчүдә тәтбиг едилмәси лүзуму, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндәки јығын-јығын чәтинликләрә јалныз бир чәтинлијин дә әлавә олунмасы демәкдир ки, бу чәтинликләр *һеч дә тәбии зәрурәт де-*

јилдир, бунлар мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләрдән ирәли кәлир».*

Тәнгидчиләр тәрәфиндән бу гәдәр чанфәшанлыгла долашдырылан мәсәләнин бүтүн «чаны», иәзәрә чарпдырдығымыз һәмин сөзләрдәдир. Ч-б Булгаков кими, пролетариаты ичтимаи мәсәләдән даһа дәһшәтли вә даһа мүһүм олан «чөрәк мәсәләси илә» горхудан мүәллифләр, ушаг доғумунун сүн'и сурәтдә мәһдудлашдырылмасына валеһ олараг, «әһали артымыны тәнзим етмәјин» кәндлиләрин рифаһы үчүн «әсас (sic!) игтисади шәртә» чеврилдијини (II, 261), бу тәнзим етмәнин «тә'рифә» лајиг олдуғуну дејән мүәллифләр, «кәндли әһалисинин артымы сентименталь (!?) өјүдчүләрдә чохлу ријакар һиддәт» (јалныз ријакар һиддәтми? бәлкә һазыркы ичтимаи гајдалара гаршы гануни һиддәт?) «доғурур, санки шәһвәт дүшкүнлүјү (sic!) өзлүјүндә бир фәзиләтдир» (јенә орада) дејән мүәллифләр — бу кими мүәллифләр тәбии вә лабүд олараг чалышмалыдырлар ки, әкинчилијин тәрәггисинә јол вермәјән *капиталист* манеәләрини көлкәдә бурахсынлар, һәр шеји, тәбии ганун дејилән «торпағын мүнбитлијинин азалмасы ганунуну» үзәрinә јыхсынлар, шәһәрлә кәнд арасындакы экслијин арадан галдырылмасыны «ачыгча фантазија» кими гәләмә версинләр. Лакин ч. Черновлар көрәк нә гәдәр јүнкүлфикир олсунлар ки, бу кими мүһакимәләрә шәрик олмагла бәрабәр ејни заманда марксизм тәнгидчиләрини «принсипиал олмамагда, еклектизмдә вә оппортунизмдә» («Р. Б.» № 11, сәһ. 246) тәгсирләндирсинләр?! Ч-б Чернов башгаларыны принсипиал олмамагда вә оппортунизмдә тәгсирләндирир, — бундан даһа күлүнчә нә ола биләр?

Бизим Ворошиловун бүтүн дикәр тәнгид рәшадәтләри дә, ннди чә арашдырдығымызын там сјнидир.

Әкәр Ворошилов сизи инандырмаға чалышырса ки, күја Каутски капиталист кредити илә сәләмчилик ара-

* Ајдындыр ки, — дејә Каутски сөзүнү давам етдирир — капитализм јыхылдыгда сүн'и күбрәләр јох олмајачагдыр, лакин онлар торпағын мүнбитлијини бәрпа етмәк вәзифәсини *бүтүнлүкдә* ичра етмәк дејил, торпағы хүсуси маддәләрлә зәнкинләшдирәчәкдир.

сындакы фәрги анламыр, куја Каутски, саһибкарлыг вәзифәсини ичра едән вә бир саһибкар олмаг е'тибары илә пролетариата гаршы фабрикчи кими бир мөвге тутан кәндлидән бәһс едиркән Марксы анлаја билмәдијини вә ја анламаг истәмәдијини бүрүзә верир, һәм дә Ворошилов буну сөјләркән дөшүнә дөјүб: «мән буну чәсарәтлә дејирәм, чүнки өз мөвгејими чох мөһкәм һисс едирәм (sic!)» («Шәрәфли вәзифә башында», сәһ. 169) — дејирсә, онда сиз архајын ола биләрсиниз: Ворошилов јенә мәсәләни һәјасызчасына долашдырыр вә һәјасызчасына ловғаланыр. О, Каутскинин китабында әсил сәләмчилији һәср олунан јерләрн «көрмәмишдир» («Agrarfrage», S. 11, 102—104, хүсусән 118, 290—292), буна көрә дә вар гүввә илә ачыг гапыны дөјүр вә һәмишә олдуғу кими, чығырбағыр салыб Каутскинин «доктриначы формализминдән», «мә'нәви рәһмсизлијиндән», «инсан нәтиҹәларына һәгарәтлә јанашмагдан» вә сајрәдән дәм вурур. Кәндлинин саһибкарлыг вәзифәсини ичра етмәсинә кәлдикдә исә, чох дәрин мә'налы олан бу шеј, көрүнүр, Ворошиловун анлаг дәрәчәсини ашыр. Лакин кәләҹәк очеркимиздә биз буну чох конкрет мисалларла она изаһ етмәјә чалышарыг.

Әкәр Ворошилов өзүнүн һәгиги «әмәк мәнафеји» нүмајәндәси олдуғуну сүбут етмәк истәјирсә вә Каутскини Lumpenproletariat*, ев гуллугчулары, кустар вә сајрә бу кими «бир чох лап һәгиги зәһмәткешләри пролетариат сыраларындан говмагда» (јенә орада, сәһ. 167) тәгсирләндирирсә, — билин ки, Ворошилов мәсәләни долашдырыр. Каутски бурада, мүасир «сосиал-демократ пролетар һәрәкатыны» («Agrarfrage», S. 306) јаратмыш олан «мүасир пролетариаты» фәргләндирән әламәтләри арашдырыр, Ворошиловлар исә һәлә индијәдәк һеч белә бир кәшф етмәмишләр ки, лүтләр, кустарлар вә ја ев гуллугчулары сосиал-демократ һәрәкаты јаратмыш олсунлар. Каутски ев гуллугчуларыны (инди Алманијада һәрәката гошулмаға башлајан ев гуллугчуларыны), кустарлары вә

* — лүмпен-пролетариат, лүтләр. *Ред.*

сапрләрини пролетариат сыраларындан «говмаға» габилдир, дејә она гаршы ирәли сүрүлән мәзәммәт исә јалныз там шәкилдә Ворошиловларын бүтүн һәјасызлығыны көстәрир, зира Ворошиловлар, «һәгиги зәһмәткешләр» кими ифадәләрин әмәли әһәмијјәти нә гәдәр аз олурса вә «Аграр мәсәләси»нин Русија сензурасы тәрәфиндән нәшринә ичазә верилмәмиш олан *икинчи һиссәсини* писләмәк нә гәдәр тәһлүкәсиз олурса, бу «һәгиги зәһмәткешләрә» өзләрининн мећрибанлығыны бир о гәдәр һәвәслә көстәрирләр. Гејд едәк ки, һәјасызлыға дајр парлаг нүмунәләр јенә дә вардыр: ч. Н. — ону вә ч. Каблукову тә'рифләјән вә бунлара гаршы марксист тәнгидини әсла дилә кәтирмәјән ч. Чернов ејни заманда сүн'и бир садәдилликлә сорушур ки, алман сосиал-демократлары өз рус «јолдашларындан» бәһс едиркән кими нәзәрдә тутурлар? Әкәр «Русское Богатство»да бу кими суаллар верилдијинә инанмырсынызса, онун 7-чи №-синдә 166-чы сәһифәјә бахын.

Әкәр Ворошилов прудонизм[83] тә'сири үзүндән Белчика фәһлә һәрәкатының бир нәтичә вермәјәчәји һагғында Енкелсин «габагчадан сөјләдикләринин» «боша чыхдығыны» дејиб инандырмаға чалышырса, билин ки, Ворошилов өзүнүн, нечә дејәрләр, «мәс'улијјәтсизлијинә» һәддиндән артыг архајын олараг јенә мәсәләнн тәһриф едир. Онун сөзләри будур: «Әбәс дејилдир ки, Белчика һеч бир заман ортодокс марксист өлкәси олмамышдыр вә әбәс дејилдир ки, бунун үстүндә Белчикадан наразы олан Енкелс габагчадан көстәрирди ки, «прудонист принсипләринин» тә'сири үзүндән Белчика һәрәкаты «von nichts durch nichts zu nichts»* кедәчәкдир. Әфсус! онун габагчадан сөјләдикләри боша чыхды, Белчика һәрәкатынын кенишлији вә чохчәһәтлилији исә ону һазырда бир нүмунә дәрәчәсинә галдырмышдыр вә бир чох «ортодокс» өлкәләр оидан чох шеј өјрәнә биләр» («Р. Б.» № 10, сәһ. 234). Әһвалат белә олмушдур: 1872-чи (јетмиш икинчи!) илдә Енкелс сосиал-демократ гәзети «Volks-

* — «һечдән башлајыб һеч васитәси илә һечә дөғру». *Ред.*

staat»да[84] алман прудонисти Мүлберкер илә мүбаһисә етмиш вә прудонизмин әһәмијјәтинин шиширдилмәсинә гаршы е'тираз едәрәк јазмышды: «Фәһлә һәрәкатының билаваситә прудонист «принсипләри» тә'сири алтында олдуғу јеканә өлкә — Белчикадыр, мәһз буна көрә дә Белчика фәһлә һәрәкаты, Һекелин ифадәси илә десәк, «һечдән башлајыб һеч васитәсиз илә һечә доғру кедир»»*.

Демәли, бу *ачыгча јаландыр* ки, куја Енкелс нәји исә «габагчадан көстәрмиш» вә ја «габагчадан сөјләмишдир». Енкелс јалныз *олан шеји* демишдир, јә'ни 1872-чи илдә нә вардыса ону демишдир. Бу исә шүбһәсиз бир тарихи фактдыр ки, *о заман* Белчика һәрәкаты мәһз прудонизмин һөкмранлығы үзүндән пре-лиләјә билмирди, чүнки прудонизмин башчылары коллективизм әлејһинә чыхыр вә пролетариатын мүстәгил сијаси фәалијјәтини рәдд едирдиләр. Јалныз 1879-чу илдә «Белчика сосиалист партијасы» тәшкил олунду вә јалныз бу замандан е'тибарән үмуми сечки һүгугу уғрунда тәшвигат башланыр ки, бу да марксизмин прудонизм үзәриндә гәләбәсини (мүстәгил синфи партија һалында тәшкил олуимуш пролетариатын сијаси мүбаризәсинин гәбул едилмәси) вә һәрәкатын көркәмли мүвәффәгијјәтләр газанмаға башладығыны көстәрди. «Белчика фәһлә партијасының» һазыркы програмы марксизмин *бүтүн* әсас идејаларыны (биз аз әһәмијјәти олан ајры-ајры чәһәтләрдән бәһс етмирик) гәбул етмишдир. Одур ки, 1887-чи илдә Енкелс, мәнзил мәсәләсинә даир өз мәгаләләринин икинчи нәшринә јаздығы мүгәддимәдә «бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын ахырынчы 14 ил әрзиндә чох бөјүк тәрәгги етдијини» хүсуси оларағ гејд едир. Енкелс дејир ки, бу тәрәгги, *о заман* һөкмран олан, *инди* исә демәк олар, унудулан прудонизмин сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы илә сых әлагәдардыр. Енкелс дејир: «Белчикада фламандлылар валлонлары һәрә-

* Бах: «Zur Wohnungsfrage» китабчасы. Zürich. 1887 («Мәнзил мәсәләсинә даир». Сүрих, 1887, *Ред.*); бурада Енкелсин 1872-чи илдә Мүлберкерә гаршы мәгаләләри вә онун 1887-чи ил 10 јанвар тарихи илә јазылан мүгәддимәси тәкрар чап олунмушдур. Ситат көтирилән јер 56-чы сәһифәдәдир[85].

ката рəһбəрлик етмəкдəн узаглашдырмышлар, прудонизми рəдд етмишлəр (abgesetzt) вə һəрəкаты чох күчлү сурəтдə јүксəлтмишлəр» (һəмин китабчаныи 4-чү сəһифəси, мүгəддимə)[86]. Көрүрсүнүзмү, «Русскоје Богатство»да мəсəлə нə гəдəр дүзкүн гəләмə верилмишдир?

Əкəр Ворошилов... даһа бəсдир! Өлү далынча данышан кими һəр ај «ортодокс» марксизмə ифтиралар јардыра билəн легал бир журналла биз, əлбəттə, ајаглаша билмəрик.

V

«ГАБАГЧЫЛ МҮАСИР ХЫРДА ТƏСƏРРҮФАТЛАРЫН ЧИЧƏКЛƏНМƏСИ». БАДЕН ТИМСАЛЫ*

— Тəфсилат, тəфсилат! — дејə ч. Булгаков «Начало» журналында (№ 1, с. 7 вə 13) фəрјад едирди, инди дə бүтүн «тəнгидчиләр» һəмин шүары јүз дəфə вə јүз шəкилдə тəкрар едирләр.

Чох əчəб, чənаблар, тəфсилата кечək.

Бу шүарла сиз Каутскијə гаршы чыхдыгда, бу тамамилə мə'насыз иди, чүнки һədсиз-һесабсыз мигдарда рабитəсиз тəфсилатла долдурулмуш олан аграр мəсəләсинин елми тədгиги гаршысында дуран башлыча вəзифə мəһз, инкишаф һалында бүтүн мүасир аграр гурулушунун үмуми мəнзəрəсини јаратмагдан ибарəт иди. Сизин шүарыныз јалныз өз елми принсипсизлијинизи, һəр чүр мүкəммəл вə дүшүнүлмүш бир дүнјакөрүшүндəн оппортунистчəсинə горхдуғунузу өрт-басдыр едирди. Һəм дə əкəр сиз Каутскинин китабына ворошиловчасына јанашмасајдыныз, тəфсилат мə'луматындаи нечə истифадə етмək вə онлары

* V—IX фəсиллəр «Образованије» журналында мүəллифин ашағыдакы гејди илə дəрч едилмишди: «Тəгдим олунан бу очерклəр 1901-чи илдə јазылмышдыр. Бунларын биринчи һиссəси кечən ил Одессада китабча шəклиндə («Буревестник» нəшрijjаты тəрəфиндəн) нəшр олунмушду. Һəмин очерклəрин икинчи һиссəси мətбуатда илк дəфə чыхыр. Очерклəрдəн һəр бири аз-чох мүстəгил бир там тəшкил едир. Бунларын үмуми мөвзусу — рус əдəбијjатында марксизмə гаршы чеврилмиш тəнгидин арашдырылмасындан ибарəтдир». *Ред.*

нечә тәһлил етмәк лүзуму һаггында һәмин китабдан, бир јығын көстәриш әлдә едәрдиниз. Сизин һәмин тәфсилат мә'луматындан истифадә едә билмәдијинизи исә биз бу саат, мәһз *сизин өзүнүзүн сечиб көтүрдүјүнүз* бир сыра мисалларла сүбут едәчәјик.

Е. Давид, Каутскијә гаршы јаздығы вә чәнаб Ворошиловларын «Sozialistische (??) Monatshefte» (III Jahrg., 1899, Heft 2) журналында дәрч едилән өз «Кәндли барбарлар» адлы мәгаләсиндә кәндли тәсәррүфаты һаггында сон заманлар ортаја чыхмыш *«ән әсаслы вә ән мараглы монографијалардан* бириндә», мәһз Морис Һехтә (Hecht): «Drei Dörfer der badischen Hard» (Lpz. 1895)* хүсуси бир тәнтәнә илә истинад етмишдир. Һертс дәрһал бундан јапышыб Давидин ардынча һәмин «көзәл әсәрдән» бир нечә рәгәми тәкрар етмиш (S. 68, русча тәрчүмәси 164) вә бу әсәрин ја әсли илә, ја да Давид тәрәфиндән чыхарылмыш хүласәләри илә таныш олмағы «тә'кидлә мәсләһәт көрмүшдүр» (S. 79, русча тәрчүмәси 188). Ч-б Чернов һәм Давидин, һәм дә Һертсин дедикләрини дәрһал «Русскоје Богатство»да тәкрар едәрәк, Һехтин тәсвир етдији «габагчыл мүасир хырда тәсәррүфатларын чичәкләнмәсинин парлаг мәнзәрәләриндә» (№ 8, 206—209) Каутскијә гаршы гојмушдур.

Һехтә мүрачиәт едәк.

Һехт, Карлсруенин 4—14 километрлијиндә олан үч Баден кәндини: Һагсфелд, Бланкенлох вә Фридрихстал кәндләрини тәсвир едир. Торпаг саһәләриниң кичик олдуғуна, ја'ни һәр тәсәррүфат саһибинә 1—3 һектар (ha) торпаг дүшдүјүнә бахмајараг, кәндлиләр торпагдан олдугча јүксәк мәһсул көтүрүр, чох варлы вә мәдәни јашајырлар. Давид (онун ардынча Чернов да) һәмин јүксәк мәһсуллары Алманнја үчүн орта рәгәмләрлә (1 һектардан: 150—160 вә 87,8 доппелсентнер** картоф, 20—23 вә 10—13 доппелсентнер човдар вә буғда, 50—60 вә 28,6 доппелсентнер гуру от рәгәмләри илә тутушдуруб дејир: нечәдир? Бу да сизин

* — «Баден һардынын үч кәнди» (Лејпсиг, 1895). *Ред.*

** Доппелсентнер — 100 *кг. Ред.*

дедијниз «керидә галмыш хырда кәндлиләр»! Чаваб верәк ки, әввәлән, бурада, шәраити ејни олан хырда тәсәррүфат илә ири тәсәррүфатын мүгајисәси әсла верилмир, буна көрә дә буну Каутскијә гаршы бир сүбут һесаб етмәк күлүнчдүр. Даһа чох күлүнч бир чәһәт дә орасыдыр ки, «Русское Богатство»нун 8-чи №-синин 229-чу сәһифәсиндә: «Каутскинин рудиментар бахышында» (шәһәрин кәнди агрономик чәһәтдән истисмар етдијинә даир бахышында) «капитализмин гаранлыг чәһәтләри һətта шиширдилмишдир» дејән һәмин ч. Черновун өзү 209-чу сәһифәдә Каутскијә *гаршы* мәһз белә бир мисал кәтирир ки, бурада, онун көтүрдүју кәндләр шәһәр әтрафында јерләшдијинә көрә, әкинчилијин тәрәггисинә јол вермәјән һәмин капиталист манеәси *арадан галдырылмышдыр*. Капитализм кәндләрдә әһалинин азалмасына вә шәһәрләрә чох әһали топланмасына сәбәб олдуғуна көрә кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәтинин һədсиз мигдарда тәбии күбрә итирдији бир заманда, шәһәр әтрафында јашајыб чүз'и азлыг тәшкил едән кәндлиләр өз вәзијјәтләриндән хүсуси хејир көтүрәрәк, күтләнин бинәсиб едилмәси һесабына варланырлар. Тәсвир едилән кәндләрдә мәһсулун бу гәдәр јүксәк олмасы тәәччүблү дејилдир, чүнки һәмин кәндләр һәр ил 41 000 марка вериб гарнизон јерләшән үч гоншу шәһәрин (Карлсруе, Брукзал вә Дурлах) гошуна мәхсус төвләләриндән пејин вә шәһәр ассенизасија мүәссисәләриндән пејин ширәси әлдә едирләр (Hecht, S. 65); бу кәндләр јалныз 7000 маркалыг сүн'и күбрә алырлар*. Белә бир вәзијјәтдә олан хырда тәсәррүфатлары мисал көтүрүб бунунла ири тәсәррүфатын техники үстүнлүјүнү рәдд

* Јери кәлмишкән гејд едәк: ч. Чернов «Русское Богатство» охучуларыны инандырмаға чалышыр ки, һәмин кәндләрдә *торпаг саһибликинин һәчминдә* «аз-чох көзә чарпачаг фәрг» јохдур. Лакин тәфсилат тәләбини о анчаг бир бош ибарә олараг ишләтмәсәјди, онда јаддан чыхара билмәзди ки, шәһәр әтрафында јашајан һәмин кәндлиләр үчүн торпағын мигдарынын әһәмијјәти, күбрәнин мигдарынын әһәмијјәтиндән олдуғча аздыр. Бу чәһәтдән ис: фәрг чох бөјүкдүр. Фридрихстал кәндиндә мәһсул ән јүксәк вә кәндлиләр ән варлыдыр, һалбуки һәмин кәнд ән аз торпағы олан кәнддир: лакин күбрәјә сәрф едилән 48 000 марканын 28 000 маркасы һәмин кәндин пајына дүшүр, бу исә 258 һектар торпағын һәр һектарына 108 маркалыг күбрә вермәк демәкдир. Һагсфелд һәр һектара анчаг 30 марка сәрф едир (12 000: 397 һектар). Бланкенлох исә чәми 11 марка сәрф едир (8000 : 736 һектар).

етмәк, — анчаг өз ачызлијини сүбут етмәк демәкдир. Икинчиси, бу мисалдакы кәндлиләр һәгигәтдә нә дәрәчәдә «әсил хырда кәндлидирләр», Давидин дедији, онун ардынча исә Һертс илә Черновун да тәкрар етдији echte und rechte Kleinbauern-дирләр? Бу һалда онлар торпаг сащиблијинин *анчаг* һәчминә истинад едирләр вә мәһз тәфсилат мә'луматындан истифадә етмәји бачармадыгларыны бүрүзә верирләр. Һамыја мә'лум олдуғу үзрә, шәһәр әтрафындакы кәндли үчүн бир десјатин торпағын әһәмијјәти, далдабучаг бир јердә јашајан кәндли үчүн он десјатин торпағын әһәмијјәтинә бәрабәрдир, бундан башга, шәһәрә јахын олмаг нәтичәсиндә тәсәррүфатын *типи* дә көкүндән дәјишилир. Мәсәлән, пајтахт әтрафындакы һәмин кәндләрдән ән аз торпаглысы вә ән зәнкини олан Фридрихсталда торпағын гијмәти 9—10 мин маркадыр, јә'ни Бадендәки орта гијмәтдән (1938 марка) *беш гат* артыгдыр, Шәрги Пруссијанын узаг јерләриндәки торпагларын гијмәтиндән исә *ијирми гат* артыгдыр. Демәли, истещсалын һәчми чәһәтдән (тәсәррүфатын һәчминин јеканә дүрүст көстәричиси чәһәтдән) бунлар һеч дә «хырда» кәндли дејилдирләр. Онларын тәсәррүфатынын *типинә* кәлдикдә исә, биз бурада *пул* тәсәррүфатынын вә әкинчиликдә, Һехтин хүсусилә нәзәрә чарпдырдығы, *ихтисаслашманын* сон дәрәчә јүксәк инкишаф етдијини көрүрүк. Бурада түтүн әкирләр (Фридрихсталда әкин сащәсинин 45%-и), ә'ла картоф әкирләр (бу картофдан гисмән тохумлуг үчүн, гисмән дә «нәчиб ағаларын» јемәји үчүн истифадә олунур — Hecht, 17— Карлсруедә), пајтахтда сүд вә јағ, чошга вә донуз сатырлар, өзләри исә тахыл вә гуру от алырлар. Бурада әкинчилик тамамилә тичарәт характери кәсб етмишдир, буна көрә дә пајтахт әтрафындакы кәндли халис *хырда буржуа* типиндәдир, белә ки, әкәр ч. Чернов өзкәсинин сөзләриндән көтүрүб истинад етдији тәфсилат мә'луматы илә доғрудан да таныш олсајды, онда кәндлинин «хырда буржуалығы» (мүгајисә ет: «Русскоје Богатство» № 7, сәһ. 163) кими өзү үчүн анлашылмаз олан бир категоријаны анламаг дәрәчәсинә бир гәдәр јахынлашмыш оларды. Чох гәрибәдир

ки, Һертс вә ч. Чернов кәндлинин саһибкар вәзифәсини нечә ифа едә билмәсини, кәндлинин нечә каһ фәһлә, каһ да саһибкар ола билмәсини анламаға гадир олмадыгларыны билдирәрәк, тәфсилатлы тәдгигата истинад едирләр, һәмин тәдгигатын мүәллифи исә ачыгча дејир: «8—10 һектар торпағы олан XVIII әср кәндлиси — кәндли иди» («кәндли *иди*», ч. Чернов!) «вә физики ишчи иди; 1—2 һектар торпағы олан XIX әср хырда кәндлиси — әгли ишчидир, саһибкардыр, алверчидир» (Hecht, S. 69, мүгајисә ет сәһ. 12: «кәнд тәсәрруфаты саһиби дөнүб *тачир* вә *саһибкар* олмушдур». Курсив Һехтиндир). Көрүн, кәндли илә саһибкарын гарышдырылмасы үстүндә Каутскини Һертс илә ч. Чернов ворошиловчасына «рүсвај етмәмишләрми»?

«Саһибкарлығын» ән габарыг әламәти муздлу әмәкдән истифадә етмәкдир. Сон дәрәчә сәчијјәви бир чәһәтдир ки, Һехтин әсәринә истинад едән quasi-сосиалистләрдәи һеч бири бу факт һаггында *бир кәлмә дә данышмамышдыр.* Һехт өзү ән хејирхаһ мәсләкли, ән типик Kleinbürger*-дир; о, кәндлиләрин диндарлығына, ә'лаһәзрәт һерсог адамларынын үмумијјәтлә кәндлиләр һаггында көстәрдикләри «аталыг гајғысына» вә хүсусән ашпазлыг курслары тәшкил етмәк кими «мүһүм» бир тәдбирә һејрандыр; тәбиидир, Һехт чалышыр ки, бу фактлары өрт-басдыр етсин, нә варлы илә јохсул арасында, нә кәндли илә муздур арасында, нә дә кәндли илә фабрик фәһләси арасында һеч бир «ичтиман учурум» олмадығыны сүбут етсин. Һехт јазыр: «Кәнд тәсәрруфаты *күнәмуздчулары* силки јохдур. Кәндлиләрин әксәријјәти өз аиләләринин јардымы илә өз торпаг саһәсини бечәрә билир; бу үч кәнддә бичин заманы вә ја тахылы дөјмәк үчүн өзкә ишчи гүввәсинә еһтијач һисседән чох аз олур; белә аиләләр мүәјјәи киши вә гадынлары (бу адамлар өзләрини һеч дә «күнәмуздчу» адландырмаг фикриндә дејилдирләр), јерли ифадә илә десәк «көмәјә чағырырлар» («bitten»)» (31). Үч кәнддә олан бүтүн тәсәрруфат саһибләриндән анчаг чох азынын күнәмуздчу тутмасы

* — хырда буржуа. *Ред.*

тәәччүблү дејилдир, зира, сонра көрәчәјик ки, «тәсәррүфат саһибләриниң» чоху фабрик фәһләсидир. Халис әкинчиләрин исә иә гәдәриин муздлу ишчи ишләтдијини һехт сөјләмир; о анчаг кәндә (бу кәндләрин бири Һехтин вәтәнидир) һәср етдији өз намизәдлик (алман гајдасынча докторлуг) диссертасијасыны кәндлиләрин мүхтәлиф дәрәчәләринә даир дүрүст статистика мә'луматы илә дејил, чалышганлыг вә гәнаәтчиллијин јүксәк әхлаги әһәмијјәти һаггында мүһакимәләрлә долдурмағы даһа үстүн тутмушдур. (Буна бахмајараг, бәлкә дә, мәһз буна көрә Һертс вә Давид, Һехтин әсәрини белә көјләрә галдырырлар.) Биз анчаг буну өјрәнирик ки, ән зәнкин кәнд, халис әкинчилик кәнди олан вә Карлсруедән ән узагда (14 километрликдә) јерләшән Фридрихстал кәндиндә күнәмуздчуларын әмәк һаггы ән ашағыдыр. Фридрихсталда јемәји өзүндән олан күнәмуздчу күндә 2 марка, Һагсфелддә (Карлсруенин 4 километрлијиндә олуб фабрик фәһләләринин јашадығы бу јердә) исә 3 марка алыр. Тәнгидчиләри бу гәдәр валеһ едән «әсил хырда кәндлиләрин» «чичәкләнмәси» шәртләриндән бири будур. Һехт бизә билдирир ки, «бу үч кәнддә ағаларла *хидмәтчиләр* (Gesinde=һәм хидмәтчиләр, һәм дә муздурлар) арасында һәлә тамамилә патриархал мүнасибәтләр галмагдадыр. «Ага», јә'ни 3—4 һектар торпағы олан кәндли, муздур кишијә вә ја гадына «сән» дејә мүрачиәт едир, онлары анчаг ады илә чағырыр, онлар да кәндлијә «дајы» (Vetter), кәндлинин арвадына исә «хала» (Base) дејирләр, онлара «сиз» дејә мүрачиәт едирләр... Муздурлар аилә илә бир јердә јемәк јејир вә аиләнин бир нөв үзвләри һесаб олунурлар» (S. 93). «Чох камил» олан Һехт һәмин рајонда кениш ишкишаф етмиш олан вә хүсусилә чох ишләк әл тәләб едән түтүнчүлүкдә муздлу әмәјин әһәмијјәтиндән данышмыр, лакин муздлу әмәкдән јенә дә бир-ики кәлмә данышдығы үчүн һәтта бу хошнијјәт буржујчығазы да тәдгигатын «тәфсилатыны» баша дүшә билмәк чәһәтдән «тәнгиди» сосиализм Ворошиловларындан јүксәк тутмаг лазым кәлир.

Үчүнчүсү. Кәндлиләрин һәддән артыг ишләмәси вә

дојунча јеməməси фактыны инкар етмək үчүн Һехтин тədгигат əсəринə истинад едирдиләр. Лакни мə'лум олур ки, бурада да тəнгидчиләр, Һехтин əсəриндə *гејə олунмуш* бу гəбил фактларын үстүндən *сүкутла кечмəји* үстүн тутмушлар. Бурада, һəм рус халгчыларының, һəм дə Гərби Авропа буржуа игтисадчыларынын «кəндлиləри» даим јахшы гələmə вермəјə чалышараг чох ишлətднкləри «орта» кəндли анлајышы тəнгидчиləрин имдадына чатмышдыр. Һəмин үч кəндин кəндлиləри «үмумиҗətlə» чох варлыдырлар, лакин һətта Һехтин сəтһи монографијасының өзүндən дə ајдын көрүнүр ки, бу чəһətдəн үч бөјүк групу һөкмən фərгləндирмək лазымдыр. Тəсərрүфат саһибləрнnин дөрддə бир һиссəсиnə гədəри (вə ја 30%-и) (Фридрихсталда чохү, Бланкенлохда исə аз мигдары) пајтахтын јахын олмасы сајəсиндə варланмыш варлы хырда буржуалардыр; бунлар кəлирли сүдчүлүк тəсərрүфаты илə мəшғул олурлар (күндə 10—20 литр сүд сатырлар), түтүи əкинləр (бир мисал көстərək: 1,05 һектар түтүн əкинindən 1825 марка мədахил көтүрүлүр), донуз бəсləјиб сатырлар (Фридрихсталда јашајан 1140 нəфərдəн 497 нəфəри, Бланкенлохда јашајан 1684 нəфərдən 445 нəфəри, Һагсфелддə јашајан 1273 нəфərдəн 220 нəфəри допуз сахлајыр) вə с. Бу азлыг (тəнгидчиləрн валеһ едən «чичəкləнмə» əламətləрnini əслиндə јеканə олараг вə тамамилə тətбиг едилə биләчəји һəмин азлыг) ичəрисиндə муздлу əмəкдən истифадə олунмасы һалларына шүбһəсиз ки, чох тез-тез тəсадүф олунур. Бланкенлохдакы тəсərрүфат саһибləринин əксəриҗјətinin мəнсуб олдуғу сонракы групда рифаһ хејли ашағыдыр; бурада күбрədən аз истифадə олунур, əкинləрин мəһсулу чох јүксəк дејилдир, мал-гара аздыр (гарамал һесабы илə көтүрүлдүкдə Фридрихсталда 258 һа-ја 599 дənə, Бланкенлохда 736 һа-ја 842 дənə, Һагсфелддə исə 397 һа-ја 324 дənə мал-гара дүшүр), евlərдə «təмиз отаглара» аз тəсадүф олунур, һеч дə һəр күн ət јеја билмирlər, бир чох аилələrдə (биз русларын јахшы бələд олдуглары) белə бир һал олур ки, бу аилələr пула еһтијачлары олдуғу үчүн пајызда тахылы сатыр, јазда исə јенə

алырлар*. Бу групда ағырлыг мәркәзи кетдикчә *әкинчиликдән сәнаје*јә кечир вә Бланкенлох кәндлиләриндән 103 нәфәри Карлсруедә фабрик фәһләси сифәтиилә ишләјир. Фабрик фәһләләри, демәк олар, бүтүн һагсфелд әһалиси илә бирликдә үчүнчү групу тәшкил едирләр (бүтүн һәјәтләрин 40—50 фаизи). Әкинчилик бурада артыг јардымчы пешәдир вә бунунла әсасән гадынлар мәшғул олурлар. Бурада һәјат сәвијјәси Бланкенлохдакындан јүксәк олса да (пајтахтын тә'сири сајәсиндә) еһтијач артыг өзүнү бәрк һисс етдирир. Бурада сүдү сатырлар, өзләриниә исә гисмән «даһа учуз олан маргарин» (24) алырлар. Кечиләрин сајы сүр'әтлә артыр: 1855-чи илдә 9 кечи олдуғу һалда, артыб 1893-чү илдә 93-ә чатмышды. Һехт јазыр: «Бу артымы јалныз әсил кәндли тәсәррүфатларынын арадан галхмасы вә кәндли силкинин тәбәгәләшиб (Auflösung) парсел торпаг саһиблији олан кәнд фабрик фәһләләри силкинә чеврилмәси илә изаһ етмәк олар» (27). Јери кәлмишкән дејәк ки, бүтүи Алманијада да 1882-чи илдән 1895-чи илә дәк кечиләрин сајы олдугча артмышдыр: 2,4 милјондан 3,1 милјона чатмышдыр, бу исә «мөһкәм кәндлиләрин» ч. Булгаковлар вә хырда буржуа сосиалист «тәнгидчиләри» тәрәфиндән мәдһ едилән тәрәггисинин тәрс үзүнү ајдын көстәрир. Фәһләләрин чоху һәфтәдә дәмирјол билетинә һәтта бир марка (48 гәпик) артыг хәрчләмәкдән дә чәкинәрәк шәһәрә, фабрикә $3^1/_2$ километрлик јолу пијада кедир. 300 нәфәр һагсфелдли фәһләдән 150 нәфәрә гәдәри һәтта 40—50 пфеннг вериб «халг ашханасында» хөрәк јемәји дә даһа һесаб едир вә онлара евләриндән јемәк кәтирилир. Һехт јазыр: «Јазыг гадынлар дүз саат 11-дә хөрәји габа чәкиб фабрикә апарырлар» (79). Фәһлә гадынлара кәлдикдә исә, онлар да фаб-

* Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Бланкенлохун тәсәррүфат керилијини Һехт, натурал тәсәррүфатын үстүн јер тутмасы вә *ичманын олмасы илә* изаһ едир вә дејир ки, ичманын олмасы сајәсиндә, 32 јашына чатмыш һәр кәс үчүн, — о «истәр тәнбәл олсун, истәрсә чалышган, истәр гәнаәт етсин, истәр етмәсин» (S. 30) — бир парча торпаг (36 ар — Almendgut) тә'мин едилмиш олур. Лакин бунунла белә Һехт ичма торпагларынын бөлүшдүрүлмәсинә зиддир: дејир ки, бу, Бланкенлохда сајы кетдикчә артан гоча фабрик фәһләләри үчүн бир нөв ичтиман тә'минат (Altersversorgung) мүәссисәсидир.

рикдә 10 саат ишләјир вә чәми 1,10—1,50 марка (кишиләр — 2,50—2,70 марка) алырлар, дәнәмузд әмәк һаггы верилдикдә исә 1,70—2 марка алырлар. «Бә'зи фәһлә гадыилар јардымчы ишләр көрмәк васитәси илә өз чүз'и әмәк һагларыны артырмаға чалышырлар; Бланкенлохда 4 гыз Карлсруедәки кағыз фабрикиндә ишләјир вә евә кедәндә кағыз апарыб кечә кағыз гыф гајырырлар; бир ахшамда, саат 8-дән 11-дәк (sic!) 300-ә гәдәр торба гајырыр вә бунун үчүн 45—50 пфенниг алырлар, — бу мәбләғ онларын күндүзләр алдығы чүз'и әмәк һаггына әлавәдир вә бу пулла онлар өз дәмирјол хәрчләрини өдәјирләр. Һагсфелддә, гыз икән фабрикләрдә ишләмиш бә'зи гадынлар гышда ахшамлар күмүш маллары чилаламагла чүз'и мигдар әлавә пул газанырлар» (36). Һехт бундан валеһ олараг дејир: «Һагсфелд фәһләсинин отураглығыиа сәбәб империја гануну дејилдир, буна сәбәб һәмин фәһләнин өз чалышганлығыдыр; онун өзүнүн кичик еви вардыр, һәм дә бу евә өзкә бир адам шәрик дејилдир; онун хырда бир парча торпағы вардыр; лакин бу һәгиги мүлкдән даһа мүһүмү одур ки, о, бүтүн бунлары өз сә'јн сајәсиндә әлдә етдијини дәрк едир. Һагсфелд фәһләси ејни заманда һәм фабрик фәһләсидир, һәм дә кәндлидир. Кимин торпағы јохдурса, һеч олмазса бир нечә парсел ичарә едир ки, *бош саатларыны сәрф етмәклә* өз мәдахилини бир гәдәр артыра билсин. Әкәр јајда фабрикдә иш «анчаг» («анчаг»!) саат 7-дә башланырса, фәһлә 4-дә дурур ки, өз тарласында картоф колларының дибини белләсин вә ја мал-гараја јем кәтирсин. Јахуд ахшам саат 7-дә евә кәлирсә, евдә вахтыны, хүсусән јај заманы иәјә сәрф етмәлидир? Буна көрә дә о өз тарласында һәлә бир саат-саат јарым ишләјир: ајдындыр ки, она өз торпағындан јүксәк рента көтүрмәк лазым дејилдир, — о анчаг өз иш гүввәсиндән тамам (sic!) истифадә етмәк истәјир...» Һехт даһа бир чох бу чүр ријакарчасына мећрибан сөзләр сөјләјәрәк, өз китабыны ашағыдакы сөзләрлә гуртарыр: «Хырда кәндли вә фабрик фәһләси — һәр икиси (sic!) орта силк дәрәчәсинә чатмышдыр, һәм дә сүн'и мәчбури тәдбирләр сајәсиндә дејил, өз сә'ји, өз

чалышганлығы сәјәсиндә, өзүндә јүксәк әхлаг тәрбијәләндирмәк сәјәсиндә чатмышдыр»*.

«Баден һардындакы үч кәнд инди *бир бөјүк, кениш орта силк* тәшкил едир» (курсив һехтиндир).

Һехтин белә јазмасы тәәччүблү дејилдир, чүнки о ән ади буржуа мәддаһыдыр. Лакин халгын башыны алдадыб өзләрини сосиалист адландыран вә керчәк вәзијјәтә һәр чүр һехтләрдән даһа артыг бир чанфәшанлыгла бәзәк-дүзәк верәрәк, буржуа азлығының чичәкләнмәсини үмуми тәрәгги кими гәләмә верән вә әксәријјәтин пролетарлашмасыны «әкинчилијин сәнаје илә бирләшмәси» кими көһнә бир үјуг васитәси илә өрт-басдыр едән адамлар нә кими бир ада лајигдирләр?

VI

ХЫРДА ВӘ ИРИ ТӘСӘРРҮФАТЛАРЫН МӘһСУЛДАРЛЫҒЫ. ШӘРГИ ПРУССИЈАДАН БИР ТИМСАЛ

Мисалларын мүхтәлиф олмасы үчүн узаг чәнуби Алманијадан Русијаја јахын олан Шәрги Пруссијаја кечәк. Бурада биз сон дәрәчә ибрәтли олан *тәфсилатлы* бир тәдгигат әсәри көрүрүк ки, тәфсилат тәләб едән ч. Булгаков буидан әсла истифадә едә билмәмишдир. Ч-б Булгаков јазыр: «Ири вә хырда тәсәррүфатларын керчәк мәһсулдарлығы һаггындакы мә'луматын мүгајисәсн онларын техники үстүнлүкләри мәсәләсини һәлл едә билмәз, чүнки мүгајисә едилән тәсәррүфатларын игтисади шәраити мүхтәлиф ола биләр. Бу чүр мә'лумат ән чохү, фактлар әсасында белә бир мәнфи нәтичәни тәсдиг едә биләр ки, јалныз нәзәријјәдә дејил, мүәјјән шәраитдә, һабелә керчәк-

* Һехт бу «јүксәк әхлагдан» һәлә лап чох-чох данышыр вә «ағыллы никаһ сијасәтинә», «мөһкәм сә'јә», «гәнаәтчиллијә» вә «мүлајимлијә» ч. Булгаковдан даһа чох валеһ олур вә һәтта ашағыдакы «мәшһур кәндли мәсәлини» дә чәкир «Man sieht nicht auf die Goschen (d. h. Mund), sondern auf die Groschen», бунун да сәрбәст тәрчүмәси беләдир: «гарнымыздан чох чибимизи күдүрүк». Гој охучу бу мәсәли Кијев профессору ч. Булгаковун «нәзәријјәси» илә тутушдурсун; онун дедијинә көрә, кәндли тәсәррүфаты (нә рентаја, нә дә мәнфәәтә еһтијачы олмајан бир тәсәррүфат олмаг е'тибары илә) — «әкинчилијин чәмијјәт (sic!) үчүн ән әлверишли тәшкилидир» (Булг., I, 154).

ликдə дə ири истеһсал хырда истеһсала нисбətən техники үстүнлүкләрə малик дејилдир. Игтисад әдəбијјатында бу кими мүгаjисəлəр аз олмамышдыр, һəр һалда мəвһумата гапылмаjан гəрəзсиз охучуда үмумијjətлə ири истеһсалын үстүнлүкләринə олан е'тигады гырмаг үчүн кифаjət гədəр олмушдур» (I, 57—58). Сонра геjддə ики мисал көстəрилир. Биринчи мисал, Һанноверdə 4,6 вə 26,5 һа-лыг чəми ики тəсəррүфаты мүгаjисə едəн Ауһакенин əсəридир ки, һəм Каутски «Agrarfrage»-дə (S. 111), һəм дə Һертс (S. 69, русча тəрчүмəси, 166) бундан ситат кəтирмишдир. Бу һалда хырда тəсəррүфатын даһа jүксəк мəһсул верdиjи ашкара чыхыр, Ауһакен дə буну ири тəсəррүфата нисбətən ан jүксəк кəлирли тəсəррүфат һесаб едир, лакин Каутски артыг көстəрмишдир ки, һəмин jүксəк кəлирлилик *истеһлакын азлығындан* доғур. Һертс буиу рəдд етмəjə чалышмыш, лакин һəмишəки кими jенə дə мүвəффəг ола билмəмишдир; Һертсин əсəри инди рус дилинə тəрчүмə едилмишдир, Каутскинин Һертсə чавабы исə Русиjада мə'лум дејилдир, буна көрə дə һəмин чавабын («Neue Zeit»-дə дəрч едилиб jухарыда ситат кəтирилмиш мəгаләдəки чавабын) мəзмунуну мүхтəсəр геjд едək. Һертс, адəти үзрə, Каутскинин кəтирдиjи дəлили тəһриф етмиш вə көстəрмишдир ки, куjа Каутски jалныз ири тəсəррүфат саһибинин өз оғлуну кимназиjада охутмасына истинад едир. Һəгигəтдə исə Каутски бунунла анчаг һəjат сəвиjjəсини көстəрмишдир вə əкəр Һертс мүгаjисə едилəн анлəjышын (һəрəси 5 нəфərдən ибарəт олан ики анлəjышын) *бүтүн бүдчəсини* көстəрмиш олсаjды, онда бу рəгəмлəри алмыш оларды: хырда тəсəррүфат саһиби үчүн 1158,40 марка, ири тəсəррүфат саһиби үчүн исə 2739,25 марка. Хырда тəсəррүфатын һəjат сəвиjjəси ири тəсəррүфатла *ejни* олсаjды, онда хырда тəсəррүфат *аз* кəлирли оларды; Ауһакенин һесабламасына көрə, хырда тəсəррүфатын кəлири=1806 маркаjа, jə'ни капиталын (33 651 марканын) 5,45%-нə, ири тəсəррүфатын кəлири исə —2720 маркаjа, jə'ни капиталын (149 559 марканын) 1,82%-нə бəрабəрдир. Хырда тəсəррүфатын истеһлакындакы кəсири чыхын, онда оиун кəлири *258*

маркаја —0,80%-ə бәрабәр олачагдыр! Буна үстәлик олараг, сәрф олунан әмәјин мигдары да гејри-пропорсионал сурәтдә јүксәкдир: хырда тәсәррүфатда 4,6 һектара 3 нәфәр ишчи, јә'ни һәр 1,5 һектара 1 ишчи дүшүр, ири тәсәррүфатда исә 26,5 һектара 11 нәфәр ишчи (мүгајисә ет: Һертс, S. 75, русча тәрчүмәси 179), јә'нн һәр 2,4 һектара 1 ишчи дүшүр. Биз һәлә Каутскинин чох һаглы олараг истеһза етдији о чәһәти көтүрмүрүк ки, куја сосиалист Һертс мүасир кәндлинин ушагларынын әмәјини Руфун башаг јырмасы[87] илә мүгајисә едир! Ч-б Булгакова кәлдикдә исә, о анчаг мәһсулдарлыг һаггындакы мә'луматы көстәрмәклә кифајәтләнмиш вә хырда тәсәррүфат саһиби илә ири тәсәррүфат саһибинин һәјат сәвиҗҗәси һаггында *бир кәлмә дә данышмамышдыр.*

Бизим тәфсилат тәрәфдары сөзүнә давам едәрәк дејир: «Дикәр бир мисалы биз *Karl Klawki*-нин ән јенн тәдгигат әсәриндә тапырыг: «Ueber Konkurrenzfähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebs» («Thiel's Landwirtschaftliche Jahrbücher»дә, 1899, Heft 3—4)*. Онун мүгајисәси Шәрги Пруссијаја аиддир. Мүхтәлиф ири, орта вә хырда һәчмли тәсәррүфатларын һәрәсиндән 4-нү көтүрүб мүгајисә едир. Онун мүгајисәсиндәки хүсусиҗҗәт бундан ибарәтдир ки, әввәлән, кәлир вә хәрч пул һесабы илә көтүрүлүр, икинчиси исә, мүәллиф хырда тәсәррүфатда сатын алынмајан иш гүввәсинни дәјәрини пула чевириб хәрчләрә дахил едир; бнзим мәгсәд үчүн белә бир үсул, чәтин ки дүзкүн һесаб едилә биләр» (sic! Ч-б Булгаков унудур әлавә етсин ки, Klawki *бүтүн* тәсәррүфатларда әмәјин дәјәрини пула чевирнр вә хырда тәсәррүфатда әмәји габагчадан учуз һесаб едир!); «буна бахмајараг јенә дә биз көрүрүк...» Сонра чәдвәл кәлир ки, биз инди анчаг, бу чәдвәлдән алынан ашағыдакы нәтичәни гејд едәчәјик: 1 моркендән (=1/4 һектардан) орта халис мәнфәәт ири тәсәррүфатда 10 марка, орта тәсәррүфатда 18, хырда тәсәррүфатда исә 12 маркадыр. Ч-б Булга-

* *Карл Клавки:* «Хырда кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын рәгабәт габилиҗҗәти һаггында» («Тилин Кәнд Тәсәррүфаты Салнамәләри»ндә, 1899, 3—4-чү бурахылыш). *Ред.*

ков бундан нәтичә чыхарыб дејир: «Бурада орта тәсәрруфат ән чох кәлирлилији илә фәргләнир, онун ардынча хырда тәсәрруфат, бундан да сонра ири тәсәрруфат кәлир, беләликлә дә, ири тәсәрруфат бүтүн тәсәрруфатлардан керидә галыр».

Ири вә хырда тәсәрруфатларын мүгајисәси һаггында ч. Булгаковун дедикләрини биз гәсдән бурада *бүтүнлүклә* көстәрдик. Инди Klawki-нин ејни шәраитдә олан 12 типик тәсәрруфаты там 120 сәһифәдә тәсвир едән мараглы әсәриндә нәләрин сүбут олундуғуну нәзәрдән кечирәк. Әввәлчә тәсәрруфатлар һаггында үмуми мә'луматы гејд едәк, һәм дә јерә гәнаәт етмәк вә әјаини нәтичәләр көстәрмәк үчүн ири, орта вә хырда тәсәрруфатлар һаггында *орта* рәгәмләрлә кифајәтләнәк (тәсәрруфатын орта һәчми = 358; 50 вә 5 һектара).

Тәсәрруфатлар	1 моркенә (¼ һектара) марка һесабы илә дүшүр												100 марка гијмәтиндә мәһсула јојулан хәрч*		100 моркенә	
	Кәлирин чәми			Мәһсул сатышындан кәлир			Тәсәрруфатын өзүндә истеһлак олунан мәһсул			Чәми			Марка		Муздлу иш күнү	Чәми иш күнү
	Әкинчиликдән	Малдарлыгдан	Чәми	Әкинчиликдән	Малдарлыгдан	Чәми	Әкинчиликдән	Малдарлыгдан	Чәми	Кәлир	Хәрч	Халис мәнфәәт	a	b		
Ири.....	17	16	33	11	14	25	6	2	8	38	23	10	65	70	887	887
Орта.....	18	27	45	12	17	29	6	10	16	45	27	18	35	60	744	924
Хырда.....	23	41	64	9	27	36	14	14	28	64	52	12	8	80	—	—

Санки Klawki-нин әсәри ч. Булгаковун чыхардығы нәтичәләрин *һамысыны* тамамилә тәсдиг едир: тәсәрруфатын һәчми кичилдикчә үмуми кәлир дә, һәтта бир моркен һесабы илә сатышдан әлдә едилән кәлир дә артыр! Зәнnимизчә, Klawki-нин ишләтдији үсуллар тәтбиг едилдикдә, — бу үсуллар исә чох јајылмыш

* a = тәсәрруфат саһибинин вә аиләсинин иш гүввәсинин дәјәрини пула чевирмәдикдә; b = чевирдикдә.

үсуллардыр вә үмумиjjәтлә бүтүн буржуа вә хырда буржуа игтисадчылары әсасән бу үсуллардан истифадә едирләр, — бүтүн вә ja аз гала бүтүн hалларда хырда экиничилиjин үстүн олдуғу көрүнәчәкдир. Буна көрә дә *мәсәләнин* Ворошиловлар тәрәфиндән әсла гавраиылмаjаи *бүтүн маhиjjәти hәмин үсулларын арашдырылмасындадыр,* буна көрә дә Klawki-нин гисмн тәдгигаты чох бөjүк үмуми бир мараг тәшкил едир.

Мәhсуллардан башлаjаг. Мә'лум олур ки, дәнли биткиләрин ән чохунун мәhсулу ири тәсәррүфатлардан хырда тәсәррүфатлара доғру кетдикчә мүтәиасиб сүрәтдә вә олдугча артыг дәрәчәдә *азалыр.* Көтүрүлән мәhсул (hәр моркендәи сеитнер hесабы илә) бу гәдәрдир: буғда 8,7—7,3—6,4; човдар: 9,9—8,7—7,7; арпа: 9,4—7,1—6,5; jулаф: 8,5—8,7—8,0; нохуд: 8,0—7,7—9,2*; картоф: 63—55—42; jем чуғундуру: 190—156—117. Jалныз кәтаны, — ири тәсәррүфатлар буну hеч әкмирләр, — хырда тәсәррүфатлар (4-дән 3-ү) орта тәсәррүфатлардан (4-дән 2-си) чох топлаjырлар, jә'ни орта тәсәррүфатлар 5,5 «Stein» (=18½ фунт) көтүрдүкләри hалда, хырда тәсәррүфатлар 6,2 «Stein» топлаjырлар.

Ири тәсәррүфатларда мәhсулдарлығын daha jүксәк олмасынын сәбәби нәдир? Klawki ашағыдакы дөрд сәбәбин hәлледичи әhәмиjjәти олдуғуну көстәрир: 1) хырда тәсәррүфат cahибләри дренаж[88] иши илә, демәк олар, мәшғул олмурлар, мәшғул олдуглары hалларда исә борулары тәсәррүфат cahибләри өзләри чәкирләр вә беләликлә борулар пнс чәкилмиш олур; 2) хырда тәсәррүфат cahибләри торпағы кифаjәт гәдәр дәрин шумламырлар—атлары чансыздыр; 3) хырда тәсәррүфат cahибләриинин мал-гарасынын чох заман кифаjәт гәдәр jеми олмур; 4) хырда тәсәррүфат cahибләриндә пеjинин истehсалы пис олур; онларын тахылынын күләши көдәк олур; күләшин чох гисми мал-гаранын jеминә кедир (демәли, jенә дә jемин кejфиjjәти хараблашыр), буна көрә дә мал-гаранын алтына аз күләш салыныр.

* 4 тәсәррүфатдан анчаг икисиндә әкилир; ири вә орта тәсәррүфатларын hәр 4-дән үчү нохуд әкир.

Демәли, хырда тәсәррүфат саһибләриниң мал-гарасы чансыздыр, кейфиййәти писдир вә пис шәраитдә сахланыр. Бу һал, гәрибә көрүнән вә ән чох нәзәрә чарпан бир чәһәти бизә ајдынлашдырыб көстәрир ки, нә үчүн ири тәсәррүфатларда мәһсулдарлыг даһа јүксәк олдуғу һалда, бунларын 1 моркеп һесабы илә әкинчиликдән көтүрдүкләри кәлир, Klawki-нин һесабламасына көрә, орта вә хырда тәсәррүфатларын кәлириндән аз олур. Иш ондадыр ки, Klawki *мал-гаранын јемини һесабдан чыхарыр,* ону нә кәлирдә, нә дә хәрчләрдә нәзәрә алмыр. Беләликлә, һәгигәтдә ири тәсәррүфатларла хырда тәсәррүфатлар арасындакы мүһүм фәрги, һәм дә хырда тәсәррүфатларын хејринә олмајан бу фәрги јарадан чәһәт сүт'и сурәтдә вә сахтакарлыгла бәрабәрләшдирилмишдир. Бу чүр һесаблама үсулу ишләтдикдә, ири тәсәррүфат *она көрә* аз кәлирли олур ки, хырда тәсәррүфат мал-гарасына күләш једириб «кечиндиҗи» һалда, ири тәсәррүфат (торпаг саһәси баһиди һесабы илә хырда тәсәррүфатдан аз мал-гара сахласа да) өз кәнд тәсәррүфаты саһәсиниң чох һиссәсиндә мал-гара үчүн јем әкир. Демәли, хырда әкинчилиҗин «үстүнлүҗү» ондан ибарәтдир ки, һәм торпагла *вәһшичәсинә рәфтар едир* (күбрәси писдир), һәм дә *мал-гара* илә (јеми писдир). Өзлүҗүндә ајдындыр ки, мүхтәлиф тәсәррүфатларын кәлирлилиҗиниң бу чүр мүгајисә едилмәсинин әсла һеч бир елми әһәмиййәти јохдур*.

Сонра, ири тәсәррүфатларда торпағын јүксәк мәһсулдарлығының сәбәбләри сырасында ону да көстәрмәк лазымдыр ки, ири тәсәррүфатлар чох заман (вә еһтимал ки, һәтта һәмишә) торпағы меркәлләҗирләр[89],

* Гејд етмәк лазымдыр ки, хырда вә ири тәсәррүфатларда ачыгча бәрабәр олмајан кәмиййәтләрин бу кими сахтакарлыгла бәрабәрләшдирилмәси нәлларына јалныз ајры-ајры монографиҗаларда дејил, мүасир аграр статистикасынын күтләви мә'луматында да тәсадүф олунур. Франсыз статистикасы да, алман статистикасы да өз һесабламаларында бүтүн вә һәр чүр тәсәррүфатда мал-гаранын «орта һесабла» дири чәкисини, мал-гаранын һәр дәнәсинин «орта» гиҗмәтини әсас тутур. Алман статистикасы һәтта мүхтәлиф (саһәләрин гәдәринә көрә мүхтәлиф) тәсәррүфат саһибләри групларындакы бүтүн мал-гара мигдарының үмуми дәјәрини дә һәмин үсулла мүәјјән елир, лакин бурада белә бир нашиҗә чыхылыр ки, мүхтәлиф тәсәррүфат групларында мал-гаранын һәр дәнәсинин ејни гиҗмәтдә олмасыны фәрз етмәк «һәгигәтә ујғун дејилдир» (S. 35).

daha чохлу сүи'н күбрә ишләдирләр (1 моркенә 0,81 марка — 0,38—0,43 хәрчләнир), habелә чохлу Kraftfuttermittel* ишләдирләр (ири тәсәррүфатларда hәр моркенә 2 марка хәрчләнир, галан тәсәррүфатларда исә — сыфыр). Орта тәсәррүфатлары да ири кәндли тәсәррүфатлары сырасына аид едән Klawki дејир: «Бизим кәндли тәсәррүфатлары Kraftfuttermittel-ә hеч бир хәрч гојмурлар. Онлар тәрәггијә чох кеч алышыр вә нәгд пул хәрчләмәкдә хүсусилә хәсислик көстәрирләр». (461). Ири тәсәррүфатлар тарлачылыг системи чәhәтчә дә јүксәкдирләр: тәкмилләшдирилмиш нөвбәли әкин тәтбигини биз 4 ири тәсәррүфатын hамысында, орта тәсәррүфатларын 3-үндә (1-индә көhнә үчтарлалы систем тәтбиг олунур), хырда тәсәррүфатларын исә анчаг бириндә көрүрүк (3-үндә үчтарлалы систем тәтбиг олунур). Нәhајәт, ири тәсәррүфат cahибләринин машынлары да хејли артыгдыр. Доғрудур, Klawki өзү бу фикирдәдир ки, машыларын хүсусилә бөјүк әhәмијјәти јохдур. Лакин биз онун «фикри илә» кифајәтләнмәјиб өзүмүз мә'луматдан нәтичәләр чыхараг. Ашағыдакы сәккиз нөв машын — бухарла ишләјән тахылдөјән машын, атлы тахылдөјән машын, тахылтәмизләјән машын, трпјер, чәркәви сәпин машыны, пејнисәпән машын, ат дырмығы вә дәјирми вәрдәнә[90] — тәсвнр олунан тәсәррүфатлар арасында белә бөлүнүр: 4 ири тәсәррүфатда — 29 (о чүмләдән 1 бухарла ишләјән тахылдөјән машын), 4 орта тәсәррүфатда —11 (бир дәнә дә бухарла ишләјән тахылдөјән машын јохдур), 4 хырда тәсәррүфатда —1 машын (атлы тахылдөјән машын). Әлбәттә, hеч бир кәндлн тәсәррүфаты пәрәстишкарынын hеч бир «фикри» бизи белә дүшүнмәјә мәчбур едә билмәз ки, куја тахылтәмизләјән машын, чәркәви сәпин машыны, вәрдәнә вә саирә мәhсулдарлыға тә'сир көстәрмәјә бнләр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, машынларын сајына даир бурадакы мә'лумат алман статистикасынын вердији күтләви мә'луматдан фәргли олараг, мүәјјән тәсәррүфат cahибләринин ихтијарында олан машын-

* — гуввәли јем. *Ред.*

лара аидднр; Алманнја статистикасы исә тәсәрруфат саһибинин өз машынынымы, јохса өзкә машынынын ишлətмәсини нәзәрә алмајыб анчаг машын ишлədилмәси һалларыны гејдә алмышдыр. Ајдындыр ки, бу кими гејдәалма үсулу да ири тәсәрруфатын үстүнлүјүнү азалдыр вә Klawki тәрәфиндән ашағыда тәсвир олунан машын «борч едилмәси» формаларыны пәрдәләјир: «Ири тәсәрруфат саһиби өз вәрдәнәсини, ат дырмығыны вә тахылтәмнзләјән машыныны һәвәслә хырда тәсәрруфат саһибинә верир, бу шәртлә ки, хырда тәсәрруфат саһиби бунун әвәзиндә тарла ишләринин гызғын вахтында она бичинчи вермәји өһдәсинә алсын» (443). Демәли, хырда тәсәрруфатда машын ишлədилмәси һаллары — бу һаллар исә, јухарыда көстәрдијнмиз кими, олдугча аздыр — иш күввәси әлдә етмәјин чевриlmиш формасыдыр.

Сонрасына бахаг. Ачыгча бәрабәр олмајан кәмијјәтләрин сахтакарлыгла бәрабәрләшдирилмәси һалларындан бири дә Klawki-ијин бүтүн тәсәрруфат групларында мәһсулун сатыш гијмәтини ејни һесаб етмәси үсулудур. Һәгиги сатыш һалларыны көтүрмәк әвәзиндә мүәллиф өз һесабламаларыны фәрзијјә әсасында гурур вә бу фәрзијјәнин дүзкүн олмадығыны өзү дә көстәрир. Кәндлиләр тахылы чох заман өз јерләрнндә сатырлар вә кичик шәһәрләрдә алверчиләр тахылын гијмәтини чох ашағы салырлар. «Ири маликанәләрин вәзијјәти бу чәһәтдән јахшыдыр, чүнки онлар бирдән бөјүк мигдар тахыл јығыб әјләтин мәркәз шәһәринә көндәрә билирләр. Бу һалда ири маликанәләр тахылын һәр сентнерини хырда шәһәрләрдә сатылдығындан адәтән 20—30 пфеннг артығына сатырлар» (373). Ири тәсәрруфат саһибләри өз тахылыны даһа јахшы гијмәт едә билир (451) вә кәндлиләр өзләринә зијан вуруб тахылы өлчү илә сатдыглары һалда, ири тәсәрруфат саһибләри чәки илә сатырлар. Ирн тәсәрруфат саһибләри мал-гараны да чәки нлә сатырлар, һалбуки кәндлиләрин мал-гарасыны анчаг көзәјары алырлар. Сүд мәһсулларынын сатышыны да ири тәсәрруфат саһибләри даһа јахшы гурмушлар, чүнки онлар сүдү шәһәрә көндәрә билирләр вә сүддән

јағ чалхајыб алверчиләрә сатан орта тәсәрруфат саһибләринә нисбәтән даһа јүксәк гијмәтә сата билирләр. Орта тәсәрруфат саһибләриниң јағы исә хырда тәсәрруфат саһибләринин јағындан јахшы олур (чүнки орта тәсәрруфат саһибләри сепаратор ишләдир, һәр күн јағ чалхајыр вә с.), буна көрә дә хырда тәсәрруфат саһибләринин јағынын фунтуну 5—10 пфенниг учуз алырлар. Сатыш үчүн бәсләнән мал-гараны хырда тәсәрруфат саһибләри орта тәсәрруфат саһибләриндәи тез (тамам көкәлмәмишдән) сатмалыдырлар, чүнки јемләри чатышмыр (444). Базарда сатычы олан ири тәсәрруфатын бүтүн бу — үмумијјәтлә әсла аз әһәмијјәти олмајан — үстүнлүкләрини Klawki өз монографијасында һесаба алмыр, нечә ки, нәзәријјәчиләрдән хырда тәсәрруфат пәрәстишкары олаплар бу мәсәләдә кооперасијаныш имдада чата *биләчәјинә* истинад едәрәк һәмин *факты* һесаба алмырлар. Биз бурада капитализм керчәклијини мешшанчасына-кооператив чәннәтинин имкапларыилә гарышдырмаг истәмирик: биз кооперасијадан кимин һәгигәтдә ән чох хејир көрдүјүнә даир ашағыда *фактлар* көстәрәчәјик.

Гејд едәк ки, Klawki хырда вә орта тәсәрруфатларда торпағын дренаж едилмәсиндә, һәр чүр тә'мир ишләриндә вә с. тәсәрруфат саһибләриниң өзләринин сәрф етдикләри әмәји «һесаба алмыр» («кәндлиләр өзләри ишләјирләр»). Хырда тәсәрруфат саһибинин бу «үстүнлүјүнү» сосиалист Ueberarbeit, һәддән артыг әмәк сәрф етмәк, һәддән артыг ишләмәк адландырыр, буржуа игтисадчысы исә—кәндли тәсәрруфатынын ән әлверишли (*«чәмијјәт* үчүн»!) чәһәтләриндән бири адландырыр. Гејд едәк ки, Klawki-нин көстәрдијинә көрә, орта тәсәрруфатларда муздлу фәһләләрә ири тәсәрруфатлардакындан јахшы муздвә јемәк верилир, лакин ејни заманда бунлар даһа интенсив ишләјирләр: тәсәрруфат саһибинин «тимсалы» онлары «даһа сә'јлә вә чидд-чәһдлә» ишләмәјә тәһрик едир (465). Бу ики капиталист тәсәрруфаты саһибиндән һансынын, мүлкәдарынмы, јохса «гардаш» кәндлининми ејни муздмүгабилиндә фәһләни даһа чох әмәк сәрф етмәјә вадар етдијини Klawki мүәјјән етмәјә чалышмыр.

Буна көрә дә биз анчаг буну көстәрәчәјик ки, фәһләләри шикәстлијә вә гочалыға гаршы сығорта етмәк үчүн ири тәсәррүфат саһиби һәр моркенә 0,29 марка, орта тәсәррүфат саһиби 0,13 марка хәрчләјир (хырда әкинчинин бурада да үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, өзүнү һеч көкүндән сығорта етдирмир, бу исә ајдындыр ки, капиталистләр вә мүлкәдарлар «чәмијјәти үчүн» аз «әлверишли» дејилдир); биз бир дә рус әкинчилик капитализминин тимсалына истинад едәчәјик. Шаховскојун «Кәнар әкинчилик пешәләри» китабына бәләд олан охучунун бәлкә белә бир сәчијјәви чәһәт јадындадыр: хуторчу кәндлиләр вә колонист алманлар (чәнубда) фәһләләри «сечиб» тутурлар, фәһләләрә ири саһибкарларын вердикләриндән 15—20% артыг музд верирләр, онлардан 50% чох ишләдирләр. Буну ч. Шаховској 1896-чы илдә јазмышды, бу ил исә биз, мәсәлән, «Торгово-Промышленная Газета»да[91] Каховкадан верилән белә бир хәбәри охујуруг: «...Кәндлиләр вә хуторчулар, адәт үзрә (маликанәләрин муздлу фәһләләрә вердијиндән) артыг музд верирдиләр, чүнки фәһләнин јахшы вә даһа дөзүмлү олмасыны тәләб едирләр» (№ 109, 16 мај 1901-чи ил). Белә бир һалын тәкчә Русијаја хас олдуғуну дүшүнмәјә чәтин ки әсас вардыр.

Јухарыда верилән чәдвәлдә охучу ики һесаблама үсулу мүшаһидә етди: бунлардан биринде тәсәррүфат саһибинин иш гүввәси пула чевриліб һесаба дахил едилир, дикәриндә исә дахил едилмир. Бунун һесаба дахил едилмәси үсулу ч. Булгаковун фикринчә, «чәтин ки дүзкүн олар». Ајдындыр ки, һәм тәсәррүфат саһибләринин, һәм дә муздурларын натура вә пул хәрчләринин дүрүст бүдчәси даһа дүзкүн оларды, лакин белә бир мә'лумат олмадыгда анлэнин пул хәрчләрини лабүд олараг анчаг *тәхминән* мүәјјән етмәк лазым кәлир. Буна көрә дә Klawki-нин бу тәхмини һесабламаны *нечә* етмәси сон дәрәчә мараглыдыр. Ири тәсәррүфат саһибләринин өзләри, әлбәттә, ишләмирләр: онларын һәтта хүсуси ичрачылары да вардыр ки, бунлар һагг алыб бүтүн рәһбәрлик вә нәзарәт ишләрини көрүрләр (дөрд маликанәдән үчүндә ичрачы вардыр,

биринда ичрачы јохдур; Klawki 125 ha сahәси олан бу ахырынчы маликанәнин ири кәндли маликанәси адландырылмасыны daha дүзкүн hесаб едәрди). Klawki ики ири маликанәнин сahибләринин «әмәји үчүн» онларын hәрәсинә илдә 2000 марка «ајырыр» (бу сahибләрин «әмәји», мәсәлән, биринчи маликанәдә ондан ибарәтдир ки, сahиб ичрачынын нечә ишләдијинә көз јетирмәк үчүн ајда бир дәфә өз әсас маликанәсиндән бир нечә күнлүјә бураја кәлир). 125 ha сahәнин сahибинә (биринчисининки 513 ha иди) Klawki бу тәсәррүфат сahибинин өзүнүн вә үч оғлунун иши үчүн анчаг 1900 марка «ајырыр». «Тәбии» дејилдирми ки, торпағын гәдәри аз олдугда сahиб daha аз бүдчә илә «кечинмәлидир»? Орта тәсәррүфат сahибләринә Klawki тәсәррүфат сahибинин өзүнүн вә арвадынын, үч hалда исә ушагларынын да бүтүн иши үчүн 1200—1716 марка ајырыр. Хырда тәсәррүфат сahибләринә, 4—5 (sic!) нәфәрин иши үчүн 800—1000 марка, ја'ни аиләси илә бирликдә чәми 800—900 марка газанан муздурун, инстманын газандығындан бир гәдәр артыг (әкәр артыгса) ајырыр. Демәли, бурада ирәлијә доғру артыг бөјүк бир аддым атылыр: әввәлдә ачыгча бәрабәр олмајан кәмијјәтләр бәрабәрләшдирилирди, инди исә дејилир ки, ири тәсәррүфатдан хырда тәсәррүфата кечдикчә hәјат сәвијјәси ашағы *дүшмәлидир.* Бу ки капитализмин хырда кәндлини алчалтмасы фактыны, «халис мәнфәәтин» мигдары hаггындакы hесабламаларла куја рәдд олунан бу факты габагчадан е'тираф етмәк демәкдир!

Әкәр тәсәррүфатын hәчми кичилдикчә пул кәлиринин азалдығыны мүәллиф јалныз *фәрз едирсә,* истеhлакын азалмасы гәти мә'луматла сүбут олунур. Тәсәррүфатда истеhлак олунан әкинчилик мәhсулларынын мигдары ири тәсәррүфат сahибиндә адамбашына (ики ушағы бир бөјүк адам hесабы илә көтүрдүкдә) —227 марка (ики рәгәмдән чыхарылан орта рәгәм), орта тәсәррүфат сahибиндә —218 марка (дөрд рәгәмдән чыхарылан орта рәгәм), хырда тәсәррүфат сahибиндә —135 (sic!) марка (4 рәгәмдән чыхарылан орта рәгәм) тәшкил едир. Һәм дә тәсәррүфат нә гәдәр ири

олурса, бир о гәдәр чох јејинти шејләри әлавә сатын алыныр. (S. 453). Klawki өзү дә дәрк етмишдир ки, бурада ч. Булгаковун иикар етдији вә Klawki-дән daha артыг мәддаһ олдуғуну бүрузә верәрәк үзәриндән *сүкутла кечилмәсини* мүнасиб көрдүјү Unterkonsumption (натамам истеһлак) мәсәләсини гојмаг лазымдыр. Лакин Klawki бу факты зәифләтмәјә чалышыр. О дејир: «Хырда тәсәррүфат саһибләриндә мүәјјән дәрәчәдә натамам истеһлак һалларының олуб-олмадығыны биз иддиа едә билмәрик, лакин буну IV хырда тәсәррүфат һаггында мүмкүн һесаб едирик» (адамбашына 97 марка). «Бу бир фактдыр ки, хырда кәндлиләр чох гәнаәтлә јашајырлар (!) вә бир чох шејләри, нечә дејәрләр, боғазларындан кәсиб сатырлар» (sich sozusagen vom Munde absparen)*. Сүбут етмәјә чалышырлар ки, бу факт хырда тәсәррүфатын јүксәк «мәһсулдарлығыны» арадан галдырмыр: әкәр истеһлак 170 маркаја галдырылса—бу мәбләғ (көрдүјүмүз кими капиталист-әкинчи үчүн дејил, «кичик гардаш» үчүн) тамамилә кифајәт бир мәбләғдир, — онда мә'лум олар ки, һәр моркен һесабы илә истеһлакы 6—7 марка артырмаг вә сатышдан һасил олан кәлири 6—7 марка азалтмаг лазымдыр. Бунлары чыхдыгдан сонра (јухарыдакы чәдвәлә бах) 29—30 марка галар, јә'ни ири тәсәррүфатдакындан јенә дә артыг галар (S. 453). Лакин истеһлакы, көзәјары көтүрүлән (һәм дә «бу гәдәр бәсдир» дејә ашағы көтүрүлән) бу рәгәмә гәдәр дејил, 218 маркаја гәдәр галдырсаг (=орта тәсәррүфатдакы керчәк вәзијјәтә), онда көрәрик ки, мәһсул сатышындан һасил олан кәлир һәр моркен һесабы илә орта тәсәррүфатда 29 маркаја вә ири тәсәррүфатда

* Мараглыдыр ки, мәсәлән, сүд вә јағ сатышындан һасил олан кәлир ири тәсәррүфатда 1 моркен һесабы илә 7 маркаја, орта тәсәррүфатда — 3 маркаја, *хырда тәсәррүфатда* 7 маркаја бәрабәрдир. Иш орасындадыр ки, хырда кәндлиләр өз тәсәррүфатында «чох аз мигдарда јағ вә үзлү сүд истеһлак едирләр... IV хырда тәсәррүфат исә (тәсәррүфатда истеһлак үчүн истеһсал олунан мәһсулларын хәрчи адамбашына анчаг 97 маркадыр) һеч истеһлак етмир» (450). Гој охучу бу факты (һәм дә «тәнгидчиләрдән» башга һамыја чохдан мә'лум олан һәмин факты) һертсин бу көзәл мүһакимәләри илә (S. 113, русча тәрчүмәси, 270) мүгајисә етсин: «Мәкар кәндли сүдүн мүгабилиндә һеч бир шеј әлдә етмирми?» «Донузу» (сүдлә бәсләнмиш донузу) «јејән кәндли дејилдирми?» Іохсуллуға ән баjағы бир шәкилдә рәвнәг вермәјин јүксәк нүмунәси олан бу кәламы тез-тез хатырлатмаг лазымдыр.

25 маркаја бәрабәр олдуғу һалда, хырда тәсәррүфатда *20 маркаја* енәчәкдир. Јә'ни: Klawki-нин мүгајисәләриндәки јанлышлыглардан (јухарыда көстәрилән бир чох јанлышлыглардан) *тәкчә бунун* дүзәлдилмәси хырда кәндлинин артыг *һәр шүр* «үстүнлүјүнү» јоха чыхармыш олур.

Лакин Klawki-нин үстүнлүкләр тапмаг әзми түкәнмәздир. Хырда кәндлиләр «әкинчилији пешә илә бирләшдирирләр»: үч хырда кәндли (4 нәфәрдән) «сә'јлә күнәмуздчулуг едир вә музд алмагдан башга јемәк дә јејир» (435). Лакин бөһран заманы хырда әкинчилијин үстүнлүкләри хүсусилә бөјүкдүр (рус охучулары кечмишдә бир чох халгчы мүәллифләрин сөјләдикләри вә инди ч. Черновлар тәрәфиндән мејдана атылан бу фикрә артыг чохдан бәләддирләр): «Кәнд тәсәррүфаты бөһраны заманы, һабелә башга вахтларда да мәһз хырда тәсәррүфат өз ев хәрчләрини сон дәрәчә азалтмагла ән чох мөһкәм олачаг, башга тәсәррүфат групларына нисбәтән даһа чохлу мәһсул сата биләчәкдир: ев хәрчләринин азалмасы исә, доғрудур, истеһлакын бир гәдәр натамамлығына сәбәб олачагдыр» (479 — Klawki-нин ахырынчы нәтичәләри, мүгајисә ет: S. 464). «Тәәссүф ки, бир чох хырда тәсәррүфатлар борчлары үчүн јүксәк фаиз вермәли олдугларына көрә белә һәрәкәт етмәјә вадар едилир. Лакин онлар белә лкләмә — чох чәтинликлә олса да — дајам көтирмәк вә бир нөв кечинмәк имканы әлдә едирләр. Јәгин ки, бизим јердә хырда кәндли тәсәррүфатларынын империја статистикасында гејд едилән артымы, башлыча олараг мәһз истеһлакын чох азалмасындан ирәли кәлир». Бунун ардынча Klawki Көнигсберг рекирунгсбезирки* һаггындакы мә'луматы көстәрир; 1882-чи илдән 1895-чи иләдәк бурада 2 һа гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын сајы 56 миндән 79 минә, 2—5 һа оланлар 12 миндән 14 минә, 5—20 һа оланлар 16 миндән 19 минә чатмышдыр. Бу һәмин Шәрги Пруссијадыр ки, ч. Булгаковлар бурада хырда истеһсалын ири истеһсалы «сыхышдырыб арадан чы-

* — инзибати маһалы. *Ред.*

хардығыны» зәнн едирләр. Торпаг сahәләринин гуру статистика рәгәмләринә бу чүр суздалчасына мә'на верән бу кими чәнаблар hәлә чәсарәт едиб «тәфсилатдан» дәм вурурлар! Тамамилә тәбиидир ки, Klawki «ән чалышган фәhләләри, онларын биринчи нәслинә олмаса да, hәр hалда икинчи нәслинә (sic!) өзү үчүн бир парча торпаг әлдә етмәк имканы вермәк васитәси илә отураглыға ширникдирмәји шәргдә кәнд фәhләләри мәсәләсини hәлл етмәк үчүн мүасир аграр сијасәтинин ән мүhүм вәзифәси» (476) hесаб едир. Нә ејби вар ки, гәнаәт едиб јығдыглары пула өзләри үчүн бир парча торпаг алан инстманларын «чоху пул чәhәтдән daha ағыр вәзијјәтә дүшүр; буну онлар өзләри дә билирләр, лакин daha сәрбәст вәзијјәтдә олмаг онлары ширникдирир», — буржуа игтисадынын да (инди исә, көрүнүр, «тәнгидчиләрин» дә) бүтүн вәзифәси пролетариатын ән керидә галмыш hиссәси ичәрисиндә бу иллүзијалары давам етдирмәкдән ибарәтдир.

Беләликлә, Klawki-нин тәдгигаты она истинад етмиш олан Булгаковун бүтүн фикирләрини рәдд едир. Klawki-нин тәдгигаты әкинчиликдә ири тәсәррүфатын техники үстүнлүјүнү, хырда кәндлинин hәддән артыг ишләдијини вә дојунча јемәдијини, онун мүлкәдар үчүн муздура вә күнәмуздчуја чеврилдијини сүбут едир, хырда кәндли тәсәррүфатларынын сајча артмасы илә ehтијачын вә пролетарлашманын артмасынын әлагәдар олдуғуну сүбут едир. Бу тәдгигатдан доған ики нәтичәнин хүсусилә бөјүк принсипиал әhәмијјәти вардыр. Биринчиси, биз әкинчиликдә машын тәтбиг едилмәси үчүн олан манеәләри ајдын көрүрүк; бу манеәләр ондан ибарәтдир ки, өз әмәјини «hесаба алмамаға» hазыр олан, әл әмәјини капиталист үчүн машын әмәјиндән хејли учузлашдыран хырда әкинчи даим алчалдылыр. Ч-б Булгаковун иддиаларынын әксинә олараг фактлар капиталист гајдалары шәрантиндә әкинчиликдә хырда кәндлинин вәзијјәти илә сәнаједә кустарын вәзијјәти арасында *там ејнијјәт* олдуғуну бүтүнлүкдә сүбут едир. Ч-б Булгаковун иддиаларынын әксинә олараг биз әкинчиликдә, ири истehсалла рәгабәт едә билмәк үчүн тәләбатын daha

кениш даирәдә азалдығыны вә әмәјин интенсивлијинин daha да күчләндијини көрүрүк. Икинчиси, әкинчиликдә хырда вә ири тәсәррүфатларын кәлирлилијинин бүтүн вә һәр чүр мүгајисәси мәсәләсиндә биз ашағыдакы үч чәһәтә е'тина едилмәдән чыхарылан нәтичәләри бирдәфәлик олараг тамамилә јарарсыз вә бајағы — мәддаһчасына нәтичәләр һесаб етмәлијик: 1) *Әкинчи* нечә јеџиб-ичир, нечә јашајыр вә нечә ишләјир? 2) *Мал-гара* нечә сахланыр вә нечә ишләјир? 3) *Торпаг* нечә күбрәләнир вә торпагдан сәмәрәлими истифадә олунур? Хырда әкинчилик чүрбәчүр вәһшиликләр баһасына давам кәтирир: әкинчинин әмәјиндән вә һәјат гүввәләриндән вәһшичәсинә истифадә едилир, малгаранын күчүндән вә кејфијјәтиндән вәһшичәсинә истифадә едилир, торпағын мәһсулдар гүввәләриндән вәһшичәсинә истифадә едилир, буна көрә дә бүтүн бу чәһәтләри әтрафлы нәзәрә алмадан апарылан һәр чүр тәдгигат јалныз бир сыра буржуа софизминдән ибарәтдир*.

Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, мүасир чәмијјәтдә хырда кәндлиләрин мәһз һәддән артыг ишләмәси вә кифајәт гәдәр истеһлак етмәмәси «нәзәријјәси» ч. тәнгидчиләрин хүсусилә кәскин һүчумларына сәбәб

* Leo Huschke өзүнүн: «Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein-, Mittel- und Grossbetrieb dargelegt an typischen Beispielen Mittelthüringens» (Jena, 1902. Gustav Fischer) (Лео Һушке: «Орта Түрингијадакы типик нүмунәләрә әсасән хырда, орта вә ири тәсәррүфатларда кәнд тәсәррүфаты истеһсалы халис кәлиринин һесабланмасы», (Јена, 1902, Густав Фишер. *Ред.*) адлы әсәриндә һаглы олараг көстәрир ки, хырда әкинчинин иш гүввәсинин гијмәтини «тәкчә азалтмаг васитәси илә» елә бир һесаб әлдә етмәк олар ки, бу һесаб хырда әкинчинин орта вә ири тәсәррүфата нисбәтән үстүнлүјүнү, онларла рәгабәт етмәк габилијјәтини сүбут едәр (S. 126) Тәәссүф ки, мүәллиф бу фикрини ахыра чатдырмамышдыр, буна көрә дә мүхтәлиф тәсәррүфатларда мал-гаранын сахланмасы, торпағын күбрәләнмәси вә әкинчиләрин күзәраны һаггында өз китабында мүнтәзәм мә'лумат вермәмишдир. Биз ч. Һушкенин бу мараглы китабы үзәриндә бир daha гајытмаг үмиднидәјик. Һәләлик исә онун анчаг бу фикрини гејд едәк ки, хырда тәсәррүфат сатдығы мәһсулларын мүгабилиндә ири тәсәррүфата нисбәтән аз кәлир әлдә едир (S. S. 146, 155); һабелә онун чыхартдығы бу нәтичәни гејд едәк ки: «хырда вә орта тәсәррүфат 1892-чи илдән сонра башланан бөһранын (кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәтинин ашағы дүшмәсинин) габағыны пул хәрчләринин мүмкүн гәдәр чох ихтисар едилмәси васитәси илә, ири тәсәррүфат исә тәсәррүфата гојулан хәрчләри артырыб мәһсулу јүксәлтмәк васитәси илә алмаға чалышыр» (S. 144). Тохум, јем, күбрә хәрчләри 1887—1891-чи илләрдән 1893—1897-чи илләрәдәк хырда вә орта тәсәррүфатда азалмыш, ири тәсәррүфатда исә артмышдыр. Хырда тәсәррүфатда бу хәрчләр 1 һа һесабы илә 17 марка, ири тәсәррүфатда исә 44 марка тәшкил едир. (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред.*).

олмушдур. Ч-б Булгаков һәлә «Начало» журналында (№ 1, с. 10) јазмышды ки, Каутскинин сөјләдикләрини әксини сүбут етмәк үчүн истәнилдији гәдәр «ситат» кәтирмәјә «һазырам». Ч-б Булгаков өз китабында тәкрар едир ки, «Көһнә ећкам мејитини (sic!) дирилтмәк тәшәббүсүндә олан Каутски» Ичтимаи сијасәт иттифагынын[92] «Bäuerliche Zustände» («Кәндлиләрин вәзијјәти») адлы тәдгигатындан «кәндли тәсәрруфатының һазыркы дөврдә тамамилә ајдын сәбәбләр үзүндән әталәт һалында олдуғуну көстәрән бир нечә факт сечиб көтүрмүшдүр; гој јәгин етсинләр ки, орада бир гәдәр башга характерли сүбутлар да тапмаг мүмкүндүр» (II, 282). Буну «јәгин етмәјә» вә гисмән һертсин ситатларыны садәчә олараг тәкрар едән (S. 77, русча тәрчүмәси, 183) бу забитәли алимин «ситатларыны» јохламага чалышаг.

«Ејзенахдан алынан мә'лумат малдарлығын, күбрәләмәнин, машын тәтбигинин јахшылашдығыны вә үмумијјәтлә кәнд тәсәрруфаты истеһсалынын тәрәгги етдијини көстәрир...» Ејзенах һаггындакы мәгаләни ачырыг («Bäuerl. Zust.», I B.). 5 һа-дан аз торпағы олан саһибләрин (тәсвир олунан рајонда исә 1116-дан 887-си бу чүр саһибләрдир) вәзијјәти «үмумијјәтлә чох да јахшы дејилдир» (66). «Онлар ири тәсәрруфат саһибләринин јанында бичинчилик, күнәмуздчулуг вә саирә илә мәшғул олуб кәсбкарлыг етдикләринә көрә, вәзијјәтләри нисбәтән јахшыдыр» (67)... Үмумијјәтлә 20 ил әрзиндә әһәмијјәтли техники тәрәгги олмушдур, лакин «һәлә чох шеј, хүсусән даһа хырда тәсәрруфатларда чох шеј дүзәлдилмәлидир» (72)... «даһа хырда тәсәрруфат саһибләри тарла ишләриндә гисмән зәиф инәкләри ишләдирләр...» Јардымчы кәсбкарлыг мешә ишләриндәи вә одун дашымагдан ибарәтдир; одун дашымаг «әкинчиликдән узаглашдырыр», «рифаһын хараблашмасына» сәбәб олур (69). «Мешә ишләри дәкифајәт гәдәр газанч вермир. Бә'зи рајонларда хырда торпаг саһибләри (Grundstücksbesitzer) тохучулугла мәшғул олурлар, тохучулара исә пис (leidlich) һагг верилир. Ајры-ајры һалларда кустар үсулу илә сигар гајырырлар. Үмумијјәтлә јардымчы кәсбкарлыг иш-

ләри аздыр» (73)... Мүәллиф, Ökonomie-Commissar Dittenberger* мәгаләсиндә белә гуртарыр ки, «садә јашајан» вә «тәләбаты аз олан» кәндлиләр күчлү вә сағламдырлар, бу исә, «јемәјинин башлыча тәркиб һиссәси картофдан ибарәт олан јохсул синфин аз гидалы јемәк једији бир шәраитдә тәәччүблүдүр» (74)...

«Кәндли тәсәрруфатынын куја техники тәрәгги габилијјәти олмадығы һаггында көһнә марксист мөвһуматыны» «алим» Ворошиловлар мәһз белә тәкзиб едирләр!

«...Баш катиб Лангсдорф Саксонија краллығы һаггында дејир ки, бүтөв маһалларда, хүсусән дә чох мүнбит јерләрдә тәсәрруфатын интенсивлији чәһәтдән ири маликанәләрлә хырда маликанәләр арасында инди чәтин ки фәрг галмыш олсун». Каутскини Австрија Ворошилову белә тәкзиб едир (Һертс, S. 77, русча тәрчүмәси, 182—183), онун ардынча да рус Ворошилову буну тәкрар едир (Булгаков, II, 282; «Bäuerl. Zust.»а истинад едир. II, 222). Тәнгидчиләрин көстәрдикләри мә'хәзин 222-чи сәһифәсини ачырыг вә Һертсин ситат кәтирдији сөзләрин билаваситә ардынча охујуруг: «Белә бир фәрг дағлыг јерләрдә даһа чох нәзәрә чарпыр; бу јерләрдә ири маликанәләрдә нисбәтән бөјүк дөвријјә каниталы илә тәсәрруфатчылыг едилир; лакин бурада да кәндли тәсәрруфаты чох заман халис мәнфәәтин мигдары чәһәтчә ашағы дејилдир, чүнки кәлирин чох јүксәк олмамасы бөјүк гәнаәтчилик һесабына тараздашмыш олур; тәләбатын сәвијјәси бу гәдәр ашағы олдуғу бир шәраитдә (bei der vorhandenen grossen Bedürfnisslosigkeit) гәнаәт чох заман о дәрәчәјә чатыр ки, тәсәрруфат саһиби кәндли даһа кениш тәләбата бәләд олан сәнаје фәһләсиндән пис јашајыр» («Bäuerl. Zust.», II, 222). Сонра јазылыр ки, үстүн јер тутан тәсәрруфат системи — новбәли әкин системидир; бу систем артыг орта тәсәрруфат саһибләри арасында үстүн јер тутур, «үчтарлалы системә исә, демәк олар, јенә дә анчаг хырда кәндли мүлкү саһибләриндә тәсадүф олунур». Малдарлыг чә-

* — игтисади комиссар Диттенберкер. *Ред.*

һәтдән дә јенә һәр јердә тәрәгги көрүнүр. «Кәндли анчаг гарамал сахламаг вә судчулук мәһсулларындан истифадә етмәк чәһәтчә адәтән ири мүлкәдардан кериdә галыр» (223).

Ч-б Булгаков сөзүнә давам едиб дејир: «Проф. Ранке Мүнхен әтрафындакы кәндли тәсәрруфатында техники тәрәгги олдуғуну көстәрир; бу јерләр, онун дедијинә көрә, бүтүн јухары Баварија үчүн типик јерләрдир». Ранкенин мәгаләсини ачырыг: муздлу фәһлә ишләтмәклә тәсәрруфатчылыг едән үч *гросс-бауер* ичмасы; 119 кәндлидәи 69 нәфәринин 20 һектардан артыг торпағы вардыр, бүтүн торпағын $^3/_4$-ү онларын әлиндәдир, һәм дә 38 «кәндлинин» һәрәсинин 40 һектардан артыг торпағы, орта һесабла һәрәсинин 59 һектар торпағы вардыр; бүтүн торпағын 60%-ә гәдәри онларын әлиидәдир...

Ч-б Булгаковун вә ч. Һертсин «ситатларына» характеристика вермәк үчүн бу, кәрәк ки, кифајәтдир.

VII

КӘНДЛИ ТӘСӘРРҮФАТЫ ҺАГГЫНДА БАДЕН АНКЕТИ

Һертс јазыр: «Јер аз олдуғуна көрә, 37 ичма һаггында Баден анкетиндәки мүфәссәл вә мараглы рә'јләри бурада гејд едә билмирик. Бу рә'јләрин чоху јухарыда гејд олунанларын ејнидир: мүсбәт рә'јләрлә јанашы олараг мәнфи в[illegible]лагејд рә'јләр дә вардыр, *лакин үч чилдлик анкетин һеч бир јериндә мүфәссәл хәрч будчәләри «дојунча јемәмәк»* (Unterkonsumption) *һаггында,* «ијрәнч, һәгарәтли ећтијач» вә с. һаггында *нәтичә чыхармаға әсас вермир»* (S. 79, русча тәрчүмәси, 188). Һертсин курсивлә вердијимиз сөзләриндә, адәти үзрә, *ачыг-ашкар јанлышлыг* вардыр: мәһз онун истинад етдији Баден анкети мәһз *хырда кәндлиләрин* «истећлакынын натамамлығыны» сәнәдләр әсасында *субут етмишдир.* Бурада Һертсин иши тәһриф етмәси рус халгчылары тәрәфиндән хүсусилә кениш даирәдә ишләдилмиш олан, инди исә аграр мәсәләсиндә бүтүн вә һәр чүр «тәнгидчиләрин» әл атдыглары үсулла —

«кәндлиләр» һаггында әсассыз рә'j сөjләнилмәси илә сых әлагәдардыр. Гәрбдә «кәндлиләр» анлајышы биздәкиндән даһа чох геjри-мүәjjән олдуғуна көрә (гәти сәлк әламәти jохдур), «орта» рә'jләр вә нәтичәләр исә азлығын нисбәтән «jахшы күзәраныны» (вә ja һеч олмазса ач галмадығыны) вә чохлуғун бинәсиблијини өрт-басдыр етдијинә көрә, бурада һәр чүр мәддаһлар үчүн чох кениш меjдан ачылыр. Баден анкети исә мәһз ајры-ајры кәндли групларынын бир-бириндән ајырд едилмәсинә имкан верир, һалбуки «тәфсилат» тәрәфдары олан һертс буну көрмәмәjи мүнасиб билмишдир. 37 типик ичмада типик ири кәндли (Grossbauer), орта вә хырда кәндли, һабелә күнәмуздчу тәсәррүфатлары, чәми 70 кәндли тәсәррүфаты (31 ири, 21 орта вә 18 хырда кәндли тәсәррүфаты) вә 17 күнәмуздчу тәсәррүфаты көтүрүлмүш вә бу тәсәррүфатларын бүдчәси ән этрафлы тәдгиг едилмишдир. *Бүтүн* бу мә'луматы тәһлил етмәjә имканымыз олмады, лакин ашағыда геjд олунан *башлыча нәтичәләр* өзү дә там мүәjjән хүласәләр әлдә етмәк үчүн кифаjәтдир.

Әввәлчә ири (a), орта (b) вә хырда (c) кәндли тәсәррүфатларының үмуми тәсәррүфат типи һаггында мә'луматы геjд едәк (бунлар Anlage VI: «Uebersichtliche Darstellung der Ergebnisse der in den Erhebungsgemeinden angestellten Ertragsberechnungen»дән* көтүрүлмүшдүр, һәм дә биз бурада һәмин чәдвәлин ајрылыгда Grossbauer-ләр, Mittelbauer-ләр вә Kleinbauer-ләр** һаггындакы мә'луматыны jекунлашдырмышыг). Торпаг саһиблијинин һәчми, — орта һесабла груплар үзрә: a) 33,34 һектар, (b) 13,5 вә (c) 6,96— Баден кими хырда торпаг саһиблији өлкәси үчүн нисбәтән jүксәкдир, лакин 20, 22 вә 30 №-ли ичмаларда олан вә торпаг саһиблији һәчминин чох jүксәк олмасы (Kleinbauer-ин 43 һектарадәк вә Grossbauer-ин 170 һектарадәк торпағы вардыр!) илә фәргләнән 10 тәсәррүфат чыхылса, Баден үчүн даһа нормал рәгәмләр алмыш оларыг: a) 17,8 һектар, b) 10,0 һектар вә c)

* — Әлавә VI: «Тәдгиг едилмиш ичмаларда кәлирлилијин һесабланмасы нәтичәләринин гыса ичмалы». *Ред.*

** — ири, орта вә хырда кәндлиләр. *Ред.*

4,25 hектар. Аиләләрин бөjүклүjү: а) 6,4 нәфәр, b) 5,8 вә с) 5,9 (бу мә'лумат, hабелә сонра верилә4әк мә'лумат, хүсуси геjд jохдурса, 70 тәсәрруфатын hамысына аиддир). Демәли, ири кәндлиләрин аиләси хejли бөjүкдүр, лакин буна бахмajараг, онларда муздлу әмәк мүгajисә едилмәjә4әк дәрә4әдә бөjүк рол ojнajыр. Үмумиjjәтлә 70 кәндлидән 54-ү, jә'ни бүтүн кәндлиләрин дөрддә үч hиссәсиндән чоху, мәhз 29 ири кәндли (31-дән), 15 орта кәндли (21-дән) вә 10 хырда кәндли (18-дән) муздлу фәhлә ишләдир. Беләликлә, ири кәндлиләрин 93%-и, хырда кәндлиләрин исә 55%-и муздлу фәhлә ишләтмәсә кечинә билмир. Бу рәгәмләр мүасир кәндли тәсәрруфатында муздлу әмәjин куjа бөjүк әhәмиjjәти олмамасы hаггында арада кәзән (вә «тәнгидчиләр» тәрәфиндән тәнгидсиз гәбул едилән) фикрин jохланмасы үчүн чох ибрәтлидир. Ири кәндлиләрдә (торпаг мүлкүнүн hәчми 18 hектар олуб 5—20 hа зүмрәсинә дахил олан вә hәр чүр әсассыз рә'jләрдә әсил кәндли тәсәрруфаты сырасына салынан бу кәндлиләрдә) биз тәсәрруфатын халис капиталист тәсәрруфаты олдуғуну көрүрүк: 24 тәсәрруфатын 71 муздуру вардыр, hәр тәсәрруфата тәхминән үч муздур дүшүр; 27 тәсәрруфат сahиби үмумиjjәтлә 4347 күн күнәмуздчу ишләдир (1 тәсәрруфат сahибинә 161 иш күнү дүшүр). Мүнхен әтрафындакы ири кәндлиләрин торпаг мүлкләринин hәчмини бунунла мүгajисә един; бунлар hәмин кәндлиләрдир ки, гочаг ч. Булгаков бунларын «тәрәггисини» әсас көтүрүб капитализмин кәндлиләри алчалтмасы hаггындакы «марксист мөвhуматыны» рәдд едирди!

Орта кәндлиләр hаггында әлимиздә ашағыдакы мә'лумат вардыр: 8 кәндлинин 12 муздуру вардыр, 14 кәндли 956 иш күнү күнәмуздчу ишләтмишдир, хырда кәндлиләрдә беләдир: 2 кәндлинин 2 муздуру вардыр, 9 кәндли 543 иш күнү күнәмуздчу ишләтмишдир. *Хырда* кәндлиләрин jарысы ики ај әрзиндә (543 : 9 = 60 күн), jә'ни әкинчи үчүн ән мүhүм дөврдә муздлу фәhлә ишләтмәсә кечинә билмир (бу хырда кәндлиләрин исә, торпаг мүлкләри бөjүк олса да, онларын истеhсалыиын hәчми ч. Черновларын, Давидләрин вә Hертс-

ләрин валеһ олдуглары фридрихсталлыларын истеһсалынын һәчминдән мүгаjисә едилмәjәчәк дәрәчәдә аздыр).

Тәсәррүфатын нәтичәләри белә дир: 31 ири кәндли 21 329 марка халис мәнфәәт көтүрмүш вә 2113 марка кәсири олмушдур, jә'ни чәми 19 216 марка мәнфәәт көтүрүлмүш, jахуд һәр тәсәррүфат 619,9 марка (20, 22 вә 30 №-ли ичмалардакы беш тәсәррүфат чыхылдыгда исә, 523,5 марка) мәнфәәт көтүрмүшдүр; орта тәсәррүфат үчүн мүвафиг мәбләғ 243,3 марка (үч ичма чыхылдыгда 272,2 марка), хырда тәсәррүфат үчүн исә 35,3 марка (үч ичма чыхылдыгда 37,1 марка) олар. Демәли, хырда кәндли өз хәрчләрини, сөзүн әсил мә'насында *күч-бәла илә, һәм дә анчаг өз истеһлакыны азалтмаг сајәсиндә өдәjә билир.* Анкет һәр бир тәсәррүфатда истеһлак олунан ән мүһүм мәһсулларын мигдары һаггында мә'лумат верир («Erhebungen»-ин IV чилдиндә «Ergebnisse etc.» S. 138*). Jухарыда көстәрилән кәндли групларындан һәр бири үчүн орта рәгәмләри мүәjjән етмәклә һәмин мә'луматы веририк:

Кәндли дәрәчәләри	1 нәфәрин бир күндә истеһлакы				1 нәфәрин хәрчи	
	Чөрәк вә мејвә	Картоф	Әт	Сүд	Бир күндә мүстәмләкә әмтәәләринә, jанаvар, ишыг вә санрәjә	Илдә палтара
	Фунт		Грам	Литр	Пфенниг	Марка
Ири кәндлиләр.....	1,84	1,82	138	1,05	72	66
Орта »	1,59	1 90	111	0,95	62	47
Хырда »	1,49	1,74	72	1,11	57	38
Күнәмуздчулар	1,69	2,14	56	0,5	51	32

Гочаг һертс бах бу кими мә'лумат ичәрисиндә нә кәндлиләрин доjунча jемәдиjини, нә дә еһтиjачыны «көрә билмәмишдир»! Биз көрүрүк ки, хырда кәндли

* — «Jохламалар»ын IV чилдиндә «Нәтичәләр вә и. а.», сәһ. 138. *Ред.*

орта вә ири кәндлијә нисбәтән өз истеһлакыны олдуғча азалдыр вә онун истәр јеməји, истәрсә дә кејими күнәмуздчунункундан, демәк олар, һеч дә јахшы дејилдир. Хырда кәндли, мәсәлән, орта кәндлидән бир јарым дәфә вә ири кәндлидән тәхминән ики дәфә аз әт истеһлак едир. Бу мә'лумат дөнә-дөнә көстәрир ки, әсассыз рә'јләр нә гәдәр јарарсыздыр вә һәјат сәвијјәсиндәки фәргләри нәзәрә алмадан кәлир мигдарынын һесабланмасы нә гәдәр сахтадыр. Мәсәлән, әкәр биз чәдвәлимизин *јалныз* ахырынчы ики сүтунуну көтүрсәк (јејинти мәһсуллары пула чевирмәкдән өтрү мүрәккәб һесабламалара әл атмамаг үчүн белә етсәк), көрәрик ки, нәинки хырда кәндлинин, һәтта орта кәндлинин дә «халис мәнфәәти» *халис үјдурмадыр* вә бунунла да анчаг Һехт вә Klawki кими халис буржуалар, ја да бизим тәнгидчиләр кими халис Ворошиловлар әлләшә биләрләр. Доғрудан да, әкәр биз хырда кәндлинин сатын алынан мәһсуллара орта кәндли гәдәр пул хәрчләдијини фәрз етсәк, онда хырда кәндлинин хәрчи *јүз* марка артар вә биз чох бөјүк *кәсир* алдығыны көрәрик. Әкәр орта кәндли ири кәндли гәдәр хәрчләсәјди, онун хәрчи 220 марка артарды вә бу һалда о јемәкдә өзүнә «корлуг» вермәсәјди, онун да кәсири оларды*. Өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, мал-гарајын јеминин писләшмәси вә торпағын мәһсулдар күввәләринин кифајәт гәдәр бәрпа олунмамасы (бәлкә дә ачыгчча исраф едилмәси) илә билаваситә

---

* Ч-б Чернов «е'тираз едир»: мәкәр ири тәсәррүфат саһиби өз күнәмуздчусунун јемәк хәрчини вә башга хәрчләрини бундан даһа артыг кәсмирми? («Р. Б.», 1900-чү ил, № 8, сәһ. 212). Бу е'тираз либерал-буржуа дәлилләрини марксистә *иснад вермәкдән* ибарәт олан көһнә, нечә дејәрләр, Кривенко-Воронтсов үсулунун тәкрарыдыр. Бу е'тираз анчаг о адама аид ола биләр ки, о, ири истеһсалын јалныз техника чәһәтдән јүксәк олдуғуну дејил, һабелә ишчинин вәзијјәтини јахшылашдырмаг (вә ја, һеч олмазса, онун вәзијјәтини үмумијјәтлә јахшылашдырмаг) чәһәтдән дә јүксәк олдуғуну демиш олсун. Марксистләр буну демирләр. Марксистләр анчаг, истәр чичәкләнмә һаггында әсассыз рә'јләр васитәси илә (ч. Чернов Һехт һаггында), истәрсә дә «кәлир» һесабламаларында истеһлакын азалмасыны *гәсдән көстәрмәмәк* васитәси илә хырда кәндлинин вәзијјәтини *јахшы гәләмә вермәк* кими сахта үсуллары ифша едирләр. Буржуазија, бу чүр јахшы гәләмә вермәк үсулуна чан атмаја билмәз, фәһләнин куја «саһибкар» ола билмәси, һабелә хырда «тәсәррүфат саһибинин» јүксәк кәлир көтүрә билмәси һаггындакы иллүзијаларыны давам етдирмәјә чан атмаја билмәз. Сосиалистләрин вәзифәси бу јаланы ифша етмәк вә хырда кәндлиләри баша салмагдыр ки, әкәр пролетариатын ингилаби һәрәкатына гошулмасалар, онлар үчүн дә хилас јолу јохдур.

әлагәдар олараг хырда кәндлинин истеһлакынын бу чүр писләшмәси Марксын мүасир тәнгидчиләр тәрәфиндән бу годәр тәкәббүрлә гаршыланан ашағыдакы сөзләрини мәкәр тамамилә сүбут етмир: «Истеһсал васитәләри сонсуз бир дәрәчәдә парчаланыр вә истеһсалчылар өзләри бир-бириндән ајры дүшүрләр. Инсан гүввәси һәдсиз дәрәчәдә исраф олунур. Истеһсал шәраитинин кетдикчә даһа артыг писләшмәси вә истеһсал васитәләринин даһалашмасы — хырда торпаг мүлкијјәтинин зәрури ганунудур» («Das Kapital», III, 2, 342)[93].

Һәмин Баден анкети барәсиндә ч. Булгаковун бир тәһрифини дә гејд едәк (тәнгидчиләр гаршылыглы олараг бир-бирини тамамлајырлар, белә ки, буплардан бири мә'лум бир мә'хәздә ишин бир тәрәфини тәһриф едирсә, дикәри дә башга тәрәфини тәһриф едир). Ч-б Булгаков Баден анкетиндән дәфәләрлә ситат кәтирир, демәли, *белә чыхыр* ки, бу анкетә бәләддир. Лакин буна бахмајараг, о јенә дә белә бир әдабазлыг едир: «Кәндлинин куја гејри-ади вә ағыр борч ичиндә боғулмасы, — увертүрада белә дејилир, II, 271, — әдәбијјатда кәндли тәсәррүфаты һаггында јарадылмыш әфсанәнин ән әсас елкамларындан бирини тәшкил етмишдир»... «Әлимиздә олан тәдгигатларда јалныз, һәлә мөһкәмләнмәмиш ән хырда мүлкүн (Tagelöhnerstellen) јүксәк борч ичиндә олдуғу гејд едилир. Мәсәлән, Шпренкер кениш Баден анкетинин мә'луматы һаггындакы үмуми тәәссүратыны (гејддә анкетә иснад олунур) белә ифадә едир: «...тәдгиг олунмуш јерләрин хејли һиссәсиндә анчаг күнәмуздчуларын саһәләринин вә хырда кәндли мүлкләринин борчу нисбәтән јүксәкдир, лакин бурада да әксәр һалда һәмин борч горху доғурачаг бир дәрәчәјә чатмыр...»» (272). Чох гәрибә шејдир! Бир тәрәфдән, *анкетин өзүнә истинад олунур, дикәр тәрәфдән дә,* анкет һаггында јазан Шпренкер адлы бирисинин анчаг «үмуми тәәссүраты» әсас көтүрүлүр. Һәм дә тәрс кими Шпренкер дүз данышмыр (һәр һалда ч. Булгаковун ситат кәтирдији јердә дүз данышмыр, чүнки биз Шпренкерин әсәри илә таныш дејилик). Анкетин мүәллифләри иддиа едирләр ки,

әксәр һалда мәһз хырда кәндли торпаг мүлкләринин борчу горху доғурачаг дәрәчәјә *чатыр*. Бу биринчиси. Икинчиси исә — онлар иддиа едирләр ки, борч чәһәтдән хырда кәндлиләрин вәзијјәти нәинки орта вә ири кәндлиләрин вәзијјәтиндән писдир (буну Шпренкер гејд етмишдир), һәтта *күнәмуздчуларын да вәзијјәтиндән* писдир.

Үмумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, Баден анкетинин мүәллифләри сон дәрәчә мүһүм олан белә бир факты мүәјјән етмишләр ки, ири тәсәрруфатларда *борчун јол верилә билән* (јә'ни ифлас етмәк горхусу олмадан јол верилә билән) *һәдди, хырда тәсәрруфатдакындан јүксәкдир*. Ири, орта вә хырда кәндлиләрин тәсәрруфатының нәтичәләри һаггында јухарыда гејд етдијимиз статистика мә'луматындан сонра бу һал даһа хүсуси изаһат тәләб етмир. Анкетин мүәллифләри ири тәсәрруфат үчүн, һабелә орта тәсәрруфат үчүн торпағын дәјәринин 40—70%-и мигдарында, орта һесабла 55%-и мигдарында борчун олмасыны јол верилә билән вә тәһлүкәсиз (unbedenklich) һесаб едирләр. Онлар хырда тәсәрруфат һаггында (хырда тәсәрруфатын һәчмини онлар әкинчиликдә 4—7 һа, үзүмчүлүкдә вә тичарәт биткиләри әкининдә исә 2—4 һа мүәјјән едирләр) дејирләр ки, «фаизләрин *мүнтәзәм* сурәтдә верилмәси вә борчун өдәнилмәси *тамамилә* тә'мин олунмуш фәрз едилсә, борчуи һәдди... маликанәнин гијмәтинин 30%-индән артыг олмамалыдыр». (S. 66, B. IV). Тәдгиг олунмуш ичмаларда (Anerbenrecht* гүввәдә олдуғу јерләр, мәсәлән, Unadingen вә Neukirch** истисна олмагла) фаиз һесабы илә (маликанәнин гијмәт олунан дәјәринә нисбәтән фаиз һесабы илә) көтүрүлән борч, хырда тәсәрруфатдан ири тәсәрруфата кетдикчә мүнтәзәм сурәтдә азалыр. Мәсәлән, Dittwar*** ичмасында $^1/_4$ һектарадәк торпағы олан тәсәрруфатларда борчун фаизи = 180,65%; 1—2 һа торпағы олан тәсәрруфатларда —73,07%; 2—5 һа торпағы олан тәсәрруфатларда —45,73%; 5—10 һа тор-

* — кәндли һәјәти әмлакынын бөлүнмәз һалда бир варисин әлинә кечмәсиндән ибарәт варислик һүгугу. *Ред.*

** — Унадинкен вә Нејкирх. *Ред.*

*** —Дитвар. *Ред.*

пағы олан тәсәрруфатларда — 25,34%; 10—20 һа торпағы олан тәсәрруфатларда — 3,02%-дир (S. 89—90 ibid.). Лакин тәкчә борчун мигдары һаггындакы рәгәмләр һәлә һәр шеји изаһ етмир, буна көрә дә анкетин мүәллифләри белә бир нәтичә чыхарырлар:

«Беләликлә, габагкы рәгәм мә'луматы чох јајылмыш олан белә бир фикри тәсдиг етди ки, күнәмуздчуларла орта кәндлиләр һүдудунда (арасында) дуран кәндли маликанәләри саһибләринин (бураја мәнсуб олан кәнд тәсәрруфаты саһибләрини кәндләрдә адәтән «орта силк» — Mittelstand адландырырлар) вәзијјәти чох заман, мүлкүн һәчми чәһәтдән јухары вә ашағы (sic!) групларын вәзијјәтиндән ағыр олур, чүнки борч мә'лум һәдди ашмајыб чох јүксәк олмадыгда, белә бир *мө'тәдил* борчу јахшы өдәмәк үчүн онлар өз тәәһһүдләрини анчаг чәтинликлә јеринә јетирә билирләр, зира бунларын *мүнтәзәм* сурәтдә кәнарда кәсбкарлыг етмәјә (күнәмуздчулуг вә с.) вә бу васитә илә өз кәлирләрини артырмаға имканлары јохдур...» Күнәмуздчулар «аз-чох мүнтәзәм сурәтдә кәнарда кәсбкарлыг едә билдикләри үчүн бунларын вәзијјәти чох заман «орта силкә» мәнсуб олапларын вәзијјәтиндән хејли јахшы олур, зира бир чох һалларда һесабламанын көстәрдији кими, кәнарда кәсбкарлыг чох заман о гәдәр јүксәк халис кәлир (јә'ни пул кәлири) верир ки, бунунла һәтта *јүксәк* борчларын өдәнилмәси мүмкүн олур» (67 I. с.)*. Ән нәһајәт, мүәллифләр бир даһа тәкрар едирләр ки, хырда кәндли тәсәрруфатларынын борчу, борч алманын јол верилән һәдди чәһәтдән «гисмән тәһлүкәсиз дејилдир», буна көрә дә «һамыдан әввәл мәһз *хырда* кәндли әһалиси вә бунунла јанашы дураи күнәмуздчу әһали... торпаг сатын алыркән бир тәсәрруфатчы олмаг е'тибары илә хүсусилә бөјүк еһтијаткарлыг көстәрмәлидир» (98).

Хырда кәндлинин, бир көрүн нечә буржуа мәслә**һ**әтчиси вар! О бир тәрәфдән, пролетарлар вә јарымпролетарлар ичәрисиндә белә бир үмиди јашатмаг истәјир

* Анкетин мүәллифләри һаглы олараг дејирләр ки, хырда кәндли нағд пула, нисбәтән аз мәһсул сатыр. Һалбуки онун пула олан еһтијачы хүсусилә бөјүкдүр вә капиталы аз олдугундан, мал-гарапын һәр чүр гырылмасы, долу вә с. она хүсусилә чох зәрәр вурур.

ки, онларын «биринчи нəсли олмаса да, икинчи нəсли» бир парча торпаг сатын ала биляр вə сə'jлə ишляjиб гənаəткар jашаса, бу торпагдан чох бөjүк «халис кəлир» фаизи көтүрə биляр; дикəр тəрəфдəн исə о, мəhз jохсуллара мəсляhəт көрүр ки, əкəр «мүнтəзəм кəсбкарлыглары» олмаса, jə'ни чənаб капиталистлярин отураг фəhлəлярə ehтиjачы олмаса, həмин jохсуллар торпаг сатын аланда «хүсусилə бөjүк ehтиjаткарлыг көстəрсинляр». Бундан сонра да бə'зи фəрсиз «тəнгидчиляр» бу ачыг jаланы вə бу чejнəнмиш баjағы фикирляри ən jени елмин hөкмү кими гəбул едирляр!

Ири, орта вə хырда кəндлиляр hаггында вердиjимиз мүфəссəл мə'лумат, зənн олундуғуна көрə, həтта ч. В. Чернова да анлатмалы иди ки, ону дəhшəтə салан «хырда буржуалыг» категоријасы кəндлилярə тəтбиг едилдикдə, бунун мəзмуну мəhз нəдən ибарəтдир. Капитализм тəкамүлү *үмуми* игтисади гурулуш чəhəтдən jалныз Гərби Авропа дөвлəтлярини бир-биринə jахынлашдырмаг деjил, hабелə Русиjаны да Гərбə о дəрəчə jахынлашдырмышдыр ки, Алманиjада кəндли тəсəррүфатының игтисадиjjатындакы *əсас чəhəтляр* Русиjадакыларын ejни олур. Jалныз кəндлилярин тəбəгəляшмəси просеси, рус марксист ədəбиjjатында ətрафлы сүбут едилмиш олан бу просес Русиjада həлə илк инкишаф мərhəляляриндən биридəдир, — Русиjада бу просес həлə аз-чох биткин бир форма алмамышдыр, мəсəлən, hамынын дərhал нəзəринə чарпан вə ajдын олан хүсуси ири кəндлиляр (Grossbauer-ляр) типини həлə əмəлə кətирмəмишдир, бурада кəндлилярин чох бөjүк hиссəсинин күтləви сурətдə мүлкиjjətдən мəhрум едилмəси вə гырылмасы həлə бизим кəндли буржуазиjасынын «илк аддымларыны» хejли пərдəляjир. Гərбдə, həлə тəhкимчилик hүгугу ляғв едиляндən əввəл башланмыш олан бу просес (мүгаjисə ет: Kautsky, «Agrarfrage», S. 27), артыг чохдан бəридир ки, бир тəрəфдəн, кəндли тəсəррүфаты илə «хүсуси сahибкар» (бизим тə'бирлə) тəсəррүфаты арасындакы силк həддинин арадан галхмасына, дикəр тəрəфдəн дə артыг кифаjət гəдəр тəшəккүл тапмыш олан муздлу кənд тə-

сәрруфаты фәһләләри синфинин јаранмасына сәбәб олмушдур*. Лакин јени кәнд әһалиси типләринин азчох мүәјјән формалары артыг јаранмыш олдуғундан бу просесин дајандығыны дүшүнмәк бөјүк сәһв олар-ды. Әксинә, бу просес дајанмадан ирәлиләјир, ајдын олдуғу үзрә, бир јығын мүхтәлиф сәбәбләрдән асылы олараг кәһ сүр'әтлә, кәһ да ләнк ирәлиләјәрәк, агро-номик шәраитин мүхтәлифлијинә вә и. а. көрә ән мүх-тәлиф формалар алыр. Кәндлиләрин пролетарлашмасы давам едир, — буну биз ашағыда алман статистика-сынын күтләви мә'луматы әсасында көстәрәчәјик, бу һал хырда кәндлиләр һаггында јухарыда гејд етдији-миз мә'луматдан да ајдын көрүнүр. Јалныз кәнд фәһ-ләләринин дејил, кәндлиләрин дә кәндләрдән шәһәр-ләрә гачмасының кетдикчә артмасы факты, тәкчә бу факт пролетарлашманын артдығыны ачыгча көстәрир. Лакин кәндлинин шәһәрә гачмасындан әввәл о, лабүд-дән вар-јохдан чыхыр. Вар-јохдан чыхандан габаг исә кәндли өз игтисади мүстәгиллији уғрунда шиддәтли мүбаризә апармыш олур. Мәһз бу мүбаризәни, мүхтә-лиф типли кәндлиләрдә муздлу әмәкдән истифадә олунмасы, «халис кәлирләрин» мигдары вә истеһлакын кәмијјәти һаггындакы мә'лумат габарыг шәкилдә көс-тәрир. Мүбаризәдә башлыча васитә — «бөјүк сә'ј» вә сәнаәтчиликдир, елә бир сәнаәтчилик ки, онун прин-сипи будур; «гарнымыздан чох чибимизи күдүрүк». Мүбаризәнин лабүд нәтичәси ондан ибарәтдир ки, аз-лыг тәшкил едән варлы, таваналы тәсәрруфат саһиб-ләри ајрылыр (чох һалларда, јә'ни пајтахтын јахын олмасы, дәмир јол чәкилмәси, тичарәт әкинчилијиндә јени бир кәлирли саһәнин ачылмасы вә с. бу кими хүсусилә әлверишли шәраит олмадығы бүтүн һалляр-да исә чох чүз'и бир азлыг ајрылыр) — әксәријјәт исә кетдикчә даһа чох јохсуллашыбдиләнчи көкүнә дүшүр; бу вәзијјәтдә олуб даим ач галан вә һәддән артыг ишләјән ишчи үзүлүб тагәтдән дүшүр, торпағын вә

* Ч-б Булгаков XIX әср Франсасы һаггында јазыр: «Кәндлиләр, артыг бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргли олан ики һиссәјә: пролетариата вә хырда мүлкијјәтчиләрә ајрылды» (II, 176). Анчаг әбәс јерә мүәллиф һә-мин «ајрылманын» бунунла битмиш олдуғуну дүшүнүр: бу, дајанмадан ирәлиләјән бир просесдән ибарәтдир.

мал-гаранын кејфијјәти хараблашыр. Мүбаризәнин лабүд нәтичәси ондан ибарәтдир ки, азлыг тәшкил едән вә муздлу әмәјә әсасланан *капиталист* тәсәррүфатлары әмәлә кәлир вә әксәријјәт үчүн «кәнарда кәсбкарлыг» ахтармаг, ја'ни муздлу сәнаје вә әкинчилик фәһләсинә чеврилмәк даһа артыг зәрури олур. Муздлу әмәк һаггындакы мә'лумат һәр чүр хырда истеһсалчынын хырда капиталистә чеврилмәк мејлини, онун мүасир ичтиман гурулушда лабүд олан бу дахили, имманент мејлини ән ајдын бир сурәтдә көстәрир.

Бир тәрәфдән, буржуа игтисадчыларынын вә дикәр тәрәфдән, һәр чүр оппортунистләрин нә сәбәбә ишин бу чәһәтиндән узаг гачдыгларыны вә узаг гачмаја билмәдикләрини биз јахшыча баша дүшүрүк. Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси капитализмин *ән дәрин* зиддијјәтләрини, һәмин зиддијјәтләрин *мејдана кәлмәси* вә даһа да артмасы просесиндә бизә көстәрир; бу зиддијјәтләрә долғун гијмәт верилдикдә лабүд олараг е'тираф етмәк лазым кәлир ки, хырда кәндлинин һеч бир чарәси јохдур вә онун вәзијјәти чыхылмаздыр (бүтүн капитализм гурулушуна гаршы пролетариатын ингилаби мүбаризәсиндән кәнарда галса, вәзијјәти чыхылмаздыр). Тәәччүблү дејилдир ки, мәһз бу ән дәрин вә ән аз инкишаф етмиш зиддијјәтләр һаггында сусурлар: хырда кәндлиләрин һәддән артыг ишләмәси вә кифајәт гәдәр истеһлак едә билмәмәси фактынын үстүндән кечмәјә чалышырлар, һалбуки бу факты анчаг вичдансызлар вә ја наданлар инкар едә биләрләр; кәндлн буржуазијасынын ишләтдији муздлу фәһләләр мәсәләсини, јохсул кәндлиләрин муздла ишләмәси мәсәләсини көлкәдә бурахырлар. Мәсәлән, ч. Булгаков «аграр инкишафы нәзәријјәсинин» там «тәчрүбәсини» ирәли сүрмүш, лакин һәмин мәсәләләрин һәр икисинин үстүндән мә'налы сүкутла* кечмишдир! О дејир: «Елә

* Јахуд ејни дәрәчәдә инчә кәләкләр ишләдир, мәсәлән: «...сәнајенин әкинчиликлә бирләшдији, ја'ни муздлу сәнаје фәһләләринин бир парча торпағы олдуғу бир чох һаллар... халг тәсәррүфаты гурулушунда тәсәррүфатдан (!?) башга бир шеј» дејилдир; «буну әкинчилијин сәнајеләшмәсинин јени тәзаһүрү, әкинчилијин инкишаф мүстәгиллијини итирмәси һесаб етмәк үчүн һәләлик һеч бир әсас јохдур (??), — бу һал чох чүз'и јајылмышдыр (мәсәлән, Алманијада сәнаједә ишләјәнләрин пајына кәнд тәсәррүфаты саһәсинин чәми 4,09%-и дүшүр)» (sic! — II, 254—255). Биринчиси,

тәсәррүфаты кәндли тәсәррүфаты һесаб етмәк олар ки, бүтүнлүкдә вә ја башлыча олараг кәндли аиләсинин өз әмәји илә кечинир; надир һалларда һәтта кәндли тәсәррүфаты да өзкә әмәјиндән истифадә етмәдән— гоншусуну көмәјә чағырмадан вә ја гыса бир мүддәт үчүн фәһлә тутмадан — кечинә билир, лакин бу һал онун игтисади симасыны дәјишдирмир» (әлбәттә, дәјишдирмир!) (I, 141). Һертс садәдилдир, буна көрә дә өз китабынын лап башланғычында гејд-шәрт гојур: «Шәрһимин сонрасында мән хырда тәсәррүфат вә ја кәндли тәсәррүфаты дедикдә һәмишә елә бир тәсәррүфаты нәзәрдә тутачағам ки, бурада јалныз тәсәррүфат саһибинин өзү, онун аиләси вә ән чоху 1—2 фәһлә ишләјир» (S. 6, русча тәрчүмәси, 29). Муздла «ишчи» тутмаг мәсәләсинә кәләндә бизим Kleinbürger-ләр әкинчилијин, јерли-јерсиз көстәрдикләри «хүсусијјәтләрини» дәрһал унудурлар. Әкинчиликдә 1—2 фәһлә,— һәтта бунлар јалныз јајда ишләмиш олсалар да,— әсла аз дејилдир. Башлычасы исә бунун чох вә ја аз олмасы дејил, башлычасы, мәһз ән варлы, таваналы тәсәррүфат саһибләринин муздлу фәһлә тутмасыдыр ки, мешшанлыг рытсарлары да һәмин тәсәррүфат саһибләринин «тәрәггисини» вә «ипкишафыны» әһали күтләсинин ипкишафы кими гәләмә вермәји хошлајырлар. Белә бир сахтакарлыгы даһа хош көрүнүшлү бир шәкилдә әсасландырмаг үчүн исә һәмин рытсар-

---

јүз минләрлә фәһләнин әлиндә азачыг *мигдар* торпаг олмасы һеч дә бу «һалын чох чүз'и јајылдығыны» көстәрмир, бу, капитализмин хырда әкинчини сыхышдырмасыны вә пролетарлашдырмасыны көстәрир. Мә'лумдур ки, 2 һа-дан аз торпағы олан бүтүн әкинчиләр (бунларын сајы олдугча чохдурса да; 5,5 милјондан 3,2 милјон; ја'ни бүтүн әкинчиләрин 58,2%-и, тәхминән *бешдә үч һиссәси* гәдәрдирсә дә) кәнд тәсәррүфаты саһәсинин «чәми» 5,6%-инә маликдирләр! Бәлкә итиғыллы ч. Булгаков бурадан белә бир нәтичә чыхарачагдыр ки, хырда торпаг саһиблијинин вә хырда әкинчилијин бүтүн «һалы» үмумијјәтлә «тәфәррүатдыр» вә «чох чүз'и јајылмышдыр»?? 5,5 милјон алман әкинчисинин 791 мини, ја'ни 14,4%-и муздлу сәнаје фәһләләридир, һәм дә бунларын бөјүк әксәријјәтинин торпаг саһәси 2 һектардан аздыр, ја'ни онларын әлиндә 743 мин һектар торпаг вардыр ки, бу да 2 һа-дан аз торпағы олан бүтүн әкинчиләрин сајына көрә 22,9% тәшкил едир. Икинчиси, ч. Булгаков адәти үзрә јенә дә *ситат кәтирдији статистиканы тәһриф етмишдир.* Диггәтсизлик үзүндән о, алман анкетинин ситат кәтирдији сәһифәсиндән («Stat. d. D. R.», 112. B., S. 49*) сәнаједә ишләјән *мүстәгил* әкинчиләрин торпаг саһәси һаггындакы рәгәми көтүрмүшдүр. Сәнаједә ишләјән гејри-мүстәгил әкинчиләр (ја'ни муздлу сәнаје фәһләләри) исә кәнд тәсәррүфаты саһәсинин *чәми* 1,84%-инә маликдирләр. Әкин саһәсинин 1,84%-и 791 мин муздлу фәһләнин, 24%-и исә 25 мин мүлкәдарын әлиндәдир. Көрүрсүнүзмү, бу нечә чүз'и бир «тәфәррүатдыр»?

лар тәнтәнә илә дејирләр: «Кәндли дә пролетар кими ејни фәһләдир» (Булгаков, II, 288). Һәм дә мүәллиф мәмнун бир һалда дејир ки, «фәһлә партијалары өзләриндә габагчыл хас олан (габагчыл хас олан!) кәндлиләрә зидд характерләрини кетдикчә даһа чох итирирләр» (289). Билирсинизми, бу «габагкы» бахышда «нәзәрдән гачырылырды ки, кәндли мүлкијјәти истисмар аләти дејил, әмәк тәтбиг етмәк үчүн шәртдир». Тарих белә јазылырмыш! Доғрусу, биз өзүмүзү сахлаја билмәјиб демәк истәјирик ки, чәнаблар, тәһриф един, амма әндазәдән чыхмајын! Мә'лумдур ки, һәмин ч. Булгаковун өзү ики чилддән ибарәт сәккиз јүз сәһифәлик «тәдгигат әсәри» јазараг буну бүтүн вә һәр чүр анкетләрдән, тәсвирләрдән, монографијалардан вә саирәдән көтүрүлән «ситатларла» долдурмуш (биз бунларын нә дәрәчәдә дүрүст олдуғуну артыг дәфәләрлә көстәрмишик), лакин мүлкијјәти истисмар аләти олан кәндлиләрин, мүлкијјәти «садәчә» әмәк тәтбиг етмәк үчүн шәрт олан кәндлиләрә мүнасибәтини нәзәрдән кечирмәјә бир дәфә дә, *там мә'насы илә бирчә дәфә дә олса* һәтта тәшәббүс белә етмәмишдир. Муздлу фәһлә тутан кәндлиләрин, муздлу фәһлә тутмајан вә муздлу ишә кетмәјән кәндлиләрин, һабелә муздла фәһләлик едән кәндлиләрин тәсәррүфатынын типи, һәјат сәвијјәси вә саирә һаггында о *бир дәфә дә олса* мүнтәзәм мә'лумат көстәрмәмишдир (һалбуки көрдүјүмүз кими, онун өзүнүн ситат кәтирдији мәнбәләрдә дә бу кими мә'лумат вардыр). Бундан башга. Биз көрдүк ки, «кәндли тәсәррүфатынын тәрәггисини» (*үмумијјәтлә* кәндли тәсәррүфатынын тәрәггисини!) сүбут етмәк үчүн о, гроссбауерләрә аид фактлары әсас көтүрүрдү, һәм бә'зиләринин тәрәгги етдијини, һәм дә бә'зиләринин диләнчи һалына дүшмәсини, пролетарлашмасыны тәсдиг едән рә'јләрә истинад едирди. О һәтта «мөһкәм кәндли тәсәррүфатларынын» әмәлә кәлмәсини (II, 138; 456-чы сәһифәдәки үмуми нәтичә илә мүгајисә ет) үмумијјәтлә «ичтимаи сағламлашма» (sic!) һесаб едир, куја ки, мөһкәм кәндли тәсәррүфаты буржуа, сәһибкар кәндли тәсәррүфатынын синоними дејилмиш! Һәмин зиддијјәтләр торундан чыхмаг үчүн

онун јеканә тәшәббүсү ашағыдакы даһа чох долашыг мүһакимәдән ибарәтдир: «Кәндлиләр, әлбәттә, јекчинс бир күтлә дејилдир; бу јухарыда көстәрилмишди (јәгин ки, әкинчиләрин сәнаједә муздла ишләмәси кими чүз'и бир тәфәррүат һаггындакы мүһакимәдә көстәрилмишди?); бурада тәбәгәләшдирән вә таразлашдыран чәрәјанлар арасында даим мүбаризә кедир; лакин мәкәр ајры-ајры мәнафеләр арасындакы бу фәргләр вә һәтта әкслик фәһлә синфинин ајры-ајры тәбәгәләри арасындакы, шәһәр фәһләләри илә кәнд фәһләләри арасындакы, ихтисаслы әмәклә ихтисассыз әмәк арасындакы, тред-јунионистләрлә һәмкарлар тәшкилатына дахил олмајанлар арасындакы фәргләрдән чохдур? Мә'лумдур ки, фәһлә синфи ичәрисиндәки мәһз бу фәргләрә тамамилә с'тинасызлыг көстәрилмәси (бу фәргләр исә бә'зи тәдгигатчылары артыг дөрдүнчү силклә јанашы олараг бешинчи бир силк дә олдуғуну көстәрмәјә вадар едир) куја јекчинс олан фәһлә синфини јекчинс олмајан кәндлиләрә гаршы гојмаг үчүн әсас олмушдур» (288). Нә көзәл вә дәрин бир тәһлилдир! Пешәләр арасындакы фәрги синифләр арасындакы фәрглә гарышдырмаг; мәишәт фәргләрини бүтүн ичтимаи истеһсал гурулушунда синифләрин вәзиҗјәтиндәки фәрглә гарышдырмаг, — бу һал дәблә олан «тәнгидин» елми чәһәтдән тамамилә принсипсиз олдуғуну*, тәчрүбәдә «синиф» анлајышынын өзүнү силиб атмаг, синфи мүбаризә идејасынын өзүнү арадан галдырмаг мејлини ән ајдын бир сурәтдә нүмајиш етдирир. Кәнд фәһләси күндә 50 гәпик газаныр; күнәмүздчү сахлајан тәсәррүфатчы кәндли — күндә

* Хатырладаг ки, фәһлә синфинин *куја* јекчинс олмасына истинад етмәк — Ед. Бернштејнин вә онун бүтүн тәрәфдарларының ағызларда кәзән дәлилидир. «Тәбәгәләшмә» һаггында исә һәлә ч. Струве «Тәнгиди гејдләр»дә әлламәликлә дејирди: тәбәгәләшмә вардыр, лакин таразлашма да вардыр, објектив тәдгигатчы үчүн бунлар ејни дәрәчәдә әһәмиҗјәтли олан просеслардир (нечә ки, Шедринин објектив тарихчиси үчүн фәрги јох иди — Изјаславмы Јарославы мәғлуб етмиш, јохса Јарослав Изјаславы)[94]. Пул тәсәррүфатының инкишафы вардыр, лакин натурал тәсәррүфата дөгру дөнүшләр дә вардыр. Ири фабрик истеһсалының инкишафы вардыр, лакин евдә капиталист үчүн ишләмәк үсулунун инкишафы да вардыр (Булг., II, 88; «Hausindustrie (ев сәнаједи. *Ред.*)... Алманијада һәлә мәһв олмаг фикриндә дејилдир»). «Објектив» алим кичик фактлары сә'јлә топламалы, «бир тәрәфдән» вә «дикәр тәрәфдән» гејд етмәли, «о (Көтенин Вагнери[95] кими) китабдан-китаба, вәрәгдән-вәрәгә кечмәли», лакин өзү үчүн ардычыл бахышлар тәртиб етмәјә, бүтүн просес һаггында үмуми тәсәввүр јаратмаға чалышмамалыдыр.

1 манат, пајтахтда ишләјән завод фәһләси — күндә 2 манат, учгарда хырда е'малатхана саһиби — күндә 1½ манат газаныр. Аз-чох шүурлу һәр бир фәһлә әсла чәтинлик чәкмәдән баша дүшәр ки, бу мүхтәлиф «тәбәгәләрин» нүмајәндәләри һансы синифләрә мәнсубдурлар вә бу «тәбәгәләрин» ичтимаи фәалијјәтиндәки мәсләк фәрги нәдән ибарәт олмалыдыр. Университет елминин нүмајәндәси вә ја мүасир «тәнгидчи» үчүн исә бу елә бир мүәммадыр ки, буну әсла ағлына сығышдыра билмир.

VIII

АЛМАН КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ СТАТИСТИКАСЫНЫН 1882 ВӘ 1895-чи ИЛЛӘРӘ ДАИР ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТЫ. ОРТА ТӘСӘРРҮФАТЛАР МӘСӘЛӘСИ

Кәндли тәсәррүфаты һаггында тәфсилатлы мә'луматы нәзәрдән кечирдикдән сонра, — бу мә'лумат бизим үчүн она көрә хүсусилә әһәмијјәтлидир ки, мүасир аграр мәсәләсинин ағырлыг мәркәзини мәһз кәндли тәсәррүфаты мәсәләләри тәшкил едир, — инди алман кәнд тәсәррүфаты статистикасынын үмуми мә'луматына кечәк вә «тәнгидчиләрин» бу мә'луматла әлагәдар олараг чыхардыглары нәтичәләри јохлајаг. 1882 вә 1895-чи илләрдә кечирилмиш сијаһыјаалмаларын башлыча јекунларыны мүхтәсәр шәкилдә веририк:

Тәсәррүфат группалары	Тәсәррүфатларын сајы (мин)		К.т саһәси (мин. ha)		Нисби сајы				Сајын мүтләг артмасы вә ја азалмасы	
					Тәсәррүфатларын		Саһәләрин			
	1882	1895	1882	1895	1882	1895	1882	1895	Тәсәррүфат	Саһә
2 ha гәдәр	3 062	3 236	1 826	1 808	58,0	58,2	5,7	5,6	+ 174	— 18
2– 5 ».....	981	1 016	3 190	3 286	18,6	18,3	10,0	10,1	+ 35	+ 96
5–20 ».....	92,7	999	9 158	9 722	17,6	18,0	28,7	29,9	+ 72	+564
20—100 ».....	281	282	9 938	9 870	5,3	5,1	31,1	30,3	+ 1	— 38
100 ha вә даһа артыг.....	25	25	7 787	7 832	0,5	0,4	24,5	24,1	± 0	+ 45
Чәми	5 276	5 558	31 869	32518	100	100	100	100	+282	+649

Марксистләрин вә «тәнгидчиләрин» мүхтәлиф мә'на вердикләри бу дәјишикликләр мәизәрәси илә әлагәдар олараг үч чәһәт арашдырылмалыдыр: ән хырда тәсәррүфатларын сајынын артмасы, латифундијаларын, јә'ни 1000 һектар вә даһа чох торпағы олан вә бизим мүхтәсәр чәдвәлимиздә 100 һектардан артыг торпаға малик бүтүн тәсәррүфатларла бирләшдирилмиш тәсәррүфатларын артмасы вә нәһајәт, ән чох мүбаһисә доғуран вә ән чох нәзәрә чарпан бир факт, јә'ни орта кәндли (5—20 ha) тәсәррүфатларынын артмасы факты арашдырылмалыдыр.

Ән хырда тәсәррүфатларын сајынын артмасы јохсуллашманын вә пролетарлашманын сон дәрәчә артдығыны көстәрир, зира 2 һектардан аз торпағы оланларын бөјүк әксәријјәти тәкчә әкинчиликлә кечинә билмәјиб кәсбкарлыгла, јә'ни муздалыб ишләмәклә јашајыр. Бурада, әлбәттә, истисналар да вардыр; хүсуси битки-ләр бечәрмәкдә, үзүмлүкдә, бостан тәсәррүфатында, тичарәт-сәнаје биткиләри әкининдә, үмумијјәтлә шәһәр әтрафындакы тәсәррүфатларда вә саирәдә һәтта $1^1/_2$ һектар саһәдә дә мүстәгил (бә'зән һәтта хырда олмајан) әкинчи ола билир. Лакин 3 милјон *тәсәррүфатын* һамысы көтүрүлдүкдә һәмин истисналар тамамилә әһәмијјәтсиздир. Бу хырда «әкинчиләр» (бүтүн тәсәррүфат саһибләринин, демәк олар, $^3/_5$ һиссәсини тәшкил едән бу хырда «әкинчиләр») күтләсинин *муздлу фәһләләрдән* ибарәт олмасыны мүхтәлиф груплара мәнсуб әкинчиләрин башлыча пешәләри һаггында алман статистикасынын вердији мә'лумат ачыгча көстәрир. Һәмин мә'луматы мүхтәсәр шәкилдә веририк: [216-чы сәһ. чәдв. бах. *Ред.*].

Бурадан көрүрүк ки, алман әкинчиләринин үмуми сајынын анчаг 45%-и, јә'ни *јарысындан азы* өз *башлыча* мәшғәләсинә көрә дә мүстәгил әкинчидир. Һәтта бу мүстәгил әкинчиләрин дә *бешдә бир һиссәсинин* (20,1%-ининин) бир дә јардымчы мәшғәләси вардыр. Әкинчиләрин 17,5%-и өз башлыча мәшғәләсинә көрә алверчи, сәнајечи, бостанчы вә саирәдир («мүстәгилдирләр», јә'ни мүвафиг пешәдә фәһлә вәзијјәтиндә дејил, саһибкар вәзијјәтиндә оланлардыр). Әкинчиләр-

Әкинчи группалары	Кәнд тәсәрруфатчылары өз *башлыча* мәшғәләсинә көрә (% һесабы илә)					Мүстәгил кәнд тәсәрруфаты саһибләриндән јардымчы мәшғәләси оланлар (%)
	Мүстәгил		Гејри мүстәгил әмәк	Саир мәшғәләләр	Чәми	
	Әкинчилик	Тичарәт вә с.				
2 һа гәдәр	17,4	22,5	50,3	9,8	100	26,1
2— 5 »	72,2	16,3	8,6	2,9	100	25,5
5— 20 »	90,8	7,0	1,1	1,1	100	15,5
20—100 »	96,2	2,5	0,2	1,1	100	8,8
100 һа вә даһа артыг.....	93,9	1,5	0,4	4,2	100	23,5
Чәми	45,0	17,5	31,1	6,4	100	20,1

рин *тәгрибән үчдә бири* (31,1%-и) муздлу фәһләдир (бүтүн әкинчилик вә сәнаје саһәләриндә бунлар «гејри-мүстәгилдирләр»). Әкинчиләрин 6,4%-и башлыча олараг гуллуг едир (һәрби гуллугчулар, мә'мурлар вә саирә), сәрбәст пешәләрлә вә и. а. илә мәшғул олур. 2 һа-ја гәдәр торпағы олан әкинчиләрин исә *јарысы* муздлу фәһләләрдир; бу 3,2 милјон «тәсәрруфат саһиби» ичәрисиндә «мүстәгил» әкинчиләр чүз'и бир азлыг, јә'ни бүтүн «тәсәрруфат саһибләринин» чәми 17,4%-ини тәшкил едир. Һәтта бу 17 фаизин дә *дөрддә бир һиссәсинин* (26,1%-инин) *јардымчы* мәшғәләси вардыр, јә'ни онлар өз башлыча мәшғәләсинә көрә дејил (јухарыда көстәрилән 50,3%-инин олдуғу кими дејил), өз јардымчы мәшғәләсинә көрә муздлу фәһләдир. Һәтта 2—5 һа торпағы олан әкинчиләрин дә јарысындан јалныз бир гәдәр артығы (1016 миндән 546 мини) һеч бир јардымчы мәшғәләси олмајан мүстәгил әкинчиләрдир.

Бурадан көрүнүр ки, ч. Булгаков мәсәләни нә гәдәр јанлыш тәсвир едир; о дејир (һәм дә, јухарыда көстәрилдији кими, сәһв олараг дејир) ки, һәгигәтән әкинчиликлә мәшғул олан шәхсләрин үмуми сајы артмышдыр, буну да ч. Булгаков «мүстәгил тәсәрруфатларын артмасы илә,—бизә артыг бәлли олдуғу үзрә, ән әввәл

ири тәсәррүфатларын һесабына орта кәндли тәсәррүфатларының артмасы илә» изаһ едир (II, 133). Әкәр тәсәррүфатларын үмуми сајына нисбәтән орта кәндли тәсәррүфатларынын фаизи ән чох артмышса (17,6%-дән 18%-ә чатмышса, ја'ни 0,4% артмышса), бу һәлә һеч дә о демәк дејилдир ки, кәнд әһалисинин артмасы ән әввәл орта кәндли тәсәррүфатларынын артмасы илә изаһ олунмалыдыр. Тәсәррүфат саһибләринин үмуми сајынын артмасына һансы дәрәчәләрин артмасынын ән чох сәбәб олдуғу суалына чаваб вермәк үчүн бизим әлимиздә әсла ики чүр мә'наландырмаға јол вермәјән гәти мә'лумат вардыр: тәсәррүфатларын үмуми сајы 282 мин артмышдыр, о чүмләдән 2 һа-ја гәдәр саһәси олан тәсәррүфатларын сајы 174 мин артмышдыр. Демәли, кәнд әһалисинин артмасы (әкәр кәнд әһалисинин артмасы мүшаһидә олунурса вә бу, мүшаһидә олундуғуна көрә), мәһз гејри-мүстәгил тәсәррүфатларын артмасы илә изаһ олунур (зира 2 һа-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын бөјүк әксәријјәти гејри-мүстәгил тәсәррүфатлардыр). Сајы ән чох артан парсел тәсәррүфатларыдыр; бунларын артмасы исә *пролетарлашманын* артмасы демәкдир. Һәтта 2—5 һа саһәси олан тәсәррүфатларын да артмасыны (35 мин артмасыны) бүтүнлүклә *мүстәгил* тәсәррүфатларын артмасы һесабына дахил етмәјә бизим һаггымыз јохдур, зира 1016 мин олан бу тәсәррүфат саһибләринин дә анчаг 546 мини һеч бир јардымчы кәсбкарлығы олмајан мүстәгил әкинчиләрдир.

Ири тәсәррүфатлар мәсәләсинә кечдикдә биз, һәр шејдән әввәл, ашағыдакы сәчијјәви (вә һәр чүр мәддаһлығы тәкзиб етмәк үчүн чох мүһүм) бир факты гејд етмәлијик: әкинчилијин башга мәшғәләләрлә бирләшмәсинин мүхтәлиф әкинчи групларында мүхтәлиф вә бир-биринә әкс олан әһәмијјәти вардыр. Бу бирләшмә хырда тәсәррүфат саһибләри үчүн пролетарлашма демәкдир, әкинчинин мүстәгиллијинин азалмасы демәкдир, зира бурада муздла ишләмәк, хырда сәнәткарлыг, тичарәт вә саир бу кими мәшғәләләр әкинчиликлә бирләшир. Ири тәсәррүфат саһибләри үчүн бу бирләшмә ја дөвләт гуллуғу, һәрби гуллуг вә с. васи-

тәси илә ири торпаг сащиблијинин сијаси әһәмијјәтинин күчләнмәси демәкдир, ја да мешә тәсәррүфатынын вә техники кәнд тәсәррүфаты истещсалларынын әкинчилик илә бирләшмәси демәкдир. Бу ахырынчы һал исә, мә'лум олдуғу кими, әкинчилијин *капиталист* тәрәггисинин ән сәчијјәви әламәтләриндән биридир. Мәһз буна көрә биз көрүрүк ки, «мүстәгил» кәнд тәсәррүфатыны өзләринә башлыча мәшғәлә һесаб едән (јә'ни бу тәсәррүфатда фәһләлик етмәк дејил, тәсәррүфатын сащиби олан) әкинчиләрин фаизи тәсәррүфатын сащәси артдыгча сүр'әтлә јүксәлир (17—72—90—96%), 100 һектар вә даһа артыг торпағы олан тәсәррүфатлар групунда исә 93%-ә дүшүр: бу групда тәсәррүфат сащибләринин 4,2%-и гуллугчулуғу өзләри үчүн башлыча мәшғәлә һесаб едир («саир мәшғәләләр» дәрәчәси), тәсәррүфат сащибләринин 0,4%-и «гејри-мүстәгил» әмәји өзләри үчүн башлыча мәшғәлә һесаб едир (бунлар муздлу фәһлә дејилдирләр, ичрачы, мүфәттиш вә саирәдирләр; мүгајисә ет: «Stat. d. D. R.», 112 B., S. 49*). Һабелә көрүрүк ки, кәнар мәшғәләләри олан мүстәгил әкинчиләрин фаизи тәсәррүфат сащәси артдыгча сүр'әтлә азалыр (26—25—15—9%), 100 һа вә даһа артыг торпағы олан тәсәррүфат сащибләриндә исә хејли артыр (23%).

Ири (100 һа вә>*) тәсәррүфатларын сајына вә онларын сащәсинә кәлдикдә исә, јухарыда гејд олунан мә'лумат көстәрир ки, һәм тәсәррүфатларын үмуми сајында, һәм дә үмуми сащәдә һәмин тәсәррүфатларын фаизи *азалыр*. Суал олунур, бурадан ч. Булгаковун тәләсиб чыхармаг истәдији белә бир нәтичәни чыхармаг олармы ки, хырда вә орта кәндли тәсәррүфаты ири тәсәррүфаты сыхышдырыб арадан чыхарыр? Бизим фикримизчә белә бир нәтичә чыхармаг олмаз вә ч. Булгаков бу мәсәләдә Каутскијә гаршы өз ачыглы һәрәкәтләри илә анчаг, Каутскинин фикрини маһијјәтчә тәкзиб етмәјә гадир олмадығыны сүбут етмиш олду. Әввәлән, ири тәсәррүфатларын фаизинин азалмасы чох чүз'идир (тәсәррүфатларын сајына көрә 0,47%-дән

* — даһа артыг. *Ред.*

0,45-ə енмишдир, jə'ни jүздə ики фаиз азалмышдыр, сahə чəhətдəн исə 24,43%-дəн 24,088%-ə енмишдир, jə'ни jүздə 35 фаиз азалмышдыр). Тəсərрүфат интенсивləшдикдə бə'зən сahəни бир гədəр азалтмаг *лазым кəлдији,* hабелə ири тəсərрүфат сahибləринин маликанə мəркəзиндəн узагда олан торпаглары хырда-хырда ичарəjə вериб əвəзиндə фəhлə əлдə етдикləри,— hамыja мə'лум олан hаллардыр. Биз jухарыда көстərдик ки, Пруссијанын шəргиндəки ири вə хырда тəсərрүфатлары мүфəссəл тəсвир едən мүəллиф хырда торпаг сahиблијинин ири торпаг сahиблијинə хидмət көстəрмəси ролуну ачыгча е'тираф едир вə отураг фəhlələr jарадылмасыны чанфəшанлыгла мəсləhət көрүр. Икинчиси, хырда тəсərрүфатларын ири тəсərрүфатлары сыхышдырыб арадан чыхармасы hаггында она көрə hеч данышыг ола билмəз ки, тəсərрүфатын тəкчə *сahəси* hаггындакы мə'лумат *истеhсалын həчми* hаггында мүhакимə jеритмək үчүн кифajət дejилдир. Ири тəсərрүфатларын исə бу чəhətдəн ирəлиjə чох бөjүк бир аддым атмыш олдугларыны машын ишлətмək hаггындакы мə'лумат (jухарыja бах) вə техники кənд тəсərрүфаты истеhсаллары hаггындакы мə'лумат гəти сүбут едир (бу мə'луматы биз ашағыда ajрыча арашдырачағыг, чүнки алман статистикасынын мүвафиг мə'луматына ч. Булгаков олдугча jанлыш мə'на верир). Үчүнчүсү, 100 hа вə даhа артыг сahəси олан тəсərрүфатлар групунда *латифундијалар,* jə'ни 1000 hа вə> сahəси олан тəсərрүфатлар хүсусилə ajрылыр; бунларын сajы hətта орта кəндли тəсərрүфатларының сajындан да чох артмыш, мəhз 515-дəн 572-jə чатмышдыр, jə'ни 11% артмышдыр, орта кəндли тəсərрүфатларынын сajы исə 926 миндəн 998 минə чатмыш, jə'ни 7,8% артмышдыр. Латифундијаларын сahəси *артыб* 708 мин hа-дан 802 мин hа-jа чатмыш, jə'ни 94 мин hа артмышдыр: латифундијаларын сahəси 1882-чи илдə бүтүн к. т. сahəсинин 2,22%-ини, 1895-чи илдə исə артыг 2,46%-ини тəшкил едирди. Ч-б Булгаков бу мəсələ барəсиндə «Начало»да Каутскијə гаршы ирəли сүрдүjү əсассыз е'тиразыны инди өз китабында даhа əсассыз олан белə бир үмумиləшдирмə илə тамамлајыб

јазыр: «Ири тәсәрруфатларын тәнәззүлүнү көстәрән бир әламәт... латифундијаларын артмасыдыр, һалбуки кәнд тәсәрруфатының тәрәггиси, онун интенсивлијинин артмасы хырдаланма илә нәтичәләнмәлидир» (II, 126) — һәм дә чı. Булгаков азачыг да олса дүшүнмәдән ири тәсәрруфатын «латифундијаја (!) чеврилмәсиндән» ачыгча бәһс едир (II, 190, 363). Көрүрсүнүзмү, бизим «алим» нә јахшы мәнтигли данышыр: *бә'зән,* тәсәрруфат интенсивләшдикдә тәсәрруфат саһәсинин азалмасы истеһсалын артмасы демәк *олдуғундан,* латифундијаларын сајынын вә саһәсинин артмасы *үмумијјәтлә* тәнәззүлү көстәрмәлидир! Лакин мәнтиг писдирсә, нә үчүн кәрәк статистиканын јардымына мүрачиәт олунмасын? Ч-б Булгаковун истифадә етдији һәмин мәнбәдә биз бу латифундијаларын тәсәрруфатына даир бир сыра мә'лумат олдуғуну көрүрүк. Бу мә'луматдан бә'зиләрини көстәрәк: 572 ән ири тәсәрруфатын 1895-чи илдә 1 159 674 һектар саһәси, о чүмләдән 802 мин һектар кәнд тәсәрруфаты саһәси, 298 мин һектар мешәлији вар иди (бу латифундија саһибләринин бир һиссәси башлыча олараг кәнд тәсәрруфаты саһибләри дејил, мешә сәнајечиләридир). Бунларын үмумијјәтлә 97,9%-и мал-гара сахлајыр; 97,7%-и иш һејваны сахлајыр; 555 тәсәрруфат саһиби машын ишләдир вә көрдүјүмүз кими, бурада бир тәсәрруфат һесабы илә мүхтәлиф машынлар ишләдилмәси һаллары *ән јүксәкдир;* 81 тәсәрруфат, јә'ни бүтүн латифундијаларын 14%-и бухар котаны ишләдир. Мал-гара гисминдән онларын 148 678 баш гарамалы, 55 591 аты, 703 813 гојуну, 53 543 донузу вардыр. Бу тәсәрруфатларын 16-сы шәкәр заводлары илә, 228-и араг заводлары илә, 6-сы пивә заводлары илә, 16-сы нишаста заводлары илә вә 64-ү дәјирманларла әлагәдардыр. Интенсивләшмәни ондан көрмәк олур ки, техники е'мал үчүн 211 тәсәрруфат чуғундур әкир (26 мин һа чуғундур әкини вардыр), 302 тәсәрруфат да картоф әкир. 21 тәсәрруфат шәһәрләрдә сүд сатыр (1822 инәјин сүдү көндәрилир, јә'ни 1 тәсәрруфата 87 инәк дүшүр), 204 тәсәрруфат да сүд ширкәтләриндә иштирак едир (бу тәсәрруфатларын 18 273 инәји, јә'ни һәр тә-

сәрруфатын 89 инәји вардыр). Көрүрсүнүзмү, бу, «латифундијаја чеврилмәјә» нә чох бәнзәјир?

Орта кәндли тәсәрруфатлары (5—20 ha) мәсәләсинә кечирик. Тәсәрруфатларын үмуми сајында онларын фаизи артыб 17,6%-дән 18,0%-ә (+0,4%), үмуми саһәдә исә 28,7%-дән 29,9%-ә (+1,2%) чатмышдыр. «Марксизми мәһв едән» бүтүн вә һәр чүр адамлар тамамилә тәбии олараг һәмин мә'луматы өзләри үчүн башлыча сүбут һесаб едирләр. Ч-б Булгаков бурадан һәм «хырда тәсәрруфатын ири тәсәрруфаты сыхышдырыб арадан чыхармасы», һәм «хырдалашма мејли» вә с. вә с. бу кими нәтичәләр чыхарыр. Јухарыда биз көстәрдик ки, сәтһи мә'лумат мәһз «кәндлиләр һагғында» хүсусилә јарарсыздыр, белә мә'лумат хүсусилә јанлыш фикир доғура биләр: мәһз бурада хырда саһибкар тәсәрруфатларынын әмәлә кәлмәси просесләри вә кәндли буржуазијасынын «тәрәггиләри» әксәриҗҗәтин пролетарлашмасыны вә диләнчи көкүнә дүшмәсини даһа чох пәрдәләјә биләр. Әкәр биз үмумиҗҗәтлә Алманијанын бүтүн кәнд тәсәрруфатында, бир тәрәфдән, ири капиталист тәсәрруфатынын шүбһәсиз инкишаф етдијини (латифундијаларын артдығыны, машын тәтбигинин вә техники кәнд тәсәрруфаты истеһсалларынын инкишаф етдијини), дикәр тәрәфдән исә, пролетарлашманын вә диләнчи көкүнә дүшмәнин даһа чох шүбһәсиз бир шәкилдә күчләндијини (әһалинин шәһәрләрә гачдығыны, торпагларын даһа чох парчаландығыны, парсел тәсәрруфатларынын сајча чохалдығыны, јардымчы муздлу ишин артдығыны, хырда кәндлиләрин јемәјинин писләшдијини вә саирә) көрүрүксә, — һәмин просесләрин «кәндлиләр» ичәрисиндә дә баш вермәмәси әсла ағласыған вә мүмкүн олан бир иш олмазды. Бундан башга, тәфсилатлы мә'лумат һәмин просесләрин олдуғуну тамамилә гәти көстәрир вә бу һалда тәкчә торпаг саһәләри статистикасының әсла кифајәт олмадығы фикрини тәсдиг едир. Буна көрә дә Каутски тамамилә һаглы олараг, Алманија кәнд тәсәрруфатынын капиталист инкишафынын үмуми мәнзәрәси әсасында бу фикрә кәлмишдир ки, һә-

мин мә'луматдан хырда истеһсалын ири истеһсала галиб кәлмәси нәтичәсинин чыхармаг әсассыздыр.

Лакин әлдә олан гәти, һәм дә күтләви мә'лумат сүбут едир ки, «орта кәндли тәсәрруфатларынын» артмасы таваналылығын вә рифаһын артмасы дејил, *еһтијачын артмасы* демәкдир. Бу мә'лумат иш һејваны һаггындакы һәмин мә'луматдыр ки, ч. Булгаков һәм «Начало»да, һәм дә өз китабында буна чох бачарыгсыз јанашмышдыр. Ч-б Булгаков орта тәсәрруфатын тәрәггиси вә ири тәсәрруфатын тәнәззүлү һаггындакы өз иддиасы барәсиндә јазмышды: «Әкәр буну сүбут етмәк лазым кәлсәјди, иш гүввәсинин мигдары әламәтиндә бир дә иш һејванынын мөвчуд олмасы әламәтини әлавә етмәк оларды. Будур ајдын бир чәдвәл»*.

	Тарла ишләри үчүн иш һејваны олан мүәссисәләрин сајы		Фәрг
	1882	*1895*	
0— 2 һа	325 005	306340	— 18 665
2— 5 »	733 967	725584	— 8 383
5— 20 »	894 696	925 103	+ 30407
20—100 »	279 284	275 220	— 4 064
100 һа вә даһа артыг	24 845	24 485	— 360
Чәми	2 257 797	2 256 732	— 1 065

«Иш һејваны олан тәсәрруфатларын сајы һәм ири, һәм дә хырда тәсәрруфатда ејни дәрәчәдә азалмыш вә анчаг орта тәсәрруфатда артмышдыр» («Начало» журналы № 1, сәһ. 20).

Әкәр ч. Булгаков тәләсик јазылмыш журнал мәгаләсиндә иш һејваны һаггындакы мә'луматдан, һәмин мә'луматын вердиҗи нәтичәнин *мәһз әксинә* бир нәтичә чыхармасына сәбәб олан бир сәһв бурахмышса, буну һәлә бағышламаг оларды, лакин бизим «забитәли алим» өз «тәдгигат әсәриндә» дә јенә һәмин сәһви тәкрар едир (II чилд, сәһ. 127; бундан башга бурада

* Биз ч. Булгаковун вердиҗи чәдвәли ејни илә веририк вә анчаг, онда олмајан јекун рәгәмләрини әлавә едирик.

+30 407 вә —360 рәгәмләри мал-гаранын сајына аид едилмишдир, һалбуки бу рәгәмләр иш һејваны ишләтмиш олан тәсәррүфатларын сајына аиддир; лакин бу, әлбәттә, хырда бир чәһәтдир).

«Ири тәсәррүфатын тәнәззүлүндән» (II, 127) бу гәдәр чәсарәтлә данышан бизим «забитәли алимдән» сорушарыг: орта кәндли тәсәррүфатларының *үмуми сајы* 72 мин артмыш икән (II, 124) иш һејваны сахлајан орта кәндли тәсәррүфатларынын 30 мин артмасынын нә кими әһәмиjjәти ола биләр? Бурадан ајдын дејилми ки, иш һејваны олан орта кәндли тәсәррүфатларынын *фаизи азалмышдыр?* Бир һалда ки белә дир, онда мүхтәлиф груплардан олан тәсәррүфатлардан *нечә фаизинин* 1882 вә 1895-чи илләрдә иш һејваны сахладығына бир нәзәр салмаг лазым кәлмәзми, — хүсусилә дә она көрә ки, һәмин мә'лумат ч. Булгаковун мүтләг рәгәмләр көтүрдүjү ејни сәһифәдә вә ејни чәдвәлдәдир («Stat. d. D. R», 112 B., 31*).

Һәмин мә'луматы көстәрәк:

	Иш һејваны олан тәсәррүфатларын фаизи		Фәрг
	1882	*1895*	
0— 2 ha	10,61	9,46	— 1,15
2— 5 ha	74,79	71,39	— 3,40
5— 20 »	96,56	92,62	— 3,94
20—100 »	99,21	97,68	— 1,53
100 ha вә даһа артыг....	99,42	97,70	— 1,72
Чәми.....	42,79	40,60	— 2,19

Демәли, иш һејваны олан тәсәррүфатларын фаизи *үмумиjjәтлә* ики фаиздән чох азалмышдыр, һәм дә бу азалма хырда кәндли вә орта кәндли тәсәррүфатларында *ортадан jүхарыдыр,* ири тәсәррүфатларда исә *ортадан ашағыдыр**. Бундан башга, унутмаг лазым

* Азалма ән хырда тәсәррүфатларда һамысындан аздыр; бу тәсәррүфатларын нисбәтән чүз'и бир һиссәси иш һејваны сахлајыр; сонра көрәчәjик ки, мәһз бу тәсәррүфатларда (вә *анчаг* бунларда) иш һејванының тәркиби дә jахшылашмышдыр, jә'ни бу тәсәррүфатлар даһа чох ат вә өкүз, нисбәтән аз инәк сахламаға башламышлар. Бу һал, алман анкети

дејилдир ки, «мәһз ири тәсәррүфатларда чох заман һејван гүввәси әвәзинә механики гүввә, јә'ни үмумијјәтлә һәр чүр машын вә хүсусән бухар машынлары (бухар котанлары вә с.) ишләдилир». («Stat. d. D. R.», 112 B., S. 32*). Буна көрә дә әкәр ири тәсәррүфатлар (100 һа вә даһа артыг сањәјә малик тәсәррүфатлар) сырасында иш һејваны олан тәсәррүфатларын сајы 360 азалмышса вә ејни заманда, бухар котаны ишләдән тәсәррүфатларын сајы *615 артмышса* (1882-чи илдә 710 вә 1895-чи илдә 1325), онда ајдындыр ки, ири тәсәррүфатлар үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә нәинки итирмәмиш, һәтта газанмышдыр. Демәли, биз белә бир нәтичә әлдә едирик ки, Алманија әкинчиләри ичәрисиндә тәсәррүфат шәраитини шүбһәсиз *јахшылашдырмыш* олан (тарла ишләриндә һејван ишләтмәк вә ја иш һејваныны бухарла әвәз етмәк чәһәтдән јахшылашдырмыш олан) јеканә груп 100 вә> һа сањәси олан *ири* тәсәррүфат сањибләридир. Бүтүн галан групларда тәсәррүфат шәраити писләшмишдир, һәм дә *һамыдан чох бу шәраит мәһз орта кәндли тәсәррүфатлары групунда писләшмишдир,* бурада иш һејваны олан тәсәррүфатларын фаизи *ән чох* азалмышдыр. Иш һејваны олан тәсәррүфатларын фаизинин јүксәклији чәһәтдән ири тәсәррүфатларла (100 һа вә>) орта тәсәррүфатлар (5—20 һа) арасындакы фәрг кечмишдә үч фаиздән аз иди (99,42—96,56), инди исә беш фаиздән артыг олмушдур (97,70—92,62).

Иш һејваныныи тәркиби һаггында мә'лумат бу нәтичәни даһа да күчләндирир. Тәсәррүфат нә гәдәр хырдадырса, иш һејванынын тәркиби дә бир о гәдәр писдир: тарла ишләри үчүн өкүз вә ат нисбәтән бир о гәдәр аз ишләдилир вә чох зәиф олан *инәкләр* бир о гәдәр чох ишләдилир. Бу чәһәтдән 1882-чи вә 1895-чи илләрдә вәзијјәтин нечә олдуғуну көстәрән мә'лумат белә дир:

мүәллифләринин дә һаглы олараг гејд етдикләри кими (S. 32), ајдын көстәрир ки, ән хырда сањәләрин тәсәррүфат сањибләри иш һејваныны јалныз әкинчилик үчүн дејил, һабелә «кәнарда муздлу иш» үчүн дә сахлајырлар. Буна көрә иш һејваны мәсәләсиндә, тамамилә хүсуси бир шәраитдә олан парсел тәсәррүфатлары һесаба гатмаг үмумијјәтлә дүзкүн олмазды.

Тарла ишләри үчүн һејваны олан һәр јүз тәсәррүфатын ишләтдији иш һејваны:

	Анчаг инәк			Инәк, һабелә ат вә өкүз		
	1882	*1895*		*1882*	*1895*	
0— 2 һа.....	83,74	82,10	—1,64	85,21	83,95	—1,26
2— 5 »	68,29	69,42	+1,13	72,95	74,93	+1,98
5— 20 »	18,49	20,30	+1,81	29,71	34,75	+5,04
20—100 »	0,25	0,28	+0,03	3,42	6,02	+2,60
100 һа вә даһа артыг	0,00	0,03	+0,03	0,25	1,40	+1,15
Чәми.....	41,61	41,82	+0,21	48,18	50,48	+2,30

Биз иш һејваны тәркибинин үмумијјәтлә писләшдијини (парсел тәсәррүфатлар, јухарыда көстәрилән сәбәбә көрә, һесаба гатылмыр) вә мәһз *орта кәндли тәсәррүфатлары групунда ән чох писләшдијини* көрүрүк. Иш һејваны олан тәсәррүфатлар сырасында бу групда, тарла ишләри үчүн *инәк дә* ишләтмәјә мәчбур олан тәсәррүфатларын, һабелә тарла ишләри үчүн *анчаг инәк* ишләдә билән тәсәррүфатларын фаизи *һамыдан чох* артмышдыр. Һазырда иш һејваны олан орта кәндли тәсәррүфатларынын артыг үчдә бириндән чоху тарла ишләриндә инәк ишләтмәјә мәчбурдур (бу исә, әлбәттә, һәм шумун писләшмәсинә, демәли, һәм дә мәһсулун азалмасына вә инәкләрин аз сүд вермәсинә сәбәб олур); онларын артыг бешдә бириндән чоху тарла ишләриндә анчаг инәк ишләдә билир.

Тарла ишләри үчүн ишләднлмиш иш һејванынын мигдарыны көтүрсәк көрәрик ки, бүтүн групларда (парсел тәсәррүфатлар истисна олмагла) инәкләрин сајы артмышдыр. Атларын вә өкүзләрин сајы исә белә дәјишилмишдир:

Тарла ишләри үчүн ишләдилмиш ат вә өкүзләрин сајы (мин һесабы илә)

	1882	*1895*	Фәрг
0— 2 һа	62,9	69,4	+ 6,5
2— 5 »	308,3	302,3	— 6,0
5— 20 »	1 437,4	1 430,5	— 6,9
20—100 »	1 168,5	1 155,4	— 13,1
100 һа вә даһа артыг....	650,5	695,2	+ 44,7
Чәми.....	3 627,6	3 652,8	+ 25,2

Парсел тәсәррүфатлар истисна олмагла, әслиндә иш һејваныиын артдығы *анчаг* ири тәсәррүфат саһибләриндә мүшаһидә олунур.

Демәли, тарла ишләри үчүн һејван гүввәси вә механики гүввә ишләтмәк чәһәтдән тәсәррүфатын шәраитинин дәјишилмәси һаггындакы үмуми нәтичә белә дир: бу чәһәтдән анчаг ири тәсәррүфат саһибләринин шәраити *јахшылашмышдыр,* галанларынын шәраити писләшмишдир, *орта кәндли тәсәррүфатларында* исә шәраит *ән чох* писләшмишдир.

1895-чи ил мә'луматы сонра бизә имкан верир ки, бүтүн орта кәндли тәсәррүфатлары групуну ики јарымгрупа: 5—10 һа вә 10—20 һа саһәси олан јарымгруплара бөлək. Көзләнилдији кими, биринчи јарымгрупда (бу јарымгруп исә тәсәррүфатларын сајына көрә даһа бөјүкдүр) иш һејваны ишлətмək чәһәтдән тәсәррүфатын шәраити мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә писдир. 5—10 һа саһәси олан 606 мин торпаг саһибиндән 90,5%-инин (10—20 һа саһәси олан 393 мин торпаг саһибиндән исә 95,8%-инин) иш һејваны вардыр; иш һејваны оланлардан исә 46,3%-и (10—20 һа групунда — 17,9%-и) тарла ишләри үчүн инək ишлədир; 41,3%-и (10—20 һа групунда 4,2%-и) анчаг инək ишләдир. Белəликлə, мә'лум олур ки, иш һејваны ишлətмək чәһәтдән вәзијјəти хүсусилə пис олан мəһз һəмин 5—10 һа групу һəм тәсәррүфатын сајына көрə, һəм дə саһəјə көрə 1882-чи илдən 1895-чи илəдəк *даһа чох артмышдыр.* Мүвафиг мә'лумат белədир:

Умуми мигдара фаиз нисбәти

	тәсәрруфатлар		бүтүн саһә		к. т. саһәси	
	1882	*1895*	*1882*	*1895*	*1882*	*1895*
5—10 һа.....	10,50	10,90 + 0,40	11,90	12,87 + 0,47	12,26	13,02 + 0,76
10—20 »	7,06	7,07 + 0,01	16,70	16,59 — 0,11	16,48	16,88 + 0,40

10—20 һа групунда тәсәрруфатларын сајы тамамилә чүз'и артмышдыр; бүтүн саһәнин фаизи һәтта азалмышдыр, кәнд тәсәрруфаты саһәсинин фаизи исә 5—10 һа групу тәсәрруфатларындакына нисбәтән хејли аз артмышдыр. Демәли, орта кәндли тәсәрруфатларынын артмасы башлыча олараг (гисмән һәтта тамамилә) 5—10 һа саһәси олан група дүшүр, ја'ни иш һејваны ишләтмәк чәһәтдән тәсәрруфат шәраити хүсусилә пис олан група дүшүр.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, орта кәндли тәсәрруфатларынын куја артмасынын һәгиги мә'насыны статистика инкар едилмәз бир сурәтдә мүәјјән едир; бу артма таваналығын артмасы дејилдир, *еһтијачын артмасыдыр,* хырда әкинчилијин тәрәггиси дејил, *онун тәнәззүлүдүр.* Әкәр орта кәндли тәсәрруфатлары өз тәсәрруфат шәраитини *даһа чох* писләшдирмишсә, әкәр бу тәсәрруфатлар тарла ишләри үчүн инәкдән даһа чох истифадә етмәјә мәчбур олмушларса, онда биз тәсәрруфатын тәкчә бу чәһәтинә (вә үмумијјәтлә тәсәрруфатын ән мүһүм чәһәтләриндән бири олан бу чәһәтинә) әсасән тәсәрруфатын бүтүн галан чәһәтләри һаггында да нәтичә чыхармаға нәинки һаглыјыг, һәтта борчлујуг. Әкәр атсызларын (рус охучусуна таныш олан вә бу һалда тамамилә тәтбиг едилә билән бу термини ишләдирик) сајы артмышса, әкәр иш һејванынын тәркиби писләшмишсә, онда һеч бир шүбһә ола билмәз ки, мал-гаранын сахланмасы да үмумијјәтлә писләшмишдир, торпағын бечәрилмәси дә писләшмишдир, әкинчинин јемәји вә һәјат шәраити дә писләшмишдир, зира һамыја вә һәр кәсә мә'лум олдуғу кими, кәндли тәсәрруфатында мал-гара нә гәдәр пис сахланылырса вә нә гәдәр чох ишләдилирсә, инсан да бир о гәдәр пис јашајыр, чох ишләјир вә әксинә. Ју-

харыда, Klawki-нин тәфсилатлы тәдгигат әсәриндән чыхардығымыз нәтичәләри, Алманијанын бүтүн хырда кәндли тәсәррүфатлары һаггында күтләви мә'лумат тамамилә тәсдиг едир.

IX

АЛМАНИЈАДА СҮДЧҮЛҮК ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ШИРКӘТЛӘРИ. АЛМАНИЈА КӘНД ӘһАЛИСИНИН ТӘСӘРРҮФАТДА МӨВГЕЈИ

Иш һејваны һаггындакы мә'лумат үзәриндә биз она көрә белә мүфәссәл дајандыг ки, јалныз бу мә'лумат әсасында (машынлар һаггында јухарыда арашдырдығымыз мә'луматдан башга) биз тәсәррүфатын, нечә дејәрләр, дахилини, онун аваданлығыны, онун гурулушуну көрә билирик. Бүтүн галан мә'лумат—торпағын гәдәри һаггында (бу мә'луматы биз артыг көстәрмишик), мал-гаранын мигдары һаггында мә'лумат (буну биз инди көстәрәчәјик) — тәсәррүфаты анчаг заһири чәһәтдән тәсвир едир вә ачыгча бәрабәр олмајан шејләри бәрабәрләшдирир, зира мүхтәлиф тәсәррүфатларда торпағын бечәрилмәси, демәли, онун вердиҗи мәһсул, мал-гаранын кејфиҗјәти вә мәһсулдарлығы мүхтәлифдир. Бу фәрг һамыја мә'лум бир факт олса да, үмуми статистика һесабламаларында һәмин фәрги адәтән унудурлар; анчаг машынлар вә иш һејваны һаггындакы мә'лумат бу фәрги мүәјјән дәрәчәдә нәзәрә алмаға имкан верир вә көстәрир ки, бу фәрг (үмумиҗјәтлә вә бүтүнлүклә) кимин хејринәдир. Әкәр статистиканын јеканә гејдә алдығы хүсусилә мүрәккәб вә баһалы машынлары ири тәсәррүфатлар чох ишләдирсә, ајдындыр ки, ири тәсәррүфатларда ишләдилән вә статистиканын гејдә алмадығы дикәр аләтләрин (котан, мала, араба вә саирәнин) дә кејфиҗјәти јахшыдыр, һәр бир ајры тәсәррүфатда бунларын һәр чүрүндән вардыр вә (тәсәррүфат бөјүк олдуғуна көрә) бунлардан даһа долғун истифадә олунур. Бу һал чанлы инвентара да аиддир. Һәмин үстүнлүкләрин мүгабилиндә хырда тәсәррүфат саһиби һөкмән артыг иш-

ләмәjә вә гәнаәт етмәjә мәчбур олур (чүнки jашамаг уғрунда мүбаризәдә онун башга силаһы jохдур), буна көрә дә һәмин кеjфиjjәтләр капитализм чәмиjjәтиндә хырда кәндлини тәсадүфи дејил, һәмишә вә лабүд сурәтдә фәргләндирир. Буржуа игтисадчысы (һабелә, бүтүн башга мәсәләләрдә олдуғу кими, бу мәсәләдә дә онун гуjруғунда сүрүнән мүасир «тәнгидчи» дә) буну гәнаәтчилик, давамлылыг вә саирә мәзиjjәти адландырыр (мүгаjисә ет: Һехт вә Булгаков) вә кәндлинин хидмәти һесаб едир. Сосиалист буну һәддән артыг әмәк (Ueberarbeit) вә натамам истеһлак (Unterkonsumption) адландырыр вә бунун тәгсирини капитализмдә көрүр, белә ликлә дә, кәндлинин көзүнү ачмаға вә ичтимаи тәнәззүлү мәзиjjәт кими гәләмә верән, бунунла да һәмин тәнәззүлү әбәдиләшдирмәjә чәһд едән Манилов нитгләринин бүтүн ријакарлығыны она көстәрмәjә чалышыр.

1882 вә 1895-чи илләрдә Алманиja әкинчиләринин мүхтәлиф груплары арасында мал-гаранын бөлкүсүнә даир мә'лумата кечәк. Һәмин мә'луматын башлыча нәтичәләри белә дир:

Нисби рәгәмләр:

	Мал-гаранын чәми (дәфәринә көрә)			Гарамал			Доңуз		
	1882	*1895*	±	*1882*	*1895*	±	*1882*	*1895*	±
0— 2 ha	9,3	9,4	+0,1	10,5	8,3	−2,2	24,7	25,6	+0,9
2 - 5 »	13,1	13,5	+0,4	16,9	16,4	−0,5	17,6	17,2	−0,4
5— 20 »	33,3	34,2	+0,9	35,7	36,5	+0,8	31,4	31,1	−0,3
20—100 »	29,5	28,8	−0,7	27,0	27,3	+0,3	20,6	19,6	−1,0
100 ha вә даһа артыг	14,8	14,1	−0,7	9,9	11,5	+1,6	5,7	6,5	+0,8
Чәми	100	100	—	100	100	—	100	100	—

Белә ликлә, мал-гаранын үмуми мигдарында ири тәсәрруфатын пајы азалмышдыр, орта кәндли тәсәррүфатларынын пајы исә һамысындан чох артмышдыр. Мә'лумат мал-гаранын дәјәринә аид олса да, биз бүтүн мал-гаранын мигдарындан данышырыг, чүнки статистикачыларын мүхтәлиф групларда мал-гаранын

һәр дәнәсини бәрабәр дәјәрдә көтүрмәси ачыгчаја јанлышдыр. Мүхтәлиф мал-гара нөвләрини бирләшдирмәјә имкан верән дәјәр һаггында мә'лумат (бу нәтичәни әлдә етмәк үчүн мал-гараны гарамал һесабы илә дә көтүрмәк оларды, лакин бунун үчүн јени бир һесаблама иши апармаг лазым кәләрди, алынан нәтичә исә аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилмәзди) бүтүн чанлы инвентарын һәгиги дәјәринә көрә бөлкүсүнү дејил, мәһз мигдарча бөлкүсүнү көстәрир. Ири тәсәррүфат саһибләринин мал-гарасы хырда тәсәррүфат саһибләринин мал-гарасындан јахшы олдуғуна көрә вә јәгин (чансыз инвентарын јахшылашмасына әсасән) хырда тәсәррүфат саһибләрннин мал-гарасындан чох јахшылашдығына көрә, һәмнн мә'лумат ири тәсәррүфатын һәгиги үстүнлүјүнү хејли әһәмијјәтли дәрәчәдә азалдыр.

Мал-гаранын ајры-ајры нөвүнә кәлдикдә исә, гејд етмәк лазымдыр ки, ири тәсәррүфатын пајынын азалмасы тамамилә тичарәт гојунчулуғунун тәнәззүлүндән асылыдыр: 1882-чи илдән 1895-чи иләдәк гојунларын сајы 21,1 милјондан 12,6 милјона енмиш, јә'ни 8,5 милјон азалмышдыр, һәм дә бүтүн бу азалма мәчмусунун 7 милјону 20 һа вә даһа артыг саһәси олан тәсәррүфатлара дүшүр. Алманијада тичарәт малдарлығының инкишаф едән саһәләри, мә'лум олдуғу кими, хүсусән сүдчүлүк малдарлығы вә этлик малдарлыгдыр. Буна көрә дә биз гарамал вә донузлар һаггындакы мә'луматы көтүрдүк, һәм дә мә'лум олду ки, малдарлығын бу ики саһәсиндә ири тәсәррүфат (100 һа вә>) *ән чох* ирәлиләмишдир: гарамалын вә донузларын үмуми мигдарында ири тәсәррүфатын пајы ән јүксәкдир. Бу факт хүсусилә она көрә диггәти чәлб едир ки, малдарлыг тәсәррүфатларынын һәчми адәтән экинчилик тәсәррүфатларынын һәчминдән ашағы олур, буна көрә дә ири капиталист тәсәррүфатларынын дејил, орта капиталист тәсәррүфатларынын даһа сүр'әтлә инкишаф едәчәјини көзләмәк оларды. Үмуми нәтичә (малгаранын кејфијјәти чәһәтдән дејил, мигдары чәһәтдән үмуми нәтичә) белә олмалыдыр: тичарәт гојунчулуғунун тәнәззүлү ири тәсәррүфат саһибләринә һамыдан

чох зәрәр вурмушдур, һәм дә онлар гарамалын вә донузларын јетишдирилмәсини хејли (хырда вә орта тәсәрруфатлара нисбәтән хејли) артырмагла бу кәсири арадан галдырмамышлар, буну анчаг бир гәдәр зәифләтмишләр.

Сүдчүлүк малдарлығындан данышаркән биз Алманија статистикасыныи бу мәсәләјә даир сон дәрәчә ибрәтли вә бизә мә'лум олдуғу үзрә, истифадә олунмамыш мә'луматынын үстүндән кечә билмәрик. Лакин бу, техники истеһсалларын әкинчиликлә бирләшмәсиндән ибарәт үмуми мәсәләјә аиддир вә ч. Булгаков фактлары јенә дә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә тәһриф етдији үчүн биз бу мәсәләнин үзәриндә дајанмалы олачағыг. Мә'лум олдуғу кими, кәнд тәсәрруфаты мәһсулларынын техники е'малынын әкинчиликлә бирләшмәси әкинчиликдә спесифик капиталист тәрәггисинин ән ајдын әламәтләриндән биридир. Ч-б Булгаков һәлә «Начало»да билдирмишдир: «Мәним фикримчә, бу бирләшмәнин әһәмијјәтини Каутски сон дәрәчә шиширтмишдир: әкәр статистика мә'луматы көтүрүлсә, сәнаје илә бу чүр бирләшмиш олан торпағын гәдәри тамамилә чүз'идир» (№ 3, сәһ. 32). Бу чох зәиф дәлилдир, чүнки ч. Булгаков бу бирләшмәнин техники мүтәрәггилијини инкар етмәјә чәсарәт етмир, ән әсас мәсәләдән — бу тәрәгги дашыјычысының ири тәсәрруфатдамы, јохса хырда тәсәрруфатдан ибарәт олмасы мәсәләсиндән—исә о садәчә јан кечир. Статистика исә бу суала тамамилә дүрүст чаваб вердијиндән ч. Булгаков өз китабында... sit venia verbo!..* һијлә ишләтмәјә башлајыр. Ч-б Булгаков бу вә ја дикәр техники истеһсалларла бирләшмиш олан тәсәрруфатларын (ајры-ајры груплар үзрә дејил, үмумијјәтлә бүтүн тәсәрруфатларын!) фаизини көстәрир вә дејир: «Белә дүшүнмәк лазым дејилдир ки, бунлар башлыча олараг ири тәсәрруфатларла бирләшмишдир» (II, 116). Мөһтәрәм ч. профессор, тамамилә әксинәдир: мәһз белә дә дүшүнмәк лазымдыр, сизин чәдвәлчијиниз (техники истеһсалларла бирләшмиш олан тәсәрруфат-

* — тә'бир чаизсә, *Ред.*

ларын *һәмин* групдан олан бүтүн тәсәррүфатларын сајына нисбәтән фаизини *вермәјән* чәдвәлчијиниз) дә мәсәләдән хәбәрдар олмајан вә ја диггәтсиз олан охучунун анчаг нәзәрини јајындырыр. Шәкәр, араг, нишаста, пивә заводлары вә дәјирманларла бирләшмиш олан тәсәррүфатларын сајыны (сәһифәләри рәгәмләрлә долдурмамаг үчүн) бирликдә көстәририк (демәли, јекун әкинчилик тәсәррүфатларынын техники истеһсалларла бирләшмәси *һалларынын* сајыны верир) вә белә бир мәнзәрә алырыг:

	Тәсәррүфатларын үмуми сајы	Техники истеһсалларла бирләшмә һалларынын сајы	% ⁰⁰
0— 2 ha.....	3 236 367	11 364	0,35
2— 5 »	1 016 318	13 542	1,33
5— 20 »	998804	25 879	2,59
20—100 »	281 767	8 273	2,97
100 ha вә даһа артыг	25 061	4 006	15,98
Чәми	5 558 317	63 064	1,14
1000 ha вә даһа артыг саһәси олан тәсәррүфатлар.....	572	330	57,69

Беләликлә, техники истеһсалларла бирләшмиш олан тәсәррүфатларын фанзи хырда тәсәррүфатда чүз'идир вә јалныз ири тәсәррүфатда нәзәрә чарпачаг бир кәмијјәтә чатыр (латифундијаларда исә чох бөјүк бир кәмијјәт тәшкил едир вә бунларын *јарысындан чоху* һәмин бирләшмәдән хејир көрүр). Әкәр биз бу факты машынлар вә иш һејваны һаггында јухарыда көстәрдијимиз мә'луматла мүгајисә етсәк, онда охучу «ири тәсәррүфат — тәсәррүфат тәрәггисинин дашыјычысы, хырда тәсәррүфат исә тәнәззүл дашыјычысыдыр» дејән «мүһафизәкар» марксистләрин «иллүзијасы» һаггында (II, 260) ч. Булгаковун сөјләдикләринин нә гәдәр гәрәзкар бир чәфәнкијат олдуғуну көрәр.

Ч.-б Булгаков сөзүнә давам едиб дејир: «Лап чох һиссәси (шәкәр чуғундурунун вә араг чәкмәк үчүн картофун лап чох һиссәси) хырда тәсәррүфатларда истеһсал олунмушдур».

Тамамилә әксинә: *мәһз ири тәсәррүфатларда* истеһсал олунмушдур:

	Шәкәр чуғундуру әкән тәсәррүфатларын сајы	Бүтүн тәсәррүфатларын сајына нисбәтән % -ә	Чуғундур әкилмиш саһә һектар һесабы илә	%	Техники е'мал үчүн картоф әкән тәсәррүфатларын сајы	Бүтүн тәсәррүфатларын сајына нисбәтән % -ә
0— 2 һа.....	10781	0,33	3 781	1,0	565	0,01
2— 5 »	21 413	2,10	12 693	3,2	947	0,09
5— 20 »	47 145	4,72	48 213	12,1	3 023	0,30
20—100 »	26 643	9,45	97 782	24,7	4 293	1,52
100 һа вә даһа артыг.....	7 262	28,98	233820	59,0	5 195	20,72
Чәми	113 244	2,03	396 289	100	14 023	0,25
1000 һа вә даһа артыг саһәси олан тәсәррүфатлар...	211	36,88	26 127	—	302	52,79

Јә'ни, техники е'мал үчүн чуғундур вә картоф әкән тәсәррүфатларын фаизи јенә дә хырда тәсәррүфатларда тамамилә чүз'идир, ири тәсәррүфатларда хејли артыгдыр, латифундијаларда исә олдугча јүксәкдир. Чуғундур әкилән саһәни көтүрдүкдә чуғундурун лап чох һиссәси —83,7 %-и ири тәсәррүфатларда истеһсал олунур*.

* Ч.-б Булгаковун техники истеһсаллар һаггындакы иддиаларының гәти... мүбәффәгијјәтсизлији о гәдәр гәрибәдир ки, гаршымыза истәр-истәмәз белә бир суал чыхыр: бәлкә бу мүбәффәгијјәтсизлијә сәбәб одур ки, Ч. Булгаков алман анкетиндә верилән чәдвәлләрин үзүнү көчүрмүш вә *көрмәмишдир* ки, бу чәдвәлләрдә техники истеһсалларла бирләшмиш олан тәсәррүфатларын фаиз нисбәти *һеч дә мүәјјән груплан олан бүтүн тәсәррүфатларын сајына олан нисбәти дејилдир?* Бир тәрәфдән, забитәли бир алимин «тәдгигат әсәриндә» (тәкәббүрлү нәтичәләрлә јанашы олараг) бу гәдәр јанлышлыглар олдуғуну дүшүнмәк чәтиндир. Дикәр тәрәфдән, ч. Булгаковун чәдвәлләринин анкетдәки чәдвәлләрин ејни олмасы (S. 40* вә 41*) шүбһәсиздир... Нә дејәсән бу «забитәли алимләрә»!

Ч[-б Булгаков һәмчинин сүдчүлүк тәсәрруфатында «ири тәсәрруфатын пајыны» да өзү үчүн әсла ајдынлашдырмамышдыр (II, 117), тичарәт малдарлығынын бу саһәси исә бүтүн Авропада хүсуси бир сүр'әтлә инкишаф едән саһәләрдәндир вә ејни заманда кәнд тәсәрруфаты тәрәггисинин әламәтләриндән биридир. Шәһәрләрдә сүд вә сүд мәһсуллары сатан тәсәррүфатлар һаггындакы мә'лумат белədир:

	Бу чүр тәсәррүфатларын сајы	Јекуна нисбәтән %-и*	Группакы бүтүн тәсәрруфатларын сајына нисбәтән %-и	Онларын инәкләринин сајы	Јекуна нисбәтән %-и	1 тәсәррүфата нечә инәк дүшүр
0— 2 ha	8 998	21,46	0,3	25 028	11,59	2,8
2— 5 »	11 049	26,35	1,1	30 275	14,03	2,7
5— 20 »	15 344	36,59	1,5	70 916	32,85	4,6
20—100 »	5 676	13,54	2,0	58 439	27,07	10,3
100 ha вә даһа артыг	863	2,06	3,4	31 213	14,46	36,1
Чәми	41 930	100,0	0,8	215 871	100	5,1
1000 ha вә даһа артыг саһәси олан тәсәрруфатлар	21	—	3,7	1 822	—	87,0

Белəликлə, ири тәсәрруфатлар бурада да ирəлидəдир: тәсәрруфат ири олдугча, сүд тичарәтиндә иштирак едән кәнд тәсәрруфаты саһибләринин фаизи бир о гədəр јүксəкдир, латифундијаларда исә бу фаиз һамысындан јүксəкдир («латифундијаја чеврилмə»). Мəсəлəн, орта кәндли тәсәрруфатларына (5—20 ha) нисбәтән ири тәсәрруфатлар (100 ha вə>) шəһəрлəрə икн дəфədən дə чох тез-тез (3,4% вə 1,5%) сүд сатырлар.

Ири (торпағын саһәсинə көрə ири) тәсәрруфатларда сүдчүлүк тәсәрруфатынын да ири олдуғу, 1 тәсәррүфат саһибинə дүшən инəкləрин сајындан көрүнүр; 100 ha вə> саһəси олан тәсәрруфат саһибләринин һəрəсиндə 36 инək вə латифундијаларда һəтта 87 инək

* Бу сүтуну биз она көрə веририк ки, охучу ч. Булгаковун үсулларыны ајдын тәсəввүр етсин, зира о, чыхардығы нəтичələри сүбут етмəк үчүн мəһз (анкетдən көтүрдүју) бу сүтуна истинад едир.

вардыр. Үмумијјәтлә, сүдү шәһәрләрә сатылан бүтүн инәкләрин сајынын 41,5%-и ачыгча капиталист тәсәррүфатларынын (20 һа>) әлиндәдир, һалбуки һәмин тәсәррүфат саһибләри бүтүн тәсәррүфат саһибләринин чох чүз'и бир һиссәсини (5,52%-ини), сүдү шәһәрләрдә сатан тәсәррүфатлар сырасында исә чох кичик һиссә (15,6%) тәшкил едир. Демәли, мәһз капиталист тәсәррүфатынын тәрәггиси вә тичарәт малдарлығының бу саһәсинин капиталистчәсинә тәмәркүзләшдији шүбһәсиздир.

Лакин сүдчүлүк тәсәррүфатының тәмәркүзләшмәси саһәләрин гәдәринә көрә тәсәррүфат груплары һаггындакы мә'луматла һеч дә долғун тәсвир олунмур. Артыг apriori* дә ајдындыр ки, саһәчә бәрабәр олан, лакин үмумијјәтлә мал-гаранын вә хүсусән сүд верән мал-гаранын мигдары чәһәтдән бәрабәр олмајан тәсәррүфатлар ола биләр вә олмалыдыр. Һәр шејдән әввәл, *бүтүн* гарамалын вә сүдү шәһәрләрә сатылан бүтүн инәкләрин тәсәррүфатлар арасында бөлкүсүнү мүгајисә едәк.

	Бүтүн гарамалын	Сүдү шәһәрдә сатылан инәкләрин сајының	Фәрг
	Фаизи		
0— 2 һа	8,3	11,6	+3,3
2— 5 »	16,4	14,0	—2,4
5— 20 »	36,5	32,8	—3,7
20—100 »	27,3	27,1	—0,2
100 һа вә даһа артыг	11,5	14,5	+3,0
Чәми.....	100,0	100	

Беләликлә, биз бир даһа көрүрүк ки, мәһз *орта кәндли* тәсәррүфатларынын вәзијјәти *даһа писдир:* бу груп бүтүн өз гарамалынын ән аз һиссәсиндән шәһәрләрә сүд сатмаг үчүн (јә'ни сүдчүлүк тәсәррүфатынын ән хејирли саһәси үчүн) истифадә едир. Ири тәсәррүфатларын вәзијјәти исә, әксинә, чох әлверишлидир, бу

* — габагчадан. *Ред.*

тәсәррүфатлар шәһәрләрә сүд сатмаг үчүн бүтүн өз гарамалынын нисбәтән чох һиссәсиндән истифадә едир*. Лакин ән хырда тәсәррүфат саһибләринин вәзијјәти даһа да әлверишлидир, бунлар өз гарамалынын *ән чох* һиссәсиндән шәһәрләрә сүд сатмаг үчүн истифадә едирләр. Демәли, бу тәсәррүфатларда артыг хүсуси «сүдчүлүк» фермалары инкишаф едир вә бу тәсәррүфатлар үчүн әкинчилик икинчи дәрәчәли јер тутмаға башлајыр, јахуд тамамилә арадан галхыр (һәмин група мәнсуб олуб шәһәрләрдә сүд сатан 8998 тәсәррүфатдан 471 тәсәррүфатын әсла әкинчилик саһәси јохдур; бу тәсәррүфат саһибләринин 5344 инәји вардыр, јә'ни 1 тәсәррүфат саһибинә 11,3 инәк дүшүр). Алманија статистикасынын вердији мә'луматын јардымы илә биз 1 вә 2 инәји олан тәсәррүфатлары ајырсаг, әкинчилик саһәсинин гәдәринә көрә ејни бир груп дахилиндә сүдчүлүк тәсәррүфатының тәмәркүзләшмәсинә даир мараглы мә'лумат әлдә етмиш олуруг.

Сүд мәһсулларыны шәһәрләрдә сатан тәсәррүфатлар

	Тәсәррүфатларын сајы	О чүмләдән: 1 инәји олан	2 инәји олан	3 вә даһа чох инәји олан	Бу сонунчуларын инәкләринин сајы	Јахуд 1 тәсәррүфата нечәси дүшүр	Инәкләрин чәми
0—50 ar**	1 944	722	372	850	9 789	11,5	11 255
50 ar—2 ha	7 054	3 302	2 552	1 200	5 367	4,5	13 773
0—2 ha	8 998	4 024	2 924	2050	15 156	7,4	25 028
2—5 »	11 049	1 862	4 497	4 690	19 419	4,3	30 275

Әкинчилик саһәси тамамилә чүз'и (0—$^1/_2$ ha) олан тәсәррүфатлар арасында сүдчүлүк тәсәррүфатының олдугча тәмәркүзләшдијини көрүрүк: һәмин групун әлиндә олан инәкләрин үмуми сајының тәхминән $^9/_{10}$-уну (11 255-дән 9789-уну) бу тәсәррүфат саһибләринин јарыдан азы (1944-дән 850-си) өз әлиндә топла-

* Бу фәрг, гарамал сырасына дахил олан өкүзләрин мигдарының бәрабәр олмамасы илә изаһ едилә билмәз, зира ири тәсәррүфатда бүтүн гарамалын мигдарына нисбәтән өкүзләрин фаизи (һәр һалда тарла ишләри үчүн ишләдилән өкүзләрин фаизи) орта кәндли тәсәррүфатындакындан јүксәкдир.

** — ar — һектарын јүздә биридир. *Ред.*

мышдыр; бурада һәр тәсәррүфат саһибинә орта һесабла 11,5 инәк дүшүр. Буплар артыг һеч дә «хырда» тәсәррүфат саһибләри дејилдир, буплариын дөвриjjәси, jәгин (хүсусилә дә бөjүк шәһәрләрин jахынлыгында) илдә бир нечә мин маркаја чатыр вә бу тәсәррүфат саһибләри, чәтин ки муздлу фәһлә ишләтмәдән кечинә билирләр. Шәһәрләрин сүр'әтлә артмасы бу кими «сүдчү фермерләрин» сајыны дурмадан артырыр, буна көрә дә, әлбәттә, Һехтләр, Давидләр, Һертсләр вә Черновлар һәмишә тапылачаг вә еһтијач ичиндә боғулан хырда кәндли күтләсинә, сүдчүлүк тәсәррүфаты, түтүнчүлүк вә и. а. сајәсиндә һәмин күтлә ичәрисиндән чыхыб «адам олмуш» тәк-бир хырда кәндлиләрин тимсалы илә тәсәлли верәчәкләр.

$^1/_2$—2 һа саһәси олан тәсәррүфатлар групунда көрүрүк ки, бүтүн инәкләрин бешдә икидән артыгы (13 773-дән 5367-си) тәсәррүфат саһибләринин бешдә бир һиссәсиндән азынын (7054-дән 1200-нүн) әлиндә төмәркүзләшмишдир; 2—5 һа групунда бүтүн инәкләрин бешдә үчдән артыгы (30 275-дән 19 419-у) тәсәррүфат саһибләринин јарысындан азынын (11 049-дан 4690-ның) әлиндә төмәркүзләшмишдир вә и. а. Тәәссүф ки, алман статистикасы даһа чох инәји олан груплары ајырмаға имкан вермир*. Лакин гејд олунан мә'лумат

* Даһа доғрусу, алман статистикасы мә'луматының *тәһлили* буна имкан вермир, зира анкет мүәллифләри ајрылыгда һәр бир тәсәррүфат һаггында мә'лумат алмышлар (онлар көндәрдикләри вәрәгәләрә кәнд тәсәррүфаты саһибләринин вердиjи чаваблар әсасында бу чүр мә'лумат топламышлар). Јери кәлмишкән гејд едәк ки, ајрылыгда һәр бир тәсәррүфат һаггында бу чүр мә'лумат топламаг алман кәнд тәсәррүфаты статистикасының әлверишли чәһәти олуб ону франсыз статистикасындан, һабелә, еһтимал ки, инкилис статистикасындан вә дикәр статистикалардан да фәрглөндирир. Белә бир систем јалныз саһәнин гәдәри чәһәтдән дејил, һабелә, мисал үчүн, сүдчүлүк тәсәррүфатының һәчми, машын ишләдилмәси, техники истеһсалларын инкишаф дәрәчәси вә и. а. чәһәтдән дә мүхтәлиф типли тәсәррүфатлары ајырмаға имкан верир. Анчаг бунун үчүн статистика мә'луматыны даһа әтрафлы тәһлил етмәк лазымдыр, jә'ни: әввәлән, тәсәррүфатлары јалныз бир әламәт үзрә (саһәнин гәдәринә көрә) груплашдырмаг дејил, бир нечә әламәт үзрә (машынларын, мал-гараның мигдары, хүсуси биткиләр әкилән саһәләрин гәдәри вә саирә үзрә) груплашдырмаг лазымдыр, икинчиси исә, мүхтәлиф груплашмалар гурашдырмаг, jә'ни мисал үчүн, саһәнин гәдәринә көрә көтүрүлән һәр бир групу мал-гараның мигдарына вә и. а. көрә јарымгруплара бөлмәк лазымдыр вә и. а. Кәндли тәсәррүфаты һаггындакы рус земство статистикасы бу чәһәтдән нүмунә ола биләрди вә олмалы иди[97]. Алман һөкумәт статистикасы топланан мә'луматын кенишлији вә долғунлуғу, јекчинслији вә дүрүстлүјү чәһәтдән, бу мә'луматын тезликлә тәһлил вә е'лан едилмәси чәһәтдән рус *һөкумәт* статистикасындан нә гәдәр јүксәкдирсә, бизим *земство*

да белә бир үмуми нәтичәни тамамилә тәсдиг едир ки, *капиталист әкинчилијинин тәмәркүзләшмәси һәгигәтдә,* бир тәк сащәләр статистикасынын мә'луматы әсасында дүшүнүлә билдијиндән *даһа күчлүдүр.* Бу кими статистика сащәнин үәдәри вә тахыл истеһсалының һәчми чәһәтчә хырда олан тәсәрруфатлары сүдлүк вә јә этлик малдарлығының, үзүмчүлүјүн, түтүнчүлүјүн, бостанчылығын вә саирәнин һәчми чәһәтчә ири олан тәсәрруфатларла бирләшдирир. Әлбәттә, бүтүн бу сащәләр тахыл истеһсалына нисбәтән икинчи сырада дурур вә мә'лум *күтләви* нәтичәләр сащәләр һаггындакы мә'лумата көрә дә өз әһәмијјәтини бүтүнлүклә сахлајыр. Лакин, әввәлән, тичарәт әкинчилијинин хүсуси сащәләриндән бә'зиләри мәһз Авропада хүсусилә сүр'әтлә артыр вә тичарәт әкинчилијинин *капиталист* тәкамүлү просеси үчүн хүсусилә сәчијјәвидир, икинчиси исә, көстәрилән чәһәт чох заман ајры-ајры мисаллара вә јә рајонлара истинад едилдикдә дә унудулур, беләликлә дә бурада, Һехтин, Давидин, Һертсин, Черновун дедикләриндә нүмунәсини көрдүјүмүз мешшан мәддаһлығы үчүн ән кениш мејдан ачылмыш олур. Онлар тәсәрруфатын үмуми сащәсинә көрә «echte und rechte Kleinbauern»* олан түтүнчүләрә истинад едирдиләр; лакин бунлар түтүнчүлүјүн һәчми чәһәтдән һеч дә «хырда» тәсәрруфат сащиби дејилдирләр вә әкәр түтүнчүлүк һаггында ајрыча мә'луматы көтүрсәк, биз бурада да капиталист тәмәркүзләшмәси олдуғуну көрәрик. Мәсәлән, 1898-чи илдә бүтүн Алманијада 17,6 мин һа түтүн әкини олан 139 мин түтүнчү вар иди, лакин бу 139 миндән 88 мининин, јә'ни 63%-инин бирликдә түтүн сащәси 3,3 мин һа-дан артыг дејилдир, јә'ни түтүн әкинләринин үмуми сащәсинин анчаг бешдә бир һиссәси үәдәрдир; түтүн әкинләринин үалан

статистикасы да топланылан ајры-ајры мә'луматын сон дәрәчә долғунлуғу вә бу мә'луматын мүфәссәл тәһлил едилмәси чәһәтдән Авропадакы натамам анкет сорғуларындан вә тәдгигләриндән бир о үәдәр јүксәкдир. Рус земство статистикасы артыг чохдандыр ки, һәм һәјәтбәһәјәт јохлама апармаг, һәм чүрбәчүр груплашдырма чәдвәлләри тәртиб етмәк, һәм дә јухарыда бәһс етдијимиз гурашыг чәдвәлләр тәртиб етмәк үсулу ишләдир. Авропалылар бизим земство статистикасы илә јахындан таныш олсалар, јәгин ки, бу һал үмумијјәтлә ичтимаи статистиканын тәрәггисинә күчлү тәкан вермиш олар.

* — «әсил хырда кәндлиләр». *Ред.*

бешдә дөрд һиссәси тәсәрруфат саһибләриниң 37%-иниң әлиндәдир*.

Үзүмчүлүк саһәсиндә дә беләдир. Мәсәлән, Алманијада үмумијјәтлә «орта» үзүмлүјүн саһәси чох кичикдир: 0,36 һектардыр (344 850 тәсәрруфат саһибинин 126 109 һа үзүмлүјү вардыр). Лакин үзүмчүләрин бөлкүсү беләдир ки, бүтүн үзүмлүкләрин аиҷаг 13%-и үзүмчүләрин 49%-иниң (20 ar-a гәдәр үзүмлүјү оланларын) әлиндәдир, 26%-и тәсәрруфат саһибләриниң 30%-ни тәшкил едән «орта» үзүмчүләрин (20—50 ar үзүмлүјү оланларын) вә 61%-и, јә'ни бешдә үч һиссәсиндән чоху исә, тәсәрруфат саһибләриниң 20%-иниң тәшкил едән ири үзүмчүләрин ($^1/_2$ һа вә даһа артыг үзүмлүјү оланларын) әлиндәдир**. Тиҷарәт бостанчылығының (Kunst und Handelsgärtnerei) тәмәркүзләшмәси мүгајисә едилмәз дәрәҷәдә даһа күчлүдүр; тиҷарәт бостанчылығы бүтүн капиталист өлкәләриндә бөјүк шәһәрләрин, бөјүк дәмир јол стансијаларының, сәнаје гәсәбәләриниң вә саирәнин артмасындан билаваситә асылы олараг сүр'әтлә артыр. Алманијада 1895-чи илдә тиҷарәт бостаны олан вә 23 570 һектар бостан әкән 32 540 тәсәрруфат олмушдур, — орта һе-

* «Die deutsche Volkswirtschaft am Schlusse des 19 Jrhd.» Brl. 1900, S. 60 («Алманија халг тәсәрруфаты 19-чу әсрин ахырларында». Берлин, 1900-чү ил, сәһ. 60. *Ред.*); бу, һөкумәт статистикасының чох кобуд мә'луматы әсасындадыр. Русијада түтүнчүлүјүн бөлкүсүнә даир Полтава губернијасының үч гәзасы һаггында бу чүр мә'лумат вардыр: түтүн әкән 25 089 кәндли тәсәрруфатындан 3015 тәсәрруфатын (јә'ни $^1/_8$-дән азының) тахыл әкини 146 774 десјатиндән 74 565 десјатиндир, јә'ни тахыл әкининин јарыдан чоху һәмин тәсәрруфатларындыр, түтүн әкинләриниң исә 6844 десјатиндән 3239 десјатини, јә'ни јарыја гәдәри һәмин тәсәрруфатларындыр. Бу тәсәрруфатлары түтүн әкинләриниң гәдәринә көрә груплашдырдыгда исә мә'лум олур ки, 324 тәсәрруфатын (25 089-дан) һәрәсиниң 2 десјатин вә даһа артыг түтүн әкини вардыр, үмумиликдә исә 6844 десјатин түтүн әкининин 2360 десјатини һәмин тәсәрруфатларын әлиндәдир. Бунлар һәмин ири капиталист түтүнчүләрдир ки, онларын фәһләләри биабырчасына истисмар етмәләри һаггында тез-тез хәбәрләр алыныр. Јарым десјатиндән артыг түтүн әкини олан тәсәрруфатларын сајы чәми 2773-дүр (јә'ни $^1/_{10}$-дән бир гәдәр артыгдыр); 6844 десјатин түтүн әкининин 4145 десјатини һәмин тәсәрруфатларын олмушдур. Бах: «Русијада түтүнчүлүјүн ичмалы», II вә III бурахылыш. СПБ. 1894.

** Буну гејд етмәк мараглыдыр ки, үзүмчүлүјүн мүгајисә едилмәз дәрәҷәдә күчлү инкишаф етмиш олдуғу (1800,5 мин һектар) Франсада үзүмлүкләрин тәмәркүзләшмәси дә хејли јүксәкдир. Лакин бу барәдә фикир јеритмәк үчүн саһәләр һаггындакы үмуми статистика мә'луматы илә кифајәтләнмәк лазым кәлир, зира Франсада ајры-ајры тәсәрруфатлар үзрә мә'лумат топламырлар вә үзүмлүк саһибләриниң сајы мә'лум дејилдир. Алманијада бүтүн үзүмлүкләрин 12,83%-и, Франсада исә 57,02-%-и 10 һектар вә даһа артыг торпағы олан тәсәрруфат саһибләриниң әлиндәдир.

сабла һәр тәсәрруфата бир һектардан аз дүшүр. Лакин бу саһәнин јарыдан чоху (51,39%-и) 1932 тәсәрфат саһибинин, јә'ни бүтүн бостанчыларын 5,94%-инин әлиндә топланмышдыр. Бу ири тәсәрруфат саһибләринин бостан саһәләринин вә кәнд тәсәрруфаты үчүн истифадә олунан башга торпаг саһәләринин нә гәдәр бөјүк олдуғу ашағыдакы рәгәмләрдән көрүнүр: 2—5 һа бостан әкини олан 1441 бостанчынын орта һесабла һәрәсинин 2,76 һа бостан јери, үмумијјәтлә исә һәрәсинин 109,6 һа торпағы вардыр; 5 һа вә даһа артыг бостан јери олан 491 бостанчынын исә һәрәсинин орта һесабла 16,54 һа бостаны вә һәрәсинин чәми 134,7 һа торпағы вардыр.

Сүдчүлүк тәсәрруфатына гајыдаг, зира бу тәсәррүфат һаггында олан мә'лумат һертсин капитализмә гаршы бир чәрәјә дөндәрдији кооперасијаларын әһәмијјәти барәдә суала чаваб вермәкдә бизә јардым едир. Һертс «сосиализмин башлыча вәзифәсини» кооперасијалара јардым етмәкдә көрүр (S. 21, русча тәрчүмәси, 62; S. 89, русча тәрчүмәси, 214), јени аллаһлара чанфәшанлыгла ибадәт етмәкдән, нечә дејәрләр, алныны јағыр едән ч. Чернов исә артыг кооперасијанын јардымы илә «әкинчилијин гејри-капиталист тәкамүлүнү» ичад етмишдир. Белә бир көзәл кәшфин нәзәри әһәмијјәти барәсиндә биз ашағыда үмумијјәтлә бир нечә кәлмә демәли олачағыг. Инди исә гејд едәк ки, кооперасијалара пәрәстиш едәнләр адәтән кооперасијаларын васитәси илә әлдә едилмәси «мүмкүн олан» шеја истинад етмәји севирләр (јухарыда көстәрилән мисала бах). Биз исә јахшысы будур көстәрәк ки, мүасир капитализм гурулушунда кооперасијалар васитәси илә һәгигәтдә нәләр әлдә едилир. Алман статистикасы 1895-чи илдә тәсәрруфатлары вә мәшғәләләри сијаһыја алдыгы заман, сүд мәһсуллары сатышы ширкәтләриндә (Molkereigenossenschaften und Sammelmolkereien) иштирак едән бүтүн әкинчилик тәсәрруфатларыны, һабелә бу тәсәрруфат саһибләриндән һәр биринин сүдүнү сағыб сатдыгы инәкләрин сајыны да гејдә алмышдыр. Бизә мә'лум олдуғу кими, бу мә'лумат, јалныз мүхтәлиф дәрәчәләрдән олан тә-

сәрвүфат саһибләриниң ширкәтләрдә иштирак етмәси дәрәчәсини дејил, һабелә — әң мүһүмү — бу иштиракын, нечә дејәрләр, тәсәррүфат һәчмини, јә'ни тәсәррүфат саһәсиниң мәһз ширкәтә дахил олан һиссәсиниң гәдәрини (ширкәтләр тәрәфиндән сатышынын тәшкил едилдији мәһсулу верән инәкләрин сајыны) дә дүрүст мүәјјән едән јеканә *күтләви* мә'луматдыр. Тәсәррүфат саһибләриниң әлиндә олан торпағын гәдәринә көрә беш башлыча група бөлүнмүш олан һәмин мә'луматы көстәрәк:

Сүд мәһсуллары сатан ширкәтләрдә иштирак едән тәсәррүфатлар

	Бу чүр тәсәррүфатларын сајы	Бүтүн тәсәррүфатларын сајына нисбәтән %-и	Јекуна нисбәтән %-и*	Бунларын нечә инәји вар	Јекуна нисбәтән %-и		1 тәсәррүфат саһибинә нечә инәк дүшүр
0— 2 ha	10300	0,3	6,95	18 556	1,71		1,8
2— 5 »	31 819	3,1	21 49	73 156	6,76		2,3
5— 20 »	53597	5,4	36,19	211 236	19,51		3,9
20 - 100 »	43 561	15,4	29,42	418 563	38,65	72,02	9,6
100 ha вә даһа артыг.....	8 505	35,1	5,95	361 435	33,37		41,0
Чәми ...	148 082	2,7	100,00	1 082 946	100,00		7,3
1000 ha вә даһа артыг саһәси олан тәсәррүфатлар.....	204	35,6	—	18 273	—		89,0

Демәли, хырда әкинчиләрин тамамилә чүз'и бир азлығы—3—5 %-и ширкәтләрдә иштирак едир, бу мигдар, еһтимал ки, һәтта ашағы груплардакы капиталист тәсәррүфатларынын иштиракындан да аздыр. Ачыгча капиталист тәсәррүфатлары олан ири тәсәррүфатлардан исә ширкәтләрдә иштирак едәнләрин фаизи, әксинә, һәтта орта кәндли тәсәррүфатларындан да үч—једди дәфә артыгдыр. Латифундијалар исә ширкәтләрдә

* Ч-б Булгаков: «Бурада ири тәсәррүфатын пајы ашағыдакы рәгәмләрдән ајдынлашыр» (II, 117) демиш вә *јалныз* бу рәгәмләри, јә'ни «ири тәсәррүфатларын пајыны» ајдынлашдырмаг дејил, һәгигәтдә (башга рәгәмләрлә мүгајисә едилмәдикдә) *гаранлыглашдыран* рәгәмләри көстәрмишдир.

һамыдан чох иштирак едир. Инди биз Австрија Ворошиловунун, Һертсин һәдсиз дәрәчәдә садәдил олдуғуну бурадан көрә биләрик, зира Һертс Каутскијә гаршы е'тираз едиб дејир ки, «мал алмаг үчүн тәшкил олунмуш алман кәнд тәсәррүфаты иттифагында (Bezugsvereinigung), ән ири ширкәтләрин дахил олдуғу бу иттифагда *1 050 000 кәнд тәсәррүфаты саһиби* тәмсил олунмушдур» (S. 112, русча тәрчүмәси, 267, курсив Һертсиндир), — о, бурадан да белә бир нәтичә чыхарыр ки, *демәли,* ширкәтләрдә јалныз ири тәсәррүфат саһибләри (20 һа-дан артыг саһәси олан чәми 306 мин тәсәррүфат саһиби) дејил, кәндлиләр дә иштирак едирләр! Әкәр Һертс өз мүлаһизәси (*бүтүн* ири тәсәррүфат саһибләринин ширкәтләрдә иштиракы) үзәриндәчә бир гәдәр дүшүнсәјди көрәрди ки, бүтүн ири тәсәррүфат саһибләри ширкәтләрин үзвләри сырасына дахилдирсә, *демәли,* јердә галанларын *аз һиссәси* ширкәтләрә дахилдир, — демәли, *кооператив мүтәшәккиллији чәһәтдән дә ири тәсәррүфатын хырда тәсәррүфатдан үстүн олмасы* һаггында Каутскинин чыхардығы нәтичә тамамилә тәсдиг олунур.

Лакин мәһсулунун сатылмасы ширкәтләр тәрәфиндән тәшкил олунмуш инәкләрин сајы һаггындакы мә'лумат даһа мараглыдыр: бу инәкләрин *чох һиссәси, демәк олар дөрддә үч һиссәси* (72%-и) *капиталист сүдчүлүк тәсәррүфаты* апаран вә һәр тәсәррүфатда он, гырх, һәтта һәштад (латифундијаларда) инәк сахлајан ири тәсәррүфат саһибләриндир. Инди гулаг асын Һертс нә дејир: «Биз иддиа едирик ки, *ширкәтләр мәһз хырда вә ән хырда саһибләрә ән чох фајда верир»*... (S. 112, русча тәрчүмәси, 269, курсив Һертсиндир). Ворошиловлар һәр јердә: Русијада да, Австријада да бир чүрдүр; Ворошилов дөшүнә дөјүб: «Биз иддиа едирик», — дејәндә әмин олмаг олар ки, о мәһз олмајан бир шеји иддиа едир.

Алман аграр статистикасынын мә'луматы һаггындакы ачмалымызын ахырында, кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан әһалинин тәсәррүфатдакы вәзијјәтинә көрә бөлкүсүнүн үмуми мәнзәрәсинә бир нәзәр салаг.

Биз, әлбәттә, анчаг әсил мә'нада кәнд тәсәрруфатыны көтүрүрүк (A 1-и көтүрүрүк, алманчада ишарә олундуғу кими A 1—6-ны көтүрмүрүк, jә'ни әкинчиләрлә бирликдә балыгчылары, мешә сәнаjесиндә ишләjәнләри вә овчулары көтүрмүрүк), сонра *башлыча мәшғәләси* әкинчилик олан адамлар һаггындакы мә'луматы көтүрүрүк. Алман статистикасы бу әһалини үч башлыча група бөлүр: a) мүстәгилләр (jә'ни мүлкиjәтчи тәсәрруфат саһибләри, ичарәдарлар вә саирләри); b) гуллугчулар (ичрачылар, ковхалар, нәзарәтчиләр, конторчулар вә саирләри) вә c) фәһләләр; һәм дә бу ахырынчы груп ашағыдакы дөрд jарымгрупа бөлүнүр: c^1) «аилә башчысынын, атанын, гардашын вә саирәнин тәсәрруфатында ишләjән аилә үзвләри». Башга сөзлә десәк, бунлар муздла ишләjән фәһлә дejил, аилә фәһләләридир; *c* групунун галан jарымгруплары муздлу фәһләләрдән ибарәтдир. Буна көрә дә ajдындыр ки, әһалинин ичтимаи тәркибини (вә онун капиталист тәкамүлүнү) өjрәнмәк үчүн һәмин аилә ишчиләрини, адәтән едилдиjи кими, муздлу фәһләләрлә дejил, *(a)* тәсәрруфат саһибләри илә бир групда бирләшдирмәк лазымдыр, зира бу аилә ишчиләри дә әслиндә тәсәрруфат саһибинин шәрикләридир, тәсәрруфат саһиби аиләсинин вәрәсәлик һүгугуна вә саирәjә малик олан үзвләридир. Сонра jарымгруп c^2) кәнд тәсәрруфатында ишләjән муздурлар вә муздур гадынлар (Knechte und Mägde); c^3) «өз торпағы олан вә jа торпаг ичарә едән кәнд тәсәрруфаты күнәмуздчулары вә дикәр фәһләләри (чобанлар, нахырчылар)». Демәли, бу група дахил олан шәхсләр ejни заманда һәм тәсәрруфат саһибләри, һәм дә муздлу фәһләдирләр, jә'ни аралыг, кечичи бир групдур, одур ки, буну ajрыча көтүрмәк лазымдыр. Нәһajәт, c^4) «ejни шәхсләрдир — лакин бунларын өз торпағы jохдур вә торпаг ичарә етмирләр». Беләликлә, үч әсас груп алмыш олуруг: I. Торпағын jиjәси олан тәсәрруфат саһибләри вә онларын аилә үзвләри. II. Торпағын jиjәси олан вә ejни заманда муздлу фәһлә олан тәсәрруфат саһибләри. III. Торпағы олмаjан муздлу фәһләләр (гуллугчулар, муздурлар вә күнәмуздчулар). 1882-чи вә 1895-чи ил-

ләрдә Алманијанын кәнд әһалиси* һәмин груплар арасында бах белә бөлүнүрдү:

	Әкинчилијн өзүнә башлыча мәшғәлә һесаб едән фәал (пешәкар) әһали (мин һесабы илә)			
	1882	*1895*		
а) торпағы олан тәсәррүфат саһибләри	2 253	2 522	+269	
с[1]) тәсәррүфат саһиби аиләләринин үзвләри	1 935	1 899	— 36	
I	4 188	4 421	+233	+ 5,6%
с[2]) торпағы олан фәһләләр (II)	866	383	—483	—55,8%
I + II	5 054	4 804	—250	
b) гуллугчулар	47	77	+ 30	
с[3]) муздурлар	1 589	1 719	+130	
с[4]) торпагсыз фәһләләр	1 374	1 445	+ 71	
III	3 010	3 241	+231	+ 7,7%
Чәми	8 064	8 045	— 19	— 0,2%

Беләликлә, бүтүн фәал әһали, чүз'и дә олса, азалмышдыр. Бу әһали ичәрисиндә биз торпағы оланларын (I + II) азалдығыны вә торпагсыз әһалинин (III) артдығыны көрүрүк. Бу ајдын көстәрир ки, *кәнд әһалисинин,* һәм дә мәһз хырда торпаг саһибләринин *мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси ирәлиләјир,* зира артыг

* Биз јалныз «фәал» әһалидән (бу франсыз тә'биридир; алман тә'бири илә — «erwerbsthätig»), јә'ни һәгигәтән әкинчиликлә мәшғул олан әһалидән бәһс едирик, ев гуллугчуларыны, һабелә әкинчилик ишләриндә мүнтәзәм вә даим иштирак етмәјән аилә үзвләрини һесаба алмырыг. Рус иҹтимаи статистикасы о гәдәр керидә галмышдыр ки, бурада һәмин «active», «erwerbsthätig», «occupied» анлајышы үчүн хүсуси термин дә јарадылмамышдыр. Јансон Петербург әһалисинин мәшғәләләри һаггында мә'луматы («1890-чы ил сијаһысына көрә С.-Петербург») тәһлил едиркән «мүстәгилләр» терминн ишләдир, лакин бу термин мүнасиб дејилдир, зира «мүстәгилләр» дедикдә тәсәррүфат саһибләринин нәзәрдә тутулмасы гәбул олунмушдур, белә ликлә дә пешәдә (кениш мә'нада) иштирак едиб-етмәмәјә көрә көтүрүлән бөлкү адамын пешәдәки вәзиҹјәти (тәк тәсәррүфатчы фәһлә олмасы) чәһәтдән көтүрүлән бөлкү илә гарышдырылыр. Бурада: «мәһсулдар әһали» термини ишләдилә биләр, лакин бу да јенә дүрүст дејилдир, чүнки, мәсәлән, һәрби гуллугчулар, рантје вә бу кими синифләр тамамилә «гејри-мәһсулдардырлар». Бөлкә дә: «пешәчилик едәнләрин» һесабына јашајанлардан фәргли олараг «пешәкар» әһали, ја'ни һәр чүр «пешәкарлыгда» (=кәлир верән ишдә) ишләјән әһали термини даһа мүнасиб оларды.

биз билирик ки, бир парча торпағы олан муздлу фәһ-ләләр ән хырда тәсәрруфат саһибләри сырасына мән-субдурлар. Сонра торпағы олан шәхсләр сырасында тәсәрруфат саһиби фәһләләрин сајы азалыр, тәсәррү-фат саһибләринин сајы исә артыр. Демәли, биз *орта групларын јох олдуғуну вә кәнар групларын күчлән-дијини* көрүрүк: аралыг груп јох олур, *капиталист зиддијјәтләринин кәскинләшмәси* баш верир. Муздлу фәһләләрдән артыг тамамилә мүлкијјәтдән мәһрум едилмиш оланлар сајча артыр, торпағы оланлар исә сајча азалыр; тәсәрруфат саһибләриндән билаваситә мүәссисәләри оланлар сајча артыр вә аилә башчысы-ның мүәссисәсиндә ишләјәнләрин сајы азалыр (аилә башчысының мүәссисәсиндә ишләјәнләрин сајының азалмасы јәгин онунла әлагәдардыр ки, кәндли аилә-ләринин ишләјән үзвләринин әксәријјәти аилә башчы-сындан һеч бир һагг алмыр, буна көрә дә шәһәрләрә гачмаға даһа чох мејл едир).

Әкәр әкинчиликлә бир *јардымчы* мәшғәлә кими мәш-ғул олан әһали һаггында кы мә'луматы көтүрсәк, көрәрик ки, бүтүн бу әһали (фәал вә ја пешәкар әһали) 3144 миндән артыб 3578 мин олмуш, јә'ни 434 мин артмышдыр, һәм дә бу артма демәк олар ки, бүтүн-лүклә, тәсәрруфат саһибләри аиләләринин ишләјән үзвләри групуна аиддир; бу груп 397 мин артмышдыр (664 миндән 1061 минә чатмышдыр). Тәсәрруфат са-һибләринин сајы 40 мин артмышдыр (2120 миндән 2160 минә чатмышдыр); торпағы олан фәһләләрин са-јы 51 мин артмышдыр (9 миндән 60 минә чатмыш-дыр); торпағы олмајан фәһләләрин сајы 54 мин азал-мышдыр (351 миндән 297 минә енмишдир). 13 ил әрзиндә бу гәдәр бөјүк артым, 664 миндән 1061 мин-дәк, јә'ни 59,8% артым јенә дә пролетарлашманын артдығыны көстәрир; әкинчилији даһа өзү үчүн анчаг *јардымчы* мәшғәлә һесаб едән кәндли аиләси үзвләриндән ибарәт олан *кәндлиләрин* сајы артмышдыр. Биз билирик ки, бу һалларда башлыча мәшғәлә һәр шејдән әввәл муздлу ишдир (сонра исә хырда алвер, сәнәткарлыг вә саирәдир). Әкәр кәндли аиләләринин ишләјән үзвләринин һамысыны, һәм әкинчиликлә баш-

лыча мәшғәлә кими мәшғул оланлары, һәм дә әкинчиликлә јалныз јардымчы бир мәшғәлә кими мәшғул оланлары бирләшдирсәк, ашағыдакы рәгәм әлдә едиләр: 1882—2559 мин; 1895—2960 мин. Бу артма, хүсусән муздлу фәһләләрин үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә азалмагда олан сајы илә тутушдурулдугда асанлыгла сәһв тәфсирә вә мәддаһчасына нәтичәләр чыхарылмасына сәбәб ола биләр. Һәгигәтдә исә бу үмуми артма, әкинчиликлә башлыча мәшғәлә кими мәшғул олан кәндли аиләси үзвләринин сајының *азалмасындан* вә әкинчиликлә бир јардымчы мәшғәлә кими мәшғул оланларын сајының *артмасындан* әмәлә кәлир, белә ки, әкинчиликлә јардымчы мәшғәлә кими мәшғул оланлар 1882-чи илдә кәндли аиләләринин ишләјән үзвләринин үмуми сајының анчаг 21,7%-ини, 1895-чи илдә исә артыг 35,8%-ини тәшкил етмишдир. Беләликлә, *бүтүн* әкинчи әһалинин статистикасы пролетарлашманын мәһз ики просесини, ортодоксал марксизм тәрәфиндән һәмишә көстәрилән вә оппортунист тәнгидчиләрин шаблон ибарәләрлә јаха гуртармаға чалышдыглары ики просеси,—бир тәрәфдән, кәндлиләрин торпагсызлашмасының артдығыны, кәнд әһалисинин мүлкијјәтдән мәһрум олунуб шәһәрләрә гачдығыны вә ја торпағы олан фәһләдән торпағы олмајан фәһләјә чевриддијини; — дикәр тәрәфдән, кәндлиләрин «јардымчы кәсбкарлығынын» инкишаф етдијини, јә'ни пролетарлашманын биринчи пилләси олуб һәмишә еһтијачын кетдикчә артмасы (иш күнүнүн узанмасы, јемәјин писләшмәси вә саирә) илә нәтичәләнән бир һалы — әкинчилијин сәнаје илә бирләшмәсини там ајдын бир сурәтдә көстәрир. Бу ики просес, јалныз заһири тәрәфдән көтүрүлсә, мүәјјән дәрәчәдә һәтта бир-биринә әксдир: бир тәрәфдән, торпагсыз фәһләләрин сајы артыр, дикәр тәрәфдән исә, торпаг саһиби олан кәндлиләрин ишләјән аилә үзвләринин сајы артыр. Буна көрә дә һәмин просесләри гарышдырдыгда вә ја бунлардан биринә е'тинасызлыг көстәрдикдә асанлыгла ән кобуд сәһвләрә јол вермәк олар ки, Булгаковун китабы да бу кими сәһвләрин нүмунәләри илә долудур[98]. Нәһајәт, әһалинин мәшғәләси барәсин-

дәки статистика бизә гуллугчуларын сајынын даһа чох артдығыны көстәрир*: 47 миндән 77 минә чатмыш, јә'ни 63,8% артмышдыр. Пролетарлашма артмагла бәрабәр ири капиталист истеһсалы да артыр, бунун исә гуллугчулара еһтијачы вардыр, һәм дә нә гәдәр чох машын ишләдилсә вә техники истеһсаллар нә гәдәр чох инкишаф етсә, бу еһтијач да бир о гәдәр артыр.

Белә ликлә, ч. Булгаков өз «тәфсилаты» илә нә гәдәр ловғалаиырса да, алман статистикасынын вердији мә'луматдан әсла баш чыхара билмәмишдир. Әһалинин мәшғәләси статистикасында о анчаг торпагсыз фәһләләрин сајынын артдығыны вә торпағы олан фәһләләрин сајынын азалдығыны гејд едәрәк буну, «кәнд тәсәррүфаты әмәјинин тәшкилиндә баш вермиш дәјишикликләрин» (II, 106) көстәричиси һесаб едир. Лакин бүтүн Алманија әкинчилијиндә әмәк тәшкилиндәки бу дәјишиклик ч. Булгаков үчүн, әкинчилик капитализминин үмуми гурулушу вә үмуми тәкамүлү илә әлагәдар олмајан тамамилә тәсадүфи вә анлашылмаз бир факт олараг галмышдыр. Һәгигәтдә исә бу һал капитализмин инкишафы просесиндәки чәһәтләрдән анчаг биридир. Алманија әкинчилијиндә техники тәрәгги ч. Булгаковун фикринин әксинә олараг, әсасән ири истеһсалын тәрәггисидир, бунун машын ишләдилмәси һаггында, нш һејваны олан мүәссисәләрин фаизи вә ш һејванының тәркиби, техники кәнд тәсәррүфаты истеһсалларының инкишафы, сүдчүлүк тәсәррүфатының артмасы вә санрә һаггында мә'луматлар гәти сүбут едир. Ири истеһсалын бу тәрәггиси кәнд әһалисинин пролетарлашмасынын вә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинин артмасы илә, парсел тәсәррүфатларын вә башлыча јашајыш мәнбәји кетдикчә јардымчы кәсбкарлыгдан ибарәт олан кәндлиләрин сајынын чохалмасы илә, өз тәсәррүфат шәраитини ән чох писләшдирмиш (атсызларын вә тарла ишләри үчүн инәк ишләдәнләрин фаизи ән чох артмыш), демәли, һабелә өз һәјат шәраитини дә, торпагларының бечәрилмәси

* Бу факт һаггында ч. Булгаков «Начало»да чох шит бир тәшбиһ ишләдиб дејир: «орду азалдығы һалда забитләрин сајы артыр». Бу, ири истеһсалда әмәк тәшкилинә сәтһи јанашмагдыр!

кејфијјәтини дә писләшдирмиш олан орта кәндли әһа-
лиси ичәрисиндә еһтијачын күчләнмәси илә ајрылмаз
сурәтдә әлагәдардыр.

X

АЛМАН БУЛГАКОВУ Е. ДАВИДИН «ӘСӘРИ»

Ед. Давидин «Сосиализм вә кәнд тәсәррүфаты» ки-
табы Булгаков, Һертс вә Чернов чәнабларында көр-
дүјүмүз јанлыш үсул вә мүһакимәләрин хүсусилә јән-
дәмсиз вә кениш мәчмусундан ибарәтдир. Буна көрә
дә биз Давид һаггында һеч данышмаја да биләрдик.
Лакин онун «әсәри» инди аграр мәсәләсиндә тәфтиш-
чилијин шүбһәсиз башлыча әсәри олдуғуна көрә, биз
чәнаб тәфтишчиләрин елми әсәрләри нечә јаздыгла-
рыны бир даһа көстәрмәји лазым билирик.

Давид өз китабынын бүтүн IV фәслини (русча тәр-
чүмәси, сәһ. 115—193) кәнд тәсәррүфатында машын-
лар мәсәләсинә һәср едир, башга фәсилләрдә дә бу
барәдә бир јығын ајры-ајры гејдләр верир. Мүәллиф
техникаја аид јүзләрлә тәфәрруаты ән этрафлы шә-
килдә нәзәрдән кечирир вә мәсәләнин сијаси игтисад
маһијјәтини бунларын ичәрисиндә итириб батырыр.
Машынлар сәнаједә ојнадығы ролу әкинчиликдә ојна-
мыр; әкинчиликдә мәркәз мотор јохдур; машынларын
чоху јалныз мүвәггәти ишләјир; машынларын бир
һиссәси истеһсал хәрчләриндә гәнаәт вермир вә и. а.
вә и. а. Давид бу кими нәтичәләри (мүгајисә ет: сәһ.
190—193, машынлар мәсәләси һаггында хүласә)
марксизм нәзәрииҗәсинин рәдд едән нәтичәләр һесаб
едир! Лакин бу, мәсәләни ајдынлашдырмаг дејил, јал-
ныз долашдырмагдыр. Е'мал сәнајесинә нисбәтән әкин-
чилијин керидә галдығына һеч бир шүбһә ола билмәз.
Бу керилији сүбут етмәк лазым кәлмир. Давид бу ке-
рилијин нәдә төзаһүр етдијини маддәбәмаддә сајмагла,
далбадал мисаллар кәтирмәк вә долашыг фикирләр
сөјләмәклә тәдгигатын әсил мөвзусундан: машын ишә
ләдилмәси капиталист характериндәдирми? машын
ишләдилмәсинин артмасы капиталист әкинчилијинин

артмасы илә әлагәдардырмы? — мөвзусундан узаглашыр.

Давид марксист тәрәфиндән мәсәләнин мәһз нечә гојулмалы олдуғуну әсла анламыр. Әслиндә Давидин нөгтеји-нәзәри, бүтүн ичтимаи тәкамүлә бүтөвлүкдә нәзәр салмагдан горхараг, капитализмин нисбәтән јаваш тәрәгги етмәси илә өзүнә тәсәлли верән хырда буржуанын нөгтеји-нәзәридир. Мәсәлән, Давид к. т. машынлары мәсәләси һаггында Бензингдән ситат, сајсыз-һесабсыз ситат кәтирир (русча тәрчүмәси, сәһ. 125, 135, 180, 182, 184, 186, 189, 506 вә башгалары). Бизим Давид материалын үзәриндә ишләмәдән, мәсәләни дүшүнүлмәмиш, әлагәсиз вә мәгсәдсиз бир шәкилдә гојуб тәфәррүатдан тәфәррүата кечмәклә охучуну, демәк олар, лап тәнкә кәтирир. Буна көрә дә Давид, Бензингин чыхардығы нәтичәләрә һеч бир *јекун* вурмур. Мәним 1901-чи илдә ч. Булгакова гаршы сөјләдикләрим тамамилә Давидә дә аиддир. 1-чиси, Бензингин чыхардығы нәтичәләрин јекуну машын ишләдән тәсәррүфатларын машын ишләтмәјән тәсәррүфатлардан, шүбһәсиз, үстүн олдуғуну көстәрир (јухарыја, 183-чү сәһифәјә бах*). Давидин өз китабында Бензингги хырда чәһәтләрдә боллуча «тәсһиһ етмәси» нәтичәни дәјишдирмир. *Давид дә* тамамилә *ч. Булгаков кими бу үмуми нәтичәнин үзәриндән сүкутла кечир!* 2-чиси, Бензингдән мә'насыз, рабитәсиз шәкилдә сајсыз-һесабсыз ситат кәтирәркән Давид дә, ч. Булгаков кими, истәр сәнаједә, истәрсә әкинчиликдә машынлар һаггында Бензингин буржуа бахышларыны *көрмәмишдир.* Бир сөзлә, Давид мәсәләнин ичтимаи-игтисади чәһәтини һәтта анламыр. О, ири тәсәррүфатын хырда тәсәррүфатдан үстүн олдуғуну көстәрән факт мә'луматыны үмумиләшдириб әлагәләндирә билмир. Нәтичәдә техниканын керилијинә, капитализмин ләнк инкишаф етмәсинә үмид бағлајан бир мешшанын иртичачылыгла килејләнмәсиндән башга һеч бир шеј галмыр. Саг кадет вә «христиан» олан хаин ч. Булгаков нәзәри

* Бах: бу чилд, сәһ. 142—143. *Ред.*

чәһәтдән оппортунист с.-д. Давидә тамамилә бәрабәрдир.

Давид башга мәсәләләрдә дә ишин ичтимаи-игтисади чәһәтини анламыр, гәтиjjән анламыр. Онуи әсас мүддәасыны, һәвәслә ирәли сүрдүjү фикри, бүтүн әсәринин «мәғзини»: әкинчиликдә *хырда истеһсалын* һәjатилиjи вә ири истеһсалдан үстүн олмасы фикрини көтүрүн. Давиддән сорушун ки, хырда истеһсал нәдир?

29-чу сәһифәдәки гejддә сиз буна ajдын бир чаваб тапарсыныз: «Хырда истеһсалдан бәһс етдиjимиз бүтүн һалларда биз кәнардан даими jардым көрмәjән вә jардымчы пешә илә мәшғул олмаjан тәсәрруфат категориjасыны нәзәрдә тутуруг». Бу, jөндәмсиз ифадә едилмиш вә ч. Гроссман тәрәфиндән савадсыз тәрчүмә олунмушдур, лакин һәр һалда аз-чох ajдындыр. Сиз буну охудугда һаглы олараг көзләjә биләрсиниз ки, Давид әкинчи тәрәфиндән муздлу әмәк тәтбиг едилмәси вә jа бу әмәjин сатылмасы *нөгтеjи-нәзәриндән* хырда *(сahә e'тибары илә хырда)* әкинчилиjин шәртләрини изләjәчәкдир.

Әсла jох.

Давидин буржуалығы «хырда» әкинчиләрин муздлу әмәк тәтбиг етмәси вә муздлу фәһләләрә чеврилмәсн мәсәләсинә там е'тинасызлыгла jанашмасында өзүнү көстәрдиjи кими һеч бир шejдә өзүнү габарыг көстәрмир. Тамамилә е'тинасызлыг көстәрир — там мә'насы илә беләдир. Алман статистикасында бу барәдә статистика мә'луматы вардыр; Каутски өз «Аграр мәсәләси»ндә бу мә'луматы гысача верир (мән бу мә'луматы әтрафлы вермишәм — бах: сәһ. 227*). Давид бу статистиканын олдуғуну билир вә бу мә'луматы тәһлил етмир. Давид ajры-ajры монографиjалара jығынjығын истинад едир вә бунларын һәмин мәсәлә һаггындакы мә'луматына *тамамилә е'тинасызлыг көстәрир.* Бир сөзлә, бу, тәсәрруфатчы кәндлинин jанында ишләjән «ишчиләр» мәсәләси үзәриндән хырда буржуанын бүсбүтүн *сүкутла кечмәсидир.*

Мисаллар көстәрәк.

* Бах: бу чилд, сәһ. 216. *Ред.*

109-чу сәһифәдә охуjуруг: «Үмумиjjәтлә, кәнд тәсәрруфатында олдуғу кими, бостанчылыгда да хырда истеһсал чичәкләнир».

Сиз сүбут көзләjирсиниз. Сизә ашағыдакы *вә jалныз* ашағыдакы мә'луматы верирләр:

«1895-чи ил сәнаjе* статистикасынын вердиjи мә'лумата көрә, 32 540 бағчылыг вә бостанчылыг тәсәрруфатындан 13 247-си=40%-и һәчмчә 20 ардан кичик, 8 257-си=25%-и 20 ардан 50 ара гәдәр, 5707-си=14%-и 50 ардан 1 һектара гәдәр, 3397-си=10%-и 1 һектардан 2 һектара гәдәр иди вә jалныз 1932-синин=6%-инин әкилән торпаг саһәси 2 һектар вә артыг иди».

Вәссалам. Бу, бостанчылыгда хырда истеһсалын чичәкләндиjини сүбут етмәли имиш. Бу, агрономиjада мә'луматлы олан Давидин елми әсәри һесаб едилмәли имиш. Әкәр беләдирсә, онда биз билмирик ки, елмлә фырылдағчылыг нәjә деjилир.

Давид деjир ки, jалныз 6%-ин 2 һа вә даһа артыг саһәси вардыр. Онун бу рәгәмләри көтүрдүjү статистикада, jанашы олараг, бу 6%-ин әлиндәки *торпағын миғдарына* даир мә'лумат вардыр. *Давид бу мә'луматын үзәриндән сүкутла кечир.* Давид бунун үзәриндән она көрә сүкутла кечир ки, һәмин мә'лумат онун нәзәриjjәсини алт-үст едир. Мән мәһз бу мә'лумат барәсиндә jазмышдым ки, тичарәт бостанлары әкилән бүтүн торпағын «jарыдан чоху, 51,39%-и 1932 тәсәрруфат саһибинин, jә'ни бүтүн бостанчыларын 5,94%-инин әлиндәдир» («Образованиje»дә дәрч едилмиш мәгалә. сәһ. 220**). Бу 1932 бостанчыдан 1441-нин 2—5 һа бостаны вардыр; онларын һәрәсинин орта һесабла 2,76 һа бостан торпағы вә *үмумиjjәтлә* 109,6 һа *торпағы* вардыр. Беш һектар вә даһа артыг бостаны олан 491 тәсәрруфат саһибинин орта һесабла һәрәсинин 16,54 һа бостаны вә *үмумиjjәтлә* 134,7 һа *торпағы* вардыр (jенә орада).

Беләликлә, бүтүн бостан торпағынын 51,39%-и *jал-*

---

* Көрүнүр, тәрчүмәнин редактору ч. Гроссман Betriebsstatistik сөзүнү белә тәрчүмә етмишдир. Бәрбаддыр рус тәрчүмәләри! «Кәнд тәсәрруфаты мүәссисәләри статистикасынын» демәк лазым иди.

** Бах: бу чилд, сәһ. 240. *Ред.*

ныз 6% бостанчынын әлиндәдир. Булар ири капиталистләрдир, онларын бостанлары капиталист әкинчилијинин (100—135 һектарлыг тәсәрруфатын) *әлавәсидир*. Демәли, тичарәт бостанчылығы чох бөјүк мигјасда капиталистчәсинә тәмәркүзләшмишдир. Давид исә... чәсарәт едиб дејир ки, «хырда истеһсал», јә'ни муздлу әмәкдән истифадә етмәјән истеһсал «чичәкләнир». *О,* тичарәт бостанчылығында иә һәчмдә тәсәрруфатлара муздлу фәһлә көмәјинин тәләб олунмуғу һаггында *мә'лумат вермир.*

Алим Давид статистикадан белә истифадә едир. Онун монографијалардан истифадә етмәсинә мисал олараг, Булгаков, Һертс, Чернов чәнабларынын истинад етдији мә'лум һехти көстәрмәк олар (јухарыја, 203—207-чи сәһифәләрә бах*). Һехтин дедикләрини Давид өз «әсәриндә» ики сәһифәдә өз сөзләри илә тәкрар едир (сәһ. 394—395). Һәм дә *нечә* тәкрар едир? *Муздлу әмәкдән бирчә кәлмә дә данышмыр.* Гәтијјәи демир ки, һехт бир парча торпағы олан фабрик фәһләсинин *«отураглығыны»* мәдһ едәрәк, фәһләләри таваналы кәндлиләрлә гарышдырыр. О гәтијјәи демир ки, аз мигдар таваналы кәндлиләр «чичәкләндији» һалда, күтлә елә бир вәзијјәтдәдир ки, һәтта сүдү сатыб ону учуз маргаринлә әвәз етмәли олур.

Давид бу барәдә нәинки сусур, һәтта дејир ки, «Һехт һәмин кәндлиләрин јүксәк јашајыш тәләбаты һаггында сон дәрәчә мараглы мә'лумат верир» (сәһ. 395). Бундан даһа кобуд бир бурҗуа мәддаһлығы тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Јери кәлмишкән Һехтин: кәндлиләр сүдү сатыб учуз маргарин алырлар — демәсиндәи данышаг. Бунун иғтисадчы үчүн ән ајдын бир факт олдуғу, кәрәк ки, мә'лумдур. Маркс һәлә 1847-чи илдә «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә капитализм тәрәфиндәи халгын јемәјинин писләшдирилдијини көстәрмишди[99]. Русијада һәлә Енкелгардт[100] заманындан (70-чи илләрдән) бәри, сүдчүлүк тәсәррүфатында капитализмин тәрәггисини аз-чох вичданла өјрәнәнләрин һамысы бу һалы

* Бах: бу чилд: сәһ. 174—184. *Ред.*

бир чох дәфәләр гејд етмишдир. «Алим» Давид исә буну көрмәмишдир. О һәтта сосиалистләрин буну көстәрмәләринә күлүр.

Давидин китабынын 427—428-чи сәһифәләриндә биз, сүд јыған ширкәтләр кәндлиләрин сүд сатмасыны инкишаф етдирәрәк онларын јемәјини писләшдирир дејән Каутскини Давидин мәсхәрәјә гојдуғуну көрүрүк. Алман халгчысы Давидә охучунун лајигинчә гијмәт вермәси үчүн биз онун өзүнүн ашағыдакы сөзләрини гејд едәк:

«...Бүтүн башга адамлар адәтән бөјүк көлиф көтүрдүкдә, бунун бир һиссәсини дә өз гарнына төкүр. Нечә дејәрләр, инсанын тәбиәти белә дир ки, бир аз пулу олдугда, чох һәвәслә јахшы бир шеј тапыб јејир. Буна көрә дә сон дәрәчә гәрибәдир ки, јалныз кәндли, һамынын е'тираф етдијинә көрә, ширкәтин сајәсиндә өз сүдүндән вә өз донузларындан әввәлкинә нисбәтән чох пул әлдә етдији һалда, һеч дә бүтүн башга адамлар кими һәрәкәт етмир» вә и. а. вә и. а. вә и. а.

Иртичачы мешшанын бу тәлхәклијинә, әлбәттә, чаваб вермәјинә дәјмәз. Ону охучу күтләсинә тапытмаг кифајәтдир, ону 550 сәһифә узуну сәпәләнмиш рабитәсиз агрономија ситатлары алтындан үзә чыхармаг кифајәтдир. Буну гејд етмәк кифајәтдир ки, *Давидин ситат кәтирдији* буржуа мәддаһы һәхт дә, јемәјин писләшмәсини сатылан сүдүн учуз маргарилә әвәз едилмәсиндән доған *бир факт* һесаб едир. Бу, чәнуби Алманијаја, хырда кәндли тәсәрруфатынын чох олдуғу бир вилајәтә аиддир. Klawki (јухарыја, 213 вә 214-чү сәһифәләрә бах*) башга бир вилајәтдән — Шәрги Пруссијадан — тамамилә бунун ејни олараг көстәрир ки, хырда кәндлиләр «чох аз мигдарда јаг вә үзлү сүд ишләдирләр».

Давидин буржуа мәддаһлығыны онун бәһс етдији бүтүн мәсәләләрдә көрмәк олар. О, мәсәлән, он сәһифәләр бојунча (413—435 вә башгалары) Алманија вә Данимаркадын сүд ширкәтләрини тә'рифләјир. Онун вердији статистика мә'луматы да... јалныз ширкәтләрин сајынын артмасы мәсәләсинә аиддир! О, «ширкәт»

* Бах: бу чилд, сәһ. 193—196. *Ред.*

сүд истеһсалының ири капиталист тәсәррүфатлары әлиндә тәмәркүзләшмәсинә даир алман статистикасында көстәрилән мә'луматы (јухарыја, 242-чи сәһифәјә бах*) *вермир*. Давидләр истифадә етдикләри статистикада белә мә'луматы көрмүрләр!

Давид дејир: «Ширкәтләрдә тәшкил олунмуш Данимарка кәндлиләри һәтта ири торпаг мүлкиҗҗәтчиләринин хүсуси сәһибкар фермаларыны да өтмүшләр». Сонра мисал көстәрилир: сынаг лабораторијасының 46-чы мә'рузәсиндән белә бир ситат верилир ки, ширкәт јағынын кејфиҗҗәти мүлкәдар јағының кејфиҗҗәтиндән јахшыдыр. Сонра Давид сөзүнә давам едиб дејир:

«Вахты илә өз кичик тәсәррүфатларында јалныз ашағы кејфиҗҗәтли јағ һазырлајан вә буну сатдыгда ири сәһибкарларын әлдә етдиҗинин чәтинликлә јарысыны әлдә едән кәндлиләр бу кими нәтичәләрә наил олмушлар. Һәм дә *бурада әслиндә орта вә хырда кәндлиләрдән бәһс олунур* (курсив Давидиндир), 1898-чи илдә Данимаркада 179 740 инәк ламы вар иди; бунлардан јалныз 7544-ү, јә'ни 4%-иниҗи 30 вә даһа артыг инәҗи вар иди; 49 371-инин, јә'ни 27,82%-инин һәрәсинин 10-дан 29-а гәдәр инәҗи вар иди. Инәк дамларының 122 589-унун, јә'ни 68,97%-инин 10 башдан аз инәҗи вар иди. Бунларын јарыдан чохунун, даһа дөгрусу 70 218 инәк дамының — бу да бүтүн инәк дамларының 39,85%-ини тәшкил едир — 1—3 инәҗи вар иди, јә'ни бунлар хырда тәсәррүфатларын иди. Хырда кәндли тәсәррүфатларындан бөјүк әксәриҗҗәтинин ширкәт тәшкилатларында иштирак етмәси белә бир фактла сүбут олунур ки, 1900-чү илдә Данимаркада үмумиҗҗәтлә 1 110 000-ә гәдәр сағмал инәк олдуғу һалда, тәгрибән 900 000 инәҗини сүдү сүд ширкәтләринә тәһвил верилирди» (сәһ. 424).

Алим Давид белә дәлил кәтирир. О, мүхтәлиф тәсәррүфат групларында нә гәдәр инәк олмасы һаггында дүрүст мә'лумат вермир, белә бир мә'лумат вермәк онун хошуна кәлмир. Лакин вердиҗи ајры-ајры рәгәмләрдән дә онун һәгигәти тамамилә тәһриф етдиҗи көрүнүр. Инәкләрин үмуми сајыны инәк дамларының, бунларда олан мал-гаранын сајына көрә бөлкүсү илә мүгаҗисә етдикдә биз, *тәгриби*** *олса да*, һәр һалда,

* Бах: бу чилд, сәһ. 240—243. *Ред.*

** Бу рәгәмләр тәгрибидир, о сәбәбә ки, 1-чиси, инәкләрин сајы 1900-чү илә көрә, тәсәррүфатларын сајы исә 1898-чи илә көрә верилмишдир; 2-чиси, о сәбәбә ки, тәсәррүфат групları үзрә инәкләрин сајыны тәгрибән мүәјјән етмәк лазым кәлди, чүнки Давидин әсәриндә дүрүст рәгәмләр

шүбһәсиз ки, үмумијјәтлә һәгигәтә ујғун олан белә бир мәнзәрә алырыг:

Данимарка	Тәсәррүфатларын сајы мин һесабы илә	Бунларда инәкләрин сајы мин һесабы илә	1 тәсәррүфата нечә инәк дүшүр
1—3 инәји олан тәс.	70	100	1,43
4—9 » » »	52	250	4,81
10—29 » » »	49	550	11,22
30 вә даһа чох инәји олан тәс.	8	200	25,00
Чәми	179	1 100	6,14

Бу рәгәмләрдән көрүнүр ки, 1-чиси, Данимаркада судчүлүк малдарлығы *чох бөјүк дәрәчәдә* тәмәркүзләшмишдир. 1100 мин инәкдән 750 мини, јә'ни чәмисинин *үчдә ики һиссәсиндән чоху ири тәсәррүфатларындыр,* 179 мин тәсәррүфатдан 57 мин тәсәррүфатындыр, јә'ни бүтүн тәсәррүфат саһибләринин үчдә бириндән азынын әлиндәдир. Белә тәсәррүфатларын һәрәсиндә 10 вә даһа артыг инәк олдуғуна көрә, көрүнүр ки, бунлар муздлу әмәксиз кечинә билмирләр. Демәли, Давид «көрмәмишдир» ки, бурада малдарлыг тәсәррүфатының һәчми һеч дә хырда дејилдир; Данимарка тәсәррүфат саһибләри һаггында торпағын мигдарына әсасән фикир јеритмәк олмаз. Давид «көрмәмишдир» ки, капиталист әкинчилијиндә һәмишә вә һәр јердә олдуғу кими, бурада да чох бөјүк бир мигдар хырда тәсәррүфат үмуми истеһсалда чүз'и јер тутур. Хырда тәсәррүфат саһибләри 70 мин нәфәрдир, јә'ни демәк олар 40%-дир, бүтүн инәкләрин исә $^1/_{11}$ һиссәси онларын әлиндәдир.

Икинчиси, гејд олунан рәгәмләр көстәрир ки, Алманијада олдуғу кими, Данимаркада да *ширкәтләрин хејриндән башлыча олараг капиталистләр* истифадә

јохдур. Ири тәсәррүфатын пајыны биз һәгигәтдә олдуғундан аз көтүрүрүк: 7544 тәсәррүфатын һәрәсинин 30 вә даһа чох инәји вардыр. Бу, һәтта minimum көтүрүлдүкдә, јә'ни һәр тәсәррүфата 30 инәк көтүрдүкдә дә, 7544×30=226320 инәк едир. Биз *кичик* рәгәми көтүрдүк, јохса хырда тәсәррүфатларын һәчмләри, групларын ән јүксәк һәддинә дејил, ән ашағы һәддинә сон дәрәчә јахынлашыр.

едирләр. 1100 мин инәкдән 900 мин инәјин сүдү сүдчүлүк ширкәтләринә тәһвил верилирсә, демәли, 200 мин инәк ширкәтләрин сатыш «хејриндән» *кәнарда* галыр. Бунлар башлыча •ларағ ән хырда тәсәррүфат саһибләринин инәкләридир, чүнки биз Алманијаја аид мә'луматдан көрдүк ки, 2 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларда јалныз бүтүн тәсәррүфатларын 0,3%-и, 100 ha вә даһа артыг торпағы олан тәсәррүфатларда исә 35,1%-и сүдчүлүк ширкәтләриндә иштирак едир. Демәли, бүтүн мә'лумата әсасән белә фәрз етмәк лазым кәлир ки, ширкәтләрин сатыш мәнфәәтләриндән хырда тәсәррүфат саһибләри (100 мин инәји олан 70 мин тәсәррүфат саһиби) ән аз истифадә едир.

Данимарканын тимсалы сүд мәһсуллары истеһсалында хырда вә орта тәсәррүфатларын дејил, мәһз ири тәсәррүфатларын үстүн јер тутдуғуну сүбут едәрәк, Давидин сөјләдикләрини тамамилә боша чыхарыр.

Бу чәтин рәгәм вә чәдвәлләри бир гәдәр чанландырмаг үчүн, буржуа экинчилијинин (күт мешшан Давидин тамамилә е'тинасыз јанашдығы) синфи характерини көстәрмәк үчүн Данимаркада фәһлә һәрәкаты тарихиндән мәшһур бир факты көстәрәк. 1902-чи илдә Данимарка кәми саһибләри очагчыларын һаггыны азалтмышдылар. Очагчылар буна тә'тиллә чаваб вердиләр. Бүтүн лиман фәһләләри иттифагы да иши дајандырараг, онлара тәрәфдар чыхды. Лакин... тә'тили үмуми тә'тилә чевирмәк, Данимарканын бүтүн лиманларына јајмаг мүмкүн •лмады. «Данимарка кәнд тәсәррүфаты мәһсулларының ихрачында бу гәдәр бөјүк әһәмијјәти олан Есбјерг лиманыны (Данимарканын гәрб саһилиндәдир, Инкилтәрә илә тичарәтдә әһәмијјәтли јер тутур) тә'тилә чәлб етмәк мүмкүн олмады, чүнки Данимарка кәнд тәсәррүфаты ширкәтләри билдирдиләр ки, кәмиләри јүкләмәк үчүн дәрһал өз үзвләриндән лазыми гәдәр ишчи көндәрәчәкләр; Данимарка кәндлиләри өз мәһсулларының ихрачыны дајандырмаға јол вермәзләр»*.

* *Emil Helms.* «Die socialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Dänemark». Lpz. 1907. S. 138. *(Емил Һелмс.* «Данимаркада сосиал-демократ вә һәмкарлар һәрәкаты». Лејпсиг, 1907, сәһ. 138. *Ред.).*

Белəликлə, Данимарка ширкəтləри фəһləләрə гаршы кəми саһибляринин тəрəфини сахладылар вə тə'тили поздулар. Əлбəттə, тамамилə ајдындыр ки, 10 вə даһа чох ињəји олан капиталист фермерлəр дə фəһləләрə гаршы капиталистлəрə тəрəфдар олдулар. Анчаг мə'лум олмур ки, синфи мүбаризəни пəрдəләјən Давид кими мүəллифлəр нəјə көрə өзləрини сосиалист адландырырлар.

Кəнд тəсəррүфатларыны техники истеһсаллар (шəкəрчилик, араг чəкмək вə и. а.) илə бирləшдирмək мəсələсиндə Давид дə ч. Булгаковун бурахдығы *тамамилə ејни* сəһви бурахыр. Русија профессору кими бу оппортунист алман «алими» дə алман анкетиндəн чəдвəлləрин *садəчə үзүнү көчүрмүш,* бу чəдвəлləрин нəјə аид олдуғуну исə дүшүнмəмишдир! Каутски дејир ки, шəкəр истеһсалы *ири* кəнд тəсəррүфаты сəнајесинин бир нүмунəсидир. Давид дə Булгаков кими буну тəкзиб етмək үчүн рəгəмлəр кəтириб көстərир ки, техники истеһсалларла бирləшмиш олан хырда тəсəррүфатларын сајы ири тəсəррүфатлардан чохдур (Давидин əсəриндə сəһ. 406, 407, 410). Статистикачы алим үмумијјətlə хырда тəсəррүфатларын ири тəсəррүфатлардан чох олдуғуну унутмушдур. О, техники истеһсалларла бирləшмиш тəсəррүфатларын фаизини һəмин групда олан тəсəррүфатларын үмуми сајына көрə тə'јин етмək əвəзинə, бу чүр тəсəррүфатларын груплар үзрə фаизини онларын үмуми јекунуна нисбətən тə'јин едəн чəдвəлин үзүнү көчүрмүшдүр. Ч. Б Булгаковун бу сəһвини мən јухарыда ətрафлы көстəрмишəм (бах: сəһ. 237 вə 238*). Јалныз буну гејд етмək галыр ки, елми чəһətдən дə ејни дəрəчəдə вичданлы олан Е. Давид, капиталистлəрин əлиндə олуб чуғундур əкилəн *торпағын гəдəри һаггындакы* мə'лумата да зəһмət чəкиб бир нəзəр салмамышдыр.

Алман оппортунисти илə рус либерал профессорунун ејни бир руһда олмасынын нə гəдəр күлүнч бир дəрəчəјə чатдығы бундан көрүнүр ки, онларын һəр икиси статистикадан ејни дəрəчəдə диггətсиз вə бачарыгсыз

* Бах: бу чилд, сəһ. 232—235. *Ред.*

истифадә етмәклә бәрабәр, Марксдан ситат кәтирдикдә дә ејни дәрәчәдә диггәтсизлик көстәрирләр. Булгаков кими Давид дә «торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну»ну гәбул едир. Доғрудур, бу гануну о хүсуси мәһдудлашдырмаларла шәрһ етмәјә, хүсуси шәртләр гојмаға чалышыр, лакин мәсәлә бунун нәтисиндә гәтнијјән јахшылашмыр. Мәсәлән, Давид 476-чы сәһифәдә дејир ки, «бу ганун, бир елми-техники пилләдән дикәринә кечдикдә мәһсулдарлығын дәјишилмәси мәсәләсинә үмумијјәтлә аид дејилдир. Бу ганун јалныз, ејни бир елми-техники пилләдә мәһсулдарлығын дәјишилмәсиндән бәһс едир». Бу мәһз мәним ч. Булгакова гаршы е'тираз едиркән бәднам ганун үчүн көстәрдијим *мәһдудлашдырмадыр* (јухарыја, 165-чи вә 166-чы сәһифәләрә бах*), һәм дә о заман әлавә едиб демишдим ки, бу «ганун» «о гәдәр нисбидир ки, бурада *әкинчилијин* һеч бир ганунундан *вә һәтта һеч бир мүһүм хүсусијјәтиндән данышыг да ола билмәз*».

Буна бахмајараг, Давид јенә дә бу гануну әкинчилијин бир хүсусијјәти дәрәчәсинә галдырыр. Беләликлә, чох бөјүк бир долашыглыг әмәлә кәлир, чүнки «елми-техники» шәраит дәјишилмәз галдыгда сәнаједә дә әлавә капитал гојулушу сон дәрәчә мәһдуддур.

Давид сон фәсилдә дејир: «Кәнд тәсәррүфатынын керилијинә сәбәб, 1-чиси, будур ки, *тәбиәтин үзви гүввәләри мүһафизәкардыр,* бу да әкин мәһсулунун азалмасы ганунунда ифадә олунур» (501). Бурадан чыхан нәтичә, ирәли сүрүлән белә бир мүддәаны кәнара атмыш олур ки, «ганун» даһа јүксәк техника сәвијјәсинә кечилдији һаллара аид дејилдир! «Тәбиәт гүввәләринин мүһафизәкарлығы» хүсусилә кәнд тәсәррүфатынын инкишафыны ләнкидән *ичтимаи* шәртләри анлаја билмәјән иртичачы мешшанларын һијлә үчүн ишләтдији ибарәдән башга бир шеј дејилдир. Давид буну анламыр ки, биринчиси, әкинчиликлә феодализмин

* Бах: бу чилд, сәһ. 112—115. *Ред.*

галыглары, муздурларын һүгуг бәрабәрсизлији вә и. а. вә с., икинчиси дә, гијмәтләри јүксәлдән вә *торпағын гијмәтиндә* јүксәк рентаны *мөһкәмләдән торпаг рентасы* һәмин *ичтимаи* шәртләрдәндир.

Давид јазыр: «Бизим фикримизчә, һазырда Алманијанын әкинчилији, океанын о тајындакы истеһсал сајәсиндә дүнја тәсәррүфаты нөгтеји-нәзәриндән нормал һесаб едилән мәһсулдарлыгла лазыми гәдәр тахыл истеһсал едә билмәзди. Әкин мәһсулунун азалмасы гануну мәһсулдарлығы ашағы салмадан, мәһдуд торпаг саһәсиндә мәһсулларын мигдарыны һәдсиз артырмаға имкан вермир» (519— Давид сон чүмләни курсивлә вермишдир).

Бујурун, бу игтисадчыја бахын! О дејир ки, әкин мәһсулунун азалмасы «гануну» *јалныз* ејни бир елми-техники пилләдә мәһсулдарлығын дәјишилмәсиндән бәһс едир (476). Чыхардығы нәтичәдә исә дејилир: «ганун мәһсулларын мигдарыны «һәдсиз» артырмаға имкан вермир» (519)! Һарадан белә бир нәтичә чыхыр ки, торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт мане олмасајды, јүксәк рента мане олмасајды, муздурун һүгугсузлуғу, авамлығы вә әсарәт алтында сахланмасы мане олмасајды, јункерләрин дөзүлмәз орта әср имтијазлары мане олмасајды, Алманијанын әкинчилији сонракы «елми-техники пилләјә» *галдырыла билмәзди??*

Тәбиидир ки, бу буржуа мәддаһы, әкинчилијин керидә галмасының ичтимаи вә тарихи сәбәбләрини е'тинасыз бурахмаға чалышараг, тәгсири «тәбиәт гүввәләринин мүһафизәкарлығы» үзәринә вә «мәһсулдарлығын азалмасы гануну» үзәринә јыхыр. Бу бәднам ганунда мәддаһлыг вә күтлүкдән башга бир шеј јохдур.

Давид өзүнүн биабырчылыгла кери чәкилиб буржуа игтисадынын көһнә мөвһумatына гајытдығыны пәрдәләмәк үчүн исә тамамилә Булгаков кими сахтакарлыгла Маркса истинад едир. Давид дә «Капитал»ын III чилдиндән ч. Булгаковун ситат кәтирдији *ејни сәһифәни* (III B., II Theil, S. 277) ситат кәтирир! (Бах:

Давидин әсәриндә сәh. 481 вә јухарыда ч. Булгаковун тәhлили, сәh. 171 вә 172*).

Ч-б Булгаковун *елми вичданы* һаггында сөјләдикләрим *тамамилә* Давидә дә аиддир. Ч-б Булгаков Марксдан кәтирдији ситаты тәһриф етмишдир. Давид исә һәмин ситатын илк сөзләрини вермәклә кифајәтләнмишдир: «Далбадал капитал гојулдуғу шәраитдә торпағын мәһсулдарлығынын азалмасы һаггында Либихин әсәринә бах» («Das Kapital», III B., II Theil, S. 277)[101]. Булгаков кими, Давид дә Марксы тәһриф едәрәк, мәсәләни охучуја елә тәгдим етмишдир ки, куја бу барәдә Марксын сөјләдији тәкчә будур. Әслиндә исә, тәкрар едирик ки, «Капитал»ын III чилдини (һабелә «Theorien über den Mehrwert»ин[102] икинчи чилдинин икинчи һиссәсини) охујан һәр кәс бунун әксинә олдуғуну билир. Маркс *он дәфәләрлә* көстәрир ки, әлавә гојулан капиталларын мәһсулдарлығынын *азалмасы* һалыны да, әлавә гојулан капиталларын мәһсулдарлығының *артмасы* һалы илә там бәрабәр һүгуглу, ејни дәрәчәдә мүмкүн һесаб едир.

Давид 481-чи сәһифәдәки гејддә вә'д едир ки, кәләчәкдә бу ганунун рента илә әлагәсини нәзәрдән кечирәчәк, һабелә «Марксын Малтус вә Рикардо тәрәфиндән верилмиш әсаслары рәдд етмәклә рента нәзәријјәсини инкишаф етдириб кенишләндирмәк тәшәббүсүнү тәнгиди сурәтдә нәзәрдән кечирәчәкдир».

Ирәличәдән дејирик ки, Давидин тәнгиди сурәтдә нәзәрдән кечирмәси дә, буржуа мөвһуматынын á la ч. Булгаков вә ја... á la Маслов јолдашын тәкрарындан ибарәт олачагдыр.

Давидин тамамилә јанлыш олан даһа бир мүддәасыны арашдырмаға кечәк. Онун мәддаһлығыны вә ја статистиканы тәһриф етмәсини рәдд етмәк тамамилә сәмәрәсиз бир ишдир. Инди арашдырмаға кечдијимиз мәсәләјә даир әлимиздә, керчәк шәраитин *һәгиги* мәнзәрәсини мүасир мешшанларын нәзәријјәләринә гаршы гојмаға имкан верән бә'зи јени мә'лумат вардыр.

---

* Бах: бу чилд, сәh. 120—126. *Ред.*

XI

ХЫРДА ВӘ ИРИ ТӘСӘРРҮФАТДА МАЛДАРЛЫГ

Аграр мәсәләсиндәки «тәнгидчиләр» вә ја бернштејнчиләр хырда истеһсалы мүдафиә едәркән хүсусилә тез-тез белә бир вәзијјәтә әсасланырлар. Хырда әкинчиләр мүәјјән торпаг саһәси ваһидиндә ири әкинчиләрдән мүгајисә едилмәјәчәк гәдәр чох мал-гара сахлајырлар. Онлар дејирләр ки, беләликлә, хырда әкинчиләр торпағы даһа јахшы күбрәләјирләр. Онларын тәсәррүфаты техника чәһәтдән јүксәкдир, чүнки мүасир әкинчиликдә күбрә һәлледичи рол ојнајыр, тәсәррүфатда сахланан мал-гаранын вердији күбрә исә бүтүн вә һәр чүр сүн'и күбрәләрдән дәфәләрлә үстүндүр.

Ед. Давид өз «Сосиализм вә кәнд тәсәррүфаты» китабында бу дәлилә һәлледичи әһәмијјәт верир (русча тәрчүмәси, сәһ. 326, 526, 527). О: «пејин әкинчилијин чаныдыр» (сәһ. 308) дејә курсивлә јазыр вә бу һәгигәти хырда әкинчилијин мүдафиәсиндә өзү үчүн башлыча әсаса чевирир. О, алман статистикасындан истифадә едир, бу статистика исә көстәрир ки, хырда тәсәррүфатларда бир саһә ваһидиндә ири тәсәррүфатлардакындан даһа чох мал-гара сахланыр. Давид әминдир ки, әкинчиликдә ири вә хырда истеһсалын үстүнлүкләри мәсәләсини бу мә'лумат гәти олараг өнүн хејринә һәлл едир.

Бу нәзәријјәјә вә кәнд тәсәррүфатынын чаны олан пејин мәсәләсинә јахындан нәзәр салаг.

Давидин вә онун буржуа игтисадчылары ичәрисиндәки чохлу тәрәфдарларынын башлыча дәлили статистикадыр. Мүхтәлиф һәчмли тәсәррүфатларда (саһә ваһидинә дүшән) мал-гаранын мигдары мүгајисә едилир. Бурада динмәзчә фәрз олунур ки, јекчинс кәмијјәтләр мүгајисә едилир, јә'ни мүәјјән нөвдән олан ејни мигдар мал-гара истәр ири тәсәррүфатларда, истәрсә хырда тәсәррүфатларда, нечә дејәрләр, бәрабәр кәнд тәсәррүфаты әһәмијјәтинә маликдир. Фәрз едилир ки, бәрабәр мигдар мал-гара бәрабәр мигдар пејин верир вә ири тәсәррүфатларла хырда тәсәррүфатларда

мал-гаранын кејфијјәтләри аз-чох дәрәчәдә бәрабәрдир вә с.

Ајдындыр ки, арашдырылан дәлилин бир сүбут ола билмәси тамамилә бу динмәзчә фәрз етмәнин дүзкүн олуб-олмамасындан асылыдыр. Бу мүддәа дүзкүндүрмү? Әкәр гуру вә кобуд үмуми статистикадан бүтөвлүкдә хырда вә ири әкинчилик истеһсалынын ичтимаи-тәсәррүфат шәраитинин тәһлилинә кечсәк, дәрһал көрәрик ки, мәһз сүбут едилмәли олан шеј бу мүддәада сүбут едилмиш бир шеј кими көтүрүлүр. Марксизм гәти дејир ки, хырда истеһсалда мал-гараны сахламаг шәраити (һабелә, көрдүјүмүз кими, торпағы бечәрмәк вә әкинчи ишчини сахламаг шәраити) ири тәсәррүфатдакындан *писдир*. Буржуа сијаси игтисады, онун ардынча да бернштејнчиләр бунун әксини иддиа едиб дејирләр ки, хырда әкинчи *чалышган* олдуғуна көрә ири тәсәррүфата нисбәтән хырда тәсәррүфатда мал-гаранын сахланмасы шәраити хејли јахшыдыр. *Бу* мәсәләни ајдынлашдыран статистика мә'луматы тапмаг үчүн һеч дә Давидин истифадә етдији статистиканы көтүрмәк лазым дејилдир. Мүхтәлиф һәчмли тәсәррүфатларда олан мал-гаранын мигдары һаггында дејил, онун кејфијјәти һаггында статистика тәдгигаты лазымдыр. Алман игтисад әдәбијјатында белә тәдгигат вардыр, бәлкә дә, һәтта бир дејилдир. Сон дәрәчә сәчијјәвидир ки, өз китабыны һәр чүр агрономија әсәрләриндән мәсәләјә дәхли олмајан јығын-јығын ситатларла долдурмуш олан Давид хырда вә ири тәсәррүфатын дахили шәраитини әтрафлы тәдгигат әсасында ашкара чыхармаг сәһәсиндә әдәбијјатда едилән тәшәббүсләрин үстүндән там сүкутла кечмишдир. Биз дә охучуну Давидин һагсыз олараг е'тинасыз бурахдығы бу әсәрләрдән бири илә таныш едәчәјик.

Кәнд тәсәррүфаты мәсәләләриндән јазан мәшһур алман мүәллифи Дрекслер бир «кәнд тәсәррүфаты статистика тәдгигаты» монографијасынын нәтичәләрини чап етдирмишдир; һәмин тәдгигат һаггында о һаглы олараг демишдир ки, «нәтичәләрин дүрүстлүјү чәһәтдән бунун чәтин ки, бәрабәри олсун». Һанновер әјаләтиндә 25 јашајыш мәнтәгәси (22 кәнд вә

үч мүлкәдар маликанәси) тәдгиг едилмишдир, һәм дә һәр бир тәсәррүфатда ајрыча олараг јалныз торпағын мигдары вә мал-гаранын мигдары һаггында дејил, *һабелә мал-гаранын кејфијјәти һаггында да* мә'лумат топланмышдыр. Мал-гаранын кејфијјәтини мүәјјән етмәк үчүн хүсусилә дүрүст бир үсул тәтбиг едилмишдир: «мал-гаранын һәр дәнәсинин чәкисини — бу ишдә сәриштәси олан адамлар васитәси илә — мүәјјән етмәк әсасында» һәр һејванын *дири чәкиси** килограм һесабы илә мүәјјән едилмишдир. Мүхтәлиф һәчмли тәсәррүфатларда һәр һејван новүнүн дири чәкиси һаггында мә'лумат әлдә едилмишдир. Һәм дә тәдгигат тәкрар олунмушдур: биринчиси 1875-чи илдә, икинчиси дә 1884-чү илдә апарылмышдыр. Үч маликанәнин ајрылыгда һәр бири һаггында вә үч груп кәндин ајрылыгда һәр групу һаггында алынан рәгәмләри Дрекслер ишләнмәмиш шәкилдә чап етдирмишдир**; һәм дә кәндләрдәки кәндли тәсәррүфатлары торпағын мигдарына көрә једди група бөлүнмүшдүр (50 һектардан чох торпағы оланлар, 25—50, 12,5—25, 7,5—12,5, 2,5—7,5, 1,25—2,5 һектар вә 1,25 һектара гәдәр торпағы оланлар). Дрекслерин вердији мә'луматын 11 мүхтәлиф мал-гара новүнә аид олдуғу нәзәрә алынса, бүтүн бу чәдвәлләрин мүрәккәблији охучуја ајдын олар. Үмуми вә әсас нәтичәләри көрмәја имкан верән једкун мә'луматы әлдә етмәк үчүн биз *бүтүн* тәсәррүфатлары *беш* башлыча група бөләк: а) ири маликанәләр; б) 25 һа-дан (һектардан) чох торпағы олан кәндли тәсәррүфатлары; в) 7,5—25 һа-ја

---

* Давид агрономлар тәрәфиндән ишләдилән бу үсулу, ја'ни мал-гаранын һәр дәнәсинин дири чәкисини мүәјјән етмәк үсулуну чох јахшы билир. 367-чи сәһифәдә о, әтлик, сағмал гарамалын вә ишләдилән гарамалын вә и. а. *мүхтәлиф чинсләринин* дири чәкисиндән әтрафлы данышыр. Һәмин мә'луматы о, агрономлардан көтүрмүшдүр. Онун һеч ағлына да кәлмир ки, үмумијјәтлә игтисадчы үчүн, хүсусилә дә сосиалист үчүн әһәмијјәтли чәһәт һеч дә мал-гара чинсләринин фәрги дејил, хырда вә ири тәсәррүфатда, «кәндли» вә капиталист тәсәррүфатында *онун сахланмасы шәраитинин* фәргидир.

** 1875-чи ил һаггында «Schriften des Vereins für Sozialpolitik», Band XXIV, S. 112 («Bäuerliche Zustände», B. III), 1884-чү ил һаггында исә «Thiel's landwirtschaftliche Jahrbücher», Band XV (1886) («Ичтимаи сијасәт иттифагының әсәрләри», XXIV чилд, сәһ. 112 («Кәндлиләрин вәзијјәти», III чилд), 1884-чү ил һаггында исә «Тилин кәнд тәсәррүфаты салнамәләри», XV чилд (1886). *Ред.*)

гәдәр, г) 2,5—7,5 ha вә д) 2,5 ha-дан аз торпағы олан-лар.

1875 вә 1884-чү илләрдә һәмин групларда тәсәррүфатларын сајы вә торпағын мигдары белә олмушдур:

	1875-чи илдә			1884-чү илдә		
	Тәсәррүфатларын сајы	Бунларын торпағы	1 тәсәррүфатын торпағы	Тәсәррүфатларын сајы	Бунларын торпағы	1 тәсәррүфатын торпағы
	(һектар=ha һесабы илә)					
а) Маликанәләр	3	689	229	3	766	255
б) 25 ha вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлар	51	1 949	38	58	2 449	42
в) 7,5—25 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	274	3 540	13	248	3 135	12
г) 2,5—7,5 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	442	1 895	4,3	407	1 774	4,3
д) 2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатлар	1 449	1 279	0,88	1 109	1 027	0.92
Чәми	2 219	9352	4,2	1 825	9 151	5,0

Бу рәгәмләри ајдынлашдырмаг үчүн һәр шејдән әввәл мүхтәлиф һәчмли тәсәррүфатларын игтисади типи үзәриндә дајанаг. Дрекслер һесаб едир ки, $7^1/_2$ һектар вә даһа чох торпағы олан бүтүн тәсәррүфатлар муздлу әмәкдән истифадә едир. Беләликлә (1875-чи илдә), муздлу фәһлә ишләдән 325 кәндли тәсәррүфаты алыныр. $2^1/_2$ ha-ја гәдәр торпағы олан бүтүн тәсәррүфатлар өзләри муздла ишләмәјә кетмәлидир. Дрекслерин һесабына көрә, 2,5-дән 7,5-ha-ја гәдәр торпағы олан (орта һәчми = 4,3 ha) тәсәррүфатларын јарысы муздла ишләмәјә кетмәдән кечинир, дикәр јарысы исә муздлу фәһләләри бурахмалыдыр. Демәли, бүтүн кәндли тәсәррүфатларындан 325-и капиталист тәсәррүфатыдыр, 221-и муздла иш көрдүрмәјән вә өзү муздла иш көрмәјән (бизим халгчыларын дејәчәји кими) хырда «әмәк» тәсәррүфатларыдыр, 1670-и исә муздла ишә кедән јарымпролетар тәсәррүфатларыдыр.

Тәәссүф ки, Дрекслерин груплашдырмасы 5—20 ha

торпағы олан тәсәррүфат саһибләрини орта кәндли һесаб едән үмуми алман статистикасынын груплашдырмасындан фәргләнир. Лакин һәр һалда белә бир факт шүбһәсиздир кн, бу орта кәидлиләрин чоху муздла фәһлә тутмадаи кечинмир. Алманијада «орта» кәндлиләр хырда капиталистләрдир. Муздла фәһлә тутмајан вә муздла ишә кетмәјән кәндлиләр исә чүз'и бир азлыг: 2216-дан 221, јә'ни онда бир һиссә тәшкил едир.

Беләликлә, көтүрдүјүмүз тәсәррүфат групларынын игтисади тип хүсусијјәтләри белә дир: а) ири капиталист тәсәррүфатлары; б) орта капиталист тәсәррүфатлары («гроссбауерләр»); в) хырда капиталист тәсәррүфатлары; г) хырда кәндли тәсәррүфатлары вә д) јарымпролетар тәсәррүфатлары.

Тәсәррүфатларын үмуми сајы вә бунларын торпағының үмуми мигдары 1875-чи илдән 1884-чү иләдәк азалмышдыр. Бу азалма башлыча олараг хырда тәсәррүфатлара аиддир: $2^1/_2$ һа-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын сајы 1449-дан 1109-а дүшмүш, јә'ни 340 тәсәррүфат, аз гала тәсәррүфатларын дөрддә бири гәдәр азалмышдыр. Ән ири тәсәррүфатларын (25 һадан чох торпағы олан тәсәррүфатларын) сајы исә, әксинә, артыб 54-дән 61-ә чатмыш, бунларын торпағынын мигдары да 2638 һа-дан 3215 һа-ја чатмыш, јә'ни 577 һектар артмышдыр. Демәли, һәмин јердә тәсәррүфатын үмуми јахшылашмасы вә әкинчилик мәдәнијјәтинин јүксәлмәси, Дрекслери һејран едән бу һал кәнд тәсәррүфатының сајы *азалмагда олан* мүлкијјәтчиләр әлиндә топланмасы демәкдир. «Тәрәгги» 2219 тәсәррүфат саһибиндән, демәк олар, 400-үнү әкинчиликдән кәнара атмыш (1884-чү илдә 1825 тәсәррүфат саһибн галмышдыр), галан тәсәррүфатлардан исә һәрәсинин торпағыны артырыб орта һесабла 4,2 һектардан 5 һектара чатдырмышдыр. Бир јердә капитализм мүәјјән әкинчилик саһәсини тәмәркүзләшдирир вә бир сыра хырда тәсәррүфат саһибләрини пролетариат чәркәсинә салыр. Башга бир јердә тичарәт әкинчилијинин артмасы бир сыра јени хырда тәсәррүфатлар (мәсәлән, шәһәрәтрафы кәндләрдә вә харичә мәһсул көн-

дәрән Данимарка кими бир сыра өлкәләрдә судчулук тәсәррүфаты) јарадыр. Дикәр јерләрдә исә орта тәсәррүфатларын парчаланмасы хырда тәсәррүфатларын сајыны артырыр. Умуми шәкилдә көтүрүлән статистика бүтүн бу просесләри пәрдәләјир, һалбуки бунларын өјрәнилмәси үчүн әтрафлы тәдгигат лазымдыр.

Тәсвир едилән јердә кәнд тәсәррүфатынын тәрәггиси хүсусилә малдарлығын јахшылашмасындан ибарәт олмушдур. Һәм дә мал-гаранын умуми сајы азалмышдыр. 1875-чи илдә 7208 дәнә мал-гара (ири мал-гара һесабы илә), 1884-чү илдә исә 6993 дәнә мал-гара олмушдур. Умуми шәкилдә көтүрүлән статистика мал-гаранын мигдарынын белә азалмасыны малдарлығын тәнәззүлү әламәти һесаб едәрди. Әслиндә исә мал-гаранын кејфијјәти јахшылашмышдыр, белә ки, мал-гаранын умуми сајы дејил, бунларын умуми «дири чәкиси» көтүрүлсә, 1875-чи илдә 2 556 872 килограм вә 1884-чү илдә 2 696 107 килограм алмыш оларыг.

Малдарлығын капиталистчәсинә тәрәггиси тәкчә мал-гаранын сајынын артмасында дејил, бә'зән бундан даһа чох кејфијјәтинин јахшылашмасында, пис кејфијјәтли мал-гаранын јахшысы илә әвәз едилмәсиндә, јемин артырылмасында вә и. а. өзүнү көстәрир.

Бир тәсәррүфата орта һесабла нечә дәнә мал-гара дүшүрдү:

	1875-чи илдә			1884-чү илдә		
	Ири мал-гара	Хырда мал-гара	Чәми	Ири мал-гара	Хырда мал-гара	Чәми
	(Ири мал-гара һесабы илә)					
а) Маликанәләр	105	69	174	110	41	151
б) 25 ha вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлар	13,2	11,0	24,2	13,7	10,5	24,2
в) 7,5 — 25 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	5,4	8,8	9,2	4,9	4,2	9,1
г) 2,5 — 7,5 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	2,2	1,4	3,6	2,2	1,8	4,0
д) 2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатлар	0,3	0,6	0,9	0,4	0,7	1,1
Чәми	1,7	1,5	3,2	2,0	1,8	3,8

Ән ири тәсәррүфатларда мал-гаранын сајы азалмышдыр. Ән хырда тәсәррүфатларда артмыш, һәм дә тәсәррүфат хырда олдугча даһа сүр'әтлә артмышдыр. Демәли, хырда истеһсал тәрәгги едир, ири истеһсал исә тәнәззүл едирмиш? јә'ни Давидин нәзәриjjәси тәсдиг олунурмуш?

Лакин мал-гаранын *орта чәкиси* һаггындакы мә'луматы көтүрдүкдә, белә хүлјалар арадан галхыр.

	Бир дәнә мал-гаранын орта чәкиси (килограм һесабы илә)					
	1875-чи илдә			1884-чү илдә		
	Ири мал-гара	Хырда мал-гара*	Чәми	Ири мал-гара	Хырда мал-гара	Чәми
а) Маликанәләр	562	499	537	617	624	619
б) 25 ha вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлар	439	300	376	486	349	427
в) 7,5—25 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	409	281	356	432	322	382
г) 2,5—7,5 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	379	270	337	404	287	352
д) 2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатлар	350	243	280	373	261	301
Орта һесабла	412	256	354	446	316	385

Бу мә'луматдан чыхан биринчи нәтичә ондан ибарәтдир ки, тәсәррүфатын һәчми нә гәдәр бөјүкдүрсә, мал-гаранын кејфиjjәти дә бир о гәдәр јахшыдыр. Бу чәһәтдән капиталист тәсәррүфатлары илә хырда кәндли вә ја јарымпролетар тәсәррүфатлары арасында чох бөјүк фәрг вардыр. Мәсәлән, 1884-чү илдә ән бөјүк тәсәррүфатларла ән кичик тәсәррүфатлар арасындакы бу фәрг *јүз фаиздән* артыгдыр: мал-гаранын орта әдәдинин орта чәкиси ири капиталист тәсәррүфатларында 619 килограм, јарымпролетар тәсәррүфатларында исә 301 килограмдыр, јә'ни ики гатдан да аздыр! Буна

* Мүхтәлиф хырда мал-гара адн нормалара әсасән ири мал-гара һесабы илә верилмишдир. Бир илдә 11 нөв мал-гарадан биринин сајы тәгриби мүәjjән едилмишдир: бунларын јалныз чәкиси һаггында мә'лумат вардыр, сајы һаггында исә мә'лумат јохдур.

көрə дə Давидин вə онунла һəмфикир оланларын ири тəсərрүфатла хырда тəсərрүфатда мал-гаранын ejни кejфиjjətдə олдуғуну фəрз едəркəн нə гədəр сəтһи дүшүндүкləрини көрмək олар.

Биз jухарыда көстəрмишдик ки, хырда тəсərрүфатда мал-гара үмумиjjətлə пис сахланылыр. Инди биз бунун фактларла тəсдиг олундуғуну көрүрүк. Мал-гаранын дири чəкиси һаггында мə'лумат мал-гаранын сахландығы *бүтүн* шəраит: jем, бина, иш, бахылма һаггында ən дүрүст тəсəввүр верир — бунларын һамысы Дрекслерин монографиjасында статистика шəклиндə ифадə едилəн нəтичəлəрдə, нечə дejərlər, чəмлəнмишдир. Белə мə'лум олур ки, мал-гараjа бахмагда хырда кəндлинин «чалышганлығы», бизим ч. В. В. вə алман Давид тəрəфиндən тə'рифлəнən бу чалышганлыг, — кejфиjjətчiə ики гат jүксək мəһсул верən ири истеһсалын фajдасыны тəгрибən дə таразлашдыра билмир. Капитализм хырда кəндлини əбəди мəшəггətə, сəмərəсиз əмək сərф етмəjə мəһкум едир, — чүнки вəсаит чатышмадығы һалда, jем чатышмадығы һалда, мал-гаранын кejфиjjəти пис олдуғу һалда, бина пис олдуғу вə с. һалда мал-гараjа ən бөjүк бир диггətлə бахмаг сəмərəсиз əмək сərф етмəjə бəрабəрдир. Бурjуа сиjаси игтисады чыхардығы нəтичəдə, кəндлинин капитализм тəрəфиндən бу чүр вар-jохдан чыхарылыб зүлм алтында сахланмасыны биринчи сыраjа гojмаг дejил, зəһмəткешин (ən пис истисмар шəрантиндə *капитал үчүн* əмək сərф едən зəһмəткешин) «чалышганлығыны» биринчи сыраjа гojур.

Гejд олунан мə'луматдан чыхан икинчи нəтичə ондан ибарəтдир ки, көстəрилən он ил эрзиндə мал-гаранын кejфиjjəти орта һесабла jахшылашмыш, һабелə бүтүн дəрəчəлəрдən олан тəсərрүфатларда да jахшылашмышдыр. Лакин бу үмуми jахшылашма нəтичəсиндə ири тəсərрүфатла хырда тəсərрүфатда малдарлығын шəраитиндəки фərг азалмаг дejил, *даһа да* артмышдыр. Үмуми jахшылашма ири тəсərрүфатларла хырда тəсərрүфатлары бəрабəрləшдирмək дejил, бунларын арасындакы учуруму дəринləшдирмишдир, — чүнки бу jахшылашма просесиндə ири тəсəр-

рүфат хырда тәсәррүфаты өтүб кечир. Груплар үзрә 1875 вә 1884-чү илләрдә мал-гаранын орта әдәдинин орта чәкисинин мүгаjисәсини көтүрәк:

	Мал-гаранын орта әдәдинин орта чәкиси килограм һесабы илә		Артым	Артым фаизи
	1875	1884		
а) Маликанәләр	537	619	+82	+15,2
б) 25 һа вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлар	376	427	+51	+13,6
в) 7,5—25 һа торпағы олан тәсәррүфатлар	356	382	+26	+ 7,3
г) 2,5—7,5 һа » » »	337	352	+15	+ 4,4
д) 2,5 һа-jа гәдәр » » »	280	301	+21	+ 7,5
Орта һесабла	354	385	+31	+ 8,7

Jахшылашма ән чох ири капиталист тәсәррүфатларындадыр, сонра орта капиталист тәсәррүфатларындадыр, хырда кәндли тәсәррүфатларында чох чүз'идир, галанларында исә олдугча әһәмиjjәтсиз дәрәчәдәдир. Кәнд тәсәррүфаты игтисадиjjаты мәсәләләриндән jазан агрономларын бөjүк әксәриjjәти кими, Дрекслер дә мәсәләнин jалныз техники чәһәтини көрмүшдүр. О, 1875-чи илдә 1884-чү илин мүгаjисәсиндән чыхардығы бешинчи нәтичәдә дejир: «Малдарлыгда чох әһәмиjjәтли бир тәрәгги мүшаһидә олунур*: мал-гаранын саjы азалмыш вә кеjфиjjәти jахшылашмышдыр: үч кәнд групунун һәр биринdә мал-гаранын һәр әдәдинин орта дири чәкиси хejли артмышдыр**. Бу исә о демәкдир ки, *аз-чох һәр jердә* (ziemlich allgemein) мал-гаранын сахланмасында, jеминдә вә мал-гараjа бахылмасында әһәмиjjәтли бир jахшылашма әмәлә кәлмишдир».

* Дрекслер бурада иш һejванындан (Nutzvieh адланан һejвандан) башга бүтүн мал-гара һаггында данышыр. Иш һejваны һаггында мә'луматы биз ашағыда ajрыча верәчәjик. Биз мал-гаранын һәр һансы вә jа мал-гара нөвләринин һәр һансы групуну көтүрсәк дә, үмуми нәтичә ejни илә галыр.

** Дрекслер 22 кәнди тәсәррүфатын чоғрафи мөвгеjинә вә башга шәраитинә көрә үч група бөлүр. Биз мәгаләни рәгәмләрлә долдурмамаг үчүн jалныз jекун мә'луматыны көтүрмүшүк. Биз һәр һансы кәнд групуну көтүрсәк, нәтичәләр дәjишмир.

Бизим курсивлә гејд етдијимиз: «аз-чох һәр јердә» сөзләри мәһз мәсәләнин ичтимаи-игтисади чәһәтинә мүәллифин е'тинасызлыгла јанашдығыны көстәрир; «чох» сөзү ири тәсәррүфатлара, «аз» сөзү исә хырда тәсәррүфатлара аиддир. Дрекслер буну көрмәмишдир, чүнки мүхтәлиф типли тәсәррүфат групларына аид мә'лумата дејил, јалныз кәнд групларына аид мә'лумата диггәт јетирмишдир.

Инди иш һејваны һаггындакы мә'лумата кечәк; бу мә'лумат сөзүн дар мә'насында әкинчилик тәсәррүфатының шәраитини ајдынлашдырыр. Нәзәрдән кечирдијимиз тәсәррүфатлар иш һејванының мигдары чәһәтдән ашағыдакы рәгәмләри верир:

	1 тәсәррүфатда орта һесабла иш һејванының сајы	
	1875	1884
а) Маликанәләр	27	44
б) 25 ha вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлар	4,7	5,5
в) 7,5—25 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	2,1	2,4
г) 2,5—7,5 » » » »	1,3	1,5
д) 2,5 ha-ја гәдәр » » »	0,07	0,16
Орта һесабла	0,7	1,0

Демәли, јарымпролетар тәсәррүфатларынын (2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын —1884-чү илдә 1825 тәсәррүфатдан 1109-у белә тәсәррүфат иди) бөјүк әксәријјәтинин гәтијјән иш һејваны јохдур. Бу тәсәррүфатлары, сөзүн әсил мә'насында, һеч әкинчилик тәсәррүфаты һесаб етмәк дә олмаз. Һәр һалда, 93%-и вә ја 84%-и гәтијјән иш һејваны ишләтмәјән тәсәррүфатлары иш һејваны ишләтмәк шәраити чәһәтдән ири тәсәррүфатларла мүгајисә етмәк олмаз. Әкәр биз ири капиталист тәсәррүфатларыны бу чәһәтдән хырда кәндли тәсәррүфатлары илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, биринчиләрдә (а групу) 766 ha тор-

паға 132 дәнә иш һејваны дүшүр; икинчиләрдә (г групу) 1774 һа торпаға 632 дәнә иш һејваны дүшүр (1884-чү нл), јә'ни биринчи тәсәррүфатларда тәгрибән *алты* һектара, икинчи тәсәррүфатларда исә тәгрибән *үч* һектара 1 дәнә иш һејваны дүшүр. Ајдындыр ки, хырда тәсәррүфатлар иш һејваныны сахламаг үчүн *ики гат* артыг хәрч чәкирләр. Хырда истеһсал тәсәррүфатын техники вәсаитинин парчаланмасы вә бу парчаланма үзүндән әмәјин сәмәрәсиз сәрф едилмәси демәкдир.

Бу парчаланманын сәбәби гисмән одур ки, хырда тәсәррүфатлар *пис кејфијјәтли* иш һејваны ишләтмәли олур, даһа доғрусу инәкләрдән иш һејваны кими истифадә етмәли олур. *Иш* һејваныныи үмуми сајында инәкләрин фаизи белә олмушдур:

	1875-чи илдә	1884-чү илдә
а) Маликанәләр	—	—
б) 25 һа вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлар	—	2,5%
в) 7,5—25 һа торпағы олан тәсәррүфатлар	6,3%	11,4%
г) 2,5—7,5 » » » »	60,7%	64,9%
д) 2,5 һа-ја гәдәр » » »	67,7%	77,9%
Орта һесабла	27,0%	33,4%

Бурадан ајдын көрүнүр ки, тарла ишләри үчүн инәкләрдән истифадә едилмәси артыр вә јарымпролетар тәсәррүфатларында, һабелә хырда кәндли тәсәррүфатларында башлыча иш һејваны инәкдир. Давид буну тәрәгги һесаб етмәк мејлиндәдир,— тамамилә буржуа нөгтеји-нәзәриндә дуран Дрекслер дә ејни илә һәрәкәт едир вә чыхардығы нәтичәләрдә јазыр: «Хырда тәсәррүфатларын чох һиссәси инәкләрдән *өзләри үчүн даһа әлверишли шәкилдә,* иш һејваны кими истифадә етмәјә кечмишдир». Бу һал хырда тәсәррүфат саһибләри үчүн она көрә «даһа әлверишлидир» ки, *учуз* олур. Она көрә дә учуз олур ки, јахшы иш һејваны пис иш һејваны илә әвәз едилир. Хырда кәндли-

ләрин Дрекслерләри вә Давидләри һејран едән тәрәггиси анчаг әл илә ишләјән вә арадан чыхмагда олан тохучуларын тәрәггисинә бәнзәјир; онлар кетдикчә даһа пис материаллар, фабрик истеһсалынын төр-төкүнтүсүнү ишлətмәјә кечирләр.

1884-чү илдә иш инәкләринин орта чәкиси 381 килограм* олдуғу һалда, иш атларынын орта чәкиси 482 kg, иш өкүзләринин орта чәкиси исә 553 kg олмушдур. Ән гүввәтли иш һејваны олан өкүзләр 1884-чү илдә ири капиталист тәсәррүфаты саһибләринин иш һејванларынын үмуми сајынын јарыдан чохуну тәшкил едирди; орта вә хырда капиталистләрдә дөрддә бирә гәдәр иди; хырда кәндлиләрдә бешдә бир һиссәсиндән аз, јарымпролетар тәсәррүфатларында исә онда бир һиссәсиндән аз иди. Демәли, тәсәррүфат нә гәдәр иридирсә, иш һејванынын кејфијјәти дә бир о гәдәр јүксәкдир. Орта һесабла иш һејванынын орта чәкиси белədир:

	1875-чи илдә	1884-чү илдә
а) Маликанәләр	554	598
б) 25 ha вә даһа чох торпағы олан тәсәррүфатлар	542	537
в) 7,5—25 ha торпағы олан тәсәррүфатлар	488	482
г) 2,5—7,5 » » » »	404	409
д) 2,5 ha-ја гәдәр » » »	377	378
Орта һесабла	464	460

Демәли, иш һејваны үмумијјәтлә *писләшмишдир*. Әслиндә биз ири капиталист тәсәррүфатларында хејли јахшылашма, бүтүн галанларында исә дурғунлуг вә ја писләшмә көрүрүк. Иш һејванынын кејфијјәти чəлəтдән ири истеһсалла хырда истеһсал арасындакы фәрг дә 1875-чи илдән 1884-чү иләдәк *артмышдыр*. Хырда тәсәррүфатларын инәкләрдән иш һејваны кими истифадә етмәјә кечмәси Алманијада үмуми һалдыр**. Гејд

* Чөл ишләриндә ишlədилмәјән инәкләрин орта чәкиси, 421 kg.

** Бу барәдә бах: јухарыда, VIII фәсил: «Алман к. т. статистикасының үмуми мə'луматы». (Бах: бу чилд, сəһ. 214—228. *Ред.*

етдијимиз мә'лумат да сәнәдләр әсасында дүрүст көстәрир ки, инәкләрдән иш һејвanы кими истифадә едилмәсинә кечмәк, к. т. истеһсалы шәраитинин ислаһы демәкдир, кәндлиләрии еһтијачынын артмасы демәкдир.

Дрекслерин монографијасындакы мә'луматын нәзәрдән кечирилмәсини баша чатдырмаг үчүн, торпаг саһәси ваһидинә дүшән бүтүн мал-гараның мигдары вә чәкиси һаггындакы һесабы да, јә'ни Давидин үмумијјәтлә Алманија к. т. статистикасы мә'луматы әсасында һесабладығыны верәк:

	1 ha торпаға дүшүр			
	Чәми нечә дәнә мал-гара (ири мал-гара һесабы илә)		Бүтүн мал-гараның чәкиси килограм һесабы илә	
	1875	1884	1875	1884
а) Маликанәләр	0,77	0,59	408	367
б) 25 ha вә даһа чох торпағы олан тәс.	0,63	0,57	238	244
в) 7,5—25 ha » » »	0,71	0,72	254	277
г) 2,5— 7,5 » » » »	0,85	0,94	288	328
д) 2,5 ha-ја гәдәр » » »	1,02	1,18	286	355
Орта һесабла	0,77	0,76	273	294

1 һектар торпаға нечә баш мал-гара дүшмәси һаггындакы мә'лумат Давидин кифајәтләндиҗи мә'луматдыр. Бүтүн Алманија кәнд тәсәррүфатында олдуғу кими, бизим мисалымызда да бу мә'лумат ири тәсәррүфатларда торпаг ваһидинә дүшән мал-гаранын сајча *азалдығыны* көстәрир. Мәсәлән, 1884-чү илдә ири капиталист тәсәррүфатларына нисбәтән јарымпролетар тәсәррүфатларында 1 ha торпаға дүз икигат артыг мал-гара дүшүр (0,59-а гаршы 1,18). Лакин биз артыг инди билирик ки, белә бир һесабда мүгајисә едилмәси мүмкүн олмајан шејләр мүгајисә едилир. Мал-гара-

нын чәкиси һаггындакы мә'лумат тәсәрруфатлар арасындакы һәгиги нисбәти көстәрир: ири истеһсал бу чәһәтдән дә јахшы вәзијјәтдәдир, сањә ваһидинә бунларда чәки е'тибары илә *maximum* мал-гара дүшүр, демәли, бунларын *maximum* мигдар күбрәси дә вардыр. Беләликлә, Давидин үмумијјәтлә хырда тәсәррүфатларын күбрә илә даһа јахшы тә'мин едилмиш олмасы һаггында чыхардығы нәтичә һәгигәтин тамамилә әксинәдир. Һәм дә ону нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, биринчиси, бизим мә'луматымыз сүн'и күбрәләрә аид дејилдир, сүн'и күбрәләри јалныз варлы тәсәррүфат сањибләри ала билир, икинчиси дә, мал-гаранын мигдарынын чәки әсасында мүгајисә едилмәси ири мал-гара илә хырда мал-гараны бәрабәрләшдирир, мәсәлән, ири тәсәрруфатда 68 баш малын 45 625 kg чәкисини хырда тәсәррүфатларда 1786 *кечинин* 45 097 kg чәкисинә бәрабәрләшдирир (1884-чү ил). Әслиндә пејин күбрәси илә тә'мин олунмаг чәһәтдән ири тәсәррүфатларын үстүнлүјү бизим рәгәмләрин көстәрдијиндән артыгдыр*.

Јекуну: Давид «пејин кәнд тәсәррүфатынын чаныдыр» ибарәси илә хүсуси малдарлыг тәсәррүфатында ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин үзәриндән кечмиш вә мәсәләни тамамилә тәһриф олунмуш шәкилдә тәсвир етмишдир.

Капиталист әкинчилијиндә үмумијјәтлә мал-гаранын кејфијјәти, хүсусилә иш һејванларынын кејфијјәти, мал-гараны сахламаг, ону јахшылашдырмаг вә күбрә үчүн истифадә етмәк шәраити чәһәтдән ири истеһсал хырда истеһсалдан хејли үстүндүр.

---

* Klawki тәрәфиндән верилән јухарыдакы (VI фәсил) (бах: бу чилд, сәһ. 187, *Ред.*) мә'луматы хатырладаг: «хырда тәсәррүфат сањибләриндә пејнин истеһсалы пио олур: онларын тахылынын күләши көдәк олур, күләшин чох гисми мал-гаранын јеминә кедир (демәли, јенә дә јемин кејфијјәти хараблашыр), буна көрә дә мал-гаранын алтына аз күләш салыныр».

XII

АГРАР МӘСӘЛӘСИНДӘ МАРКСИЗМИН ӘЛЕЊДАРЛАРЫНЫН НӨГТЕЈИ-НӘЗӘРИНДӘН «ИДЕАЛ ӨЛКӘ»*

Данимаркадакы әкинчилик мүнасибәтләри вә гајдалары игтисадчы үчүн хүсусилә чох мараглыдыр. Көрдүјүмүз кими**, аграр мәсәләси Һаггындакы мүасир әдәбијјатда тәфтишчилијин башлыча нүмајәндәси олан Ед. Давид Данимарка кәнд тәсәррүфаты иттифаглары вә Данимарка «хырда кәндли» (куја) әкинчилији тимсалында чанфәшанлыгла истифадә едир. Әсәриндән Е. Давидин истифадә етдији Һенрих Пудор Данимарканы «идеал кәнд тәсәррүфаты ширкәтләри өлкәси» адландырыр***. Бизим Русијада да либерал халгчы бахышларынын нүмајәндәләри әкинчиликдә хырда тәсәррүфатын јашамаг габилијјәти Һаггындакы нәзәријјәләри әсасландырмаг үчүн ејни дәрәчәдә тез-тез Данимарканы марксизмә гаршы «сүбут көстәрирләр», — Һеч олмазса, I Думада либерал Керсенштејнин вә II Думада халгчы Каравајевин нитгини мисал көстәрә биләрик.

Башга Авропа өлкәләринә нисбәтән Данимаркада биз доғрудан да «хырда кәндли» тәсәррүфатының ән чох јајылдығыны вә базарын јени тәләбләринә вә шәраитинә ујғунлаша билмиш әкинчилијин ән чох чичәкләндијини көрүрүк. Әмтәә истеһсалы өлкәләриндә хырда әкинчилијин «чичәкләнмәси» мүмкүндүрсә, әлбәттә, Данимарка бу чәһәтдән бүтүн Авропа өлкәләриндән ән јахшы вәзијјәтдәдир. Буна көрә дә Дани-

---

* Һәмин мәгалә мүәллифин «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин бир (XII) фәсли олуб онун бу јахынларда чапдан чыхмыш «Аграр мәсәләси» китабына дахилдир. I һиссә (СПБ. 1908). Бу фәслин јалныз тәсадүфи олараг кеч чатдырылмасы үзүндән ону көстәрилән китаба салмаг мүмкүн олмамышдыр. Буна көрә дә инди чап едилән бу парчадакы бүтүн истинадлар һәмин әсәрә аиддир.

** Вл. Илјин. «Аграр мәсәләси», I һиссә, «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» мәгаләси, X вә XI фәсилләр, (бах: бу чилд, сәһ. 248—274. *Ред.*).

*** Dr. Heinrich Pudor. «Das landw irtschaftliche Genossenschaftswesen im Auslande», I B. Lpz. 1904, S. V (Доктор Һенрих Пудор. «Харичдә кәнд тәсәррүфаты ширкәтләри», I чилд, Лејпсиг, 1904, сәһ. V. *Ред.*). Пудор марксизмин гаты дүшмәнидир.

маркапын аграр гурулушу илə этрафлы таныш олмаг ики чəhətдəн мараглыдыр. Аграр мəсəлəсиндə тəфтишчилик үсулларының вə «идеал» капиталист өлкəсиндə капиталист аграр гајдаларынын həгиги əсас чəhətлəринин нədən ибарət олдуғуну биз бүтөв бир өлкəнин тимсалында көрəрик.

Данимаркаһын кəнд тəсəррүфаты статистикасы башга Авропа өлкəлəриндəки гајда үзрə тəшкил едилмишдир. Лакин бу статистика бə'зи чəhətлəрдəн daha этрафлы мə'лумат вə јахшы тəhлил олунмуш рəгəмлəр верир, белəликлə дə, мəсəлəнин адəтən көлкədə галан чəhətлəриниң нəзəрə алмаг мүмкүн олур. Торпаг cahəсинин həчминə көрə тəсəррүфатларын группара бөлүнмəси hаггындакы үмуми мə'луматдан башлајаг. Данимаркада адəтən ишлədилən торпаг өлчүсү «hарткорну» hектара (ha) чевирəрək, Данимарка к. т. статистикасының вердиҗи мə'лумата əсасəн, 10 hектары 1 hарткорн hесабы илə көтүрəчəјик*.

Данимарка к. т. статистикасы тəсəррүфатларын 1873, 1885 вə 1895-чи илləрдəки бөлкүсү hаггында мə'лумат верир, həм дə бүтүн тəсəррүфатлар 11 група бөлүнүр: торпагсыз тəсəррүфатлар, 0,3 ha-ја гədəр (daha дүрүстү: $^1/_{32}$ hарткорна гədəр) торпағы олан, 0,3—2,5 ha, 2,5—10 ha, 10—20, 20—40, 40—80, 80—120, 120—200, 200—300, 300 ha вə бундан чох торпағы олан тəсəррүфатлар. Охучунун диггəтини чох дағытмамаг үчүн биз бу группары daha ири 6 груп hалында бирləшдирəчəјик: [277-чи сəh. чədвəлə бах. *Ред.*].

Бу мə'луматдан, həр шејдən əввəл, буржуа сијаси игтисадының вə онун из'и илə кедən тəфтишчиләрин даим нəзəрдən гачырдыглары əсас бир нəтичə чыхыр. Бу нəтичə ондан ибарətдир ки, Данимаркада торпагларын чох бөјүк hиссəси капиталистчəсинə тəсəррүфатчылыг едəн əкинчиләрин əлиндədир. Шүбhə ола билмəз ки, тəкчə 120 hектар вə daha чох торпағы олан тəсəррүфат сahибləри дејил, hабелə 40 hектар вə daha

* «Danmarks Statistik. Statistik Aarbog» 8-de aargang, 1903, p. 31 («Данимарка статистикасы. Статистика салнамəси». 8-чи ил нəшри. 1903, сəh. 31, *Ред.*). гејд. Ашағыда верилəн бүтүн мə'лумат əсас Данимаркаја аиддир, ја'ни Борнholм нəзəрə алынмыр.

	1873				1885				1895			
	Тәсәррүфатларын сајы	%	Торпаг ha	%	Тәсәррүфатларын сајы	%	Торпаг ha	%	Тәсәррүфатларын сајы	%	Торпаг ha	%
Торпагсыз	31 253	13,3	—	—	35 329	13,6	—	—	32 946	12,4	—	—
2,5 ha-ја гәдәр	65 490	27,9	54 340	1,5	82487	31,8	62 260	1,7	92 656	34,8	63 490	1,8
2,5— 10 ha	65 672	27,9	333 760	9,1	67 773	26,2	345 060	9,5	66 491	25,0	341 020	9,4
10 — 40 »	41 671	17,7	928 310	25,5	43 740	16,9	966 850	26,5	44 557	16,8	981 070	26,8
40 —120 »	29 288	12,5	1 809 590	49,6	27 938	10,8	1 722 820	47,1	27 301	10,3	1 691 950	46,4
120 вә даһа чох	1 856	0,7	522 410	14,3	1 953	0,7	551 530	15,2	2 031	0,7	568 220	15,6
Чәми	235 230	100,0	3 648 410	100,0	259 220	100,0	3 648 520	100,0	265 982	100,0	3 645 750	100,0

чох торпағы олан тәсәррүфат саһибләри дә муздлу әмәк васитәси илә тәсәррүфатчылыг едирләр. Бу ики јүксәк груп 1895-чи илдә бүтүн тәсәррүфатларын чәми 11%-ни тәшкил едирди, лакин бүтүн торпағын 62%-и, јә'ни бешдә үч һиссәдән чоху онларын әлиндә иди. Данимарка кәнд тәсәррүфатынын әсасы, ири вә орта *капиталист* әкинчилијиндән ибарәтдир. «Кәндли өлкәси» вә «хырда әкинчилик» һаггындакы данышыглар башдан-баша буржуа мәддаһлығыдыр, капиталын мүхтәлиф рүтбәли вә рүтбәсиз идеологларынын фактлары тәһриф етмәсидир.

Бурада ҝеjд етмәк лазымдыр ки, кәнд тәсәррүфатында капитализм гурулушунун тамамилә мөһкәмләнмиш олдуғу башга Авропа өлкәләри кими, Данимаркада да милли тәсәррүфатын үмуми јекунунда јүксәк групларын, капиталист групларынын пајы заман е'тибары илә чох зәиф дәјишилир. 1873-чү илдә 13,2% капиталист фермаларынын ихтијарында олан торпаг бүтүн торпағын 63,9%-ини, 1885-чи илдә исә 11,5% капиталист фермаларынын ихтијарында олан торпаг бүтүн торпағын 62,3%-ини тәшкил едирди. Мүхтәлиф илләрә аид мә'лумат мүгајисә едилдикдә ири әкинчилијин бу сабитлијини һәмишә нәзәрдә тутмаг лазымдыр, чүнки әдәбијјатда чох заман *тәфәррүатлардакы* дәјишикликләрә аид олан бу кими мүгајисәләр васитәси илә мөвчуд ичтимаи-игтисади гурулушун *әсас* хүсусијјәтләринин пәрдәләндијини көрмәк олар.

Башга Авропа өлкәләриндә олдуғу кими, Данимаркада да хырда тәсәррүфатлар күтләси кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын үмуми јекунунда чүз'и рол ојнајыр. 10 һа-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын үмуми сајы 1895-чи илдә бүтүн тәсәррүфатларын 72,2%-ини тәшкил едирди, онларын торпағы исә јалныз 11,2% иди. 1885-чи илдә дә, 1873-чү илдә дә бу нисбәт өз әсасы е'тибары илә јенә дә сабит галыр. Хырда тәсәррүфатлар чох заман јарымпролетарларын тәсәррүфатларыдыр, — көрдүјүмүз кими, Алманија статистикасы буну 2 һа-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатлар һаггында гәти сурәтдә, 5 һа-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатлар һаггында исә гисмән сүбут етди.

Ашағыда, мүхтәлиф груплардан олан тәсәррүфатларда мал-гараның мигдарына даир мә'лумат верәндә көрәчәјик ки, бу бәднам «хырда әкинчилик» нүмајәндәләринин әксәриҗҗәти һаггында, доғрудан да, мүстәгил вә аз-чох сабит әкинчилик мә'насында бәһс етмәк олмаз. Тәсәррүфатларын 47,2%-и, җә'ни демәк олар ки, җарысы пролетарлар вә җарымпролетарлардыр (торпағы олмајанлар вә 2,5 һа-ја гәдәр торпағы оланлардыр); тәсәррүфатларын 25%-и, җә'ни даһа дөрддә бири (2,5—10 һа) еһтиҗачлы хырда кәндлиләрдир, — Данимаркада кәнд тәсәррүфаты капитализминин «чичәкләнмәсинин» *әсасы* белә дир. Әлбәттә, торпағын мигдарына даир мә'лумат әсасында, тичарәт малдарлығынын күчлү инкишаф етмиш олдуғу бир өлкә һаггында анчаг он үмуми шәкилдә, үмуми җекунлар чәһәтдән фикир җеритмәк олар. Лакин малдарлыг һаггында ашағыда әтрафлы арашдырдығымыз мә'лумат, охучунун көрәчәји кими, чыхарылан нәтичәләри анчаг *күчләндирир*.

Инди бахаг ки, Данимаркада торпагларын ири вә хырда тәсәррүфатлар арасында бөлкүсү 1873-чү илдән 1895-чи иләдәк нечә дәҗишилмишдир. Бурада капитализмә хас олан типик бир чәһәт, кәнар һәдләрин күчләнмәси вә орта тәсәррүфатларын зәифләмәси дәрһал нәзәримизә чарпачагдыр. 2,5 һа-ја гәдәр торпағы олан ән хырда тәсәррүфатларда әкинчилик тәсәррүфатларының (җә'ни торпагсыз тәсәррүфатлар нәзәрә алынмадыгда) фаизи *артыр:* 1873-чү илдә 27,9%, 1885-чи илдә исә 31,8%, 1895-чи илдә исә 34,8%. Сонра орта групларын *һамысында* бу фаиз *азалыр* вә *җалныз* 120 һа вә даһа чох торпағы олан ән җүксәк групда сабит галыр (0,7%). 120 һа вә даһа чох торпағы олан ән ири тәсәррүфатда бүтүн торпағын фаизи *артыр:* көстәрилән үч ил әрзиндә 14,3%—15,2% — 15,6% олмушдур; орта кәндли тәсәррүфатында нисбәтән аз *артыр* (10 һа-дан 40 һа-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатда: 25,5%—26,5%—26,8%) вә тәсәррүфатларын үмуми сајынын бу група дахил олан һиссәси азалыр; 2,5—10 һа торпағы олан тәсәррүфатда гејри-мүнтәзәм *артыр* (9,1%—9,5%—9,4%), ән хырда тәсәррүфатда исә

фасиләсиз сурәтдә артыр (1,5—1,7—1,8). Нәтичәдә, ән ири вә ән хырда тәсәррүфатларын чохалмаг мејли ән габарыг шәкилдә мејдана чыхыр. Бу һадисәни даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн мүхтәлиф илләрдә групплар үзрә тәсәррүфатларын орта һәчмини көтүрмәк лазымдыр. Һәмин мә'лумат будур:

	Тәсәррүфатларын орта һәчми (һектар һесабы илә)		
	1873	1885	1895
2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәс.	0,83	0,75	0,68
2,5— 10 ha » » »	5,08	5,09	5,13
10 — 40 » » » »	22,28	22,08	22,01
40 —120 » » » »	61,00	61,66	61,97
120 вә даһа чох ha » » »	281,40	282,30	279,80
Орта һесабла	15,50	14,07	13,70

Биз бу мә'луматдан көрүрүк ки, групларын чохунда тәсәррүфатларын һәчми сон дәрәчә сабитдир. Дәјишиклик чүз'идир: 1—2% (мәсәлән, 279,8—282,3 ha вә ја 22,01—22,28 ha вә и. а.). *Јалныз* ән хырда тәсәррүфатлар мүстәснадыр, буплар, шүбһәсиз, *парчаланыр*: 1873-чү илдән 1885-чи илədәк бу чүр тәсәррүфатларын (2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын) орта һәчми 10% азалмышдыр (0,83 ha-дан азалыб 0,75 ha олмушдур), 1885-чи илдән 1895-чи илә гәдәр дә белә-дир. Данимаркада бүтүн торпағын мигдары, демәк олар, сабит галдығы һалда (1885-чи илдән 1895-чи илədәк торпағын үмуми мигдары һәтта бир гәдәр азалмышдыр) тәсәррүфатларын үмуми сајы артыр. Бурада артымын чох һиссәси ән хырда тәсәррүфатларын пајына дүшүр. Мәсәлән, 1873-чү илдән 1895-чи илədәк тәсәррүфатларын үмуми сајы 30 752 артмышдыр; 2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын сајы исә 27 166 артмышдыр. Ајдындыр ки, белә бир шәраитдә Данимаркада үмумијјәтлә бүтүн тәсәррүфатларын орта һәчминин азалмасы (1873-чү илдә 15,5 ha, 1885-чи илдә 14,1 вә 1895-чи илдә 13,7 ha) һәгигәтдә *јалныз ән хырда* тәсәррүфатларын *парчаланмасы* демәкдир.

Групларын даһа кичик бөлкүсүнү көтүрдүкдә гејд етдијимиз һал даһа ајдын олур. Данимаркапын 1895-чи ил әкинчилик статистикасына («Danmarks Statistik etc. Danmarks Jordbrug». 4-de Raekke, Nr. 9, litra C*) мүгәддимәдә тәртибчиләр групләр үзрә тәсәррүфатларын сајының дәјишилмәсини белә һесаблајырлар:

	Артма вә ја азалма %-и	
	1885-чи илдән 1895-чи иләдәк	1873-чү илдән 1895-чи иләдәк
300 һа вә даһа чох торпағы олан тәс.	+ 4,2	+ 5,0
200—300 һа торпағы олан тәсәр.	0	+ 6,1
120—200 » » » »	+ 5,2	+ 5,1
80—120 » » » »	— 1,5	— 2,1
40— 80 » » » »	— 2,4	— 5,0
20— 40 » » » »	+ 1,0	+ 3,6
10— 20 » » » »	+ 2,8	+ 6,5
2,5— 10 » » » »	— 1,9	+ 3,2
0,3— 2,5 » » » »	+ 2,1	+17,8
0 — 0,3 » » » »	+25,1	+37,9

Демәли, ја хүсуси биткиләр әкән, ја да *муздлу фәһлә* «тәсәррүфаты» олан әи хырда тәсәррүфатлар артыр.

Бу нәтичәни гејд етмәк лазымдыр, чүнки мәддаһлыг едән профессор «елми» үмумијјәтлә бүтүн тәсәррүфатларын орта һәчминин азалмасындан белә бир нәтичә чыхармаг истәјир ки, куја әкинчиликдә хырда истеһсал ири истеһсала үстүн кәлир. Әслиндә исә биз ән ири әкинчилијин тәрәгги етдијини, ән хырда групдан башга, бүтүн групларда тәсәррүфатын һәчминин сабит олдуғуну вә бу ән хырда група тәсәррүфатларын *парчаландығыны* көрүрүк. Бу парчаланманы хырда әкинчилијин тәнәззүлү вә вар-јохдан чыхмасы нәтичәси һесаб етмәк лазым кәлир: буну изаһ етмәк үчүн көтүрүлмәси мүмкүн олан дикәр бир сәбәб, јә'ни мәһдуд мә'нада әкинчиликдән малдарлыға кечилмәси ән хырда тәсәррүфатларын һамысы һаггында тәтбиг едилә билмәз, чүнки бу кечид, индичә көрәчәјимиз

* — «Данимарка статистикасы вә и. а. Данимарка әкинчилији», 4-чү серија, № 9, литер *C. Ред.*

кими, *бүтүн* групларда баш верир. Данимарка кими бир өлкәдә әкинчиләрин тәсәррүфатының һәчми һаггында фикир јеритмәк үчүн, малдарлыг һаггындакы мә'лумат торпағын сатәси һаггындакы мә'луматдан даһа әһәмиҗҗәтлидир, чүнки малдарлыг вә сүд тәсәррүфаты хүсуси бир сүр'әтлә инкишаф етдији бир заманда, ејни бир саһәдә мүхтәлиф һәчмли тәсәррүфатлар ола биләр.

Мә'лум олдуғу кими, Данимаркада да мәһз бу һал мүшаһидә олунур. Данимарка кәнд тәсәррүфатының «чичәкләнмәси» башлыча олараг, Инкилтәрәјә сүд мәһсуллары, әт, јумурта вә и. а. ихрач едән тичарәт малдарлығының сүр'әтли мүвәффәгиҗҗәтләриндән асылыдыр. Биз бурада Пудорун дәбдәбәли бир бәјанатына раст кәлирик; о дејир ки, Данимарка *«өз судчулук тәсәррүфатының олдугча јүксәлмәсинә мәһз өз малдарлығының вә малдарлыг тәсәррүфатының пәракәндәләшмәси нәтичәсиндә наил олмушдур»* (I с., сәһ. 48, курсив Пудорундур). Бүтүн өз бахышлары системиндә халис бир дәллал олан, капитализм зиддиҗҗәтләрини гәтиҗҗән баша дүшмәјән Пудорун фактлары белә тәһриф етмәси тәәччүблү дејилдир. Лакин сон дәрәчә сәчиҗҗәвидир ки, анлашылмазлыг үзүндән сосиалист һесаб едилән мешшан Давид дә тәнгидсиз олараг Пудорун ардынча сүрүнүр!

Әслиндә мәһз Данимарка бизә капитализм өлкәсиндә малдарлығын *тәмәркүзләшмәсини* хүсусилә ајдын көстәрир. Пудор јалныз өз һәдсиз наданлығы вә өз китабчығазында мисал кәтирдији *гырыг-кәсик* статистика мә'луматыны тәһриф етмәк үзүндән әкс нәтичәјә кәлә билмишдир. Данимарканын бүтүн малдарлыг тәсәррүфатларының мал-гарасын сајына көрә бөлкүсүнү көстәрән рәгәмләри Пудор мисал кәтирир— Давид исә итаәткарлыгла тәкрар едир. Пудорун дедикләриндән белә чыхыр ки, *мал-гарасы олан* бүтүн тәсәррүфатларын 39,85%-индә һәр тәсәррүфатын јалныз 1—3 дәнә, 29,12%-индә исә һәр тәсәррүфатын 4—9 дәнә мал-гарасы вардыр вә и. а. Пудор бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, демәли, тәсәррүфатларын чоху «хырдадыр»; «пәракәндәләшмә» вә и. а.

Әввәлән, Пудор *јанлыш* рәгәмләр кәтирир. Буну гејд етмәк лазымдыр, чүнки һәмин Пудор ловғалыгла дејир ки, онун әсәриндә бүтүн «ән јени» статистика мә'луматыны тапмаг олар, тәфтишчиләр исә надан буржуа чызма-гарачыларына истинад едәрәк «марксизми тәкзиб едирләр». Икинчиси вә башлычасы — Пудорларын вә Давидләрин дәлил кәтирмәк *үсулуну* бизим кадетләр[103] вә халгчылар о гәдәр тез-тез тәкрар едирләр ки, бунун үзәриндә даjанмаг лазым кәлир. *Бу* үсулла мүһакимә jеридилсә, һөкмән белә бир нәтичә чыхармаг лазым кәләр ки, куја ән габагчыл капиталист өлкәләриндә *сәнаје* «пәракәндәләшир», чүнки *һәр jердә вә һәмишә* ән хырда вә хырда мүәссисәләрин фаизи ән jүксәк олур, ири тәсәрруфатларын фаизи исә чүз'и олур. Пудорлар вә Давидләр «хырда бир чәһәти»: бүтүн истеһсалын әксәр һиссәсинин азлыг тәшкил едән ирн мүәссисәләрдә топландығыны унудурлар.

1898-чи ил ијулун 15-дә кечирилән ахырынчы сијаһыjаалмаја көрә Данимаркада бүтүн гарамалын һәгиги бөлкүсү белә олмушдур*:

	Тәсәрруфатлар	%	Нечә баш гарамал	%
1 дәнә гарамалы олаплар	18 376	10,2	18 376	1,0
2 » » »	27 394	15,2	54 788	3,1
3 » » »	22 522	12,5	67 566	3,9
4— 5 » » »	27 561	15,2	121 721	7,0
6— 9 » » »	26 022	14,4	188 533	10,8
10— 14 » » »	20 375	11,3	242 690	13,9
15— 29 » » »	30 460	16,9	615 507	35,3
30— 49 » » »	5 650	3,1	202 683	11,6
50— 99 » » »	1 498	0,8	99 131	5,7
100—199 » » »	588	0,3	81 417	4,7
200 вә даһа чох » »	195	0,1	52 385	3,0
Чәми	180 641	100,0	1 744 797	100,0

* «Danmarks Statistik. Statistik Tabelvaerk». Femte Raekke, IIIra C. № 2. Kreaturholdet d. 15 juli 1898. Kobenhavn, 1901 («Данимарка статистикасы. Статистика чәдвәлләри», 5-чи серија, литер С. № 2. 1898-чи ил ијулун 15-дә һејвандарлығын вәзијјәти. Копенһакен, 1901, *Ред.*).

Бурадан биз Данимарканын бүтүн малдарлыг тәсәррүфатында чохлу хырда вә аз мигдар ири тәсәррүфатларын нә кими рол ојнадығыны, «идеал өлкәдә» истеһсалын бәднам «пәракәндәләшмәсинин» нәдән ибарәт олдуғуну көрүрүк. 1—3 дәнә гарамалы олан хырда тәсәррүфатлар 68 292-дир, јә'ни бүтүн тәсәррүфатларын 37,9%-ини тәшкил едир; бунларын 140 730 дәнә гарамалы вардыр; јә'ни бүтүн гарамалын чәми 8%-и бунлардадыр. 783 ән ири тәсәррүфат саһибинин, јә'ни бүтүн тәсәррүфат саһибләриндән 0,4%-инин дә, демәк олар, бу гәдәр, 133 802 дәнә гарамалы вардыр, јә'ни бүтүн гарамалын 7,7%-и бунлардадыр. Биринчиләрин һәрәсинин орта һесабла 2 дәнәдән бир гәдәр артыг гарамалы вардыр, бу да ачыгча кифајәт дејилдир, чүнки бу һалда тичарәт малдарлығы илә мәшғул олмаг, сүд вә әт мәһсуллары сатмаг јалныз өз јемәјиндән кәсмәк һесабына мүмкүндүр (мә'лум фактлары хатырлајаг: јағы сатыб өзләринә даһа учуз маргарин алырлар вә с.). Икинчиләрин һәрәсинин орта һесабла 171 дәнә гарамалы вардыр. Бунлар ән ири капиталист фермерләридир, сүд вә әт «фабрикчиләридир», «ичтимаи сүлһүн» мешшан пәрәстишкарларынын валеһ олдуглары техники тәрәггинин вә һәр чүр кәнд тәсәррүфаты иттифагларынын «башчыларыдыр».

Әкәр хырда вә орта тәсәррүфат саһибләрини бирләшдирсәк, 9 дәнәјә гәдәр гарамалы олан тәсәррүфат саһибләринин үмумијјәтлә 121 875 олдуғуну, јә'ни бүтүн тәсәррүфат саһибләринин үчдә ики һиссәсини (67,5%-ини) тәшкил етдијини көрәрик. Бунларын 450 984 дәнә гарамалы вардыр, јә'ни бүтүн гарамалын дөрддә бир һиссәси (25,8%-и) бунлардадыр. 30 вә даһа чох гарамалы олан тәсәррүфат саһибләринин дә демәк олар ки, о гәдәр, јә'ни 435 616 дәнә гарамалы вардыр (25%); бу кими тәсәррүфат саһибләри 7931-дир, јә'ни бунлар бүтүн тәсәррүфат саһибләринин 4,3%-ини тәшкил едир. Әчәб «пәракәндәләшмәдир».

Данимарка статистикасынын јухарыда көстәрилән хырда бөлкүләрини үч ири групда бирләшдирсәк, белә олар:

	Тәсәррүфатларын сајы	%	Нечә баш гарамал	%	Орта һесабла 1 тәсәррүфата дүшүр
1—3 баш гарамалы олан тәс.	68292	37,9	140 730	8,0	2,1
4—9 » » » »	53583	29,6	310 254	17,8	5,8
10 вә даһа чох » » »	58766	32,5	1 293 813	74,2	22,0
Чәми	180641	100,0	1 744 797	100,0	9,7

Беләликлә, Данимарканын бүтүн малдарлыг тәсәррүфатынын *дөрддә үч һиссәси* 58 766 тәсәррүфат саһибиндир, јә'ни бүтүн тәсәррүфат саһибләринин *үчдә бир һиссәсиндән* азынын әлиндәдир. Тәсәррүфат саһибләринин мәһз бу үчдә бир һиссәси Данимарка кәнд тәсәррүфатында капитализмин бүтүн «чичәкләнмәсиндән» чох бөјүк мәнфәәт көтүрүр. Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, таваналы кәндлиләрин вә варлы капиталистләрин белә јүксәк фаиз (32,5%, јә'ни демәк олар ки, үчдә бир һиссә) тәшкил етмәси *бүтүн мал-гарасыз тәсәррүфат саһибләрини* нәзәрә алмајан сүн'и бир һесаблама үсулунун нәтичәсидир. Әслиндә бу фанз хејли ашағыдыр. Көрдүјүмүз кими, 1895-чи ил сијаһысына көрә Данимарканын бүтүн кәнд тәсәррүфаты саһибләринин сајы 265 982 олмуш, мал-гараныи 1898-чи ил ијулун 15-дә сијаһыја алынмасына көрә исә, тәсәррүфат саһибләринин үмуми сајы 278 673-дүр. 58 766 таваналы вә варлы тәсәррүфат саһиби бүтүн тәсәррүфат саһибләринин бу һәгиги сајынын чәми 21,1%-ини, јә'ни *чәми бешдә бир һиссәсини* тәшкил едәр. Торпагсыз «тәсәррүфат саһибләри» Данимарканын бүтүн кәнд тәсәррүфаты саһибләринин 12,4%-ини (1895-чи илдә: 265 982-дән 32 946) тәшкил едирсә, мал-гарасыз* тәсәрүфат саһибләри *Данимарканын бүтүн*

* Даһа доғрусу, гарамалы олмајан тәсәррүфат саһибләри, чүнки Данимарка статистикасы, тәәссүф ки, *һеч бир* мал-гарасы олмајан тәсәррүфат саһибләринин сајыны көстәрмир. Бу статистикадан биз јалныз һәр бир ајрыча мал-гара нөвү саһибләринин сајыны билирик. Лакин гарамал, шүбһәсиз, Данимарканын бүтүн малдарлыг тәсәррүфатынын башлыча әсасыдыр.

кәнд тәсәрруфаты саһибләринин 35,1 %-ини, *јә'ни үчдә бир һиссәдән артығыны* (1898-чи илдә 278 673-дән 98 032) тәшкил едир. Буна көрә дә Данимарка кәнд тәсәрруфатынын капиталистчәсинә чичәкләнмәсинин кәнд әһалисинин *күтләви сурәтдә пролетарлашмасына,* «кәнд тәсәрруфаты саһибләри» *күтләсинин* истеһсал васитәләриндән мәһрум едилмәсинә әсасландығыны көрмәјән чәнаб Давидләрин «сосиализминин» нә чешидли бир «сосиализм» олдуғуну билмәк олар.

Инди Данимарканын һәм әкинчилик тәсәрруфатыны, һәм дә бүтөвлүкдә малдарлыг тәсәрруфатыны тәсвир едән мә'лумата кечәк. 1898-чи ил 15 ијул сијаһысы бу вә ја башга мигдар торпағы олан кәнд тәсәрруфаты саһибләринин мүхтәлиф групларында мал-гараның сајына даир мүфәссәл мә'лумат верир. Данимарка статистикасында бу групларын сајы хүсусилә чохдур (14 груп вардыр: торпагсызлар, $^1/_{32}$ һарткорна гәдәр торпағы оланлар, $^1/_{32}$—$^1/_{16}$, $^1/_{16}$—$^1/_8$, $^1/_8$—$^1/_4$, $^1/_4$—$^1/_2$, $^1/_2$—1, 1—2, 2—4, 4—8, 8—12, 12—20, 20—30, 30 һарткорн вә даһа чох торпағы оланлар). буна көрә дә биз һәмин мә'луматы јухарыда гәбул етдијимиз алты ири груп шәклиндә веририк.

1898-чи ил 15 ијул сијаһысына көрә

Тәсәрруфат груплары	Тәсәрруфатларын сајы	%	Торпаг ha	%	Ат	%
Торпагсызлар	13 435	4,8	—	—	1 970	0,5
Торпағынын мигдары мә'лум олмајанлар	45896	16,5	?	?	28 909	6,4
2,5 ha-ја гәдәр	80 582	28,9	55 272	1,5	24 540	5,5
2,5— 10 ha	63 420	22,8	323 430	8,9	54 900	12,2
10 — 40 »	45519	16,3	984 983	27,0	133 793	29,8
40 —120 »	27 620	9,9	1 692 285	46,4	168410	37,5
120 вә даһа чох	2 201	0,8	588 318	16,2	36 807	8,1
Чәми	278673	100,0	3 644 288	100,0	449329	100,0

Гејд. Торпағын мигдарына көрә тәсәрруфатларын бөлкүсүнә анд 1898-чи мәсиндән, һәм дә мә'луматын бир гәдәр башга үсулларла топланмасындан галыр. 1895-чи ил сијаһысына көрә, 3 645 750 ha бөлүнмүш торпагдан башга, мајан» тәсәрруфатлар групу (1898-чи ил) әсасән ашағы групларa аиддир, буну

Биз бу мә'луматдан һәр шејдән әввәл Данимаркада *бүтүн* малдарлығын нә гәдәр јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшдијини көрүрүк. 40 һа-дан артыг торпағы олан ири капиталист тәсәррүфаты саһибләринин сајы бүтүн тәсәррүфат саһибләринин үмуми сајынын чәми *онда бир* һиссәсини (10,7%-ини) тәшкил едир, ејни заманда бүтүн торпағын *бешдә үч һиссәсиндән чоху* (62,6%-и) вә бүтүн мал-гаранын, *демәк олар јарысы:* бүтүн атларын 45,6%-и, бүтүн гарамалын 48,4%-и, бүтүн гојунларын 32,7%-и, бүтүн донузларын 44,6%-и онларын әлиндәдир.

Бу капиталист тәсәррүфаты саһибләринә таваналы кәндлиләри, јә'ни 10—40 һектар торпағы оланлары әлавә етсәк, бүтүн тәсәррүфат саһибләринин дөрддә бир һиссәсиндән бир гәдәр артыг (27,0%) алынар; бүтүн торпағын онда доггуз һиссәси, бүтүн атларын дөрддә үч һиссәси, бүтүн гарамалын бешдә дөрд һиссәси, бүтүн донузларын онда једди һиссәси, бүтүн ев гушларынын јарыја гәдәри бунларын әлиндәдир. «Кәнд тәсәррүфаты саһибләринин» чох бөјүк күтләсинин, демәк олар, дөрддә үч һиссәсинин (73%) һәрәсинин торпағы 10 һектардан аздыр, бунлар үмумијјәтлә проле-

Данимаркада әкинчилик вә малдарлыг.

Инәк	%	Чәми гарамал	%	Гојун	%	Донуз	%	Ев гушлары	%
3 707	0,3	4 633	0,3	8 943	0,8	8 865	0,8	220 147	2,5
28073	2,6	42 150	2,4	42 987	4,0	42 699	3,7	780 585	8,9
66 171	6,2	88720	5,1	99 705	9,3	94 656	8,1	1 649 452	18,8
175 182	16,4	247618	14,2	187 460	17,5	191 291	16,4	1 871 242	21,4
303 244	28,5	515 232	29,6	383 950	35,7	308 863	26,4	1 957 726	22,3
361 669	33,9	639 563	36,6	310 686	28,9	409 294	35,0	1 998595	22,8
129 220	12,1	206 281	11,8	40 632	3,8	112 825	9,6	289 155	3,3
1 067 265	100,0	1 744 797	100,0	1 074413	100,0	1 168493	100,0	8 766902	100,0

ил мә'луматы 1895-чи ил мә'луматына ујғун кәлмир. Бу һәм вахтын дәјишиласылы ола биләр. Лакин группар арасындакы үмуми нисбәтләр олдуғу кими 45 860 һа бөлүнмәмиш торпаг да вардыр. «Торпағынын мигдары мә'лум олмал-гараның мигдары көстәрир.

тарлашмыш вә јарымпролетарлашмыш бир күтләдир, бунлар бүтүн өлкәнин үмуми әкинчилик вә малдарлыг тәсәррүфатында чүз'и рол ојнајырлар.

Сонра, мүхтәлиф нөв мал-гаранын бөлкүсүнә кәлдикдә, бу чәһәтдән гојунчулуг вә донузчулуг хүсусилә диггәтәлајигдир. Гојунчулуг малдарлыгын һазырда базар шәраитинә көрә, океанын о тајындакы өлкәләрин рәгабәти үзүндән Авропа өлкәләринин чоху үчүн әлверишсиз олуб тәнәззүл едән саһәләриндәндир. Бејнәлхалг базар шәраити гојунчулуғун башга малдарлыг нөвләри илә әвәз олунмасыны тәләб едир. Донузчулуг исә, әксинә, әтлик малдарлыгын Авропада хүсусилә әлверишли олан вә сүр'әтлә инкишаф едән саһәләриндәндир. Статистика бизә Данимаркада да гојунчулуғун тәнәззүл етдијини, донузчулуғун исә хүсуси бир сүр'әтлә артдыгыны көстәрир. 1861-чи илдән 1898-чи иләдәк Данимаркада гојунларын сајы 1,7 милјондан 1,1 милјона дүшмүшдүр. Гарамалын сајы артыб 1,1 милјондан 1,7 милјона чатмышдыр. Донузларын сајы 0,3 милјондан 1,2 милјона чатмыш, јә'ни демәк олар дөрд гат артмышдыр.

Будур, хырда вә ири тәсәррүфатларда гојунларын вә донузларын бөлкүсүнү мүгајисә сәндә биринчинин ән чох керидә галдыгыны, базарын тәләбләринә ән аз ујғунлаша билдијини, тәсәррүфатын дәјишилиб јени шәраитә ујғун гурулмасынын ләнкидијини ајдын көрүрүк. Ири капиталист тәсәррүфатлары (40—120 ha, 120 вә даһа чох ha) әлверишли олмајан гојунчулуғу ән чох азалтмышлар (33—37% вә 8—12% башга нөв мал-гараја гаршы 28,9% вә 3,8% гојун). Хырда тәсәррүфатлар ән аз ујғунлашмышдыр: бунлар һәлә дә чохлу гојун сахлајыр; мәсәлән, бүтүн гојунларын 9,3%-и 2,5 ha-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын әлиндәдир, башга нөв мал-гаранын исә 6—5%-и онларын әлиндәдир. Онларын донузу 8,1% тәшкил едир, јә'ни гојундан *аздыр*. Капиталистләрдә 35% вә 9,6% тәшкил едир, јә'ни гојундан *чохдур*. Капиталист әкинчилији бејнәлхалг базарын тәләбләринә хејли јахшы ујғунлаша билир. Кәндли һаггында исә инди дә Марксын сөзләри илә демәк лазым кәлир ки, кәндли әсил тачир вә сә-

нәјечи олмағын тәләб етдији шәраит олмадан тәчир вә сәнәјечи олур[104]. Базар *һәр чүр* тәсәррүфат саһибинин гәти бир зәрурәт олараг, јени шәраитә табе олмасыны вә тезликлә бу шәраитә ујғунлашмасыны *тәләб едир*. Лакин *капитал* олмаса, белә тез ујғунлашмаг мүмкүн дејилдир. Беләликлә, капитализм шәраитиндә хырда тәсәррүфат лабүд сурәтдә ән чох дурғунлуға, керилијә вә базара ән аз ујғунлашмаға мәһкумдур.

Елитијачы чәкән бу күтләнин вә кичик бир варлы азлығын әсил тәсәррүфат симасыны конкрет тәсәввүр етмәк үчүн, мүхтәлиф груплара мәнсуб тәсәррүфатларда торпағын вә мал-гаранын орта мигдары һаггында мә'луматы көтүрәк. Буржуа сијаси игтисадынын (вә чәнаб тәфтишчиләрин) капиталист зиддијјәтләрини пәрдәләмәси тәбиидир; сосиалист сијаси игтисады чичәкләнән капиталист тәсәррүфат саһибләри илә елитијачы чәкән хырда тәсәррүфат саһибләринин тәсәррүфат *типләринин* вә һәјат сәвијјәсинин фәргини ајдынлашдырмалыдыр: [290-чы сәһ. чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу мә'лумат ајдын көстәрир ки, бүтүн тәсәррүфатларын јарысыны тәшкил едән үч ашағы групун һамысы *јохсуллардыр*. Атсыз вә инәксиз «тәсәррүфат саһибләри» әксәријјәт тәшкил едир. Јалныз 2,5 һа-ја гәдәр торпағы олан групда һәр тәсәррүфата бир *там* гарамал, гојун вә донуз дүшүр. Ајдындыр ки, бүтүн тәсәррүфатларын бу *јарысында* сүдлүк вә әтлик малдарлыгдан фајда көтүрүлә биләчәјиндән һеч данышыг да ола билмәз. Данимарка кәнд тәсәррүфатынын чичәкләнмәси тәсәррүфатларын бу јарысы үчүн ири тәсәррүфат саһибләриндән асылы олмаг, «әлавә кәсбкарлыг» ахтармаға, јә'ни бу вә ја башга шәкилдә өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур олмаг, даим елитијачы ичиндә галмаг вә тәсәррүфатларының јарыдағыныг һалда олмасы демәкдир.

Әлбәттә, бу нәтичә јалныз һәмин јохсул тәсәррүфатларын бүтүн *күтләси* һаггында доғрудур. Биз артыг алман, франсыз вә рус кәнд тәсәррүфаты статистикасы мә'луматына әсасән көстәрмишдик ки, торпаг саһәси чәһәтдән кичик олан тәсәррүфатлар арасында да ири малдарлар, түтүнчүләр вә с. вардыр. Тәбәгәләшмә

Тәсәррүфат группары	Орта һесабла 1 тәсәррүфата дүшүр						
	Торпаг һа	Ат	Инәк	Чәми гарамал	Гојун	Донуз	Ев гушлары
Торпагсыз	—	0,1	0,3	0,3	0,7	0,7	16,4
Торпағының мигдары мә'лум олмајанлар	?	0,6	0,6	0,9	0,9	0,9	17,0
2,5 һа-ја гәдәр	0,6	0,3	0,8	1,1	1,2	1,2	20,4
2,5— 10 » »	5,1	0,9	2,7	3,9	2,9	3,0	29,5
10 — 40 » »	21,6	2,9	6,6	11,3	8,4	6,8	43,0
40 — 120 » »	61,3	6,1	13,8	23,1	11,2	14,9	72,4
120 һа вә даһа чох	267,3	16,7	58,7	93,7	18,5	51,2	131,3
Орта һесабла	13,1	1,6	3,8	6,3	3,9	4,2	31,5

Данимарка статистикасы мә'луматына әсасән тәсәввүр едәчәјимиздән даһа дәриндир. Лакин бу тәбәгәләшмә, групларын һәрәсиндә хүсуси биткиләр әкән чүз'и бир мигдар тәсәррүфат ајырмагла јохсул групларда тәсәррүфат саһибләринин *әксәријјәтинин* диләнчилик вәзијјәтини вә еһтијачыны даһа да *күчләндирир.*

Сонра, һәмин мә'луматдан бу да көрүнүр ки, $2^1/_2$ һектардан 10 һектарадәк торпагы олан хырда кәндлиләр групу да аз-чох тә'мин олунмуш вә игтисади чәһәтчә мөһкәм гурулмуш һесаб едилә билмәз. Хатырладаг ки, бу групда 63 мин тәсәррүфат вардыр, јә'ни бүтүн тәсәррүфатларын 22,8%-и һәмин групдадыр. Бу групда да орта һесабла һәр тәсәррүфата 0,9 ат дүшүр. Аты олмајанлар, көрүнүр ки, гошгуда инәк ишләдир, бунунла да һәм әкинчилик тәсәррүфатының шәраитини писләшдирирләр (шум дајаз олур), һәм дә малдарлыг тәсәррүфатының шәраитини (гарамал зәифләшдирилир). Орта һесабла һәр тәсәррүфата 2,7 инәк дүшүр. Аиләнин өзүндә сүд вә әт мәһсуллары истеһлакы азалдылса, — бу азалдылма исә ачыгча ән бөјүк бир еһтијачын әламәтидир, — бу мигдар инәкдән јалныз ән чүз'и мигдар мәһсул сатмаг олар. Орта һесабла һәјәт башына 2,7 инәк вә 3,0 допуз дүшән бу кими тәсәррүфатларын Инкилтәрәјә «милли» сүд вә әт сатышының «чичәкләнмәсиндә» иштиракы ән чүз'и *олмаја биләр.* Тәсәррүфатын һәчми белә олдугда тичарәт әкинчилији вә малдарлыгы илә мәшғул олмаг о демәкдир ки, аилә үчүн лазым олан шејләр гисмән сатылачаг, аиләнин јемәји писләшәчәк, еһтијач кәскинләшәчәкдир, гисмән дә сатылан шејләр хырда-хырда, јә'ни ән әлверишсиз бир шәраитдә сатылачаг вә зәрури тә'чили хәрчләр үчүн пул фонду јаратмага имкан олмајачагдыр. Мүасир капиталист өлкәләри шәраитиндә хырда кәндлинин натурал тәсәррүфаты исә һеч дә чичәкләнмәк дејил, јалныз үзүнтү вә әзаб-әзијјәт ичәрисиндә өлүб кедә биләр. Буржуа вә тәфтишчи сијаси игтисадынын бүтүн «ојунбазлыгы» ондадыр ки, «орта» сәвијјәдән (Данимарканын «орта» тәсәррүфат саһибинин 1,6 аты вә 3,8 инәји вардыр)

ашағыда олан вә бүтүн тәсәрруфат саһибләриниң *бөјүк әксәријјәтини* тәшкил едән мәһз бу чүр хырда тәсәрруфатлар типиниң шәраити ајрыча тәдгиг едилмир. Һәм дә бу тәсәрруфат типи нәиники ајрыча тәдгиг едилмир, һәтта јалныз «орта» рәгәмләрә, «истеһсал» вә «сатышын» үмумијјәтлә артмасына әсасланмагла пәрдәләнир вә көстәрилмир ки, јалныз кичик бир азлыг тәшкил едән таваналы тәсәрруфатлар әлверишли шәкилдә мәһсул сата *биләрләр.*

Јалныз 10—40 һа торпағы олан тәсәрруфат саһибләриндә биз «чичәкләнмә» *имканы* верәчәк мигдарда мал-гара олдуғуну көрүрүк. Лакин бу кими тәсәрруфатлар бүтүн тәсәрруфатларын чәми 16%-ини тәшкил едир. Һәм дә онларын орта һесабла һәрәсинин 21,6 һектар торпағы олдуғу һалда, әсла муздлу әмәкдән истифадә етмәдикләри һәлә шүбһәлидир. Данимаркада әкинчилик јүксәк дәрәчәдә интенсив олдуғу бир шәраитдә, бу һәчмдә тәсәрруфатлар јәгин ки, муздур вә ја күнәмуздчу ишләтмәсә кечинә билмәз. Тәәссүф ки, Данимарка статистикасы да, Данимарка әкинчилијиндән јазан мүәллифләрин чоху да тамамилә буржуа нөгтеји-нәзәриндә дурараг, муздлу әмәк мәсәләсини, муздлу әмәк тәтбиг олунмасыны тәләб едән тәсәрруфатларын һәчми мәсәләсини вә с. тәдгиг етмирләр. Данимаркада 1901-чи ил пешә сијаһысындан биз јалныз буну көрә билирик ки, «күнәмуздчулар» вә с. групунда 60 мин киши вә 56 мин гадын вардыр, јә'ни истеһсалдакы мөвгејинә көрә группара бөлүнмүш олан 972 мин кәнд әһалисиндән 116 мин нәфәри бу групдадыр. Бу он минләрлә муздлу фәһләнин (бунлардан әлавә хырда кәндлиләр дә «јардымчы иш» олараг муздла ишләјирләр) јалныз 30 мин ири капиталист тәсәрруфаты саһиби тәрәфиндәнми ишләдилдији (бу тәсәрруфатлардан 27 620-синин 40—120 һа вә 2201-инин 120 һа-дан артыг торпағы вардыр), јахуд гисмән дә 10—40 һектар торпағы олан таваналы кәндлиләр тәрәфиндән ишләдилдији һаггында мә'луматымыз јохдур.

Ики јухары груп һаггында, Данимарка кәнд тәсәрруфатының јухары «30 мин» тәсәрруфаты һаггында

чох данышмаг лазым кәлмир: бунларын әкинчилији вә малдарлыгынын капиталист характери әввәлдә кәтирилән рәгәмлөрлә ајдын тәсвир едилмишдир.

Нәлајәт, Данимарка кәнд тәсәррүфаты статистикасында бәһс едилән, гисмән ишләнмиш вә үмумијјәтлә мараглы олан ахырынчы бир мә'лумат она аиддир ки, бизим «идеал өлкәнин» «чичәкләнмәсинин» башлыча әсасы олан малдарлыг инкишаф етдикчә, малдарлыг пәракәндәләшир, јохса тәмәркүзләшир. Ситат кәтирдијимиз 1898-чи ил статистикасы 1893-чү иллә мүгајисәдә сон дәрәчә мараглы рәгәмләр верир, мал-гаранын бир нөвү, доғрудур, ән әсас нөвү олан мәһз бүтүн гарамал һаггында исә биз 1876-чы ил мә'луматы илә 1898-чи ил мә'луматыны да мүгајисә едә биләрик.

1893-чү илдән 1898 чи илә гәдәр олан дөврдә Данимаркада бүтүн малдарлыг саһәләриндән донузчулуг ән күчлү тәрәгги етмишдир Бу мүддәт әрзиндә донузларын сајы 829 миндән 1168 минә чатдығы, јә'ни 40 фаиз артдығы һалда, атларын сајы чәми 410 миндән 449 минә чатмыш, гарамалын сајы 1696 миндән 1744 минә галхмыш, гојунларын сајы исә һәтта аҗалмышдыр. Сајсыз-һесабсыз ширкәтләр һалында бирләшмиш олан Данимарка тәсәррүфат саһибләрипин бу бөјүк тәрәггисиндән башлыча олараг кимләр истифадә етмишдир? 1898-чи ил статистикасыны тәртиб едәнләр 1893-чү ил мә'луматы илә 1898-чи ил мә'луматыны мүгајисә едиб буна чаваб верирләр. Донуз сахлајанларын һамысы дөрд група бөлүнүр: 50 дәнә вә даһа чох донузу олан ири тәсәррүфатлар; 15—49 донузу олан орта-ири тәсәррүфатлар, 4—14 дәнә донузу олан орта-хырда тәсәррүфатлар вә 1—3 дәнә донузу олан хырда тәсәррүфатлар. Статистиканын тәртибчиләри бу дөрд груп һаггында белә мә'лумат верирләр: [294-чү сәһ. чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу рәгәмләр бизә малдарлыгын сүр'әтлә *тәмәркүзләшдијини* ајдын көстәрир. Тәсәррүфатлар нә гәдәр ири олмушса, малдарлыгын «тәрәггисиндән» бир о гәдәр чох фајда көрмүшләр. Ири тәсәррүфатлар малгаранын сајыны 71,7 фаиз, орта-ири тәсәррүфатлар 58,4 фаиз, орта-хырда-тәсәррүфатлар 33,4 фаиз, хырда

Тәсәррүфат группалары	1893		1898		%-и артмыш вә ја сајы азалмышдыр		Донузларын сајынын фаиз бөлкүсү	
	Сајы		Сајы					
	Тәсәррүфат	Донуз	Тәсәррүфат	Донуз	Тәсәррүфат	Донуз	1893	1898
50 дәнә вә даһа чох донузу оланлар	844	79 230	1 487	135 999	76,2	71,7	9,6	11,6
15—49 донузу олан	20 602	350 277	30 852	554 979	48,2	58,4	42,3	47,5
4—14 » »	38 357	211 868	50 668	282 642	32,1	33,4	25,5	24,2
1— 3 » »	108 820	187 756	108 544	194 873	0,3	3,8	22,6	16,7
Чәми	168 623	829 131	191 551	1 168 493	13,6	40,9	100,0	100,0

тәсәррүфатлар исә чәми 3,8 фаиз артырмышлар. Сәрвәт башлыча олараг кичик азлыг тәшкил едән «јухарыларда» артмышдыр. Беш ил әрзиндә донузларын сајынын бүтүн артымы 339 миндир; бундан 261 мини, јә'ни *дөрддә үч һиссәсиндән чоху* 32 мин (чәми 266—277 мин тәсәррүфатдан!) ири вә орта-ири тәсәррүфатларын пајына дүшүр. Бу нөв малдарлыгда ири истеһсал хырда истеһсалы *сыхышдырыб арадан чыхарыр*: беш ил әрзиндә ири тәсәррүфатын пајы (9,6 фаиздән 11,6 фаизә чатараг) вә орта-ири тәсәррүфатын пајы (42,3 фаиздән 47,5 фаизә чатараг) *артмыш*, орта-хырда тәсәррүфатын пајы (25,5 фаиздән 24,2 фаизә енәрәк) вә хырда тәсәррүфатын пајы исә даһа чох (22,6 фаиздән 16,7 фаизә енәрәк) *азалмышдыр*.

Әкәр *саһәләр* һаггындакы үмуми статистика әвәзиндә әкинчилик тәсәррүфатына аид олан вә мал-гаранын сајы малдарлыг тәсәррүфатынын һәчмләрини көстәрдији кими*, истеһсалын өзүнүн һәчмләрини дүрүст ифадә едән статистика әлдә етмәк мүмкүн олсајды, онда шүбһәсиз ки, биз бурада да буржуа профессорлары вә оппортунистләр тәрәфиндән инкар едилән *тәмәркүзләшмә* просеси олдуғуну көрәрдик.

* Биз јухарыда, Дрекслерин мә'луматы әсасында көстәрдик ки, ири тәсәррүфатларда мал-гара даһа иридир. Демәли, бурада да үмуми статистика тәмәркүзләшмәни хејли азалдыр.

Гарамалын үмуми сајы һаггында олан мүвафиг мә'лумат даһа мараглыдыр, һәм дә 1898-чи ил статистикасыны тәртиб едәнләрин 1893-чү ил илә 1898-чи или мүгајисә едиб вердикләри мә'луматы биз 1876-чы ил 17 ијул сијаһысынын мә'луматы илә мүгајисә едиб тамамлаја биләрик («Danmarks Statistik. Statistik Tabelvaerk», 4-de Raekke, litra C. Nr. 1. Kreaturholdet d. 17 juli 1876. Kobenhavn, 1878*). Һәмин үч ил һаггында мүвафиг мә'лумат будур: [296-чы сәһ. чәдвәлә бах. *Ред.*].

Јухарыдакы мә'лумат кими, бу мә'лумат да бизә даһа кениш бир дөвр әрзиндә вә даһа мүһүм мал-гара нөвү һаггында *капиталист тәмәркүзләшмәси* просесини ајдын көстәрир. Данимарканын малдарлыг тәсәррүфатынын артмасы, малдарлыгын артмасы *демәк олар јалныз* ири капиталист тәсәррүфатынын тәрәггисидир. 1876-чы илдән 1898-чи иләдәк мал-гаранып бүтүн артымы 424 мин башдыр. Бу артымдан 76 мини 50 дәнә вә даһа чох мал-гарасы олан тәсәррүфатлара, 303 мини 15—49 дәнә мал-гарасы олан тәсәррүфатлара дүшүр, јә'ни бу јухары 38 мин тәсәррүфата үмумијјәтлә 379 мин артым дүшүр, бу да *бүтүн артымын демәк олар* $^9/_{10}$ *һиссәсини* тәшкил едир. Капиталист тәмәркүзләшмәсинин бундан даһа ајдын мәнзәрәсини тәсәввүр етмәк олмаз.

Гарамалы олан бүтүн тәсәррүфатларын сајы 1876-чы илдән 1898-чи иләдәк 12 645 тәсәррүфат артмышдыр (180 641—167 996), јә'ни 7,5% артмышдыр. Данимаркапын бүтүн әһалиси исә 1880-чы илдән 1901-чи иләдәк (јә'ни һәтта ондан бир гәдәр гысса дөвр әрзиндә) 1 969 039 нәфәрдән 2 449 540 нәфәрә чатмыш**, јә'ни 24,4% артмышдыр. Ајдындыр ки, «варлыларын», јә'ни мал-гарасы оланларын нисби сајы *азалмышдыр*. Әһалинин *аз* һиссәси мүлкијјәтчиләрдән ибарәтдир. Ән кичик саһибкарларын (1—3 дәнә) сајы һәмишә мүтләг чәһәтдән азалыр. Орта-хырда саһибкарларын (4—14

* «Данимарка статистикасы. Статистика чәдвәлләри», 4-чү серија, литер С, № 1. 1876-чы ил ијулун 17-синдә һејвандарлыгын вәзијјәти. Копенһакен, 1878. *Ред.*

** Шәһәр әһалисинин фанзи 1880-чы илдә 28%, 1901-чи илдә исә 38% олмушдур.

Тәсәррүфат груплары	1876		1893		1898		%-и артмыш вә ja азалмышдыр				Гарамалын сајынын фаиз бөлкүсү		
	Сајы		Сајы		Сајы		1876-чы илдән 1893-чү иләдәк		1893-чү илдән 1898-чи иләдәк				
							Сајы		Сајы				
	Тәсәррүфат	Гарамал	Тәсәррүфат	Гарамал	Тәсәррүфат	Гарамал	Тәсәррүфат	Гарамал	Тәсәррүфат	Гарамал	1876	1893	1898
50 дәнә вә даһа чох гарамалы оланлар	1 634	156 728	2 209	221 667	2 281	232 933	35,2	41,4	3,3	5,1	11,8	13,0	13,4
15—49 гарамалы оланлар	24 096	514 678	35 200	793 474	36 110	818 190	46,1	54,1	2,6	3,1	39,0	46,8	46,8
4—14 » »	64 110	504 193	72 173	539 301	73 958	552 944	12,5	6,9	2,5	2,5	38,2	31,8	31,7
1— 3 » »	78 156	144 930	70 218	141 748	68 292	140 730	10,2	2,2	2,7	0,7	11,0	8,4	8,1
Чәми	167 996	1 320 529	179 800	1 696 190	180 641	1744 797	7,0	28,4	0,5	2,9	100,0	100,0	100,0

дәнә) сајы сон дәрәчә јаваш артыр (1876-чы илдән 1893-чү иләдәк+12,5%, 1893-чү илдән 1898-чи иләдәк+2,5%), әһалинин артымындан кери галыр. Јалныз ири капиталист малдарлығында һәгиги вә сүр'әтли артым көрүнүр, һәм дә 1876-чы илдән 1893-чү иләдәк орта-ири тәсәррүфатлар ири тәсәррүфатлардан сүр'әтлә артыр, 1893-чү илдән 1898-чи иләдәк исә ән ири тәсәррүфатлар һамысындан сүр'әтлә артыр.

Әкәр биз 1876-чы ил вә 1898-чи ил мә'луматына әсасән ән ири тәсәррүфатлар дәрәчәсини, 200 дәнә вә даһа чох гарамалы оланлары көтүрсәк, көрәрик ки, 1876-чы илдә бунлар 79 иди (мал-гара саһибләринин үмуми сајынын 0,05%-и) вә бунларын 18 970 баш гарамалы вар иди (бүтүн гарамалын 1,4%-и), 1898-чи илдә исә — ики гатдан да артыг иди —195 иди (чәмисинин 0,1%-и) вә бунларын 52 385 дәнә гарамалы вар иди (чәми гарамалын 3,0%-и). Ән ири тәсәррүфат саһибләри сајча ики дәфәдән чох артмыш вә өз истеһсалыны демәк олар үч гат артырмышлар.

1876-чы илдән 1898-чи иләдәк ири истеһсал даим хырда истеһсалы сыхышдырыб арадан чыхарыр. Үмуми јекунда хырда тәсәррүфатын пајы даим азалыр: 1876-чы илдәки 11,0%-дән 1893-чү илдә 8,4%-ә вә 1898-чи илдә 8,1%-ә енмишдир. Һәмчинин орта тәсәррүфатын пајы, бир гәдәр јаваш олса да, даим азалыр (38,2%—31,8%—31,7%). Орта-ири тәсәррүфатын пајы 1876-чы илдән 1893-чү иләдәк 39,0%-дән 46,8%-ә галхмыш, 1893-чү илдән 1898-чи иләдәк исә һәмин сәвијәдә галмышдыр. Јалныз ән ири тәсәррүфат даим артараг, о бири дәрәчәләрин һамысыны сыхышдырмышдыр (11,8%—13,0%—13,4%).

Малдарлыг тәсәррүфаты үчүн шәраит нә гәдәр әлверишли олурса, тичарәт малдарлығы бир о гәдәр сүр'әтлә инкишаф вә тәрәгги едир, капиталист тәмәркүзләшмәси просеси дә бир о гәдәр күчлү олур. Мәсәлән, 1880-чы илдә 234 мин вә 1901-чи илдә 378 мин әһалиси олан Копенһакен маһалында суд вә әт мәһсулларынын сатышы, әлбәттә, ән чох тә'мин едилмишди. Бу маһалын кәндләриндәки тәсәррүфат саһибләри гарамал чәһәтчә Данимарканын галан тәсәррүфат

саһибләриндән зәнкин идиләр вә истәр 1876-чы илдә, истәрсә 1898-чи илдә бүтүн өлкәдә орта һесабла һәр тәсәрруфат саһибинин 7,9 вә 9,7 баш гарамалы олдуғу һалда, Копенһакен маһалы тәсәрруфат саһибләриниң һәрәсинин орта һесабла 8,5 вә 11,6 баш гарамалы олмушдур. Малдарлығын инкишафы үчүн ән әлверишли шәраити олан бу маһалда да биз ән күчлү тәмәркүзләшмә просеси көрүрүк.

Јухарыда гәбул едилән груплар үзрә һәмин маһал һаггында 1876-чы вә 1898-чи илләрә аид мә'луматы көтүрәк:

	1876		1898	
	Сајы		Сајы	
	Тәсәррүфат	Гарамал	Тәсәррүфат	Гарамал
50 дәнә вә даһа чох гарамалы олаплар	44	4 488	86	9 059
15—49 дәнә » »	1 045	22 119	1 545	35 579
4—14 « » »	2 011	16 896	1 900	14 559
1— 3 » » »	2 514	4 468	1 890	3 767
Чәми	5 614	47 971	5 421	62 964

Бурада 22 ил әрзиндә мүлкиҗҗәтчиләрин мүтләг сајы да азалмышдыр! Мал-гара сәрвәти аз мигдар тәсәррүфат саһибләриниң әлинә топланмышдыр. Һәм хырда, һәм дә орта тәсәррүфат саһибләри 22 илдән сонра сајча *азалмыш* вә онларын мал-гарасы да *азалмышдыр*. Орта-ири тәсәррүфат саһибләри өз мал-гарасыны бир јарым гат артырмышлар (22 мин вә 35 мин). Ири тәсәррүфат саһибләри *ики гатдан чох* артырмышлар. 200 дәнә вә даһа чох гарамалы олан ән ири тәсәррүфат саһибләри 1876-чы илдә *ики нәфәр* иди вә онларын 437 дәнә гарамалы вар иди, 1898-чи илдә исә 10 нәфәр белә тәсәррүфат саһиби вә онларын 2896 дәнә гарамалы вар иди.

Сатыш шəраитини јахшылашдырмаг, тəсərрүфат саһибләринин иттифаглар һагында бирләшмəсини инкишаф етдирмək, малдарлығы вə əкинчилији техника чəһəтдən тəрəгги етдирмək јолунда, капиталын һəр чүр Пудорлар, Давидләр вə башгалары кими көнүллү вə мəчбури нөкərләрининин көстərдикləри сə'јләрин јалныз бир мə'насы ола биләр ки, бу да бүтүн өлкədə вə бүтүн кənд тəсərрүфаты саһəләриндə Копенһакен маһалындакы гајдаларын јаранмасыны, јə'ни хүсуси бир сүр'ətлə истеһсалын капиталистлər əлиндə тəмərküзləшмəсини вə əһалинин мүлкијјətдən мəһрум едилмəсини, пролетарлашдырылмасыны, бүтүн əһали ичərисиндə мүлкијјətчиләрин фаизинин азалмасыны вə капитализмин кənддən шəһərə говдуғу адамларын фаизинин артмасыны вə саирəни јахшылашдырмагдан ибарətдир.

Јекуну: аграр мəсəләсиндə марксизм әлејһдарларының нөгтеји-нəзəриндən «идеал олан өлкə» (ичтимаи-игтисади статистиканын һəлə ашағы сəвијјədə олдуғуна вə мүкəммəл олмадығына бахмајараг) капиталист аграр гурулушуну, əкинчиликдə вə малдарлыгда габарыг шəкилдə өзүнү бүрузə верən капиталист зиддијјətләрини, кənд тəсərрүфаты истеһсалынын кетдикчə даһа артыг тəмərküзləшдијини, ири истеһсалын хырда истеһсалы сыхышдырыб арадан чыхартдығыны, кənд əһалисинин бөјүк əксəријјətинин пролетарлашдығыны вə еһтијач ичиндə олдуғуну тамамилə ајдын көстərир.

РСДФП-нин ХАРИЧДӘКИ ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН «БИРЛӘШДИРИЧИ» ГУРУЛТАЈЫ

21—22 СЕНТЈАБР (4—5 ОКТЈАБР) 1901-ци ИЛ[105]

1

СЕНТЈАБРЫН 21-дә (ОКТЈАБРЫН 4-дә) НИТГ

(ПРОТОКОЛ ЈАЗЫСЫ)

Јолдашлар!

Биз гурултајын мүвәффәгиҗҗәтини тә'мин етмәли олан мәсәләдән башлајаг.

«Искра»нын нүмајәндәси олмаг е'тибары илә мән башга тәшкилатларла мүнасибәтләримизин тарихиндән данышмағы лазым билирәм. «Искра» лап әввәлдән Русија сосиал-демократиҗасы илә анчаг идеја әлагәсини гәбул едәрәк, тамамилә мүстәгил чыхыш етмиш вә Русијадакы бир чох јолдашларын тапшырығы илә ишләмишдир. «Искра» һәлә биринчи нөмрәсиндә билдирмишди ки, «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нда[106] баш вермиш тәшкилат ихтилафларына тохунмајачагдыр вә өз принсипиал мөвгејинә ән чох әһәмиҗҗәт верир*.

«Иттифаг» үзвләриндән бир һиссәси харичдәки тәшкилатларла сазишә кәлмәк үчүн конфранс чағырылмасыны бизә тәклиф етди. Биз бу тәклифи о мә'нада баша дүшдүк ки, «Иттифаг»да, бизим ирәли сүрдүҗүмүз принсипләрә шәрик олан бир груп вардыр вә демәли, үмид етмәк олар ки, «Иттифаг» да һәмин принсипләри гәбул едәчәкдир. Ингилабчы «Сосиал-демократ»[107] тәшкилаты, принсипиал ихтилафлардан башга тәшкилат ихтилафлары да олдуғуна бахмајараг, өз разылығыны билдирди. «Иттифаг» исә тәәссүф ки, данышыглардан имтина етди. Јени тәшәббүсчүләр групу[108] мејдана кәлдикдә «Иттифаг» данышыға ра-

* Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 417—418. *Ред.*

зылыг верди. «Иттифаг»ын симасы чох гејри-мүәјјән олдуғуна көрә, «Иттифаг»да ингилаби марксизм тәрәфә мејл едән јени чәрәјан мејдана кәлдијинә көрә, үмид етмәк оларды ки, принсипиал сазиш әлдә едилмәси мүмкүндүр. «Искра» вә «Сосиал-демократ» јенидән разылыг вердиләр вә бундан сонра Ченеврә конфрансы олду. Круглов јолдаш ичласымызын әввәлиндә һәмин конфрансын гәтнамәсини охуду вә бу барәдә һеч бир гејди олмады. «Иттифаг» нүмајәндәләриндән һеч кәс сөз алыб гәтнамә әлејһинә данышмады.

Биз гејд едирик ки, «Рабочеје Дело» 10-чу нөмрәсиндә ингилаби марксизм ән'әнәләри илә әлагәни тамам кәсди вә Ченеврә конфрансында һазырланмыш принсипиал сазишин әлејһинә олдуғуну билдирди, «Иттифаг» исә конфрансын мејлләри илә, јәгин ки, разыдыр.

Бүтүн бунлара көрә дә мәним тәнгидим бүтүн «Иттифаг»а гаршы дејил, «Р. Д.» редаксијасына гаршы јөнәлдиләчәкдир.

Ченеврә гәтнамәсини «Р. Д.»-нин 10-чу №-синдәки мәгаләләрлә тутушдураг.

Ченеврә гәтнамәсиндә тәфсилат һејрәт едиләчәк гәдәр әтрафлы көстәрилир вә һамынын билдији мәсәләләр тә'кидлә гејд едилир.

Принсипиал сазишин 1-чи бәндиндә дејилир: «Елми сосиализмин әсас принсипләрини гәбул едәрәк вә бејнәлхалг ингилабчы сосиал-демократија илә һәмрә'ј һәрәкәт едәрәк биз пролетариатын синфи мүбаризәсинә һәр чүр оппортунизм кәтирилмәси чәһдләрини, — игтисадчылыг, бернштејнчилик, милјеранизм вә с. адланан чәрәјанларда өзүнү көстәрмиш чәһдләрн рədд едирик». Јәгин ки, бурада нәјә исә ишарә едилир, јәгин ки, оппортунизм илә ингилаби марксизм арасында мүбаризә кетмишдир. «Р. Д.»-нин 10-чу №-синин мәзмуну һәр нечә олса да, һәр һалда Ченеврә конфрансынын кечирилмәси кими тарихи бир факты вә бу конфрансын гәбул етдији гәтнамәнин бирләшмә үчүн әсас ола биләчәји фактыны арадан галдыра билмәз. Мәсәлән, Ченеврә гәтнамәсинин 3-чү бәндиндә е'тираф олунур ки, сосиал-демократија, демократија уғрунда

мүбаризәдә һегемонлуғу өз үзәринә көтүрмәлидир. Кечмишдә јәгин ки, бу маддә барәсиндә дә ихтилафлар олмушдур. Оппортунизмдән узаглашмаға чалышан бу гәтнамә демәк олар лап күлүнч бир дәрәчәјә чатыр. (5-чи параграфда «д» бәндинә бах.) Демәли, һәтта бу кими ади мәсәләләрдә дә фикир ајрылығы олмушдур. Инди бу гәтнамәни «Р. Д.»-нин 10-чу №-синдәки мәгаләләрлә тутушдураг. Тәәссүф ки, бу мәгаләләрлә өтәри таныш олмаг үчүн мәним анчаг 3 күн вахтым вар иди.

Бу мәгаләләр бахышларымыз арасындакы фәрги әтрафлы сурәтдә ајдынлашдырыр; һәмин мәгаләләрдә «Зарја» вә «Искра» һаггында бә'зи һаглы гејдләр вардыр ки, биз дә бунлардан истифадә едәчәјик, лакин инди бизи марагландыран бу дејилдир. Бизи һәмин мәгаләләр үчүн әсас көтүрүлмүш олан принсипләр марагландырыр. «Р. Д.»-нин 10-чу №-синин принсипиал мөвгеји Чеһеврә конфрансында «Иттифаг» нүмајәндәләринин тутдуглары мөвгеји рәдд едир. Бу мөвгеләр арасында барышыг мүмкүн дејилдир. Бу мөвгеләр арасындакы ихтилаф ашкара чыхарылмалыдыр ки, «Иттифаг»ын һансы зәмин үзәриндә дурдуғу билинсин, идејача бирләшмәнин мүмкүн олуб-олмадығы мә'лум олсун, зира идејача бирләшмә олмадан тәшкилат чәһәтчә бирләшмәнин мә'насы јохдур; биз белә бир бирләшмә ахтармамышыг вә ахтара да билмәздик. «Р. Д.»-нин 10-чу №-синин 32 вә 33-чү сәһифәләриндә мәгаләнин мүәллифи бејнәлхалг сосиал-демократија сыраларында Дағ илә Жиронданын бир-биринә гаршы гојулмасындан наразылыг едир[109]. Ченеврә конфрансына нәзәр јетирин, мәкәр бу конфранс Дағ илә Жиронда арасында тоггушманы көстәрмирми? Мәкәр «Искра» өзлүјүндә Дағ дејилми? Мәкәр «Искра» һәлә өзүнүн биринчи редаксија бәјанатында демирми ки, идејача ајрыланадәк һеч бир тәшкилат бирлији истәмир? «Р. Д.»-нин 10-чу №-синдә дејилир ки, һәтта ән гаты бернштејнчиләр дә синфи мәнафе зәмини үзәриндә дururлар. Гәтнамәдә хүсуси олараг бернштејнчиликдән данышылыр, конфранс үзвләри бернштејнчилији рәдд етмәк үчүн чох әмәк сәрф етди-

ләр, инди исә будур, «Р. Д.»-нин 10-чу №-синин мәгаләләриндә көһнә мәсәләләр тәкрар олунур. Бу нәдир, мејдан охумагдырмы, јохса истеһзадыр? Бәс онда нәтичәсиз бир ишә башламағын нә мә'насы вар иди?! Адамлар нәзәри тәмәл һазырламаг үчүн сәрф етдијимиз әмәјә санки күлүрләр. Биз унутмамалыјыг ки, үмуми идеја тәмәли олмаса, бирләшмәк мәсәләси гаршыја гојула билмәз. Соира, јенә һәмин мәгаләдә биз арамыздакы ихтилафларын һүдудунун даһа да кенишләндириләҹәјинин вә'д олундуғуну көрүрүк. Мәсәлән, 33-чү сәһифәдә мүәллиф дејир: «бәлкә арамызда олан ихтилафлар марксизми мүхтәлиф шәкилдә изаһ етмәкдән ирәли кәлир». Бир даһа тәкрар едирәм ки, нәтичәсиз бир ишә башламағын нә мә'насы вар иди?!

Ченеврә гәтнамәсинин 4-чү §-ның «в» бәндиндә ингилаби марксизмин бүтүн әлејһдарларына гаршы мүбаризә апарылмасы зәрурәтиндән данышылыр, бурада исә бизә дејирләр ки, бәлкә биз марксизми үмумијјәтлә мүхтәлиф шәкилдә башә дүшүрүк.

Мән ону да гејд едәҹәјәм ки, бүтүн бу данышыгларла јанашы олараг фикри боғмағын зәрәриндән вә саирәдән, јә'ни мәһз бүтүн бернштејнчиләрин данышдыглары шејләрдән бәһс олунур. Бу барәдә артыг Лүбек партејтагында[110] да данышылмышдыр, бундан жоресистләр[111] дә дәм вурурлар; сазиш бәндләриндә исә бундан данышылмыр, чүнки сазиш мәһз ингилаби марксизм зәмини әсасында јаранмышдыр. Һәтта азәчыг критисизм тәзаһүрләри дә там ајрылмаја сәбәб оларды. Биз бураја фикир азадлығындан данышмаг үчүн дејил, фикирләрин мәзмунундан данышмаг үчүн топлашмышыг. Франсыз вә алман нүмунәләринә истинад етмәк тамамилә јерсиздир. Үғрунда бизим һәлә дә мүбаризә апардығымыз шејләрә алманлар артыг наил олмушлар. Онларын баһид сосиал-демократијасы вардыр вә сијаси мүбаризәдә һекемонлуг онун әлиндәдир. Биздә исә сосиал-демократија һәлә ингилабчы груплардан башчысы дејилдир, әксинә, биздә дикәр ингилаби мејлләрин чанландығы көрүнүр. «Р. Д.»-нин 10-чу №-синдәки мәгаләләрдә оппортунизмлә нәинки әлагәнин принсипчә тамамилә кәсилдији көрүнмүр,

һәтта бундан даһа пис бир чәһәт: кортәбии һәрәкатын кениш јајылмасының тә'рифләндији көрүнүр. Мән сөзләрә ирад тутмурам. Бизим һамымыз, «Искра»дан вә «Сосиал-демократ»дан олан јолдашлар вә мән мәгаләләрин анчаг әсас мејлләринә фикир веририк, лакин бу сөзләр, алманларын дедикләри кими, ins Gesicht schlagen*. Һалбуки Ченеврә гәтнамәси бу мәсәләләр барәсиндә сон дәрәчә ајдындыр. Бу јахыларда мејдана чыхмыш «Русијанын сијаси азадлығына чалышан фәһлә партијасы»[112] да бу нәшрләрин дедијини дејир

Мәгаләдә тактика-план илә тактика-просес арасында гојулан мә'лум фәргә фикир верин. Мүәллиф дејир ки, тактика-план ингилаби марксизмин әсас руһуна зиддир, һәм дә бу фикирдәдир ки, бурада тактика-«просесдән» данышмаг олар; тактика-«просес» дедикдә исә мүәллиф ону нәзәрдә тутур ки, партијанын артмасы илә бирликдә партија вәзифәләри дә артыр. Мәнчә, бу анчаг данышмаг арзусунда олмамаг демәкдир. Биз мүәјјән сијаси вәзифәләрин тә'рифини вермәк үзәриндә бу гәдәр вахт вә әмәк сәрф етмишик. Ченеврә конфрансында бу вәзифәләрдән нә гәдәр бәһс олунмушдур. Бүтүн бунлардан сонра инди бизә «тактика-пландан» вә «тактика-просесдән» данышырлар. Мәнчә, бу, «Рабочаја Мысл»ын спесифик мәһдуд бернштејнчилик мәһсулуна гајытмагдыр, зира «Рабочаја Мысл» иддиа едирди ки, анчаг мүмкүн олан мүбаризә апарылмалыдыр, мүмкүн олан исә һазырда мөвчуд оландыр. Биз исә дејирик ки, јалныз марксизмин тәһриф олунмасы артыр. Ченеврә гәтнамәсиндә дејилир ки, сијаси тәшвигата кечмәк үчүн һеч бир мәрһәлә лазым дејилдир, инди дә бундан сонра мејдана кәлән бир мәгаләдә «ифша әдәбијјаты» «пролетар мүбаризәсинә» гаршы гојулур. Мартынов тәләбәләр вә либераллар һаггында јазыр ки, куја онлар өзләри демократик тәләбләрин гајғысына гала биләрләр. Бизим фикримизчә исә, рус сосиал-демократијасынын бүтүн хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, либерал демократија

* — ни верир. *Ред.*

сијаси мүбаризә тәшәббүсүнү өз үзәринә көтүрмәмишдир. Әкәр либераллар нә етмәли олдугларыны өзләри даһа јахшы билирләрсә вә өзләри едә биләрләрсә, онда бизим үчүн иш галмыр. Мәгаләнин мүәллифи о дәрәчәјә чатыр ки, һөкумәтин өзүнүн конкрет вә инзибати тәдбирләр көрәчәјини фәрз едир.

Террор мәсәләсиндә, һамыја мә'лум олдуғу кими, Ченеврә конфрансында бә'зи ихтилафлар мејдана чыхмышды. Конфрансдан сонра «Иттифаг»ын бир һиссәси, Бунд[113], өз гурултајында террорун гәти әлејһинә олдуғуну билдирди. 23-чү сәһифәдә исә мүәллиф јазыр ки, биз «террорчулуг әһвали-руһијјәсинә гаршы дурмаг истәмирик». Бу ән кәскин оппортунист бәјанатыдыр...*

Илк дәфә 1946-чы илдә В. И. Ленин Әсәрләринин 4-чү нәшриндә, 5-чи чилддә чап едилмишдир

Протокол јазысындан чап олунур

* Протокол јазысы бурада кәсилир. *Ред.*

2

«БИРЛӘШДИРИЧИ» ГУРУЛТАЈДА 1901-чи ИЛ СЕНТЈАБРЫН 21-дә (ОКТЈАБРЫН 4-дә) «РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫ ИТТИФАГЫ»НА ТӘКЛИФ ОЛУНАН СУАЛЛАР

1. Һәр үч тәшкилат ијун конфрансынын гәтнамәсини принсипчә гәбул едирми?

2. «Рус сосиал-демократлары иттифагы» әдәби фәалијјәти елә гурмаг ниҹҹәтиндәдирми вә елә гура биләрми ки, бу, ингилаби марксизмдән һәр чүр принсипсиз вә оппортунист узаглашма һалларына, һәрәкатымыз үчүн бу гәдәр тәһлүкәли бир фикир долашыглыгы төрәдән һәмин һаллара јол вермәсин, — кизли вә ачыг бернштејнчилијә јарынмаг, һабелә һәрәкатын бәсит формалары вә кортәбиилији гаршысында сәчдә етмәк һалларыны, фәһлә һәрәкатынын лабүддән буржуа демократијасы алтынә чеврилмәсинә догру апаран бу һаллары арадан галдырсын?

Илк дәфә 1901-чи илин декабрында ашағыдакы китабчада чап едилмишдир: ««Бирләшдиричи» гурултајын сәнәдләри». Ченеврә, «Рус ингилабчы сосиал-демократ ҹасы» нәшри.

Китабчанын мәтниндән чап олунур

АЧЛАРЛА МҮБАРИЗӘ

Көрүн һөкүмәтимиз ачлара нә гәрибә гајғы көстәрир! Көрүн дахили ишләр назири зәрәр чәкмиш губернијаларын губернаторларына нечә узун бир тә'мимнамә (17 август тарихли) көндәрмишдир! Бу, һәчми бир ади чап вәрәгиндән бөјүк олан вә әрзаг ишиндә һөкүмәтин бүтүн сијасәтини ч. Сипјакинин дили илә изаһ едән бүтөв бир әдәби әсәрдир. Бу әсәри нәшр етмәклә, көрүнүр ки, «чәмијјәтә» тә'сир көстәрмәк истәмишләр; демәк истәмишләр ки, көрүн биз нечә гајғы чәкәник, көрүн биз нечә тә'чили сурәтдә јардым тәдбирләри көрмәјә чалышырыг, көрүн биз һәм әрзаг идарәләринин тәшкилини, һәм дә онларын фәалијјәтинин һәр чәһәтини габагчадан нечә нәзәрә алырыг. Һәм дә е'тираф етмәмәк олмаз ки, дахили ишләр назирлијинин тә'мимнамәси һәгигәтдә дә јалныз өз һәчми чәһәтчә дејил, һабелә (адамын сәбри чатыб ахыра гәдәр охуса) өз мәзмуну чәһәтчә дә тә'сир бурахыр. Һөкумәт програмынын ачыг шәрһи әсасында һәмишә чар һөкуматы әлејһинә тәшвигат апармаг үчүн ән јахшы силаһ әлдә едилмиш олур, буна көрә дә ч. Сипјакинә бөјүк тәшәккүрүмүзү билдирмәклә бәрабәр, чәсарәт едиб галан ч. назирләрә дә мәсләһәт көрүрүк ки, һамынын нәзәринә чатдырмаг үчүн нәшр олунан өз тә'мимнамәләриндә өз програмларындан даһа тез-тез данышсынлар.

Биз дедик ки, адамын сәбри чатыб ч. Сипјакинин тә'мимнамәсини ахыра гәдәр охуса. Бунун үчүн чохлу сәбир лазымдыр, зира һәмин тә'мимнамәнин дөрддә үч

hиссәси... — даһа чох! онда доггуз hиссәси — ади дәфтәрхана чәфәнкијағы илә долдурулмушдур. Артыг чохдан бәри мә'лум олан вә hәтта «Ганун мәчәлләси»ндә[114] јүз дәфәләрлә тәкрар едиләи шејләрин јенидән чејнәнмәси, мыс-мыс демәк, Чии мандаринләри арасындакы мүнасибәтләр мәрасиминин тәфсилатла тәсвир едилмәси, 36 сәтирдән ибарәт чүмләләр вә охујанда ана дилимиз олан рус дилинә адамын үрәји јанан «кәламлар» ишләдилмәклә бәлағәтли дәфтәрхана үслубу, — бүтүн бу сөз инчисини охудугда адам өзүнү лап рус полис мәнтәгәсиндә hисс едир, бурада диварлар да чүрүнтү ији верир, hәр тәрәфдән спесифик бир үфунәт кәлир, мә'мурларын тәкчә заһири көрүнүшү вә рәфтары адамын нәзәрində ән дөзүлмәз бир сүрүндүрмә шәклиндә чанланыр, пәнчәрәдән көрүнән hәјәт тикилиләри исә зинданы чанлы сурәтдә хатырладыр.

Јени hөкумәт програмында үч башлыча маддә хүсусилә нәзәри чәлб едир: биринчиси, мә'мурларын шәхси hакимијјәти күчләндирилир вә тәдбир көрүлүр ки, рәсмијјәтчилик вә хидмәт интизамы pyhy мөhкәмләдилсин вә hәр чүр тәмиз hава чәрәјанындан горунулсун; икинчиси, ачлар үчүн јардым нормалары мүәјјән едилир, јә'ни «eһтијачы олан» hәр бир аиләјә нечә вә нә гәдәр тахыл көтүрүлмәси лазым кәлдији көстәрилир; үчүнчүсү, бөјүк бир дәгиgәтлә дејилир ки, халгы hөкумәтә гаршы галдыра билән «е'тибарсыз» адамлар ачлара јардым етмәјә галхышырлар, буна көрә дә бу кими «тәшвигата» гаршы габагчадан тәдбирләр көрүлүр. Бу маддәләрдән hәр биринин үзәриндә әтрафлы дајанаг.

Чәми бир илдир ки, әрзаг ишләрнnин идарә олунмасыны hөкумәт земстволарын әлиндән алыб земство рәисләрinin вә гәза гурултајларынын ихтијарына вермишдир (12 ијун 1900-чү ил гануну). Буна бахмајараг, hәмин ганун hәлә гүввәјә минмәјә башламамышдан ону ади бир тә'мимнамә илә ләғв едирләр. Бир ганунун јарарлы олмадығыны јәгин етмәк үчүн бир нечә губернаторун көндәрдији хәбәрләр кифајәт имиш! Бу hал, hәгигәтән иш билән вә мүстәгил фикир сөјләмәк габилијјәти олан адамлар тәрәфиндән чидди мү-

закирə олунмадан, мəгсəдəуjғун олан jахшы бир гајда jаратмаг кими чидди бир ниjjət олмадан, анчаг өзүнү көстəрмək вə тезликлə өз хошниjjətлилиjини бүрузə вермək истəjən фырылдагчы бир назирин шөһрətпəрəстлиjи үзүндən Петербург департаментлəринин бојагхана күплəринə батырылыб чыхарылан ганунларын нə кими əһəмиjjəти олдуғуну һəр шеjдən jахшы көстəрир. Земство хошниjjət дејилдир — ərзаг иши кəрək онун əлиндən алынсын! Лакин бу иши һəлə онун əлиндən алыб гуртармамышдан, мə'лум олур ки, земство рəисləри, һətта тəкчə мə'мурлардан тəшкил едилмиш гəза гурултаjлары санки һəлə дə һəддиндən артыг дүшүнүб дашынырлар: земство рəисləри ичərисиндə jəгин елə адамлар олмуш ки, хата елəjиб ачлығы ачлыг адландырмышлар, садəлөвһлүк көстəриб белə дүшүнмүшləр ки, ачлара һəгигəтən jардым көстəрмək истəjənləрə гаршы мүбаризə етмək дејил, ачлыгла мүбаризə етмək лазымдыр; гəза гурултаjларында бə'зи мə'мурлар, дахили ишləр назирлиjи системиндə гуллугда олмаjан бу мə'мурлар да, jəгин ки, «дахили сиjасəтин» һəгиги вəзифələриниı баша дүшмəдикləриниı бүрузə вермишləр. Буна көрə дə назириı ади тə'мимнамəси илə jени «гəза мəркəзи...», бəли, бəли, чап хатасы дејил: «гəза мəркəзи ərзаг идарəси» jарадылыр; бунун да бүтүн вəзифəси ондан ибарəтдир ки, хошниjjətли олмаjан адамларын ərзаг ишинə гарышмасына, бу ишдə хош ниjjət дашымаjан фикирləр jеридилмəсинə, ағылсыз һəрəкətləр едилмəсинə jол вермəсин. Мəсəлən, ehтиjачы оланларын сиjаһыларыны «вахтындан əввəл» (jə'ни лап тахыл пајланылмасына башланандан əввəл) тəртиб етмəjи назир ағылсыз иш һесаб едир вə буну гадаған едир; дејир ки, бу һал əһали ичərисиндə «ифрат үмид» доғурур! «Гəза мəркəзи ərзаг идарəси» *бир шəхсин* элиндə олур, бу вəзифəjə исə назирлик *гəза задəканлар башчысының* тə'jин олунмасыны мəсləһət көрүр. Доғрудан да, о, губернаторла о гədəр jахындыр вə о гədəр чох полис вəзифəси ифа едир ки, ərзаг сиjасəтинин һəгиги мə'насыны jəгин баша дүшə биләр. Һəм дə о, jерли ири торпаг саһибидир, бүтүн мүлкədарлар ичərисиндə бөjүк

е'тибары вардыр. Белә бир адам јардымсыз да «кечинә билән» адамлара көстәрилән јардымын «позучу» тә'сири һаггында назирин дәрин фикрини јәгин һамыдан јахшы баша дүшәр. Губернаторун сәлаһијјәтинә кәлдикдә исә, назир буну лап әввәлдән көстәрир вә дөнә-дөнә тәкрар едир кн, губернатор һәр шејә чавабдеһдир, һамы губернатора табе олмалыдыр, губернатор «хүсуси» тәдбирләр көрмәји бачармалыдыр вә и. а. Әкәр губернатор индијә гәдәр дә рус әјаләтиндә там мүстәбид идисә, она «е'тибар едилмиш» губернијада һәр бир мүәссисәнин вә һәтта һәр бир адамын варлығы онун мәрһәмәтиндән асылы идисә, инди бу чәһәтдән артыг тамамилә «һәрби вәзијјәт» јарадылыр. Ганунлар, — ачлара јардым барәсиндәки ганунлар — гејри-ади бир шәкилдә бәркидилир! Белә шејләр анчаг Русијада олар!

Лакин ганунларын бәркидилмәси, нәзарәтин артырылмасы, бүтүн бунлар мә'мур машыны хәрчләринин артырылмасыны тәләб едир. Назир буну да унутмамышдыр: «гәза мәркәзи әрзаг идарәсинә» мүдирлик едән ч. гәза задәкан башчыларына вә ја башга шәхсләрә, хәрчләрини өдәмәк үчүн «хүсуси бир мәбләғ» верилә чәкдир; тә'мимнамәдә «хүсуси» бир дилдә әлавә едилир ки, «бу мәбләғин мигдары һаггында зати-алиләриниз мәнә лазыми гајдада әризә илә мүрачиәт етмәлидир». Сонра, гәза шураларынын «каркүзарлыг хәрчләри үчүн» һәрәсинә бирдәфәлик 1000 манат, губернија комиссијаларынын дәфтәрхана хәрчләри үчүн исә һәрәсинә 1000—1500 манат бурахырлар. Ишин ән чоху дәфтәрханаларда олачагдыр, бүтүн иш дәфтәрханачылыгдан ибарәт олачагдыр — вәзијјәт белә икән, дәфтәрхана хәрчләринин гајғысына галмамаг олармы? Әввәлчә дәфтәрхана хәрчләри тә'мин олунсун, сонра нә галса ачлара верилә биләр.

Ч-б Сипјакин ачлара көстәрилән јардымы *азалтмаг* үчүн тәдбир ахтармагда һејрәтли бир тә'кид вә фәрасәт көстәрир. О, биринчи нөвбәдә тәләб едир ки, губернаторлар һансы гәзаларын «мәһсул кәлмәси чәһәтдән пис вәзијјәтдә олдуғуну» мүзакирә етсинләр (бу мәсәләни гәти олараг назирлик өзү һәлл едәчәкдир:

һәтта губернаторлара да инанмаг олмаз, чүнки бәлкә онлар да мәсәләни «шиширтдиләр»!). Буна көрә дә көстәриш верилир ки, һансы һалларда гәзанын вәзијјәти пис һесаб *олунмамалыдыр:* 1) волостларын үчдә бириндән чохуна зәрәр дәјмәмиш олдугда; 2) тахыл кәсири ади һал олдугда вә һәр ил кәсбкарлыг васитәси илә әлавә тахыл алындығы јерләрдә; 3) мүавинәт вермәк үчүн јерли вәсаит кифајәт етмәдикдә. Биз бурада, әрзаг мәсәләләринин мә'мурчасына һәлл олунмасынын кичичик бир нүмунәсини көрүрүк: һамыја бир ајагдан јанашылыр! Волостларын үчдә бириндә нә гәдәр әһали олмасы, бунлара нә дәрәчәдә зәрәр дәјмәси, кәскин сәнаје бөһраны илиндә ади «кәсбкарлығын» азалыб-азалмадығы, — бүтүн бу мәсәләләр назирлијин гәти «көстәришләриндән» сонра мә'насыз мәсәләләрдир! Лакин бу һәлә чичәкләридир, мејвәләри исә далдадыр. Бүтүн мәтләб ондадыр ки, ким еһтијачы олан һесаб едилсин вә кимә нә гәдәр мүавинәт верилсин. Ч-б Сипјакин ашағыдакы «тәгриби һесабламаны» мәсләһәт көрүр; бу һесаблама «надир һалларда аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә шиширдилмиш ола билир» (биз һәр шејдән чох шиширтмәләрдән горхуруг; шиширдилмиш үмидләрдән горхуруг, артыг борч верилмәсиндән горхуруг! Ачлыг да, ишсизлик дә — бүтүн бунлар башдан-баша «шиширтмәдир»: бүтүн назир данышгларынын әсил мә'насы будур). Әввәлән, тахылын нүмунә үчүн дөјүлмәси әсасында «һәр кәнддә һәр десјатин әкиндән көтүрүлән *орта* мәһсул», сонра да һәр бир тәсәррүфат саһибинин бүтүн әкининин гәдәри мүәјјән олунур. Нә үчүн таванасы мүхтәлиф олан тәсәррүфат саһибләринин дә мәһсулунун мигдары мүәјјән едилмәсин? Јохсул кәндлиләрин мәһсулу ашағыдыр, буна көрә дә «орта» мәһсулун мүәјјән олунмасы мәһз еһтијачы оланлар үчүн әлверишли дејилдир. Икинчиси, һәр кәсин ки тахылы илдә аилә башына 48 пуддан аз олмады (үч нәфәр бөјүк адамын һәрәсинә 12 пуд, ики ушағын да һәрәсинә 6 пуд һесабы илә), бу адам еһтијачы олан һесаб едилмир. Бу ән хәсис голчомағын һесабламасыдыр: ади илдә һәтта ән јохсул кәндлиләр дә 6—5 нәфәрлик аиләјә илдә 48 пуд дејил, 80 пуд

тахыл истеһлак едирләр; бу, кәндли тәсәрруфатының сиjаһыjа алынмасы jекунларындан да мә'лумдур; орта кәндли исә ади илдә 5 нәфәрлик аиләjә 110 пуд тахыл истеһлак едир. Демәли, чар һөкүмәти һәгигәтдә әрзаг үчүн лазым олан тахылын мигдарыны *jарыбаjары* азалдыр. Үчүнчүсү, тә'мимнамәдә дејилир ки, «бу мигдар» (jә'ни аилә башына 48 пуд) «jарыбаjары азалдылыр, чүнки әһалинин аччаг 50%-ә гәдәри ишчи үнсүрдүр». Һөкүмәт мүтләг өз дедиjиндә исрар едир ки, әһалинин ишчи һиссәси jардым алмамалыдыр, чүнки әһалинин бу һиссәси куjа өзүнә пул газана биләр. Лакин назирин ахы өзү көстәриш вермишдир ки, ади кәсбкарлыг олан газаларын вәзиjjәти пис һесаб олунмасын. Белә исә, ишчи әһалини *икинчи дәфә* мүавинәтдән мәһрум етмәjин нә мә'насы вар? Һамыjа мә'лумдур ки, бу ил нәинки хүсуси кәсбкарлыг jохдур, бөһран нәтичәсиндә һәтта ади кәсбкарлыглар да азалмышдыр. Мә'лумдур ки, һөкүмәт өзү он минләрлә ишсиз фәһләни шәһәрләрдән кәндләрә сүркүн етмишдир! Мә'лум олдуғу үзрә, кечмиш ачлыг илләринин тәчрүбәси субут етмишдир ки, ишчи әһалинин jардымдан мәһрум едилмәси кифаjәт гәдәр олмаjан jардымын ушаглларла бөjүкләр арасында бөлүшдүрүлмәсинә сәбәб олур! Jох, «бир өкүзүн соjулмалы ики көнү олмаз» мисалы дахили ишләр назирлиjи үчүн һәлә jенә дә чох jүксәк тә'риф оларды, чүнки дахили ишлөр назирлиjи иш габилиjjәти оланлары еһтиjачы оланлар сырасындан ики дәфә чыхартдырыр! Дөрдүнчүсү, әсла кифаjәт олмаjан бу мүавинәтин бу чүр ики гат азалдылмыш мигдары да «кечән илдән еһтиjаты вә jа башга мадди вары олан таваналы тәсәрруфат саһибләринин тәгриби сајына көрә» үстәлик олараг даһа $^1/_3$—$^1/_5$—$^1/_{10}$ *азалдылыр!!* Бу артыг ејни бир өкүзүн үч дәфә көнүнү соjмаг демәкдир! Аилә башына ән чоху 48 пуд тахыл jығмыш олан бир кәндлинин даһа нә кими «вары», jахуд «еһтиjаты» ола биләр? Галан һәр чүр кәсбкарлыглар артыг ики дәфә һесаба алынмышдыр, бундан да башга, мә'лумдур ки, һөкүмәтин сиjасәти, капиталын вә мүлкәдарларын зүлмү нәтичәсиндә тамам диләнчи һалына дүшән рус кәндлиси дә тәкчә тахылла jашаjа

билмәз. Тахылдан башга јаначаг хәрчи дә, евин тә'мир олунмасы хәрчи дә, палтар хәрчи дә, хөрәк хәрчи дә лазымдыр. Кәндли тәсәррүфатынын елми тәсвирләриндән мә'лум олдуғу кими һәтта јохсул кәндлиләр дә ади илләрдә өз кәлирләринин *јарысындан чохуну* тахылдан әлавә башга еһтијачларына сәрф едирләр. Әкәр бүтүн бунлар нәзәрә алынса, мә'лум олур ки, назир, јардыма олан еһтијачы һәгиги тәләбатдан *дөрд дәфә вә ја беш дәфә аз* көтүрүр. Бу, ачлыға гаршы мүбаризә дејил, ачлара һәгигәтән јардым етмәк истәјиләрә гаршы мүбаризәдир.

Тә'мимнамә хүсуси шәхсләрдән ибарәт хејриҹҹәчиләрә гаршы ачыг һүчумла гуртарыр. Ч-б Сипјакин гәзәблә дејир ки, чох заман ашкара чыхдығы кими, бә'зи хејриҹҹәчиләр әһали ичәрисиндә «мөвчуд гајдалара гаршы наразылыг вә һөкумәтә гаршы һеч бир әсасы олмајан тәләбкарлыг» ојатмаға чалышырлар, «һөкумәтә гаршы тәшвигат» апарырлар вә саирә. Бу иттиһамлар, әслиндә, ачыгчча *јаландыр*. Мә'лумдур ки, 1891-чи илдә «кәндли хејирхаһлары»[115] интибаһнамәләри јајылмышды; бу интибаһнамәләр һаглы олараг халгын әсил дүшмәнини она көстәрирди; ачлыг зәмининдә тәшвигат апармаг үчүн јәгин башга тәшәббүсләр дә олмушду! Лакин хејирхаһлыг пәрдәси алтында ингилабчыларын тәшвигат апардыгларыны көстәрән һеч бир факт олмамышды. Хејриҹҹәчиләрин әксәриҹҹәти — бу шәксиз бир фактдыр — *анчаг* хејриҹҹәчи идиләр, буна көрә дә әкәр ч. Сипјакин бу хејриҹҹәчиләрдән чохларынын «гүсурлу сијаси кечмишә малик адамлардан» ибарәт олдуғуну сөјләјирсә, демәлијик ки, инди биздә «гүсурсуз кечмишә малик» олан кимдир? Һәтта «али рүтбәли шәхсләр» чаваплыгда чох заман үмумдемократик һәрәката јардым етмишләр! Биз, әлбәттә, демәк истәмирик ки, ачлыг зәмининдә һөкумәтә гаршы тәшвигат апармаг јолверилмәз вә ја һәтта арзу олунмаз бир иш иди. Әксинә, тәшвигат һәмишә, ачлыг заманы исә хүсусилә лазымдыр. Биз анчаг буну демәк истәјирик ки, ч. Сипјакин өзүнүн горхуја вә тәшвишә дүшмәсини тәчрүбәнин нәтичәси дејә гәләмә вермәк үчүн *јаланлар ујдурур*. Биз демәк истәјирик ки, ч. Сип-

јакинин сөзләри анчаг бир көһнә һәгигәти сүбут едир: полис һөкүмәти аз-чох мүстәгил вә намуслу зијалыларын халгла һәр бир тәмасындан горхур, халга ачыг мүрачиәтлә сөјләнән һәр бир һәгиги вә чәсарәтли сөздән горхур, шүбһәләнир — һәм дә тамамилә һаглы олараг шүбһәләнир — ки, ећтијачын доғрудан да (нәинки үјдурма шәкилдә) өдәнилмәси гајғысына галмағын өзү, һөкүмәтә гаршы апарылан тәшвигата бәрабәр олачагдыр, зира халг көрүр ки, хүсуси шәхсләрдән ибарәт хејриҹјачиләр она сәмимиҹјәтлә јардым етмәк истәјирләр, чар мә'мурлары исә бу јардымын көстәрилмәсинә мане олурлар, јардымы мәһдудлашдырырлар, ећтијачын дәрәчәсини азалдырлар, ашханалар дүзәлдилмәсини чәтинләшдирирләр вә и. а. Инди бу јени тә'мимнамә тәләб едир ки, бүтүн ианәләр вә ианә вермәк чағырышлары, һәр чүр ашханалар дүзәлдилмәси ачыгча «һөкүмәт нүмајәндәләринин нәзарәтинә табе едилсин»; тә'мимнамә тәләб едир ки, јерләрә кәләнләрин һамысы губернатора «тәгдим олунсунлар», өзләринә көмәкчи көтүрәндә анчаг ондан ичазә алыб көтүрсүиләр вә өз фәалиҹјәтләри һаггында она һесабат версинләр!! Һәр кәс јардым етмәк истәјирсә, полис мә'мурларына вә јардымы һәр чүр мәһдудлашдыран, мүавинәти вичдансызчасына ихтисар едән полис системинә табе олмалыдыр! Ким бу рәзаләтә табе олмаг истәмирсә, онун јардым көстәрмәјә ихтијары јохдур: һөкүмәт сијасәтинин бүтүн маһиҹјәти бундан ибарәтдир. Ч-б Сипјакин һарај салыб дејир ки, ачылыгдан, «сијаси мә'нада е'тибарсыз олан шәхсләр инсана јардым пәрдәси алтында өз чинајәткар мәгсәдләри үчүн һәвәслә истифадә едирләр», онун ардынча исә бүтүн иртичачы мәтбуат (мәсәлән, «Московскије Ведомости») бу сөзләри тәкрар едир. Нә дәһшәт! Халг ећтијачындан «сијасәт» үчүн истифадә олунур! Әслиндә исә, әксинә, дәһшәтли орасыдыр ки, Русијада һәр бир фәалиҹјәт, *һәтта* сијасәтдән ән узаг олан филантроплуг (хејриҹјачилик) фәалиҹјәти дә лабүд олараг мүстәгил инсанлар илә полис өзбашыналығы вә «гаршысыны алмаг», «гадаған етмәк», «мәһдудлашдырмаг» вә саирә вә саирә тәдбирләри арасында тоггушмаја сәбәб

олур. Дәһшәтли орасыдыр ки, һөкумәт өз Иудушка гәсдини[116], јә'ни ачыш бир парча чөрәјини әлиндән алмаг, мүавинәтин гәдәрини беш гат азалтмаг, полис мә'мурларындан башга һамынын ачындан өләнләрә јапашмасыны гадаган етмәк кими гәсдләрини јүксәк сијасәт мүлаһизәләри илә өрт-басдыр едир! «Искра»-нын артыг мејдана атмыш олдуғу чағырышы биз бир даһа тәкрар едирик: полис һөкумәтинин әрзаг кампанијасына гаршы ифша кампанијасы башламалы, сензурасыз азад мәтбуатда јерли мүстәбидләрин бүтүн биабырчылыгларыны, мүавинәти кәсмәкдән ибарәт олан бүтүн гәрәзкар тактиканы, көстәрилән јардымын тамамилә һеч дәрәчәсиндә олуб кифајәт етмәдијини, ачлығын гәсдән аз көстәрилмәсини вә ачлара јардым етмәк истәјәнләрә гаршы биабырчасына мүбаризә апарылдығыны ифша етмәли! Халгын фәлакәтинә азачыг да олса үрәји јананларын һамысына мәсләһәт көрүрүк ки, бу назир тә'мимнамәсинин һәгиги мә'насыны вә әһәмијјәтини халга баша салмага чалышсынлар. Әкәр *бу кими* тә'мимнамәләр дәрһал үмуми һиддәтә сәбәб олмурса, буну анчаг халгын һәдсиз чәһаләт ичиндә олмасы илә изаһ етмәк олар. Буна көрә дә, гој һәм кәндлиләрә, һәм дә керидә галмыш шәһәр күтләләринә һамыдан јахын олан шүурлу фәһләләр һөкумәти ифша етмәк ишиндә тәшәббүсчү олсунлар!

«Искра» № 9, октјабр 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур

С.-ПЕТЕРБУРГ КОМИТӘСИНӘ ЧАВАБ

«Рабочаја Мысл»ын 12-чи нөмрәсиндә СПБ. комитәси (Мүбаризә иттифагы)[117] «Искра»нын 1-чи нөмрәсиндә харичдәки «Рус сосиал-демократлары иттифагы»ның парчаланмасына даир јазылан хәбәрә өз е'тиразыны дәрч етмишдир. Тәәссүф ки, бу е'тиразда мүбаһисәли мәсәләнин әсил маһијјәти сә'јлә *кәнарда бурахылыр:* белә бир системлә апарылан мүбаһисә һеч бир заман мәсәләнин ајдынлашмасы илә нәтичәләнмир. Биз тә'кид етмишик вә тә'кид едирик ки, харичдәки «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нда мәһз *парчаланма* баш вермишдир, 1900-чү ил гурултајында үзвләрин әһәмијјәтли азлыгы, о чүмләдән «Иттифаг»ы тә'сис едән вә кечмишдә онун бүтүн нәшрләринин редактору олан «Әмәк азадлыгы» групу[118] чыхыб кедәндән сонра «Иттифаг» ики һиссәјә *ајрылмышдыр.* Парчаланмадан сонра һәмин һиссәләрин һеч бири, көһнә «Иттифаг»ын бүтөв һалда оларкән тутдуғу јери тута билмәз. СПБ. комитәси бу фикри тәкзиб етмәјә *чалышмајарағ,* «Сосиал-демократ» тәшкилатындан данышмаг дејил, (нәдәнсә) тәкчә Плехановдан данышыр вә охучуја анчаг долајысы илә андырыр ки, СПБ. Мүбаризә иттифагы, көрүнүр, *парчаланма фактыны* инкар едир вә кечмиш «Иттифаг»ын һиссәләриндән бирини јенә дә онун бүтөвү һесаб етмәкдәдир.

Әкәр әлејһдарын фикринин маһијјәтини арашдырмаг вә өз фикрини ачыгча сөјләмәк арзусу јохдурса, онда мүбаһисәјә башламағын нә мә'насы вардыр?

Сонра. Биз тә'кид етмишик вә тә'кид едирик ки,

парчаланманын әсас сәбәби (бәһанәси јох, сәбәби) принсипиал ихтилафдан ибарәт олмушдур, јә'ни ингилабчы сосиал-демократија илә оппортунист сосиал-демократија арасындакы фикир ајрылығындан ибарәт олмушдур. Јери кәлмишкән дејәк ки, тәкчә буна көрә харичдәки «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нда баш верән һадисәјә көһнә «Иттифаг»ын парчаланмасындан башга ајры мә'на вермәк олмаз. Суал олунур, СПБ. комитәси бу мәсәләјә нечә бахыр? Кечмиш «Иттифаг»ын ики һиссәси арасында дәриң принсипиал ихтилаф олдуғуну данмаға чәсарәт едирми? Бу мә'лум дејилдир, зира СПБ. комитәси «е'тираз» јаздығы бир һалда, бу әсас мәсәлә барәсиндә *бирчә кәлмә дә* сөјләмәмишдир. Буна көрә дә биз петербурглу јолдашлардан, һабелә башга јолдашлардан да бир даһа сорушуруг: мәсәләнин маһијјәтини кәнарда бурахан бир мүбаһисә ән хошакәлмәз бир сөјүшмәк шәклини алмаг тәһлүкәси доғурмурму? Мәсәләнин маһијјәтини арашдырмаг вә өз фикрини там ачыг сурәтдә вә һеч бир шеји кизләтмәдән сөјләмәк арзусу јохдурса вә ја бунун һәлә вахты чатмамыш олдуғу дүшүнүлүрсә, белә бир һалда үмумијјәтлә мүбаһисәјә башламағына дәјәрми?

«Искра» № 9, октјабр 1901-чи ил *«Искра» газетинин мәтниндән чап олунур*

ХАРИҶДӘКИ ИШЛӘР

«Искра» тәшкилатыныш харичдәки шө'бәси харичдәки ингилабчы «Сосиал-демократ» тәшкилаты илә бирләшиб «Ингилабчы рус сосиал-демократијасынын харичи чәмијјәти»[119] адлы бир тәшкилат олмушдур Јени тәшкилат, нәшр етдији бәјанатындан көрүндүјү кими, тәблиғат вә тәшвигат характерли бир сыра китабчалар нәшр етмәјә башламаг нијјәтиндәдир. Бу чәмијјәт «Искра»нын харичдәки нүмајәндәсидир. Белә ликлә, «Әмәк азадлығы» групунун рәһбәрлик етдији харичдәки ингилабчы сосиал-демократлар тәшкилаты гәзетимизин әтрафында груплашан тәшкилатла гәти бирләшмишдир. «Әмәк азадлығы» групу, әввәлләрдә олдуғу кими, инди дә нәшрләрнмизин редактәсиндә ән јахындан иштирак едир.

Харичдәки ингилабчы рус сосиал-демократ тәшкилатлары бирләшмәмишдән әввәл, һәмин тәшкилатлар «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы» («Рабочеје Дело»ну нәшр едән «Иттифаг») илә бирләшмәк тәшәббүсүндә олмушдулар вә бу тәшәббүс баш тутмамышды. Јајын әввәлләриндә, һәр үч тәшкилатын нүмајәндәләриниин конфрансы бу тәшкилатлар арасында сазиш үчүн лајиһә һазырлады. Бир сыра принсипиал гәтнамә һәмин сазиш үчүн әсас олду; бу гәтнамәләрдә көстәрилирди ки, «Иттифаг» «игтисадчылыға» вә бернштејнчилијә һәр чүр јарынмаг һалларындан тамамилә әл чәкир вә ингилабчы сосиал-демократијаиын принсипләрини гәбул едир. Үмид етмәк оларды ки, бирләшмә баш тутачагдыр, зира

индијәдәк «Иттифаг»ын вә онун органы олан «Рабоче-је Дело»нун јалныз принсипчиә сәбатсызлыгы јахынлашма јолунда бир әнкәл иди. Лакин бу үмид боша чыхды: «Рабоче-је Дело»нун бу јахынларда чыхан 10-чу нөмрәсиндә, конфрансда «Иттифаг» нүмајәндәләринин иштиракы илә hазырланмыш гәтнамәләрә ачыгча зидд олан редаксија мәгаләләри чап олунмушдур. Көрүнүр, «Иттифаг» јенә дә hәрәкатымызын сағ ганадына тәрәф дөнмүшдүр. Доғрудан да, бүтүн үч тәшкилатын гурултајында «Иттифаг» hәмин гәтнамәләрдә елә «тәсhиhләр» едилмәсини тәклиф етди ки, бу тәсhиhләр «Иттифаг»ын јенә дә өз әввәлки јанылмаларына гајытдыгыны ачыгча көстәрирди. Галан тәшкилатлар гурултајы тәрк етмәли олдулар вә тәрк етдиләр. Көрүнүр, «Иттифаг»дакы јолдашларымыз өз тәшкилатларынын ингилабчы сосиализм илә либераллара көмәк едән оппортунизм арасында тутдуғу аралыг мөвгејинин тәhлүкәли олдуғуну hәлә дә кифајәт гәдәр анламамышлар. Биз үмидвары ки, онлар јеритдикләри тактиканын сәhв олдуғуну заман кечдикчә ачы тәчрүбә әсасында јәгин едәчәкләр. Партијада hәр јердә hәрәкатымызын јалныз енинә инкишафы үзәриндә дејил, hабелә онун кејфијјәтчә јүксәлдилмәси үзәриндә дә ишләмәк сә'јинин мүшаhидә олунмасы бизим үчүн ән јахшы рәјы олуб көстәрир ки, бүтүн гүввәләримизин чох арзу олунан бирләшмәси ингилабчы сосиал-демократијанын бајрагы алтында, гәзетимизин хидмәт етдији бу бајраг алтында баш верәчәкдир.

«Искра» № 9, октјабр 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур

КАТОРГА ГАЈДАЛАРЫ ВӘ КАТОРГА ҺӨКМҮ

Даһа бир «мүвәггәти гајдалар»!

Бу дәфә, итаәтсизлик көстәрмәкдә тәгсирләндирилән тәләбәләрдән дејил, тәгсирләри анчаг ачлыг чәкмәкдән ибарәт олан кәндлиләрдән бәһс едилир.

«Гытлыгдан зәрәр дәјмиш јерләрин әһалисинин јоллар назирлијинин, әкинчилик вә дөвләт әмлакы назирлијинин сәрәнчамы илә көрүлән ишләрдә иштирак етмәсинә даир мүвәггәти гајдалар» сентјабрын 15-дә падшаһ тәрәфиндән тәсдиг едилмиш вә дәрһал нәшр олунмушдур. Бу гајдаларла таныш олан (әлбәттә, гәзетләр васитәси илә дејил, өз төчрүбәсиндә таныш олан) рус кәндлиси, әсрләр боју давам едән мүлкәдарлар вә мә'мурлар әсарәти нәтичәсиндә өз бејниндә јеринлмиш бир һәгигәтин јенидән тәсдиг олундуғуну көрәчәкдир, јә'ни көрәчәкдир ки, һөкумәт нүмајәндәләри кәндлијә бөјүк вә ја кичик бир ишдә, өдәнч вериб мүлкәдар торпағыны алмагда вә ја ачлыг мүнасибәти илә ичтимаи ишләрдә «иштирак етмәк имканы верилдијини» тәнтәнәли сурәтдә е'лан етдикләри заман, јени бир зүлм тәдбири көрүләчәјини көзләмәк лазымдыр.

Доғрудан да, 15 сентјабр мүвәггәти гајдаларынын бүтүн мәзмуну јени бир чәза гануну тәәссүраты, чәза мәчәлләсинә әлавә гајдалар тәәссүраты ојадыр. Һәр шејдән әввәл, ишләрин гурулушунда вә көрүлмәсиндә • гәдәр бөјүк бир «еһтијаткарлыг» көстәрилир вә долашыглыг әмәлә кәтирилир ки, куја бурада ачлардан дејил, үсјанчылардан вә ја каторга сүркүнләриндән

бəhс олунур. Əслинə бахылса, иш тəшкил етмək ən садə бир шejдир: земство мүəссисələри вə башга мүəссисəлəр вəсаит алыр вə фəhлə тутуб шосе jолу чəкдирирлəр, мешələри тəмизлəдирлəр вə с. Бу кими ишлəр адəтən бу гajда илə дə көрүлүр. Инди исə хүсуси бир гajда гojулур: земство рəиси нə кими ишлəр көрүлəчəjини көстərир, губернатор өз рə'jини jазыр вə онун бу jазылы рə'jн СПБ-jə дахили ишлəр назири мүавининин сədрлиjи алтында мүхтəлиф назирликлəрин нүмajəндəлəриндən ибарəт хүсуси «əрзаг мəсələси мүшавирəсинə» көндəрилир. Бундан башга, ишлəрə үмуми рəhбəрлик назирə тапшырылмышдыр ки, бу да хүсуси мүвəккиллəр тə'jин едə биләр. Петербург мүшавирəси hətta фəhлələрə вериləчəк haггын сон həддини дə мүəjjən едəчəкдир, jə'ни көз гojмалыдыр ки, кəндлиjə həддиндən артыг haгг вермəклə ону «позғунлашдырмасынлар»! Ajдындыр ки, Сипjакинин 17 август тə'мимнамəси ачлара мүавинət верилмəсини *чəтинлəшдирдиjи* кими, бурада 15 сентjабр мүвəггəти гajдаларынын гojулмасындан да мəгсəд, кениш даирəдə ичтимаи ишлəр апарылмасыны *чəтинлəшдирмəкдир.*

Лакин кəндлилярин муздла ишə көтүрүлмəси гajдасы haггындакы хүсуси гəрарлар daha чох əhəмиjjəтли вə daha чох зəрəрлидир.

Əкəр көрүлəн ишлəр «онларын jашадыглары рajонлардан кəнардадырса» (тəбиидир ки, əксəр hалда белə дə олачагдыр), онда *земство рəисинин нəзарəти алтында* фəhлəлəрдən хүсуси артелляр дүзəлдилир вə земство рəиси низам-интизама көз jетирмək үчүн староста да тəсдиг едир. Ач кəндлилярин ихтиjары jохдур ки, фəhлəлярин адəтən етдикləри кими, старостаны өзləри сечсинляр. Онлары əлигамчылы «земство рəисинин» сəрəнчамына верирляр! Артел үзвляринин хүсуси сиjаhысыны тутурлар вə бу сиjаhы онлар үчүн, гапун тəрəфиндən мүəjjən олунмуш *паспорту əвəз едир...* Демəли, ajры-ajры паспортлар əвəзиндə артел сиjаhылары олачагдыр. Паспортларын артел сиjаhысы илə əвəз олунмасы нə үчүндүр? Онун үчүндүр ки, кəндлини *сыхышдырсынлар,* чүнки онун ajрыча паспорту

олса, өз истәдији јени бир јердә ишә кирә биләр вә наразы олдугда асанлыгла ишдән чыхыб кедә биләр.

Сонра. «Фәһлә дәстәләрини көндәриркән јолда лазыми низам-интизама нәзарәт етмәк вә фәһлә дәстәләрини иш мүдирләринә тәһвил вермәк вәзифәси, дахили ишләр назирлији тәрәфиндән көндәрилән хүсуси мә'мурлара тапшырылыр». Сәрбәст фәһлә јол хәрчи олараг аванс верилир, тәһкимлиләри исә сијаһы үзрә *«дәстәләрлә»* «кәтириб» хүсуси мә'мурлара «тәһвил верирләр». Кәндлиләр «ичтимаи» ишләрә вә дөвләтин көрдүрдүју ишләрә јени тәһкимчилик һүгугу кими бахмагда һаглы дејилдирләрми?

Доғрудан да, 15 сентјабр гануну ачы кәндлиләри онларын бир јердән башга јерә кетмәк азадлығыны әлләриндән алмаг чәһәтдән тәһкимли кәндлиләрә јахынлашдырмагла галмыр. Ганун мә'мурлара ихтијар верир ки, фәһлә «аиләләринин галдыглары јерләрин губернија рәиси» лазым билдикдә, фәһләләрин *әмәк һаггының бир һиссәсини тутуб* онларын аиләләринә көндәрсинләр. Фәһләләрин газандыглары пулу онларын өз разылығы олмадан хәрчиләјәчәкләр! Кәндли ахмагдыр: о өз аиләсинин гајғысына гала билмәз. Рәисләр буну даһа јахшы едә биләрләр: доғрудан да, рәисләрин әскәри гәсәбәләрдә[120] кәндли аиләләринин гајғысына нечә галдыгларыны ким ешитмәмишдир?

Ачмаг бир бәла вар: кәндлиләр инди, јәгин әскәри гәсәбәләр заманы олдуғу гәдәр итаәткар дејилдирләр. Бәлкә дә кәндлиләр тәләб етдиләр ки, онлара ади пасспорт версинләр вә газандыглары пулу өзләринин разылығы олмадан тутмасынлар? Бунун гаршысыны алмаг үчүн иши мөһкәм тутмаг лазымдыр, буна көрә дә ганун хүсуси бир маддәдә гәрара алыр ки, «иш көрдүрүлән јерләрдә фәһләләрин лазыми низам-интизамы көзләмәләринә нәзарәт етмәк иши, дахили ишләр назирinin сәрәнчамы илә јерли земство рәисләринә, әлаһиддә жандарм корпусу забитләринә, полис мә'мурларына вә ја бу мәгсәд үчүн тә'јин олунан хүсуси шәхсләрә тапшырылыр». Көрүнүр ки, һөкумәт ач кәндлиләрә *габагчадан* «гијамчы» кими бахараг, бүтүн Русија полисинин бүтүн рус фәһләләри үзәриндәки

үмуми нәзарәтиндән башга бир дә хүсуси, чох чидди бир нәзарәт гојур. Кәндли чәсарәт едиб ачылығыны «шиширтдијинә көрә» вә (Сипјакинин өз тә'миминамәсиндә дедији кими) «һөкумәтә гаршы әсассыз тәләбкарлыг көстәрдијинә» көрә онунла *габагчадан* сәрт рәфтар етмәк гәрарына кәлмишләр.

Фәһләләр тәрәфиндән һәр һансы бир наразылыг көстәрилдији һалда мәһкәмәјә вахт сәрф етмәмәк үчүн мүвәггәти гајдаларда мә'мурлара ихтијар верилир ки, фәһлә асајиши позса, вичданла ишләмәсә, сәрәнчамлары јеринә јетирмәсә, *хүсуси мәһкәмә гурмадан* ону *үч* күнә *гәдәр* һәбс етсинләр!! Сәрбәст фәһләни барышыг мәһкәмәсннә чәлб етмәк лазымдыр вә бурада о өзүнү мүдафиә едә биләр, чыхарылан һөкмдән шикајәт едә биләр, — ач кәндлини исә һеч мүһакимә етмәдән дама салмаг олар! Сәрбәст фәһлә ишләмәк истәмәсә, онун анчаг һагг-һесабыны вериб ишдән чыхармаг олар, — ач кәндли һаггында исә јени гануда көстәрилир ки, «ишдән ииадла бојун гачырдыгда» огрулар вә гулдурларла бирликдә *јатабла вәтәнинә көндәрмәк* лазымдыр!

Јени мүвәггәти гајдалар — һәгигәтдә ачлар үчүн каторга гајдасыдыр, рәисләрә башағрысы вериб јардым истәјәнләри һүгугдан мәһрум едиб зорла ишә көндәрмәк гајдасыдыр. Һөкумәт әрзаг ишләринин идарә олунмасыны земствонун әлиндән алмышдыр, полисин ичазәси олмадан хүсуси шәхсләрин ашхана ачмасыны гадаған етмишдир, елтијачын һәгиги дәрәчәсини беш гат азалтмаға сәрәнчам вермишдир, лакин бүтүн бунларла кифајәтләнмәјәрәк, бир дә кәндлиләрин там һүгуглу олмадыгларыны е'лан едир вә онлара мүһакимәсиз диван тутулмасыны әмр едир. Һәмишә давам едән даими ачлыг вә ағыр иш каторгасына инди дөвләтә ишләмәк каторгасы тәһлүкәси әлавә едилмиш олур.

Һөкумәтин кәндлиләр һаггында көрдүјү тәдбирләр белә дир. Фәһләләрә кәлдикдә исә, бунлара нә кими диван тутулдуғуну, Обухов заводундакы мај һәјәчанлары ишн һаггында гәзетимизин бундан габагкы нөмрәсиндә дәрч олунан «Иттиһамнамә» ән ајдын бир

сурәтдә көстәрир. «Искра» бу һадисәнин өзү барәсиндә һәлә ијун вә ијул нөмрәләриндә јазмышды. Бизим легал мәтбуат мүһакимә һаггында бир шеј јазмады, јәгин она көрә јазмады ки, бу мөвзуларда јазмаг үстүндә һәтта хошнијјәтли «Новоје Времја»нын да «башы бәла чәкмишди». Гәзетләрдә анчаг бир нечә кәлмә јаздылар ки, сентјабрын ахырларында мүһакимә олмушдур, сонра чәнуб гәзетләриндән биринда тәсадүфән һөкм хәбәр верилди: мүһакимәдә ики нәфәрә *каторга ишы* верилмиш, сәккиз нәфәр бәраәт газанмыш, галанларына да 2 илдән $3^1/_2$ иләдәк һәбсхана вә ислаһ евиндә һәбсдә сахланмаг чәзасы верилмишдир.

Белә ликлә «Јени вурушма» мәгаләсиндә («Искра» № 5)* биз рус һөкумәтинин интигам кининә һәлә лазымынча гијмәт вермәмишик. Биз белә зәнн едирдик ки, һөкумәт мәһкәмәјә мүрачиәт етмәкдән горхараг, сон мүбаризә васитәси олмаг е'тибары илә һәрби гүввәјә әл атмышдыр. Мә'лум олур ки, бунларын һәр икисини едә билмишләр: күтләни әзишдирдикдән вә фәһлә ләрдән үчүнү өлдүрдүкдән сонра нечә мин адамдан 37 нәфәрини тутмуш вә дәһшәтли чәзалара мәһкум етмишләр.

Бу адамларын нечә тутулмасы вә нечә мүһакимә едилмәси һаггында бнз иттиһамнамәдән мүәјјән дәрәчәдә тәсәввүр әлдә едә билирик. Ан. Ив. Јермаков, Јефр. Степ. Дахин вә Ан. Ив. Гаврилов тәһрикчиләрин башчысы һесаб олунмушдур. Иттиһамнамәдә көстәрилир ки, Јермаков өз мәнзилиндә интибаһнамәләр сахлајырмыш (буну дөвләт шәраб дүканында дүкандар шакирди Михајлова демишдир, лакин ону шаһид сифәти илә *мәһкәмәјә чағырмамышлар*), сијаси азадлыг уғрунда мүбаризәдән данышырмыш вә апрелин 22-дә гырмызы бајраг көтүрүб Невскијә чыхыбмыш. Сонра көстәрилир ки, Гавриловда да, апрелин 22-дә нүмајишә чағыран интибаһнамәләр вармыш вә Гаврилов бу интибаһнамәләри јајырмыш. Мүттәһим Јаковлева һаггында да дејилир ки, о да куја кизли јығынчагларда иштирак етмишдир. Белә ликлә, шүб-

* Бах: бу чилд, сәһ. 15—21. *Ред.*

һәсиздир ки, прокурор мәһз, кизли полисин сијаси хадим һесаб етдији адамлары һадисәнин баисләри кими гәләмә вермәјә чалышмышдыр. Ишин сијаси характери һабелә ондан да көрүнүр ки, чамаат гышгырыб: «бизә азадлыг лазымдыр!» — дејирмиш; ишин сијаси характери һабелә бир мај илә әлагәдар олмасындан да көрүнүр. Јери кәлмишкән дејәк ки, бүтүн јанғынын алышмасына сәбәб мајын биринде «прогул» едән 26 нәфәрин ишдән чыхарылмасы олмушдур, лакин прокурор, мә'лум олдуғу кими, һәмин адамларын бу чүр ишдән чыхарылмасынын *ганунсуз* олмасындан бир кәлмә дә данышмамышдыр!

Мәсәлә ајдындыр. Мәһкәмәјә мәһз, сијаси дүшмән һесаб етдикләри адамлары чәлб етмишләр. Кизли полис сњаһы вермишдир. Полис мә'мурлары исә, сөз јох, «тәсдиг етмишләр» ки, бу адамлар чамаат арасында олуб даш атыр вә беләликлә нәзәрә чарпырмышлар.

Бу мүһакимә васитәси илә икинчи дәфә (вурушмадан сонра икинчи дәфә) алынан сијаси интигамы өртбасдыр етдиләр. Һәм дә әчлафлыгла өрт-басдыр етдиләр: тәгсири ағырлашдырмаг үчүн ишә сијаси рәнк вердиләр, лакин бүтүн һадисәнин баш вердији сијаси шәраитин ашкара чыхарылмасына имкан вермәдиләр. Бу адамлары Чәза мәчәлләсинин 263-чү маддәси әсасында бир чани кими, јә'ни «һөкумәт тәрәфиндән тә'јин олунмуш һөкумәт нүмајәндәләринә гаршы ачыг үсјан», һәм дә силаһлы адамлар (?) тәрәфиндән галдырылмыш бир үсјан үстүндә мүһакимә етмишләр. Иттиһам *үјдурулмушду:* полис мәһкәмә һакимләринә әмр етмишди ки, ишин анчаг бир тәрәфини арашдырсынлар.

Гејд едәк ки, Чәза мәчәлләсинин 263—265-чи маддәләринә әсасән, *һәр чүр* нүмајиш үстүндә адамы каторгаја көндәрмәк олар: «үсјан едәнләр» силаһлы олмасалар да, һәтта ачыгчча зоракылыг һәрәкәтләри етмәсәләр дә, «һөкумәт сәрәнчамлары вә тәдбирләринин ичрасына мане олмаг ниҗјәти илә ачыг үсјан» үстүндә онлары каторгаја мәһкум етмәк олар! Рус гануларында каторга чәзасы вермәјә мүзајигә јохдур!

Биз дә инди чалышмалыјыг ки, бу кими мүһакимәләрин һәр бири мүттәһимләрин өзләри тәрәфиндән сијаси мүһакимәјә *чевирилсин,* чалышмалыјыг ки, һөкумәт өз сијаси интигамыны даһа чинајәт ојуну илә өрт-басдыр едә билмәсин!

Мүһакимә ичраатынын өзүндә дә, мәсәлән, 1885-чи илә нисбәтән нә гәдәр бөјүк «тәрәгги» вардыр! О заман Морозов тохучуларыны андлы ичласчылар мүһакимә едирдиләр, мүһакимә һаггында гәзетләрдә әтрафлы мә'лумат верилирди, мәһкәмәјә шаһид сифәти илә чағырылан фәһләләр фабрикчинин бүтүн биабырчылыгларыны ифша етмишдиләр. Инди исә мә'мурлар вә сечкисиз силк нүмајәндәләриндән ибарәт мәһкәмә ишә бахыр, мүһакимә гапалы апарылыр, мәтбуатда мүһакимә барәсиндә һеч бир шеј јазылмыр, чағырылан шаһидләр: завод мүдириҗҗәти, завод кешикчиләри, халгы әзишдирән полис мә'мурлары, фәһләләрә атәш ачан әскәрләр гондарма шаһидләрдир. Нә гәдәр ијрәнч бир ојунбазлыг!

1885-чи илдә вә 1901-чи илдә фәһләләрә диван тутулмасындакы бу «тәрәггини» 1891-чи илдә вә 1901-чи илдә ачылара гаршы мүбаризәдәки «тәрәгги» илә мүгајисә един, онда мүәјјән тәсәввүр һасил едә биләрсиниз ки, халг вә чәмиҗҗәт ичәрисиндәки һиддәт нә гәдәр бөјүк сүр'әтлә дәриндәшир вә кенишләнир, һөкумәт нечә бир кишлә чахнашмаја дүшүб һәм хүсуси шәхсләрдән ибарәт хејриҗҗәчиләрин, һәм дә кәндиләрин «әл-ајағыны јығышдырмаға» вә фәһләләри каторга чәзасы илә горхутмаға башлајыр. Јох, каторга илә фәһләләри горхутмаг олмаз, зира онларын башчылары чар зүлмкарларына гаршы ачыг күчә вурушмаларында өлмәкдән горхмамышлар. Өлдүрүлән вә һәбсханаларда әзаб чәкән гәһрәман јолдашларымызын хатирәси, јени мүбаризләрин күчүнү он гат артырачаг, минләрлә јени мүбаризләр онларын јардымына кәләчәк вә 18 јашлы Марфа Јаковлева кими ачыг деҗәчәкләр: «биз гардашларымызын далында дурмушуг!» Һөкумәт нүмајишчиләрә полис вә һәрби гүввә васитәси илә диван тутмагдан башга онлары бир дә үсјан үстүндә мүһакимә етмәк ниҗҗәтиндәдир; — буна чаваб

оларағ биз бүтүн ингилаби гүввәләри сых бирләшдирәчіәк, чар өзбашыналығы зүлмү алтында инләјәнләрин һамысыны өз тәрәфимизә чәлб едәчәјик вә мүнтәзәм сурәтдә үмумхалг үсјаны һазырлајачағыг!

«Искра» № 10, нојабр 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур

ДАХИЛИ ИЧМАЛ

1901-чи илин октјабрында
јазылмышдыр

Илк дәфә 1901-чи илин декабрында
«Зарја» журналынын 2—3-чү №-синдә
чап едилмишдир.
Имза: Т. Х.

Журналын мәтниндән
чап олунур

1. АЧЫЛЫГ[121]

Јенә дә ачылыг! Ахырынчы он ил әрзиндә рус кәндлиләри чох бөјүк сүр'әтлә јалныз вар-јохдан чыхмаг дејил, ачыгча гырылыб кетмәкдәдирләр вә јәгин ки, һеч бир мүһарибә, нә гәдәр узун сүрсә вә нә гәдәр шиддәтли олса да, бу гәдәр адамын гырылмасына сәбәб ола билмәзди. Мүасир дөврүн ән гүдрәтли гүввәләри: һәм кетдикчә даһа бөјүк сүр'әтлә инкишаф едән, дәнизашыры рәгабәт јаратмыш вә кәнд тәсәрруфаты саһибләринин јашајыш уғрунда амансыз мүбаризәдә давам кәтирмәк игтидарына малик кичик бир азлығыны ән мүкәммәл истеһсал үсуллары вә аләтләри илә тәчһиз етмиш олан дүнја капитализми, һәм дә өз мүстәмләкә мүлкләриндә, Узаг Шәргдә вә Орта Асијада мачәрачылыг сијасәти јеридән вә күлли мигдарда пула баша кәлән бу сијасәтин бүтүн дөзүлмәз ағырлығыны фәһлә күтләләринин үзәринә јыхан вә ејни заманда һәмин күтләләрин артан наразылыг вә һиддәтинә гаршы халг пулу һесабына јени-јени полис «диваны» вә «чиловламасы» батарејалары гуран һөрби дөвләт кәндлијә гаршы бирләшмишләр.

Ачылыг биздә ади бир һал оландан е'тибарән тәбии олараг көзләмәк лазым иди ки, һөкумәт, әрзаг ишиндәки өз ади сијасәтини рәсмиләшдириб мөһкәмләтмәјә чалышачагдыр. Әкәр 1891—1892-чи илләрдә һөкумәт гәфләтән јахаланмышдыса вә әввәлчә кифајәт гәдәр өзүнү итирмишдисә, инди онун зәнкин тәчрүбәси вардыр вә нә етмәк (һабелә нечә етмәк) лазым кәлдијини мөһкәм билир. «Искра» ијулда (№ 6) јазмышды: «Һа-

зырда өлкәнин үзәрини халг фәлакәтиндән ибарәт бир гара булуд алмагдадыр, һөкумәт исә јенә дә, ач әһалинин бир парча чөрәјини әлиндән алан вә ачлара, рәисләрин нәзәрдә тутмадығы һәр чүр гајғынын «көстәрилмәси» үстүндә чәза верән гәддар бир гүввә кими өз рәзил ролуну өјнамаға һазырлашыр».

Һөкумәт чох сүр'әтлә вә гәтиҗҗәтлә һазырлашырды. Бу һазырлығын нә руһда апарылдығыны Јелисаветград әһвалаты кифајәт гәдәр ашкара чыхартды. Херсон губернијасының рәиси кнјаз Оболенски, чәсарәт едиб Јелисаветград ачлығындан јазанлара вә данышанлара гаршы, чәмиҗҗәти ачлара јардыма чағыран, хүсуси дәрнәкләр тәшкил едән вә хүсуси шәхсләри бу јардымын тәшкилинә дә'вәт едәнләрә гаршы дәрһал мүһарибә е'лан етди. Земство һөкимләри гәзетләрдә јазырдылар ки, гәзада ачлыгдыр, халг хәстәләниб гырылыр; јазырдылар ки, халгын једији «чөрәк» әсла чөрәк адландырыла билмәјәчәк бир шејдир. Губернатор земство һәкимләри илә мүбаһисәјә башлајыр, рәсми тәкзибләр чап етдирир. Ким мәтбуатымызын үмуми шәраитинә аз-чох бәләддирсә, ким сон заманлар чох мө'тәдил мәтбуат органларының вә бундан хејли артыг мө'тәдил олан әдибләрин нечә тә'гиб едилдијини зәһмәт чәкиб хатырласа, баша дүшәр ки, губернија рәиси илә земство һәкимләри, һәтта дөвләт гуллуғунда олмајан бу һәкимләр арасында «мүбаһисә» нә демәк иди! Бу, јалныз ағызлара гыфыл вурмаг иди, бу, ачыгча һәјасызлыгла билдирмәк иди ки, һөкумәт ачлыг һаггында һәгигәтин јазылмасына дөзмәјәчәкдир. Һәм дә билдирмәк нәдир! Башгасыны билмирик, һәр һалда рус һөкумәтини чәтин төһмәтләндирмәк олар ки, «күч ишләтмәк» мүмкүн икән о јалныз билдирмәклә кифајәтләнир. Кнјаз Оболенски дә дәрһал күч ишләтди, өзү шәхсән мүһарибә — ачлара гаршы вә һеч бир идарәдә ишләмәјиб ачлара *һәгиги* јардым көстәрмәк истәјәнләрә гаршы мүһарибә — мејданына кәлди вә ачлара јардым етмәк үчүн кәлән бир нечә хүсуси шәхсин (о чүмләдән ханым Успенскајанын) *ашхана ачмасыны гадаған етди.* Јули Сезар кими кнјаз Оболенски дә кәлди, көрдү, мәғлуб етди, — вә дәрһал телеграмлар

көндәрилиб Русијанын бүтүн охучулары бу гәләбәдән хәбәрдар едилди. Тәәччүблү орасыдыр ки, бу гәләбәјә, азачыг абыр әламәти, чүз'и вәтәндашлыг гејрәти галмыш бүтүн руслара гаршы бу кими бир һәјасызлыгла мејдан охунмасына, белә демәк оларса, ән чох аидијјәти оланлар ичәрисиндә һеч бир е'тираз чababы верилмәди. Ачлығын бу чүр өрт-басдыр едилмәсинин вә ачлара јардым көстәрилмәсинә гаршы мүбаризәнин бүтүн әсил сәбәбини Херсон губернијасында бир чохлары, шүбһәсиз, билирдиләр вә билирләр, лакин һеч кәс нә бу ибрәтли ишин шәрһини, нә дә һәтта ашхана ачмағын гадаған едилмәси кими мүдһиш бир тәдбирә гаршы протест етмәк үчүн ади чағырышы да дәрч етмәди. Һөкумәт өз тәһдидини, јә'ни бир мајда «прогул» едәнләри ишдән чыхартмаг тәһдидини јеринә јетирдикдә фәһләләр тә'тил едирләр; зијалы ичтимаијјәти исә, өз нүмајәндәләринин ачлара јардым көстәрмәси... гадаған едилдикдә сусур.

Ачлара јардым көстәрмәјә чәсарәт етмиш «гарышыглыг төрәдәнләрлә» һәмин биринчи тоггушманын мүвәффәгијјәтиндән сонра ширникләнмиш олан һөкумәт, дәрһал бүтүн хәтт боју һүчума кечди. Кнјаз Оболенскинин гочаглыгы вә шүчаәти рәһбәр бир принсип дәрәчәсинә галдырылыр, бундан сонра әрзаг нши илә әлагәдар оланларын һамысына гаршы бүтүн инзибатчыларын мүнасибәтини тәнзим едән бир гануна чеврилир («әлагәдар олан» сөзү әслиндә чинајәт аләминә, бизим чәза мәчәлләсинә аид бир терминдир, лакин биз артыг көрдүк вә ашағыда јенә көрәчәјик ки, һазырда ачлара ичазәсиз јардым олунмасы тамамилә чинајәт апаратына дахил едилир). Доғрудан да, дәрһал белә бир ганун верилди — лакин бу дәфә «1901-чи ил гытлығындан зәрәр дәјмиш губернијаларын рәисләри үчүн дахили ишләр назиринин тә'мимнамәси» (17 август 1901-чи ил, № 20) кими садә бир шәкилдә верилди.

Зәнн етмәк лазымдыр ки, бу тә'мимнамә узун мүддәт бир абидә олуб көстәрәчәкдир ки, ачлыг һаггында һәр чүр «сәс-күјү» боғмаг вә јардымы ән чүз'и бир мигдара ендирмәк үчүн мөһкәм нијјәтлә јанашы ола-

раг, дəһшətли халг фəлакəти гаршысында, ачларла онлара јардым едən «зијалыларын» јахынлашмасы гаршысында полисин дујдуғу вəһимə нечə дə Һеркулес дирəкləринə гədəр апарыб чатдырыр[122]. Анчаг орасына тəəссүф етмək олар ки, бу тə'мимнамənин һəддən артыг бөјүклүјү вə гəлиз дəфтəрхана дилиндə јазылмасы кениш чамаатын онунла таныш олмасына, еһтимал ки, мане олачагдыр.

Мə'лумдур ки, 1900-чү ил 12 ијун гануну әрзаг ишини земствонун әлиндən алыб земство рəисləринин вə гəза гурултајларынын ихтијарына верди. Күман едилə биләрди ки, даһа бундан е'тибарлы нə ола биләр: сечкили үнсүр кəнар едилмишдир, инди рəисlərдəн аз-чох асылы олмајан адамлар даһа ишə гарышмајачаг вə демəли, сəс-күј дə салмајачаглар. Лакин кнјаз Оболенскинин һүчумундан сонра бүтүн бунлар кифајət етмəди: бүтүн иши назирлијə вə онун көстəришləрини билаваситə јеринə јетирən мə'мурлара мəһкəм табе етмək лазымдыр, мəсələнин һəр чүр ширдирилмəси имканыны гəти арадан галдырмаг лазымдыр. Буна көрə дə һансы гəзаларын «мəһсул чəһətдəн пис вəзијјətдə олмасы» мəсələсини бундан сонра јалныз назирлик өзү *һəлл едəчəкдир** вə, көрүнүр, ачлара гаршы һəрби əмəлијјатын баш штабы бу назирликдə јерləшəчəкдир. Бу штаб да ч. губернаторларын васитəси илə, «гəза мəркəзи әрзаг идарəсини» өз әлиндə топламыш олан шəхсləрин (башлыча олараг гəза задəкан башчыларынын) фəалијјətинə истигамət верəчəкдир. Ачлара гаршы һəрби əмəлијјатын тəшəббүсчүсү кнјаз Оболенски диван тутмаг, чиловламаг вə

* Бу мəсələни назирлијин нечə һəлл етдијини Перм губернијасынын тимсалындан көрмək олар. Сон гəзетləрин вердији хəбəрə көрə, һəмин губернија һəлə јенə дə «мəһсул чəһətдəн јахшы вəзијјətдə» һесаб олунмагдадыр, һалбуки бу губернијада гытлыг (октјабрын 10-да кечирилən тə'чили губернија земство јығынчағынын вердији мə'лумата көрə) 1898-чи ил гытлығындан *даһа күчлүдүр*. Бу губернијада јығылан тахыл мəһсулу орта јығымын анчаг 58 фаизини, Шадринск вə Ирбит гəзаларында исə анчаг 36 вə 34 фаизини тəшкил едир. 1898-чи илдə һөкумət тəрəфиндən (јерли вəсаитдən башга) 1½ милјон пуд тахыл вə ¼ милјон манатдан артыг пул верилмишди. Инди исə земствонун вəсаити јохдур, земствонун һүгугу мəһдуд едилмишдир, гытлыг 1898-чи илдəкиндən даһа күчлүдүр, тахылын гијмəти *һəлə ијулун 1-дən* галхмаға башламышдыр, кəндлиләр артыг өз *мал-гарасыны сатмагдадыр*, — һөкумət исə јенə дə бу губернијаны инадла «јахшы вəзијјətдə» һесаб едир!!

сусдурмаг үчүн өзү јерләрә кетмәли олурду. Инди бу иш «сањмана салынмышдыр» вә «сәрәнчам етмәк» үчүн «гәза мәркәзи идарәси» илә Петербург мәркәзи идарәсинин бир-биринә јалныз телеграм вермәси кифајәт едәчәкдир (дәфтәрхана хәрчләринә исә, шүкүр ки, һәр гәза үчүн минчә манат пул ајрылмышдыр). Туркенсвин мәдәни мүлкәдары нәинки өзү төвләјә кетмәзди, һәтта фрак вә ағ әлчәк кејмиш лакеја јавашча бу сөзләри демәклә кифајәтләнәрди: «Фјодор барәсиндә... сәрәнчам вер»[123]! Инди биздә дә, ачлыг чәкән әһалинин һәдсиз иштаһасыны азалтмаг һаггында «сәскүјсүз», сакит бир алчаһаблыгла «сәрәнчам верәчәкләр».

Ч-б Сипјакин исә ач кәндлинин һәдсиз иштаһасы олдуғуну јәгин етмишдир, — буну биз ондан көрүрүк ки, тә'мимнамә јалныз «шиширтмә һалларындан» тә'кидлә чәкиндирмәк дејил, шиширтмә һаллары имканының өзүнү арадан галдырмаг үчүн ачыгча јени-јени гајдалар јарадыр. Еһтијачы оланларын сијаһысыны тутмаға тәләсмәјин: бу, әһали ичәрисиндә «ифрат үмидләр» доғурур, — дејә назир ачыгча билдирир вә көстәриш верир ки, сијаһылар анчаг билаваситә тахыл пајланмаға башлананда тутулсун. Сонра, тә'мимнамә гәзанын мәһсул барәсиндә вәзијјәтини нә заман пис һесаб етмәк *лазым кәлмәсиндән* бәһс етмәји артыг билир, лакин гәзалары һансы һалларда (мәсәлән, волостларын үчдә бириндән азына зәрәр дәјмиш олдуғу, ади кәсбкарлыглар олдуғу вә и. а. һалларда) мәһсул чәһәтдән пис вәзијјәтдә һесаб *етмәмәк* лазым кәлдијини дүрүст мүәјјән едир. Нәһајәт, ачлара мүавинәт нормалары һаггында назирин гојдуғу гајдалар ән ајдын бир сурәтдә көстәрир ки, һөкумәт *нә олурса олсун* бу вәсаити сон дәрәчә азалтмаг вә әһалинин гырылыб мәһв олмамасының гаршысыны әсла ала билмәјәчәк бир сәдәгә илә јахасыны гуртармаг истәјир. Доғрудан да: аилә башына 48 пуд тахыл көтүрүлүр (һәмин кәнддә орта мәһсул јығымы һәчминә көрә һесаб олунур); һәр кәсин тахылы бундан аз олмаса, демәли, еһтијачы јохдур. Бу рәгәмин нә васитә илә әлдә едилдији мә'лум дејилдир. Анчаг орасы мә'лумдур ки,

гытлыг *олмајан* илдә һәтта ән јохсул кәндлиләр бундан ики гат артыг тахыл истеһлак едирләр (кәндли бүдчәләрини тәдгиг едән земство статистикасына бах). Демәли, јарыач јашамаг, ч. назирин көстәришинә әсасән, ади бир һал һесаб олунур. Лакин һәтта бу норманын өзү дә, әввәлән, әһалинин јарысына гәдәрини тәшкил едән фәһлә үнсүрүн јардым ала билмәмәси үчүн ики гат азалдылыр, икинчиси исә, «кечән илдән еһтијаты олан вә ја башга (мәһз белә чә дә јазылмышдыр: «вә ја башга»!!) мадди вары олан таваналы тәсәррүфат саһибләринин тәгриби сајына көрә» үстәлик олараг *даһа* $^1/_3$—$^1/_5$—$^1/_{10}$ азалдылыр. Буна әсасән билмәк олар ки, әһали үчүн һәгигәтән чатышмајан вә һөкумәтин әһалијә борчлу вермәк истәдији тахылын мигдары нә гәдәр чүз'и бир кәсирлә ифадә олунмалыдыр! Һәм дә сапки өз һәјасызлығындан һәзз алан ч. Сипјакин мүавинәти азалтмағын бу ағласығмаз системини шәрһ едәндән сонра дејир ки, бу чүр тәгриби бир һесаблама «чох надир һалларда аз-чох әһәмиҗҗәтли дәрәчәдә шишширдилмиш олур». Бунун чәтин ки изаһата еһтијачы олсун.

Рус һөкумәтинин рәсми бәјанатларында, гуру көстәришләр верилмәкдән башга һәмин көстәришләри изаһ етмәк үчүн һеч олмазса аз-чох тәшәббүс едилдији һалларда демәк олар һәмишә ики әсас сәбәб вә ја сәбәбләрин ики әсас типи көстәрилир, — бу бир нөв гапундур, һәтта бизим гапыларын чохундан даһа сабит бир гапундур. Бир тәрәфдән, сиз һөкмән, рәисләрин һимајәчилијини, заманын тәләбләри вә ичтимаиҗҗәтин арзулары илә онларын һесаблашмаг истәдикләрини дәбдәбәли бир шәкилдә билдирән бир нечә үмуми ибарә көрәрсиниз. Мәсәлән, «кәнд әһалиси ичәрисиндә әрзаг еһтијачының арадан галдырылмасы кими мүһүм бир ишдән», «јерли әһалинин рифаһы үчүн мә'нәви мәс'улиҗҗәтдән» вә с. дапышылыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу үмуми сөзләрин әслиндә һеч бир әһәмиҗҗәти јохдур вә һеч кәсин үзәринә һеч бир әмәли вәзифә гојмур; лакин бу сөзләр, сојуб вар-јохдан чыхардығы кәндлиләри данлајан өлмәз Иудушка Головљовун өлмәз нитгләринин тамамилә ејнидир. Јери

кәлмишкән дејәк ки, сензур тәләбләринә табе олан либерал мәтбуат һәмишә (гисмән садәлөвһлүклә, гисмән дә «вәзифә олараг») һөкумәтин нөгтеји-нәзәри илә өз нөгтеји-нәзәри арасыда принсипиал һәмрә'јлик олдуғуну көстәрмәк үчүн һәмин үмуми сөзләрдән истифадә едир.

Лакин сиз һөкумәт бујругларынын бу гәдәр үмуми вә бу гәдәр ачыгча мә'насыз олмајаи дикәр сәбәбләринә диггәтлә јанашсаныз, һәмишә конкрет изаһат тапарсыныз ки, бу изаһат мәтбуатымызын ән иртичачы органларынын (мәсәлән, «Московскије Ведомости»нин) һәмишәки дәлилләрини *тамамилә тәкрар едир.* Һөкумәтин «Моск. Ведомости» илә бу һәмрә'јлијинн һәр бир ајрыча һалда изләмәк вә көстәрмәк, зәнниимизчә, фајдасыз (вә һәтта легал хадимләр үчүн һеч дә мүмкүн олмајан) бир иш олмазды. Мәсәлән, арашдырдығымыз тә'мимнамәдә биз ән «вәһши мүлкәдарларын» ирәли сүрдүкләри ән чиркин иттһамларын тәкрар олундуғуну көрүрүк ки, куја, еһтијачы оланларын сијаһысынын вахтындан әввәл тутулмасы «бә'зи тавапалы тәсәррүфат саһибләринин өз еһтијатыны, артыг тахылыны вә инвентарыны сатмагла өз тәсәррүфатыны јохсул көстәрмәк чәһдинә» сәбәб олур. Назир дејир ки, буну «кечән ајзаг кампанијаларынын тәчрүбәси сүбут етмишдир». Бу нә демәкдир? Бу о демәкдир ки, назир өз сијаси тәчрүбәсини кечән ачлыг илләриндә кәндлиләрин алдатмасы һаггында һај-күј гопармыш олан, инди дә бу барәдә һај-күј гопаран вә ачлыг јаталағы епидемијасы барәсиндәки «һај-күјдән» чох һиддәтләнән ән гәддар тәһкимчиләрин өјүдләриндән әхз едир.

Ч-б Сипјакин позғунлашма һаггында данышмағы да јенә һәмин тәһкимчиләрдән өјрәнмишдир; о јазыр: «ән мүһүмү орасыдыр ки,... јерли идарәләр... бурахылмыш вәсаитә гәнаәт едилмәсинә јардым көстәрсинләр, башлычасы исә (sic!!*) тә'мин олунмуш шәхсләрә әсассыз олараг һөкумәт мүавинәти вермәк кими зәрәрли вә позучу тә'сир көстәрән һалларын гаршысыны

* — белә!! *Ред.*

алсынлар». Вәсаитә гәнаәт едилмәсинә јардым көстәрилмәси һаггындакы бу абырсыз көстәришә үстәлик бир дә белә бир принсипиал сәрәнчам әлавә едилир: «...әрзаг мүавинәтинин бунсуз кечинә билән» (илдә аилә башына 24 пуд тахылла кечинә билән?) «аиләләрә кениш даирәдә пајланмасы, бу кими һалларда дөвләт вәсаитинин гејри-мәһсулдар (!) сәрф едилмәсиидән башга, белә бир системин фәлакәтли нәтичәси олараг кәләчәкдә, дөвләт хејри вә еһтијачы нөгтеји-нәзәриндән ејни дәрәчәдә зәрәрли, јә'ни һәгигәтән еһтијачы оланлары јардымсыз гојмагдан даһа зәрәрли бир нәтичә доғура биләр». Кечмишдә үрәји јумшалан монархлар дејәрмишләр: «бир нәфәр күнаһсыза чәза вермәкдәнсә, он нәфәр күнаһкары бағышламаг јахшыдыр». Инди исә чарын ән јахын көмәкчиси дејир: илдә 24 пуд тахылла да кечинә билән бир аиләјә мүавинәт верилмәси дә «һәгигәтән» еһтијачы олан бир аиләни мүавинәтсиз гојмаг гәдәр зәрәрлидир. Чох тәәссүф кн, «дөвләт хејри вә еһтијачы» һаггында өз ачыглығы чәһәтчә мисли олмајан бу «нөгтеји-нәзәр» чох узун вә чансыхычы бир тә'мимнамә васитәси илә кениш күтләдән кизләдилмишдир! Үмидимиз тәкчә будадыр: бәлкә сосиал-демократ мәтбуаты вә сосиал-демократ шифаһи тәшвигаты халгы бу назир тә'мимнамәсинин мәзмуну илә јахындан таныш етсин.

* * *

Лакин тә'мимнамә хүсуси шәхсләрдән ибарәт хејриҗҗәчиләр үзәринә даһа артыг бир гәтиҗҗәтлә «һүчум едир»: һәр шејдән көрүнүр ки, ачлара гаршы мүһарибә апаран вәзифәли шәхсләр хүсуси јардым дәрнәкләрини, хүсуси ашханалары вә саирәни «дүшмәнин» ән мүһүм мөвгеји һесаб едирләр. Ч-б Сипјакин бу хүсуси хејриҗҗәчилијин нә сәбәбә артыг чохдан бәри дахили ишләр назирлијинә раһатлыг вермәдијини там мәнәтдарлыға лајиг бир ачыглыгла изаһ едир. Тә'мимнамәдә дејилир: «1891-чи вә 1892-чи илләр гытлығындан вә сонракы бүтүн бу кими фәлакәтләр заманындан башлајараг чох заман ашкара чыхырды ки,

бә'зи хејриҹҹәчиләр зәрәр көрмүш јерләрин әһалисинә мадди јардым көстәрмәклә бәрабәр мөвчуд гајдаја гаршы онларын ичәрисиндә наразылыг вә һөкумәтә гаршы тамамилә әсассыз тәләбкарлыг ојатмаға чалышырлар. Бу һалда еһтијачын тамам өдәнилмәмәси, ејни заманда лабүд олараг хәстәликләрин јајылмасы вә тәсәррүфатын позғунлашмасы һөкумәт әлејһинә тәшвигат үчүн чох әлверишли зәмин јарадыр вә сијаси мә'нада е'тибарсыз олан шәхсләр инсана јардым пәрдәси алтында бу зәминдән өз чинајәткар мәгсәдләри үчүн һәвәслә истифадә едирләр. Бир јердә бөјүк гытлыг баш вермәси һаггында илк хәбәр кәлән кими адәтән сијаси кечмиши гүсурлу олан шәхсләр һәр тәрәфдән ахышыб һәмин зәрәр дәјмиш јерә кәлир, хејриҹҹә чәмиҹҹәтләри вә идарәләринин пајтахтлардан кәлән мүвәккилләри илә әлагәјә кирмәјә чалышыр вә бу шәхсләри танымајан мүвәккилләр онлары јерләрдә ишләмәк үчүн әмәкдашлыға көтүрүр, бунунла да асајиш вә идарә ишләри мәнафеји јолунда бөјүк чәтинликләр јаранмыш олур».

Анчаг көрүнүр ки, рус торпағы рус һөкумәтинә дарысгаллыг едир. Бир заман вар идн ки, хүсусн горунулан бир мүһит анчаг мәктәбln кәнчләрдән ибарәт иди: мәктәбли кәнчләр үзәриндә хүсуси олараг чидди нәзарәт гојулмушду, сијаси кечмиши гүсурлу олан шәхсләрин онларла әлагәјә кирмәси һәмин шәхсләр үчүн бөјүк тәгсир һесаб олунурду, һәр чүр дәрнәк вә чәмиҹҹәтләр анчаг мадди јардым мәгсәди илә тәшкил едилмиш олсајдылар да, бунларын һөкумәт әлејһинә ишләмәк мәгсәдләри илә тәшкил едилдијиндән шүбһәләнирдиләр вә саирә. О заманлар — һәм дә лап јахын заманлар—һөкумәтин көзүндә «һөкумәт әлејһинә тәшвигат үчүн чох әлверишли зәмин» һесаб олунан дикәр әһали *тәбәгәси,* хүсусилә дә дикәр әһали синфи јох иди. Лакин 90-чы илләрин јарысындан башлајараг, сиз артыг рәсми һөкумәт хәбәрләриндә әһалинин хүсуси горунулма тәләб едән вә сајча өлчүлмәз дәрәчәдә чох олан бир синфинә, фабрик-завод фәһләләринә ишарә олундуғуна тәсадүф едәрсиниз. Фәһлә һәрәкатынын артмасы јени чошгун үнсүрә нәзарәт етмәк

үчүн бир сыра идарәләр системи јаратмаға мәчбур етди; сијаси чәһәтдән шүбһәли олан шәхсләрин јашамасы үчүн гадаған едилмиш јерләрин сијаһысында пајтахт шәһәрләри вә университет гәсәбәләрн илә јанашы олараг, фабрик мәркәзләринин, гәсәбәләринин, гәзаларынын вә бүтөв фабрик губернијаларынын адлары да көрүнмәјә башлады*. Мә'лум олду ки, Авропа Русијасынын үчдә ики һиссәсини е'тибарсыз шәхсләрдән хүсуси олараг горумаг лазымдыр, галан үчдә бир һиссәси исә «сијаси кечмиши гүсурлу олан шәхсләрлә» о гәдәр долмушдур ки, һәтта ән далдабучаг учгарлар да нараһатлашыр**. Инди ч. дахили ишләр назири кими мәсәләјә бәләд олан бир шәхсин е'тибарлы сөзләри әсасында мә'лум олур ки, елтијачын һеч дә тамамилә өдәнилмәмәси, хәстәликләрин јајылмасы вә тәсәррүфатын позулмасы һаллары олан ән узаг бир *кәнд* дә һөкумәт әлејһинә тәшвигат үчүн «әлверишли зәминдир». Бу кими «һалларын» даими олмадығы рус кәндләри исә чохдурму? Биз рус сосиал-демократларының вәзифәси исә ч. Сипјакинин «әлверишли» зәмин һаггындакы бу ибрәтли көстәришиндән дәрһал истифадә етмәк дејилми? Мәһз инди, бир тәрәфдән, шәһәр пролетариаты вә зијалы кәнчләр илә һөкумәт нөкәрләри арасындакы феврал вә март тоггушмалары һаггында бә'зи һалларда вә бә'зи васитәләрлә кәлән хәбәрләр кәндлиләри марагландырыр, дикәр тәрәфдән дә, мәкәр кәндлинин «тамамилә әсассыз тәләбкарлығы» вә с. һаггындакы һәр бир белә ибарә ән кениш вә ән әтрафлы тәшвигат үчүн ән зәнкин програм вермирми?

Ч-б Сипјакинин фајдалы көстәришиндән биз исти-

---

* Мисал үчүн С.-Петербургдан сүркүн едилән шәхсләр, башлыча олараг әдибләр һаггында «Искра»нын 6-чы №-синдә чап едилмиш кизли тә'мимнамә илә мүгајисә ет; бунларын чоху үмумијјәтлә һеч бир сијаси иш үстүндә, хүсусән дә һеч бир «фәһлә» иши үстүндә һеч бир заман мәс'улијјәтә чәлб олунмамышды. Лакин буна бахмајараг бу адамларын һәинки университет шәһәрләриндә јашамасы, һабелә «фабрик олан јерләрдә», бә'зиләринин исә һәтта *анчаг* фабрик олан јерләрдә јашамасы гадаған едилмишдир.

** Мисал үчүн, «Искра»нын 6 вә 7-чи №-ләриндәки хәбәрләрә бах: бурада көстәрилир ки, ичтимаи һәјәчан вә һөкумәт әлејһинә «һәрәкәтләр» һәтта Пенза, Симферопол, Курск вә бу кими диңч шәһәрләрә дә кедиб чатмышдыр[124].

фадә етмәли, онун садәлөвһлүјүнә исә күлмәлијик. Бу, доғрудан да, чох күлмәли бир садәлөвһлүкдүр дүшүнәсән ки, хүсуси хејрииҹәчилик губернаторун мүшаһидә вә нәзарәтинә табе едилсә, «е'тибарсыз» шәхсләрин кәндлиләрә тә'сир көстәрә билмәси чәтинләшәр. Һәгиги хејрииҹәчиләр һеч бир заман өз гаршыларына сијаси мәгсәдләр гојмамышлар, буна көрә дә гаршысыны алмаг вә чиловламаг мәгсәди илә көрүлән јени тәдбирләрин хәтасы, һөкумәт үчүн ән аз тәһлүкәли олан адамлара һамыдан чох тохунаҹагдыр. Кәндиләрин көзүнү ачыб јени тәдбирләрин әһәмиҹјәтини вә һөкумәтин үмумиҹјәтлә ачлыға мүнасибәтини онлара көстәрмәк истәјән адамлар исә, јәгин ки, Гырмызы хач нүмајәндәләри илә әлагәјә кирмәјә вә ја ч. губернаторларын һүзуруна кетмәјә лүзум көрмәзләр. Мәсәлән, бир һалда ки, фабрик-завод мүһитинин «әлверишлн зәмин» олдуғу ашкара чыхмышдыр,—бу һалда һәмин мүһитлә јахынлашмаг истәјәнләр фабрик ишләриндән хәбәр тутмаг үчүн фабрик мүдирләри илә әлагәјә кирмирдиләр вә фәһләләрлә јығынчаг дүзәлтмәкдән өтрү ичазә алмаг үчүн ч. фабрик мүфәттишләринин һүзуруна кетмирдиләр. Әлбәттә, биз әсла унутмуруг кн, кәндлиләр арасында сијаси тәшвигат апарылмасы олдугча чәтиндир, хүсусән оиа көрә кн, бу иш үчүн шәһәрләрдән ингилаби гүввәләри ајырмаг һәм мүмкүн дејил, һәм дә сәмәрәли дејилдир, лакин биз ону да нәзәрдән гачырмамалыјыг ки, хүсуси хејриҹәчнлик фәалиҹјәтини сыхышдырмагда һөкумәтин көстәрдији гочаглыглар һәмин чәтинлнкләрнн там јарысыны арадан галдырыр вә бизим ишимизи јарыбајары јүнкүлләшдирир.

* * *

Биз, хејриҹјәчилик консертләри, тамашалары вә саирә үзәриндә нәзарәтин күчләндирилмәсинә даир јенә дә һәмнн назирин тә'мимнамәси кими «кичик бир шејин» — арашдырдығымыз тә'мимнамәјә нисбәтән «кичик бир шејин» үзәриндә дајанмајачағыг. (Мүгајисә ет: «Искра» № 9, «Јени әнкәлләр».)

Инди бахаг ки, јени гајдалар үзрә әhалијә тә'јин олунан вә бөлүшдүрүлән hөкумәт јардымы ehtијачын hәгиги hәчминә нисбәтән нә гәдәрдир. Доғрудур, бу барәдә әлдә олан мә'лумат сон дәрәчә аздыр. Мәтбуат инди олдугча чинловланмышдыр, ашхана ачан хүсуси шәхсләрин фәалијјәти «гадаған едилмәклә» бәрабәр онларын сәси дә кәсилмишдир, буна көрә дә јени чидди гәдбирләрдән горхуја дүшән Русија чамаатыны әhвалатдан хәбәрдар етмәк үчүн анчаг, әрзаг кампанијасынын мүвәффәгијјәтлә давам етмәсинә даир рәсми-полис гејдләриндән, hабелә «Московскије Ведомости»дә ејни руhда јазылан кичик мәгаләләрдән, бир дә бә'зән «градоначалник фикир вәhдәтиндән, hабелә градоначалник hөкмранлығындан вә саирәдән»[125] әда илә данышан бир помпадурла[126] авара бир гәзет әмәкдашынын сөhбәти hаггындакы рәвајәтләрдән истифадә етмәк лазым кәлир. Мәсәлән, «Новоје Времја» 9195-чи №-синдә хәбәр верир ки, Саратов (кечмиш Архангелск) губернатору А. П. Енкелгардт јерли гәзетин әмәкдашыны гәбул едиб она демишдир ки, о, јә'ни губернатор, шәхсән јерләрдә задәкан башчыларынын, земство идарәләри нүмајәндәләринин, земство рәисләринин вә Гырмызы хач нүмајәндәләринин мүшавирәсини кечирмиш вә «вәзифәләри бөлүшдүрмүшдүр».

А. П. Енкелгардт демишдир: «Архангелск губернијасында көрдүјүм синга хәстәлији бурада јохдур: орада хәстәнин беш аддымлығына јахынлашмаг мүмкүн дејилдир; орада бу хәстәлик доғрудан да «иринлидир», бурада исә бу хәстәлик ән чох, евдәки јашајыш шәрантинин дөзүлмәзлији үзүндән әмәлә кәлән бөјүк ган азлығынын нәтичәсидир. Бурада синга хәстәлијннин демәк олар јеканә әламәти ондан ибарәтдир ки, хәстәнин додаглары солғун олур, дишләринин этинин рәнки гачыр... Белә бир хәстәнин јемәјинә дүзкүн бахылса, хәстә бир hәфтәдә сағалыр. Буна көрә дә инди hәмин хәстәләрә күчлү јемәк верилир. Гејдә алынмыш ән чох ehtијачы оланларын сајы 400-дән артыг дејилсә дә, үмумијјәтлә күндә 1000 нәфәрә јемәк верилир.

Синга хәстәлијиндән башга бүтүн маhалда анчаг үч нәфәрин јаталаг азарына тутулдуғу гејд олунмушдур.

Үмид етмәк олар кн, һәмин хәстәлик буидан артыг јајылмајачагдыр, чүнки артыг һәр јердә ичтимаи ишләр тәшкил олунмуш вә әһали үчүн кәсбкарлыг тә'мин едилмишдир».

Көрүн вәзијјәт иечә јахшыдыр: бүтүн Хвалынск гәзасында (ч. помпадурун бәһс етдији бу гәзада) чох еһтијачы олан анчаг 400 нәфәр вармыш (галанлары исә, ч. Сипјакинин вә ч. Енкелгардтын фикринчә, јәгин ки, илдә аилә башына 24 пуд тахылла да «кечинә бнләрләр»!) вә әһали артыг тә'мин олунмушдур, хәстәләр дә бир һәфтәнин ичиндә сағалырлар. Бүтүн бунлардан соира «Московскије Ведомости»јә иечә инанмајасан; «Московскије Ведомости» хүсуси бир баш мәгаләдә (№ 258) бизи инандырмаға чалышыр ки, «гытлыгдан зәрәр дәјмиш 12 губернијадан алынан сон хәбәрләрә көрә *бу губернијаларда јардым көстәрән һөкумәт нүмајәндәләри гызғын фәалијјәт көстәрмәкдәдирләр.* Әрзаг чәһәтдән пис вәзијјәтдә олмасыны мүәјјән етмәк үчүн бир чох гәзалар јохлаимышдыр, *гәза* әрзаг *мүдирләри тә'јин олунмагдадыр* вә и. а. Көрүнүр, һөкумәтин вәзифәли шәхсләри вахтында вә кифајәт гәдәр јардым көстәрмәк үчүн лазым кәлән һәр чүр тәдбири көрмәкдәдирләр».

«Гызғын фәалијјәт көстәрмәкдәдир» вә... «гејдә алынмыш ән чох еһтијачы олапларын сајы 400-дән артыг дејилдир»... Хвалынск гәзасында 165 мин кәнд әһалиси вардыр, бу әһалијә исә чәмиси мин нәфәрин јемәји верилир. Бу ил бүтүн чәнуб-шәрг рајонунда (о чүмләдән Саратов губернијасында да) човдар мәһсулу 34% аз олмушдур. Саратов губернијасында бүтүи кәндли торпагларындакы ($1^1/_2$ милјон десјатин) үмуми әкинин 15%-и (губернија земство идарәсинин вердији мә'лумата көрә[127]) тамамилә мәһсул вермәмиш, 75%-и дә пис мәһсул вермишдир, Хвалынск гәзасы исә Камышин гәзасы илә бирликдә Саратов губернијасынын ән чох зәрәр дәјмиш гәзаларындандыр. Демәли, Хвалынск гәзасы кәндлиләринин үмуми тахыл мәһсулунда азы 30 фаиз кәсир олмушдур. Фәрз едәк ки, бу кәсирин јарысы варлы кәндлиләрин пајына дүшүр вә һәмин кәндлиләр мәһсулун кәсир олмасы

нәтичәсиндә һәлә ачылыг дәрәчәсинә чатмамышлар (һәрчәнд бунун белә фәрз едилмәси дә әсла дүзкүн олмаз, чүнки варлы кәндлиләрин һәмишә торпағы јахшы олур, бу торпағы јахшы бечәрирләр, буна көрә дә мәһсул кәлмәјәндә бунлара һәмишә јохсуллардан аз зәрәр дәјир). Һәтта белә фәрз едилсә дә мә'лум олар ки, ачлар 15 фаиз, јә'ни 25 минә гәдәр олмалыдыр. Бизә исә тәсәлли вермәк истәјирләр ки, куја Хвалынск гәзасындакы синга хәстәлији Архангелск губернијасындакы синга хәстәлијинә әсла бәнзәмир, куја чәми үч нәфәр јаталаг хәстәлијинә тутулмушдур (јаланы һеч олмазса бачарыгла дејәјдиләр!), дејирләр ки, мин нәфәрлик јемәк верилир (јәгин ки,... шиширтмәләрә гаршы Сипјакинин мүбаризә системи әсасында һесабланмыш вә өлчүлмүш јемәкләр верилир).

Шиширтмәләрин гаршысыны алмаг үчүн ч. Сипјакинин өз тә'мимнамәсиндә *үч* дәфә һесаба салмаға чалышдығы «кәсбкарлыгларa» кәлдикдә (ч. Сипјакин бир дәфә көстәриш верир ки, адәтән кәсбкарлыгларын инкишаф етдији гәзаларын вәзијјәти пис һесаб олунмасын, икинчи дәфә көстәриш верир ки, 48 пудлуг норма јарыбајары азалдылсын, зира ишчи әһалинин 50 фаизи «кәрәк» өзүнә пул газансын, үчүнчү дәфә исә көстәриш верир ки, бу ахырынчы рәгәм дә, јерли шәраитә көрә $^1/_3$—$^1/_{10}$ азалдылсын), кәсбкарлыглара кәлдикдә исә Саратов губернијасында јалныз әкинчилик кәсбкарлыглары дејил, гејри-әкинчилик кәсбкарлыглары да азалмышдыр. Земство идарәсинин јухарыда гејд етдијимиз мә'рузәсиндә билдирилир: «Тахыл гытлығының нәтичәси кустарлара да тә'сир етмишдир, чүнки һазырладыглары мәһсул аз сатылыр. Бу сәбәбдән дә, кустар пешәләриинин ән чох инкишаф етдији гәзаларда *бөһранлар мүшаһидә олунур*». Ән чох зәрәр дәјмиш Камышин гәзасы да һәмин гәзалар сырасына дахилдир; јери кәлмишкән гејд едәк ки, Камышин гәзасында минләрлә јохсул мәшһур сарпинкачылыг пешәси илә мәшғулдур. Далдабучаг бир кәнд јериндә олан бу пешәдә, һәтта ади илләрдә дә ән биабырчы гајдалар вар иди: мәсәлән, 6—7 јашында ушаглар ишләјир вә һәрәси күндә 7—8 гәпик алырдылар. Тәсәввүр

етмәк олар ки, чох бөјүк гытлыг вә хүсуси кустар бөһраны илиндә бурада нәләр баш верир.

Саратов губернијасында (ајдындыр ки, һабелә мәһсул кәлмәјән башга губернијаларда да) тахыл мәһсулу кәлмәдији кими, јем дә гытдыр. Сон ајларда (јә'ни артыг јајын икинчи јарысында!) мал-гара ичәрисиндә, онун тәләф олмасыны күчләндирән мүхтәлиф хәстәликләрин сон дәрәчә кенишләндији кејд олунмушдур. «Хвалынск кәзасындан бајтар һәкиминин хәбәр вердијинә көрә (бу мә'луматы биз губернија земство идарәсинин јухарыда кејд етдијимиз мә'рузәсинин мәзмунуну дәрч едән һәмин кәзетдән көтүрүрүк) гырылан мал-гаранын гарныны јарыб баханда һејванларын гарнында торпагдан башга һеч бир шеј көрүнмүрдү».

Әрзаг кампанијасының давам етдирилмәси һаггында «дахили ишләр назирлији земство шө'бәсинин мә'луматында» һәмчинин дејилирди ки, вәзијјәти пис һесаб олунан кәзалардан «анчаг Хвалынск кәзасында ијул ајындан башлајараг ики кәнддә бир сыра адамларын синга хәстәлијинә тутулдуғу ашкара чыхмышдыр вә јерли һәкимләр вар күввә илә хәстәлијин гаршысыны алмаға чалышырлар, һәм дә јерләрдәки һәкимләрә јардым олараг Гырмызы Хач чәмијјәтиндән ики дәстә көндәрилмишдир, бунлар, губернаторун — (бизим артыг таныш олдуғумуз һәмин А. П. Енкелгардтын)—вердији мә'лумата көрә бөјүк мүвәффәгијјәтлә ишләјирләр; әрзаг чәһәтчә вәзијјәти пис һесаб олунан бүтүн башга кәзаларда исә, сентјабрын 12-дәк назирлијә кәлән мә'лумата көрә, тә'мин едилмәјән кәскин әрзаг еһтијачы һаллары олмамышдыр вә дојунча јемәмәк нәтичәсиндә хәстәликләрин артмасы мүшаһидә олунмур».

Тә'мин едилмәјән *кәскин* еһтијач һалларынын куја олмамасы (*даими* еһтијач ки олмушдур?) вә куја хәстәликләрин артмасынын мүшаһидә олунмамасы һаггындакы бу сөзләрин нә гәдәр е'тибарлы ола биләчәјини көстәрмәк үчүн биз даһа ики губернија һаггындакы мә'луматы мүгајисә етмәклә кифајәтләнәчәјик.

Уфа губернијасында Мензелинск вә Белебеј кәзала-

ры әрзаг чәһәтчә вәзиҗҗәти пис олан гәзалар е'лан едилмишдир вә дахили ишләр назирлијинин земство шө'бәси хәбәр верир ки, «губернаторун дедијинә көрә» «халис әрзаг үчүн» борч шәклиндә вериләчәк 800 000 пуд мигдарында һөкумәт јардымы тәләб олунур. Һалбуки гытлыгдан зәрәр дәјәнләрә јардым мәсәләсини мүзакирә етмәк үчүн августун 27-дә чағырылан Уфа фөвгәл'адә губернија земство јығынчағы һәмин гәзаларын әрзаг еһтијачыны мүәјјән едиб көстәрмишдир ки, борч шәклиндә верилмәли олан тохумлуг тахылдан (губернија үчүн 3,2 милјон пуд) вә мал-гара јеминдән (600 000 пуд) асылы олмајараг бу гәзалар үчүн 2,2 милјон пуд тахыл, галан гәзалара исә 1 милјон пуд тахыл лазымдыр. Демәли, назирлик әрзаг борчунун мигдарыны земство тәрәфиндән мүәјјән олунмуш мигдарын *дөрддә бир һиссәси* һәчминдә мүәјјән етмишдир.

Башга бир мисал. Земство шө'бәси өз мә'луматыны дәрч едән заман Вјатка губернијасында әрзаг чәһәтдән вәзиҗҗәти пис һесаб едилән гәзалар јох иди вә земство шө'бәси о заман әрзаг борчунун мигдарыны 782 000 пуд мүәјјән етмишди. Бу һәмин мигдардыр ки, гәзетләрин хәбәр вердијинә көрә, буну һәлә Вјатка губернијасынын әрзаг идарәси өз 28 август ичласында һесабламышды (буну августун 18-дән 25-дәк кечирилән гәза гурултајларынын гәрарларына әсасән һесабламышды). Јенә дә *һәмин* гурултајлар августун *12-нә јахын*, борчун мигдарыны башга чүр мүәјјән етмишди: әрзаг үчүн 1,1 милјон пуд, тохум үчүн исә 1,4 милјон пуд көтүрүлмүшдүр. Бу фәрг һарадан әмәлә кәлир? Августун 12-си илә 28-и арасында нә олмушду? О олмушду ки, ч. Сипјакинин ачлара гаршы мүбаризә һаггында 17 август тә'мимнамәси чыхмышды. Демәли, тә'мимнамә дәрһал өз тә'сирини көстәрмиш вә 230 мин пуд тахылдан ибарәт кичик бир рәгәм гәза гурултајлары — буна фикир верип—тәрәфиндән, јә'ни е'тибарсыз земствону (1900-чү ил 12 ијун гануна көрә) әвәз едән мүәссисәләр, үмумиҗҗәтлә мә'мурлардан вә хүсусән земство рәисләриндән ибарәт олан мүәссисәләр тәрәфиндән тәртиб олунан һесабдан

позулмушду... Олмаја елә бир күн кәләчәк ки, биз земство рәисләринин дә либерализмдә тәгсирләндирилдикләрини көрәчәјик? Нәр нә десән чыхар. Һәр һалда бу јахынларда биз «Московскије Ведомости»дә ч. Ом. адлы бирисинин төһмәтләндирилдијини охудуг; бу адам «Приазовски Крај»да[128] чәсарәт едиб белә бир тәклиф ирәли сүрмүшдү ки, губернија шәһәр ишләри идарәләри ичласларынын (әкәр мәтбуат нүмајәндәләрини һәмин ичласлара бурахмаг һеч мүмкүн дејилдирсә) протоколлары гәзетләрдә чап олунсун; ч. Ом. барәсиндә белә јазылыр:

«Мәгсәд олдугча ајдындыр: *рус мә'муру чох заман либерал көрүнмәмәкдән горхур* вә ачыг данышмаг хатиринә о бә'зән һәтта өз вичданына гаршы чыхараг шәһәрин вә ја земствонун һәр һансы бир либерал-фантастик нијјәтинә тәрәфдар чыха биләр. Фикир чох да сәһв дејилдир».

Вјатка земство рәисләри үзәриндә хүсуси нәзарәт гојулмасы лазым кәлмәзми? — зира онлар — јәгин ки, либерал көрүнмәмәкдән горхараг—әрзаг еһтијачыны «шиширтмәкдә» бағышланмаз бир јүнкүллүк көстәрмишләр*.

Гејд едәк ки, Вјатка земствосунун «либерал-фан-

* Шиширтмәләрә гаршы Вјатка губернаторунун апардығы мүбаризәдән даһа бир нүмунә көстәрәк:

Вјатка губернатору волост идарәләринә көндәрилән «билдиришдә» һөкумәт вә земство тәрәфиндән верилән әрзаг борчуна кәндлиләрин чох еһтијаткарлыгла јанашдыгларыны гејд едир. Ч-б Клинкенберг дејир: «Губернијаны кәзәндә мән јәгин етдим ки, кәндлиләр һазыркы шәраитә чох дүшүнчәли вә еһтијаткар јанашырлар, сон дәрәчә еһтијач олмадыгда үстләринә борч јығмагдан горхурлар вә кәлән ил аллаһтәаланын јардымыны сәбрлә көзләмәји гәти гәрара алараг, ағыр вәзијјәтдән өз күввәләри илә чыхмаға чалышырлар». Буна әсасән Вјатка губернатору әмин олур ки, «һөкумәт вә земство тәрәфиндән һавајы јардым көстәрилмәси вә сонралар борчларын вә борч галыгларынын ләғв едилә биләчәји еһтималы, һабелә гытлығын шиширдилмәси һаггында јајылан һеч бир шајиә Вјатка губернијасынын сакит вә доланачағыны билән әһалисини башдан чыхармајачагдыр». Губернатор кәндли әһалинин хәбәрдар едилмәсини лазым билир ки, «әкәр јохланыш заманы мә'лум олса ки, бир тәсәррүфат саһиби һеч еһтијат тахылы олмаса да, бу ил өз аиләсинин јемәји вә тохумлуг үчүн кифајәт едәчәк мигдарда тахыл јығмыш, лакин бу тахылы сатмыш вә әлдә етдији пулу башга еһтијачларына сәрф етмиш, — белә бир тәсәррүфат саһиби борч алмаға даһа үмид бағлаја билмәз. Верилән борчлар, јени гануна көрә, еллик зәманәт[129] мәс'улијјәти төләб олунмадан алыначагдыр, јә'ни веркиләрин топландығы гајдалар үзрә алыначагдыр. Буна көрә дә борч истәјиб алмыш тәсәррүфат саһиби јадда сахламалыдыр ки, бу борчу о тәк өзү гајтармалыдыр, она бу ишдә һеч кәс јардым етмәјәчәк вә верилән борч һөкмән алыначагдыр, белә ки, борчлар вахтында верилмәјәрәк јығылыб галдыгда тәсәррүфат саһибинин

тастик нијјәти» (әкәр мүдрик рус һөкүмәти ону әрзаг ишини идарә етмәкдән кәнар етмәсәјди) еһтијачын даһа бөјүк һәчмдә көстәрилмәси дәрәчәсинә чатарды. Һәр һалда августун 30-дан сентјабрын 2-дәк давам едән фөвгәл'адә губерниja јығынчағы мүәјјән етмишди ки, тәләб олунана нисбәтән јығылан тахыл 17 фаиз, јем исә 15 фаиз аз олмушдур. Бу мигдар исә 105 милјон пуд тәшкил едир (адәтән илдә 134 милјон пуд јығылырды, бу ил исә 84 милјон пуд јығылмышдыр). Демәли, кәсир *21 милјон пуд* тәшкил едир. «Губернијада 310 волостдан 158-и бу ил јығылан тахылла тә'мин олунмамышдыр. Бунларын һәр ики чинсдән олан әһалиси 1566 мин нәфәр тәшкил едир». Бәли, шүбһәсиз, «һөкүмәт нүмајәндәләри гызғын фәалијјәт көстәрмәкдәдир» — бу фәалијјәт еһтијачын һәгиги һәчмини азалтмаг вә бүтөвлүкдә ачлара јардым ишини гәпикгуруш хејријјәчилији кими бир һоггабазлыг дәрәчәсинә чатдырмаг фәалијјәтидир.

Гејд едәк ки, «хејријјәчилик һоггабазлары» Сипјакин тә'мимнамәсинин бајрағы алтында топланмыш олан һөкүмәт нүмајәндәләри үчүн һәлә чох јахшы бир ад һесаб олуна биләрди. Бунларын хејријјәчилик һоггабазларына бәнзәјиши, көстәрдикләри јардымын чүз'илијиндән вә бу јардымын һәчмини шиширтмәјә чалышмаларындан ибарәтдир. Лакин хејријјәчилик һоггабазлары хејирхаһлыг көстәрдикләри адамлара бәд ајагда өз һејсијјәтләрини хошлугла чошдуран бир ојунчаг кими бахырлар. Сипјакинин һөкүмәт нүмајәндәләри исә онлара бир дүшмән кими бахырлар, онларын нә исә ганунсуз бир шеј тәләб едән («һөкүмәтә гаршы тамамилә әсассыз тәләбкарлыг» көстәрән), буна көрә дә чиловланмалы олан адамлар һесаб едирләр. Бу бахыш 1901-чи ил сентјабрын 15-дә падшаһ тәрәфиндән тәсдиг едилмиш диггәтәлајиг «Мүвәггәти гајдалар»да чох ајдын бир шәкилдә ифадә олунмушдур.

бүтүн дашынан әмлакы сатдырыла биләр, дашынмаз әмлакы исә әлиндән алына биләр».

Губернаторун белә бир билдиришиндән сонра волост башчыларының борч истәјән ач борчлуларла нечә рәфтар етдикләрини тәсәввүр етмәк олар!

Бу, 20 маддәдән ибарәт бүтөв бир ганундур вә бунун ичәрисиндә о гәдәр диггәтәлајиг чәһәтләр вардыр ки, биз һеч бир тәрәддүд етмәдән буну XX әсрин әввәлләриндәки ән мүһүм ганунверичилик сәнәдләри сырасына аид едә биләрдик. Адындан башлајаг: «гытлыгдан зәрәр дәјмиш јерләрин әһалисинин јоллар назирлији, әкинчилик вә дөвләт әмлакы назирлијинин сәрәнчамы илә көрүлән ишләрдә *иштирак етмәсинә* даир мүвәггәти гајдалар». Јәгин бу ишләр о дәрәчәдә имтијазлы ишләрдир ки, бунларда «иштирак етмәк» хүсуси бир мәһәмәт һесаб олунур? Јәгин ки белә дир, јохса јени ганунун биринчи маддәсиндә: «гытлыгдан зәрәр дәјмиш јерләрин кәнд әһалисинә, көрдүрүлән ишләрдә *иштирак етмәк имканы верилир*» вә и. а. дејә тәкрар олунардымы?

Лакин һәмин «имтијазлардан» ганунун икинчи јарысында бәһс олунур, әввәлчә исә бүтүн ишин *тәшкили* мүәјјән едилир. Аид идарәләр «ән чох ујғун ишләрн мүәјјән едирләр» (маддә 2), һәм дә ганунда «мүәјјән олунмуш гајдаја ујғун һәрәкәт едирләр» (маддә 3; бу маддәни, Диккенсин бә'зи романларындакы фәсилләрин адына ујғун олараг: «јени ганунун көһнә ганунлара ујғунлашмаг зәрурәтиндән бәһс олунан маддәси» адландырмаг оларды). Ишләр ја смета үзрә бурахылан, ја да хүсуси кредитләр үзрә алынан вәсаит һесабына апарылыр, ишләрин тәшкилинә исә дахили ишләр назири үмуми рәһбәрлик едир; дахили ишләр назири хүсуси мүвәккилләр тә'јин едә биләр; дахили ишләр назири јанында, онун мүавининин сәдрлији алтында мүхтәлиф назирликләрин нүмајәидәләриндән ибарәт хүсуси «әрзаг ишинә даир мүшавирә» тәшкил олунур. Бу мүшавирәнин вәзифәси ондан ибарәтдир ки: а) гојулмуш гајдалардан кәнара чыхмаг мәсәләләрини һәлл едир, б) вәсаитин нәјә хәрчләнмәси мүлаһизәләрини мүзакирә едир, в) «фәһләләрә верилән һаггын сон һәддини мүәјјән едир, һабелә һәмин ишләрдә әһалинин иштирак етмәси үчүн дикәр шәртләри мүәјјән едир, г) фәһлә дәстәләрини иш көрдүрүлән рајонлар арасында бөлүшдүрүр вә д) һәмин фәһлә дәстәләриниң иш көрдүрүлән јерләрә көндәрилмәсинә

рəhбəрлик едир». Мүшавирənин чыхардығы гəрарлары дахили ишлəр назири, hабелə «лазым кəлдији hалларда» башга назирликлəрин назирлəри дə тəсдиг едир. Сонра, ишлəрин мүəјјəн едилмəси вə бу ишлərдə иштирак етмəјə ehтијачы олан əhалинин сајының ајдынлашдырылмасы иши земство рəисləринə тапшырылыр; онлар бүтүн бу мə'луматы губернаторлара хəбəр верир, губернаторлар исə өз рə'јини əлавə едəрəк həмин мə'луматы дахили ишлəр назирлијинə көндəрир «вə həмин назирлијин көстəриши əсасында, фəhлəлəрин иш көрдүрүлəн јерлəрə көндəрилмəси hаггында земство рəисləри васитəси илə сəрəнчам верирлəр...».

Уф! Ахыр ки биз јени ишин бүтүн «тəшкилини» өјрəнə билдик! Инди суал олунур ки, бу јөндəмсиз, халис рус инзибат машынынын бүтүн чархларыны hərəкətə кətирмək үчүн нə гəдəр јаг лазымдыр? Бу иши чалышыб конкрет шəкилдə тəсəввүр един: ачларын билаваситə јанында бир земство рəиси олур. Демəли, тəшəббүсү о көстəрмəлидир. Земство рəиси кағыз јазыр — кимə? 15 сентјабр тарихли мүвəггəти гаjдаларын бир маддəсиндə дејилир ки, губернатора. Лакин 17 август тə'мимнамəси əсасында ахы хүсуси «гəза мəркəзи əрзаг идарəси» јарадылмышдыр ки, бундан да мəгсəд «гəзада *бүтүн* əрзаг ишинин идарə олунмасыны вəзифəли бир шəхсин əлиндə топламагдыр» (17 август тə'мимнамəси — бу вəзифəјə башлыча олараг гəза задəканлар башчысы тə'jин олунмалыдыр). Белəликлə, «мүбаhисə» əмəлə кəлир, лакин бу мүбаhисə, əлбəттə, «үмуми губернија тə'сисинин» «идарəлəрлə вəзифəли шəхсləр арасында... мүбаhисələри həлл етмək гаjдасыны» мүəјјəн едən 175-чи маддəсинин алты бəндиндə јазылмыш чох ајдын вə садə «принсипləрə» əсасən тез бир заманда həлл олунур. Ən нəhајət кағыз јенə дə губернаторун дəфтəрханасына кəлир вə бурада «рə'j» тəртиб етмəјə башлајырлар. Сонра бунларын hамысы Петербурга көндəрилир вə хүсуси мүшавирənин мүзакирəсинə верилир. Лакин јоллар назирлијинин мүшавирədə иштирак едən нүмајəндəси Бугуруслан гəзасындакы јолларын тə'мир едилмəси кими бир ишин

мәгсәдәуjғун олуб-олмамасы мәсәләсини һәлл едә билмир, буна көрә дә Петербургдан әjаләтә jени бир кағыз кедир вә орадан кери гajыдыр. Нәһajәт, ишин мәгсәдәуjғун олмасы вә саирә вә саирә принсипчә һәлл олундугда, Петербург мүшавирәси Бузулук вә Бугуруслан гәзалары арасында «фәһлә дәстәләрини бөлүшдүрмәклә» мәшғул олачагдыр.

Бүтүн бу нәһәнк машын нәjә көрә jарадылмышдыр? Иш тәзә олдуғуна көрәми? Әсла jох. 15 сентjабр тарихли мүвәггәти гajдалар гоjуланадәк ичтимаи ишләр «мөвчуд ганунлар әсасында» даһа садә гурула билирди вә һәмин 17 август тә'мимнамәси земствolар тәрәфиндән, зәһмәтсевәрлик евләринә һимаjәчилик едәнләр вә губерниja һөкумәт органлары тәрәфиндән тәшкил олунан ичтимаи ишләр һаггында данышаркән һеч бир хүсуси тәшкилатын лазым олачағыны нәзәрдә тутмур. Көрдүjүнүз кими, һөкумәтин «әрзаг кампанијасы» ондан ибарәтдир ки, Петербург департаментләри тамам бир ај (августун 17-дән сентjабрын 15-дәк) сүрүндүрмәни һәдсиз-һесабсыз дәрәчә мүрәккәбләшдирмәк үзәриндә дүшүнмүш вә буну нечә етмәк лазым кәлдиjини дүшүнүб тапмышлар. Лакин бунун әвәзиндә Петербург мүшавирәси, jәгин ки, «либерал көрүнмәмәкдән горхан» jерли мә'мурларын jахаларыны гуртара билмәдикләри шиширтмә тәһлүкәсинә дүшмәкдән өзүнү горуjа биләчәкдир...

Лакин jени «Мүвәггәти гajдаларын» мәғзи, ишә чәлб олунан «кәнд әһалиси» һаггындакы ганунлардадыр. Ишләр «онларын jашадыглары раjонлардан кәнарда» көрдүрүлдүкдә, фәһләләрдән, әввәлән, «земство рәисинин нәзарәти алтында» хүсуси артелләр тәшкил олунур, һәмин земство рәиси низам-интизама нәзарәт етмәк үчүн староста тә'jин едир; икинчиси, бу чүр артелә дахил олан фәһләләрин хүсуси сиjаһысы тутулур вә бу сиjаһы «она (ганунда деjилдиjи кими «мәзкур» сиjаһыjа) дахил едилән фәһләләр үчүн — jол кедән заман вә ишләрдә иштирак етдикләри мүддәтдә — ганунла мүәjjән олунмуш паспорту *әвәз едир* вә көндәрилдикләри jерә кәлиб чыхана гәдәр, фәһләләри көтирән мә'муруи әлиндә олур, бу мә'мур олмадыгда

исə артел старостасының əлиндə олур, сонра да, ишləрə мүдирлик едəн шəхсин əлиндə олур».

Өз јериндəн чыхыб башга бир јерə кетмək истəјəн һəр бир кəндлинин пулсуз əлдə етмəјə һаггы олдуғу ади паспортларын бу кими бир хүсуси сијаһы илə əвəз едилмəси нə үчүндүр? Бу һал фəһləни шүбһəсиз сыхышдырмыш олар, чүнки фəһləиии өзүнүн ајрыча паспорту олдугда, о һəм өзүнə мəнзил тапмагда, һəм өз вахтыны бөлүшдүрмəкдə, һəм дə бир ишдəн чыхыб өзү үчүн даһа əлверишли вə ја даһа мүнасиб бир ишə кечмəкдə өзүнү олдугча сəрбəст һисс едир. Сонра биз көрəчəјик кн, буну шүбһəсиз гəсдəн етмишлəр, һəм дə ачыг рəсмијјətчилији севдикləринə көрə дејил, мəһз фəһlələри сыхышдырмаг вə онлары «ədəd һесабы» илə, бир нөв «əшја сијаһысы»[130] үзрə бир јердəн башга јерə дашынылан тəһкимли кəндлн дəстələринə јахынлашдырмаг үчүн етмишлəр. Мəсəлəн, мə'лум олур ки, «фəһлə дəстələриии көндəриркəн јолда лазыми низам-интизама нəзарəт етмək вə фəһлə дəстələрини иш мүдирləринə тəһвил вермək вəзифəси (sic!) дахили ишлəр назирлији тəрəфиндəн хүсуси көндəрилəн мə'мурлара тапшырылыр». Мəсəлənин дəрининə кетдикчə гəлизləшир. Паспортлар сијаһы илə əвəз едилдикдə бунун ардынча бир јердəн башга јерə сəрбəст кетмək əвəзинə адамлары «дəстə илə апарыб тəһвил верирləр». Бу нəдир, каторгаја сүркүн олунанлар дəстəсиндəнми бəһс олунур? Бəлкə паспорту олан бир кəндлинин һара истəсə вə нечə истəсə кедə билмəси һаггындакы гануилларын һамысы артыг ləғв едилмишдир? (бəлкə ачлығы «шиширтмək» үстүндə чөзə олараг ləғв едилмишдир?) Јол хəрчинин дөвлəт тəрəфиндəн верилмəси адамлары вəтəндашлыг һүгугундан мəһрум етмək үчүн кифајət əсасмы ола биләр?

Сонра. Мə'лум олур ки, иш көрдүрən назирлијин фəһlələри бөлүшдүрмək, онлара музд вермək вə сапрə бу кими ишləри идарə едəн вəзифəли шəхсləри «фəһləләрин аилələри јашајан јерləрин губернија һөкүмəт нумајəндələринин вердикləри мə'лумата əсасəн, мүмкүн олдуғу һалларда, фəһləләрин əмək һаггының бир һиссəсини тутуб һəмин аилələрə јардым үчүн о

јерләрә көндәрирләр». Бу да јенә һүгугдан мәһрум етмәкдир. Фәһләләрин газандыглары пулу мә'мурларын тутмаға нә һаггы вардыр? Онлар нә һагла фәһләләрин аилә ишләринә гарышыр, онлара тәһкимли кәндли кими бахыр вә онларын кимә вә нә гәдәр јардым етмәк истәмәсиндә онлара вәкиллик едирләр? Бирдә ки фәһләләр, өзләринин разылыгы олмаса, газандыглары пулдан тутулмасына ичазә верәрләрми? Јәгин ки, бу суал јени «каторга гајдаларыны» тәртиб едәнләрин дә фикринә кәлмишдир, чүнки јухарыда гејд етдијимиз ганун маддәсинин бипласитә ардынча кәлән маддәдә дејилир: «Иш көрдүрүлән јерләрдә фәһләләрин лазыми низам-интизамы көзләмәләринә нәзарәт етмәк ишн дахили ишләр назирининн сәрәнчамы илә јерли земство рәисләринә, әлаһиддә жандарм корпусу забитләринә, полис мә'мурларына вә ја бу мәгсәд үчүн тә'јин олунан хүсуси шәхсләрә тапшырылыр». Тамамилә ајдындыр ки, бурада ачлыгы «ишиширтмәк» үстүндә вә «һөкумәтә гаршы тамамилә әсассыз тәләбкарлыг» үстүндә кәндлиләри һүгугдан мәһрум етмәклә онлара *чәза вермәкдән* бәһс олунур! Бүтүн рус фәһләләринә үмумијјәтлә һәм үмуми полисин, һәм фабрик полисинин, һәм кизли полисин нәзарәт етмәси бәс дејилмиш, бурада һәлә бир дә *хүсуси* нәзарәт гојулмасы һаггында көстәриш верилир. Дејәсән һөкумәт мин ејтијаткарлыгла көндәрилән, апарылан вә тәһвил верилән бу ач кәндли дәстәләри гаршысында горхудан лап башыны итирмишдир?

Сонра. «Ичтимаи әмнијјәти вә асајиши позмагда, ишә ачыгча чан јандырмамагда вә ја ишләрин көрүлмәсини идарә едән, јахуд бу ишләрдә низам-интизама нәзарәт едән шәхсләрин гануни тәләбләрини јеринә јетирмәмәкдә мүгәссир олан фәһләләр 16-чы маддәдә (индичә гејд етдијимиз маддәдә) көстәрилән мә'мурларын сәрәнчамы илә, *хүсуси мүһакимә едилмәдән үч* күнәдәк һәбсә алына биләр; фәһләләр ишдән ишадла бојун гачырдыгда исә, јенә дә һәмин мә'мурларын сәрәнчамы илә, *јатабла* өз даими јашајыш јерләринә *көндәрила* биләрләр».

Бүтүн бунлардан сонра 15 сентјабр тарихли мүвәг-

гәти гајдалары нечә мүвәггәти каторга гајдалары адландырмајасан? Мүһакимәсиз диван тутмаг, — јатабла сүркүн етмәк... Рус кәндлиси бөјүк чәһаләт ичиндәдир, чох бөјүк чәһаләт ичиндәдир, мәзлумдур, лакин һәр шејин дә бир һәдди вардыр. Әслиндә фәһләләрин даим ач галмасы вә даим шәһәрләрдән сүркүн едилмәси нәтичәсиз гала билмәзди. Буна көрә дә «мүвәггәти гајдалар»* васитәси илә өлкәни идарә етмәкдән чох хошлапан һөкүмәтимиз ишн нәһајәт о јерә чатдырачаг ки, даш гајаја раст кәләчәкдир.

Гој 15 сентјабр тарихли «Мүвәггәти гајдалар» фәһлә дәрнәкләриндә вә кәндлиләр ичәрисиндә ән кениш тәшвигат апармагдан өтрү бизим үчүн бир сәбәб олсун; *кәлин* бу гајдаларын мәтнинин өзүнү вә бунлары изаһ едән вәрәгәләр *јајаг,* кәлин јығынчаглар дүзәлдиб һәмин гануну охујаг вә һөкүмәтин бүтүн «әрзаг» сијасәти илә әлагәдар олараг бу ганунун мәзмунуну изаһ едәк. Чалышаг ки, һәр бир аз-чох шүурлу фәһлә бу вә ја башга васитә илә кәндә јолу дүшәндә «мүвәггәти каторга гајдаларына» дүрүст бәләд олсун, һамыја вә һәр кәсә даныша билсин ки, иш нә јердәдир вә ачлыг, өзбашыналыг вә һүгугсузлуг каторгасындан хилас олмаг үчүн нә етмәк лазымдыр.

Һәр чүр артелләрин вә һөкумәт тәрәфиндән ичазә верилән вә ја ширникдирилән башга бу кими легал чәмијјәтләрин әсири олан садәлөвһ Русија зијалылары үчүн исә гој *фәһлә артелләри* һаггындакы һәмин мүвәггәти гајдалар — даими бир төһмәт вә чидди бир хәбәрдарлыг олсун; она көрә төһмәт олсун ки, онлар садәдиллик көстәриб һөкумәтин ичазә вермәсинә вә ја ширникләндирмәсинә сәмимијјәтлә инанараг, «халг әмәјинин инкишафы» вә с пәрдәси архасында ән алчаг тәһкимчилик тәдбирини көрмүрләр. Она көрә хәбәрдарлыг олсун ки, кәләчәкдә онлар артелләрдән вә ч. Сипјакинләрин ичазә вердији дикәр чәмијјәтләрдән

* Артыг чохдан дејилмишдир ки, һәр бир ахмаг мүһасирә вәзијјәти васитәси илә өлкәни идарә едә биләр. Авропада догрудан да мүһасирә вәзијјәти е'лан етмәк лазымдыр, бизим өлкәмиздә исә бүтүн вәзијјәтин өзү мүһасирә вәзијјәтидир вә бу вәзијјәт каһ бир јердә, каһ да башга бир јердә мүвәггәти гајдаларла тамамланыр. Мә'лумдур ки, Русијада бүтүн сијаси ишләр мүвәггәти гајдалар әсасында апарылыр.

бәһс едиркән 15 сентјабр тарихли мүвәггәти гајдалар әсасында тәшкил олунан фәһлә артелләри һаггында данышмағы, һәм дә бүтүн һәгигәти данышмағы һеч бир заман унутмасынлар вә ја *бу кими* артелләрдән даныша билмирләрсә, онда јахшысы будур ки, тамамилә суссунлар.

II. БӨһРАНА ВӘ АЧЫЛЫҒА МҮНАСИБӘТ

Јени ачылыгла јанашы олараг, артыг узун сүрән бир һал алмыш көһнә тичарәт-сәнаје бөһраны һәлә јенә дә давам едир; бу бөһран он миллярлә фәһләни чыхарыб күчәләрә төкмүшдүр ки, булар да өзләринә иш тапа билмирләр. Бу фәһләләр дәһшәтли бир ehtijач ичиндәдирләр, буна көрә дә һәм һөкумәтин, һәм дә елмли «чәмијјәтин» бу ehtijачча вә кәндлиләрин ehtijачына тамамилә мүхтәлиф мүнасибәт бәсләдији хүсусилә көзә чарпыр. Нә ичтимаи мүәссисәләр, нә дә мәтбуат ehtijачы олан фәһләләрин сајыны вә онларын ehtijач дәрәчәсини һеч олмазса кәндлиләрин ehtijачынын мүәјјән едилдији тәхмини бир дәрәчәдә мүәјјән етмәк үчүн һеч бир тәшәббүс көстәрмирләр. Ач фәһләләрә јардым тәшкил етмәк үчүн һеч бир мүнтәзәм тәдбир көрүлмүр.

Бу фәрг нәдән асылыдыр? Зәннимчә, һеч дә фәһләләрин ehtijачынын бир нөв аз нәзәрә чарпмасындан, јә'ни чох кәскин шәкилдә тәзаһүр етмәмәсиндән асылы дејилдир. Доғрудур, фәһлә синфинә мәнсуб олмајан шәһәр сакинләри инди фабрик фәһләләринин нә гәдәр әзијјәт чәкдикләрини, зирзәмиләрдә, чардагларда вә дахмаларда даһа артыг бир сыхынты ичәрисиндә олдугларыны, һәмишәкиндән даһа артыг бир дәрәчәдә јарымач јашадыгларыны вә евләриндәки көһнә шејшүјләринин олуб галаныны сәләмчиләрә сатдыгларыны јахшы билмирләр; доғрудур, сәфилләрин вә диләнчиләрин, кечәләмә евләриндә јатанларын, һәбсханаларда вә хәстәханаларда галанларын сајынын артмасы диггәти о гәдәр дә чәлб етмир, зира, мә'лум олдуғу үзрә, «һамы» алышмышдыр ки, бөјүк шәһәрдә кечәләмә евләри вә башга бу кими фәлакәтли јохсул-

луг јувалары кәрәк ағзынадәк долу олсун; доғрудур, ишсиз фәһләләр кәндлиләр кими һеч дә өз јашајыш јерләринә бағлы дејилдирләр, бунлар ја өзләри дөвләтин мүхтәлиф күшәләринә дағылараг иш ахтарыр, ја да ишсизләрин топлашмасындан горхуја дүшән һөкумәт идарәләри тәрәфиндән «өз вәтәнләринә» јола салынырлар. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, сәнаје һәјаты илә әлагәси олан һәр кәс ачыгча көрүр вә ичтимаи һәјаты изләјән һәр кәс гәзетләрдән билир ки, ишсизлик кетдикчә артмагдадыр.

Јох, көстәрилән фәргин сәбәбләри дәриндир: бу сәбәбләри онда ахтармаг лазымдыр ки, кәнддәки ачлыг илә шәһәрдәки ишсизлик өлкәнин тәсәррүфат һәјатынын тамамилә мүхтәлиф укладларына аиддир, бунлар истисмарчылар синфи илә истисмар олунанлар синфинин тамамилә мүхтәлиф гаршылыглы мүнасибәтиндән ирәли кәлир. Кәнддә һәмин ики синиф арасындакы мүнасибәтләр үмумијјәтлә сон дәрәчә долашыгдыр вә мүрәккәбдир, бу мүнасибәти долашдыран вә мүрәккәбләшдирән исә бир чох кечид формаларының олмасыдыр, зира бу заман әкинчилик тәсәррүфаты каһ сәләмчиликлә, каһ да муздлу ишлә вә саирә вә саирә илә бирләшмиш олур. Һәм дә бурада ачлыг чәкән һеч дә муздла ишләјән кәнд тәсәррүфаты фәһләләри дејилдир ки, бунларын да мәнафејинин мүлкәдарларын вә варлы кәндлиләрин мәнафејинә әкс олдугу һамыја вә хејли дәрәчәдә дә фәһләләрин өзләринә ајдындыр; бурада ачлыг чәкән хырда кәндлиләрдир ки, бунлары адәтән, анчаг тәсадүфи олараг һәрдән бир бу вә ја дикәр «мүвәггәти» асылылыга дүчар олан мүстәгил тәсәррүфат саһиби һесаб едирләр (онлар өзләри дә өзләрини мүстәгил тәсәррүфат саһиби һесаб едирләр). Ачлығын билаваситә сәбәби гытлыгдыр; бу фәлакәт, күтләләрин көзүндә халис кортәбии бир һадисәдир, аллаһын бәласыдыр. Лакин ачлыға сәбәб олан гытлыг гәдим замаплардан бәри давам етдијиндән ганунверичилик органлары да артыг чохдан бәри бунунла һесаблашмаға мәчбурдур. Артыг чохдан бәридир ки, халг әрзағына даир (башлыча олараг кағыз үзәриндә) бүтөв низамнамәләр

јазылмыш вә бу низамнамәләрдә бүтөв «тәдбирләр» системи көстәрилмишдир. Чох гисми, тәһкимчилик һүгугу заманындан вә патриархал натурал тәсәрруфатын үстүн јер тутдуғу заманлардан көтүрүлмүш олан бу тәдбирләр мүасир дөврүн тәләбатына нә гәдәр аз ујғун олса да, јенә дә һәр дәфә ачылыг баш верәндә бүтүн инзибати вә земство механизмини һәрәкәтә кәтирир. Бу механизм исә, һәтта варлылар һакимијјәтинин арзусуна бахмајараг, һәмин мәнфур «үчүнчү шәхсләрин», јә'ни «һај-күј» галдырмаға чалышан зинјалыларын һәртәрәфли јардымы олмадан чәтин кечинә билир, демәк олар ки, кечинә билмир. Диккәт тәрәфдән, ачылығын гытлыгла әлагәдар олмасы вә кәндлинин, — һөкумәт вә мүлкәдарлар тәрәфиндән јеридилән сојғунчулуг сијасәти илә әлагәдар олараг капитал зүлмүнүн күчләнмәси нәтичәсиндә, анчаг бунун нәтичәсиндә бу чүр вар-јохдан чыхдығыны баша дүшмәјән (јахуд сон дәрәчә тутгун шәкилдә баша дүшән) кәндлинин чәһаләти она сәбәб олур ки, ачлар өзләрини тамамилә ачиз һисс едир вә нәинки һәддән артыг «тәләбкарлыг», һәтта әсла һеч бир «тәләбкарлыг» көстәрмирләр.

Мәзлум синиф өз мәзлумлуғуну нә гәдәр аз дәрк едирсә вә залымлара гаршы нә гәдәр аз тәләбкарлыг көстәрирсә, варлы синифләр ичәрисиндә хејриҗҗәчилијә мејл едән шәхсләрин сајы бир о гәдәр чох олур вә кәндлиләрин диләнчи көкүндә јашамасында билаваситә марағы олан јерли мүлкәдарлар һәмин хејриҗҗәчилијә гаршы нисбәтән бир о гәдәр аз мүгавимәт көстәрирләр. Әкәр бу шүбһәсиз факт нәзәрә алынса, мә'лум олар ки, мүлкәдар мүгавимәтинин күчләнмәси, кәндлинин «позғунлашдығы» һаггындакы һај-күјүн күчләнмәси вә, нәһајәт, бу рүһда «биширилмиш» һөкумәтин ачлара вә хејриҗҗәчиләрә гаршы халис һәрби тәдбирләр көрмәси, — бүтүн бунлар ән гаты славјанпәрәстләрин, ән шүурлу иртичачыларын вә ән садәлөвһ, көһнә «халгчыларын» валеһ олдуғу гәдим, патриархал, әсрләр боју тәгдис едилән вә куја сарсыдылмајачаг дәрәчәдә сабит олан кәнд мәишәтинин тамамилә тәнәззүлә уғрадығыны вә дағылдығыны ај-

дынча сүбут едир. Биз сосиал-демократлары халгчылар һәмишә онда тәгсирләндириирднләр ки, куја биз синфи мүбаризә анлајышыны бу анлајышын һеч дә тәтбиг еднлә билмәјәчәји саһәјә сүн'и сурәтдә кечиририк; иртичачылар исә бизи һәмишә онда тәгсирләндириирдиләр ки, куја биз синфи әдавәти гызышдырыр вә «әһалинин бир һиссәсини дикәр һиссәси үзәриндә» галдырырыг. Бу тәгсирләндирмәләрә артыг он дәфәләрлә верилән чавабы тәкрар етмәјәрәк, анчаг онуҝеjд едәк ки, рус һөкумәти синфи мүбаризәнин дәринлијинә гијмәт вермәкдә вә бу кими бир гијмәтдән ирәли кәлән чидди тәдбирләр көрмәкдә *бизим һамылыздан габагда* кедир. Ачлыг илләриндә кәндлиләри «једиртмәјә» кедән адамларла бу вә ја дикәр васитәилә әлагәдар олан һәр кәс — бизләрдән исә һансымыз бу адамларла әлагәдар олмамышыг? — билир ки, һәмин адамлары бу ишә вадар едән анчаг инсан рәһмдиллији вә шәфгәти олмушдур, һәр чүр «сијаси» планлар бу адамлар үчүн тамамилә јабанчы олмушдур, онлар синфи мүбаризә идеjаларынын тәблиғинә тамамилә биканә олмушлар вә халгчыларын кәндә олан бахышларына гаршы марксистләрин гызғын мүбаризәдә ирәли сүрдүкләри дәлилләр һәмин адамлары гане етмәмишдир. Онлар деjирдиләр ки, синфи мүбаризәнин бураја нә дәхли вардыр? Кәндлиләр садәчә ачдырлар, буна көрә дә онлара јардым етмәк лазымдыр.

Лакин марксистләрин дәлилләриндән гане олмаjан адамлары, бәлкә ч. дахили ишләр назирнинин «дәлилләри» гане едәр. Ч-б дахили ишләр назири хеjриjјәчиләрә деjир ки, jох, кәндлиләр «садәчә ачы» деjилдирләр вә бөjүкләрин ичазәси олмаса, «садәчә» јардым етмәк олмаз, чүнки бу, кәндлиләри позгунлашдырыр вә онларда тамамилә әсассыз тәләбкарлыг ојадыр. Әрзаг кампанијасына гарышмаг аллаһын вә полисин планларына, ч. мүлкәдарлары аз гала һаваjы ишләмәjә разы олан фәһләләрлә, хәзинәни исә зорла јығылан веркиләрлә тә'мин едән бу планлара гарышмаг демәкдир. Һәр кәс Сипjакин тә'мимнамәсинә диггәтлә фикир версә, өз-өзүнә демәлидир: бәли, бизим кәнддә

ичтимаи мүһарибә кедир вә һәр бир мүһарибәдә олдуғу кими бурада да, мүһарибә едән тәрәфләрин, дүшмән лиманларына һәтта битәрәф бајраг алтында үзән кәмиләрин дә јүкүнү јохламаг һүгугуну инкар етмәјә кәлмәз! Бу мүһарибәнин дикәр мүһарибәләрдән фәрги анчаг ондан ибарәтдир ки, бурада, даим ишләмәли вә даим ачыгалмалы олан тәрәф һәтта гәтиҹҹән вурушмур, бу тәрәф һәләлик... анчаг вурулмуш олур.

Фабрик-завод сәнајеси саһәсиндә бу мүһарибәнин мәвчуд олдуғу артыг чохдан бәридир ки, тамамилә шүбһәсиздир вә «битәрәф» бир хејриҹҹәчиҹә тә'мин-намәләр васитәси илә изаһ етмәјә елитиҹач јохдур ки, чајда бәрә ахтарыб тапмамыш (јә'ни рәисләрдән вә ч. фабрикчиләрдән ичазә алмамыш) суја кирмәк олмаз. Һәлә 1885-чи илдә, фәһләләр арасында аз-чох нәзәрә чарпан сосиалист тәшвигаты апарылмасындан һеч данышыг да ола билмәдији бир заманда, һәтта мәркәзи **рајонда**, јә'ни фәһләләрин кәндлиләрә пајтахтдакындан јахын олдуглары бир јердә сәнаје бөһраны фабрик мүһитини о гәдәр күчлү гызышдырмышды ки, даим каһ бир јердә, каһ да башга јердә партлајышлар баш верирди. Вәзиҹҹәт белә икән хејриҹҹәчилик көстәрилмәси тәшәббүсү һеч бир нәтичә верә билмәз, буна көрә дә хејриҹҹәчилик зәррә гәдәр дә ичтимаи әһәмиҹҹәт кәсб етмәјәрәк, тәсадүфи бир иш, бу вә ја башга шәхсләрин халис фәрди ишн олараг галыр.

Чәмиҹҹәтин ачлыглара мүнасибәтиндәки бир хүсусиҹҹәти дә гејд едәк. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, биздә лап сон заманларадәк белә бир фикир һөкм сүрмәкдә иди ки, бүтүн рус игтисади вә һәтта дөвләт гурулушу анчаг, торпағы олан вә торпагда мүстәгил тәсәррүфатчылыгла мәшғул олан кәндли *кутлəси* үзәриндә дајаныр. Бу бахышын һәтта рәсми мәддаһлыг горуна дүшмәк мејлиндә олмајан мүтәфәккирләрин габагчыл даирәләриндә дә нә дәрәчәдә сирајәт етдијини, Николај — онун 1891—1892-чи илләр ачлығындан сонра чыхан вә һамынын јадында олан китабы[131] хүсусилә ајдын көстәрди. Чох бөјүк мигдар кәндли тәсәррүфатынын вар-јохдан чыхмасы һамыја елә мә'на-

сыз бир шеј, елә имкан харичиндә олан бир шеј кими көрүнүрдү ки, һәгигәтән «јаралары сағалда» билән ән кениш бир јардым зәрурәти, дем'әк олар, үмуми бир шүар олмушду. Јенә дә башгасы дејил, мәһз ч. Синјакин сон нллүзијалары арадан галдырмаг зәһмәтинә киришди. «Русија» халғын вар-јохдан чыхмасы вә диләнчи көкүнә дүшмәси үзәриндә дајанмырса, бәс нәјин үзәриндә дајаныр, әкинчи синифләри вә тичарәт-сәнаје синифләри халғын вар-јохдан чыхмасы вә диләнчи көкүнә дүшмәси һесабына јашамырса, бәс нә илә јашајырлар? *Бу* «јараны» јалныз кағыз үзәриндә дејил, һәгигәтдә сағалтмаға чалышмаг — бу ки дөвләт гаршысында чинајәтдир!

Ч-б Синјакин белә бир һәгигәтин јајылмасына вә мөһкәмләнмәсинә, шүбһәсиз, јардым едәчәкдир ки, нә ишсизлијә вә бөһранлара гаршы, нә дә хырда истеһсалчынын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси просесинин биздә кәсб етмиш олдуғу вәһши вә амансыз формалара гаршы мүбаризә апармаг үчүн ингилабчы пролетариатын бүтүн капитализм гурулушуна гаршы синфи мүбаризәсиндән башга һеч бир васитә јохдур вә ола да билмәз. Јол кедиркән кимләри басыб кечмәсинин паровоз үчүн фәрги олмадығы кими, ачлыг вә бөһранларын јығын-јығын адамлары гырмасынын да капиталист дөвләти ағалары үчүн һеч бир фәрги јохдур. Паровозун басдығы адамларын мејитләри чархлары ләнкидир, гатар дајаныр вә һәтта бу һалда гатар (машинист чох чанфәшанлыг көстәрсә) јолдан чыха да биләр, лакин һәр һалда гатар бу вә ја башга сәбәбдән дајандыгдан сонра јенә дә өз јолуна давам едир. Сиз он вә јүз минләрлә хырда тәсәрруфат саһибинин ачындан өлдүјүнү вә вар-јохдан чыхдыгыны ешидирсиниз, лакин ејни заманда сиз вәтән әкинчилијинин тәрәгги етдијини, Инкилтәрәјә рус кәнд тәсәрруфаты саһибләринин експедисијасыны көндәрмиш олан Русија мүлкәдарларынын харичи базары мүвәффәгијјәтлә әлә кечирдијини, јахшылашдырылмыш аләтләр сатышынын кенишләндијини вә от әкмәнин кениш јајылдығыны вә с. дә ешидирсиниз. Рус әкинчилик тәсәрруфаты саһибләри (һабелә бүтүн капиталист тәсәрруфаты са-

һибләри) үчүн вар-јохдан чыхма вә ачлыг һалларынын күчләнмәси анчаг кичичик бир мүвәггәти ләнкимәдир вә әкәр ачлар өзләринә нәзәр јетирилмәсинә онлары *вадар* етмәсәләр, онлар бу ләнкимәјә, демәк олар, һеч фикир вермәзләр. Бүтүн ишлər өз јолу илә кедир, һәтта *тәсәрруфат саһибләринин* варлы кәндлиләрдән ибарәт олан һиссәсинин торпаг сатмаг еһтикары да өз јолу илә кедир.

Мисал үчүн, Самара губернијасынын Бугуруслан гәзасы «мәһсул чәһәтдән пис вәзијјәтдә» һесаб олунмушдур. Демәли, бурада кәндли *күтләләринин* вар-јохдан чыхмасы вә ачлыг ән јүксәк дәрәчәјә чатмышдыр. Лакин күтләләрин бу фәлакәти, кәндлиләрин буржуалардан ибарәт олан азлығынын тәсәрруфат мөвгејинин мөһкәмләнмәсинә нәнки мане олмур, һәтта санки буна јардым едир. «Русскије Ведомости»нин[132] сентјабр №-синдәки (№ 244) бир хәбәрдә бу гәза һагғында белә јазылмышдыр.

«Самара губернијасынын Бугуруслан гәзасы. Бизим гәзада күнүн мүһүм мәсәләси һәр јердә торпағын гијмәтинин сүр'әтлә артмасы, бунун нәтичәси олараг торпаг еһтикарынын чох кенишләнмәсидир. Чәми 15—20 ил бундан әввәл бурада көзәл вади торпағының десјатини *10—15 маната* сатылырды: дәмир јолдан узагда олан бә'зи јерләрдә чәми үч ил бундан габаг торпағын десјатинини 35 манат гијмәт олунмасы јүксәк бир гијмәт һесаб олунурду вә анчаг бир дәфә, көзәл бағчасы вә јанында базар олан ән јахшы торпағын десјатининә 60 манат вермишдиләр. Инди исә ән пис торпағын десјатининә *50—60 манат* верирләр, јахшы торпагларын исә гијмәти галхыб десјатини 80 манат вә һәтта 100 манат олмушдур. Торпағын гијмәтинин бу чүр артмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән еһтикар ики чүрдүр: әввәлән, бә'зиләри торпағы алыб дәрһал башгасына сатырлар (елә һаллар вар ки, торпағын десјатинини 40 маната алыб бир илдән сонра јерли *кәндлиләрә 55 маната* сатмышлар); бу торпаглары сатанлар, торпағын Кәндли банкы васитәси илә кәндлиләрә сатылмасындакы долашыг вә рәсми ишләрлә мәшғул олмага һәвәси во ја вахты олмајан

мүлкәдарлардыр, аланлар исә капиталист тачирләрдир ки, торпағы алыб *јенә дә һәмин јерли кәндлиләрә сатырлар*. Икинчиси, бир јығын мүхтәлиф васитәчиләр узаг губернијаларын (башлыча олараг Малорусија губернијаларынын) кәндлиләринә һәр чүр јарарсыз торпаглары сырымагла мәшғулдурлар, әвәзиндә исә маликанә сәһибләриндән јахшыча *фаиз* (һәр десјатинә *1 манатдан 2 манатадәк)* алырлар. Бу сөјләниләнләрдән артыг көрүнүр ки, торпаг еһтикарының башлыча објекти *кәндлидир* вә торпаг гијмәтинин тәсәввүрә кәлмәјән вә һеч бир ади игтисади сәбәбләрлә изаһ олуна билмәјән бир дәрәчәдә кәскин јүксәлмәси, кәндлинин торпаг һәрислијиндән ирәли кәлир; әлбәттә, бурада дәмир јоллар да рол ојнамышдыр, лакин бунун о гәдәр әһәмијјәти јохдур, чүнки биздә торпағын башлыча алычысы һәлә јенә дә кәндлидир, дәмир јол исә кәндли үчүн һеч дә биринчи дәрәчәли бир амил дејилдир».

«Гәнаәтлә јығдыглары» (вә гарәт етдикләри) пулларыны вериб һәрисликлә торпаг алан бу инадкар «тәсәрруфатчы кәндлиләр» иши о јерә чатдырачаглар ки, һәтта индики ачлыгдан һәлә саламат галмыш азтаваналы кәндлиләрин дә һөкмән ахырына чыхачаглар.

Әкәр буржуа чәмијјәти үчүн торпагларын варлы кәндлиләр тәрәфиндән сатын алынмасы таванасыз кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасына вә ач галмасына гаршы мүбаризә васитәсидирсә, јени базарлар ахтарылмасы да, бөһрана гаршы, базара һәддән артыг сәнаје мәһсулларынын долмасына гаршы мүбаризә васитәсидир. Јалтаглыг едән мәтбуат («Новоје Время» №9188) Иранла башланмыш јени тичарәтин мүвәффәгијјәтләриндән бөјүк шадлыгла јазыр, Орта Асијада вә хүсусән Манчуријада тичарәт етмәк имканлары һәвәслә мүзакирә олунур. Дәмир сәнајеси вә башга сәнаје нәһәнкләри дәмир јол тикинтисинин кенишләнмәсини ешидәрәк фәрәһлә әлләрини овушдурурлар. Бөјүк дәмир јол хәтләри: Петербург—Вјатка, Бологоје—Седлетс, Оренбург—Дашкәнд хәтләринин чәкилмәси гәрара алынмышдыр, 37 милјон манатлыг

дəмир јол истигразына (Москва—Казан, Лодз вə Чəнуб-Шərг јоллары ширкətləринин истигразына) һөкумət тərəфиндən тə'минат верилмишдир, Москва — Кыштым, Камышин — Һəштərхан вə Гара дəниз хəтləринин чəкилмəси нəзərдə тутулур. Ач кəндлиләр вə ишсиз фəһləләр тəсəлли тапа биләрләр: дөвлət пуллары (əкər дөвлət пул тапа билсə), ајдыидыр ки, «сəмərəсиз» сурətдə (Сипјакин тə'мимнамəси илə мүгајисə ет) мүавинət верилмəсинə сərф олунмајачагдыр, јох, пуллар мүһəндисləрин вə подратчыларын — Нижнидə Сормово бəнди тикиләркən илләр узуну дөвлət пулуну оғурламыш вə јалныз инди (бир истисна олараг) Москва мəһкəмə палатасынын[133] сессијасы тərəфиндən Нижни Новгородда мүһакимə олунмуш мүһəндис вə подратчылар* кими дөвлət малыны оғурламагда усталашмыш мүһəндисləрин вə подратчыларын чибинə ахачагдыр.

---

* Təəссүф ки, јерин азлығы бизə һəмин мүһакимə үзəриндə ətрафлы дајанмаг имканы вермир; бу мүһакимə һəм мүһəндисləрин, һəм дə подратчыларын нечə ағалыг етдикləрини бир даһа көстərди. Биз руслар үчүн бу һал, һəмишə јени галан məһз көһнə əһвалатдыр. Мүһəндис Александров јоллар назирлијинин Казан даирəсинин Нижни Новгород шө'бəсинин рəиси Шнакенбург илə вə мүһакимəјə чəлб олунмуш алты нəфər подратчы илə бирликдə *үч ил əрзиндə* (1893—1895) өзү үчүн вə башгалары үчүн мин манатларла капитал «тикмиш», бунун үчүн дə дөвлətə, һеч бир заман əсли олмајан ишləр көрүлмəси вə ləвазимат алынмасы һаггында һесаблар, чəдвəллəр, јохланыш актлары вə саирə тəгдим етмишди. Јалныз ишləр дејил, подратчыларын өзləри дə ујдурма олмушдур: ади бир каркүзар сəнəдləри подратчынын əвəзинə имзалајырмыш! Бу һəрифləрин нə гəдəр пул гамарладыгларыны бундан көрмək олар. Мүһəндис Александров *ики јүз* мин манатдан *артыг* бир мəблəғ үчүн сəнəдлəр (мүттəһимлəр скамјасына отурдулан «подратчылардан» алынмыш сəнəдлəр) тəгдим етмишдир, бу сəнəдлəрдə, мисал үчүн һəгигətдə 400 манат хəрчlənəндə 4 400 манат јазырмышлар. Шаһидлəрдən биринин ифадəсинə көрə мүһəндис Александров каһ гызларла, каһ да өз билаваситə рəисləри илə, јол мүһəндисləри илə бир наһара 50—80 манат хəрчlәјирмиш.

Лакин ən мараглысы одур ки, бу иш нечə апарылмыш вə нə илə гуртармышдыр. Кизли полис акентиндən мə'лумат алан полисмејстер «ишн галдырмаг истəмəмишдир» (!). «Бу иш бизə аид дејил,—демишдир,—јоллар назирлијинə аиддир»; буна көрə дə акент прокурора мүрачиət етмəли олмушдур. Сонра, бүтүн бу ишин үстү она көрə ачылмышдыр ки, Александров каркүзар-подратчылардан бирининн «пајыны вермəмиш» вə бунун үстүндə оғрулар бир-бирилə далашмышлар. Бу иш *алты ил* сүрүндүрүлмүшдүр, белə ки, шаһидлəрин бир чоху бу мүддəтдə өлмүш вə демək олар ки, һамы бүтүн ишин маһијjəтини унутмушдур. Һəтта Казан јол даирəсинин кечмиш рəиси Лохтин кими бир шаһиди ахтарыб *тапа билмəмишлəр* (sic!): мə'лум дејилдир ки, Лохтин Казандадыр, јохса Јенисејск шəһəринə е'замијjəтə кетмишдир! Гој охучу буну зарафат һесаб етмəсин, бу, мүһакимə просеси һаггындакы һесабатдан көчүрүлмүшдүр.

Бу ишдə һеч дə јалныз мүттəһимлəрин дејил, башга адамларын да өлинин олмасы ашағыдакы 2 фактдан көрүнүр: əввəлəч, бу иши галдыран хошəмəл полис акенти инди даһа полис идарəсиндə ишləмир, о инди бир

III. ҮЧҮНЧҮ ҮНСҮР

«Үчүнчү үнсүр» вә ја «үчүнчү шәхсләр» ифадәсини, сәһв етмириксә, Самара губернаторунун мүавини ч. Кондоиди, 1900-чү илдә Самара губернија земство јығынчағыны ачыркән, «нә һөкумәт нүмајәндәләри, нә дә силик нүмајәндәләри сырасына мәнсуб олмајан» шәхсләри көстәрмәк мәгсәди илә ишләтмишдир. Земствода һәким, техник, статистикачы, агроном, педагог вә с. вәзифәсиндә гуллуг едән бу кими шәхсләрин сајынын вә нүфузунун артмасы, нифрәт етдикләри һәмин «үчүнчү шәхсләри» һәмчинин «земство бүрократијасы» адландырмыш олан бизим иртичачыларын диггәтини артыг чохдан бәридир ки, өзүнә чәлб едир.

Үмумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, бизим иртичачылар, — о чүмләдән, әлбәттә, бүтүн али бүрократија да, — јахшы сијаси дујғуја малик олдугларыны көстәрирләр. Онлар мүхалифәтә гаршы, халг «гијамларына» гаршы, тәригәтчиләрә, үсјанлара гаршы, ингилабчылара гаршы мүбаризәдә о гәдәр тәчрүбә әлдә едиб маһирләшмишләр ки, өзләрини даим «һазыр вәзијјәтдә» сахлајырлар вә *һәр һансы бир* әгидә мүстәгиллији, дүзлүјү вә сәрбәстлијинә гаршы, һәгиги билик вүгарына гаршы мүтләгијјәтин барышмазлығыны һәр чүр садәләвһ авамлардан вә «намуслу јабылардан» јахшы билирләр. Бүтүн Русија мә'мурлары ијерархијасында һөкм сүрән јалтаглыг вә бүрократлыг руһуну јахшыча мәнимсәмиш олан бу адамлар Гоголун Акаки Акакијевичинә[134] бәнзәмәјәнләрин вә ја, даһа мүасир бир тәшбиһ ишләтсәк, гылафлы адама[135] бәнзәмәјәнләрин һамысына шүбһә илә јанашырлар.

ев алмыш вә бу евин кәлири илә јашајыр. Икинчиси, *Казан јол даирәсинин рәиси* (Сормово бәнди тикилдији заман рәисин мүавини) мүһәндис Макаров мәһкәмәдә Александрову бөјүк бир чанфәшанлыгла мүдафиә етмишдир; о һәтта демишдир — һәрфијјән белә демишдир! — ки, 1894-чү илин јазында бәнди су апармышдыса, *«бу белә дә олмалы иди»*. Онун, јә'ни Макаровун тәфтишләри заманы Александровун бүтүн ишләри өз гајдасында имиш вә Александров тәчрүбәли, чалышган вә сәлигәли бир адам имиш!

Ишин нәтичәси: Александрова бир ил гала кәсилмишдир; Шнакенбурга шиддәтли төһмәт верилмишдир (лакин 1896-чы ил манифестинә көрә бу һөкм јеринә јетирилмәмишдир!); галанлары тәмизә чыхарылмышдыр. Дөвләтин мүлки иддиасы рәдд едилмишдир. Тәсәввүрүмә кәтирирәм ки, һәм ахтарылыб тапылмамыш Лохтинләр, һәм дә вәзифәдә олан Макаровлар нә гәдәр разы галмалыдырлар.

Доғрудан да: әкәр бу вә ја башга ичтимаи функсијалар ифа едән адамлар өз вәзифәсинә көрә дејил, өз билијинә вә ләјагәтинә көрә гијмәтләндирилсә, бунун өзү мәнтиги сурәтдә, һәмин биликләри вә һәмин ләјагәтләри мүзакирә едән ичтимаи фикир вә ичтимаи нәзарәтин лабүд азадлығына сәбәб олмурму? Мәкәр бу, силк вә мәнсәб имтијазларыны, Русија мүтләгијјәтинин јеканә әсасы олан бу имтијазлары көкүндән сарсытмырмы? Бир көрүн, һәмин ч. Кондоиди өз наразылығыны нә илә әсасландырыр; о дејир:

«Бә'зән елә олур ки, силк нүмајәндәләри кифајәт гәдәр јохланмыш әсаслар олмадан, зијалыларын, һәтта земство идарәсиндә сәрбәст муздлу гуллугдан башга бир шеји олмајан зијалыларын сөзүнә гулаг асырлар, сәбәби дә анчаг одур ки, елмә, ја да гәзет вә журнал јазычыларынын нәсиһәтләринә истинад едирләр». Көрүрсүнүзмү? Ади «сәрбәст муздлу гуллугчулар» «силк нүмајәндәләрини» ●јрәтмәјә кириширләр! Јери кәлмишкән гејд едәк ки, ч. мүавинининн губернатор бәһс етдији земство гласнылары доғрудан да силксиз тә'сисатларын үзвләридир; лакин биздә бүтүн ишләр башдан-баша силк руһунда гурулдуғуидан вә јени әсаснамәјә көрә земствolар да өз силксизлијинин бөјүк һиссәсини итирдијиндәи мүхтәсәр олмаг үчүн һәгигәтән демәк олар ки, Русијада ики һаким «синиф» вардыр: 1. һөкумәт нүмајәндәләри вә 2. силкләрин нүмајәндәләри. Силкләр монархијасында үчүнчү үнсүрә јер јохдур. Һәркәһ итаәтсиз игтисади инкишаф капитализмин артмасы нәтичәсиндә силк дајагларыны кетдикчә даһа артыг сарсыдырса, «зијалылара» тәләбат доғурур вә бунларын сајы кетдикчә артырса, онда лабүддән көзләмәк лазымдыр ки, үчүнчү үнсүр, өзү үчүн дарысғаллыг едән чәрчивәләри кенишләндирмәјә чалышачагдыр.

Јенә дә һәмин ч. Кондоиди дејир: «Нә һөкумәт нүмајәндәләринә, нә дә земствода силк нүмајәндәләринә мәнсуб олмајан шәхсләрин хәјаллары јалныз фантастик характер дашыјыр, лакин сијаси мејлләр көстәрдикдә бу хәјалларын зәрәрли тәрәфи дә ола биләр».

«Сијаси мејлләр» көстәрилмәси — бу мејлләрин

мөвчуд олмасына инанмағын јалныз дипломатик ифадәсидир. «Хәјал» дедикдә исә бурада, әслини ахтарсаныз, һәким үчүн һәкимлик ишинин мәнафеjиндән, статистикачы үчүн статистиканын мәнафеjиндән ирәли кәлән вә һаким силкләрин мәнафеји илә һесаблашмајан бүтүн фәрзиjjәләр нәзәрдә тутулур. Бу хәјаллар өзлүjүндә фантастик хәјаллардыр, лакин деjирләр ки, бу хәјаллар сијаси наразылыг доғурур.

Мәркәзи губерниjалардан биринин рәиси олан дикәр бир һөкумәт нүмајәндәсинин, үчүнчү үнсүр тәрәфиндән көстәрилән наразылығы башга чүр әсасландырмаға чәһд етдијини көтүрәк. Онун фикринчә, *она тапшырылмыш олан* губерниjадакы земствонун фәалиjjәти «Земство мүәссисәләри Әсаснамәсинин[136] төмәлини тәшкил едән әсас принсипләрдән илдән-илә кетдикчә даһа чох узаглашыр». Бу Әсаснамәjә көрә jерли әһалинин хеjри вә еһтиjачларына аид олан ишләри jерли әһали идарә етмәлидир; лакин торпаг саһибләринин әксәриjjәти онлара верилән һүгуга лагеjд јанашдығы үчүн «земство јығынчаглары тәкчә *рәсмиjjәт* характери алмышдыр, ишләрә исә, һәлә чох нөгсанлы олан земство идарәләри рәһбәрлик едир». Бу, «земство идарәләри јанында кениш дәфтәрханалар әмәлә кәлмәсинә вә *мүтәхәссисләрин* — статистикачыларын, агрономларын, педагогларын, санитар һәкимләринин вә и. а. — земство гуллуғуна дә'вәт едилмәсинә сәбәб олмушдур; һәмин мүтәхәссисләр өзләрнинн земство хадимләриндән *елмдә,* бә'зән исә *зәкада да үстүн олдугларыны* һисс едәрәк кетдикчә *даһа артыг мүстәгиллик* көстәрмәjә башламышлар, бу да хүсусән губерниjада мүхтәлиф *гурултаjлар,* земство идарәләри јанында исә шуралар дүзәлтмәк јолу илә әлдә едилир. Нәтичәдә бүтүн земство тәсәррүфаты, *jерли әһали илә һеч бир әлагәси олмаjан* шәхсләрин әлинә кечмишдир». «Бу шәхсләрин лап чоху тамамилә хеjирхаһ вә тамамилә һөрмәтә лајиг адамлар олса да, онлар өз гуллуғуна анчаг јашајыш васитәси кими бахыр, jерли әһалинин хеjри вә еһтиjачлары исә бу адамлары анчаг она көрә марагландыра биләр ки, онларын өз рифаһы jерли әһалинин хеjриндән вә еһ-

тиҹачларындан асылыдыр». — «Земство ишиндә, губерниҹа рәисинин фикринчә, *муздла ишләҹән шәхс мүлкиҹҹәтчини әвәз едә билмәз»*. Бу дәлил һәм даһа һиҹләкәр, һәм дә даһа ачыг бир дәлил адландырыла биләр, мәсәлә буна нечә бахмагдан асылыдыр. Бу дәлил даһа һиҹләкәр бир дәлилдир, чүнки сијаси мејлләри гәсдән кизләдир вә өз дедикләринин бүтүн әсасыны анчаг јерли әһалинин хејир вә еһтиҹачларына мүнчәр етмәҹә чалышыр. Бу дәлил даһа ачыг бир дәлилдир, чүнки «муздла ишләҹәни» ачыгча *мүлкиҹҹәтчиҹә* гаршы гоҹур. Бу, Русиҹа Кит Китычларының[137] чохданкы нөгтеҹи-нәзәридир; бунлар бир «мүәллимнүма» тутанда биринчи нөвбәдә вә ән әввәл бу гисим пешәләрин базар гиҹмәтләрини әсас көтүрүрләр. Һеч кәсдән асылы олмаҹан, синифләрдән ҹүксәкдә дуран мөһкәм һакимиҹҹәтә малик Русиҹаны вә парламентаризмдән позғунлашмыш гәрб өлкәләриндә олдуғу кими гәнимәтчилик мәнафеҹинин халг һәҹаты үзәриндә һөкмранлығындан, аллаһа шүкүр ки, хилас олмуш Русиҹаны даим мәдһ едән чәбһәнин нүмаҹәндәси деҹир ки, һәр шеҹин әсил саһиби — мүлкиҹҹәтчиләрдир. Бир һалда ки һәр шеҹин саһиби мүлкиҹҹәтчидир, демәли, о, сәһиҹҹә «ишинин» дә, статистика «ишинин» дә, тәһсил «ишинин» дә саһиби олмалыдыр: бизим помпадур, варлы синифләрин сијаси һөкмранлығыны ачыгча е'тираф едән белә бир нәтичә чыхармагдан утанмыр. Бундан башга: о утанмаҹыб — бу исә чох гәрибәдир — е'тираф едир ки, бу «мүтәхәссисләр» земство хадимләриндән елмдә, бә'зән исә зәкада да үстүн олдугларыны һисс едирләр. Зәка үстүнлүҹүнә гаршы исә, ајдындыр ки, сәртликдән башга һеч бир васитә ҹохдур...

Одур ки, бу ҹахынларда бизим иртичачы мәтбуатын әлинә һәмин сәрт тәдбирләрин көрүлмәси тәләбини бир даһа тәкрар етмәк үчүн ҹахшыча бир фүрсәт дүшмүшдүр. Зиҹалылар ичазә вермәк истәмирләр ки, онлара ади муздлу ишчиләр кими, өз иш гүввәсини сатан адамлар кими бахсынлар (истәҹирләр ки, онлара мүәҹҹән ичтимаи функсиҹалары ҹеринә ҹетирән вәтәндашлар кими бахсынлар), бу һал һәмишә, вахташыры

олараг земство идарәләри башчылары илә каһ һәкимләр арасында мүнагишәләрә сәбәб олмуш вә һәкимләр коллектив сурәтдә исте'фа вермишләр, каһ да һәмин башчыларла техникләр вә и. а. арасында мүнагишәләрә сәбәб олмушдур. Сон вахтлар исә земство идарәләри илә статистикачылар арасындакы мүнагишәләрдән епидемија характери алмышдыр.

«Искра»да һәлә мајда (№ 4) гејд олунмушду ки, јерли һөкумәт нүмајәндәләри (Јарославлда) артыг чохдан бәридир статистикаја гәзәбләнирдиләр вә С.-Петербургдакы март һадисәләриндән сонра бүрону «тәмизләдиләр» вә мүдирә тәклиф етдиләр ки, «кәләчәкдә тәләбәләрдән ишә көтүрәндә јахшыча јохлајыб көтүрсүн, белә ки, бу адамларын бир заман е'тибарсыз чыха биләчәјини һеч дүшүнмәк дә мүмкүн олмасын». «Владимир-Клјазмада сијаси гәсд» адлы хәбәрдә («Искра» № 5, ијун), шүбһә алтына алынмыш статистиканын үмуми вәзијјәти вә губернатор, фабрикчиләр вә мүлкәдарлар тәрәфиндән статистикаја ифрәт бәсләнилмәсинин сәбәбләри тәсвир олунмушдур. Владимир статистикачыларының Анненскијә (мартын 4-дә Казан мејданында дөјүлмүш Анненскијә) рәғбәт изһары илә телеграм көндәрмәк үстүндә ишдән чыхарылмасы бүронун фе'лән бағланмасына сәбәб олду вә башга јерләрдәки статистикачылар, өз гуллугчуларының мәнафејини мүдафиә едә билмәјән бир земствода гуллуг етмәкдән бојун гачырдыглары үчүн јерли жандарм идарәси ишдән чыхарылмыш статистикачыларла губернатор арасында васитәчи ролу ојнамаға мәчбур олду. «Бир нәфәр жандарм статистикачылардан бә'зиләринин мәнзилинә көлмиш вә тәклиф етмишдир ки, јенидән әризә вериб бүрода гуллуға кирсинләр», лакин онун бу тәклифи тамамилә боша чыхмышдыр. Нәһајәт, «Искра»нын август нөмрәсиндә (№ 7) «Јекатеринослав земствосундакы һадисә» тәсвир олунмушду; бурада «паша» ч. Родзјанко (губернија земство идарәсинин сәдри), күндәлик тәртиб етмәк «көстәришини» јеринә јетирмәдикләри үстүндә статистикачылары ишдән чыхармыш вә бунунла

да бүронун бүтүн галан үзвләринин исте'фаја чыхмасына вә Харков статистикачыларынын протест мәктублары көндәрмәләринә сәбәб олмушдур (бу мәктублар «Искра»нын һәмин нөмрәсиндә дәрч едилмишдир). Мәсәләнин дәрининә кетдикчә гәлизләшир. Харков пашасы ч. Гордејенко (бу да губернија земство идарәси сәдридир) ишә гарышмыш вә «өз» земствосунун статистикачыларына билдирмишдир ки, «земство идарәси дахилиндә гуллугчуларын өз гуллуг вәзифәләринә аид олмајан мәсәләләри мүзакирә етмәк үчүн һеч бир мүшавирә дүзәлтмәләрнинә» дөзмәјәчәкдир. Сонра, Харков статистикачылары өз ичәриләриндә олан бир часусун (Антоновичин) ишдән чыхарылмасыны тәләб етмәк нијјәтиндә икән, һәлә бу нијјәтләрини јеринә јетирмәмишдән земство идарәси, статистика бүросунун мүдирини ишдән чыхартмыш, бунунла да јенә бүтүн статистикачыларын исте'фа вермәсинә сәбәб олмушду.

Бу һадисәнин земстволарда кы бүтүн статистика гуллугчуларыны нә дәрәчәдә һәјәчана кәтирдији, мисал үчүн, Вјатка статистикачыларынын мәктубундан көрүнүр; һәмин мәктубда онлар һәрәката гошулмаг истәмәдикләрини әтрафлы әсасландырмаға чалышырдылар вә бунун үстүндә онлар «Искра»да (№ 9) һаглы олараг «Вјатка штрејкбрехерләри» адландырылдылар.

Лакин, сөз јох ки, «Искра» анчаг бә'зи һадисәләри гејд етмишдир вә легал гәзетләрин вердији мә'лумата көрә Петербург, Олонетс, Нижни Новгород, Таврида вә Самара губернијаларында баш вермиш мүнагишәләрини һеч дә һамысыны гејд етмәмишдир (мүнагишәләр сырасына биз бурада, бирдән бир нечә статистикачынын ишдән чыхарылмасы һалларыны да әлавә едирик, чүнки бу һаллар күчлү наразылыг вә һәјәчан ојадырды). Губернија һакимијјәт органларынын үмумијјәтлә нә дәрәчәдә шүбһәјә дүшдүкләри вә нә дәрәчәдә һәјасызлыг етдикләри, мисал үчүн, ашағыдакылардан көрүнүр:

«Таврида бүросунун мүдири С. М. Блеклов земство идарәсинә тәгдим етдији «1901-чи илин мај вә ијуну

әрзиндә Днепр гәзасынын јохланылмасы һаггында һесабат»да дејир ки, һәмин гәзада ишләмәк шәраити мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәдә дәјишилмишдир: тәдгигат апаранлар өз вәзифәләрини губернаторун ичазәси илә ифа едирдиләр, бунлара лазыми сәнәдләр верилмишди вә губернија рәисләринин сәрәнчамы әсасында онлар јерләрдәки һөкумәт органларындан һәр чүр јардым тәләб едә биләрдиләр, лакин буна бахмајараг, гәза полиси һәмин адамлары *чох бөјүк бир шүбһә алтына алмышды, онларын һәр аддымыны* изләјирди, онлара инанмадығыны ән *кобуд бир шәкилдә* көстәрирди, иш о дәрәчәјә чатмышды ки, бир кәндлинин дедијинә көрә, статистикачыларын далынча бир урјадник кәзиб кәндлиләрдән сорушурмуш көрсүн «бәлкә статистикачылар дөвләтә вә вәтәнә гаршы зәрәрли фикирләр тәблиғ едирләр». Ч-б Блекловун дедијинә көрә, статистикачылар «мүхтәлиф манеәләрә вә чәтинликләрә раст кәлирдиләр, бунлар исә һәмишә онларын ишләмәсинә мане олур, һәтта *онларын һејсијјәтинә* дә чох тохунурду... Статистикачылар чох вахт *истинтаг алтында олан адамларын* вәзијјәтинә дүшүрдүләр, онларын һаггында кизлиндә адамлары данышдырыб мә'лумат топлајырдылар, — бу үсул һамыја јахшыча мә'лумдур — вә бунларын һаггында хәбәрдарлыг едилмәсини лазым билирдиләр. Буна көрә дә статистикачыларын чох заман нә кими ағыр бир мә'нәви вәзијјәт кечирмәли олдугларыны һәр кәс ајдын баша дүшә биләр»».

Бу, земство статистика мүпагишәләринин тарихинә вә үмумијјәтлә «үчүнчү үнсүр» үзәриндә нәзарәтин характеристикасына даир һис изаһат дејил!

Иртичачы мәтбуатын јени «гијамчылар» үзәринә һүчум етмәси тәәччүблү дејилдир. «Московские Ведомости» «Земство статистикачыларынын тә'тили» адлы курултулу бир баш мәгалә (№ 263, 24 сентјабр) вә ч. Н. А. Знаменскинин «Үчүнчү үнсүр» адлы хүсуси бир мәгаләсини (№ 279, 10 октјабр) дәрч етмишди. «Үчүнчү үнсүр» «һәддини ашмышдыр», — дејә гәзет јазырды, — «лазыми гуллуг интизамы» јарадылмасы

тәшәббүсүнә о «даими мүхалифәт вә тә'тил илә» чаваб верир. Бүтүн тәгсир, гуллугчулары башлы-башына бурахмыш земство либералларындадыр.

«Һеч бир шүбһә јохдур ки, бә'зи чох ајыг вә ағыллы земство хадимләри онлара е'тибар едилмиш земство *идарәләриндә һәтта либерал*-мүхалифәт бајрағы алтында *олса да башлы-башына* алыға јол вермәк истәмәјәрәк, земство гијмәт-статистика ишләрини мүәјјән дәрәчәдә гајдаја салмаг үчүн тәдбир көрмүшләр. Һәм мүхалифәт, һәм дә *тә'тилләр,* нәһајәт, онларын көзүнү ачыб көстәрмәлидир ки, *губернијадан губернијаја кедиб* ја статистика тәдгигаты илә, *ја да јерли јенијетмәләри сосиал-демократ руһунда маарифләндирмәклә* мәшғул олан *әгли әмәк пролетариаты* кимләрдир.

Һәр һалда «земство статистика мүнагишәләри» земство хадимләринин ағыллы һиссәси үчүн фајдалы дәрс олур. Күман едирик ки, земство хадимләринин бу һиссәси земство мүәссисәләринин өз гојнунда *«үчүнчү үнсүр»* ады илә нә кими бир илан бәсләмиш олдуғуну инди тамамилә ајдын көрәр»*.

Биз дә өз тәрәфимиздән шүбһә етмирик ки, мүтләгијјәтин садиг, зәнчирли көпәјинин (мә'лумдур ки, «М. Вед.»и узун мүддәт өз руһунда «руһландыра» биләи Катков «өзү» өзүнү белә адландырмышды) бу чүр уламасы вә зиһкилдәмәси ичтиман инкишафын мәнафејинә гаршы, үмумијјәтлә зијалыларын мәнафејинә гаршы, дөвләт малынын оғурланмасындан вә хәјанәткарлыгдан ибарәт олмајан һәр чүр һәгиги ичтимаи фәалијјәтин мәнафејинә гаршы мүтләгијјәтин бүтүн барышмазлығыны һәлә тамам башa дүшмәмиш бир чохларынын «көзүнү ачачагдыр».

«Үчүнчү үнсүрә» гаршы һүчумун вә «земство статистика мүнагишәләринин» бу кичик мәнзәрәси биз сосиал-демократлар үчүн мүһүм дәрс олмалыдыр. Пәһбәрлик етдиіимиз фәһлә һәрәкатынын там гүдрәтинә биз даһа мөһкәм инанмалыјыг, зира көрүрүк ки, габагчыл ингилабчы синфин сыраларындакы һәјәчан чөмијјәтин дикәр синифләринә вә төбәгәләринә дә кечир,

* «М. В.» № 263

бу һәјәчан бир тәк тәләбәләр ичәрисиндә ингилаби руһун мисилсиз бир јүксәлишинә сәбәб олмаг дејил*, һәм кәндин ојанмаға башламасына, һәм дә индијәдәк (бир груп олараг) • гәдәр дә һәссас олмајан ичтимаи групларда өзүнә олан инамын вә мүбаризәјә һазыр олмағын күчләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Русијада бүтүн халг ичәрисиндә, халғын бүтүн синифләри ичәрисиндә ичтимаи һәјәчан артыр вә бизим вәзифәмиз, ингилабчы сосиал-демократларын вәзифәси ондан ибарәтдир ки, бу ичтимаи һәјәчандан вар гүввә илә истифадә едиб габагчыл зијалы фәһләләрин һәм кәндлиләр ичәрисиндә, һәм тәләбәләр ичәрисиндә, һәм дә үмумијјәтлә зијалылар ичәрисиндә нә кими бир мүттәфиги олдуғуну онлара баша салаг, каһ бир јердә, каһ да башга бир јердә аловланан ичтимаи протест атәшиндән истифадә етмәји онлара өјрәдәк. Азадлыг уғрунда габагчыл мүбариз ролуну биз анчаг о заман ифа едә биләрик ки, мүбариз ингилабчы партијаның рәһбәрлик етдији фәһлә синфи мүасир чәмијјәтдә тутдуғу өз хүсуси мөвгејини вә бәшәријјәти игтисади көләликдән азад етмәкдән ибарәт өз хүсуси үмумдүнја-тарихи вәзифәләрини бир дәгигә дә олса унутмајараг, ејни заманда *азадлыг* уғрунда үмумхалг мүбаризә бајрағыны галдырсын вә инди ч. Сипјакинләрин, Кондоидиләрин вә бүтүн бу гулдур дәстәсинин бөјүк бир чанфәшанлыг көстәриб чәмијјәтин ән мүхтәлиф тәбәгәләриндән олан наразылар сырасына сөвг етдикләри адамларын һамысыны һәмин бајрағын алтына чәлб етсин.

Анчаг бунун үчүн биз өз һәрәкатымыза Авропа фикринин әсрләр боју инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш мөһкәм ингилаби нәзәријјәни ашыламагла бәрабәр, Гәрби Авропадакы вә Русијадакы сәләфләримиз тәрәфиндән бизә ирс бурахылмыш ингилаби

* Биз буну јаздығымыз заман һәр тәрәфдән тәләбәләр арасында һәјәчанын јенидән күчләнмәси, Кијевдә, Петербургда вә башга шәһәрләрдә тәләбә јығынчагларының баш вермәси, Одессада ингилаби тәләбә групларының әмәлә кәлмәси вә саирә һаггында мә'лумат кәлмәкдәдир. Бәлкә дә тарих, гәти вурушмада да тәшәббүсчүлүк ролуну тәләбәләрин үзәринә гојачагдыр? Һәр һалда һәмин вурушмада галиб кәлмәк үчүн пролетариат күтләләринин јүксәлиши лазымдыр вә биз чалышыб пролетар күтләләринин шүуруну, чошгунлуғуну вә мүтәшәккиллијини тезликлә вә сүр'әтлә јүксәлтмәлијик.

чошгунлуғу вә ингилаби тәчрүбәни дә ашыламалыјыг, Гәрбдә оппортунизмлә нисбәтән аз зәһәрләнмиш јолдашларымызын инди хилас олмаға башладыглары вә гәләбәјә доғру һәрәкәтимизи чох ләнкидән һәр чүр оппортунизм формаларыны кор-коруна гәбул етмәмәлијик.

Инди рус пролетариаты гаршысында ән чәтин, лакин ән нәчиб бир ингилаби вәзифә — чох мүсибәтләр чәкмиш рус зијалыларынын галиб кәлә билмәдикләри дүшмәни әзмәк вә бејнәлхалг сосиализм ордусу сыраларына кечмәк вәзифәси дурур.

IV. ИКИ ЗАДӘКАН БАШЧЫСЫНЫН НИТГИ

«Бу, индијәдәк мисли көрүнмәмиш чох кәдәрли бир фактдыр; һәм дә, биздә анчаг ичтимаи позғунлашманын инди һәддән чох артдығы бир шәраитдә баш верә билән бу кими фактлар кәләчәкдә Русијанын башына чох бәлалар кәтирәчәкдир...» «Московскије Ведомости» Орјол губернијасынын задәкан башчысы М. А. Стаховичин Орјолдакы миссионерләр гурултајында (бу гурултај сентјабрын 24-дә гуртармышдыр) сөјләдији нитг мүнасибәти илә 268-чи №-синин (29 сент.) баш мәгаләсиндә белә јазмышды... Әчәбдир, әкәр задәкан башчылары ичәрисинә дә, јә'ни кәзада биринчи шәхс, губернијада исә икинчи шәхс олан задәкан башчылары ичәрисинә дә «ичтимаи позғунлуг» дүшмүшдүрсә, онда көрәсән «Русијаны чүлғајан јолухучу позғунлуг азарынын» сону олачагмы?

Ахы нә олмушдур? О олмушдур ки, һәмин ч. Стахович (шәраб инһисарында верки төпламаг вәзифәләрини Орјол задәканларына вермәк истәјән бу адам: бах—«Зарја» № 1, «Тәсадүфи кејдләр»*) вичдан азадлығыны мүдафиә едән аловлу бир нитг сөјләмишдир, һәм дә «өз һәјасызлығында демирик, өз нәзакәтсизлијиндә о дәрәчәјә чатмышдыр ки, белә бир тәклиф ирәли сүрмүшдүр»**:

* Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 431—464. *Ред.*

** «Московскије Ведомости», јенә орада. «Московскије Ведомости»јә бәсләдијим рәғбәт үчүн охучулардан үзр истәјирәм. Нә едәсән! Зәннимчә, һәр һалда бу кәзет Русијада ән мараглы, ән ардычыл *вә ән әмәли* бир

«Вичдан азадлыгы лүзумуну, православ дининдән чыхмаг вә башга бир дини гәбул етмәк үстүндә верилән һәр чүр чинајәт чәзасынын ләғв едилмәси лүзумуну *е'лан етмәк вәзифәси Русијада һамыдан чох миссионерләр гурултајына аиддир. Буна көрә дә мән Орјол миссионерләр гурултајына тәклиф едирәм ки, бу барәдә өз фикрини ачыгча сөјләсин вә бу хаһиши мүнасиб бир васитә илә ирәли сүрсүн!..»*

Ајдындыр ки, «Московскије Ведомости»нин ч. Стаховичи Робеспјер е'лан етмәси нә гәдәр садәлөвһүлүк идисә (ч. Суворин «Новоје Времја»да јазмышды ки, мәним чохдан таныдыгым бу күләрүзлү М. А. Стаховичми Робеспјердир! онун «мүдафиә» нитгини охујанда адам күлмәјә билмирди),—ч. Стахович дә кешишләрә, вичдан азадлыгы барәсиндә «мүнасиб васитә илә» хаһиш етмәји тәклиф етмәклә ејни дәрәчәдә садәлөвһүлүк көстәрмишди. Бу лап она бәнзәр ки, гәза приставларынын гурултајында сијаси азадлыг һаггында хаһиш едилмәси тәклиф олунсуи!

Охучуја демәјә һеч еһтијач да јохдур ки, «архипастыр башда олмагла руһанилөр дәстәси» мүгәддәс Орјол јепископу Никанорун, Казан руһани академијасынын профессору Н. И. Ивановскинин, «Миссионерскоје Обозрениje»[138] журналынын редактор-нашири В. М. Скворцовун, филан вә филан миссионер-кешишләрин вә университет намизәдләри В. А. Тернавтсевин вә М. А. Новоселовун, — демәк олар ки: «елм» илә килсә иттифагынын! — «чидди е'тиразларыны» динләдикдән сонра ч. Стаховичин тәклифини «һәм мә'рузәнин ма-

---

сијаси гәзетдир. Ахы, јахшы һалда, бә'зи мараглы хырда чиј фактлары топлајан вә һәр чүр «әлламәликләр» әвәзиндә аһ-зар етмәјә башлајан бир әдәбијјаты әсил мә'нада «сијаси әдәбијјат» адландырмаг олмаз! Белә бир мә'луматын дәрч едилмәси чох фајдалы ола биләр, буна гаршы мүбаһисә етмирәм, лакин бу сијасәт дејилдир. «Новоје Времја» бичимли әдәбијјаты да, һәддән артыг сијасәтчил олдугуна бахмајараг (даһа догрусу, мәһз буна көрә), әсил мә'нада сијаси әдәбијјат адландырмаг олмаз. Бу әдәбијјатын һеч бир мүәјјән сијаси програмы вә һеч бир әгидәси јохдур, бу әдәбијјат анчаг вахтын аһәнкинә вә әһвали-руһијјәсинә үјгунлашмагы бачарыр, һакимијјәт саһибләри нә әмр етсәләр, онларын гаршысында јалтагланыр вә ичтимаи фикир ојунбазлыгы илә мәшгүл олур. «Московскије Ведомости» исә өз хәттини јеридир вә һөкүмәтин гәбагында кетмәкдән горхмур (онун үчүн горхуласы бир шеј дә јохдур!), бә'зән һәтта ән ичә мәсәләләрә тамамилә ачыг јанашмагдан горхмур. Фајдалы гәзетдир, ингилаби тәшвигатын әвәзсиз әмәкдашыдыр!

hиjjəти е'тибары илə, həм дə jерли миссионерлəр гурултајынын вəзифəлəринə уjғун олмадығына көрə» рədд етди.

Лакин мə'лумдур ки, бизи марагландыран чəhət hеч дə ч. Стаховичин ајдын вə ардычыл сијаси фикрə малик бир адам олмасы дејил, онун даим дөвлətдən бирјағлы тикə гопармаға чалышан ən «күləрүзлү» бир рус задəканы олмасыдыр. Полис азғынлығы вə тəригəтчилијин инквизитор үсулу илə тə'гиб олунмасы нəтичəсиндə үмумиjjətlə рус həjатында, хүсусилə дə кəндимизин həjатында төрədилən «позғунлуг» көрнечə hədсиз бир дəрəчəjə чатмышдыр ки, дашлар да дилə кəлмишдир! Задəкан башчылары да бөjүк бир həрарətlə вичдан азадлығындан данышмаға башламышлар!

Сон нəтичədə ən «күləрүзлүləри» дə hиддətə кətирən гајдаларын вə биабырчы hалларын ч. Стаховичин нитгиндə көстərилən бир нечə кичик нүмунəсини гејд едək. Натиг дејир:

«Миссионер гардашлыг китабханасында, гануналар hаггындакы арајыш китабчасыны көтүрүб охусаныз көрəрсиниз ки, бурада ејни 783-чү маддədə, II чилд, I hиссə, гəза приставына дуелларын, həчвлəрин, сəрхошлуғуи, ганунсуз ов етмəjин, пуллу hамамларда кишилəрлə гадынларын бир jердə jујунмасының гаршысыны алмаг тапшырыглары илə бəрабəр, православ дининин ehкамларына гаршы мүбahисə edəнlərə, hабелə православлары jолдан чыхарыб онлара башга дин гəбул етдирənlərə вə ja тəфригə саланлара нəзарət етмək вəзифəси дə тапшырылыр!» Ахы həгигəтəн ганунда белə бир маддə вардыр ки, о, гəза приставларына, натигин сајдығы вəзифəлəрдən башга həлə бир чох дикəр бу кими вəзифəлəр дə həвалə едир. Шəhəр əhалисинин əксəриjjəти үчүн həмин маддə, əлбəттə, ч. Стаховичин адландырдығы кими, садəчə гəрибə бир шеј көрүнəр. Лакин кəндлијə кəлдикдə, бу гəрибəлијин архасында ашағы полисин азғынлыгларына даир bitterer Ernst—ачы həгигəт кизлəнир, зира ашағы полис jадында чох мөhкəм сахламышдыр ки, аллаh jухарыда, чар исə узагдадыр.

Бурада биз конкрет мисаллар көтүрүр вә «Орјол православ Петропавлов гардашлығы шурасынын сәдри вә Орјол јепархија миссионерләр гурултајынын сәдри протоијерej Пјотр Рождественскинин» рәсми тәкзиби илә (*«М. В.»* № 269, *«Орловски Вестник»*дән[139] көтүрүлмүшдүр, № 257) бирликдә дәрч едирик:

«а) Мә'рузәдә (ч. Стаховичин мә'рузәсиндә) Трубчевски гәзасынын бир кәнди барәсиндә бәһс олунмушдур:

«Штундист олдугларындан шүбһә едилән адамлары кешишин вә рәисин разылығы илә кәтириб килсәјә салдылар, бир стол кәтирдиләр, үстүнә тәмиз сүфрә чәкдиләр, столун үстүнә бир икона гојдулар вә адамлары бир-бир кәтирмәјә башладылар. — Өп иконаны! — Мән бүтү өпмәк истәмирәм... — Бәс белә! *бурадача көтәкләјин.* Зәиф оланлар биринчи көтәкдән сонра православлыға гајыдырдылар. Бә'зиләри исә *4 дәфәјәдәк давам кәтирирдиләр».*

Һалбуки һәлә 1896-чы илдә Орјол православ Петропавлов гардашлығынын һесабатында дәрч олунан рәсми мә'лумата көрә вә кешиш Д. Переверзевин гурултајдакы шифаһи изаһатына көрә, Трубчевски гәзасы Лүбетс кәндиндә православ әһали тәрәфиндән тәригәтчиләрә тутулан вә јухарыда тәсвир олунан диван, *әсла о заманкы јерли кешишин разылығы илә дејил вә һеч дә килсәдә дејил, кәнд јығынчағынын гәрарына көрә кәндин бир јериндә* баш вермишди; һәм дә бу кәдәрли һадисә *18—19 ил бундан габаг* үз вермишди, о заман Орјол јепархијасында миссијанын һәлә һеч изи дә јох иди».

Буну чап едән «Московскије Ведомости» дејир ки, ч. Стахович өз нитгиндә *анчаг ики факт* көстәрмишдир. Бәлкә дә беләдир. Амма бунлар күчлү фактлардыр! Православ гардашлығы һесабатынын «рәсми мә'луматы»на (гәза приставындан алынмыш мә'лумата!) әсасланан бир тәкзиб һәтта күләрүзлү бир задәканы да гәзәбләндирмиш олан биабырчылыгларын бүтүн дәһшәтини *анчаг тәсдиг едир.* Бу адамлары килсәдәми дөјмүшләр. јахуд «кәндин бир јериндә», бунлары јарым ил бундан габагмы дөјмүшләр, јахуд 18 ил

бундан габаг, — бу heч дə мəсəляни дəjишдирмир (анчаг бирчə чəhəтдəн фəрги вардыр: hамыja мə'лумдур ки, сон заманлар тəригəтчиляри daha бөjүк бир вəhшиликлə тə'гиб етмəjə башламышлар, миссиjаларын jарадылмасы да бунунла билаваситə əлагədардыр!). Jерли кешишин бу *архалыглы инквизиторлардан* кənарда дajана *биллəсинə* кəлдикдə исə, jахшы олардыки, кешиш протоиjерej бу барədə мəтбуатда данышмаjajды*. Күлəрлəр! Мүгəддəс инквизисиja адамлара heч бир заман өзү чəза вермəзди, онлары мүлки hөкумəт нүмаjəндəляринə тəслим едəрди; о heч бир заман ган төкмəзди, адамлары анчаг jандыртдырарды, hабелə «jерли кешиш» дə, əлбəттə, чинаjəт чəзасы верилə билячəк бу инкəнчəjə «разылыг» вермəмишдир.

Икинчи факт:

«б) Мə'рузədə дejилир:

«Анчаг онда, бизим дə бурада ешитдиjимиз чаваб, миссионер кешишин дилиндən дүшмəз: — *Кешиш баба, сиз дejирсиниз ки, əввəлləрдə онлар 40 аилə иди, инди исə 4 аилədир.* Бəс галанлары нə олубдур? — Аллаhын мəрhəмəти илə *Загафгазиjаjа вə Сибирə сүркүн едилмишлəр».*

Həгигəтдə исə, Трубчевски гəзасынын бурада hаггында бəhс олунан Глыбочка кəндиндə, гардашлыгын əлиндə олан мə'лумата көрə, *1898-чи илдə* штундистлəрин сajы *40 аилə* дejил, həр ики чинсдən *40 нəфəр* олмушдур, о чүмлədən 21 нəфəри ушаг имиш; маhал мəhкəмəсинин hөкмүнə көрə həмин ил Загафгазиjаjа сүркүн едиләнлəр исə анчаг, башгаларыны штундистлиjə чəлб едən 7 нəфərдən ибарəт олмушдур. Jерли кешишин ишлəтдиjи *«аллаhын мəрhəмəти илə сүркүн едилмишлəр»* ифадəсинə кəлдикдə исə, *бу ифадəни кешиш гурултаjын гапалы ичласында гурултаj үзвləри арасындакы гejри-мəчбури фикир мүбадиләсиндə тəсадүфən сөjləмишдир;* ону да хүсусилə гejд етмək лазымдыр ки, кечмишдə hамынын таныдыгы мəзкур кешиш гурултаjда да өзүнү ən *ləjaгəтли* миссионер кешишлəрдən бири олараг көстərди».

Бу тəкзибин даha heч мисли ола билмəз! Гejри-мəчбури фикир мүбадиләсиндə тəсадүфən сөjləмишдир!

* Ч-б Стахович рəсми тəchihləрə гаршы өз е'тиразында jазмышды: «Гардашлыгын рəсми hесабатында нə jазылдыгыны мən билмирəм, лакин тəсдиг едирəм ки, гурултаjда кешиш Переверзев бүтүн тəфсилаты данышды вə hөкумəт нүмаjəндəляринин (sic!!!) həмин hөкмүн ичра олунмасындан хəбəрдар олдугларыны гejд етди, шəхсən мəним вердиjим суала: Буну кешиш баба билирдими? — суалына чаваб верди: — Бəли, о да билирди». Изаhат артыгдыр.

Мараглы да елә бурасыдыр, чүнки рәсми адамларын данышдыглары рәсми сөзләрин гијмәтини биз һамымыз чох јахшы билирик. Һәм дә әкәр бу «үрәк» сөзләрини сөјләмиш олан кешиш баба «ән ләјагәтли миссионер кешишләрдән биридирсә», демәли, бу сөзләрин әһәмијјәти даһа артыгдыр. «Аллаһын мәрһәмәти илә Загафгазијаја вә Сибирә сүркүн едилмишләр» — бу көзол сөзләр митрополит Филаретин тәһкимчилик һүгугуну инчил әсасында мүдафиә етмәсиндән, мүәјјән мә'нада, даһа артыг шөһрәт газанмалыдыр.

Јери кәлмишкән дејәк, бир һалда ки, Филарети хатырламалы олдуг, «Вера и Разум»[140] журналында 1901-чи илдә* «алим либералын» Харков архијепископу мүгәддәс Амвросијә јаздығы мәктуб һаггында бәһс етмәсәк әдаләтсизлик олар. Мүәллиф мәктубун алтында белә бир имза гојмушду: «Кечмиш руһаниләрдән олан фәхри вәтәндаш Иједроним Преображенски»; редаксија исә, јәгин ки, «һәдсиз әлламәликдән» горхараг мүәллифә «алим (!) либерал» ләгәби вермишдир. Һәмин мәктубуи бир нечә јерини тәкрар етмәклә кифајәтләнәчәјик; бу мәктуб бизә дөнә-дөнә көстәрир ки, сијаси тәфәккүр вә сијаси протест көзә көрүнмәз јолларла бә'зән нәзәрә кәлдијиндән чох-чох кениш даирәләрә сирајәт едир.

«Мән артыг гочалмышам, 60-а јахын јашым вар, өмрүмдә, динин тәләбләрини јеринә јетирмәкдән бојун гачырмаг кими бир чох һаллар көрмүшәм вә дүзүнү демәлијәм ки, бүтүн бу кими һалларын баиси һәмишә бизим руһаниләр олмушдур. *«Сон һадисәләр»* үчүн исә бизим мүасир руһаниләрә һәтта үрәкдән тәшәккүр етмәлијик; чүнки онлар бир чохларынын көзүнү ачыр. Инди јалныз волост мирзәләри дејил, бөјүкдән кичијә һамы, елмлиләр дә, аз савадлылар да вә һәтта јазыны чох чәтинликлә охуја биләнләр дә, һамы инди рус торпағынын бөјүк јазычысынын әсәрләрини охумаға чан атыр. Онун әсәрләрини (харичдә «Свободное Слово»нун[141] нәшр етдији вә Русијадан башга бүтүн өлкәләрдә халгын азад бир сурәтдә охудуғу әсәрләри) даһа гијмәтә тапыб алырлар, охујурлар, мүзакирә едирләр, чыхардыглары нәтичә исә,

* Һәмин журналдан чыхарылмыш ајрыча бир нүсхәни бизә көндәрмиш олан мүхбирә, фүрсәтдән истифадә едиб тәшәккүрүмүзү билдиририк. Бизим һаким синифләр чох заман хүсуси һәбсхана, килсә нәшрләриндә вә башга бу кими нәшрләрдә утанмајыб өзләрини au naturel (олдуғу кими. *Ред.*) көстәрирләр. Биз ингилабчылар чохдан кәрәк сијаси маарифин бу «зәнкин хәзинәсиндән» мүнтәзәм сурәтдә истифадә етмәјә башлајајдыг.

әлбәттә, руһанилəрин хејринə өлмур. Чамаат инди јаланы һəгигəтдəн сечмəјə башлајыр вə көрүр ки, бизим руһаниләримиз дилдə бир сөз дејирлəр, əməлдə исə башга ишлəрлə мəшғулдурлар, һəтта данышдыглары сөзлəр дə чох заман бир-биринə зидд олур. Бир чох һəгигəтлəри ачыб сөјləмəк оларды, лакин мə'лум олдуғу үзрə, руһанилəрлə ачыг данышмаг өлмаз, онлар дəрһал лазыми јеринə чатдырар вə адама чəза вердирəрлəр, адамы е'дам етдирəрлəр... һалбуки Иса адамлары зорла вə е'дам васитəси илə дејил, һəгигəт вə мəһəббəт васитəси илə чəлб едирди...

...Сиз өз нитгинизин ахырында јазырсыныз: «биздə мүбаризə үчүн бөјүк бир гүввə вардыр — бу гүввə бизим ən диндар падшаһларымызын мүтləгиҗҗəт һакимиҗҗəтидир». Јенə дə һəгигəти кизлədирсиниз, јенə дə Сизə инанмырыг. Сиз *елми* руһаниләр бизи инандырмаға чалышырсыныз ки, «ашкызын сүдүнү əммəјə башладығыныз вахтдан мүтləгиҗҗəт һакимиҗҗəтинə сədагəт бəсləјирсиниз» (индики викариниң јепископлуға кечəн заман сөјləдиҗи нитгдən), лакин биз *елмсизлəр* инанмырыг ки, бир јашында ушаг (һəтта кələчəкдə јепископ олачаг бир ушаг да) идарəетмə үсулу барəсиндə дүшүнсүн вə мүтləгиҗҗəти үстүн тутсун. Патриарх Никон Гərбдə һəм руһани һакимиҗҗəтини, һəм дə һөкумəт башчылығыны өз əлинə алан Рома папалары кими Русијада ејни рол өјнамаг истəјирди вə онун бу тəшəббүсү баш тутмадыгдан сонра, өзүнүн али нүмајəндələри олан митрополитлəрин шəхсиндə бизим килсə тамамилə вə һəмишəлик оларат падшаһларын һакимиҗҗəтинə табе өлду; һəм дə онун бу табелиҗи она фərманлар верəн Бөјүк Пјотр заманында олдуғу кими бə'зən истибдадлы бир табелик олурду. (Шаһзадə Алексеји мəһкум етмək ишиндə Бөјүк Пјотрун руһаниләрə тəзјиги.) XIX əсрдə биз артыг Русијада һөкумəтлə килсə һакимиҗҗəтинин там аһəнкдарлығыны көрүрүк. I Николајын дəһшəтли дөврүндə, ајылмаға башлајан ичтиман мənлик шүуру Гərбдəки бөјүк ичтиман һərəкатларын тə'сири алтында, бизим өлкəмиздə дə чамаатын биабырчасына əсарəт алтында сахланмасына гаршы тəк-тəк мүбаризлəр јетишдирдиҗи заман бизим килсə халгын истирабларына гаршы тамамилə лагејд галмышды вə адамларын бир-биринə гардаш олдуғуну вə бир-биринə рəһм етмəли олдуғуну сөјləмиш олан Исанын бу бөјүк вəсиҗҗətинə бахмајараг, руһаниләр ичəрисиндən бир нəфəр дə, бинəсиб халгы дəһшəтли мүлкəдар өзбашыналығындан мүдафиə етмəјə галхмады, сəбəби дə анчаг о иди ки, һөкумəт һələлик тəһкимчилик һүгугуна əл вурмаға чүр'ət етмирди, Филарет Московски исə һəмин тəһкимчилик һүгугунун варлығына билаваситə мүгəддəс китаб һədисləри илə һагг газандырырды. Лакин көзлəнилмəз бир һадисə үз верди: Севастопол ətрафында Русија мəғлуб олду вə сијаси һəгарəтə уғрады. Бу мəғлубиҗҗət бизим ислаһатдан əввəлки гурулушумузун бүтүн нөгсанларыны ајдынча ачыб көстərди, она көрə дə һəр кəсдən əввəл бизим чаван, инсанпərвəр падшаһымыз (онда белə бир руһ вə ирадə тəрбиjə етмиш шаир Жуковскиjə борчлу олан падшаһымыз) əсрлəр боју давам едəн көлəлик зəнчирини гырды вə гəза белə кətирди ки, бөјүк 19 феврал фərманының мətни, христианлыг нөгтеји-нəзəриндən редактə

едилмәк үчүн мәһз һәмин Филаретә верилди; о да көрүнүр ки, зәманәнин тәләбинә көрә, тәһкимчилик һүгугуна олан өз бахышларыны дәрһал дәјишдирмишди. Бөјүк ислаһатлар дөврү бизим руһаниләрә дә тә'сир көстәрмәмиш олмады, онлар Макари (сонралар митрополит олмушдур) заманы бизим руһани мүәссисәләримизин гурулушуну дәјишдирмәк кими сәмәрәли бир ишлә мәшғул олмаға башладылар вә һәмин Макари, ачыглыг вә ишыглыг аләминә, кичик дә олса, бир пәнчәрә ачды. 1881-чи ил мартын 1-дән сонра башланан иртича руһаниләр ичәрисинә дә Победоностсев вә Катков зөвгүнә ујғун хадимләр үнсүрү дахил етди вә өлкәнин земство вә чәмијјәтдәки габагчыл адамлары чисмани чәза галыгларыны ләғв етмәк һаггында петисијалар вердикләри бир заманда руһаниләр сусдулар, аллаһын өз бичиминдә јаратмыш олдуғу инсана гаршы дөзүлмәз бир һәгарәт алəти олан гамчынын мүдафиәчиләрини бир кәлмә илә дә писләмәдиләр. Бүтүн бу сөјләдикләримизә әсасән һаглы олараг фәрз едә биләрик ки, *јухарыдан дәјишдирилмиш режим шәраитиндә* бүтүн руһаниләримиз, өз нүмајәндәләри шәхсиндә инди мүтләг һөкмдары мәдһ етдикләри кими, конститусијалы һөкмдары да мәдһ едәчәкләр. Белəликлə, ријакарлыг нәјә лазымдыр, зира гүввәт мүтләгијјәтдә дејил, монархдадыр. I Пјотр да аллаһ тәрәфиндән көндәрилмиш мүтләг һөкмдар иди, лакин руһаниләр һәлә индијәдәк дә ону о гәдәр јахшылыгла јад етмирләр. III Пјотр да мүтләг һөкмдар иди, руһаниләримизин саггалыны гырхдырмаға вә онлары маарифләндирмәјә һазырлашырды, — тәәссүф ки, гојмадылар о ики-үч ил падшаһлыг етсин. Бир дә ки, инди падшаһлыг едән мүтләг һөкмдар II Николај да мәһтәрәм Лев Николајевичә мәрһәмәт көстәрсә, онда сиз өз һијләләринизлә, горхутма вә тәһдидләринизлә һарада кизләнәрдиниз?

Руһаниләрин падшаһ үчүн охудуглары дуаларын мәтнини сиз әбәс јерә ситат кәтирирсиниз, — чәрән-пәрән тәрзиндә јазылмыш бу сөз јығыны һеч кәси һеч бир шеја инандырмыр. Мә'лумдур ки, биздә мүтләгијјәт мөвчуддур: әмр етсәләр бундан үч гат узун вә даһа тә'сирли дуалар јазарсыныз».

* * *

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, икинчи задәкан башчысынын нитги мәтбуатымызда дәрч олунмамышдыр. Һәмин нитгин һектографда чап едилмиш нүсхәсини, редаксијаја мә'лум олмајан бир мүхбир һәлә август ајында бизә көндәрмишди; онун үстүндә карандашла белə јазылмышды: «Тәләбә ишләри мүнасибәти илә задәкан башчыларынын хүсуси јығынчағында гәза задәкан башчыларындан биринин нитги». Бу нитги бүтүнлүклə дәрч едирик:

«Вахт аз олдуғуна көрә, бизим задәкан башчылары јығынчағына даир мүлаһизәләримиз тезисләр шәклиндә ифадә едәчәјәм:

Һазыркы гајдасызлыгларын нәдән ирәли кәлдији тәгрибән мә'лумдур: бу гајдасызлыглар, әввәлән, бүтүн дөвләт гурулушунда көк салмыш үмуми ујғунсузлугдан, мә'мурлар силкинин өлкәни олигархија үсулу илә идарә етмәсиндән, јә'ни мә'мурлар диктатурасындан ирәли кәлмишдир.

Мә'мурлар һөкүмәти диктатурасынын бу ујғунсузлуғу башданајаға бүтүн рус чәмиҹјәтиндә үмуми наразылыг шәклиндә өзүнү көстәрир, бу наразылыг заһирән үмуми сијасәтбазлыг кими, лакин мүвәггәти, сәтһи дејил, дәрин вә давамлы бир сијасәтбазлыг кими ифадә олунур.

Бүтүн чәмиҹјәт үчүн үмуми бир хәстәлик олан бу сијасәтбазлыг чәмиҹјәтин бүтүн һәјатында, бүтүн ишләриндә вә тә'сисатларында өзүнү көстәрир, одур ки, кәнч олдугларына көрә даһа һәссас олан вә ејни бүрократија диктатурасынын әзичи режимининн тәзјиги алтында олан кәнчләрин охудуғу мәктәбләрә дә һөкмән тә'сир едир.

Тәләбә гајдасызлыглары бәласынын көкүнүн үмуми дөвләт ујғунсузлуғунда вә бу ујғунсузлугдан төрәмиш үмуми хәстәликдә олдуғуну е'тираф етмәклә бәрабәр јенә дә — һәм билаваситә һисс едилдијинә көрә, һәм дә јерли бәланын јајылмасынын гаршысыны алмаг лазым олдуғуна көрә, — бу гајдасызлыглара фикир вермәмәк вә үмуми бәланын горхунч дағыдычы тә'сирини һеч олмазса бу тәрәфдән азалтмаға чалышмамаг олмаз, нечә ки, бүтүн организм үмумиҹјәтлә хәстәләндикдә онун јаваш-јаваш, әсаслы сурәтдә мүаличә олунмасыны нәзәрдә тутараг, бәдәнин мүәјјән јерләриндә хәстәлијин көстәрдији кәскин, дағыдычы тә'сири арадан галдырмаг үчүн тә'чили тәдбирләр көрүлүр.

Орта вә али мәктәбләрдә мә'мур режимининн бәласы, башлыча олараг, инсана (кәнчә) инкишаф вә тәһсил вермәк әвәзиндә, инсан шәхсиҹјәтини вә һејсиҹјәтини даим тапдаламагла әлагәдар олан мә'мур тә'лиминин тәтбиг олунмасыдыр.

Бүтүн бунларын тә'сири алтында кәнчләр арасында мүдриҹјәтә вә мүрәббиләрә гаршы әмәлә кәлән е'тимадсызлыг, гәзәб вә кин кимназијалардан университетләрә кечир вә бәдбәхтликдән, университетләрин индики вәзиҹјәтиндә, кәнчләр бурада да јенә һәмин бәла илә, јә'ни инсанын һәм шәхсиҹјәт, һәм дә һејсиҹјәтинин ејни гајдада тапдаланмасы илә гаршылашмыш олурлар.

Бир сөзлә, кәнчләр университетләрдә елм мә'бәди дејил, симасызлашдырылмыш тәләбә күтләсиндән дөвләтә кәрәк олачаг мә'мурлар кими бир мәтаһ һазырлајан бир фабрик көрүрләр.

Инсан шәхсиҹјәтинин бу чүр тапдаланмасы (тәләбәләри е'мал олунан әһәмиҹјәтсиз хаммал күтләсинә дөндәрдикләри бир шәраитдә) бүтүн мәнлији вә һејсиҹјәти һәмишә вә даим ајагламаг, тә'гиб етмәк, чох заман исә кобуд зоракылыг ишләтмәк шәклиндә тәзаһүр едәрәк бүтүн тәләбә һәјәчанларынын јаранмасына банс олур; бу һәјәчанлар артыг он илләрдән бәри давам етмәкдәдир вә кетдикчә гүввәтләнәрәк кәләчәкдә дә давам едиб

рус кәнчләринин ән јахшы гүввәләри үчүн мәһв олмаг тәһлүкәси төрәдир.

Бунларын һамысыны биз билирик, — лакин һазыркы вәзијјәтдә нә етмәлијик? Бу күнкү әһәмијјәтли һадисәләр, бүтүн бәла вә кәдәрләр гаршысында һазыркы кәскин вәзијјәтә биз нечә јардым етмәлијик? Һеч бир тәшәббүсдә олмајыб һәр шеји тәрк етмәлијикми? Кәнчләримизә һеч бир јардым көстәрмәјиб онлары башлы-башынамы бурахмалы, онлары мә'мурларын вә полисин әлиндә гојараг әлимизи ағдан-гараја вурмадан чәкилиб кетмәлијикми? Мәнчә башлыча мәсәлә бундан ибарәтдир ки, хәстәлијин үмуми характерини е'тираф етмәклә, онун индики кәскин тәзаһүрүнү нечә мүалиҹә етмәли?

Бизим ичласымыз мәнә, галын бир тајганы гырмаға кетмиш, лакин диггәти бир нәгтәјә топлајыб ишә башламаг әвәзинә көрүләчәк үмуми ишин ағырлығыны дүшүнәрәк чашыб галмыш хошнијјәтли адамлар дәстәсини хатырлатды.

Профессор К. Т. университетин вә тәләбәләрин индики вә һәгиги вәзијјәтинин үмуми мәнзәрәсини бизә парлаг сурәтдә тәсвир етди вә позғунлашмыш тәләбәләр арасында мүхтәлиф зәрәрли харичи тә'сирләрин, тәкчә сијаси тә'сирләрин дејил, һәтта полис тә'сирләринин дә олдуғуну көстәрди; — лакин бунларын һамысы бизә бу дәрәчә ајдын олмаса да, әввәлчәдән аз-чох мә'лум иди.

О бизә јеканә мүмкүн бир тәдбир олараг үмумијјәтлә бүтүн мәктәбләрин бүтүн һазыркы гурулушуну көкүндән дағыдыб, ону јени, јахшы бир гурулушла әвәз етмәји көстәрди; лакин буну көстәриркән профессор гејд етди ки, бу иш, еһтимал, чох узун вахт тәләб едәчәкдир; һәр бир башга дөвләтдә олдуғу кими, рус дөвләтиндә дә һәр бир ајрыча гурулушун үмуми гурулушла үзви сурәтдә әлагәдар олдуғу нәзәрә алынарса, бу вахтын сону, дејәсән, һеч көрүнмүр.

Һазырда хәстәликдән доған дөзүлмәз ағрыны һеч олмазса зәифләтмәк үчүн инди нә етмәк лазымдыр? Мүвәггәти тә'сир көстәрән нә кими бир әлач вардыр? Ахы мүвәггәти тә'сир көстәриб хәстәни гыса бир мүддәтә раһатлашдыран әлачлар да чох заман зәрури һесаб олунур? Лакин бу суала биз чаваб вермәдик; чаваб әвәзиндә исә, мәктәбли кәнчләр һаггында үмумијјәтлә, мән дејәрдим ки, мәсәләни даһа да долашдыран бә'зи гејри-мүәјјән, әсассыз мүлаһизәләр тәклиф олунурду; бу мүлаһизәләри һәтта јада салмаг да чәтиндир; анчаг јенә дә јада салмаға чалышачағам.

Талибәләрдән данышыб дејирдиләр ки, биз онлара һәм курслар, һәм дә мүһазирәләр вердик, бәс онлар бизә нә илә разылыг етдиләр: — тәләбә интизамсызлыгларында иштирак етмәклә!

Әкәр бунлар бизим тәрәфимиздән гадынлара тәгдим едилән чичәк дәстәләри вә ја баһалы бәзәк шејләри олсајды, онда белә бир төһмәт јерли оларды; лакин гадын курсларынын тәшкили бир илтифат дејил, ичтимаи тәләбатын өдәнилмәсидир; белә ки, гадын курслары бош арзу дејилдир, чинсиндән асылы олмајараг кәнчләрин али инкишафындан өтрү чәмијјәт үчүн лазым олан университетләр вә саирә кими али мәктәбләрдир, — буна көрә дә гыз

мәктәбләри илә оғлан мәктәбләри арасында там бир һәмрә'јлик, һәм ичтимаи, һәм дә јолдашлыг һәмрә'јлији мөвчуддур.

Зәннимчә, кәнчләр арасындакы һәјәчанын гыз мәктәбләриндәки шакирдләри чулғаламасы да мәһз бу һәмрә'јликлә изаһ олунур; нә кими палтар, киши вә ја гадын палтары кејмәләриндән асылы олмајараг үмумијјәтлә мәктәбли кәнчләр һәјәчана кәлмишләр.

Сонра јенә тәләбә һәјәчанларына кечиб дејирдиләр ки, тәләбәләрә үз вермәк лазым дејилдир, онларын төрәтдикләри биабырчылыглары күчлә јатырмаг лазымдыр; буна, зәннимчә, тамамилә һаглы олараг е'тираз едиб дејирдиләр ки, бунлар биабырчылыг олса да, һәр һалда тәсадүфи бир шеј дејилднр, дәрин сәбәбләр нәтичәси олараг далбадал баш верән һадисәләрдир, одур ки, бунлары тәкчә чәза тәдбирләри илә арадан галдырмаг олмаз, буну кечмиш тәчрүбә бизә сүбут едир. Шәхсән мәним фикримчә исә, бизим мәктәбләри һәјәчана кәтирән вә мәһв едән бүтүн биабырчы интизамсызлыглар арасында башлыча биабырчылыгын һансы тәрәфдән баш вердији һәлә чох бөјүк бир шүбһә алтындадыр; һөкумәт хәбәрләринә мән инанмырам.

Елә иш дә орасындадыр ки, биздә о бири тәрәфин сөзләринә гулаг асан јохдур, орасы да вар ки, гулаг асмаг да мүмкүн дејилдир; о тәрәфин ағзыны јуммушлар (лакин мүдириҷҷәтин јалан мә'лумат вердији вә бүтүн биабырчылыгларын башлыча олараг мүдириҷҷәт тәрәфиндән, онун биабырчасына тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлмәси һаггында сөјләдијим сөзләрин һаглы олмасы һеч дә тамамилә тәсдиг олунмады).

Мәктәбли кәнчләрә кәнардан мүхтәлиф ингилабчы гүввәләрин тә'сир етдијини көстәрирдиләр.

Бәли, бу тә'сир вардыр, лакин она һәддиндән артыг бөјүк әһәмиҷҷәт верирләр: мәсәлән, фабрикләриндә бу тә'сирин әсасән тәзаһүр етдији фабрикчиләр дә һәр шеји бу тә'сирин бојнуна јыхыб дејирдиләр ки, бу тә'сир олмасајды, онларын фабрикләриндә тамамилә әмин-аманлыг оларды вә буну дејиркән фәһләләрә һәр чүр гануни вә гејри-гануни јолла истисмар етдикләрини вә бу истисмар нәтичәсиндә һәмин фәһләләрин диләнчи һалына дүшүб араларында наразылыглар, сонра да интизамсызлыглар төрәдијини унудур вә өрт-басдыр едирләр; бу истисмар олмасајды, харичдән ингилабчы үнсүрләр асанлыгла фабрик ишләринә сохула билмәк үчүн бу гәдәр чох бәһанә вә сәбәб тапа билмәзднләр, — бүтүн бунлары, мәним фикримчә, елм мә'бәдиндән мә'мур материалы назырлајан фабрикләрә дөндәрилмиш мәктәбләримиз һаггында да сөјләмәк олар.

Ч-б профессорун бәһс етдији дәстәнин гүввәси, ја'ни кәнчләрдән ибарәт кичик, лакин шүурлу дәстәнин гүввәси бүтүн мәктәбли кәнчләри әзән зүлмүн һамы тәрәфиндән инстинктив сурәтдә дәрк едилмәсиндәдир, һәмин зүлмүн бүтүн мәктәбләрдәки кәнчләр арасында догурдуғу әзичи әһвали-руһиҷҷәнин һамы тәрәфиндән һисс едилмәсиндәдир, бу гүввә интизамсызлыға, чох күман, һеч дә мејл етмәјән кәнчләр күтләсини һипноз алтына алыб истәдији

истигамәтә, тә'тилләрә, мүхтәлиф интизамсызлыглара јөнәлтмәјә гадирдир. — Бүтүн фабрикләрдә белә олур.

Сонра, јадымдадыр, көстәриридиләр ки, тәләбәләрә јалтаглан-маг лазым дејилдир; интизамсызлыг төрәтдикләри заман онлара рәғбәт көстәрмәк лазым дејилдир; зира белә бир рәғбәт онлары јени интизамсызлыглара тәһрик едир, — буну мисалларла, јә'ни мүхтәлиф һадисәләри гејд етмәклә көстәриридиләр; — бу барәдә мән, әввәлән, гејд едим ки, интизамсызлыглар заманы баш верән мүхтәлиф долашыглыг вә чох мүхтәлиф һадисәләр шәраитиндә бунларын һеч биринн дәлил көстәрмәк олмаз, чүнки һәр бир һадисәјә гаршы бир чох башга, бунлара зидд һадисәләр тапыла биләр, — анчаг үмуми әламәтләр үзәриндә дајанмаг олар ки, мән дә мүхтәсәрчә бунлары арашдырмаға чалышачағам.

Тәләбәләр, һамымыза мә'лум олдуғу кими, һеч дә әркәјүн өј-рәдилмәмишләр, тәләбәләрә нәнки јалтаглыг едилмәмишдир (мән 40-чы илләрдән данышмырам), һәтта чәмијјәт онлара бир о гәдәр рәғбәт дә көстәрмәмишдир; тәләбәләр интизамсызлыг төрәтдик-ләри заман исә, чәмијјәт тәләбәләрә ја тамамилә лагејд јанашыр-ды, ја да анчаг онлары тәгсирләндирәрәк вә бу интизамсызлыглары доғуран сәбәбләри билмәјәрәк, һәтта билмәк дә истәмәјәрәк, мән-фи јанашмагдан да о тәрәфә кечирди (анчаг һөкумәт тәрәфиндән тәләбәләрин зиддинә верилән хәбәрләрә инаныр, бу хәбәрләрин дүзкүнлүјүнә шүбһә етмирдиләр; көрәк ки чәмијјәт буна илк дәфәдир ки, шүбһәләнир), — одур ки, һәр һансы бир јалтаглыг-дан данышмаға белә дәјмәз.

Нә үмумијјәтлә зијалы чәмијјәт ичәрисиндә, нә дә профес-сорлар вә университет мүдириjjәти тәрәфиндән јардым көзләмә-јән тәләбәләр, нәһајәт, өзләринә мүхтәлиф халг үнсүрләри ичә-рисиндә рәғбәт ахтармаға башладылар вә көрүрүк ки, онлар, нәһајәт, буна аз-чох мүвәффәг дә олмушлар; онлар јаваш-јаваш халг күтләләринин рәғбәтини газанмаға башламышлар.

Буну јәгин етмәк үчүн Охотны рјад вурушмалары заманы күтләнин тәләбәләрә көстәрдији мүнасибәтлә онун индики мүна-сибәти арасындакы фәрги хатырламаг кифајәтдир. Бәланын бө-јүјү дә бундадыр: бәла үмумијјәтлә рәғбәт көстәрилмәсиндә де-јилдир, бу рәғбәтин биртәрәфли олмасындадыр, бу рәғбәтин демагогчасына бир рәнк алмаға башламасындадыр.

Мө'тәбәр зијалылар тәрәфиндән мәктәбли кәнчләрә һеч бир рәғбәт вә јардым көстәрилмир, буна көрә дә әмәлә кәлән е'ти-мадсызлыг бизим кәнчләри истәр-истәмәз демагогларын вә ингі-лабчыларын ағушуна атыр; кәнчләр онларын әлиндә бир аләт олурлар вә кәнчләрин өз арасында да, истәр-истәмәз, онлары динч мәдәни инкишафдан вә һазыркы гурулушдан (әкәр буну гурулуш адландырмаг оларса) узаглашдырыб дүшмән чәбһәсинә сөвг едән демагог үнсүрләр кетдикчә артыр.

Кәнчләр бизә даһа е'тимад көстәрмәзләрсә, өзүмүздән күс-мәлијик; чүнки кәнчләрин е'тимадыны газанмаг үчүн һеч бир шеј етмәмишик!

Бунлар көрәк ки, топлананлар арасында сөјләнән башлыча

фикирләрдир; галанларыны (бунлар да аз дејилдир), дејәсән, һеч јада салмаға дәјмәз.

Бәләликлә, сөзүмү гуртарырам. Бураја топлашдыгда биз бу күнкү вәзијјәтин кәскинлијини бир гәдәр јумшалтмаг үчүн, кәнчләримизин ағыр вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн — һәм дә сонра дејил, мәһз бу күн бир тәдбир көрмәји нәзәрдә тутмушдуг, лакин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадыг, одур ки, кәнчләр јенә дејәчәк вә һаглы олараг дејәчәкләр ки, дини мө'тәбәр рус зијалылары кечмишдә олдуғу кими, бу күн дә кәнчләрә мүәјјән бир көмәк едә билмирләр, онлары мүдафиә едә билмирләр, онлары анлаја билмирләр, онларын ачыначаглы вәзијјәтини јүнкүлләшдирә билмирләр вә бачарсалар да бунлары етмәк истәмирләр. — Бизимлә кәнчләр арасындакы ајрылыг даһа чох артачаг вә кәнчләр биздән даһа да узаглашараг онлара јардым әли узадан мүхтәлиф демагогларын сыраларына кедәчәкләр.

Мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамағымызын сәбәби, чара мүрачиәт етмәк һаггында тәклиф етдијимиз тәдбирин гәбул едилмәмәси дејилдир; ола билсин ки, бу тәдбир догрудан да әмәли тәдбир дејилдир (һәрчәнд, мәнчә, бу тәдбир дә һеч нәзәрдән кечирилмәмишдир) — мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамағымызын сәбәби одур ки, изтираб ичиндә олан кәнчләримизин хејринә һәр һансы бир тәдбир көрмәк имканымыз мәһв едилмишдир, одур ки, өз ачизлијимизи бојнумуза алдыг вә кечмишдә олдуғу кими, јенә дә гаранлыгда галдыг.

Бәс о һалда нә етмәли?

Күнаһы бојнумуздан атараг мәсәләдән јан кечмәлими?

Рус һәјатынын һеч бир үмид јери галмајан дәһшәтли фачиәси дә мәһз бу гаранлыгдан ибарәтдир».

•

Бу нитгин әтрафында чох данышмаг лазым кәлмир. Бу нитг дә, көрүнүр ки, кифајәт дәрәчәдә «күләрүзлүк» бир рус задәканынын нитгидир вә бу адам доктриначылыг, ја да мәнфәәтпәрәстлик маһијјәтли сәбәбләр үзүндән «һазыркы гурулушун» «дини мәдәни инкишафы» гаршысында диз чөкүр вә «ингилабчылара» гаршы һиддәтләнәрәк онлары «демагогларла» гарышдырыр. Лакин бу һиддәтләнмәјә јахындан нәзәр салынарса, писләдији шејдә дә јахшы чәһәтләр олдуғуну тәсдиг етмәјә һазыр олан гоча (јашына көрә дејил, бахышларына көрә гоча) бир адамын дејинмәсинә бәнзәјир. Бу адам «һазыркы гурулушдан» данышыркән: «әкәр буну гурулуш адландырмаг оларса» дејә бир әмма гојмаја билмир. Онун үрәјиндә «мә'мурлар диктатурасынын» ујғунсузлугларына гаршы, «бүтүн мәнлик вә һејсијјәтин даим вә далбадал тә'гиб едилмәсинә» гаршы һиддәт ашыб-дашыр, о бүтүн биабыр-

чылығын башлыча олараг һөкумәт нүмајәндәләри тәрәфиндән баш вердијини көрмәјә билмир, о ачыз олдуғуну, бүтүн өлкәнин фәлакәтләри гаршысында «әлини ағдан-гараја вурмамағын» јахшы олмадығыны ачыгча бојнуна ала билир. Доғрудур, «күтләнин» тәләбәләрә олан рәғбәтинин «биртәрәфлилији» ону һәлә горхудур; онун зәриф аристократ ағлына «демагокија» тәһлүкәси, бәлкә дә һәтта сосиализм тәһлүкәси кәлир (онун белә ачыглығына ачыглыгла чаваб верәк!). Лакин Русијанын мурдар бүрократизминдән тәнкә кәлмиш задәкан башчысынын бахышларыны вә һиссләрини сосиалист мәһәк дашында сынамаг ағылсызлыг оларды. Бизим нә она, нә дә бир башгасына гаршы һијлә ишлətмәјимизә еһтијач јохдур; мәсәлән, рус мүлкәдары *фабрик* фәһләләринин ганунсузчасына истисмар олунмасыны вә бинәсиб едилмәсини писләдикдә биз јери кәлмишкән она: «кирвә, јахшы оларды ки, өзүнә дә бир нәзәр салајдын!» — демәјә билмәрик. Биз ондан бир дәгигә дә олсун кизлətмәјәчәјик ки, мүасир чәмијјәтин «ағаларына» гаршы барышмаз синфи мүбаризә нөгтеји-нәзәриндә дурмушуг вә дурачағыг. Лакин сијаси груплашмалар тәкчә сон мәгсәдләр әсасында дејил, һабелә ән јахын мәгсәдләр әсасында, јалныз үмуми бахышлар әсасында дејил, һәмчинин билаваситә әмәли зәрурәт тәзјиги нәтичәсиндә мејдана кәлир. Өлкәнин «мәдәни инкишафы» илә «бүрократија диктатурасынын әзичи режими» арасындакы зиддијјәт һәр кимин гаршысында ачыгајдын дурмушса, ону, һәјатын өзү тез-кеч белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарачагдыр ки, мүтләгијјәт арадан галдырылмадыгча бу зиддијјәт арадан галдырыла билмәз. О һәмин нәтичәјә кәлдикдән сонра белә бир партијаја, јә'ни мүтләгијјәт әлејһинә мүдһиш бир гүввә (тәкчә бу партијанын көзүндә дејил, һамынын вә һәр кәсин көзүндә мүдһиш олан гүввә) чыхара билән партијаја һөкмән көмәк едәчәкдир, дејинәчәк, лакин көмәк едәчәкдир. Белә бир партија олмаг үчүн сосиал-демократија, тәкрар едирик, өзүнү һәр чүр опортунист зир-зибилиндән тәмизләмәли вә ингилаби нәзәријјә бајрағы алтында ән ингилабчы синфә арха-

ланараг, өз тәшвигат вә тәшкилат фәалијјәтини әhалинин бүтүн синифләри ичәрисинә јајмалыдыр!

Задәкан башчыларына кәлдикдә исә, онларла видалашараг дејирик: бизим сабаһкы мүттәфигимиз олан чәнаблар, һәләлик!

««БИРЛӘШДИРИЧИ» ГУРУЛТАЈЫН СӘНӘДЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНА МҮГӘДДИМӘ

«Искра»нын 9-чу №-синдә (октјабр 1901-чи ил) «Зарја» вә «Искра» тәшкилатынын харичдәки шө'бәсини, ингилабчы «Сосиал-демократ» тәшкилатыны вә харичдәки «Рус сосиал-демократлары иттифагыны» бирләшдирмәк тәшәббүсүнүн баш тутмадығы барәсиндә артыг јазылмышдыр*. Харичдәки бирләшмә тәшәббүсүнүн нә сәбәбә баш тутмадығыны бүтүн рус сосиал-демократларынын мүстәгил сурәтдә тәсәввүр едә билмәләри үчүн биз «бирләшдиричи» гурултајын протоколларыны нәшр етмәк гәрарына кәлдик. Тәәссүф ки, гурултајын «Иттифаг» тәрәфиндән сечилмиш олан катиби гурултај протоколларынын тәртибиндә иштирак етмәкдән имтина етди (буну биз ашағыда, 10—11-чи сәһифәләрдә, дикәр ики тәшкилатын катибләринин дә'вәтинә чаваб олараг онун јаздығы мәктубундан көрүрүк).

Бу имтина хүсусән она көрә гәрибәдир ки, һазырда «Иттифаг» өзү «бирләшдиричи» гурултај һаггында мә'лумат нәшр етмишдир («Ики гурултај», Ченеврә, 1901). Демәли, «Иттифаг» рус јолдашлары гурултајын нәтичәләри илә таныш етмәк истәдији һалда, онлары гурултајдакы мүзакирәләрлә таныш етмәк *истәмәмишдир***. Буну истәмәмәјин мүмкүн вә мөһтәмәл

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 321—322. *Ред.*

** Гурултајын регламентинә көрә протоколлары гурултај өзү тәсдиг етмәли иди, јә'ни һәр ичлас башлананда, әввәлчә габагкы ичласын протоколлары тәсдиг едилмәли иди. Лакин гурултајын икинчи күнү сәдр ичласын лап әввәлиндә, биринчи күндәки ики ичласын протоколларының тәсдиг олунмасыны тәклиф етдикдә, катибләрин һәр үчү бир ағыздан

сәбәбләрини арашдырмағы охучуларын өз өһдәсинә бурахырыг.

«Иттнфаг» имтиаа етдикдән сонра биз дә мүзакирәләрин бүтүн катибләр тәрәфиндән тәртиб олунмамыш шәрһини нәшр етмәји мүнасиб көрмәдик, буна көрә дә гурултајын *бүросуна тәгдим олунмуш бүтүн* сәнәд вә бәјанатларын нәшр едилмәси илә кифајәтләнмәјә мәчбуруг. Гурултајын бүросунда тәшкилатларын һәр үчүндән сечилмиш сәдрләр вә катибләр иштирак едирдиләр вә бүроја верилән бәјанатларын һамысы анчаг јазылы шәкилдә тәгдим едилирди, буна көрә дә гурултајын сәнәдләр вә бәјанатлар әсасында тәсвиринин гәрәзсизлијинә һеч бир шүбһә ола билмәз.

Дикәр тәрәфдән, бүроја тәгдим олунмуш сәнәдләрин вә бәјанатларын *һамысыны* һазырда нәшр етмәк хүсусилә она көрә лазымдыр ки, «Иттифаг» протоколларын тәртибиндә иштирак етмәкдән гәрибә шәкилдә имтина етмәклә бәрабәр, гурултај һаггында һесабатын тәртибиндә даһа гәрибә бир үсул ишләтмишдир. Мәсәлән, «Иттифаг» «Искра»нын харичи шө'бәси вә «Сосиал-демократ» тәшкилаты адындан «Искра» нүмајәндәсинин (Фрејин) гурултај *бүросуна* тәгдим етдији сорғуларын һамысыны *вермәмишдир,* лакин «Иттифаг» тәрәфиндән анчаг «һазырланан» вә бүроја тәгдим едилмәјән, һәтта гурултајда да охунмајан бир чавабы вермишдир («Ики гурултај» китабчасы, сәһ. 26). «Иттнфаг» сәһв едиб дејир ки, «сорғу» кери көтүрүлмүшдүр. Бу сорғу Фрејин ики тәшкилат адындан «Иттифаг»а тәклиф етдији ики суалдан ибарәт иди

деди ки, протоколлары тәгдим едә билмирләр. Стенограф олмадығына көрә мүзакирәләр тамамилә јарытмаз бир шәкилдә јазылмышды. Буна көрә дә ајдындыр ки, әкәр гурултајын биринчи күнүндән икинчи күнүнә кечән кечә катибләр протокслу јазыб гуртара билмәмишдиләрсә, онда икинчи күн ахшам биз гурултајдан чыхыб кетдијимиз заман протокол һаггында һеч данышыг да ола билмәзди. Протоколларын һазыр олмадығыны һамы чох көзәл билирди. Демәли, бизим сәдрин «гурултај протоколларынын тәсдиг олунмасыны көзләмәјәрәк» «гојуб гачдығыны» («Ики гурултај» китабчасы, сәһ. 29) «Иттифаг»ын һиддәтлә билдирмәси һијлә ишләтмәкдән башга бир шеј дејилдир. Стенограм үсулу илә јазылан протоколлар олмадығына көрә чарә анчаг она галырды ки, катибләрин үчү дә јығышсын вә мүзакирәләрин кедишинин һеч олмазса гыса шәрһини тәртиб етсин. Биз дә мәһз буну тәклиф етдик, лакин «Иттифаг» бундан бојун гачыртды. Ајдындыр ки, тамам протоколлар олмаса да, һеч олмазса мүхтәсәр протоколларын да олмамасынын мәс'улијјәти «Иттифаг»ын үзәринә дүшүр.

(ашағыда, 6-чы сəһифəјə бах)*. Бу суаллардан һеч бири *кери көтүрүлмəмишди,* суалын анчаг шəкли дəјишдирилмишди, елə дəјишдирилмишди ки, суаллар гəтнамə шəкли алмышды вə буну сəсə гојмаг оларды («ијун конфрансынын гəтнамəсини «Иттифаг» принсипчə гəбул едирми?» əвəзиндə јазылмышды: «ијун конфрансынын гəтнамəсини һəр үч тəшкилат принсипчə гəбул едир» вə и. а.); сонра, «Иттифаг» «Борба» групунун *бүроја тəгдим етдији* бəјанаты да вермəмишдир (ашағыда 6—7-чи сəһифəлəрə бах).

«Иттифаг» ијун гəтнамəлəринə тəсһих верəндən сонра «Борба» груну үзвлəриндən биринин сөјлəдији нитгин нəшрки мəзмунуну вермəмиш, һəтта бу нитгин адыны да чəкмəмишдир**. «Борба» групунун, ијун конфрансында да иштирак етмиш үзвү бу нитгиндə «Иттифаг»ын тəсһихлəринə гаршы данышмышдыр. Лакин «Иттифаг» тəсһихлəрин «дəлилləрини» чап етмишдир, һалбуки гурултајда Б. Кричевскинин нитгиндə шəрһ олунан бу «дəлилləр» бүроја тəгдим олунмамышды. Бир сөзлə, «Иттифаг» бүтүн мүзакирəлəрин шəрһини биркə тəртиб етмək һаггында вердијимиз тəклифи рəдд едəрək, анчаг өзү үчүн əлверишли оланларын шəрһ едилмəсини, дикəр тəрəфдən дə һəтта бүроја тəгдим олунмуш бə'зи сənədлəр һаггында сусмағы мүнасиб көрмүшдүр.

Биз бу јолла кетмək нијјətиндə дејилик. Биз бүроја тəгдим олунмуш бүтүн бəјанат вə сənədлəри јенидən чап етмəклə кифајətлəнəчəк вə анчаг ону көстəрəчəјик ки, гурултајда иштирак едən *бүтүн* тəшкилатларын натигləри нə кими фикирлəр ирəли сүрүрдүлəр. Гој охучулар өзləри десинлəр ки, «Рабочеје Дело»нун 10-чу №-синдəки мəгаləлəр вə «Иттифаг»ын *тəсһихləри,* ијун конфрансында һазырланмыш олан сазишин принсип тəмəлини позур, ја јох. Ајдындыр ки, биз һабелə «Иттифаг»ын китабчасына боллуча долдурулмуш вə һəтта «бөһтанчылыгда» иттиһам етмək дəрəчəсинə чатан вə ја бизим кетмəјимиз нəтичəсиндə гурултајын «позулмасыны» билдирən бүтүн гəзəбли сөзləри дə

* Бах: бу чилд, сəһ. 309. *Ред.*
** «Ики гурултај» китабчасы, сəһ. 28.

чавабсыз бурахырыг. Белә бир иттиһам анчаг тәбәссүмә сәбәб ола биләр: үч тәшкилат бирләшмәк мәсәләсини мүзакирә етмәк үчүн топлашмышды; бу тәшкилатлардан икиси јәгин етди ки, бунлар үчүнчү тәшкилатла бирләшә билмәјәчәкләр. Белә олдугда, тәбиидир ки, бу тәшкилатларын чарәси анчаг өз фикрини сөјләмәк вә чыхыб кетмәк иди. Буну гурултајы «позмаг» адландырмаг, дикәр тәрәфдән дә «Иттифаг»ын принсипчә мөһкәм олмамасы һаггыидакы фикри «бөһтан» адландырмаг, анчаг һагсыз олдуглары үчүи ачыгланан адамларын ишидир.

Рус сосиал-демократијасы дахилиндә мүбаһисәли мәсәләләр һаггындакы фикримизә кәлдикдә исә, биз буну гурултај һаггындакы мә'луматын објектив шәрһи илә гарышдырмамағы лазым билирик. «Искра»да вә «Зарја»да дәрч едилмиш вә јенә дә дәрч едиләчәк мәгаләләрдән башга, биздә һәрәкатымызын вахты чатмыш мәсәләләрінә хүсуси һәср олунмуш бир китабча да һазырланыр вә бу јахын заманларда чапдан чыхачагдыр.

1901-чи илин нојабрында јазылмышдыр

1901-чи илин декабрында «Рус ингилабчы сосиал-демократијасы чәмијјәти»нин Ченеврәдә нәшр етдији китабчада чап едилмишдир

Китабчанын мәтниндән чап олунур

ФИНЛАНДИЈА ХАЛГЫНЫН ПРОТЕСТИ

I Александрдан башламыш II Николајадәк бүтүн чарларын тәнтәнәли *андларыны* позараг Финландија конститусијасына гәсд етмиш вә гәсд етмәкдә олан һөкумәтин сијасәтинә гаршы Финландија халгынын өз гәти протестини билдирдији јени ел мәктубуну бүтүнлүкдә дәрч едирик.

Бу мәктуб чара чатдырылмаг үчүн 1901-чи ил сентјабрын 17-дә (30-да) Финландија сенатына верилмишдир. Мәктуб чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләриндән олан 473 363 финландијалы киши вә гадын, јә'ни тәгрибән *јарым милјон* вәтәндаш тәрәфиндән имзаланмышдыр. Финландијанын бүтүн әһалиси $2^1/_2$ милјондур, белә ки, бу јени мәктуб доғрудан да *бүтүн халғын рә'јидир.*

Һәмин мәктубун тамам мәтии будур:

«Падшаһлар падшаһы ән мәрһәмәтли император вә бөјүк кнјаз! Финландијанын әскәри мүкәлләфијјәти һаггында ганунун Сиз әʼлаһәзрәт император тәрәфиндән дәјишдирилмәси өлкәнин һәр јериндә үмуми бир һәјәчан вә ән дәрин бир һүзн доғурмушдур

Әскәри мүкәлләфијјәт һаггында Сиз әʼлаһәзрәт императорун бу ил ијулун 12-дә (нјунун 29-да) тәсдиг етдијиниз фәрман, манифест вә ганун бөјүк кнјазлыгдакы әсас ганунлары, фин халгынын вә бүтүн өлкә вәтәндашларынын өлкәдәки ганунлар әсасында малик олдуғу ән јүксәк һүгуглары көкүндән позур.

Өлкәни мүдафиә саһәсиндә вәтәндашларын вәзифәләринә даир гајдалар әсас ганунлар әсасында анчаг земство мә'мурларынын разылығы илә е'лан олуна биләр. Әскәри мүкәлләфијјәт һаггындакы 1878-чи ил гануну да, бу гајда илә, император II Александрын вә земство мә'мурларынын биркә гәрары әсасында е'лан олунмушду. Император III Александрын чарлығы заманы һәмин

ганунун бир чох ајры-ајры чәһәтләри дәјишдирилмишди, лакин бунлар һәр дәфә анчаг земство мә'мурларынын разылығы илә дәјишдирилмишди. Инди исә, бунун әксинә олараг, земство мә'мурларынын разылығы олмадан е'лан едилмишдир ки, 1878-чи ил гануну ләғв олунур, һалбуки бу ганунун әвәзиндә е'лан едилмиш јени гајдалар, 1899-чу ил Фөвгәл'адә Сејминин земство мә'мурларынын гәрарына тамамилә зиддир.

Финландијанын һәр бир вәтәндашынын малик олдуғу ән мүһүм һүгугларын бири — Финландија ганунларынын мүдафиәси алтында јашамаг вә һәрәкәт етмәкдир. Инди минләрлә вә минләрлә Финландија вәтәндашы һәмин һүгугдан мәһрум едилмишдир, зира әскәри мүкәлләфијјәт һаггындакы јени ганун Финландија вәтәндашларыны рус гошуну сыраларында хидмәт етмәјә мәчбур едир, белӛликлә дә, әскәри мүкәлләфијјәтин јеринә јетирилмәси ишини өлкәмизин өз дилләринә, дин, адәт вә ән'әнӛләринә јабанчы бир гошун сыраларына зорла тә'јин едиләчәк оғуллары үчүн бир изтираба чевирир.

Јени гајдалар һәр ил әскәрлијә чағырылан адамларын сајынын ганунла һәр чүр мүәјјән едилмәси ишини ләғв едир. Бундан башга, һәрби бүдчәнин мүәјјән едилмәсиндә иштирак етмәк үчүн әсас ганунларын земство мә'мурларына вердији һүгугун сахланмасы һаггында һәмин гајдаларда һеч бир көстәриш јохдур.

1878-чи ил ганунунун әсас маддәсинә зидд олараг һәтта халг гошуну да тамамилә һәрби назирлијин мүлаһизәләриндән асылы бир вәзијјәтә салынмышдыр.

Һәләлик гејри-мүәјјән олан кечид дөврү әрзиндә вәзијјәтин јүнкүл олачағынын манифестдә е'лан едилмәси бу кими гәрарларын тә'сирини һеч дә јүнкүлләшдирмир, чүнки әскәрлијә чағырыланларын сајы мүвәггәти бир мүддәт әрзиндә аз олса да, сонралар рус гошуну сыраларында хидмәтә чағырыланларын сајы һәдсиз олачагдыр.

Финландија халгы инди дашыдығы һәрби мүкәлләфијјәтин ағырлығыны һеч бир чәһәтдән јүнкүлләшдирмәји хаһиш етмәмишдир. Халгын фикрини ифадә едән земство мә'мурлары дөвләтин мүдафиәсиндә Финландијанын өз имканы дахилиндә даһа артыг иштирак етмәјә һазыр олдуғуну сүбут етдиләр, бу шәртлә ки, фин гошунунун Финландијаја мәхсус бир тә'сисат олмаг һүгугу сахлансын.

Буна әкс олараг јени гајдаларда мүәјјән едилир ки, фин гошунунун чох һиссәси ләғв едиләчәкдир вә рус забитләри, јердә галан аз мигдар гошун һиссәсиндә хидмәтә кирә биләчәкләр; мүәјјән едилир ки, һәтта һәмин һиссәләрдәки кичик забитләр дә рус дилини билмәлидирләр, белӛликлә дә башлыча олараг кәндли силкинә мәнсуб олан финландијалылар кичик забит вәзифәси дашымаг имканындан тамамилә мәһрум едилирләр; мүәјјән едилир ки, һәмин гошун русларын идарәси алтында олачагдыр вә бу гошун динч дөврдә дә Финландијанын харичиндә јерләшдирилә биләр.

Һеч бир ислаһат олмајыб, анчаг Финландијанын милли гошунуну мәһв етмәк мәгсәдини күдән бу фәрманлар Финландија

халгына е'тимад едилмәдијини көстәрир, һалбуки Финландија халгы Русија илә бирләшдији тәгрибән јүз ил әрзиндә әсла белә бир е'тимадсызлыға сәбәб ола биләчәк бир һәрәкәтә јол вермәмишдир.

Әскәри мүкәлләфијјәт һаггындакы јени гајдаларда белә ифадәләрә дә тәсадүф едилир ки, бунлара әсасән Финландија халгынын өз вәтәни олмасы, өлкә әһалисинин исә Финландија вәтәндашы һүгугуна малик олмасы инкар едилир. Һәмин ифадәләрдә елә мәгсәдләр сезилир ки, бунлар Финландија халгынын лабүд һүгугу, Русија илә бирләширкән 1809-чу илдә Финландија үчүн гәти сахланмыш сијаси вәзијјәти давам етдирмәк һүгугу илә бир јерә сығмыр.

Сон илләр өлкәмизин башына бөјүк мүсибәтләр кәлмишдир. Дәфәләрлә јәгин етмишик ки, өлкәнин әсас ганунларына е'тинасызлыг көстәрилир, бу һал гисмән ганунверичилик тәдбирләриндә, гисмән дә мүһүм вәзифәләрдәки адамларын русларла әвәз едилмәсиндә өзүнү көстәрир. Өлкәдә инзибати идарәләрин иши елә гурулур ки, куја бунларын вәзифәси интизам вә асајиши сарсытмагдыр, чәмијјәтә хејирли тәдбирләрә мане олмаг вә русларла финландијалылар арасында әдавәт төрәтмәкдир.

Лакин өлкә үчүн ән бөјүк бәдбәхтлик әскәри мүкәлләфијјәт һаггындакы јени гајдаларын тәтбигидир.

Земство мә'мурлары э'лаһәзрәт падшаһа көндәрдикләри 1899-чу ил 27 мај тарихли чаваб мәктубунда әтрафлы сурәтдә әрз етмишдиләр ки, әскәри мүкәлләфијјәт һаггында ганун верилиркән Финландијанын әсас ганунларына көрә нәләрә риајәт олунмалыдыр. Онлар һәмин мәктубда көстәрмишдиләр ки, әкәр әскәри мүкәлләфијјәт һаггындакы јени ганун башга гајдада верилмиш олса, онда белә бир ганун һәтта зоракылыг васитәси илә һәјата кечирилмәли олса да, һүгуги бир ганун кими гәбул едилә билмәз, Финландија халгынын көзүндә исә бу ганун анчаг зоракылыг ишләдилмәси демәк олачагдыр.

Земство мә'мурларынын бүтүн көстәрдикләри, Финландија халгынын һүгуг дүшүнчәси олуб һәмишә давам етмәлидир вә бу дүшүнчә зоракылыг васитәси илә дәјишдирилә билмәз.

Өлкәнин ганунларына ујғун олмајан фәрманларын чох ағыр нәтичәләр доғура биләчәјиндән горхмаг лазымдыр. Мә'мурлар вә һөкумәт идарәләри вичдан әзабы дујмаға башлајырлар, чүнки вичдан онлардан тәләб едир ки, бу кими фәрманлара әмәл етмәсинләр. Әкәр е'лан олунан гајдалар һәјата кечирилмиш олса, һәлә кечмишдә тәһлүкәли дәјишикликләрдән горхараг өлкәни тәрк етмиш олан әмәк габилијјәтли шәхсләрин сајы даһа да артачагдыр.

Әскәри мүкәлләфијјәтләр һаггындакы јени гајдалар, һабелә Финландија халгынын хүсуси сијаси вә милли варлыг һүгугларына гаршы јөнәлдилмиш олан дикәр тәдбирләр монархла халг арасындакы е'тимады һөкмән сарсыдачагдыр, һабелә наразылыгын кетдикчә артмасына вә үмуми бир изтираба сәбәб олачаг, өлкәнин хејринә ишләјән чәмијјәт вә онун үзвләри үчүн инамсыз-

лыг вә бөјүк чәтинликләр төрәдәчәкдир. Бунларын гаршысыны алмаг үчүн јеканә васитә јухарыда көстәрилән фәрманы әскәри мүкәлләфијјәт һаггында земство мә'мурларынын иштиракы илә тәртиб олунмуш бир ганунла әвәз етмәкдир вә өлкәдә һөкумәт нүмајәндәләри әсас ганунлардакы көстәришләрә үмумијјәтлә дүрүст әмәл етмәлидирләр.

Финландија халгы өзүнүн хүсуси бир халг олмаг симасыны итирә билмәз. Өз үмуми тарихи мүгәддәраты, һүгуг анлајышлары вә мәдәни фәалијјәти сајәсиндә бирләшмиш олан халгымыз Финландија вәтәнинә вә өз гануни азадлығына бәсләдији мәһәббәтә даим сәдагәтли галачагдыр. Халгымыз өз талејинә көрә халглар ичәрисиндә она верилмиш кичик бир јери ләјагәтлә тутмаг әзминдән дөнмәјәчәкдир.

Биз өз һүгугларымыза мөһкәм инанырыг вә ичтимаи һәјатымызда бизә дајаг олан ганунларымыза һөрмәт бәсләјирик, биз набелә гәти әминик ки, әкәр Финландија кәләчәкдә дә әсас принсипләр үзрә, ја'ни 1809-чу илдә мүәјјән едилмиш принсипләр үзрә идарә олунса, күдрәтли Русијанын бирлијинә хәләл кәлмәз вә бе-ләликлә, биз Русија илә бирләшдијимиз бир вәзијјәтдә өзүмүзү хошбәхт вә рәһат һисс едәрик.

Вәтән гаршысындакы борч һисси чәмијјәтин бүтүн ичмалары вә тәбәгәләринин әһалисини Сиз ә'лаһәзрәт императора мүрачиәтлә ишин һәгигәтини ачыг бир сурәтдә билдирмәјә мәчбур едир. Јухарыда биз көстәрмишдик ки, әскәри мүкәлләфијјәт һаггында бу јахынларда е'лан едилән вә бөјүк кнјазлыгын тәнтәнә илә тәсдиг олунмуш әсас ганунларына зидд олан гајдалар бир һүгуги ганун кими гәбул едилә билмәз. Ону да әлавә етмәји өзүмүзә борч билирик ки, һәрби мүкәлләфијјәтин өзлүјүндә Финландија халгы үчүн әһәмијјәти мөһкәм һүгуги гајдалары вә олдугча мүһүм олан бу мәсәләдә ганунла тә'мин олунмуш архајынлыгы итирмәк гәдәр-дејилдир. Буна көрә дә ачизанә хаһиш едирик ки, Сиз император һәзрәтләри бу мәктубда бәһс олунан мәсәләләрә, лүтфән онларын чидди маһијјәтинә мүтабиг бир нәзәрлә бахасыныз. Ихлас илә вә сајрә».

Әсас ганунлары позан рус мә'мур гулдур дәстәси үзәриндә һәгиги халг мүһакимәси олан бу мәктуба биз чох аз шеј әлавә етмәли олачағыг.

«Финландија мәсәләси» һаггындакы башлыча мә'луматы хатырладаг.

Финландија 1809-чу илдә, Исвечлә мүһарибә заманы Русија илә бирләшдирилмишдир. Кечмишдә Исвеч кралынын тәбәәләри олан финландијалылары өз тәрәфинә чәкмәк истәјән I Александр Финландијанын көһнә конститусијасыны гәбул вә тәсдиг етмәк гәрарына кәлмишди. Һәмин конститусијаја әсасән *сејмин, ја'ни бүтүн силкләрин нүмајәндәләриндән иба-*

рәт јығынчағын разылығы олмаса, һеч бир әсас ганун верилә билмәз, дәјишдирилә билмәз, изаһ вә ја ләғв едилә билмәз. Буна көрә дә I Александр *«өлкәнин хүсуси конститусијасыны тохунулмаз шәкилдә сахламаг вә'дини»* бир нечә манифестдә «тәнтәнәли сурәтдә» тәсдиг етмишди.

Бу мүгәддәс вә'ди сонра бүтүн рус падшаһлары, о чүмләдән II Николај да 1894-чү ил 25 октјабр (6 нојабр) манифестиндә: «...онларын (әсас гануларын) күчүнү вә тәтбигини олдуғу кими позулмаз шәкилдә сахламағы вә'д едәрәк» тәкрар етмишдир.

Буна бахмајараг, һәлә беш ил дә кечмәмиш рус чары *өз андыны позду.* Сатғын вә јалтаг мәтбуат Финландијаны узун мүддәт тә'гиб етдикдән сонра, 1899-чу ил 3 (15) феврал «манифести» верилди вә бурада белә бир јени гајда гојулду: «әкәр ганунлар үмумдөвләт тәләбатына аид олса вә ја империјанын ганунверичилији илә әлагәдар олса» бунлар *сејмин разылығы олмадан* верилә биләр.

Бу, конститусијаны кобудчасына позмаг иди, әсил *дөвләт чевриливш* иди, чүнки мә'лум олдуғу үзрә һәр бир ганун һаггында демәк олар ки, бу ганун үмумдөвләт тәләбатына аиддир!

Һәм дә бу дөвләт чеврилиши *зорла* едилән бир чевриливш иди: кенерал-губернатор Бобриков һәдәләјиб дејирди ки, әкәр сенат манифести е'лан етмәкдән бојун гачырса, Финландијаја гошун јеридиләчәкдир. Финландијада јерләшән рус гошунларына (рус забитләринин дедикләринә көрә) дөјүш патронлары пајланмышды, атлар јәһәрләнмишди вә и. а.

Биринчи зоракылыгдан сонра сајсыз-һесабсыз дикәр зоракылыглар едилди: Финландија гәзетләрини бир-биринин ардынча бағламаға башладылар, јығынчаг азадлығыны ләғв етдиләр, Финландијаја јығын-јығын рус часуслары вә ән алчаг фитнәкарлар долдурдулар, бунлар үсјана тәһрик едирдиләр вә и. а. вә и. а. Нәһајәт, *сејмин разылығы олмадан* әскәри мүкәлләфијјәт һаггында 29 ијун (12 ијул) гануну верилди ки, бу ганун да мәктубда кифајәт гәдәр арашдырылмышдыр.

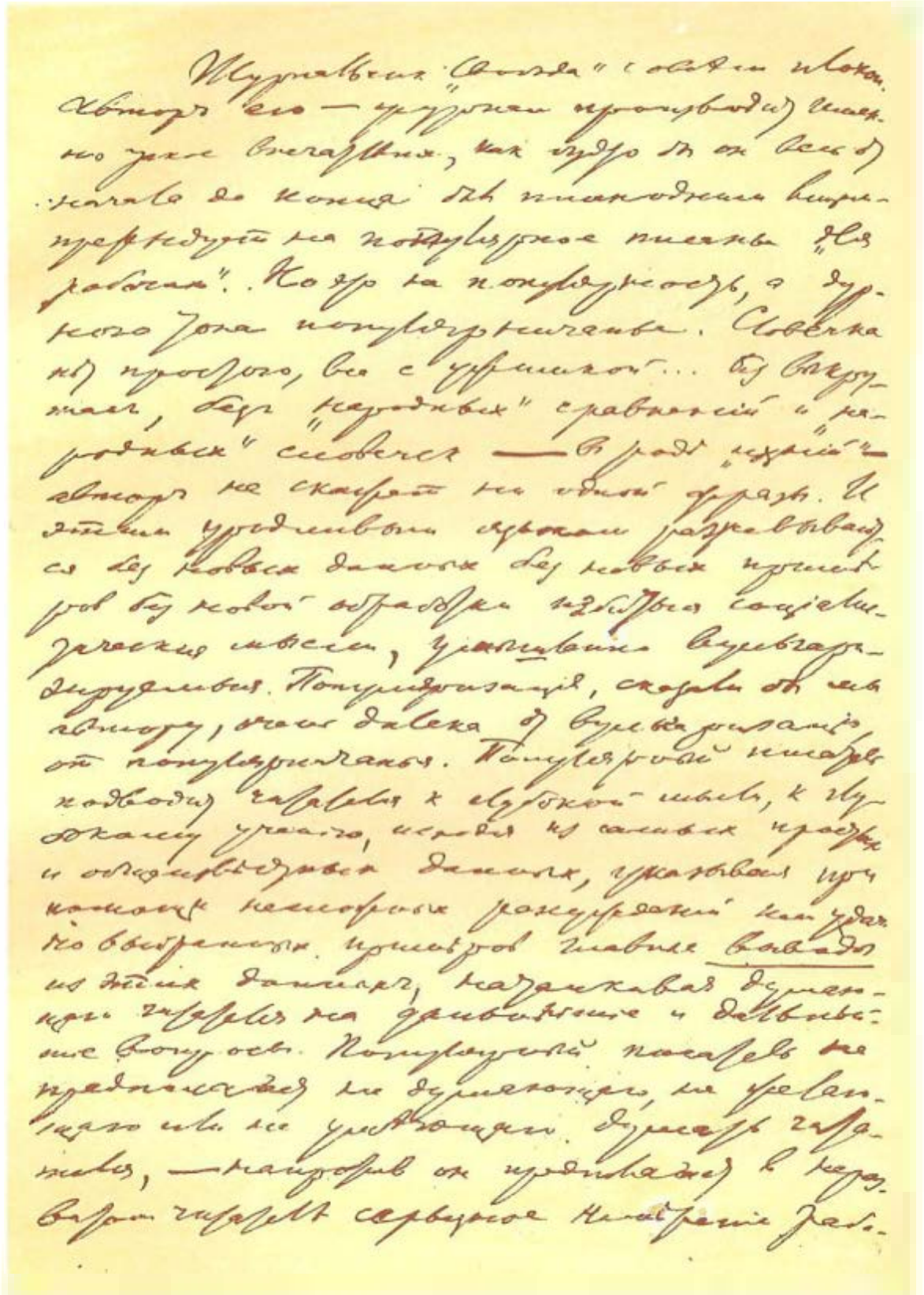
3 феврал 1899-чу ил манифести дә, 29 ијун 1901-чи

ил гануну да — *гануңсуз* әмәлләрдир, чар һөкүмәти адланан гулдур дәстәсинә башчылыг едиб өз андыны позанын зоракылығыдыр. Ики милјон јарым әһалидән ибарәт олан финландијалылар үсјан етмәји, әлбәттә, һеч ағылларына да кәтирмәзләр, лакин биз рус вәтәндашлары һамымыз билмәлијик ки, бизи нечә бәднам едирләр. Биз һәлә елә бир көләлик дәрәчәсиндәјик ки, бизим васитәмизлә башга тајфалары гул едирләр. Русијада азадлыға доғру һәр чүр мејли гәддар бир чәллад кими боғмагдан башга өзкәләрин азадлығына зорла гәсд етмәк үчүн рус гошунундан да истифадә едән бир һөкүмәтә биз һәлә дә дөзүрүк!

«Искра» № 11, 20 нојабр 1901-чи ил *«Искра» газетинин мәтниндән чап олунур*

«СВОБОДА» ЖУРНАЛЫ ҺАГГЫНДА

«Свобада»[142] журналы лап пис журналдыр. Онун мүәллифи — журнал мәһз елә бир тә'сир ојадыр ки, елә бил башдан-ајаға бир шәхс тәрәфиндән јазылмышдыр — «фәһләләр үчүн» садә бир дилдә јазмаг иддиасындадыр. Лакин бу садә дилдә јазмаг дејил, ејбәчәр шәкилдә садәләшдирмәкдир. Бир дәнә дә садә сөз јохдур, башдан-баша һоггабазлыгдыр... Мүәллиф әдабазлыг етмәдән, «халг» мисалы чәкмәдән вә «оларынкы» кими үјдурма «халг» сөзләри ишләтмәдән бир чүмлә дә јазмыр. Гәсдән вулгарлашдырылан көһнәлмиш сосиалист фикирләри јени мә'лумат көстәрилмәдән, јени мисаллар верилмәдән, јени шәкилдә тәһлил едилмәдән һәмин ејбәчәр диллә дөнә-дөнә чејнәнилир. Биз мүәллифә дејәрдик ки, садә дилдә јазмаг һеч дә вулгарлашдырмаг демәк дејилдир, садәбазлыг демәк дејилдир. Садә јазан бир јазычы әи садә вә һамыја бәлли олан мә'луматы әсас тутараг, һәмин мә'луматдан ирәли кәлән башлыча *нәтичәләри* садә мүһакимәләр вә ја ән мүнасиб мисаллар васитәси илә көстәрәрәк вә дүшүнән охучуну јени-јени мәсәләләр үзәриндә дүшүнмәјә сөвг едәрәк дәрин бир фикри, дәрин бир нәзәриҗҗәни она баша салыр. Садә јазан бир јазычы һеч дә дүшүнмәјән, дүшүнмәк истәмәјән вә ја дүшүнмәк бачармајан бир охучуну нәзәрдә тутмур,—әксинә, бу јазычы аз һазырлыглы охучунун чидди баш ишләтмәк ниҗҗәтиндә олдуғуну нәзәрдә тутур вә онун белә бир чидди вә чәтин ишлә мәшғул олмасына *көмәк едир,* она истигамәт верир, онун илк аддымлар атма-

В. И. Ленинин ««Свобода» журналы һаггында» мәгаләсинин әлјазмасынын биринчи сәһифәси. — 1901-чи ил

Кичилдилмишдир.

сына јардым көстәрир вә сонра мүстәгил ирәлиләмәји *өјрәдир*. Вулгар бир јазычы, дүшүнмәјән вә дүшүнмәк габилиҗҗәти олмајан охучуну нәзәрдә тутур, һәмин охучуну чидди елмлә мәшғул олмагда илк аддым атмаға сөвг етмир, әксинә, мә'лум бир нәзәриҗҗәнин *бүтүн* нәтичәләрини ејбәчәр һалда садәләшдирир, дүзсуз мәзһәкә вә нағыл шәклинә салыр вә «һазыр» шәкилдә охучуја тәгдим едир, белә ликлә дә охучу бу һорраны һәтта чејнәмәли дә олмур, ону анчаг удмалы олур.

1901-чи илин пајызында
јазылмышдыр

Илк дәфә 1936-чы илдә
«Болшевик» журналынын 2-чи №-синдә
чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

ИГТИСАДЧЫЛЫҒЫН МҮДАФИӘЧИЛӘРИ ИЛӘ СӨҺБӘТ

Нүмајәндәләримиздән биринин көндәрдији ашағыдакы мәктубу бүтүнлүкдә дәрч едирик:

«Рус сосиал-демократ органларына мәктуб.

Сүркүн јолдашларымызын «Искра» бараснндә өз фикримизи билдирмәјимизә даир тәклифинә чаваб олараг, бизим бу органла разы олмадығымызын сәбәбләрини билдирмәк гәрарына кәлдик

Хүсуси олараг сијаси мүбаризә мәсәләләринә һәср едилмиш ајрыча сосиал-демократ органынын мејдана кәлмәсинин тамамилә вахтында олдуғуну е'тираф етмәклә бәрабәр биз зәнн етмирик ки, бу вәзифәни үзәринә көтүрмүш олан «Искра» ону гәнаәтбәхш јерннә јетирмишдир. Онун бүтүн сүтунларында габарыг бир шәкилдә нәзәрә чарпан вә онун бүтүн дикәр ири вә хырда нөгсанларыны доғуран әсас нөгсаны ондан ибарәтдир ки, «Искра» һәрәкатын идеологларына, һәрәкатдакы бу вә ја дикәр мәсләкә онларын тә'сири нөгтеји-нәзәриндән чох бөјүк јер верир. Ејни заманда «Искра» һәрәкатын елә мадди үнсүрләри илә вә елә бир мадди мүһитлә аз һесаблашыр ки, бунларын гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә фәһлә һәрәкатынын мә'лум типи јараныр вә онун јолу мүәјјән едилир; елә бир јол ки, идеологлар һәтта ән јахшы нәзәриччә вә програмлардан илһам алмыш олсалар да, онларын бүтүн сә'ләри һәрәкаты һәмин јолдан чыхармага гадир дејилдир.

«Искра»ны «Јужны Рабочи»[143] илә мүгајисә етдикдә «Искра»нын бу нөгсаны хүсуси бир кәскинликлә нәзәрә чарпыр; «Искра» кими «Јужны Рабочи» дә сијаси мүбаризә бајрағы галдырыр, лакин сијаси мүбаризәни чәнуби рус фәһлә һәрәкатынын кечмиш фазасы илә әлагәләндирир. «Искра» үчүн исә мәсәләнин бу чүр гојулушу тамамилә јабанчыдыр. «Гығылчымдан бөјүк јанғын» јаратмаг мәгсәдини өз гаршысына гојан «Искра» унудур ки, бу мәгсәди јеринә јетирмәк үчүн мүнасиб алышган материал вә әлверишли харичи шәраит лазымдыр. «Игтисадчылары» вар гүввәси илә рәдд едән «Искра» нәзәрдән гачырыр ки, фәһләләрин феврал вә март һадисәләриндәки нштиракыны «игтисадчыларын» фәалијјәти һа-

зырламышдыр: «Искра» да һәмин һадисәләрдә фәһләләрин иштиракыны хүсуси бир сә'ләә гејд едир вә кәрәк ки, буну һәтта хејли шиширдир. 90-чы илләрин ахырларындакы сосиал-демократларын фәалијјәтинә мәнфи јанашан «Искра» о заман јалныз хырда тәләбләр уғрунда мүбаризә апармагдан башга бир иш үчүн шәраит олмадығына вә һәмин мүбаризәнин чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олдуғуна е'тинасызлыг көстәрир. Рус сосиал-демократларынын фәалијјәтинин бу дөврүнә вә бу истигамәтинә тамамилә јанлыш вә гејри-тарихи гијмәт верәрәк «Искра» онларын тактикасыны Зубатовун тактикасы илә ејниләшдирир вә «хырда тәләбләр уғрунда мүбаризә» — фәһлә һәрәкатыны кенишләндирән вә дәринләшдирән бу мүбаризә илә, мәгсәди һәр чүр мүбаризәни вә һәр чүр һәрәкаты позмаг олан «хырда күзәштләр» арасындакы фәрги көрмүр.

Ичтимаи һәрәкатларын көрпәлик дөврү идеологлары үчүн характерик олан тәригәтчилик дөзмәзлији руһунда, башдан-баша бу руһда олан «Искра» башгалары илә өз арасындакы һәр чүр ихтилафы нәинки сосиал-демократ принсипләриндән узаглашмаг, һәтта дүшмән чәбһәсинә кечмәк адландырмаға һазырдыр. Онун «Рабочаја Мысл» әлејһинә ән сәрт вә амансыз бир сурәтдә писләнмәјә лајиг олан сон дәрәчә нәзакәтсиз һәрәкәти дә бу гәбилдәндир; «Искра» «Рабочаја Мысл»а Зубатов һаггында бир мәгалә һәср етмиш вә фәһләләрин бир гисми ичәрисиндә Зубатовун әлдә етдији мүвәффәгијјәтләрин «Рабочаја Мысл»ын тә'сири нәтичәси олдуғуну көстәрмишдир. «Искра» рус фәһлә һәрәкатынын кедишинә вә вәзифәләринә онун кими дејил, башга чүр бахан дикәр сосиал-демократ тәшкилатларына мәнфи мүнасибәт бәсләјәрәк онларла гызғын мүбаһисә заманы бә'зән һәгигәти унудур вә ајры-ајры доғрудан да јерсиз ифадәләрә ирад тутараг, башгаларынын бахышларыны өз әлејһдарларына иснад верир, чох заман аз әһәмијјәти олан ихтилафлары шиширдир вә бахышлар арасындакы јығын-јығын тәмас нөгтәләри һаггында инадла сусур: биз «Искра»нын «Рабочеје Дело»ја мүнасибәтини нәзәрдә тутуруг.

«Искра»нын мүбаһисәја бу гәдәр артыг мејл көстәрмәси, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, һәрәкатда «идеолокијанын» (програмларын, нәзәријјәләрин...) ролуну һәддән артыг гијмәтләндирир; гисмән дә Гәрбдә рус мүһачирләри арасында башланан вә бир сыра мүбаһисә китабчалары вә мәгаләләри васитәси илә онларын дәрһал бүтүн дүнјаја јајдыглары гаршылыглы сөјүшмәнин нәтичәсидир. Зәннимизчә, рус сосиал-демократ һәрәкатынын һәгиги кедишинә бүтүн бу ихтилафларын демәк олар ки, һеч бир тә'сири јохдур; бу ихтилафлар анчаг рус сосиал-демократ һәрәкатына зәрәр јетирир, Русијада чалышан јолдашларын арасына лүзумсуз ајрылыг салыр, буна көрә дә биз «Искра»нын мүбаһисә гызғынлығына, хүсусән мүәјјән нәзакәт даирәсиндән чыхдығы һалларда, мәнфи јанашмаја билмәрик.

Сосиал-демократијанын мүхтәлиф ичтимаи синифләрә вә мәсәләкләрә мүнасибәти мәсәләсиндә «Искра»нын ардычыл олмамасынын сәбәби дә јенә онун һәмин әсас нөгсаныдыр. Дәрһал мүт-

ләгиjjәтә гаршы мүбаризәjә кечмәк мәсәләсини нәзәри һесабламалар васитәси илә һәлл едән вә jәгин ки, һазырқы шәраитдә бу вәзифәнин фәһләләр үчүн нә гәдәр чәтин олдуғуну һисс етдиjи һалда бу мүбаризә үчүн даһа чох гүввә топланмасыны сәбир едиб көзләмәjән «Искра» либераллар вә зиjалылар ичәрисиндә мүттәфигләр ахтармаға башлаjыр вә бу кими мүттәфигләр ахтарыркән чох заман синфи нөгтеjи-нәзәрдән узаглашыр, синфи зиддиjjәтләри пәрдәләjир вә һөкумәтә гаршы наразылығын үмуми бир һал олдуғуну өн сыраjа чәкир, һалбуки «мүттәфигләрин» бу наразылығынын сәбәбләри вә дәрәчәси олдугча мүхтәлифдир. Мәсәлән, земствоjа «Искра» белә мүнасибәт бәсләjир. Чох заман ч. земствочуларын аграр тәләбләрини һөкумәтин сәнаjеjә нисбәтән кифаjәт гәдәр мүдафиә етмәмәси нәтичәсиндә земствонун көстәрдиjи наразылыг һәрәкәтләрини «Искра» шиширдиб сиjаси мүбаризә дәрәчәсинә галдырмаға чалышыр вә һөкумәтин сәдәгәләриндән кифаjәтләнмәjән задәканлара фәһлә синфинин jардым көстәрәчәjини вә'д едир, һәм дә әһалинин бу тәбәгәләринин синфи ajрылығы барәсиндә бир кәлмә дә демир. Биз фәрз едә биләрик ки, земствонун ojанмасындан данышмаг вә земствонун һөкумәтә гаршы мүбаризә едән бир үнсүр олдуғуну көстәрмәк олар, лакин буну елә бир ajдын вә ачыг шәкилдә етмәк лазымдыр ки, бу кими үнсүрләрлә бизим бағлаjа биләчәjимиз сазишин характери һаггында һеч бир шүбһәjә jер галмасын. «Искра» исә земствоjа мүнасибәт мәсәләсини елә гоjур ки, бу, зәнnимизчә, синфи шүуру jалныз думанландыра биләр, чүнки «Искра» бурада либерализм вә мүхтәлиф мәдәни тәдбирләр тәблиғ едәнләрлә jанашы олараг, сосиал-демократ әдәбиjjатынын әсас вәзифәсинә гаршы бир ләнкәр чыхармыш олур, зира бу вәзифә синфи мәнафеләр арасындакы антагонизми пәрдәләмәкдән дежил, буржуа гурулушуну тәнгид етмәк вә синфи мәнафеjи ajдынлашдырмагдан ибарәтдир. «Искра»нын тәләбәләр һәрәкатына да мүнасибәти беләдир. Бунунла бәрабәр «Искра» башга мәгаләләриндә һәр чүр «сазишләри» кәскин сурәтдә писләjир вә мәсәлән, кедистләрин дөзүлмәз һәрәкәтини мүдафиәjә галхышыр.

«Искра»нын аз әһәмиjjәтли олан башга нөгсан вә гүсурлары үзәриндә даjанмajараг, биз нәтичәдә өзүмүзә борч билирик гejд едәк ки, өз тәнгидимизлә һеч дә «Искра»нын малик ола биләчәjи әһәмиjjәти кичилтмәк истәмирик вә онун мәзиjjәтләринә һеч дә көз jуммуруг. Русиjада сиjаси сосиал-демократ гәзети олан «Искра»ны биз алгышлаjырыг. Террор мәсәләсини онун мүвәффәгиjjәтлә ajдынлашдырдығыны вә бу мәсәләjә вахтында бир нечә мәгалә һәср етдиjини онун бөjүк хидмәти һесаб едирик. Нәһаjәт, биз «Искра»нын гejри-легал нәшрләрдә чох аз тәсадүф едилән нүмунәви бир дилә малик олдуғуну, мүнтәзәм сурәтдә чыхдығыны вә чохлу мигдар тәзә вә мараглы материаллар дәрч етдиjини гejд етмәjә билмәрик.

Сентjабр 1901-чи ил

Jолдашлар».

Бу мәктуб барәсиндә, һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, биз онун мүәллифләринин ачыг вә сәмими данышдыгларыны лап үрәкдән алгышлајырыг. Онлар кизләјипач ојнамагдан кәрәк чохдан әл чәкәјдиләр, өз игтисади «credo»*ларыны («сијасәтчиләрин» ајрылдығы Одесса комитәсинин бир һиссәсинин етдији кими) кизләтмәјәјдиләр вә ја һәгигәтә истеһза едиб демәјәјдиләр ки, һазырда «гәтиҹҹән һеч бир сосиал-демократ тәшкилатынын игтисадчылыгда тәгсири јохдур» («Раб. Дело»нун нәшр етдији «Ики гурултај» китабчасы, сәһ. 32). — Инди мәтләбә кечәк.

Мәктуб мүәллифләриниң әсас сәһви «Раб. Дело»нун бурахдығы сәһвин тамамилә ејнидир (хүсусән 10-чу №-синә бах). Онлар һәрәкатын «мадди» («Раб. Дело»нун ифадәси илә кортәбин) үнсүрләри илә идеоложи («план үзрә» һәрәкәт едән шүурлу) үнсүрләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәт мәсәләсиндә долашыб галырлар. Онлар анламырлар ки, «идеолог» анчаг о заман идеолог адына лајиг олур ки, кортәбин һәрәкатын *өнүндә* кедиб она јол көстәрир, һәрәкатын «мадди үнсүрләринин» кортәбин шәкилдә раст кәлдикләри бүтүн нәзәри, сијаси, тактика вә тәшкилат мәсәләләрини башгаларындан габаг һәлл едә билир. Һәгигәтән «һәрәкатын мадди үнсүрләри илә һесаблашмаг» үчүн онлара тәнгиди јанашмаг лазымдыр, кортәбин һәрәкатын тәһлүкә вә нөгсанларыны көстәрмәји вә кортәбиилији шүурлулуг дәрәчәсинә *јүксәлтмәји* бачармаг лазымдыр. Идеологлар (јә'ни шүурлу рәһбәрләр) һәрәкаты мүһитлә үнсүрләрин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә мүәјјән олунан јолдан чыхара билмәзләр—демәк исә, белә бир ајдын һәгигәти унутмаг демәкдир ки, бу гаршылыглы тә'сирдә вә бу мүәјјән олунмагда шүурлулуг *иштирак едир*. Авропадакы католик вә монархист фәһлә иттифаглары да мүһитлә үнсүрләрин гаршылыглы тә'сиринин зәрури нәтичәсидир, лакин бу гаршылыглы тә'сирдә сосиалистләрин шүурлулуғу дејил, кешишләрин вә Зубатовларын шүурлулуғу иштирак етмишдир. Мәктуб мүәллифлә-

* — е'тигад символу, програм, дүнјабахышынын шәрһи. *Ред.*

рининн (һабелә «Раб. Дело»нун) нәзәри бахышлары марксизм дејилдир, кортәбии тәкамүлү шүурлу ингилаби фәалијјәтлә нечә әлагәләндирмәк лазым кәлдијини анламајан бизим «тәнгидчиләрин» вә бернштејнчиләрин етдикләри кими, марксизми ејбәчәрләшдирмәкдир.

Бу дәриң нәзәри јанылма, һазыркы шәраитдә, һөкмән чох бөјүк бир тактика сәһвинә сәбәб олур ки, бу сәһв рус сосиал-демократијасына артыг сајсыз-һесабсыз зәрәр вурмуш вә вурмагдадыр. Иш орасындадыр ки, һәм фәһлә күтләсинин, һәм дә (онун тә'сири нәтичәси олараг) дикәр ичтимаи тәбәгәләрин кортәбии јүксәлиши сон илләр чох бөјүк сүр'әтлә баш верир. Һәрәкатын «мадди үнсүрләри» һәтта 1898-чи илә нисбәтән дә сон дәрәчә артмышдыр, лакин *шүурлу рәһбәрләр* (сосиал-демократлар), *бу артымдан керидә галмагдадырлар*. Рус сосиал-демократијасынын кечирдији бөһранын әсас сәбәби будур. Күтләви (кортәбии) һәрәкатын, нәзәри чәһәтдән һеч бир сәндәләмәјә јол вермәјәчәк гәдәр һазырлыглы «идеологлары» јохдур, јени һәрәкат әсасында мүбариз сијаси партија јаратмаг үчүн кениш сијаси дүнјакөрүшү, бөјүк ингилаби чошгунлуғу, бөјүк тәшкилатчылыг исте'дады олан рәһбәрләри јохдур.

Лакин мәсәлә анчаг бунлардан ибарәт олсајды, дәрд јары иди. Нәзәри билик дә, сијаси тәчрүбә дә, тәшкилатчылыг мәһарәти дә,—бунларын һамысы әлдә едилә билән шејләрдир. Анчаг өјрәнмәк вә тәләб олунан кејфијјәтләри өзүндә тәрбијәләндирмәк һәвәсинин олмасы лазымдыр. Лакин 1897-чи илин ахырларындан вә хүсусән 1898-чи илин пајызындан е'тибарән рус сосиал-демократијасында елә адамлар вә елә органлар баш галдырмышлар ки, бунлар јалныз һәмин нөгсана көз јуммаг дејил, буну һәтта хүсуси бир мәзиҗјәт е'лан етмишләр, кортәбиилијә пәрәстиш вә сәчдә етмәји бир нәзәриҗјә дәрәчәсинә галдырмышлар, бу адамлар вә органлар тәблиғ етмәјә башламышлар ки, сосиал-демократлар һәрәкатын өнүндә кетмәк дејил, онун *гујруғунда* сүрүнмәлидирләр. (Јалныз «Раб. Мысл» дејил, «мәрһәләләр нәзәриҗјәсиндән» башла-

јыб кортәбиилији, «hазырда һәрәкатын там һүгуглу олмасыны», «тактика-просеси» вә саирәни принсипчә мүдафиә етмәјә чатан «Раб. Дело» да һәмин органлардандыр.)

Бах әсил бәла бу иди. Бу, *хүсуси* бир *мәсләкин* әмәлә кәлмәси иди; буну адәтән (сөзүн кениш мә'насында) «игтисадчылыг» адландырырлар; бунун әсас чәһәти ондан ибарәтдир ки, *керилији,* јә'ни изаһ етдијимиз кими, күтләләрин кортәбии јүксәлишиндән шүурлу рәһбәрләрии кери галмасыны анламыр вә һәтта ону *мүдафиә* едир. Бу мәсләкии принсип чәһәтдән хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, марксизми бајағылашдырыр вә оппортунизмии ән јеии нөвү олан мүасир «тәнгид» гаршысында ачизлик көстәрир; сијаси чәһәтдән хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, сијаси тәшвигаты вә сијаси мүбаризәни мәһдудлашдырмаға вә ја бунлары хырда тәдбирләрлә әвәз етмәјә чалышыр вә анламыр ки, сосиал-демократија үмумдемократик һәрәката рәһбәрлик ишиии *өз* әлинә алмаса мүтләгијјәти јыха билмәз; тактика чәһәтдән хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, әсла мөһкәм дејилдир («Раб. Дело» јазда, террор мәсәләси кими бир «јеии» мәсәләнин гаршысында чашыб галмышды вә анчаг јарым ил кечәидән сонра, бир сыра тәрәдүдләрдән сонра, һәмишә олдуғу кими, јенә дә һәрәкатын гујруғуида сүрүнәрәк, чох икимә'налы бир гәтиамәдә һәмин террор мәсәләсинин әлејһинә чыхды); тәшкилат чәһәтдән хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, һәрәкатын күтләви характеринин, һәм hазырлыг мүбаризәсинә, һәм һәрчүр көзләнилмәз партлајышлара, һәм дә, нәһајәт, сонгәти һүчума рәһбәрлик едә билән мөһкәм вә мәркәзләшдирилмиш ингилабчылар тәшкилаты јаратмаг вәзифәмизи нәинки зәифләтмәдијини, әксинә, оиу күчләндирдијиии аиламыр.

Биз бу мәсләкә гаршы барышмаз мүбаризә апармышыг вә апарачағыг. Мәктубуи мүәллифләри исә, көрүнүр ки, өзләри бу мәсләкә мәисубдурлар. Оилар бизә дејирләр ки, игтисади мүбаризә фәһләләрин нүмајишләрдә иштиракыны hазырламышдыр. Бәли, еләдир, һәм дә мәһз биз бу hазырлығы hамыдан әввәл

вә һамыдан јүксәк гиҹмәтләндирәрәк, һәлә 1900-чү илин декабрында (№ 1) мәрһәләләр нәзәриҹҹәсинә гаршы чыхмышыг*, февралда (№ 2), јә'ни тәләбәләр әскәрлијә вериләндән сонра дәрһал вә һәтта нүмајишләр башланандан габаг фәһләләри тәләбәләрин јардымына чағырырдыг**. Феврал вә март һадисәләри «Искра»нын «горхмасыны вә еһтијатыны рәдд етмәк» дејил (бу чүр дүшүнүб бунунла да иши әсла анламадығыны көстәрән Мартыновун дүшүндүҹү кими дејил— «Раб. Дело» № 10, сәһ. 53), бунлары тамамилә тәсдиг етди, зира рәһбәрләр күтләләрин кортәбии јүксәлишиндән *кери∂ галмышдылар*, өзләринин рәһбәр олмаг вәзифәләрини јеринә јетирмәк үчүн һазыр дејилдиләр. Бу һазырлыг һәлә инди дә әсла тәкмилләшмәмишдир, буна көрә дә «идеолокијанын ролуну» вә ја кортәбии үнсүрә нисбәтән шүурлу үнсүрүн ролуну «һәддән артыг гиҹмәтләндирмәк» вә с. һаггындакы һәр чүр данышыглар партијамыза ән зәрәрли әмәли тә'сир көстәрмәкдәдир.

Әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләриниин һөкумәтә гаршы наразылығынын үмумилијини, куја синфи нөгтеји-нәзәр хатириә, мүмкүн гәдәр аз нәзәрә чарпдырмаг лазым кәлдији һаггындакы фикирләр дә ејни дәрәчәдә зәрәрли тә'сир көстәрир. Әксинә, биз фәхр едирик ки, «Искра» әһалинин *бүтүн* тәбәгәләри ичәрисиндә сијаси наразылыг ојадыр вә анчаг она тәәссүфләнирик ки, биз буну һәлә чох кениш даирәдә едә билмирик. Бу мәсәләдә бизим куја синфи нөгтеји-нәзәри пәрдәләдијимиз доғру дејилдир: мәктубун мүәллифләри белә бир пәрдәләмәјә даир һеч бир конкрет мисал көстәрмәмишләр вә көстәрә дә билмәзләр. Демократија уғрунда габагчыл мүбариз олан сосиал-демократија — «Раб. Дело»нун дүшүндүјүнүн (№ 10, сәһ. 41) әксинә олараг,— мүхтәлиф мүхалифәтчи тәбәгәләрин фәал һәрәкәтинә рәһбәрлик етмәли, һөкумәтлә онларын арасында баш верән хүсуси вә һәмкарлар маһиҹҹәтли тоггушмаларын үмуми сијаси әһәмиҹҹәтини онлара анлатмалы, онлары

* Бах: Әсәрләри. 5-чи нәшри. 4-чү чилд, сәһ. 403—409. *Ред.*
** Јенә орада, сәһ. 424—430. *Ред.*

ингилабчы партијаја јардым етмәјә чәлб етмәлидир, өз сыраларында елә рәһбәрләр һазырламалыдыр ки, буңлар бүтүн вә һәр чүр мүхалифәтчи тәбәгәләрә сијаси тә'сир көстәрә билсинләр. Бу ролдан һәр чүр имтина едилмәси пролетар мүбаризәси илә сых, үзви сурәтдә әлагәдар олмаг вә и. а. һаггында һәр нә чүр дәбдәбәли ибарәләр донуна кејдирилмиш олса да, сосиал-демократларын «керидә галмасыны», онларын үмумхалг демократик һәрәкаты јүксәлишиндән керидә галмасыны јенидән «мүдафиә етмәјә» бәрабәрдир, рәһбәрлик ролуну буржуа демократијасынын әлинә тапшырмаға бәрабәрдир. Гој мәктубун мүәллифләри дүшүнсүнләр ки, јаздакы һадисәләр сосиал-демократијанын нүфузуну вә һөрмәтини артырмаг әвәзиндә нә үчүн ингилаби *гејри*-сосиал-демократ мәсләкләринин бу чүр чанланмасына сәбәб олду!

Биз һабелә мүһачирләрин өз араларындакы мүбаһисә вә мүбаризә мәсәләсиндә мәктуб мүәллифләринин бүрузә вердикләри һејрәтләндиричи узагкөрмәзлијин дә әлејһинә чыхмаја билмәрик. Онлар «Раб. Мысл»а Зубатов һаггында мәгаләнин һәср едилмәсинин «нәзакәтсизлији» барәсиндәки көһнә мә'насыз сөзләри тәкрар едирләр. Јохса онлар «игтисадчылығын» јајылмасы нәтичәсиндә ч. Зубатовларын ишинин асанлашдыгыны инкар етмәк фикриндәдирләр? Биз јалныз ону дејирик ки, «игтисадчылығын» јајылмасы ч. Зубатовларын ишини асанлашдырыр, биз һеч дә «игтисадчыларын» тактикасыны Зубатовун тактикасы илә «ејниләшдирмирик». «Мүһачирләрә» кәлдикдә исә (әкәр мәктубун мүәллифләри рус сосиал-демократијасы сыраларында идеjалар варислији барәсиндә бу гәдәр бағышланмаз бир дәрәчәдә гајғысыз олмасајдылар, билмәлијдиләр ки, «игтисадчылыг» һаггында «мүһачирләрин», мәһз «Әмәк азадлығы» групунун хәбәрдарлығы ән парлаг бир сурәтдә доғруја чыхды!), гулаг вериб көрүн, 1852-чи илдә Рејн фәһләләри арасында ишләјән Лассал Лондон мүһачирәтиндәки мүбаһисәләр һаггында нә дејирди. Лассал Маркса јазмышды:

«Сәнин «бөјүк адамлара», Кинкелә, Рукеjә вә баш-

галарына гаршы јаздығын әсәрин нәшринә полис тәрәфиндән чәтин ки манечилик көстәрилсин... Зәнним-чә, һөкумәт бу чүр әсәрләрин мејдана кәлмәсинә һәтта севинир, зира һөкумәт бу фикирдәдир ки, «ингилабчылар өзләри бир-бириниин боғазыны кәмирәчәкләр». Партија мүбаризәсиниң партијаја гүвәт вә һәјат вердијини, партија сыраларында јајғынлыг олмасыныи вә гәти мүәјјән едилмиш һүдудларын позулмасынын партијанын зәифлијини көстәрән ән бөјүк сүбут олдуғуну, өз сыраларыны тәмизләмәклә партијанын мөһкәмләндијини, — мә'мурлар мәнтиги буну нәзәринә кәтирмир вә бундан еһтијат етмир» (Лассалын Маркса мәктубундан, 24 ијун 1852-чи ил)[144]

Инди сәртлијә, барышмазлыға, мүбаһисә чошгунлуғуна вә саирәјә зидд чыхан сајсыз-һесабсыз јүксәк сентименталлыг тәрәфдарлары гој буну билсинләр!

Ахырда гејд едәк ки, мүбаһисәли мәсәләләрдән биз бурада анчаг өтәри бәһс едә билдик. Бу мәсәләләрин әтрафлы сурәтдә арашдырылмасына биз хүсуси бир китабча һәср едәчәјик ки, бу да, үмидвариг, ај јарымдан сонра чапдан чыхачагдыр.

«Искра» № 12, 6 декабр 1901-чи ил

«Искра» газетинин мәтниндән чап олунур

К. В. ПЛЕХАНОВУН ИНГИЛАБИ ФӘАЛИЈЈӘТИНИН ИЈИРМИ БЕШ ИЛЛИЈИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ

«Искра» редаксијасы К. В. Плехановун ингилаби фәалијјәтинин 25 иллик јубилејинин кечирилмәсинә үрәкдән гошулур[145]. Гој һәмин јубилејин кечирилмәси ингилаби марксизмин мөһкәмләнмәсинә сәбәб олсун, зира пролетариатын бүтүн дүнја мигјасында азадлыг мүбаризәсинә рәһбәрлик етмәјә анчаг ингилаби марксизм гадирдир, јени ләгәбләрлә бу гәдәр курултулу чыхыш едән даим көһнә оппортунизмин тәзјигинә гаршы дурмаға анчаг о гадирдир. Гој бу јубилејин кечирилмәси вар гүввәләрини чәтин әмәли ишә сәрф едән милләрчә кәнч рус сосиал-демократлары илә «Әмәк азадлыгы» групу арасыдакы әлагәнин мөһкәмләнмәсинә сәбәб олсун, зира «Әмәк азадлыгы» групу һәрәката, онун үчүн чох лазым олан бөјүк нәзәри биликләр елитијаты, кениш сијаси көрүш данрәси вә зәнкин ингилаби тәчрүбә верир.

Јашасын ингилабчы рус сосиал-демократијасы, јашасын бејнәлхалг сосиал-демократија!

1901-чи ил декабрын әввәлләриндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1924-чү илдә «Пролетарская Революција» журналынын 7-чи №-синдә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

НҮМАЈИШЛӘРИН БАШЛАНМАСЫ

Ики һәфтә бундан әввәл биз Русијада 1876-чы ил декабрын 6-да, Петербургда Казан мејданында кечирилмиш биринчи ичтимаи-ингилаби нүмајишин 25 иллијини гејд етдик вә гуртармагда олан илин әввәлләриндә нүмајиш һәрәкатынын олдугча јүксәлдијини көстәрдик. Биз дејирдик ки, нүмајишчиләр «торпаг вә азадлыг» (1876-чы ил)[146] шүарындан даһа мүәјјән олан сијаси бир шүар, «Мүвәггәти гајдаларын ләғв едилмәсиндән» (1901-чи ил) даһа кениш бир тәләб ирәли сүрмәлидирләр. Белә бир шүар — *сијаси азадлыг* олмалыдыр, белә бир үмумхалг тәләби — *халг нүмајәндәләрини топламаг тәләби* олмалыдыр.

Будур, биз инди. һәм Нижнидә, һәм Москвада, һәм дә Харковда ән мүхтәлиф сәбәбләр нәтичәси олараг јенидән нүмајишләрин башландыгыны көрүрүк. Һәјәчан һәр јанда артыр вә бу һәјәчаны, һәр јердә өзбашыналыг, зүлм вә зоракылыг јајан *мүтләгијјәтә гаршы* бир ахын һалында бирләшдирмәк зәрурәти кетдикчә даһа тә'кидли бир шәкил алыр. Нижнидә нојабрын 7-дә кечирилмиш кичик, лакин мүвәффәгијјәтли нүмајишә Максим Горкинин јола салынмасы сәбәб олмушду. Авропада мәшһур олан вә бүтүн силаһы — Нижни Новгород нүмајишиндә бир натигин һаглы олараг дедији кими — азад сөздән ибарәт олан бир јазычыны мүтләгијјәт һөкүмәти мүһакимә вә истинтаг етмәдән өз доғма шәһәриндән сүрүкүн едир. Натиг. азачыг да олса, ишыг вә азадлыг мејлиндә олан бүтүн русларын адындан сөјләјирди ки, зүлмкарлар бу јазы-

чыны бизә пис тә'сир көстәрмәкдә тәгсирләндирирләр, биз исә дејирик ки, бу јахшы бир тә'сир иди. Азғынлар кизлиндә ганунсузлуг төрәдирләр, биз исә онларын ганунсузлугларыны ачыб чамаата көстәрмәлијик. Биздә, јахшы һәјат үғрунда өз һүгугуну мүдафиә едән фәһләләри тә'гиб едирләр, биздә өзбашыналыға гаршы протест едән тәләбәләри тә'гиб едирләр, биздә намусла вә чәсарәтлә сөјләнилән һәр сөзү боғурлар! — Фәһләләрин дә иштирак етдији бу нүмајишин ахырында бир тәләбә тәнтәнә илә демишдир: «Өзбашыналыг мәһв олар, гүдрәтли, азад вә гүввәтли халг үсјан едәр!».

Москва вағзалында Горкини јүзләрлә мәктәбли көзләјирмиш, одур ки, горхуја дүшмүш полис ону јолда, вагоидача *һәбсә алыр* вә (габагчадан верилмиш хүсуси ичазәјә бахмајараг) Москваја кәлмәсинә ичазә вермәјиб Нижни Новгород јолундан бирбаша Курск јолуна кечмәјә мәчбур едир. Горкинин сүркүн едилмәси мүнасибәти илә дүзәлдилән нүмајиш баш тутмады, лакин ајын 18-дә һеч бир һазырлыг олмадан, кенерал-губернаторун евинин габағында тәләбәләрин вә (назирләримиз дедији кими) «кәнар адамларын» кичик бир нүмајиши олду; бу нүмајишә сәбәб, нојабрын 17-дә өлүмү күнүнүн 40 иллији тамам олан Н. А. Добролјубовун хатирә кечәсинин гадаған едилмәси идн. Өзбашыналыға гызғын нифрәт бәсләјән, «дахили түркләрә» — мүтләгијјәт һөкүмәтинә гаршы халг үсјаныны елһтирасла көзләјән бир јазычыны бүтүн елмли вә дүшүнчәли Русија илә бирликдә әзиз тутан адамлар мүтләгијјәтин Москвадакы нүмајәндәсини фитә басдылар. Москва тәләбә тәшкилатларынын Ичраијјә комнтәси нојабрын 23-дә нәшр етдији бүллетендә һаглы олараг көстәрирди ки, һазырлыгсыз башланан бу нүмајиш ајдын бир наразылыг вә протест ифадәсидир.

Харковда тәләбә мәсәләләри зәмининдә башланан нүмајиш артыг әсил күчә вурушмасына чеврилмиш вә бу вурушмада иштирак едәнләр тәкчә тәләбәләрдән ибарәт олмамышдыр. Кечән илин тәчрүбәси тәләбәләр үчүн һәдәр олмады. Онлар көрдүләр ки, јалныз халгын јардымы вә башлыча олараг фәһләләрин јар-

дымы онларын мүвәффәгиjjәтини тә'мин едә биләр, белә бир jардымы әлдә етмәкдән өтрү исә онлар бир тәк академик (тәләбә) азадлығы уғрунда дејил, *бүтүн халғын азадлығы* уғрунда, *сијаси азадлыг* уғрунда мүбаризәjә галхмалыдырлар. Тәләбә тәшкилатларынын Харков иттифагы шурасы буну артыг өз октjабр интибаһнамәсиндә ачыгча билдирди. Петербург, Москва, Кијев, Рига вә Одесса тәләбәләринин вәрәгә вә интибаһнамәләриндән көрүндүjү кими, онлар да анламаға башламышлар ки, халг тамамилә гул вәзиjjәтиндә галдыгча академик азадлыг һаггындакы «арзулар мә'насыздыр». Москвада кенерал Ванновскинин, куjа бир заманлар нәjи исә вә'д етмиш олдуғу һаггындакы «шаjиәләри» тәкзиб етмәк мәгсәди илә сөjләдиjи иjрәнч нитг; Петербургда хәфиjjәнин (Електротехника институтунда бир тәләбәни jахалаjараг бир адам васитәси илә она jетирилмиш мәктубу онун әлиндән алмаг истәjән хәфиjjәнин) мисли көрүнмәмиш һәjасызлыгы; Jарославл тәләбәләринин полис тәрәфиндән күчәдә вә полис шө'бәсиндә вәһшичәсинә дөjүлмәси,—бүтүн бу фактлар вә минләрлә башга фактлар бүтүн мүтләгиjjәт гурулушуна гаршы мүбаризәjә, мүбаризәjә, jенә дә мүбаризәjә чағырырды. Харков бајтарларынын башына кәлән һадисә сәбир касасынын дашмасына сәбәб олду. 1-чи курсун тәләбәләри профессор Лакермаркын ишә рәсмиjjәтчиликлә jанашмасындан, програмы тәләбәләрин үзүнә чырпмаг дәрәчәсинә чатан дөзүлмәз кобудлуғундан шикаjәт едәрәк онун кәнар едилмәси һаггында петисиja вермишдиләр! Һөкумәт буна чаваб олараг иши арашдырмадан бүтүн курсу институтдан кәнар етмиш, һәм дә өз мә'луматында ифтира илә билдирмишдир ки, куjа тәләбәләр өзләри үчүн профессор тә'jин етмәк һүгугу тәләб едирләр. Онда бүтүн Харков тәләбәләри ajаға галхдылар, тә'тил вә нүмаjиш дүзәлтмәк гәрара алынды. Нојабрын 28-дән декабрын 2-дәк Харков бу ил икинчи дәфә, мүтләгиjjәтин өзбашыналығына гаршы протест едән халгла «дахили түрклә рин» вурушма мејданына чеврилди. Бир тәрәфдән: «рәдд олсун мүтләгиjjәт! jашасын азадлыг!» шүары ешидилирди. Ди-

кәр тәрәфдән дә гылынчларла зәрбә ендирилир, гамчы вурулур, чамааты атлара тапдаладырдылар. Нә гадын-кишијә, нә дә бөјүк-кичијә бахмајыб һамыны вә һәр кәси амансызлыгла әзишдирән полис вә казаклар силаһсыз адамлара галиб кәлдиләр вә инди шадлыг едирләр...

Онларын шадлыг етмәләринә мәкәр имкан верә биләрикми?

Фәһләләр! Рус халгыны һәгарәтлә тапдалајан дүшмән гүввә сизә чох јахшы мә'лумдур. Бу дүшмән гүввә јахшы һәјат вә инсан һејсијјәти уғрунда сәһнбкарлара гаршы апардығыныз күндәлик мүбаризәдә сизин әлголунузу бағлајыр. Бу дүшмән гүввә јүзләр вә минләрлә ән јахшы јолдашларынызы тутур, онлары һәбсханалара салыр, сүркүнә көндәрир, үстәлик оларат санки истеһза үчүн онлары «әхлагы позғун адамлар» адландырыр. Бу дүшмән гүввә мајын 7-дә Петербургда: «бизә азадлыг лазымдыр!» шүары илә чыхыш едән Обухов фәһләләрини күллә јә басды, сонра исә күллә дән өлмәмиш олан гәһрәманлары каторгаја көндәрмәк мәгсәди илә бир мәһкәмә ојуну да дүзәлтди. Бу күн тәләбәләри әзишдирән һәмин дүшмән гүввә сабаһ да бөјүк бир јыртычылыгла сиз фәһләләри әзишдирмәјә башлајачагдыр. Вахты итирмәјин! Јадда сахлајын ки, сиз мүтләгијјәт һөкумәтиндәки зүлмкарлара гаршы һәр чүр протест вә мүбаризәјә көмәк етмәлисиниз! Бүтүн васитәләрлә чалышыб нүмајишчи тәләбәләрлә сазишә кирин, хәбәрләри тез чатдырмаг вә мүрачиәтнамәләри тез јајмаг үчүн дәрнәкләр дүзәлдин; һамыны вә һәр кәси баша салын ки, сиз бүтүн халгын азадлығы уғрунда мүбаризәјә галхырсыныз.

Ајры-ајры јерләрдә халг һиддәти вә ачыг мүбаризә тығылчымлары јајылдығы бир заманда һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән артыг саф вә күчлү һава ахыны лазымдыр ки, бу тығылчымлар алышыб бөјүк бир алова чеврилсин!

«Искра» № 13, 20 декабр 1901-чи ил. *«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур*

«ЧӘНУБ ФӘҺЛӘЛӘРИНИН» МӘКТУБУ ҺАГГЫНДА

Биз «Чәнуб фәһләләринин» бир мәктубуну алмышыг; бу мәктубда онлар рус сосиал-демократијасында ингилаби мәсләкин күчләндијини тәбрик едир вә өзләринин бу тәбрикләрини «Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи чәмијјәти»нә чатдырмағы бизә тапшырырлар. Тәәссүф ки, јер аз олдуғуна көрә һәмин мәктубу бүтүнлүклә дәрч едә билмирик. Мәктубун мүәллифләри илә биз тамамилә разыјыг ки, «бизим Русијада ингилаби идејалары кениш күтлә ичәрисинә јеритмәк үчүн ишләдилән интибаһпамә үсулу күтләләрдә сијаси шүур тәрбијәләндирмәк игтидарында дејилдир», һабелә разыјыг ки, «рус пролетариатына сијаси тәрбијә вермәк үчүн хүсуси әдәбијјат јаратмаг лазымдыр». Лакин мәктуб мүәллифләринин, бу мәгсәдлә 3—4 сәһифәлик күтләви китабчалар нәшр едиб бунлары «ејни заманда бүтүн Русијаја» јајмаг лајиһәси чәтин ки әмәли чәһәтдән әлверишли олар. Бизим фикримизчә, рус пролетариаты инди тамамилә јеткинләшмишдир вә бүтүн дикәр синифләрин истифадә етдији әдәбијјатдан да, јә'ни гәзетдән дә истифадә едә биләр. Күтләләрдә сијаси шүур тәрбијәләндирмәк вәзифәсини вә мәктуб мүәллифләринин сөзү илә десәк, «дөрдүнчү силкдән башламыш ири бурҗуазијаја гәдәр бүтүн ичтимаи һәјатымызы» ишыгландырмаг вәзифәсини һәгигәтдә анчаг сијаси гәзет јеринә јетирә биләр. Јалныз Үмумрусија гәзети бүтүн комитәләр вә јерли дәрнәкләр төрәфиндән фәал јардым көстәрилмәси шәрти илә, аз-чох «ејни заманда

бүтүн Русијада» јајыла биләр вә гәзет адыны дашымаға лајиг ола билмәк үчүн кифајәт гәдәр тез-тез нәшр олуна биләр. Анчаг белә бир ингилаби органын мөһкәм тәшкил олунмасы нәтичәсиндә һәрәкатымыз гәти олараг «игтисади-тә'тил мүбаризәсиндән рус мүтләгијјәт һөкүмәтинә гаршы кениш ингилаби мүбаризәјә» кечә биләр.

«Искра» № 13, 20 декабр 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин мәтниндән чап олунур

АНАРХИЗМ ВӘ СОСИАЛИЗМ

Тезисләр:

1) Анархизм јашадығы 35—40 ил (Бакунин вә 1866 *Интернасионалы*[147]—) әрзиндә (Штирнер заманындан исә даһа узун мүддәтдән бәри) *истисмара* гаршы үмуми ибарәләрдән башга һеч бир шеј вермәмишдир.

Бу ибарәләр 2000 илдән артыгдыр ки, ишләнмәкдәдир. Чатышмајан одур ки, (α) истисмарын *сәбәбләрини* анламырлар; (β) чәмијјәтин сосиалнзмә доғру *инкишафыны* анламырлар; (γ) сосиализми һәјата кечирмәк үчүн *синфи мүбаризәнин* јарадычы гүввә олдуғуну анламырлар.

2) Истисмарын *сәбәбләрини* анламаг. *Хүсуси* мүлкијјәтин *әмтәә* тәсәрруфатынын әсасы олмасы. Истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт. Анархизмдә Nil*.

Анархизм — астарына чеврилмиш буржуа *фәрдијјәтчилијидир.* Фәрдијјәтчилик анархизмин бүтүн дүнјакөрүшүнүн әсасыдыр.

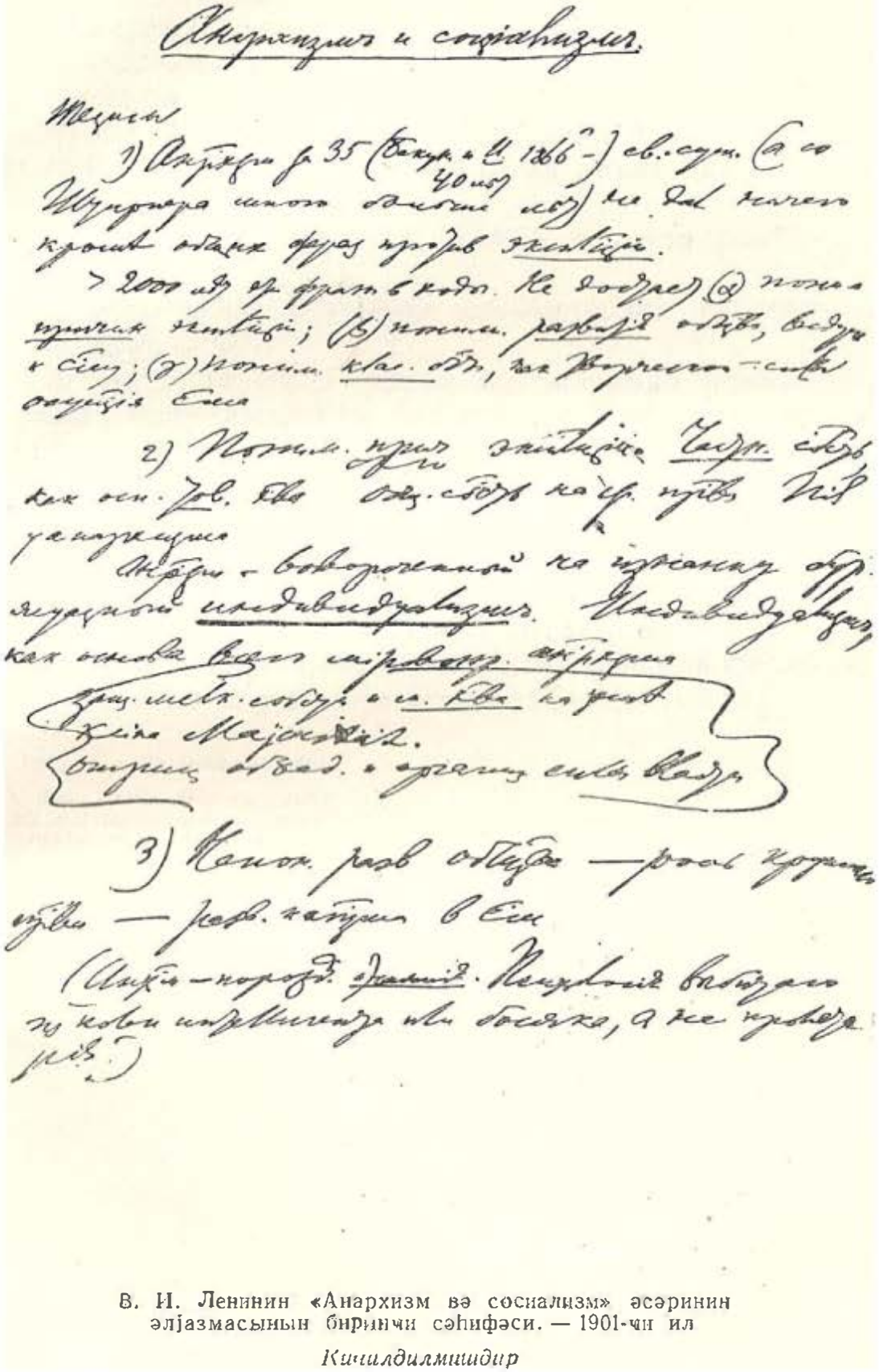
{ Торпаг үзәриндә хырда мүлкијјәтин вә *хырда тәсәрруфатын* мүдафиә олунмасы.
Keine Majorität**.
Һакимијјәтин бирләшдиричи вә тәшкиледичи гүввәсинин инкар едилмәси. }

3) Чәмијјәтин инкишафыны — ири истеһсалын ро-

---

* — Nihil — һеч. *Ред.*

** — Һеч бир әксәријјәт гәбул олунмур (јә'ни анархистләр азлығын чохлуға табелијини инкар едирләр). *Ред.*

В. И. Ленинин «Анархизм вә сосиализм» әсәринин әлјазмасынын биринчи сәһифәси. — 1901-чи ил

Кичилдилмишдир

лу — капитализмин инкишаф едиб сосиализмә кечмәсини анламамаг.

(Анархизм — *үмидсизлик* нәтичәсидир. Пролетаринин психолокијасы дејил, һәјаты позулмуш зијалынын вә ја сәфилин психолокијасыдыр.)

4) Пролетариатын *синфи* мүбаризәсини анламамаг.

Буржуа чәмиjjәтиндә сијасәтин инкар едилмәси кими мә'насыз бир иш.

Фәһләләри тәшкил вә тәрбијә етмәјин ролуну аиламамаг.

Биртәрәфли, рабитәсиз васнтәләрдән гурашдырылан әлач.

5) Бир заманлар роман өлкәләриндә һөкмранлыг етмиш олан анархизм Авропанын јени тарихиндә нә вермишдир?

— Һеч бир доктрина, ингилаби тә'лим, нәзәриjjә јохдур.

— Фәһлә һәрәкатынын парчаланмасы.

— Ингилаби һәрәкат тәчрүбәләриндә там fiasko* (прудонизм 1871, бакунизм[148] 1873).

—Сијасәти инкар етмәк пәрдәси алтында фәһлә синфинин *буржуа* сијасәтинә табе едилмәси.

1901-чи илдә јазылмышдыр

Илк дәфә 1936-чы илдә «Пролетарскаја Революсија» журналынын 7-чи №-синдә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

---

* — фиаско, мүвәффәгиjjәтсизлиjә уграмаг. *Ред.*

ҺАЗЫРЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫ

РУС ИНГИЛАБЧЫ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТИЈАСЫ ХАРИЧИ ТӘШКИЛАТЫНЫН НИЗАМНАМӘ ЛАЈИһӘСИНӘ ДҮЗӘЛИШЛӘР ВӘ ГЕЈДЛӘР[149]

НИЗАМНАМӘ

Низамнамә лајиһәсинин мәтни.

1. Ингилабчы «Сосиал-демократ» тәшкилаты вә «Харичи «Искра» вә «Зарја» тәшкилаты» бирләширләр

2. Тәшкилат муасир елми сосиализмин ингилаби принсипләри зәмининдә фәалијјәт көстәрир. Өз сијаси програмында тәшкилат РСДФП Манифести илә һәмрә'јдир. Тәшкилат фәһлә һәрәкатынын синфи характерини мүдафиә етмәји вә бурада олан һәр чүр оппортунист вә буржуа чәрәјанларына гаршы мүбаризә апармағы өз гаршысына вәзифә гојараг биринчи сырада чаризмә гаршы мүбаризә мәгсәдләрини күдүр.

3. Тәшкилатын әдәби фәалијјәтини 1) «Зарја» вә «Искра» редаксијасы, 2) «Рабочаја библиотека» редаксијасы вә 3) «Әмәк азадлығы» групу идарә едир.

В. И. Ленин тәрәфиндән редактә едилмиш мәтн

1. Ингилабчы «Сосиал-демократ» тәшкилаты вә ««Искра» вә «Зарја» тәшкилатының харичи шө'бәси» *«Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи тәшкилаты (чәмијјәти?)»* адлы бир тәшкилат һалында бирләширләр.

3. Тәшкилатын әдәби фәалијјәтини 1) «Зарја» [[вә «Искра»]] редаксијасы «Әмәк азадлығы» групу илә бирликдә идарә едир.

Гејд. Тәшкилатларын редаксијалары өз тәркибини мүвәггәти функсијаларын јеринә јетирилмәси үчүн тәшкилат үзвләри илә тамамламаг һүгугуна маликдирләр.

4. Тәшкилат «Зарја» вә «Искра» органларыны вә китабчалар нәшр едир.

Гејд. Јени органлар нәшр етмәк мәсәләси тәшкилатын үмуми гурултајында һәлл олунур.

5. «Искра» редаксијасы мүдириҗҗәт васитәси илә һәр 2 һәфтәдән бир тәшкилатын бүтүн үзвләринә Русијадан алынмыш мә'луматы көндәрир*.

I. Үмум мүдириҗҗәт
II. Харичи мүдириҗҗәт

I Үмуми мүдириҗҗәт.

«Искра» редаксијасы Чәмиҗҗәт нүмајәндәлијини, үмуми кассаны, әдәбиҗҗат нәшрини вә көндәрилмәсини идарә едир.

Гејд. Тәшкилатын редаксијасы өз тәркибини мүвәггәти функсијаларын јеринә јетирилмәси үчүн тәшкилат үзвләри илә тамамламаг һүгугуна маликдир.

5. Редаксија [«Искра» редаксијасы] ајда ики дәфә «Чәмиҗҗәтин» («тәшкилатын») үзвләринә билдирмәк үчүн харичи мүдириҗҗәтә мә'лумат көндәрир.

1) Харичдә пул топланмасы.
2) Тәблиғатын тәшкили,
3) Әдәбиҗҗат сатышы вә јајылмасынын »
4) Јардым группары »
5) Бүллетенләр јајылмасынын »
6) Тәклифләри, иддиа вә шикајәтләри гурултаја чыхармаг үчүн бунлара габагчадан бахылмасы.
7) Гурултајын тәшкили.
8) Бүтүн харич һаггында 3 ајлығын тәртиби.

* 4 вә 5-чи бәндләр Ленин тәрәфиндән позулмушдур. О, ајры-ајры вәрәгләрдә 5-чи бәндин ашағыда верилән мәтнини јазмышдыр. *Ред.*

6. «Сосиал-демократ» тәшкилаты, «Зарја» вә «Искра» тәшкилаты өз анбарларыны, чари һесабларыны вә мәтбәәләриии («Зарја»ја вә «Әмәк азадлығы» групуна мәхсус олаилары) мүдириҗҗәтә верир*.

7. Тәшкилатын үмуми ишләрини 1) Үзвләрин үмуми гурултаҗы, 2) «Зарја» редаксијасының тә'јин етдији катибдән вә тәшкилатын ики нллијә сечдији ики үзвдән ибарәт мүдириҗҗәт идарә едир*.

8. Тәшкилатын үмуми гурултајлары ики илдә бир дәфә кечирилир.

8а) Гурултај редаксијаја тә'лиматлар һазырлајыр*.

9. Гурултајлар бүтүн ишләри тәшкилатын бүтүн үзвләриниң ади сәс чохлуғу илә һәлл едир.

10. Мүдириҗҗәт үмуми гурултајларын вахтыны вә јерини тә'јин едир вә күндәлији һазырлајыр**.

11. Мүдириҗҗәт өз тәшәббүсү илә вә ја тәшкилат үзвләринин 1/3 һиссәсинин тәләби илә фөвгәл'адә гурултајлар тә'јин едир**.

12. Мүдириҗҗәт әдәбиҗҗат көндәрилмәсини тәшкил вә идарә едир**. } 3

13. Мүдириҗҗәт һәр ики ајда бир дәфә тәшкилатын бүтүн үзвләринә, нәглиҗҗат ишинин вәзиҗҗәти, тәшкилат кассасының вәзиҗҗәти һаггында, нәшр едилиб Русијаја көндәрилән әдәбиҗҗатын мигдары вә нөвү һаггында һесабат вә рус тәшкилатындан алынан мә'луматы көндәрир**. } ?

14. Мүдириҗҗәт кечән ики ил әрзиндә тәшкилатын фәалиҗҗәти һаггында ади гурултајлара һесабат верир. }

15. Мүдириҗҗәт јардым групларыны әдәбиҗҗат вә рефератларла тәчһиз едир вә тәшкилат үзвләриниң фәалиҗҗәтиндә онлара һәр чүр јардым көстәрир. } Сон

---

* Бу бәнд Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*
** Бу бәнд наймә'лум шәхсин әли илә позулмушдур. *Ред.*

16. Мүдиријјәт бүтүн ишләри ади сәс чохлуғу илә һәлл едир*.

17. Ингилаби иш үчүн тәшкилат үзвләринин адына кәлән бүтүн пул мәбләғи үмуми кассаја дахил олур.

18. Дахил олан бүтүн мәблә: 1) үмуми мүдиријјәтә, 2) «Искра»нын нәшринә, 3) «Рабочаја библиотека»нын нәшринә, 4) «Зарја»нын нәшринә сәрф едилир.

19. Јени үзвләр тәшкилатын 5 үзвүнүн зәманәти илә вә бүтүн тәшкилат үзвләринин ⅔-синдән ибарәт чохлуғун разылығы илә гәбул едилирләр.

20. Үзвләри тәшкилатдан бүтүн тәшкилат үзвләринин ⅔-синдән ибарәт чохлуг харич едир.

21. Тәшкилатын бир нечә үзвүнүн олдуғу шәһәрләрдә, мүдиријјәтин хүсуси тапшырыглары истисна едилмәклә, онларын бүтүн фәалијјәти коллектив шәкилдә олмалыдыр.

22. Тәшкилат дағылдыгда, мәтбәәләр вә анбарлар әввәлки саһибләринә гајтарылыр**.

1901-чи ил апрелин 24-ү (мајын 7-си) илә ијулун 11-и (24-ү) арасында јазылмышдыр

Илк дәфә әлјазмасындан чап олунур

---

* Бу бәнд Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*

** 19—22-чи бәндләр ајрыча вәрәгдә намә'лум шәхсин хәтти илә јазылмышлыр. *Ред.*

«ЈЕНИ ВУРУШМА» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР

* 11 март	8.	СПБ	11.III	№ 3[150]
	8.	Кијев	11.III	№ 3
1. V	8.	Гәрби Сиб.	11.III	№ 4
7. V	8.	Казан	11.III	№ 3
	8.	Јарославл	9—10. III.	№ 4
		топланышлар		

1. 200 нәфәр ишчи дајандырмыш вә «әсассыз тәләбләр» вермишдир.
   α. Һәтта рус ганунларына көрә дә «ишчи дајандырмаг» үстүндә ағыр мәһкәмә јолу илә тәнбеһ верилир.
   β. «Әсассыз» тәләбләр һаггында ким фикир јеридир? *Завод рәисинин көмәкчиси.*
2. Машынлары *зорла* дајандырмаға башламышлар вә полисин дедији кими «бу мүддәт әрзиндә *бүтүн фәһләләр ишчи дајандырмышлар*».
   Суал олунур, *бурада* зор нәдән ибарәт олмушдур? Һамы чыхыб кетмишсә, машынлары нечә дә дајандырмајасан? Кедәркән дајандырмышлар, — бураја «зорун» нә дәхли вар? Schutz der Arbeitsstillegung??**]
3. 2 *ескадрон* (150??×2=300) +*отделение* (100—

---

* Әлјазмасында бу абзас Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*
** — Ишчи дајандырылмасының мүһафизәси (мүдафиәси)?? *Ред.*

150???) *+200* городовој [Ergo*, көрүнүр>500 нәфәр].

4. Фәһләләр (3600) күчәни тутмуш вә конканы дајандырмышлар.
5. Полисин һүчумуну (дағылышмағы тәләб етмишдир) даша басмагла дәф етмишләр.
   [Һасарларын далындан вә чамаат ичәрисиндән. Даш долу кими јағмышдыр. Фәһләләр сүбут етмишләр ки, јахшы вурушурлар.]
6. Силаһлы дәстә чағырылмышдыр — чамаат ичәрисиндән атәш ачылмышдыр.
7. 3 јајлым атәши — 1 нәфәр өлдүрүлмүш +8 нәфәр јараланмышдыр (1 нәфәри өлмүшдүр).
8. Омск пијада полкунун роталары. [Һәјәтләрдән даш атылмышдыр.]

«Новоје Времја»нын мәгаләси. (№ 9051, 11. V).

Бу мәгалә рус дөвләт хадимләринин «ән јүксәк» мүдриклијн олараг *типикдир:* мүгајисә ет: 1886-чы ил (Катков), 1896—1897 (2. VI тарихлн).

«Јад шејләр»

1. Гисмән олса да — «дөвләтә вә чәмијјәтә зидд идејалар тәблиғи» (!)
   — «зәрәрли үјдурма тә'лимләр»
   — «тутгун идејалар вә үмидләр».
2. Лакин — «мөвчуд шәраит әлверишлидир»
   — «наразылыг доғурур вә буна көмәк едир».
3. (Бу шәраит һансыдыр?).
4. «Тәәссүф ки, биз чох аз шеј билирик».
   [«Тәәссүф»...]
5. (α) «Фәһләләр өз кәнд јуваларындан ајрылырлар»... «хүсуси *ичтимаи-етик мүһитдә* јашајыр-

* — Демәли, *Ред.*

лар, бу да... *чанлы ичтимаи мәнафе илә дејил,* машынларын үмумилији илә бир-биринә бағланан күтләләрин бир јерә јығылмасы... сајәсиндә... јараныр».

(β) «Кәндли *чүз'и, лакин мүстәгил* ичтимаи-игтисади мәнафеји вә мүнасибәтләри олан кәнддән ајры дүшүр».

6. *Башга халглардан оланлар* әлејһинә ијрәнч чыхыш.

«кобуд вә ачыкөзләр».

7. (γ) Капитализм: максимум әмәк мүгабилиндә минимум әмәк һаггы... ишсизлик заманы көмәксизлик.

Ergo (1) кәнддән ајры дүшмәк (α)
(2) «чүз'и» мүнасибәтләрдән ајры дүшмәк (β)
(3) капиталын әсарәти алтына дүшмәк (γ).

8. *Програм: «дөвләт гәјјумлуғу».*
«Тә'кид етмәли».

9. 1861-чи илдә... «олдуғу кими» (!!)
«Мүдрик әгидә».

1301-чи ил мајын ахырларында јазылмышдыр

Илк дәфә әлјазмасындан чап олунур

«ЗЕМСТВОНУ ТӘ'ГИБ ЕДӘНЛӘР ВӘ ЛИБЕРАЛИЗМ ҺАННИБАЛЛАРЫ» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР

1

ЗЕМСТВОНУ ТӘ'ГИБ ЕДӘНЛӘР ВӘ ЛИБЕРАЛИЗМ ҺАННИБАЛЛАРЫ[151]

Земствонун галыглары һаггында либерал дүшүнчәләри*.

Журналымызын редаксијасы «Мүтләгијјәт вә земство» ады алтында земствонун әһәмијјәти вә учгарларда ону тәтбиг етмәк лазым кәлмәмәси һаггында малијјә назири С. Ј. Виттенин мәхфи әрзнамәсини чап етмишдир. (Stuttgart, Verlag Dietz. 1901). Бу чох ири һәчмли әсәрдир (212 чап сәһифәси) вә земствонун конститусијаја мүвафиг олдуғуну, онун мүтләгијјәтлә бир јерә сыға билмәдијини сүбут едән мүлаһизәләрин вә фактларын мүнтәзәм ичмалыны верир. Бизә ән кизли бир сәнәди дә, онун нәшр едилмәси үчүн вәсаит дә вермиш олан ч. Р. Н. С. әрзнамәјә либерал руһунда јазылан кениш бир мүгәддимә дә (44 сәһифә) әлавә етмишдир. Биз бу мүгәддимәдән әтрафлы бәһс етмәли олачағыг, ахы онун әлавә едилмәси үзүндән бүтүн нәшр газанмагдан даһа чох итирмишдир.

Бүтөвлүкдә исә нәшр хејли мараглыдыр** . . .

. . . . . .

даһа мараглы бәндләр** . . . . . .

нисбәтән аз әһәмијјәтли: харичи мүшаһидәчиләрин вә алимләрин садә рә'јләриндән. Мәсәлән, Русија һаггында Инкилтәрәдә чыхан мәшһур (әлбәттә, рус чамааты үчүн јох) китабын мүәллифи Мекензи Уоллес

* Бу илкин башлыг Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*
** Мәтн галмамышдыр. *Ред.*

земство барәсиндә дејир: «Бу тә'сисат өз формасына көрә халис парламент тә'сисатыдыр, јә'ни әһали тәрәфиндән сечиләнләрин јығынчағындан ибарәтдир». Бу да дөвләт һүгугу мәсәләләри үзрә франсыз мүәллифи Демомбинин (Démombynes) рә'ји: «земство, губерниј вә гәза јығынчаглары тә'сис едилмәси лабүд сурәтдә ганунверичилик һакимијјәтинә гәдәр јајылан ислаһатлар дөврүнүн башланғычы һесаб едилә биләр». Бу да Пруссија тарихиндән алынан мә'лумат. Бурада шәһәр өзүнүидарәси һәлә 1808-чи илдә тәтбиг едилмишди вә бу ислаһаты кечирмиш олан Штеји ону кәләчәкдә конститусија тәтбиг едилмәси илә әлагәләндирирди. Шәһәр өзүнүидарәсиндән тәдричлә әјаләт сејмләринә кечмәк лазым кәлди. Өз аристократ тәркибинә бахмајараг, 1842-чи илдән е'тибарән бу сејмләр үмүмдөвләт нүмајәндәлији чағырылмасыны ләһиш етмәјә башладылар. Берлиндә бүтүн бу сејмләрин комитәләринин биркә ичласларыны чағырмаг лазым кәлди вә бунларын һөкумәт тәрәфиндән тәклиф едилән мәсәләләр барәсиндә анчаг мәшвәрәтчи сәси олду. «Бу бирләшмиш ландтаг өз мәшвәрәтчи әһәмијјәти илә кифајәтләнмәјәрәк, әввәлчә чох еһтирамла тәшәккүр мәктубларыны көндәрмәк, сонра исә кралын арзуларына вә ирадәсинә ачыгча зидд чыхмаг јолу илә али идарәетмә ишләриндә өз һөкмү илә иштирак етмәјә чалышмаға башлады». Чағырылмасындан үч ил сонра бу мәшвәрәтчи ландтаг 1848-чи ил конституси-ја парламентинә чеврилди»*.

* Сөзарасы гејд едәк ки, әрзнамәнин мүәллифи ч. Витте Пруссијада Штејнин ислаһатларынын әһәмијјәтини тәсвир едиб тарихчи Трејчкенин бахышларыны мисал кәтирәркән бүтөвлүкдә Драгомановун кизли чыхмыш әсәриннн *«дыны чәкмәдән онун* үзүнү тамамилә көчүрүр (мүгајисә ет: «Әрзнамә», сәһ. 36—37 вә Драгомановун «Мүтләгијјәт, јерли өзүнүидарә вә мүстәгил мәһкәмә» мәгаләси, сәһ. 55—56). Анчаг бир нечә сәһифәдән сонра әрзнамәнин мүәллифи Драгомановдан ситат кәтирир (анчаг демир ки, бу әсәрдән өзүнә әлверишли шәкилдә «истифадә етмишдир») вә е'тираф едир ки, мүтләгијјәтин јерли өзүнүидарә илә бир јерә сыға билиб-билмәмәси мәсәләси барәсиндә 1889-чу илдә һаглы олараг «Русски Вестник»ин[152] «Вестник Јевроны»[153] илә мүбаһисәсинә гарышмышды вә билдирмишди ки, һәгигәт әслиндә биринчи органын тәрәфиндәдир, «инди Русијада јерли өзүнүидарә монархија мүтләгијјәти илә һәгигәтән бир јерә сыға билмәз, — чүнки бу ахырынчысы инди бүрократија олмадан мүмкүн дејилдир». Әрзнамәнин мүәллифи ч. Витте *әсәрләрә* кизли китабчаларын үзүнү көчүрүб ачыгча е'тираф етмәли олур ки, онлар *һәгигәти* сөјләмишләр, онларын нөгтеји-нәзәри һаглыдыр. (Әљазмасында «Вестник Јевроны» сөзү вә «гарышмыш» сөзүндән сонра та абзасын ахырына гәдәр олан мәтн Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*).

Садә вә ачыг десәк, ашкар е'тираф етмәк лазымдыр ки, *«Рабочаја Мысл» кениш фәһлә күтләсинин сијаси мөвһуматы илә нечә ојунбазлыг едирсә, ч. Р. Н. С. дә кениш земство либераллары күтләсинин сијаси мөвһуматы илә о чүр налајиг шәкилдә ојунбазлыг едир.* Биринчи һалда олдуғу кими, икинчи һалда да бу ојунбазлыға имкан вермәк ингилабчы сосиал-демократија тәрәфиндән ејни дәрәчәдә ағылсызлыг вә чинајәткарлыг оларды. Бу бир мөвһуматдыр ки, куја бөјүк ислаһатлар бүрократијанын даһа артыг тәһтәнәси үчүн дүшүнүлмәмишдир, — куја земство бөјүк сијаси әһәмијјәтә маликдир, — куја земствонун мөвчуд олмасы өлкәјә мө'тәдил конституусија вермәк үчүн ән јахшы фүрсәтдир, — куја Русијада сијаси азадлыг уғрунда мүбаризә бајрағы «һүгуг вә сәлаһијјәтли үмумрусија земствосу» шүарындан ибарәт ола биләр.

2

МӘГАЛӘНИН ПЛАНЫ

Кириш ҝејдләри 1—3
Әчнәбиләрин рә'ји 4—5*

I
60-чы илләрин либерал һәрәкаты { 6—18—инҝилаби һәрәкат
II
19—23—земство ислаһатынын ҹарымчыг характери

Иртича . . . . . 24—29—Иртича

III
70-чи илләрин инҝилаби һәрәкаты вә јени дөвр 30—41

IV
Иртича 42—56

V
Р. Н. С.-ин мүгәддимәси 57—78

VI
Земствонун әһәмиҷҷәти мәсәләси 79—92
90 сәһифә

---

* Бу хәтт Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*

3

«ВОЛНОЈЕ СЛОВО» ЖУРНАЛЫНДАН ЧЫХАРЫШ[154]

З. С. Мә'мурларын земствоја гарилы он сәккиз иллик мүһарибәси. «Волноје Слово» № 53-(20.I.1883)

[Јајрыча китабча шәклиндә дә олмушдур]

...Мә'лум олдуғу кими... земство идарәләри һаггында 1864-чү ил әсаснамәси ичтимаи фикрин тәлөб етдикләрини һеч дә вермәмишдир...

...Һөкумәт өз јарымрәсми органларынын — «Северная Почта»нын вә һәтта губернаторларын дили илә — мејдана кәлән никаранлығы* белә бир гејдлә сакитләшдирирди ки, јени идарәләр анчаг бир тәчрүбәдир, санки нүмајәндәлик мәктәбидир вә бунларын кенишләндирилмәсинә ишарә едирди... («Волноје Слово» № 53, сәһ 6).

...8 мәркәзи губернијада 119 880 квадрат верст торпаг мүлкијјәтинә малик 93 900 нәфәри тәмсил едән шәхси мүлкијјәтчиләрин 1817 гласнысы вардыр, һалбуки 181 440 квадрат верст торпаға малик 5 800 000 нәфәр тәшкил едән кәндли әһалисинин чәми 1597 нәфәр нүмајәндәси вар иди... (№ 55, сәһ. 6).

57-чи №-дә (мәгаләнин VI §-ы) *З. С.* мүлкәдарлардан борч галыгларыны алмаг ишиндә земствонун ачизлијини әтрафлы шәрһ едир вә хүсуси сәһибкар торпаглары илә кәндли торпагларына гојулан верҝинин гејри-бәрабәр олдуғуну гејд едир:

* З. С. ислаһатын јарымчыглығы барәсиндә чәмијјәтин никаранлығыны нәзәрдә тутур.

Јарославл губернијасынын Ростов гәзасы — кәндлиләрә мәхсус торпаглар 12 ман. (тә'дијәси 13 гәп), паj торпаглары —16 ман. (20 гәп.), мүлкәдар торпаглары 10 ман. (11 гәп.!) гијмәтләндирилмишдир.

			кәндли	мүлкәд.
Владимир губернијасынын	Владимир гәзасы		18,2	9,4
—	—	Суздал —	16,9	4,7
—	—	Ковров —	12,3	3,6
—	—	Вјазники —	12,8	5,9
—	—	Гороховетс —	13,3	6,2
—	—	Муром —	14,1	6,7
—	—	Покров —	10,3	2,8
—	—	Александров—	10,4	4,0

(Десјатинин манатла орта гијмәти.)

вә и. а. Калуга губернијасында земствolар кәндлиләрдән һәтта чан веркиси јығылмасыны да тәтбиг етмишдиләр.

«Әслиндә бу гәрар барәсиндә губернатор е'тираз етмишди, бу исә бүрократијаја халг күтләләрини земство нүмајәндәлијинин әдаләтсизлијиндән мүдафиә етмәк үчүн бир бәһанә олмушду— һәрчәнд бу нүмајәндәлик өзү јенә дә һәмин бүрократијанын үјдурдуғу ганунлар вә әнкәлләр сајәсиндә мәһдуд силк характери алмышды» (сәһ. 6, № 57).

§ VII (№ 59) — халг маарифи һаггында:

Халг мәктәбләри һаггында 1864-чү ил Әсаснамәси — «әслиндә бүрократик принсиплә клерикалларын иддиалары вә земство мәктәбинин мәнафеји арасында гәрибә бир сазишдир, — лакин сонракы ганунлара, хүсусилә дә 1874-чү ил Әсаснамәсинә нисбәтән ону инди земствolар тәәссүфлә хатырлајыр» (сәһ. 8).

«1869-чу илдә һәр губернија үчүн бир нәфәр халг мәктәбләри инспектору тә'сис едилмишди. 1871-чи илдә халг мааријф назирлији бу јени јарадылан халг мәктәбләри инспекторларына тә'лимат васитәси илә 1864-чү ил Әсаснамәсини зәифләдир» (№ 59, сәһ. 8)— һалбуки мүәллимләри кәнар етмәк һүгугу... *«Мәктәб үрјадникләри кими јени бир тә'сисат* тезликлә ишдә өзүнү көстәрди — вә онлардан бири олан ч. Дружининин тәгдиматы әсасында артыг 1873-чү илдә — ч. Дружинин тәрәфиндән дөврәләнән»[Sic?*.

Мән бунун мә'насыны билмирәм[«шакирдләри харич етмәк һаггында попечителин тәләбини земство идарәсинин јеринә јетирмәмәси үстүндә — Ржев шәһәриндә земство техники мәктәби бағланды».

* белә? *Ред.*

Ч. З. С.-нин дилиндә (сонракы мәтндән көрүидүjү кими) дөврәләнәнләр ләкәләнмиш адамлар демәкдир: «сијаси чәһәтдән е'тибарлы олмаjан адамлары дөврәләмәк».

№ 60 (сону).

25. XII. 1873-чү ил рескриптинин анчаг «мәктәб хадимләри барәсиндә хәбәрчилиjи бир гәдәр ширникләндирмәкдән башга» демәк олар heч бир нәтичәси олмамышды («бизим задәкан башчыларынын мүтләг фәалиjjәтсизлиjи» нәтичәсиндә) (сәh. 11).

«Һәр һалда сәчиjjәвидир ки, чәмиjjәтдә бу рескрипти алгышлаjан сәсләр ешидилмишдир вә онлар үмид едирдиләр ки, һәр һалда земство үнсүрү олан задәкан башчылары шүбһәсиз полис үнсүрү олан халг мәктәбләри инспекторларынын әһәмиjjәтини ашағы сала биләрләр».

Халг мәктәбләри һаггында 1874-чү илдә верилән Әсаснамә *«бу үмидләри дә боша чыхартды»* — һәмин Әсаснамә мәктәбләрин идарә едилмәсиндә бүтүн сәлаһиjjәти директорлара вә инспекторлара верди.

Инспекторлар тәрәфиндән полис биабырчылығына даир мисаллар (ән jахшы һалда — тәкчә дәфтәрханачылыг).

З. С.-ин чыхардығы нәтичә — *дөвләт* өзүнүидарәсинин зәрурилиjи...

1901-чи илин иjунунда jазылмышдыр

Илк дәфә әлjазмасындан чап олунур

«ТӘҺКИМЧИЛӘР ӨЗ ИШЛӘРИНДӘДИРЛӘР» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР

I

МҮЛКӘДАРЛАРЫН ЈАЈЫЛМАСЫ

Нәчиб задәканлара јени сәдәгә

8. VI. 1901-чи ил ганунунун әсаслары.

А) сатыш } Тоболск, Томск губернијалары, *Степној*,
Б) ичарә } *Иркутск вә Приамурск кенерал-губернаторлуглары (1-чи маддә)*

Ergo*, Сибирин бүтүн ән јахшы јерләри

А) 1) Мүзаидәдән (маддә 8)
2) сәрбәст гијмәтлә
фабрикләр, заводлар, кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләри үчүн (маддә 9)

(α) 3000 десјатинә гәдәр (!) (маддә 5)—хүсуси ичазә илә бундан да јухары (маддә 6)
вә
(β) **кәндли торпаглары арасында адда-будда** (маддә 4).
(γ) *Бундан сонра* башга халглардан оланлара ня верилә биләр, нә дә *сатыла биләр.* (маддә 7).
{Нә дә рус тәбәәси олмајанлара.}
[маддә 762, ч. IX[155] ergo, вә *јәһудиләр.*]

* — Демәли. *Ред*

Әсаслар:

1. Задәкан паj торпаглары үзрә хүсуси мүшавирә.
2. Өлчүсү: 3000. Мүддәти—99 ил.
3. Күзәштли сатыш (37 ил). Ичарә һаггы = 0,5 илдә.
4. Имтижазлар > 3000; сәрбәст гиjмәтлә; > 1 илдән; ичарә;
5. Ачыг задәканлара — башга халглардан *олмаjанлара.*
6. «Адда-будда». 1 дәфәлик сәпин үчүн ичарә

«Русскиje Ведомости», 1 август. Уфа губернијасында (1 гәза!!!) [156].

Хәзинә торпаглары хүсуси саһибләр тәрәфиндән бу гиjмәтлә сатылыр

— 587.696 ман.
— 63.426—

+ 524.270 ман.

54 000 десjатиндән 2 ил сонра 39.683 = 72,5%-и сатылыр.

Б) Мүддәти 99 илә гәдәр (маддә 13).

Jалныз задәканлара... (маддә 11) («һөкумәт нөгтеjи-нәзәриндән арзу едиләнләрә...»).

Ичарә һаггы кәндли төjчү һаггындан ашағы деjилдир (маддә 16).

« « илк 5 илдә *алынмыр* (маддә 16).

Ичарә һаггы верилмәдикдә чәримә алыныр (ajда ½%), *бир илдән* сонра кери көтүрүлүр... (маддә 18).

Лакин «хүсусилә үзүрлү һалларда» 3 илә гәдәр мөһләт верилир (маддә 19).

---

* — бәндә дахр. *Ред.*

Ичарәнин башгасына верилмәси [«1 дәфәлик сәпиндән артыг» NB, NB*] — ичазә илә (маддә 20).

Ичарә торпағында көрүлән ишләр торпаг вә дөвләт әмлакы назирлијинин мә'мурлары тәрәфиндән тәсдиг едилир (маддә 21).

5%-ә сатылма вә 37 ил мүддәтиндә өдәмә (маддә 25).

[Сатыш гијмәти исә=ичарә һаггы×20] (маддә 23).

Һаггын өдәнилмәси 1 илә гәдәр (дөвләт әмлакы идарәси тәрәфиндән) —3 илә гәдәр (назирлик тәрәфиндән) тә'хирә салына биләр.

[Ганун задәкан силки ишләриндә бахан хүсуси мүшавирәдән кечмишдир.]

---

* — Nota bene — нәзәрә алын. *Ред.*

2

МҮЛКӘДАРЛАРЫН ЈАЈЫЛМАСЫ

Нәчиб задәканлара јени сәдәгә*

1. Хүсусн шәхсләрә Сибирдә торпаг ајрылмасы һаггында ганун верилмишдир — бу һәм верилмәси вахтына көрә, һәм дә өз характеринә көрә чох әһәмијјәтлидир (еһтимал едилән нәтичәләриндән даһа әһәмијјәтлидир) вә диггәт јетирилмәјә лајигдир.
2. Артыг чохдан һөкумәтимиз задәканлара һәр чүр јардым көстәрир—һәм задәкан банкы, һәм шәкәр нормасы, һәм земство рәисләринә јерләр, һәм шәрабын хәзинәјә сатылмасы вә саирә — лакин инди сәдәгәјә әлавә олараг әһали дә мүлкәдарлара *табе едилир.*
3. Јени ганун јени истисмарчылар синфи—минләр вә милјонларла бинәсибләр һесабына түфејлилик *јарадыр.*
4. Ганунун әсаслары.
   Задәкан пај торпаглары (Хүсуси мүшавирә).
   Сатыш (башга халглардан олмајанлара) вә ичарә анчаг задәканлара.
5. Мигдары — 3000 (!). Мүддәти 99 ил.
6. Күзәштли сатыш (37 ил) вә ичарә (5 иллијә пулсуз).
7. Хүсуси имтијазлар (борчларын тә'хирә салынмасы; >3000 десјатин сәрбәст гијмәтлә etc).
8. «Адда-будда» вә 1 дәфәлик сәһин.

* — Бу ишк сәрлөвһә Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*

9. Башгасына сатылмасының елтимал едилмәси. Һәдиҗҗәчик. (Уфа губернијасынын тимсалы).

Гиҗмәтә даир

10. — (4).
11. — (1).
12. — (2).
13. — (3).
14. — (5) вә (6).
15. Бөһран вә ачлыг дөврүндә — будур һөкумәтин ән биринчи гајғысы. Бурада һөкумәт бүтүн ич үзүнү, тәһкимчи тәбиәтини көстәрир.

Гејд етмәли:

(1) Ачлыгла мүгајисә. Бир нечә милјонлуг сәдәгә.

(2) Көчүрмә нлә әлагә. (Русијада ишләк әлләрин баһалаша биләчәјинә көрә көчүрмәдән горхмаг.)
Сибирдә *даими* муздлу фәһләләр синфи јаранмасы.
[«адда-будда»] *

(3) *Сијаси* «мүлаһизәләрлә» әлагә: Сибирдә «сүркүн» зијалыларын әксинә олараг Сибирдә «земство» үнсүрү јарадылмасы.

(4) Мәһз дәмир јол чәкилдикдән вә сүркүн ләғв едилдикдән *сонра* ганун верилмәси*.

(5) Сибирдә нисбәтән таваналы вә мүстәгил кәндлиләрин јарымтәһкимлиләр сәвијјәсинә ендирилмәси.

(6) Өзбашыналығын вә сојғунчу режимин ән јахшы дајағы, фәһлә чамаат үчүн ән јахшы јүјән оларағ ири торпаг мүлкијјәтинин әһәмијјәти барәсиндә рус һөкумәтинин әсил бахышы ашкара чыхыр.

---

* — Бу бәнд Ленин тәрәфиндән позулмушдур. *Ред.*

3

МӘГАЛӘНИН АХЫРЫНЫН ВАРИАНТЫ

Һөкумәт вә онун тәрәфдарлары, задәкан мәсләкли публисистләр (задәканларын мәнафејини мүдафиә едән гәзетчиләр), әлбәттә, бу һәјасыз оғурлуғу һәр чүр тәмтәраглы ибарәләрлә пәрдәләмәјә чалышырлар: нүмунәви тәсәррүфатларда мәдәнијјәтин инкишафындан бәһс едирләр. Бурада мәдәнијјәтин инкишафы дедикдә, јарымтәһкимчилик гајдаларының, вар-јохдан чыхыб чарәсиз вәзијјәтә дүшәрәк кечмишдә олдуғу кими бијар ишләмәјә мәчбур олан кәндлиләрин Русијадан Сибирә көчүрүлмәси нәзәрдә тутулур. Нүмунәви тәсәррүфатлар дәфтәрхана сәрәнчамлары вә хәзинә оғурлуғу васитәси илә јарадылмыр вә торпаг ајрылмасы ја садәчә задәканларын дәллаллығына апарыб чыхарыр вә торпаглары башгаларына сатмаг нәтичәсиндә онлар бу гәдәр нифрәтлә бахдыглары голчомаглара, сәләмчиләрә вә с. нисбәтән даһа артыг бир һәјасызлыгла варланырлар. Нүмунәви тәсәррүфатлар әвәзинә, торпаг јенидән башгасына сатылмадыгда кәндлиләри әсарәт алтына алмаг васитәси илә, һәр чүр сәләмчилик сөвдәләри (нш мүгабилиндә пул, тахыл борчу верилмәси вә с.) васитәси илә јаранан бир тәсәррүфат, јә'ни әсил голчомаг тәсәррүфаты әмәлә кәлир. Задәкан-мүлкәдар торпаг үнсүрүнүн сијаси әһәмијјәтиндән дә бәһс едирләр: јерли зијалылар ичәрисиндә сүркүнләрин чохлуг тәшкил етдији Сибирдә куја дөвләт һакимијјәти үчүн е'тибарлы дајаг, земство

үнсүрү јаратмаг лазымдыр. Ири торпаг саһибләринин сијаси әһәмијјәти һаггында бу мүлаһизәләрдә исә һәмин дәлилдән истифадә едәнләрин хәјала кәтирдикләриндән хејли артыг вә хејли даһа дәрин бир һәгигәт вардыр. Белә бир мүлаһизә ајдын көстәрир ки, полис дөвләти нә кими бир дајаг үзәриндә мөвчуд ола биләр: она елә бир ири истисмарчылар синфи јаратмаг лазымдыр ки, бунлар һәр шеј үчүн дөвләтә борчлу олсунлар, ондан һәмишә асылы олсунлар (мәсәлән, һөкумәт хәзинә торпагларыны ичарә едәнләрдән мүәјјән шәраитдә торпаглары ала биләр), өз кәлирләрини ән алчаг үсулларла әлдә етсинләр (голчомаглыг, дәллаллыг, сәләмчилик) вә буна көрә дә һәмишә һәр чүр өзбашыналыг вә зүлмүн сәдагәтли тәрәфдарлары олсунлар. Һөкумәтин Асија сијасәти ири Асија торпаг саһиблији шәклиндә, тәһкимчилик системи үзрә «маликанә пајламаг» шәклиндә (инди тәһкимлиләрин *јашадыглары* мүлкләри кечән әсрдә пајландығы кими пајламаг мүмкүн дејилдирсә, һәр һалда еһтијач үзүндән ејни бијара кетмәјә мәчбур олачаг кәндли әһалиси илә әһатә едилән *адда-будда* торпаглар пајлајырлар) өзүнә бир дајаг тәләб едир. Буна көрә биз «Московскије Ведомости» вә «Гражданин» илә разылашмаға һазырыг ки, мүлкәдарларын јајылмасы чар һөкумәтинин сијаси мүлаһизәләри үзүндән һәгигәтән *зәруридир:* һазырда тәһкимчилик васитәләри олмадан мүтләг чар давам кәтирә билмәз etc. вә и. а. Учгарларын азад торпаглары барәсиндә буржуа (*moderne**) сијасәти һәмин торпаглары күтләви таваналы әһали јарадан (Америкада олдуғу кими), буржуа мәһсулларына бөјүк тәләб верән, бүтүн сәнаје һәјатынын мисилсиз дәрәчәдә чанланмасына сәбәб олан фермерләрә вә кәндлиләрә сатылмасындан ибарәтдир. Тәһкимчи сијасәти көчүрмәни сыхышдырмагдан, әһалинин һәр һансы шәкилдә башга јерә көчмәсинә бүрократик гәјјумлуг көстәрмәкдән, хәзинә торпагларыны әсарәт васитәси илә кәлир көтүрән ири торпаг саһибләринә (ачыгча,

* — мүасир. *Ред.*

јахуд сатыш вә ичарә пәрдәси алтында) пајламагдан ибарәтдир.

Јени ганунун хүсусилә бөјүк әһәмиjjәти мәһз ондан ибарәтдир ки...*.

1901-чи илин августунда — сентјабрын әввәлләриндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1932-чи илдә Ленин мәчмуәсинин XIX китабында чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

---

* — Бурада әлјазмасы гырылыр. *Ред.*

РЈАЗАНОВУН «ИКИ ҺӘГИГӘТ» МӘГАЛӘСИНӘ ГЕЈДЛӘР[157]

Сәһ.

1. Мүәллиф Марксын әслиндә шәрти сурәтдә вә *мүстәсна* бир шәраитдә сөјләнмиш сөзләрини (2 јол һаггында) әсас көтүрүр. Јенә дә мүәллиф 2 јол һаггындакы мәсәләнин *өз гојулушуну* мәһз Маркса *иснад вермәклә* ҝөшри тәһриф едир.

7. 70-чи илләрин адамларына (тарихин тәкәринин дөнүшү) «күлмәк» «тарих нөгтеји-нәзәринә кечмәкдә данышыгсыз габилијјәтсизлији» сүбут етмәклә *бәрабәр,* һабелә 40-чы вә 60-чы илләрин адамларына нисбәтән 70-чи илләрин адамларынын нәзәри чәһәтдән *алчалдылмасыны* да сүбут едир.

7а. Мүәллиф Михајловскинин В. В.-јә гаршы чыхдығыны гејд едәрәк, Михајловскинин В. В. илә даһа тез-тез вә даһа артыг һәмрә'ј олдуғундан данышмамагла Михајловскини рәвнәгләидирир.

8. «*Народнаја Волја*»нын вә «халг ичинә кетмәк» һәрәкатынын мәһв олмасы *фачиәсини* мәһз Михајловскијә аид етмәк әсла доғру дејилдир. Мәгалә, Untergang*-ы мәһз *persönlicher*** олан вә мүгәддәраты бир гәпиклик «фачиәли», бир манатлыг исә күлмәли олан Михајловскијә һәср едилмишдир.

9. Михајловскини *биабыр етмәји* «70-чи илләрин ингилабчы сосиалистләр нәслини ләкәләмәк» илә гарышдырмаг *ахмаглыгдыр.*

---

* — сүгүту. *Ред.*
** — *шәхси. Ред.*

9. NB ингилабчы әксәриjjәтин легал әдәбиjjатда ин'икасыны изләмәкдән «имтина едир».

9—10. Бүтүн «Gekreuzigte und Verbannte*»ләр нашынын сәсинә диггәтлә гулаг асырлар.

?? ?

(70-чи илләрин)

13. «Ичтиман мәсәләләр шәхси мәсәләләрлә әвәз едилир» (*һәмдә сәһифәнин ахырынадәк* NB).

|??|

(Писаревчилик.)

15. ...(Писарев) «Шәхси сәадәтин никбин тәблиғаты» — — — «фәрдиjjәтчилик идеалларынын никбин тәблиғаты».

|??|

18. » » «тамамилә шәхси камилләшмә мәсәләләринә алудә олаплар».

24—25. (§ III) *ингилабчыларын* (70-чи илләрдәкиләрии) утопик сосиализмлә характеристика верилир вә бу да Михаjловскинин мәсләки илә гарышдырылыр.

28—29. Михаjловски чох вахт һәгигәтләрдән бирини «фәда едирди». *Лакин* онун фәалиjjәтинин «сонракы мәрһәләси» бизи марагландырмыр. Михаjловски бизи 70-чи вә 80-чы илләрин *кәнчләри* ичәрисиндәки мүәjjән чәрәjанын анчаг бир ифадәчиси кими марагландырыр.

31. «Тәбиәт тәрәфиндән әгл үчүн» нә кими «һәдләр» гоjулмушдур? (Идрак нәзәриjjәси.)

29—35. «Һәгигәт системинин» шәрһи.

35. ...Бу систем «һәjатда елә бир ичтиман үнсүр тапмаға чалышыр...» ки, «идеалы һәjата кечирмәкдә мәнафеjи олсун».

41. Јузов вә К° илә мүбаһисәдән (гуру тәкрар) Јаковенкоjа кечилир (1886-чы ил).

46—48. Pendant** = *Ткачов.*

Сонра *Акселрод*

вә с.-д.-ләрә кечилир.

---

* — «дара чәкиләнләр вә говуланлар». *Ред.*

** Буна бәнзәр бир шеj. *Ред.*

Бунларын ћамысы дарыхдырычы сурәтдә верилмишдир, «2 әввәлкинә» вә *Михајловскијә* чох аз аиддир.

Вә Н.—он (52)!!—Михајловскинин ондан чыхардығы нәтичәләрлә (53).

§ V, 57-чи сәћифәдән — 77 сәћифә. (78—80 «тәнгидчиләр» ћаггында) — марксизмин догулмасы. Нә гәдәр дарыхдырычыдыр, анчаг *82-чи* сәћифәдә *«көћнә ћәгигәтә»* гајыдыр.

— 85 — Биз дүнјанын нүмунәләрә вә феноменләрә[158] бөлүнмәсини рәдд едирик.

1901-чи илин сентјабрында — октјабрында јазылмышдыр

Илк дәфә әлјазмасындан чап олунур

«АЧЛАРЛА МҮБАРИЗӘ» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР

17 август тә'мимнамәсиндә *үч башлыча чәһәт* нәзәри *чәлб едир:*

А) Бүрократик тәшкилат: губернаторлар, гәза задәкан башчылары, земство рәисләри.

Б) Ehtijaч вә борч мүәjjәn едиләркән нормалар.

[5 вә 10-чу бәндләр] («Тәки өлмәсинләр».) («Ач гал, амма өлмә».)

В) «hөкумәт әлejhинә тәшвигат».

[16-чы бәнд] Ахы бу jаландыр, зира гиjамлар, нүмаjишләр үчүн jардымдан истифадә hаллары etc. олмамышдыр.

Бу, ачылыға гаршы мүбаризә дejил, ачлара гаршы мүбаризәдир, башлыча олараг *ачлара jардым әлejhинә мүбаризәдир.*

(Ad* A.) (1) буnларын hамысы хиртдәjә гәдәр дәфтәрхана вәзифәләри вә *башлыча олараг* полис вәзифәләри илә jүкләнмиш мә'мурлардыр. *Назирлик* вәзиjjәтин пислиjи %-ини гәбул етмәк мәсәләсини гәти hәлл едир.

(2) губернаторлар: онларын гаjғысынын мүвәффәгиjjәт газанмасы үчүн «ән башлыча шәрт»... бүтүн галан мә'мурлар он-

* — Бәндә даир. *Ред.*

лара табедирләр; оиларын көстәриши илә Гырмызы хач көмәк едир; хүсуси шәхсләр онлара тәгдим олунур; онлара јемәкханалар дүзәлдәркән etc көмәкчиләр сечмәјә иҹазә верилир.

(3) гәза задәкан башчылары гәзаларда торпаг саһиблијн мәнафејн илә мәшғул олурлар.

«гәза мәркәзи әрзаг идарәсн»

(4) земство рәисләри — сијаһылар тәртиб едирләр — даирәдә нәтиман ишләри идарә едирләр (бәнд 14).

(5) Дәфтәрхана хәрчләри нәзәрдә тутулмушдур (*7* вә *8*-чи бәндләр).

(6) Үмуми тапшырыг: ајрылмыш вәсаитә гәнаәт етмәли вә — «руһдан дүшмәк һаллары», «шиширдилмиш үмидләр»...

17. VIII тарихли тә'мимнамәдә оријинал чәһәтләр

1. Фәлакәтин өлчүсү (12 губернија).
2. Әрзаг ишинин јени тәшкилинин јеринә јетирилмәмәси (12.VI.1900).
3. «Бүтүн» (!) тәдбирләрин мүвәффәгијјәти үчүн «ән башлыча шәрт» — губернаторлар «хүсуси» тәдбирләр көрсүнләр (etc.)
   (бу 322-чи маддә исә һәмчинин «шәһәрләрин вә кәндләрин рифаһынын јүксәлмәсиндән» дә бәһс едир, 323-чү маддәдә исә халг әрзагынын тә'мин едилмәси тәдбирләринин «үмуми» вә «хүсуси» тәдбирләрә бөлүнмәсиндән бәһс едилир).
4. Мүзакирә едилир ки, һансы гәзалар «мәһсул кәлмәсн чәһәтдән пис вәзијјәтдәдир». «Бу мәсәләнин гәти һәллини назирлик верир» (!!).

(5) Ашағыдакы һалларда пис вәзијјәтдә дејнлднр —
1. бурада<волостларын $^1/_3$ һиссәсн
2. тахыл чатышмазлығы «ади» гајдада-

дыр вә «илдән-илә» «кәсбкарлыг» hесабына әлавә тахыл алыныр.

3. jерли ehтијатларла кечинмәк мүмкүндүр.

(6) «Мәhсулдарлыг чәhәтдән пис вәзијjәтдә олан гәзалар» hаггында «Правителственны Вестник»дә мә'лумат дәрч едиләчәкдир.

(7) Гәзаларда әрзаг ишини идарә едән хүсуси шәхсләр — *«гәза задәкан башчылары»*

Хәрчләр үчүн — хүсуси мәбләғ.

\+ «әрзаг каркүзарлығы» үчүн бир дәфә (sic!*) hәрәсинә 1000 манат.

[=«гәза мәркәзи әрзаг идарәси»].

(8) Губернијаларда (зәрәр чәкмиш гәзалары чох олан) «губернија идарәләрипин дәфтәрхана вәсаити» үчүн +1000—1500 ман.

(9) Сијаhыларын габагчадан hазырланмасынын зәрәри: *«шишырдилмиш үмидләр»* etc.

(10) Норма: (a) hәр десjатиндән орта jығым — орта әрзаг нормасы

(b) hәр аиләjә 48 пуд

(c) 48 : *2.*

(d) 48 : 2=24. 24—(33%—10%)...

«...надир hалларда бир гәдәр шишырдилмиш олур...»

(11) Тохум үчүн hеч дә> дејил 3 нәфәрлик пај торпағыныи ½ hиссәсиндән [кәндли әсаснамәләри үзрә].

Ејни заманда: (a) бурахылан вәсаитә гәнаәт етмәли;

(b) таваналылара «позучу» мүавинәт верилмәсинә имкан олмамалы.

(12) «Кечинә биләнләрә» jардым көстәрилмәси «ләвләтин фајда вә ehтијачлары нөгтеји-нәзәриндән» hәгигәтән ehтијачы оланларын jардымсыз гојулмасына нисбәтән «hеч дә аз зәрәрли дејилдир» (!)

(13) Ичтимаи ишләр... башлыча олараг — jол капи-

---

* — белә! *Ред.*

талларындан, буплар да...> $2^1/_2$ милјондан (!!) [елә бу гәдәр!]

(14) Земство рәисләринин сәрәнчамы үзрә хырда ичтимаи ишләр («мүмкүн вә фајдалы ишләр») вә онларын сәрәнчамында олан пул.

(15) «Адәтән» «чох кенниш өлчүдә» Гырмызы хач тәрәфиндән јардым.

(16) «Һөкумәт әлејһинә тәшвигат» («чох заман», «адәтән») «наразылыг вә тәләбкарлыг доғурур» («еһтијач һеч дә там өлчүдә өдәнилмәмишдир», «тәсәрруфатын лабүд сурәтдә позулмасы» etc.).

Рәсми дил, гәјјумлуг һаггындакы ганупа истинад едилмәси (бу да «һамыја вә һәр кәсә әјјашлығы гадаған едән» ганунла ејни әһәмијјәтә маликдир), 18 сәтирлик чүмләләр (36 (!!) сәтирлик оланлары да вардыр), һамыја мә'лум олан шејләрин дәфтәрхана дили илә чејнәнмәси, курултулу ибарәләр etc. «Изаһ едилмиш мәгсәд» etc.

Мәсәлән, буну хатырлатмалы—«табеликдә олан бүтүн идарәләрин хүсуси диггәти мүмкүн гәдәр јардым көстәрилмәси зәрурәтинә чәлб едилсин».

1901-чи илин октјабрында јазылмышдыр

Илк дәфә әлјазмасындан чап олунур

В. И. ЛЕНИНИН
ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАһЫСЫ

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

В. И. ЛЕНИНИН
һӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ

В. И. ЛЕНИНИН ИНДИЈӘДӘК ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАһЫСЫ

(Мај—декабр 1901)

ПАРТИЈА ПРОГРАМЫНЫН ГАРАЛАМАСЫ

һәмин сәнәди Ленин 1901-чи ил мајын әввәлиндә Мүнхенә кәлдији заман К. В. Плеханова вермишди. П. Б. Акселрод 1901-чи ил ијулун 12-дә В. И. Ленинә мәктубунда јазырды: «Инди програм һаггында. Јадымдадыр, Сизин гараламанызы гардаш [Плеханов] Сиздән алды вә бу иши бир нөв өз үзәринә көтүрдү». Сонра о хәбәр верир ки, гараламаны охумушдур вә «охудугдан сонра бу нәтичәјә кәлмишдир ки, о, кириш кими јарарлыдыр...» (Ленин мәчмуәси, III китаб, сәһ. 199).

«ЗЕМСТВОНУ ТӘ'ГИБ ЕДӘНЛӘР ВӘ ЛИБЕРАЛИЗМ һАННИБАЛЛАРЫ» МӘГАЛӘСИНӘ СӨЗ АРДЫ

В. И. Ленин К. В. Плеханова 30. VII. 1901-чи ил тарихли мәктубунда јазырды: «Р. Н. С. әлејһинә мәгаләмдә бир сыра кәскин ифадәләри јумшалтдыгдан сонра ону чапа көндәрдим. Она кичик сөзарды да јазыб Драгомановун бир мәгаләси илә («Күч кәлсә-низ, ачылар») Р. Н. С. арасында Драгомановун хејринә олараг бир мүгајисә етмишәм» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 75). Бу сөзарды мәтбуатда дәрч едилмәди.

РУСИЈАДАКЫ «ИСКРА» ТӘШКИЛАТЛАРЫ һАГГЫНДА ӘСАСНАМӘНИН ЛАЈИһӘСИ

Бу сәнәдин мәзмуну Н. К. Крупскајанын вә В. И. Ленинин Л. И. Голдмана мәктубунда шәрһ едилмишдир. 1901-чи ил ијулун 31-и илә августун 12-си арасында јазылмыш мәктубда дејилир: «Биз белә етмәк фикриндәјик: тәшкилатын ишләјиб һазырладығымыз лајиһәсини Русијаја 2—3 шәхсин мүзакирәсинә көндәрмәк истәјирик, онларын көмәји илә тәшкилатын низамнамәсини ишләјиб һазырлајачағыг». Лајиһәнин мәзмуну Н. К. Крупскајанын

1901-чи илин августунда Л. И. Голдмана вә С. О. Седербаума јаздығы мәктубда да шәрһ едилир (бах: Ленин мәчмуәси, VIII китаб, сәһ. 191, 196—197).

М. Т. ЈЕЛИЗАРОВА МӘКТУБ

Ленин М. И. Улјановаја 1901-чи ил 6 (19) мај тарихли мәктубунда јазырды: «Индичә Марка мәктуб јаздым вә чох әтрафлы сурәтдә тәсвир етдим ки, «режими» нечә дүзәлтсә даһа јахшы олар» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 272).

А. И. ЈЕЛИЗАРОВАЈА МӘКТУБЛАР

П. Б. Акселрода 1901-чи ил 4 август тарихли мәктубунда В. И. Ленин бир мәктуб һаггында хатырладыр: «Инди бүтүн булары даһа јахшы* ајырд етмәк үчүн мән дәрһал бачыма јазырам...» (Ленин мәчмуәси, III китаб, сәһ. 232).

Марија Александровна Улјановаја мәктублардан көрүнүр ки, В. И. Ленин о заман харичдә олан А. И. Јелизарова илә мәктублашмышдыр (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 277, 279, 280, 282).

Р. С. ЗЕМЛЈАЧКАЈА МӘКТУБ

Бу мәктуб барәсиндә Р. С. Земљачка өз хатирәләриндә мә'лумат верир: «1901-чи илдә мән Владимир Иличдән белә бир мәктуб алдым ки, мән «Искра»нын агенти тә'јин едилирәм вә дәрһал Одессаја јола дүшмәлијәм» (бах: «Правда» № 213, 4 август 1938-чи ил).

Ј. Д. СТАСОВАЈА МӘКТУБЛАР

Ј. Д. Стасова өз хатирәләриндә бу мәктублар барәсиндә мә'лумат верир: «Владимир Иличлә мән шәхсән 1905-чи илин пајызында Женевәдә таныш олмушам, лакин арамызда јазышма хејли әввәлдән — 1901-чи илдән башланмышдыр. О заман јазышма чох чанлы иди вә нәшки ишкүзар характер, һәм дә халис достлуг характери дашыјырды» (бах: «Смена», 1940, № 4).

---

* А. Ј. Финн-Јенотајевскидән сөһбәт кедир. *Ред.*

В. И. ЛЕНИН ТӘРӘФИНДӘН ЈАЗЫЛДЫҒЫ ЕҺТИМАЛ ЕДИЛӘН ӘСӘРЛӘРИН СИЈАһЫСЫ

«С.-ПЕТЕРБУРГ» МӘГАЛӘСИ («ИСКРА» № 7, АВГУСТ 1901-чи ИЛ).

Мәгалә «Искра»ның 4-чү №-си вә В. И. Ленинин «Нәдән башламалы?» мәгаләси һаггында «Искра» редаксијасына Петербургдан бир фәһләдән тә'рнфлн рә'ј мәктубу кәлмәси вә Петербург фәһләләринин әһвали-руһијјәси һаггында хәбәрлә әлагәдар олараг јазылмышдыр. Мәгаләнин ахырында дејилир: «Бизә јазырлар ки, биринчи тә'тилин мүгәссири, ишдән чыхарылмыш директор көмәкчиси Иванов јенидән заводда пејда олдугдан сонра Обухов заводу ијулун 7-дән тәзәдән тә'тил етмишдир». В. И. Ленинин «Јени вурушма» мәгаләси (бах: бу чилд, сәһ. 15—21) Обухов заводундакы һәмин һадисәләрә һәср олунмушдур.

«ЈЕНИ ӘНКӘЛЛӘР» («ИСКРА» № 9, ОКТЈАБР 1901-чи ИЛ).

Мәгалә өз мөвзусуна вә мәзмунуна көрә В. И. Ленинин «Ачларла мүбаризә», «Каторга гајдалары вә каторга һөкмү» мәгаләләринә, һабелә «Дахили ичмал» мәгаләсинә јахындыр. В. И. Ленин «Дахили ичмал» мәгаләсиндә һәмин мәгаләјә истинад едир: «Биз хејриҗҗәчилик консертләри, тамашалары вә саирә үзәриндә нәзарәтин күчләндирилмәсинә даир јенә дә һәмин назирин тә'мимнамәси кими «кичик бир шејин» — арашдырдығымыз тә'мимнамәјә нисбәтән «кичик бир шејин» үзәриндә дајанмајачағыг (Мүгајисә ет: «Искра» № 9, «Јени әнкәлләр».)» (Бах: бу чилд, сәһ. 343).

РЕДАКТӘСИНДӘ В. И. ЛЕНИНИН ИШТИРАК ЕТДИЈИ НӘШРЛӘРИН СИЈАЊЫСЫ

«Искра» № 4 — мај 1901-чи ил.
«Искра» № 5 — ијун 1901-чи ил.
«Искра» № 6 — ијул 1901-чи ил.
«Искра» № 7 — август 1901-чи ил.
«Искра» № 8 — 10 сентјабр 1901-чи ил.
«Искра» № 9— октјабр 1901-чи ил («Иваново-Вознесенск фәһләләринин мүдафиәси үчүн» әлавәси илә).
«Искра» № 10 — нојабр 1901-чи ил.
«Искра» № 11—20 нојабр 1901-чи ил.
«Искра» № 12—6 декабр 1901-чи ил.
«Искра» № 13—20 декабр 1901-чи ил.

«Зарја» журналы № 2—3, декабр 1901-чи ил.

Китабча: ««Бирләшдиричи» гурултајын сәнәдләрн», «Рус ингилабчы сосиал-демократијасы чәмиҗјәти»нин нәшри, Ченеврә, 1901.

Рус ингилабчы сосиал-демократијасы харичи чәмиҗјәтинин бәјанаты. 1901-чи илин ахырында ајрыча вәрәгә шәклиндә нәшр едилмишднр.

ГЕЈДЛӘР

[1] В. И. Ленинин «Искра» гәзетинин 4-чү №-синдә баш мәгалә кими дәрч олунмуш *«Нәдән башламалы?»* мәгаләси о дөврдә Русијада сосиал-демократ һәрәкатынын ән мүһүм мәсәләләринә: сијаси тәшвигатын характери вә әсас мәзмуну һаггында, мүбариз Умумрусија марксист партнјасының тәшкилат вәзифәләри вә гурулмасы планы һаггында мәсәләләрә чаваб верир.

Мәгалә ингилаби сосиал-демократија үчүн програм сәнәди олду, Русијада вә харичдә кениш јајылды. Јерли сосиал-демократ тәшкилатлары мәгаләни «Искра» гәзетиндә охујур, ајрыча китабча шәклиндә нәшр едирдиләр. Сибир сосиал-демократ иттифагы китабчаны 5 мин нүсхә чап едиб, бүтүн Сибирдә јајды. Китабча һәмчинин Ржевдә дә чап едилди вә Саратовда, Тамбовда, Нижни Новгородда, Уфада вә башга шәһәрләрдә јајылды.

Ленинин «Нәдән башламалы?» мәгаләсиндә ирәли сүрдүју вә 1902-чи илин мартында нәшр олунмуш «Нә етмәли? Һәрәкатымызын тә'чили һәлл олунмалы мәсәләләри» китабында әтрафлы инкишаф етдирдији тәшкилат вә тактика идејалары Русијада марксист партија јаратмаг үчүн күндәлик әмәли фәалијјәтә рәһбәрлик олду. —*1.*

[2] *«Игтисади» мәсләк* вә ја *«игтисадчылыг»* — XIX әсрин ахырында — XX әсрин әввәлиндә рус сосиал-демократијасында оппортунист чәрәјан, бејнәлхалг оппортунизмин рус нөвү. Русијада «Рабочаја Мысл» гәзети (1897—1902) вә харичдә «Рабочеје Дело» журналы (1899—1902) «игтисадчыларын» мәтбуат органлары иди.

1899-чу илдә «игтисадчыларын» Ј. Д. Кускова тәрәфиндән тәртиб олунмуш манифести — «Credo»су мејдана чыхды, Ленин «Credo»ну сүркүндә алыб, «Русија сосиал-демократларынын протести»ни јазды (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 175—189), «Протест»дә о, «игтисадчыларын» про-

грамыны кәскин тәнгид етди. Протест сијаси сүркүндә олан 17 нәфәр марксистин Минусинск маһалы Јермаковскоје кәндиндә чағырылмыш мүшавирәсиндә мүзакирә олунуб јекдилликлә гәбул едилди. «Игтисадчылар» фәһлә синфинин вәзифәләрини әмәк һаггынын артырылмасы, әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасы вә с. уғрунда мүбаризә илә мәһдудлашдырыр, иддиа едирдиләр ки, сијаси мүбаризә либерал бурҗуазијанын ишидир. Онлар фәһлә синфи партијасынын рәһбәр ролуну инкар едир вә белә һесаб едирдиләр ки, партија һәрәкатын кортәбии просесини анчаг сејр етмәли, һадисәләри гејдә алмалыдыр. «Игтисадчылар» фәһлә һәрәкатынын кортәбиилији гаршысында пәрәстиш едәрәк, инғилаби нәзәриҗҗәнин, шүурлулуғун әһәмиҗҗәтини азалдыр, иддиа едирдиләр ки, сосиалист идеолоҝијасы кортәбии һәрәкатдан доға биләр; онлар фәһлә һәрәкатына сосиалист шүуру кәтирмәк лүзумуну инкар едир вә беләликлә, бурҗуа идеолоҝијасына јол ачырдылар. «Игтисадчылар» ајры-ајры дәрнәкләрин пәракәндәлијини вә кустарчылығыны, сосиал-демократ һәрәкатында дағыныглығы вә сәндәләмәләри мүдафиә едир, фәһлә синфинин мәркәзләшдирилмиш партијасыны јаратмаг лүзумуна гаршы чыхырдылар. «Игтисадчылыг» фәһлә синфини синфи мүбаризә јолундан чыхармаг вә ону бурҗуазијанын сијаси әлавәсинә чевирмәк горхусу төрәдирди.

Ленин «Искра»сы «игтисадчылыға» гаршы мүбаризәдә бөјүк рол ојнамышдыр. «Игтисадчылығын» идеја чә дармадағын едилмәсини В. И. Ленин «Нә етмәли?» китабында баша чатдырмышдыр. —*5*.

[3] *«Рабочеје Дело»* — «игтисадчыларын» журналы, «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»нын вахташыры олмајан органы. 1899-чу илин апрелиндән 1902-чи илин февралынадәк Б. Н. Кричевскинин, А. С. Мартыновун, П. Тепловун, сонра исә В. П. Иваншинин редакторлуғу илә Женевәдә чыхмышдыр. 12 нөмрәси (доггуз китабы) бурахылмышды. «Рабочеје Дело» редаксијасы «игтисадчыларын» («рабочеједелочуларын») харичи мәркәзи иди. «Рабочеје Дело» бернштејнчиләрин марксизми «тәнгид азадлығы» шүарыны мүдафиә едир, «мәрһәләләр нәзәриҗҗәсини» ирәли сүрүр, фәрди террор мәсәләсиндә тәрәддүд көстәрир вә билдирирди ки, терроручулуг әһвали-руһиҗҗәсинин артмасына мүгавимәт көстәрмәк лазым дејилдир. «Рабочеје Дело» партијанын јарадылмасы һаггында «Искра» планына гаршы ачыг мүбаризә апарыр, тред-јунионист сијасәти јеритмәјә чағырыр, кәндлиләрин инғилаби имканларыны инкар едирди вә с. «Рабочеје Дело»нун редакторларындан бири (В. П. Иваншин) ачыг-ашкар «игтисадчыларын» органы олан «Рабочаја Мысл»ын редактәсиндә иштирак едирди, «Рабочеје Дело» она јардым көстәрирди. Партијанын II гурултајында «рабочеједелочулар» партијанын ифрат сағ, оппортунист ганадыны тәмсил едирдиләр. —*5*.

[4] *«Листок «Рабочего Дела»»* — Рабочеје Дело» журналынын вахташыры олмајан әлавәси. 1900-чү илин ијунундан 1901-чи илин ијулунадәк Женеврәдә нәшр едилирди; чәми 8 нөмрәси чыхмышдыр. —*5*.

[5] *«Рабочаја Мысл»* — гәзет, «игтисадчыларын» органы; 1897-чи илин октјабрындан 1902-чи илин декабрынадәк чыхмышдыр. 16 нөмрәси бурахылмышдыр. Биринчи ики нөмрәси Петербургда мимеографда чап едилмишди, 3—11-чи №-ләри харичдә, Берлиндә чыхмышдыр; 12, 13, 14 вә 15-чи №-ләринин чапы Варшаваја көчүрүлмүшдү, ахырынчы 16-чы №-си харичдә чыхмышдыр. Гәзети К. М. Тахтарев вә башгалары редактә едирдиләр.

Ленин «Рабочаја Мысл»ын бахышларыны «Искра» гәзетиндә дәфә олунмуш бир сыра мәгаләләриндә вә «Нә етмәли?» китабында тәнгид етмишдир. —*6*.

[6] В. И. Ленин өзүнүн «Һәрәкатымызын вачиб вәзифәләри» мәгаләсини нәзәрдә тутур; һәмин мәгалә 1900-чү илин декабрында «Искра» гәзетинин 1-чи №-дә баш мәгалә кими дәфә едилмишди (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 403—409).

«Искра» — Ленин тәрәфиндән 1900-чү илдә тә'сис едилән вә фәһлә синфинин ингилабчы марксист партијасынын јарадылмасында һәлледичи рол ојнамыш биринчи үмумрус гејрилегал марксист гәзети.

Русијада полис тә'гибләри үзүндән ингилаби гәзет бурахмаг мүмкүн олмадығына көрә, Ленин һәлә Сибир сүркүнүндә олдуғу заман белә бир гәзетин харичдә нәшр едилмәси планыны әтрафлы дүшүнмүшдү. Сүркүндән гуртардыгдан сонра (1900-чү илин јанвары) Ленин дәрһал өз планыны һәјата кечирмәјә башлады. 1900-чү илин февралында Ленин Петербургда, кизли сурәтдә харичдән кәлмиш олан В. И. Засулич илә гәзетин нәшриндә «Әмәк азадлығы» групунун иштирак етмәси һаггында данышыг апарды. 1900-чү ил мартын ахырында — апрелин әввәлиндә В. И. Ленинин, Л. Мартовун, (Ј. О. Седербаумун), А. Н. Потресовун, С. И. Радченконун «легал марксистләр» — П. Б. Струве вә М. И. Туган-Барановски илә «Псков мүшавирәси» дејилән мүшавирәси кечирилди; мүшавирәдә Үмумрусија гәзетинин («Искра»нын) вә елми-сијаси журналын («Зарја»нын) програмы вә вәзифәләри һаггында һәмин нәшрләрин редаксија бәјанатынын Ленин тәрәфиндән јазылмыш лајиһәси мүзакирә олунду. Ленин 1900-чү илин биринчи јарысында Русијанын бир сыра шәһәрләрини (Москваны, Петербургу, Риганы, Смоленски, Нижни Новгороду, Уфаны, Самараны, Сызраны) кәзәрәк, сосиал-демократ груплары вә ајры-ајры сосиал-демократлар илә әлагә јаратмыш, кәләчәк «Искра»ја јардым бәрәсиндә онларла разылыға кәлмишди. 1900-чү илин августунда Ленин

Исвечрәјә кәлдикдә гәзетин вә журналын програмы вә вәзифәләри, әмәкдашлыг едә биләчәк шәхсләр, редаксијанын тәркиби вә јери һаггында В. И. Ленинин вә А. Н. Потресовун «Әмәк азадлығы» групунун үзвләри илә мүшавирәси олду; һәмин данышыглар аз гала әлагәнин позулмасы илә гуртарачагды (В. И. Ленинин «Нечә олмушду ки, «Искра» аз галмышды сөнсүн?» мәгаләсинә бах. Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 363—383), лакин данышыгларын ахырына јахын бүтүн мүбаһисәли мәсәләләр барәсиндә разылыға кәлмәк мүмкүн олду.

Ленин «Искра»сынын биринчи нөмрәси 1900-чү илин декабрында Лејпсигдә, сонракы нөмрәләри Мүнхендә, 1902-чи илин ијулундан Лондонда, 1903-чү илин јазындан исә Женевәдә чыхмышдыр. Алман сосиал-демократлары К. Сеткин, А. Браун вә башгалары, о илләрдә Мүнхендә јашајан полјак ингилабчысы Ј. Мархлевски вә Инкилтәрә сосиал-демократ федерасијасынын рәһбәрләриндән Г. Квелч гәзетин чыхарылмасына (кизли мәтбәә тәшкил олунмасына, русча шрифт алынмасына вә и. а.) бөјүк јардым көстәрдиләр.

«Искра» редаксијасына В. И. Ленин, К. В. Плеханов, Ј. О. Мартов, П. Б. Акселрод, А. Н. Потресов вә В. И. Засулич дахил идиләр. Редаксијанын катиби әввәлчә И. Г. Смидович-Леман, сонра 1901-чи илин јазындан исә Н. К. Крупскаја иди; «Искра»нын рус сосиал-демократ тәшкилатлары илә бүтүн јазышмасыны да Н. К. Крупскаја идарә едирди, Ленин һәгигәтдә «Искра»нын баш редактору вә рәһбәри иди. О, «Искра»да партија гуручулуғунун вә Русија пролетариаты тәрәфиндән апарылан синфи мүбаризәнин бүтүн әсас мәсәләләринә даир мәгаләләр дәрч етдирир, бејнәлхалг һәјатын ән мүһүм һадисәләринә өз мүнасибәтини билдирирди.

«Искра» партија гүввәләрнинин бирләшдирилмәси, партија кадрларынын топланмасы вә јетишдирилмәси ишинин мәркәзи олду. Русијанын бир сыра шәһәрләриндә (Петербург, Москва, Самара вә башгалары) РСДФП-нин Ленин «Искра»сы мәсләкли груплары вә комитәләри јарадылмышды, 1902-чи илин јанварында исә Самарада искрачыларын гурултајында «Искра»нын рус тәшкилаты тә'сис едилмишди. Искрачы тәшкилатлар В. И. Ленинин шакирдләринин вә силаһдашларынын — Н. Е. Бауманын, И. В. Бабушкинин, С. И. Гусевин, М. И. Калининин, П. А. Красиковун, Г. М. Кржижановскинин, Ф. В. Ленгникин, П. Н. Лепешинскинин, И. И. Радченконун вә башгаларынын билаваситә рәһбәрлији алтында јараныр вә ишләјирди.

Ленинин тәшәббүсү вә билаваситә иштиракы илә «Искра» редаксијасы партија програмынын лајиһәсини тәртиб етмиш («Искра»нын 21-чи №-синдә дәрч олунмушдур) вә РСДФП-нин 1903-чү илин ијун — августунда кечирилән II гурултајыны һазырламышды. Гурултај чағырылан заман Русијадакы јерли

сосиал-демократ тәшкилатларынын әксәријјәти «Искра»ја гошулмушду, онун тактикасыны, програмыны вә тәшкилат планыны бәјәнмишди, ону өзү үчүн рәһбәр орган кәбул етмишди. Гурултај хүсуси гәрарда «Искра»ньш партија үгрундакы мүбаризәдә мүстәсна ролуну гејд етди вә ону РСДФП-нин Мәркәзи Органы е'лан етди. II гурултајда Ленин, Плеханов вә Мартовдан ибарәт редаксија һеј'әти тәсдиг олунмушду. Партија гурултајынын гәрарына зидд олараг, Мартов редаксија һеј'әтинә дахил олмагдан имтина етди вә «Искра»нын 46—51-чи №-ләрн Ленинин вә Плехановун редакторлуғу илә чыхды. Сонралар Плеханов меншевизм мөвгеләринә кечди вә гурултај тәрәфиндән рәдд едилән көһнә меншевик редакторларын һамысының «Искра» редаксијасы һеј'әтинә дахил едилмәсини тәләб етди. Ленин бунунла разылаша билмәзди вә 1903-чү ил октјабрын 19-да (нојабрын 1-дә) «Искра» редаксијасындан чыхды, МК төркибинә дахил еднлди вә бурадан оппортунист меншевикләрә гаршы мүбаризә апармаға башлады. 52-чи № тәкчә Плехановун редакторлугу илә чыхды. 1903-чү ил нојабрын 13-дә (26-да) Плеханов гурултајын ирадәсини позуб, «Искра»нын кечмиш редакторларыны — меншевикләри тәкбашына редаксија һеј'әтинә дахил етди. 52-чи №-дән меншевикләр «Искра»ны өзләринин органына чевирдиләр. — *6*.

[7] Тәләбәләрин вә фәһләләрин күтләви ингилаби чыхышлары: 1901-чи илин феврал—март ајларында Петербургда, Москвада, Кијевдә, Харковда, Казанда, Јарославлда, Варшавада, Белостокда, Томскда, Одессада вә Русијанын дикәр шәһәрләриндә баш вермиш сијаси нүмајишләр, јығынчаглар, тә'тилләр нәзәрдә тутулур.

1900—1901-чи дәрс илиндә, академик тәләбләр зәмининдә башланан тәләбә һәрәкаты мүтләгијјәтин мүртәче сијасәтинә гаршы ингилаби сијаси чыхышлар характери алмыш, габагчыл фәһләләрин рәғбәтини газанмыш, рус чәмијјәтинин бүтүн тәбәгәләриндә әкс-сәда доғурмушду. 1901-чи илин феврал вә март ајларында нүмајишләрин вә тә'тилләрин билаваситә сәбәби Кијев университетинин 183 тәләбәсинин тәләбә јығынчағында иштирак етмәк үстүндә әскәрлијә верилмәси иди. Бу барәдә В. И. Ленинин «183 тәләбәнин әскәрлијә верилмәси» мәгаләсинә бах (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 424—432). Һөкумәт ингилаби чыхышларьш иштиракчылары үзәрнә һүчума кечди: полис вә казаклар нүмајишчиләри говдулар, нүмајиш иштиракчыларыны дөјдүләр, јүзләрлә тәләбә һәбсә алынды вә али мәктәбләрдән чыхарылды; 1901-чи ил мартын 4-дә (17-дә) Петербургда Казан килсәси мејданында кечирилмиш нүмајишин иштиракчыларына хүсусилә шидәтли диван тутулду. 1901-чи илин феврал — март һадисәләри Русијада ингилаби јүксәлишин артдығыны көстәрирди; сијаси шүарлар алтында кечән һәрәкатда фәһләләрин иштиракынын чох бөјүк әһәмијјәти олмушду. —*9*.

[8] В. И. Ленинин «Нә етмәли? Һәрәкатымызын тә'чили һәлл олунмалы мәсәләләри» китабындан сөһбәт кедир. Китаб 1902-чи илин мартында Штутгартда Дитс нәшриjjаты тәрәфиндән чапдан бурахылмышды. —*9.*

[9] 1901-чи илин иjунунда «Искра»нын 5-чи №-синдә «Фәһлә һәрәкатынын хроникасы вә фабрик вә заводлардан мәктублар» шө'бәсиндә дәрч едилмиш «Русиjада Бир маj» мәгаләси нәзәрдә тутулур. —*17.*

[10] К. Марксын «1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә» әсәринә Ф. Енкелсин jаздығы «Кириш»дән сөһбәт кедир. 1895-чи илдә «Кириш» «Vorwärts» («Ирәли») гәзетиндә дәрч олунаркән, пролетариатын синфи мүбаризәси һаггында ән мүһүм мүддәаларын һамысы Енкелсин ичазәси олмадан атылмыш вә мәтн тәһрифлә чап едилмишди. Бу барәдә бах: Ф. Енкелсин 1.IV вә 3.IV 1895-чи ил тарихли мәктублары (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 510—511).

Алманиjа сосиал-демократиjасынын оппортунист лидерләри бу сәнәддән өзләринин ингилабдан әл чәкмәк, пролетариатын силаһлы үсjанынын вә баррикада вурушмаларынын зәрурилиjини инкар етмәк хәттинә һагг газандырмаг мәгсәди илә, барышдырычылыг тактикасыны мүдафиә үчүн истифадә етмишдиләр.

«Кириш»ин там мәтни илк дәфә ССРИ-дә бу китабда дәрч едилмишдир: К. Маркс. «1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә», М.-Л., 1930. «Кириш» һәмчинин бу китабда чап олунмушдур: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 95—116. —*20.*

[11] Ленин 1898-чи илин декабрында тә'тил заманы Петербургда Нева заставасы архасында Максвел фабрики фәһләләринин полислә тоггушмасыны нәзәрдә тутур. Полис тә'тили jатырмаг үчүн ән фәал фәһләләри — тә'тилин тәшкилатчыларыны һәбсә алмағы гәт етди. Декабрын 16-на кечән кечә пиjада вә сүвари городовоj дәстәләри Шлисселбург jолундакы 63 №-ли евдә jерләшән фабрик казармасыны мүһасирәjә алдылар. Полис евин ичинә сохулмаға чәһд көстәрәркән, силаһсыз фәһләләрин, онларын арвад-ушагларынын шиддәтли мүгавимәтинә раст кәлди. Онлар бир нечә саат әрзиндә өзләрини гәһрәманлыгла мүдафиә етдиләр. Бу һадисә фәһләләрин өз һүгуглары уғрунда мүбаризәдә мәтанәтини, икидлиjини вә гәтиjjәтини сүбут едирди.—*21.*

[12] Киjев университетинин 183 тәләбәсинин ингилаби һәрәкатда иштирак етмәк үстүндә әскәрлиjә верилмәсинә гаршы протест әламәти олараг, 1901-чи ил мартын 4-дә (17-дә) Петербургда Казан килсәси гаршысындакы меjданда нүмаjиш кечирилмиш-

ди. Бир нечә мин тәләбәнин вә фәһләнин иштирак етдији нүмајиши чар һөкүмәти дағытды. Казаклар, полисләр вә жандармлар нүмајишин јүзләрлә иштиракчысыны амансызчасына дөјдүләр, бир нечә адам өлдүрүлдү, бир чохлары јараланды вә шикәст олду. Һәмин нүмајиш һаггында мүфәссәл мә'лумат 1901-чи илин апрелиндә «Искра»нын 3-чү №-синдә дәрч едилмишди. —*21.*

[13] *«Зарја»* — марксист елми-сијаси журнал; «Искра» редаксијасы тәрәфиндән 1901—1902-чи илләрдә Штутгартда ачыг нәшр едилмишдир. «Зарја»нын чәми дөрд нөмрәси (үч китабы) чыхмышдыр: 1901-чи илин апрелиндә 1-чи №-си (әслиндә јени үсул илә мартын 23-дә), 1901-чи илин декабрында 2—3-чү №-ләри, 1902-чи илин августунда 4-чү №-си чыхмышдыр.

Журналын вәзифәләри «Искра» вә «Зарја» бәјанатынын В. И. Ленин тәрәфиндән Русијада јазылмыш лајиһәсиндә мүәјјән едилмишди. Бу органлары харичдә «Әмәк азадлыгы» групу илә бирликдә нәшр етмәк мәсәләси мүзакирә олунаркән «Зарја»ны ачыг, «Искра»ны кизли нәшр етмәк гәрара алындыгы үчүн, «Искра» редаксијасынын дәрч олунмуш бәјанатында «Зарја»нын ады чәкилмирди. Биринчи нөмрә үчүн «Зарја» редаксијасынын бәјанатыны јазмаг П. Б. Акселрода тапшырылмышды. Лакин бәјанат Дитс нәшрижјаты тәрәфиндән рәдд олунду, чүнки бәјанатда кизли чыхан «Искра»ја истинад едилирди. «Зарја»нын 1-чи №-си «Охучулара» гыса мүрачиәтлә башланырды; легаллыгы сахламаг мәгсәди илә «Зарја»нын үз габыгында көстәрилмишди ки, журнал К. В. Плехановун, В. И. Засуличин вә П. Б. Акселродун иштиракы илә чыхыр; Ленинин ады чәкилмирди, «Зарја»нын «Искра» редаксијасы тәрәфиндән редактә олундугу да көстәрилмирди. 1902-чи илдә «Искра» вә «Зарја» редаксијасы дахилиндә ихтилаф вә мүнагишә баш вердикдә Плеханов журналы гәзетдән ајырмаг лајиһәсини ирәли сүрдү («Зарја»нын редакторлугуну өз өһдәсиндә сахламаг шәрти илә), лакин онун тәклифи гәбул олунмады вә бу органларын редаксијасы һәмишә биркә редаксија олараг галды.

«Зарја» журналы бејнәлхалг тәфтишчилији вә рус тәфтишчилијини («легал марксизми» вә «игтисадчылыгы») тәнгид едир, марксизмин нәзәри әсасларыны мүдафиә едирди. Ленинин «Зарја»да чап едилмиш «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары», «Аграр мәсәләсиндә ч. «тәнгидчиләр»» («Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин биринчи дөрд фәсли), «Рус сосиал-демократијасынын аграр програмы» әсәрләри, һабелә К. В. Плехановун «Тәнгидчиләримизин тәнгиди, I-чи һиссә. Ч-б П. Струве Марксын ичтимаи инкишаф нәзәриҗјәсинин тәнгидчиси кимдир», «Сапт Канта гаршы» вә ја ч. Бернштејнин мә'нәви вәсиҗјәти» әсәрләри вә башгалары бу мәсәләјә һәср олунмушду. —*22.*

[14] *«Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм Һаннибаллары»* мәгаләсини В. И. Ленин 1901-чи илдә Р. Н. С.-ин (П. Б. Струвенин) мүгәддимәсн вә гејдләри илә бирликдә «Мүтләгијјәт вә земство. Маријјә назири, дөвләт катиби С. Ј. Витенин мәхфи әрзнамәси (1899-чу ил)» китабынын чапдан чыхмасы илә әлагәдар јазмышдыр. Китабда земство барәсиндә чар һөкумәтинин сијасәтини ифша едән вә Русијада либерализмин буржуа маһијјәтини ачыб көстәрән материал вар иди. Ленин рус либералларыны истеһза илә либерализм Һаннибаллары адландырыр. П. Струвенин јаздығына көрә рус либераллары өмрүнүн ахырынадәк Ромаја гаршы мүбаризәни дајандырмамаға аид ичмиш олан Карфакен сәркәрдәси Һаннибал кими, мүтләгијјәт әлејһинә мүбаризә апармаға аид ичмишдиләр.

Ленин әввәлчә мәгаләни «Искра» гәзетиндә дәрч етмәк фикриндә иди, бу барәдә гәзетин 5-чи №-синдә «Мәхфи сәнәд» сәрләвһәли јазыда хәбәр верилмишди (бах: бу чилд, сәһ. 22). Лакин мәгалә һәчмчә ири олдуғу үчүн ону «Зарја» журналында дәрч етмәк гәрара алынмышды.

«Искра» вә «Зарја» редаксијасында мәгаләнин мүзакирәси, демәк олар, ај јарым чәкди. Мүзакирә заманы гызғын јазышма кедирди; јазышма көстәрди ки, буржуа либерализми барәсиндә марксист партијанын тактикасы мәсәләләриндә редаксија дахилиндә чидди ихтилафлар мөвчуддур. Редаксија үзвләриниң бир гисми: К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич либерализмин Ленин тәрәфиндән һаглы тәнгид олундуғуну е'тираф етмәклә јанашы, мәгаләнин кәскин ифшаедичи аһәнкини вә мүбаһисә характеринн јумшалтмағы вә либерализмин тәнгид олунмасыны јумшалтмағы тәләб етдиләр. Ленин бир сыра әһәмијјәтсиз мүддәалары дәјишдирмәјә разылыг верәрәк мәгаләнин аһәнкини, истигамәтини вә мүбаһисә характерини дәјишдирмәкдән гәти имтина етди. Мәгалә бу шәкилдә 1901-чи илин декабрында «Зарја» журналынын 2—3-чү №-ләриндә чап олунду. Мәгаләнин илкин мәтни галмамышдыр. —*23.*

[15] «Vivos Vocol» («Чанлылары чағырырам!») девизи алтында чыхан *«Колокол»* А. И. Кертсен вә Н. П. Огорјов тәрәфиндән 1857-чи ил ијулун 1-дән 1865-чи илин апрелинәдәк Лондонда вә 1865-чи илдән 1867-чи илин ијулунадәк Женевәдә һәр ај, бир мүддәт исә ајда ики дәфә нәшр едилирди. 245 нөмрәси чыхмышдыр. 1868-чи илдә журнал франсыз дилиндә чыхырды; бә'зи нөмрәләринә рус дилиндә әлавәләр чап олунурду. «Колокол» 2500 нүсхәјә гәдәр тиражла чап олунур вә Русијанын һәр јериндә кениш јајылырды. Мүтләгијјәтин өзбашыналығыны, мә'мурларын јыртычылығыны вә хәзинәни сојмасыны, мүлкәдарларын кәндлиләри амансыз истисмар етмәсини ифша едән «Колокол» ингилаби чағырышларла чыхыш едир, күтләләрин ојаныб чар һөкумәтинә вә һаким синифләрә гаршы мүбаризәјә галхмасына јардым көстәрирди.

«Колокол» Русијада фәһлә мәтбуаты мејдана кәләнәдәк сензурасыз ингилаби мәтбуата башчылыг едирди; о, үмумдемократик вә ингилаби һәрәкатын инкишафында, мүтләгијјәтә вә тәһкимчилијә гаршы мүбаризәдә мүһүм рол ојнады.—*29.*

16 *«La Revue des deux Mondes»* («Көһнә вә Јени Дүнјанын Ичмалы») — Франсада ајлыг буржуа-либерал журналы; 1829-чу илдән 1940-чы иләдәк Парисдә чыхмышдыр. Әдәби-бәдии журнал кими чыхмаға башламыш, сонра фәлсәфә вә сијасәт мәсәләләринә кетдикчә даһа кениш јер вермишдир. Ән көркәмли јазычылардан В. Һүго, Жорж Санд, О Балзак, А Дүма вә башгалары мүхтәлиф вахтларда журналда әмәкдашлыг етмишләр. 1948-чи илдән журнал «La Revue. Littérature, histoire, arts et sciences des deux mondes» («Ичмал. Көһнә вә јени дүнјанын әдәбијјаты, тарихи, инчәсәнәти вә елми») ады алтында чыхыр. —*29.*

17 1863—1864-чү илләрдәки Полша милли азадлыг үсјаны нәзәрдә тутулур. Үсјан чар мүтләгијјәтинин зүлмүнә гаршы чевирилмишди. Үсјанын галдырылмасына билаваситә сәбәб ингилаби әһвали-руһијјәли кәнчләрин шәһәрләрдән күтләви сүрәтдә узаглашдырылмасы мәгсәди илә чар һөкүмәтинин вә Полша һаким даирәләринин әскәрлијә хүсуси чағырыш кечирмәләри иди. Әввәлчә үсјана 1862-чи илдә хырда шљахта «гырмызылар» партијасынын јаратдығы мәркәзи милли комитә рәһбәрлик едирди. Комитәнин програмында Полшаја милли истиглалијјәт вермәк, өлкәнин бүтүн кишиләри үчүн дининә вә мәншәјинә фәрг гојмадан һүгуг бәрабәрлији тә'мин етмәк; кәндлиләрин бечәрдикләри торпаглары өдәнчисиз олараг онларын там мүлкијјәтинә вермәк, бијары ләғв етмәк; торпаг үчүн мүлкәдарлара дөвләт вәсаитиндән әвәз вермәк тәләбләри вә башга тәләбләр ирәли сүрүлүрдү; бу програм Полша әһалисинин ән мүхтәлиф тәбәгәләрини: сәнәткарлары, фәһләләри, тәләбәләри, шљахтачы зијалылары, кәндлиләрин, руһаниләрин бир гисмини үсјана чәлб етмишди.

«Ағлар» партијасынын (ири торпаг аристократијасынын вә ири буржуазијанын партијасы) әтрафында бирләшмиш үнсүрләр үсјанын кедишиндә үсјана гошулдулар; онлар үсјандан өзләринин хејринә истифадә етмәјә, Инкилтәрәнин вә Франсанын көмәји сајәсиндә чар һөкүмәти илә әлверишли сазишә наил олмаға чалышырдылар.

Русијанын ингилабчы демократијасы үсјанчылара дәрин рәғбәт бәсләјирди. Н. Г. Чернышевски илә әлагәдар олан «Земља и волја» кизли чәмијјәтинин үзвләри үсјанчылара һәр чүр јардым көстәрмәјә чалышырдылар. «Земља и волја»нын Мәркәзи Комитәси «Рус забитләринә вә әскәрләринә» адлы мүрачиәтнамә бурахмышды. Бу мүрачиәтнамә үсјанчылары сакитләшдирмәјә көндәрилән гошунлар арасында јајылырды. А. И. Кертсен вә Н. П. Огарјов «Колокол»да Пол-

ша халгынын мүбаризәсинә һәср олунмуш бир сыра мәгаләләр дәрч едир, үсјанчылара мадди јардым көстәриридиләр.

Ингилаби тәшәббүсү әлдән верән «гырмызылар» партијасынын ардычыл олмамасы үзүндән үсјана рәһбәрлик «ағлар» партијасынын әлинә кечди вә «ағлар» үсјана хәјанәт етдиләр. 1864-чү илин јајында чар гошунлары үсјаны амансызчасына јатыртды.

К. Маркс вә Ф. Енкелс 1863—1864-чү илләрдәки Полша үсјаныны мүтәрәгги үсјан кими гијмәтләндирир, үсјана бөјүк рәғбәт бәсләјир, милли азадлыг уғрунда мүбаризәдә Полша халгына гәләбә арзулајырдылар. Лондондакы алман мүһаҹирләри адындан Маркс полјаклара јардым һаггында мүраҹиәтнамә јазмышды. Ленин Полша үсјанынын о дөвр үчүн мүтәрәгги характерини гејд едәрәк јазырды: «Русијанын вә славјан өлкәләриндән чохунун халг күтләләри һәлә дәрин јухуда ики'ән, бу өлкәләрдә мүстәгил, күтләви, демократик һәрәкат *јох икән,* Полшада *шљахта* азадлыг һәрәкаты, тәкчә Үмумрусија демократијасы, тәкчә үмумславјан демократијасы нөгтеји-нәзәриндән дејил, һабелә Үмумавропа демократијасы нөгтеји-нәзәриндән дә чох бөјүк вә биринчи дәрәҹәли әһәмијјәт алырды» (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 447). —*30.*

18 *«Молодаја Россија»* — Москвада П. Г. Заичневскинин ингилаби тәләбә дәрнәјинин 1862-чи илин мајында бурахдығы интибаһнамә. Интибаһнамә Русијанын мүтләгијјәт-тәһкимчилик гурулушуну, либералларын сазишчилијини ифша едир, монархијаны девирмәк вә вилајәтләрин көнүллү федератив иттифагы әсасында «рус ичтимаи-демократик республикасы» јаратмаг уғрунда мүбаризәјә чағырырды. Маркс көстәрирди ки, интибаһнамә «өлкәнин дахили вәзијјәтини, мүхтәлиф партијаларын вәзијјәтини, мәтбуатын вәзијјәтини ајдын вә дәгиг тәсвир едир вә коммунизм е'лан едәрәк», «ичтимаи ингилабын зәрурилији нәтичәсинә» кәлирди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XIII чилд, 2-чи һиссә, 1940, сәһ. 642). Интибаһнамәдә гадынлар үчүн һүгуг бәрабәрлији, мәһкәмәнин сечкили олмасы, әдаләтли веркиләр гојулмасы, ичтимаи фабрикләр вә мағазалар јарадылмасы, ушагларын ичтимаи тәрбијәси, Полшаја вә Литваја истиглалијјәт верилмәси, даими ордунун милли гвардија илә әвәз едилмәси һаггында вә с. тәләбләр ирәли сүрүлүрдү. «Молодаја Россија» ингилаби чевриліш тәшвиг едәрәк, ингилаби үнсүрләрә мәсләһәт көрүрдү ки, көһнә тәриғәтчиләрә, кәндлиләрә, савадлы забитләрә архалансынлар; лакин интибаһнамә ингилаби разночин зијалылары һәрәкатын башлыча гүввәси е'лан едирди.

Интибаһнамә Москвада, Петербургда вә Русијанын бир чох әјаләт шәһәрләриндә јајылмышды. —*30.*

19 *«Шанлы вәзифә башында»* — халгчылыг идеологларындан Н. К. Михајловскинин әдәби вә ичтимаи фәалијјәтинин гырхиллик јубилеји (1860—1900) шәрәфинә халгчыларын бурахдыгы әдәби мәчмуә. Мәчмуәдә Н. Аншенскинин, Н. Карышевин, П. Милјуковун, Н. Михајловскинин, П. Мокијевскинин, В. Мјакотинин, А. Пешехоновун, М. Рафаиловун, Н. Рубакинин, В. Семевскинин, В. Черновун, А. Чупровун, С. Јужаковун вә башгаларынын мәгаләләри дәрч едилмишди. —*31.*

20 *«Современник»* — А. С. Пушкин тәрәфиндән тә'сис едилмиш ајлыг елми-сијаси вә әдәби журнал; 1836-чы илдән 1866-чы иләдәк Петербургда чыхмышдыр. 1847-чи илдән 1862-чи иләдәк журнал Н. А. Некрасов вә И. И. Панајев, 1863-чү илдән исә тәкчә Н. А. Некрасов тәрәфиндән нәшр едилирди. В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов, Н. В. Шелгунов, М. Ј. Салтыков-Шедрин, М. А. Антонович вә башгалары журналда әмәкдашлыг едирдиләр. «Современник» өз заманәсинин ән јахшы журналы олуб ингилабчы демократијанын арзуларыны әкс едирди, рус чәмијјәтинин мүтәрәгги үнсүрләринә вә хүсусән ингилаби әһвали-руһијјәли кәнчләрә журналын тә'сири бөјүк иди. Кәндли ислаһаты дөврүндә журнал ингилабчы демократијанын органы иди, ингилаб идејаларыны, чаризми девирмәк уғрунда күтләләрин мүбаризәси идејаларыны тәблиғ едир, кәндлиләрин мәнафејини мүдафиә едирди. 1866-чы илдә чар һөкүмәти журналы бағлады. —*31.*

21 *«Русское Слово»* — ајлыг әдәби-сијаси журнал, 1859-чу илдән 1866-чы иләдәк Петербургда нәшр едилирди. Д. И. Писарев, Н. В. Шелгунов вә башгалары журналда әмәкдашлыг едирдиләр. Журнал ингилаби демократизм идејаларыны тәблиғ едән мүтәрәгги, нүфузлу органлардан бири иди вә 60-чы илләрин габагчыл кәнчләринә бөјүк тә'сир көстәрирди. 1866-чы илдә чар һөкүмәти журналы бағлады. —*31.*

22 *«День»* — И. С. Аксаков тәрәфиндән нәшр едилән славјанпәрәст мәсләкли һәфтәлик гәзет; 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк Москвада чыхмышдыр. —*31.*

23 *«Әдәбијјат фонду» («Еһтијачы олан әдибләрә, алимләрә вә онларын аиләләринә мүавинәт үчүн әдәбијјат фонду чәмијјәти»)* — 1859-чу илдә Н. Г. Чернышевскинин иштиракы илә Петербургда тә'сис едилмиш легал көнүллү чәмијјәт. Чәмијјәтин тәшкилатчылары еһтијачы олан әдибләрә вә алимләрә јардым көстәрмәк ады илә зијалыларын габагчыл, ингилаби әһвали-руһијјәли һиссәсини бирләшдирмәјә чалышырдылар. 1862-чи илин апрелиндә легал тәләбә тәшкилаты јаратмаға чәһд көстәрилди. «Јохсул тәләбәләрә мүавинәт шө'бәси» јарадылмышды («Әдәбијјат фонду» јанында 2-чи шө'бә). Шө'бәјә тәләбә комитәси башчылыг едирди. Комитә үзвләри-

нин хејли һиссәси «Земља и волја» кизли нигилаби тәшкилаты илә әлагәдар иди. Чар һөкүмәти 1862-чи илин ијунунда «Шө'бә»ни бағлады. —*32.*

24 *Шаһмат клубу* Н. Г. Чернышевскинин вә онун јахын достларынын тәшәббүсү илә 1862-чи илин јанварында Петербургда јарадылмышды. Н. А. Некрасов, А. А. вә Н. А. Серно-Соловјевич гардашлары, В. С. вә Н. С. Курочкин гардашлары, П. Л. Лавров, Г. Ј. Благосветлов, Г. З. Јелисејев, Н. Г. Помјаловски клубун рәһбәрләриндән идиләр. «Земља и волја» кизли ингилаби тәшкилатынын иштиракчылары клуб үзвләринин тәркибинә дахил идиләр. Шаһмат клубу әслиндә әдибләр клубу, Петербургун габагчыл, ингилаби әһвали-руһијјәли зијалыларыиын сијаси вә ичтимаи һәјат мәркәзи иди. Чар һөкүмәти 1862-чи илин ијунунда клубу бағлады. —*32.*

25 «Тәһкимчилик асылылығындан чыхмыш кәндлиләр һаггында үмуми әсаснамә» нәзәрдә тутулур. Һәмин әсаснамәни II Александр тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилдијини е'лан едән Манифестлә бирликдә 1861-чи ил февралын 19-да имзаламышды.

1861-чи ил *«кәндли ислаһаты»ны* чар һөкүмәти тәһкимчи мүлкәдарларын хејринә кечирмишди. Ислаһатын зәрурилији өлкәнин игтисади инкишафынын бүтүн кедишиндән вә тәһкимчилик истисмарына гаршы күтләви кәндли һәрәкатынын артмасындан ирәли кәлирди. «Кәндли ислаһаты» өз формасына көрә, тәһкимчиләр тәрәфиндән кечирилән буржуа ислаһаты иди. Онун буржуа мәзмуну, «кәндли торпаглары нә гәдәр *аз* кәсилирдисә, бу торпаглар мүлкәдар торпагларындан нә гәдәр *мүкәммәл* ајрылырдыса, тәһкимчиләрә верилән бачын... мәбләғи нә гәдәр *аз* олурдуса... бу мәзмун о гәдәр күввәтлә заһирә чыхырды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 108). «Кәндли ислаһаты» Русијанын буржуа монархијасына чеврилмәси јолунда атылан аддым иди.

Чәми 22,5 милјон кәндли «азад» едилди. Лакин мүлкәдар торпаг саһиблији сахланды. Кәндли торпаглары мүлкәдарын мүлкијјәти е'лан едилди. Кәндли јалныз ганунла гојулан норма әсасында (һәм дә мүлкәдарын разылығы илә), өдәнч вериб пај торпағы ала биләрди. Кәндлиләр өдәнчи чар һөкүмәтинә верирдиләр, чүнки һөкүмәт мүәјјән едилмиш мәбләғи мүлкәдарлара вермишди. Тәхмини һесабламалара көрә ислаһатдан сонра задәканларын 71,5 милјон десјатин, кәндлиләрин исә 33,7 милјон десјатин торпағы вар иди. Ислаһат сајәсиндә мүлкәдарлар кәндли торпағынын $^1/_5$ һиссәсиндән артығыны вә һәтта $^2/_5$ һиссәсини кәсиб көтүрмүшдүләр.

Ислаһат тәсәррүфатын көһнә, бијар системини јалныз зәифләтди, лакин јох етмәди. Кәндлиләрин пај торпагларынын ән јахшы һиссәләри («кәсик торпаглар», мешәләр, чәмәнләр, суватлар, өрүшләр вә башгалары) мүлкәдарларын әлиндә

галырды, бунларсыз исә кәндлиләр мүстәгил тәсәррүфат гура билмирдиләр. Өдәнч һаггында сөвдәләшмә һәлә бағланмаздан әввәл кәндлиләр «мүвәггәти мүкәлләфијјәтли» һесаб олунурдулар вә мүлкәдарын хејринә төјчү вә бијар шәклиндә мүкәлләфијјәт дашымалы идиләр. Кәндлиләрин өдәнч вермәклә, өз пај торпағыны сатын алыб өз мүлкијјәтинә кечирмәси мүлкәдарларын вә чар һөкүмәтинин кәндлиләри ачыг-ашкар сојуб талан етмәси демәк иди. Кәндлиләрин өз борчларыны чар һөкүмәтинә вермәләри үчүн 6% тә'дијә илә 49 ил мөһләт мүәјјән едилмишди. Өдәнч әмәлијјатындан галан борч илдән-илә артырды. Тәкчә кечмиш мүлкәдар кәндлиләри өдәнч әмәлијјаты нәтичәсиндә чар һөкүмәтинә 1,9 милјард манат пул вермишдиләр, һалбуки кәндлиләрин ихтијарына кечән торпағын базар гијмәти 544 милјон манатдан артыг дејилди. Әслиндә кәндлиләр өз торпаглары үчүн јүз милјонларла манат пул вермәјә мәчбур олурдулар ки, бу да кәндли тәсәррүфатларынын вар-јохдан чыхмасына вә кәндлиләрин күтләви сурәтдә јохсуллашмасына сәбәб олурду.

Н. Г. Чернышевски башда олмагла рус инкилабчы демократлары «кәндли ислаһатыны» төһкимчилик характеринә көрә тәнгид едирдиләр.

В. И. Ленин 1861-чи ил «кәндли ислаһатыны» әкинчиликдә мејдана кәлән капитализмин хејринә кәндлиләр үзәриндә илк күтләви зоракылыг вә мүлкәдарларын капитализм үчүн «торпаглары тәмизләмәси» адландырмышдыр.

1861-чи ил ислаһаты һаггында Ф. Енкелсин «Алманијада сосиализм» мәгаләсинә (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 252—254) вә В. И. Ленинин «Төһкимчилик һүгугу сүгутунун әлли иллији», «Јубилеј мүнасибәти илә», ««Кәндли ислаһаты» вә пролетар-кәндли инкилабы» әсәрләринә бах (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 72—76, 96—115). —*31.*

26 *Барышыг мүнсифләри* — 1861-чи ил «кәндли ислаһатынын» кечирилдији дөврдә чар һөкүмәтинин тә'сис етдији инзибати вәзифә. Губернаторун јерли задәкаплардан тә'јин етдији барышыг мүнсифләри кәндлиләрин азад олунмасы һаггында «Әсаснамәләр» һәјата кечириләркән мүлкәдарлар илә кәндлиләр арасында баш верән мүнагишәләри ајырд вә һәлл етмәјә вәкил едилмишдиләр, әслиндә онларын вәзифәси мүлкәдарларын мәнафејини мүдафиә етмәк иди. Барышыг мүнсифләринин әсас вәзифәси кәндли пај торпагларынын өлчүсүнү вә јерини, кәндли мүкәлләфијјәтләрини дүрүст мүәјјән едән «торпаг низамнамәләри» адлы низамнамәләр тәртиб етмәк, һабелә кәндли өзүнүидарәсинә нәзарәт етмәк иди. Барышыг мүнсифләри кәндли идарәсинин сечкили вәзифәли шәхсләрини тәсдиг едирдиләр, барышыг мүнсифләринин кәндлиләрә чәза вермәк, онлары һәбсә алмаг вә ја чәримәләмәк, һабелә кәндли јығынчагларынын гәрарларыны ләғв етмәк ихтијары вар иди.

В. И. Ленин Твер губернијасынын «Әсаснамәләр»и һәјата кечирмәкдән бојун гачыран либерал әһвал-руһијјәли барышыг мүнсифләрини нәзәрдә тутур. Онлар өзләринин фәалијјәтиндә өз губернијаларынын задәкан мәчлисинин гәрарларыны рәһбәр тутмаг барәсиндә гәрар гәбул етмишдиләр; 1862-чи илин февралында задәкан мәчлиси «Әсаснамәләр»и гејри-гәнаәтбәхш һесаб етмиш вә көстәрмишди ки, дөвләтин јардымы илә дәрһал өдәнч верилиб кәндли пај торпагларынын алынмасы вә бир сыра демократик тә'сисатлар тәтбиг олунмасы зәруридир. Твер барышыг мүнсифләри чар һөкүмәти тәрәфиндән һәбсә алынды вә һәр бири ики илдән бир гәдәр артыг мүддәтә һәбс чәзасына мәһкум едилди. —*32*.

27 1825-чи ил декабрын 14-дә Петербург гарнизону гошунларынын бир һиссәсинин үсјаны нәзәрдә тутулур; үсјана задәкан ингилабчылары башчылыг едирдиләр («декабристләр» ады да бурадандыр).

Декабристләр үч кизли чәмијјәт тәшкил етмишдиләр: Петербургда «Шимал чәмијјәти»нә Н. М. Муравјов, К. Ф. Рылејев, С. П. Трубетској башчылыг едирдиләр; Украјнада «Чәнуб чәмијјәти»нә П. И. Пестел, С. И. Муравјов-Апостол, М. П. Бестужев-Рјумин вә башгалары башчылыг едирдиләр; «Бирләшмиш славјанлар чәмијјәти»нә А. И. вә П. И. Борисов гардашлары башчылыг едирдиләр. Бу чәмијјәтләрин һәр үчүнүн өз програмы вар иди, тәлһкимчилик һүгугуну ләғв етмәк вә чар мүтләгијјәтини мәһдудлашдырмаг тәләби һәмин програмларын әсасыны тәшкил едирди. Кениш халг үсјанының баш верәчәјиндән горхан декабристләр бу тәләбләри һәрби чеврилиш јолу илә, халг күтләләринин иштиракы олмадан һәјата кечирмәк үмидиндә идиләр.

1825-чи ил декабрын 14-дә сәһәр, јени император I Николаја сәдагәт анды күнү «Шимал чәмијјәти»нин үзвләри өзләринә сәдагәтли олан әскәри һиссәләри Сенат мејданына чыхартдылар; гошунлар анд ичмәкдән бојун гачырдылар, лакин һүчума кечмәјә чәсарәт етмәдиләр. Һәмин күн ахшама јахын үсјан јатырылды. Бундан сонра, «Чәнуб чәмијјәти» үзвләринин башчылығы илә Чернигов полку 1825-чи ил декабрын 29-да үсјан галдырды; үсјан 1826-чы ил јанварын 3-дә јатырылды.

Чар һөкүмәти үсјанчылара амансыз диван тутду. Бир нечә јүз забит вә 4 миндән чох әскәр һәбсә алынмышды. Декабристләрин көркәмли хадимләри: Пестел, Рылејев, Муравјов-Апостол, Бестужев-Рјумин, Каховски дар ағачындан асылдылар, јүздән чох адам Сибирә каторгаја вә сүркүнә көндәрилди, забитләрин бир гисми сырави әскәрлијә кечирилиб Гафгаза дөјүшән ордуја көндәрилди; 188 әскәр сырадан кечирилди, үч миндән чох әскәр сәһәд гошунларына көндәрилди.

Ленин илк ингилабчы дөјүшчүләр олан декабристләрин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди, онлар кизли ингилаби

тәшкилатлар јаратмыш вә мүтләгијјәтә, тәһкимчилијә гаршы силаһлы үсјан галдырмышдылар. Ленин декабристләрин синфи мәһдудлуғуну көстәрмәклә бәрабәр, онларын фәдакарлығыны, јүксәк вәтәнпәрвәрлијини вә ингилабчылығыны, Русијада ингилаби-демократик һәрәкаты ојатмаг ишиндә декабристләр һәрәкатының әһәмијјәтини гејд едирди. О јазырды: «Бу ингилабчылар аз идиләр. Халгдан чох узаг идиләр. Лакин онларын иши нәтичәсиз галмады. Декабристләр Кертсени ојатдылар. Кертсен ингилаби тәшвигаты кенишләндирди» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 15). —*33.*

[28] Гәрби Авропа өлкәләриндә ингилаби милли азадлыг һәрәкатының јатырылмасында рус чары I Николајын гошунларының иштиракындан сөһбәт кедир. 1848-чи илдә чар Румынијаја, Полшаја, Прибалтикаја, Сарсаһил Украјнасына гошун јеритди, Италијада милли азадлыг һәрәкатыны богмаг үчүн Австрија императоруна алты милјон мәбләғиндә борч верди. 1849-чу илдә чар гошунларының көмәји илә Macарыстанда ингилаб јатырылды. —*33.*

[29] 1901-чи илин мартында халг маарифи назири тә'јин едилмиш кенерал Ванновски тәләбә иғтишашларыны сакитләшдирмәк мәгсәди илә мәктәбли кәнчләрә «мәһәббәт» вә онларын «үрәкдән гајғысына галмаг» кими либерал ибарәләрини ортаја атмышды. Маариф саһәсиндә бир сыра чүз'и ислаһатлар кечирдикдән сонра Ванновски ингилабчы тәләбәләрә гаршы чәза тәдбирләри: һәбсә алмаг, сүркүнә көндәрмәк, университетләрдән чыхармаг вә с. тәдбирләр көрмәкдә давам едирди. —*36.*

[30] *«Северная Почта»* — күндәлик гәзет, чар һөкүмәти дахили ишләр назирлијинин рәсми органы; 1862-чи ил јанварын 1-дән 1869-чу илədәк Петербургда чыхмышдыр. Гәзетин баш редакторлары арасында јазычылардан А. В. Никитенко вә И. А. Гончаров да вар иди. 1869-чу илдән «Северная Почта»нын әвәзинә «Правителственны Вестник» чыхмаға башлады. —*40.*

[31] *«Волноје Слово»* — 1881—1883-чү илләрдә Ченеврәдә бурахылан һәфтәлик нәшр, 37-чи №-синдән исә ики һәфтәдән бир чыхырды; чәми 62 нөмрәси бурахылмышдыр. «Волноје Слово» мүхалифәтчи үнсүрләрин бирләшдирилмәсини гаршыја мәгсәд гојмушду вә «шәхси азадлыг вә өзүнүидарә әсасында» Русијанын ичтимаи гурулушуну дәјишдирмәк зәрурәти һаггында либерал идеjаларыны тәблиғ еднрди. Әслиндә «Волноје Слово» хәфијjә шө'бәсинин разылығы илә «Мүгәддәс дружина»нын (кнjаз П. Шувалов вә гејриләри башда олмагла мүлкәдар-задәкан јухары даирәләринин вә ири чар ә'јанларынын кизли тәшкилатының) үзвләри тәрәфиндән фитнәкарлыг мәгсәдләри үчүн тә'сис олунмушду. «Волноје Слово» полис акенти А. П. Малшински тәрәфиндән редактә едилирди.

1882-чи илин ахырында «Мүгәддәс дружина» парчаланды вә М. П. Драгомановун редакторлуғу илә чыхан «Вольноје Слово» 52-чи №-синдән е'тибарән (1883-чү ил јанварын 8-дән) өзүнү Земство Иттифағынын органы е'лан етди, Земство Иттифагы әслиндә даими вә рәсмиләшдирилмиш бир тәшкилат кими мөвчуд дејилди. —*44*.

[82] *«Правительственны Вестник»* — күндәлик гәзет, чар һөкүмәтинин рәсми органы, 1869-чу илдән 1917-чи иләдәк Петербургда чыхмышдыр. —*44*.

[83] 1880-чи илин мартында Москванын 25 нәфәр земство хадими (профессорлар, јазычылар, вәкилләр) дахили ишләр назири Лорис-Меликова петисија илә мүрачиәт етдиләр. Петисијанын мүәллифләри земство јығынчагларынын һүгугларыны кенишләндирмәји вә онларын нүмајәндәләрини дөвләтин идарә олунмасында иштирак етмәјә бурахмағы тәклиф едирдиләр. —*45*.

[84] *«Листок «Народноj Воли»»нин* 1880-чи ил 20 август тарихли 2-чи №-си иәзәрдә тутулур, һәмин нөмрәдә «Лорис-Меликовун характеристикасына даир» мәгаләси дәрч олунмушду.

«Листки «Народноj Воли»» 1880-чи илдән 1886-чы иләдәк Русијанын мүхтәлиф шәһәрләриндә (Петербургда, Тулада) «Народнаја Волја» партијасы тәрәфиндән кизли нәшр олунурду. Једди нөмрәси чыхмышдыр. —*46*.

[85] *«Etats généraux» (Баш штатлар)* — XIV—XVIII әсрләрдә Франсада силк нүмајәндәләриндән ибарәт тә'сисат; задәканларын, руһаниләрин вә шәһәрлиләрин (үчүнчү силкин) нүмајәндәләриндән ибарәт иди; инзибати-малијјә мәсәләләрини һәлл етмәк үчүн крал тәрәфиндән чағырылырды. 175 ил әрзиндә (1614—1789) Баш штатлар топлашмамышды. 1789-чу илдә XVI Лудовик малијјә бөһранына һәлл етмәк үчүн Баш штатлары чағырды. Халг күтләләринин тәзјиги алтында үчүнчү силкин депутатлары өзләрини Милли мәчлис е'лан етдиләр. Башланан буржуа ингилабынын кедишиндә о, Мүәссисләр мәчлиси адландырылды. —*47*.

[86] *Нотабллар јығынчағы* (notables—адлы-санлы адамлар) Франсада адлы-санлы феодал ә'јанларындан, руһаниләрдән вә бир нечә варлы шәһәрлидән ибарәт олуб ән мүһүм мәсәләләри, башлыча олараг, малијјә мәсәләләрини мүзакирә етмәк үчүн крал тәрәфиндән чағырылырды. XVI Лудовик заманында нотабллар јығынчағы 1787-чи вә 1788-чи илләрдә өлкәдә малијјә бөһранына һәлл етмәк үчүн чағырылмышды. Јығынчаг имтијазлы силкләрә верки гојулмасы һаггында гәрар гәбул етмәкдән бојун гачырды, бундан сонра XVI Лудовик Баш штатлары чағырмага мәчбур олду.—*47*.

87 *«Үрәк диктатурасы»* 1880-чи илдә әввәлчә «гијамчыларла» мүбаризә едән «Али бинакүзарлыг комиссијасы»нын рәиси, сонра исә дахили ишләр назири тә'јин олунан чар ә'јаны Лорис-Меликовун јеритдији узун чәкмәјән сијасәтә — либераллара јарынмаг сијасәтинә истеһза илә верилән аддыр. Лорис-Меликов өз сијасәтини либераллара «күзәштләр» вә'д етмәк, ингилабчылары исә амансыз чәзаландырмаг үзәриндә гурмаға чәһд едирди. 1879—1880-чи илләрдәки ингилаби вәзијјәтдән доған бу һијләкәрлик сијасәтиндән мәгсәд ингилаби һәрәкаты зәифләтмәк вә мүхалифәтчи әһвали-руһијјәли либерал буржуазијаны чаризм тәрәфинә чәкмәк иди. 1879—1880-чи илләрдәки ингилаби һәрәкат далғасы јатырылдыгдан сонра чар һөкүмәти «Үрәк диктатурасы» сијасәтиндән әл чәкиб мүтләгијјәтин «сарсылмазлығы» һаггында тәләсик манифест нәшр етди. 1881-чи илин апрелиндә Лорис-Меликов исте'фа вермәли олду. —*48.*

88 *«Сосиал-Демократ»* — әдәби-сијаси ичмал; 1890—1892-чи илләрдә «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән харичдә (Лондон—Ченеврә) нәшр едилирди; Русијада марксизм ндеjаларыны јајмагда бөјүк рол ојнамышдыр; чәми дөрд китабы чыхмышдыр. «Сосиал-Демократ»ын әсас иштиракчылары К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич или. —*48.*

89 1881-чи ил мартын 1-дә народнаjаволjачылар II Александры өлдүрдүләр.

«Народнаја волја» — халгчы террорчуларын кизли сијаси тәшкилаты: 1879-чу илин августунда «Земља и волја» халгчы тәшкилатынын парчаланмасы нәтичәсиндә јаранымышды. «Народнаја волја»нын башында Ичраиjjә комитәси дурурду, Ичраиjjә комитәсинин тәркибинә А. И. Желјабов, А. Д. Михајлов, М. Ф. Фроленко, Н. А. Морозов, В. Н. Фигнер, С. Л. Перовскаја, А. А. Квјатковски вә башгалары дахил ндиләр. Халгчы утопик сосиализми мөвгеләриндә галан народнаjаволjачылар мүтләгијјәтин деврилмәсини вә сијаси азадлыг әлдә едилмәсини ән мүһүм вәзифә һесаб едәрәк, сијаси мүбаризә јолуна кечдиләр. Онларын програмы үмуми сечки һүгугу әсасында сечилән «даими халг нүмајәндәлији» тәшкил олунмасыны, демократик азадлыглар е'лан едилмәсини, торпағын халга верилмәсини, заводларын вә фабрикләрин фәһләләрин ихтијарына кечмәси үчүн тәдбирләр ишләниб һазырланмасыны нәзәрдә тутурду. В. И. Ленин јазырды: «Народнаjаволjачылар иреlијә бир аддым атараг, сијаси мүбаризәjә кечдиләр, лакин онлар бу мүбаризәни сосиализмлә әлагәләндирә билмәдиләр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 61).

Народнаjаволjачылар чар мүтләгијјәтинә гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апарырдылар. Лакин онлар фәал «гәһрәманлар» вә пассив «чамаат» һаггында јанлыш нәзәриjjәни әсас тутараг, халгын иштиракы олмадан, өз гүввәләри илә,

фәрди террор, һөкумәти горхутмаг вә һөкумәтдә позғунлуг салмаг јолу илә чәмиҗјәтин јенидән гурулмасына наил олмаг үмидиндә идиләр. 1881-чи ил мартын 1-дән (II Александрын өлдүрүлмәси) сонра һөкумәт амансыз тә'гибләр, е'дамлар вә фитнә-фәсадлар јолу илә «Народнаја волја» тәшкилатыны дармадағын етди. 80-чи илләр әрзиндә «Народнаја волја»ны дирчәлтмәк үчүн дәфәләрлә көстәрилән чәһдләр бир нәтичә вермәди. Мәсәлән, 1886-чы илдә А. И. Улјанов (В. И. Ленинин гардашы) вә П. Ј. Шевырев башда олмагла бир груп мејдана чыхды; бу груп «Народнаја волја»нын ән'әнәләринә шәрик иди. 1887-чи илдә III Александра гәсд етмәк чәһди боша чыхдыгдан сонра групун үстү ачылды вә онун фәал иштиракчылары е'дам олундулар.

В. И. Ленин народнајаволјачыларын јанлыш, утопик програмыны тәнгид етмәклә бәрабәр, «Народнаја волја» үзвләринин чаризмә гаршы фәдакар мүбаризәсини бөјүк һөрмәтлә гејд едир, онларын конспирасија техникасыны вә чидди сурәтдә мәркәзләшмиш тәшкилатыны јүксәк гијмәтләндирирди. —*48.*

[40] *«Порјадок»* — мө'тәдил-либерал сијаси вә әдәби гәзет. М. М. Стасјулевичин редакторлуғу илә 1881—1882-чи илләрдә Петербургда чыхырды. —*48.*

[41] *«Страна»* — мө'тәдил-либерал сијаси вә әдәби гәзет. Л. А. Полонскинин редакторлуғу илә 1880—1883-чү илләрдә Петербургда әввәлчә һәфтәдә ики дәфә, 1881-чи илдән исә һәфтәдә үч дәфә чыхырды. —*48.*

[42] *«Голос»* — 1863-чү илдән 1884-чү иләдәк Петербургда А. А. Крајевскинин редакторлуғу илә нәшр едилән күндәлик мө'тәдил-либерал сијаси вә әдәби гәзет; инғилаби һәрәката дүшмән мүнасибәти бәсләјирди. —*48.*

[43] Мүтләгиҗјәтин бәргәрар вә мүһафизә едилмәси һаггында III Александрын Манифести нәзәрдә тутулур, бахышларының ифрат мүртәчелији илә фәргләнән чар әʼјаны К. П. Победоностсев тәрәфиндән тәртиб олунмушду. Манифест III Александр дөврүндәки режимин дахили вә харичи сијасәтинин мүртәче маһијјәтини ифадә едирди. —*49.*

[44] *Макиавелличилик планы* — Макиавелли (XV әсрин ахырында — XVI әсрин әввәлиндә Италијада сијаси хадим) сијасәти руһунда план; Макиавелли гаршыја гојулан мәгсәдә чатмаг уғрунда мүбаризәдә һеч бир васитәдән, о чүмләдән дөнүклүкдән, хәјанәтдән, алдатмагдан, гатилликдән вә и. а. чәкинмирди. —*50.*

[45] *«Ики дәфә икини мүмы шамына бәрабәр етмәк»* — И. С. Тургеневин «Рудин» романындан ифадә; тәфәккүр мәнтигинин ол-

мадығыны, мүһакимә илә нәтичә арасында һеч бир әлагә олмадығыны билдирмәк үчүн ишләдилир. —*63.*

[46] *«Рабочаја Мысл»а ајрыча әлавә»* — «игтисадчыларын» «Рабочаја Мысл» гәзетинин редаксијасы тәрәфиндән 1899-чу илин сентјабрында нәшр едилән китабча. Китабчада, хүсусән Р. М. имзасы илә јазылмыш «Бизим керчәклик» сәрләвһәли мәгаләдә ачыгча оппортунист бахышлар ирәли сүрүлүрдү. Һәмин китабчаны Ленин «Рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәти» мәгаләсиндә (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 261—297). вә «Нә етмәли?» китабында тәнгид етмишдир. —*64.*

[47] *Бернштејн нәзәријјәси* (бернштејнчилик) — бејнәлхалг сосиал-демократијада оппортунист чәрәјан олуб XIX әсрин ахырында Алманијада мејдана кәлмиш вә алман сосиал-демократы Е. Бернштејнин ады илә адландырылмышдыр. Бернштејн алман сосиал-демократијасы дахилиндә тәфтишчилијин ачыг ифадәчиси иди, тәфтишчилик 1895-чи илдә Ф. Енкелсин вәфатындан сонра хүсусилә ајдын шәкилдә ашкара чыхмышды.

1896—1898-чи илләрдә Бернштејн Алманија сосиал-демократ партијасынын нәзәри органы олан «Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») журналында «Сосиализм проблемләри» үмуми башлығы алтында бир сыра мәгаләләр чап етдирәрәк, марксизми ачыг тәфтиш етмишди. Алманија сосиал-демократ партијасынын сол ганады өз гәзетләринин сәһифәләриндә Бернштејнә гаршы мүбаризәјә башлады, лакин партијанын Мәркәзи Комитәси Бернштејни вә бернштејнчилији дәф етмәди. «Die Neue Zeit» журналынын сәһифәләриндә мүбаһисә 1898-чи илин ијулунда К. В. Плехановун «Бернштејн вә материализм» мәгаләси илә ачылды.

1899-чу илин мартында Бернштејнин мәгаләләри «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» ады алтында ајрыча китаб шәклиндә чыхды. Алманија партијасынын сағ ганады вә II Интернасионалын башга партијаларынын оппортунист үнсүрләри китабы мүдафиә етдиләр. Русија «легал марксистләри» вә «игтисадчылары» да Бернштејнин «тәнгид азадлығы» шүарындан бәрк јапышдылар. Рус сензурасы Бернштејнин китабынын үч нәшринә ичазә верди, Зубатов исә ону фәһләләрә охумаг үчүн мәсләһәт көрүлән китаблар сырасына дахил етди.

Алманија сосиал-демократ партијасынын гурултајларында — Штутгарт гурултајында (октјабр 1898), Һанновер гурултајында (октјабр 1899) вә Лүбек гурултајында (сентјабр 1901) бернштејнчилик писләнди, лакин лидерләрин әксәријјәтинин барышдырычы мөвгеји үзүндән партија Бернштејндән үз дөндәрмәди. Бернштејнчиләр өзләринин нәзәри органында «Sozialistische Monatshefte»дә («Сосиалист Ајлығы») вә партија тәшкилатларында тәфтишчилик идејаларыны ачыгча

тәблиғ етмәкдә давам едирдиләр. Јалныз В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр партијасы бернштејнчилијә, онун тәрәфдарларына вә ардычылларына гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апарырды. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә, о чүмләдән «Рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәти» (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 261—297), «Игтисадчылығын мүдафиәчиләри илә сөһбәт» (бу чилд, сәһ. 402—410) әсәрләриндә, «Нә етмәли?» китабында вә башга әсәрләриндә бернштејнчилији тәнгид етмишдир. —*72.*

48 *«Листок»* — конститусијачы-либерал мәсләкли гәзет, кнјаз П. В. Долгоруков тәрәфиндән харичдә кизли нәшр едилирди. 1862-чи илин нојабрындан 1864-чү илин ијулунадәк бурахылмышдыр, чәми 22 нөмрәси чыхмышдыр. Биринчи беш нөмрәси Брүсселдә, галан нөмрәләри Лондонда чыхмышдыр. —*75.*

49 *«Народноје право» партијасы* — рус демократ зијалыларынын кизли тәшкилаты; кечмиш народнаја волја чылардан О. В. Аптекманын, А. И. Богдановичин, А. В. Кедеоновскинин, М. А. Натансонун, Н. С. Тјутчевин вә башгаларынын иштиракы илә 1893-чү илин јајында тә'сис едилмишди. Народноје правочулар бүтүн мүхалифәтчи күввәләри сијаси ислаһатлар угрунда мүбаризә үчүн бирләшдирмәји өз гаршыларына вәзифә гојмушдулар. Тәшкилат ики програм сәнәди бурахмышды: «Манифест» вә «Вачиб мәсәлә». 1894-чү илин јазында чар һөкүмәти бу тәшкилаты дармадағыи етди. Сијаси партија кими народноје правочулара Ленинин вердији гијмәтлә таныш олмаг үчүн В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» вә «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» әсәрләринә бах (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 358—361 вә 2-чи чилд, сәһ. 497—499). Народноје правочуларын әксәријјәти сонралар есерләр партијасына дахил олду. —*78.*

50 В. И. Ленин К. Марксын «1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә» әсәриндәки бир мүддәаны нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 117). —*79.*

51 *«Новоје Времја»* — 1868-чи илдән 1917-чи иләдәк Петербургда чыхан күндәлик гәзет; мүхтәлиф наширләрә мәхсус олмуш вә өз сијаси мәсләкини дәфәләрлә дәјишдирмишди. Әввәлләр мө'тәдил либерал гәзет иди, 1876-чы илдә А. С. Суворин гәзетин нашири олдугдан сонра мүртәче задәкан вә мә'мурбүрократ даирәләринин органы олмушду. 1905-чи илдән гаракүруһчуларын органы иди. Февral буржуа-демократик ингилабындан сонра гәзет буржуа Мүвәггәти һөкүмәтинин әксингилаби сијасәтини тамамилә мүдафиә едирди вә болшевикләри гудузчасына көзүмчыхдыја салмышды. 1917-чи ил

октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) Петроград Совети јанында Һәрби-Ингилаб Комитәси бу гәзети бағлатды. В. И. Ленин «Новоје Времја» гәзетини сатгын гәзет нүмунәси адландырырды. —*80.*

52 Дахили Ишләр Назирлијинин Баш мәтбуат ишләри идарәсинин 1901-чи ил мајын 11-дә гәзет вә журналларын редакторларына көндәрилмиш мәхфи тә'мимнамәси нәзәрдә тутулур. Полис департаментинин габагчадан разылығы алынмадан фабрикләрдә вә заводларда фәһләләрин ингилаби һәрәкаты һаггында мәтбуатда мә'лумат дәрч олунмасыны тә'мимнамә гадаған едирди. Тә'мимнамәнин мәзмуну «Искра»нын 6-чы №-синдә (ијул 1901-чи ил) «С.-Петербург» мәгаләсиндә («Ичтимаи һәјатымыздан» шө'бәси) верилмишди. —*80.*

53 1885-чи ил тә'тил һәрәкаты Владимир, Москва, Твер губерниjаларының вә сәнаје Мәркәзиндәки башга губерниjаларын бир чох тохучулуг мүәссисәсини бүрүмүшдү. Орехово-Зујево јахынлығында, фабрикчи Морозова мәхсус олан Николскоје мануфактурасы фәһләләринин 1885-чи илин јанварында баш вермиш тә'тили өз мигјасына вә әһәмиjjәтинә көрә ән әзәмәтли тә'тил иди («Морозов тә'тили» ады да бурадандыр). Николскоје мануфактурасы фәһләләринин әсас тәләбләри: чәримәләрин азалдылмасы; ишә көтүрмәк шәртләринин гајдаја салынмасы вә с. идн; тә'тилә габагчыл фәһләләрдән П. Моисејенко, Л. Иванов вә В. Волков рәһбәрлик едирдиләр. Тәгрибән 8 мин фәһләнин иштирак етдиji Морозов тә'тили чар гошуиларын тәрәфиндән јатырылды; 600-дән чох фәһлә һәбсә алынды. 1885—1886-чы илләрин тә'тил һәрәкатының тә'сири алтында чар һөкүмәти 1886-чы ил 3 ијун ганунуну (чәримәләр һаггында ганун) вермәјә мәчбур олду, ганун мүәjjән етмишди ки, чәримә пуллары фабрикчиләрин чибинә ахмамалы, фәһләләрин өзүнүн еһтиjачларына сәрф едилмәлидир (бах: В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, 1974, сәһ. 17—66). —*82.*

54 *«Московскије Ведомости»* — көһнә рус гәзети, Москва университети тәрәфиндән әввәлчә (1756-чы илдән) кичик вәрәгә шәклиндә нәшр едилирди. 1863-чү илдән гәзет М. Н. Катковун әлинә кечди, мүлкәдарларын вә руһаниләрин ән мүртәче тәбәгәләринин бахышларыны јајан монархист-милләтчи органа чеврилди. 1905-чи илдән гаракүруһчуларын башлыча органларындан бири олду. 1917-чи ил Бөjүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк чыхмышдыр.

Гәзет өз сәһифәләриндә чар һөкүмәтинин кизли арзуларыны вә онун сијасәтинин маһиjjәтини ифадә едирди. Буна көрә дә Ленин гәзетдә чап олунан материалдан ифша мәгсәди илә тез-тез истифадә едир, «Московскије Ведомости» гәзетини «...ингилаби тәшвигатын әвәзедилмәз әмәкдашы» адландырырды. —*82.*

[55] Ленин Петербург фәһләләринин, әсасән тохучуларын 1895-чи илдәки вә хүсусән 1896-чы илдәки тә'тилләрини нәзәрдә тутур. 1896-чы ил тә'тили мајын 23-дә Калинкин мануфактурасында башланды, тә'тилин сәбәби бу иди ки, фабрикчиләр II Николајын тачгојма мәрасими мүнасибәти илә иш күнү олмајан күнләр үчүн фәһләләрә әмәк һаггыны бүтүнлүкдә вермәкдән бојун гачырмышдылар. Тә'тил тезликлә Петербургун бүтүн әсас памбыгәјирмә вә тохучулуг мүәссисәләрини бүрүдү, сонра исә ири машынгајырма заводларына, резин мануфактурасына, кағыз фабрикинә вә шәкәр заводуна кечди. Петербург пролетариаты илк дәфә олараг, истисмарчылара гаршы кениш чәбһә боју мүбаризәјә чыхмышды. 30 миндән чох фәһлә тә'тил едирди. Тә'тил Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын рәһбәрлији алтында кечирди; «Иттифаг»ын бурахдыгы вәрәгәләр вә интибаһнамәләр фәһләләри өз һүгугларыны јекдилликлә вә мөһкәм мүдафиә етмәјә чағырырды. «Мүбаризә иттифагы» тә'тилчиләрин әсас тәләбләрини: иш күнүнүн гысалдылыб $10^1/_2$ саата ендирилмәси, иш гијмәтләринин јүксәлдилмәси, әмәк һаггынын вахтында верилмәси вә и. а. тәләбләрини чап едиб јајмышды.

Тә'тил һаггында хәбәрләр харичдә чох бөјүк тә'сир бағышламышды. Тә'тил һаггында мәгаләләр «Vorwärts»дә («Ирәли») (Берлин) вә «Arbeiter Zeitung»да («Фәһлә гәзети») (Вјана) чап олунурду. Инкилис фәһләләринин мәктубу, — бүтүн сосиалист вә һәмкарлар тәшкилатларынын рәһбәрләри тәрәфиндән имзаланмыш бу мәктуб рус дилинә тәрчүмә едилмиш, «Мүбаризә иттифагы» тәрәфиндән Петербург фәһләләри арасында јајылмышды. Лондон тред-јуниончуларынын митингиндә В. И. Засуличин тә'тил һаггында мә'луматы вә К. Марксын гызы Елеонора Маркс-Евелингин чыхышы рүһ јүксәклији илә гаршыланмышды; митингдә иштирак едәнләр тә'тилчиләрә көмәк мәгсәди илә вәсаит топладылар, тред-јуниончулар үзрәдә бу чүр вәсаит топланышы е'лан едилди. Алманијада, Австријада вә Полшада да вәсаит топланырды. 1896-чы илин ијулунда II Интернасионалын Лондон конгреси 1896-чы ил тә'тили һаггында К. В. Плехановун мә'луматыны һәрарәтлә гаршылады вә хүсуси гәтнамә — «Аврона иртичасынын ахырынчы дајагларындан биринә» гаршы мүбаризә апаран рус фәһләләринә тәбрик гәбул етди.

Петербург тә'тилләри Москвада вә Русијанын башга шәһәрләриндә фәһлә һәрәкатынын ишкишафына сәбәб олду вә һөкумәти фабрик гануларына јенидән бахылмасыны сүр'әтләндирмәјә, фабрикләрдә вә заводларда иш күнүнү гысалдыб $11^1/_2$ саата ендирмәк һаггында 1897-чи ил 2 (14) ијун гануну вермәјә вадар етди. Сонралар Ленин јазмышды ки, бу тә'тилләр «бүтүн ингилабымызда ән күдрәтли амил олан фәһлә һәрәкатынын сонра даим јүксәлмәси дөврүнүн башланғычы иди» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 84). —*83.*

[56] Сибир дәмир јолу нәзәрдә тутулур, јолун чәкилиши 1891-чи илдә башланмыш вә (Забајкал дәмир јолу чәкилмәклә) 1901-чи ил үчүн гуртармышды. Сибир дәмир јолу чәкилиб гуртардыгдан сонра Аврона Русијасындан Сибирә әһали ахыны күчләнди. —*99.*

[57] «Сүркүнүн ләғв олунмасы, сакин олмаг вә јашамаг үчүн сүркүнә көндәрилмәјин башга чәзаларла әвәз едилмәсинә даир мүвәггәти гајдаларын тәсдиг едилмәси һаггында» чар һөкумәтинин фәрманы чар тәрәфиндән 1900-чү ил ијунун 10-да (23-дә) имзаланмыш вә 1900-чү ил ијунун 20-дә (ијулун 3-дә) мүвәггәти гајдаларла бирликдә «Правительственны Вестник»дә дәрч едилмишди. Мәһкумларын Сибирә (онун узаг губерниjаларындан башга) вә Загафгазијаја сүркүн едилмәси һәмин фәрмана әсасән ләғв олунурду вә онларын дустаг шө'бәләринә верилмәси вә ја Сахалин адасына сүркүнә көндәрилмәси илә әвәз едилирди. —*99.*

[58] *«Гражданин»* — мүртәче журнал; 1872-чи илдән 1914-чү илә-дәк Петербургда чыхмышдыр. XIX әсрин 80-чи илләриндән ифрат монархистләрин органы, редактору кнјаз Мешшерски иди, һөкумәт тәрәфиндән малијjә вәсаити илә тә'мин олунурду. Аз јајылырды, лакин мә'мур-бүрократ даирәләринә тә'сир көстәрирди. —*101.*

[59] *Маниловчулуг* — Н. В. Гоголун «Өлү чанлар» әсәриндәки сурәтләрдән Манилова хас олан сәчиjjәви сифәтләрин мәчмусудур. Сентименталь, «хоштәбиәт» мүлкәдар Маниловун шәхсиндә јазычы ирадәсиз хәјалпәрәстә, бош хәјалчыја, авара бошбоғаза хас олан сифәтләри тәчәссүм етдирмишдир. —*104.*

[60] *«Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»»* әсәри аграр мәсәләсинә даир марксизм нәзәриjjәсинин мүдафиә едилмәсинә вә фәһлә партијасынын кәндлиләр барәсиндә програм вә тактика мәсәләләринин ишләниб һазырланмасына һәср олунмушдур. Ленин һәмин әсәри ики дәфәjә: биринчи доггуз фәслини 1901-чи илин ијун—сентјабрында, ахырынчы үч фәслини 1907-чи илин пајызында јазмышдыр. Әсәрин биринчи дөрд фәсли 1901-чи илин декабрында «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синдә «Ч-б «тәнгидчиләр» аграр мәсәләсиндә. Биринчи очерк» сәрләвһәси алтында вә Н. Ленин имзасы илә дәрч едилмишди. Сонра һәмин фәсилләр 1905-чи илдә Одессада «Буревестник» китаб нәшриjjаты тәрәфиндән: Н. Ленин «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» сәрләвһәси илә ајрыча китабча шәклиндә легал нәшр олунмушду.

V—IX фәсилләр илк дәфә 1906-чы илин февралында легал «Образованије» журналынын 2-чи №-синдә дәрч едилмишди. Һәмин фәсилләрә јарымсәрләвһәләр верилмишди, «Зарја»да

дәрч олунан I—IV фәсилләрдә вә 1905-чи ил нәшриндә исә бу јарымсәрләвһәләр јох иди

1908-чи илдә Петербургда Вл. Илјин. «Аграр мәсәләси» (I һиссә) мәчмуәси нәшр олунмушду, һәмин мәчмуәдә В. И. Ленинин аграр мәсәләсинә даир башга әсәрләри илә бәрабәр он бир фәсил илк дәфә олараг «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» башлығы алтында бир јердә чап едилмишди. Һәм дә I—IV фәсилләрә јарымсәрләвһәләр верилмиш, мәтндә бә'зи редактор дәјишикликләри едилмиш вә бир нечә гејд әлавә олунмушду. Тәсадүфән мәчмуәјә дахил олмајан ахырынчы, он икинчи фәсил 1908-чи илдә «Текушшаја Жизн» мәчмуәсиндә ајрыча дәрч едилмишди.

Бу әсәрдә Ленинин инкишаф етдирдији мүддәалар онун «Русијада капитализмин инкишафы» әсәринин даһа да тәкмилләшдирилмиш идејаларындан ибарәт иди вә о, һәмин мүддәалары РСДФП-нин аграр програмы үчүн әсас көтүрмүшдү.

В. И. Ленинин Әсәрләринин әввәлки 2-чи, 3-чү вә 4-чү нәшрләриндә «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин фәсилләри ајрыча чап олунмушду вә чилдләрдә јазылдыглары тарихләр үзрә јерләшдирилмишди. Мәсәлән, 4-чү нәшрдә биринчи доггуз фәсил (I—IX) 5-чи чилддә, галан үч фәсил (X—XII) 13-чү чилддә чап едилмишдир. Һазырқы нәшрдә бүтүн әсәр бу чилддә там шәкилдә чап олунур. Әсәрин һазырлыг материаллары нәшрин ахырында ајрыча чилд һалында бурахылачагдыр. —*107.*

61 *«Русское Богатство»* — 1876-чы илдән 1918-чи илә гәдәк Петербургда чыхан ајлыг журнал. 90-чы илләрин әввәлиндән Н. К. Михајловски башда олмагла либерал халгчыларын әлинә кечди; халгчыларын башлыча органы, 1893-чү илдә Русија сосиал-демократларына гаршы јүрүшә башламышды. Марксизми тәһриф едән вә сахталашдыран «Русское Богатство» Гәрби Авропа тәфтишчиләринә архаланырды. Сонралар есерләр партијасынын, «халг сосиалистләри» партијасынын вә Дөвләт думаларындакы әмәк групларынын көркәмли үзвләри олан публисистләр «Русское Богатство»нун әтрафында груплашдылар. Журналын әдәбијјат шө'бәсиндә мүтәрәгги јазычылардан В. В. Вересајевин, В. М. Гаршинин, А. М. Горкинин, В. Г. Короленконун, А. И. Купринин, Д. Н. Мамин-Сибирјакын, Г. И. Успенскинин вә башгаларынын әсәрләри чап олунурду. 1906-чы илдән «Русское Богатство» јарымкадет партија олан енесләр («халг сосиалистләри») партијасынын органы олду.

«Русское Богатство» бир нечә дәфә өз адыны дәјишмишдир («Современные Записки», «Современност», «Русские Записки»; 1917-чи илин апрелиндән јенә дә «Русское Богатство» ады илә чыхырды). —*111.*

62 *«Начало»* — ајлыг елми вә әдәби-сијаси журнал, «легал марксистләрин» органы, 1899-чу илин биринчи јарысында

П. Б. Струвенин, М. И. Туган-Барановскинин вә башгаларынын редакторлуғу илә Петербургда чыхырды. К. В. Плеханов, В. И. Засулич вә башгалары журналда әмәкдашлыг едирдиләр. Ф. Енкелсин 1848-чи илә аид олан «Парисдән Бернә» јол ҝејдләриндән бир парча журналын 4-чү №-синдә дәрч олунмушду; К. Каутскинин «Аграр мәсәләси» китабы һаггында В. И. Ленинин ресензијасы, «Мүасир рус әкинчилијиндә капиталист тәсәррүфатынын бијар тәсәррүфатыны сыхышдырмасы» ады алтында «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын III фәслинин алты бөлмәси, Һобсонун «Мүасир капитализмин тәкамүлү» китабы һаггында ресензија журналда чап едилмишди. —*112.*

[63] *«Жизн»* — 1897-чи илдән 1901-чи иләдәк Петербургда нәшр едилән әдәби, елми вә сијаси журнал. «Легал марксистләр» (М. И. Туган-Барановски, П. Б. Струве вә башгалары), габагчыл јазычылар вә тәнгидчиләр (А. М. Горки, А. П. Чехов, В. В. Вересајев; С. Г. Скиталстс, И. А. Бунин, Ј. А. Соловјов) журналда әмәкдашлыг едирдиләр. К. Марксын «Әмәк һаггы, гијмәт вә мәнфәәт» әсәри «Жизн»ин сәһифәләриндә чап олунмушду. В. И. Ленинин «Кәнд тәсәррүфатында капитализм (Каутскинин китабы вә ч. Булгаковун мәгаләси һаггында)» вә «Ч-б. П. Нежданова чаваб» әсәрләри (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 103—163, 168—174) журналда дәрч едилмишди. «Жизн» 1901-чи илин ијунунда һөкумәт тәрәфиндән бағланды; журналын нәшри 1902-чи илин апрелиндә харичдә «Жизн» сосиал-демократ групу (В. Д. Бонч-Брујевич, В. А. Поссе, В. М. Величкина, Г. А. вә М. А. Куклинләр вә башгалары) тәрәфиндән бәрпа едилди. Харичдә журналын алты китабы, «Листок «Жизни»»нин он ики нөмрәси бурахылмыш вә «Библиотека «Жизни»»нин бир сыра ајры-ајры нәшрләри чап олунмушду. «Жизн» групу сосиал-демократ бахышларындан вә тактикасындан христиан сосиализминә вә анархизмә тәрәф мејл едирди. 1902-чи илин декабрында груп бурахылды, нәшријјат ләғв едилди. —*112.*

[64] *Малтусчулуг* — инкилис буржуа игтисадчысы, кешиш Р. Малтусун (1766—1834) мүртәче, инсанлара гаршы нифрәт тәлгин едән нәзәријјәси; бу нәзәријјә капитализми мүдафиә едирди, капитализмлә әлагәдар олан бүтүн ичтиман фәлакәтләри тәбии-тарихи сәбәбләрлә изаһ етмәјә вә беләликлә зәһмәткеш күтләләри капитализм гурулушуна гаршы мүбаризәдән узаглашдырмаға чалышырды. Малтус иддиа едирди ки, зәһмәткешләрин јохсуллашмасынын сәбәбләри капитализм вә истисмар дејил, әһали артымынын јашајыш васитәләри истеһсалы артымы үзәриндә үстүнлүк тәшкил етмәсидир вә бүтүн ичтиман фәлакәтләри анчаг әһалинин артмасыны сүн'и сурәтдә азалтмаг, јә'ни никаһдан вә ушаг доғумундан имтина етмәк јолу илә арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Русијада П. Струве, М. Туган-Барановски, С. Булгаков вә башгалары малтусчулуг идејаларыны јајыр, Русија кәндли күтләләринин јохсуллашмасыны вә вар-јохдан чыхмасыны әһали артыглыгы илә изаһ етмәјә чәһд көстәриридиләр.

Әһалинин сајыны азалтмаг васитәси кими епидемијалара, мүһарибәләрә һагг газандыран малтусчулугдан империализм идеологлары өзкә торпагларынын ишгал олунмасы, халгларын милли-мүстәмләкә зүлмү алтында сахланмасы вә јени империалист мүһарибәләри төрәдилмәси кими вәһшилик сијасәтинә һагг газандырмаг үчүн истифадә едирләр. —*118.*

[65] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 681. Ленин Марксын «Капитал»ынын III чилдинә истинад едәркән, 1894-чү ил алманча нәшриндән истифадә етмиш вә бүтүн ситатлары өз тәрчүмәсиндә вермишдир. —*123.*

[66] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 767. —*124.*

[67] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 766—767, 767—768.—*125.*

[68] *Ичмаларын торпаглары* (ичма торпаглары) — ичмаја мәхсус олан торпаглар.

Ичма (торпаг ичмасы) — Русијада кәндлиләрин торпагдан бирликдә истифадә етмәләри формасыдыр; бу формада нөвбәли әкин мәчбури олуб мешәләр вә отлаглар бөлүшдүрүлмүр. Еллик зәманәт, торпағын мүитәзәм сурәтдә јенидән бөлүшдүрүлмәси вә торпагдан имтина етмәк һүгугунун олмамасы, ичма торпағынын алғы вә сатгысының гадаған едилмәси рус торпаг ичмасынын ән мүһүм әламәтләри иди.

Русијада ичма чох гәдимдән мә'лумдур. Тарихи инкишафын кедишиндә ичма тәдричән Русијада феодализмин дајагларындан бири олурду. 1861-чи ил ислаһатындан сонра ичма тәһкимчилијин әсас галыгларындан бири кими сахланмышды, чар һөкүмәти вә мүлкәдарлар ичмадан полис вә нәзарәт мәгсәдләри илә, һәр шејдән әввәл өдәнч тә'дијәләрини, верки-ләри вә башга мүкәлләфијјәтләри кәндлиләрдән зорла гопармаг үчүн истифадә едирдиләр. В. И. Ленин көстәрирди ки, ичма «кәндлини пролетарлашмагдан горумајараг, ишдә санки хырда иттифаглара вә «өз варлығының мә'насыны» тамамилә итирмиш дәрәчәләрә бағлы олан кәндлиләри бир-бириндән ајыран орта әср сәдди ролуну ојнајыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 15-чи чилд, сәһ. 67).

Ичма проблеми гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олмуш вә кениш игтисади әдәбијјат доғурмушду. Халгчылар ичмаја хүсусилә бөјүк диггәт јетирир, ичманы Русијанын сосиализмә доғру хүсуси инкишаф јолунун рәһни һесаб едирдиләр. Халгчылар фактлары гәрәзкарлыгла сечиб сахталашдырараг вә

«орта рәгәмләр» дејнлән рәгәмләри ишә салараг, сүбут етмәк истәјирдиләр ки, Русијада ичма кәндлиләринин «хүсуси сабитлији» мәвчуддур, куја ичма кәндлиләри онларын мәишәтинә капиталист мүнасибәтләриннн дахил олмасындан горујур, вар-јохдан чыхмагдан вә синфи тәбәгәләшмәдән «хилас едир». Артыг XIX әсрин 80-чи илләриндә К. В. Плеханов халгчыларын «ичма сосиализми» хәјалларынын әсассыз олдугуну көстәрди, 90-чы илләрдә исә В. И. Ленин халгчыларын нәзәриҗјәсини тамамилә дармадағын етди. Ленин рус кәндиндә капиталист мүнасибәтләринин нечә инкишаф етдијини вә капиталын патриархал кәнд ичмасына нечә дахил олуб ичма ичәрисиндә кәндлиләри антагонист синифләрә: голчомаглара вә јохсуллара парчаладығыны чох бөјүк факт вә статистика материалы әсасында көстәрди.

1902-чи вә 1903-чү илләрин күтләви кәндли үсјанларындан, һабелә 1905—1907-чи илләр ингилабындан горхуја дүшән чар мүтләгиҗјәти вә мүлкәдарлар ичма барәсиндәки сијасәти көкүндән дәјишдиләр вә ичманын сахланмасындан онун зорла дағыдылмасы, кәнддә чохсајлы голчомаг тәбәгәси (синфи) шәклиндә күтләви дајаг јарадылмасы сијасәтинә кечдиләр. Бу сијасәт ингилабы боған чар назири Столыпинин ады илә әлагәдардыр. Онун тәшәббүсү илә 1906-чы ил нојабрын 9-да чар фәрманы верилди, бу фәрмана көрә ичма һүгугу илә пај торпағына малик олан һәр бир тәсәррүфат саһиби пај торпағыны хүсуси мүлкиҗјәтинә кечирә биләрди, бир јердә өзү үчүн торпаг ајрылмасыны тәләб едә биләрди вә ичмадан азад сурәтдә чыха биләрди. Һәмин фәрман голчомагларын кәндли ичма торпагларыны талан етмәсинә шәраит јаратды. Кәнддә ичма гурулушунун рәсмән ләғв олунмасынын әсасыны гојуб кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини күчләндирән бу ганун гәбул едилдикдән сонра доггуз ил әрзиндә ики милјон нәфәрдән чох тәсәррүфат саһиби ичмалардан чыхды. —*128.*

69 *Клан мүлкиҗјәти* — гәбилә торпаг мүлкиҗјәти. —*128.*

70 *Ипотек (ипотек кредити)* — дашынмаз әмлакын: торпағын, мешәләрин, тикилиләрин вә сајрәнин киров гојулмасы мүгабилиндә банкларын вердиҗи борч; капиталын кәнд тәсәррүфатына нүфуз етмәсинин вә әкинчилијин торпаг саһибиҗјиндән ајрылмасы просесинин формаларындан бири иди. Ипотек торпаг мүлкиҗјәтинин банкларын әлиндә чәмләшмәснә, кәнд тәсәррүфатынын малиҗјә капиталына табе едилмәсинә вә орада капиталист истеһсал үсулунун инкишафына сәбәб олурду. Ипотек борчу артдыгча кәндли өз торпағындан вә әмлакындан мәһрум олурду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра ипотекләр системи һәмишәлик ләғв олунду, кәндлиләр исә ипотек борчларындан азад едилдиләр. —*129.*

[71] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 671—672.—*131.*

[72] Бах: К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәриҗҗәләри» («Капитал»ын IV чилди, II һиссә, 1968, сәһ. 345—346.—*134.*

[73] *«Sozialistische Monatshefte»* («Сосиалист ајлығы») — журнал, алман оппортунистләринин башлыча органы вә бејнәлхалг тәфтишчилијин органларындан бири. 1897-чи илдән 1933-чү илədәк Берлиндә чыхмышдыр. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы (1914—1918) сосиал-шовинист мөвгеји тутмушду.—*143.*

[74] *«Буридан ешшәјинин вәзиҗҗәтинә дүшмәк»* ифадәси ики бәрабәр әшјадан, гәрардан вә сапрәдән бирини сечмәкдә сон дәрәчә гәтиҗҗәтсиз олмағы, тәрәддүд етмәји билдирмәк үчүн ишләдилир. Бу ифадә XIV әср франсыз схоласт философу, ирадә азадлығынын варлығыны инкар едән Иоһанн Буриданын адына јазылыр. Буридан фикрини сүбут етмәк үчүн тамамилә бәрабәр ики от тајасы вә ја ики ведрә су арасында дајанан ешшәји мисал кәтирир вә көстәрирди ки, ешшәк ачлыгдан вә сусузлугдан һәлак оларды, чүнки сәрбәст сечмәк имканы олдуғу һалда, ики шејдән биринә үстүнлүк верә билмәзди.—*150.*

[75] *«Die Neue Zeit»* («Јени зәманә») — алман сосиал-демократијасынын нәзәри журналы; 1883-чү илдән 1923-чү илədәк (1890-чы илдән һәфтәлик журнал) Штутгартда чыхмышдыр. 1917-чи илә гәдәр редактору К. Каутски, сонра исә Г. Кунов олмушдур. 1885—1895-чи илләрдә журналда К. Марксын вә Ф. Енкелсин бир сыра мәгаләләри дәрч едилмишди. Енкелс өз мәсләһәтләри илә журналын редаксијасына даим јардым көстәрир вә редаксијаны марксизмдән кери чәкилмәк үстүндә кәскин тәнгид едирди. Ф. Мерингин, П. Лафаргын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын башга хадимләринин мәгаләләри журналда чап олунурду. 90-чы илләрин икинчи јарысындан е'тибарән, Ф. Енкелсин вәфатындан сонра журнал оппортунист бахышларын тәблиғатчысына чевриләрәк, тәфтишчиләрин мәгаләләрини мүнтәзәм дәрч едирди. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—1918) журнал сентрист мөвгеји тутараг, әслиндә сосиал-шовинистләри мүдафиә едирди.—*151.*

[76] *Киров вәрәгәләри* — капиталист өлкәләриндә торпағын вә дашынмаз әмлакын киров ҝојулмасы мүгабилиндә ипотек банкларынын бурахдыглары гијмәтли кағызларын хүсуси бир нөвү. Сәрбәст тәдавүлә бурахылыр, биржа мөһтәкирликләриндә истифадә едилир.—*160.*

[77] *Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун* Алманијада 1878-чи илдә, фәһлә вә сосиалист һәрәкаты әлејһинә мүбаризә мәгсәди илә Бисмарк һөкүмәти тәрәфиндән тәтбиг едилмишди. Бу

гануна әсасән сосиал-демократ партијасынын бүтүн тәшкилатлары, күтләви фәһлә тәшкилатлары, фәһлә мәтбуаты гадаған олунмушду; сосиалист әдәбијјаты мүсадирә едилирди; сосиал-демократлар тә'гибләрә мә'руз галыр, сүркүнә көндәрилирдиләр. Лакин чәза тәдбирләри сосиал-демократ партијасыны сарсытмады, онун фәалијјәти кизли иш шәраитинә ујғун шәкилдә јенидән гурулду: партијанын мәркәзи органы олан «Сосиал-Демократ» гәзети харичдә нәшр олунурду вә партија гурултајлары мүнтәзәм сурәтдә (1880, 1883 вә 1887-чи илләрдә) топланырды; Алманијада сосиал-демократ тәшкилатлары вә груплары кизли шәраитдә сүр'әтлә бәрпа олунурду, онлара кизли ишләјән МК башчылыг едирди. Ејни заманда партија күтләләрлә әлагәләрини мөһкәмләтмәк үчүн ачыг имканлардан кениш истифадә едирди. Онун нүфузу даим артырды: рејхстага сечкиләрдә сосиал-демократлара верилән сәсләрин сајы 1878-чи илдән 1890-чы иләдәк үч дәфәдән чох артмышды.

К. Маркс вә Ф. Енкелс алман сосиал-демократларына бөјүк јардым көстәриридиләр. 1890-чы илдә күтләви һәрәкатын вә кетдикчә күчләнән фәһлә һәрәкатынын тәзјиги нәтичәсиндә сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун ләғв едилди. —*162.*

[78] *«Vorwärts»* («Ирәли») — күндәлик гәзет, Алманија сосиал-демократ партијасынын мәркәзи органы; партијанын Һалле гурултајынын гәрары илә, 1884-чү илдән нәшр олунан «Berliner Volksblatt»ын («Берлин Халг Гәзети»нин) давамы кими «Vorwärts. Berliner Volksblatt» ады алтында 1891-чи илдән Берлиндә чыхырды.

Ф. Енкелс оппортунизмин һәр чүр тәзаһүрләринә гаршы гәзетин сәһифәләриндә мүбаризә апарырды. 90-чы илләрин икинчи јарысындан, Енкелсин вәфатындан сонра «Vorwärts» редаксијасы партијанын сағ ганадынын әлинә кечди вә мүнтәзәм сурәтдә оппортунистләрин мәгаләләрини дәрч едирди. РСДФП-дә оппортунизмә вә тәфтишчилијә гаршы мүбаризәни тәрәфкирликлә ишыгландыран «Vorwärts» «игтисадчылары», партија парчаландыгдан сонра исә меншевикләри мүдафиә едирди. Иртича илләриндә «Vorwärts» Тротскинин бөһтанчы мәгаләләрини чап едир, Ленинин, болшевикләрин чыхыш едиб бунлары тәкзиб етмәсинә вә партијадакы вәзијјәти објектив гијмәтләндирмәсинә имкан вермирди. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә «Vorwärts» сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурмушду; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра антисовет тәблиғаты апарырды. 1933-чү иләдәк Берлиндә чыхырды. —*162.*

[79] Ворошилов образында Туркенев сахта алим, мүстәгил дүшүнмәји бачармајан әзбәрчи типи јаратмышдыр (Бах: И. С. Туркенев. Әсәрләри, 4-чү чилд, М., 1954, сәһ. 5—187). — *164.*

[80] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, 1955, сәһ. 428. —*167.*

[81] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XV чилд, 1935, сәһ. 73. —*168.*

[82] Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүрнинг», 1967, сәһ. 298—302. —*168.*

[83] *Прудонизм* — елмә зидд, марксизмә дүшмән олан хырда буржуа сосиализми чәрәјаны, бу чәрәјан онун баниси франсыз анархисти Прудонун ады илә адландырылмышдыр. Прудонизм капиталист мүлкијјәтини хырда буржуа мөвгеләриндән тәнгид едәрәк, хырда хүсуси мүлкијјәтин әбәдиләшдирилмәсини арзулајыр, «халг банкы» вә «мүбадилә банкы» тәшкил олунмасыны тәклиф едирди, бу банкларын көмәји илә фәһләләр куја өзләринә истеһсал васитәләри әлдә едә бнләр, сәнәткар ола биләр вә өз мәһсулларынын «әдаләтли» сатышыны тә'мин едә биләрдиләр. Прудон пролетариатын тарихи ролуну вә әһәмијјәтнни баша дүшмүр, синфи мүбаризәјә, пролетар ингилабына вә пролетариат диктатурасына мәнфи мүнасибәт бәсләјирди; дөвләтин зәрурилијини анархист мөвгеләриндән инкар едирди. Маркс вә Енкелс Прудонун өз бахышларыны I Интернасионала гәбул етдирмәк чәһдләринә гаршы ардычыл мүбаризә апарырдылар. Прудоннзм Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә мәһведнчи тәнгид атәшинә тутулмушдур. I Интернасионалда Марксын, Енкелсин вә онларын тәрәфдарларынын прудонизмә гаршы гәти мүбаризәси марксизмин прудонизм үзәриндә там гәләбәси илә гуртарды.

Ленин прудонизми фәһлә синфинин нөгтеји-нәзәрини анлаја билмәјән «мешшанын вә филистерин күтбејинлији» адландырырды. Прудонизм идејаларындан буржуа «нәзәријјәчиләри» синфи әмәкдашлыг тәблиғ етмәк үчүн истифадә едирләр. —*172.*

[84] *«Der Volksstaat»* («Халг Дөвләти») — гәзет, алман сосиал-демократнјасынын (ејзенахлылар партијасынын) мәркәзи органы, В. Либкнехтин редакторлуғу илә 1869—1876-чы илләрдә Лејпсигдә әввәлчә һәфтәдә икн дәфә, сонра, 1873-чү илдән исә һәфтәдә үч дәфә чыхмышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирдиләр. —*173.*

[85] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XV чилд, 1935, сәһ. 60.—*173.*

[86] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, I-чи һиссә, 1937, сәһ. 276. —*174.*

[87] Библија мифолокијасына көрә, јашамаг васитәләри олмајан Руф өзкә зәмисиндәи сүнбүл јығырды. «Руфун сүнбүл јығ-

масы» ифадәси бурада асан, гајғысыз әмәк мә'насында ишләдилир. —*185.*

[88] *Дренаж* — торпағын мүнбитлијини артырмаг мәгсәди илә хүсуси јералты борулар, ачыг архлар вә ја гујулар системинин көмәји илә торпағын гурудулмасы үсулу. —*187.*

[89] *Торпағын меркелләнмәси* — торпаға меркел (әһәнкдашынын кил вә гум илә гатышығындан ибарәт карбонат сүхуру) вермәк јолу илә ону јахшылашдырмағын бир нөвү. —*188.*

[90] Көрүнүр, бурада һалгалы вәрдәнәләр нәзәрдә тутулур, чүнки В. И. Ленинин ситат кәтирдији әсәрдә — К. Клавкинин «Кәнд тәсәрруфаты хырда истеһсалынын рәгабәт габилијјәти һагтында» әсәриндә һәр јердә «Ringelwalze»—«һалгалы вәрдәнә» термини ишләдилир. Бу термин вәрдәнәләрин тәснифаты терминолокнјасында һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш терминдир. —*189.*

[91] *«Торгово-Промышленная* Газета» — «Вестник финансов, промышленности и торговли»јә күндәлик әлавә. 1893-чү илдән 1918-чи иләдәк Петербургда чыхмышдыр. 1894-чү илдән гәзет мүстәгил нәшр кими чыхмаға башлады.

В. И. Ленинин ситат кәтирдији парча «Јармаркалар» шө'бәсиндә дәрч олунмуш «Каховкада Николскоје јармаркасы» хәбәриндән көтүрүлмүшдүр. —*192.*

[92] *«Ичтимаи сијасәт иттифагы»* («Verein für Sozialpolitik») — алман буржуа игтисадчыларынын бирлији, 1872-чи илдә Г. Шмоллер тәрәфиндән тә'сис едилмишди. Иттифагын програмы вә онун фәалијјәти капитализм гурулушуну мүдафиә етмәјә, капитализмин әсасларыны сарсытмамаг шәрти илә синфи мүбаризәнин кәскинлијини јумшалдан јарымчыг ислаһатларын зәрурилијини әсасландырмаға јөнәлдилмишди. Иттифаг алман сосиал-демократијасына гаршы мүбаризә апарырды, фәһлә һәрәкатыны буржуазијанын мәнафејинә табе етмәјә чалышырды; капиталист инһисарларынын һөкмранлығыны вә алман империализминин тәчавүзкар сијасәтини мүдафиә едирди, 1936-чы илдә иттифаг өзү өзүнү бурахды, 1948-чи илдә исә Гәрби Алманијада «Игтисадн вә ичтимаи елм чәмијјәти» ады илә бәрпа едилди. —*198.*

[93] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 831. —*205.*

[94] Бах: Н. Шедрин (М. Ј. Салтыков). Мүасир идиллија. Әсәрләринин там күллијјаты, XV чилд, 1940, сәһ. 101—102. —*213.*

[95] *Вагнер* — Көтенин «Фауст» фачиәсиндә сурәт. Вагнер сурәтиндә һәјатдан ајры дүшмүш мәһдуд кабинет ишчиси типи јарадылмышдыр. —*213.*

[96] Бу сүтундакы бүтүн рәгәмләр «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәри үчүн hазырлыг материалларында В. И. Ленинин апардығы hесабламалар үзрә верилмишдир (бах: Ленин мәчмуәси, XXXI китаб, 1938, сәh. 107). —*232.*

[97] *Земство статистикасы* — земство идарәләринин тәшкил етдији статистика. Губернија вә гәза земство идарәләри јанындакы статистика шө'бәләри, бүролары вә комиссијалары статистика тәдгигаты апарыр (кәндли вә пешә тәсәррүфатларыны hәјәт-бәhәјәт сијаhыја алмаг, торпағын нә дәрәчәдә кәлирли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк, земство веркиси гојулан торпаг вә әмлакы јенидән гијмәтләндирмәк, кәндли бүдчәләрини өјрәнмәк вә и. а.), гәза вә губернијалара анд зәнкин факт материалы олан бир чох ичмаллар вә статистика мәчмуәләри бурахырдылар.

В. И. Ленин земство статистикачыларынын әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирир, ејни заманда земство статистикачыларынын статистика мә'луматыны ишләјиб груплара ајырмаг методларыны тәнгид едирди. Ленин јазырды: «Ишин диггәтли апарылмасы вә әтрафлы көрүлмәси нөгтеји-нәзәриндән чох јахшы олан бизим земство статистикасынын ән зәиф чәhәти будур» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәh. 72). Бир чоху халгчылыг мөвгеләриндә дуран земство статистикачылары чох заман статистика мә'луматына гәрәзкарлыгла јанашырдылар. Одур ки, капитализмин инкишафы кедишиндә әмәлә кәлән ајры-ајры кәндли групларынын мүhүм фәрг вә әламәтләри рәгәм сүтунлары архасында итиб кедирди.

Ленин земство статистикасы мә'луматыны өјрәнир, јохлајыр вә бунларын үзәриндә ишләјирди. О, рәгәмләри өзү hесаблајыр, јекун мә'луматы вә чәдвәлләр дүзәлдир, кәндли вә пешә тәсәррүфатлары hаггында әлдә едилән мә'луматы марксистчәсинә тәhлил едиб елми сурәтдә груплара ајырырды; Ленин земство статистикасынын зәнкин материалындан истифадә едәрәк, халгчыларын ујдурма схемләрини ифша едир, Русијанын игтисади инкишафынын hәгиги мәнзәрәсини көстәрирди. Ленин өз әсәрләриндә вә хүсусән «Русијада капитализмин инкишафы» китабында земство статистикасынын материалларындан кениш истифадә етмишдир. Земство статистикасы hаггында бах: В. И. Ленинин 1914-чү илдә јаздығы «Земство статистикасынын вәзифәләри мәсәләсинә даир» әсәри (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәh. 70—77). —*237.*

[98] Илк дәфә «Образованије» журналында дәрч олунмуш VII вә IX фәсилләрин мәтниндән көрүнүр ки, Ленин бу әсәриндә Франса кәнд тәсәррүфаты статистикасы мә'луматыны нәзәрдән кечирмәк вә франсыз игтисадчысы Морисин «тәнгиди» бахышларыны тәhлил етмәк ниҗәтиндә имиш. Анчаг бу план hәјата кечирилмәмиш галды вә 1908-чи ил нәшриндә Ленин мәтндә өзүнүн әввәлки ниҗәтини көстәрән мүвафиг јерләри

дәјишдирдн. Мәсәлән, «Кәндлиләрин пролетарлашмасы давам едир, — буну биз ашағыда Алманија вә Франса статистикасының күтләви мә'луматы әсасында көстәрәчәјик...» чүмләсиндән икн сөз «вә Франса» сөзләри атылмышдыр. «Шәһәрләрин сүр'әтлә артмасы бу кими «сүдчү фермерләрин» сајыны дурмадан артырыр, буна көрә дә, әлбәттә, даим Һехтләр, Давидләр, Һертсләр вә Черновлар тапылачагдыр (Һабелә, — Франса ишчимәсин дејә, — Морисләр тапылачагдыр ки, бунун барәсиндә ашағыда бәһс едәчәјик)..» чүмләсиндә мә'тәризә ичәрисиндәки сөзләр атылмышдыр. «Буна көрә дә һәмин просесләри гарышдырдыгда вә ја бунлардан бириндә е'тинасызлыг көстәрилдикдә асанлыгла ән кобуд сәһвләрә јол вермәк олар ки, бу сәһвләрин дә нүмунәсини биз ашағыда, ч. Булгаковун Франса мә'луматындан чыхардығы нәтичәләри арашдыраркән көрәчәјик» чүмләсинин ахыры дәјишдирилиб белә јазылмышдыр: «Булгаковун китабы да бу кими сәһвләрин нүмунәчикләри илә долудур». —*246.*

[99] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, 1955, сәһ. 96—97. —*252.*

[100] Ленин халгчы публисист А. Н. Енкелгардтын кениш шөһрәт тапан «Кәнддән» мәктубларыны нәзәрдә тутур. Он бир мәктуб 1872—1882-чи илләрдә «Отечественные Записки» журналында чап олунмушду; он икинчи мәктуб 1887-чи илдә дәфә едилмишдир. —*252.*

[101] Бах: К. Маркс. «Капитал». III чилд, 1960, сәһ. 767. —*260.*

[102] Бах: К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри», II чилд, 2-чи һиссә, 1936, сәһ. 5—154. —*260.*

[103] *Кадетләр* — Русијада империалист буржуазијанын әсас партијасы олан конститусијачы-демократик партијанын үзвләри. Кадетләр партијасы 1905-чи илин октјабрында јарадылмышды; онун тәркибинә либерал-монархист буржуазијанын нүмајәндәләри, мүлкәдарлардан олан земство хадимләри, һабелә кәндлиләри өзләринин тәрәфинә чәкмәк мәгсәди илә сахта «демократик» ибарәләрлә пәрдәләнән буржуа зијалылары дахил идиләр. Кадетләрин көркәмли хадимләри бунлар иди: П. Н. Милјуков, С. А. Муромтсев, В. А. Маклаков, А. И. Шингарјов, П. Б. Струве, Ф. И. Родичев вә башгалары. Кадетләр монархија гурулушунун сахланмасына тәрәфдар идиләр, ингилаби һәрәката гаршы мүбаризә апармағы өзләринин башлыча мәгсәди һесаб едирдиләр, чарын вә тәһкимчи мүлкәдарларын һакимијјәтинә шәрик олмага чалышырдылар. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә кадетләр чар һөкүмәтинин ишгалчы харичи сијасәтини фәал сурәтдә мүдафиә едирдиләр. Феврал буржуа-демократик ингилабы дөврүндә онлар монар-

хијаны хилас етмәјә чалышырдылар. Буржуа Мүвәггәти һөкүмәтиндә кадетләр халга зидд, әксингилаби сијасәт, Америка-Ингилтәрә-Франса империалистләри үчүн әлверишли олан бир сијасәт јеридирдиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра кадетләр Совет һакимијјәтинин барышмаз дүшмәнләри олдулар, бүтүн силаһлы әксингилаби чыхышларда вә мүдахиләчиләрин јүрүшләриндә иштирак етдиләр. Мүдахиләчиләр вә аггвардијачылар дармадағын едилдикдән сонра мүһачирәтдә олан кадетләр өзләринин антисовет, әксингилаби фәалијјәтини дајандырмадылар. —*283.*

104 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 835. —*289.*

105 1901-чи илин јазында вә јајында харичи сосиал-демократ тәшкилатлары («Рус сосиал-демократлары иттифагы», Бундун харичи комитәси, ингилабчы «Сосиал-демократ» тәшкилаты, «Искра» вә «Зарја»нын харичдәки тәшкилаты) арасында «Борба» групунун васитәчилији вә тәшәббүсү илә сазишә кәлмәк вә бирләшмәк һаггында данышыглар апарылырды. Бу бирләшмәни һәјата кечирмәли олан гурултајын һазырланмасы үчүн 1901-чи илин ијунунда Ченеврәдә һәмин тәшкилатларын нүмајәндәләриниң конфрансы чағырылмышды (бу сәбәбдән һәмин конфранса «ијун конфрансы» вә ја «Ченеврә конфрансы» дејилир). Конфрансда һазырланан гәтнамә («принсипиал сазиш») «Искра»нын ингилаби принсипләри вә харичи сосиал-демократ тәшкилатларынын бирлији әсасында Русијанын бүтүн сосиал-демократ гүввәләриниң сых бирләшдирилмәсини зәрури һесаб етмишди. Гәтнамәдә һәр чүр оппортунизм, онун бүтүн тәзаһүрләри вә чаларлары: «игтисадчылыг», бернштејнчилик, милјеранизм вә саирә писләнмишди (бах: «Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары», I һиссә, 1954, сәһ. 24—26). Конфрансдан сонра «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нын вә онун органы «Рабочеје Дело»нун оппортунизмин тәблиғини күчләндирмәси нәтичәсиндә (буну биринчи нөвбәдә 1901-чи илин сентјабрында «Рабочеје Дело»нун 10-чу №-синдә Б. Кричевскинин «Принсипләр, тактика вә мүбаризә» мәгаләси вә А. Мартыновун «Ифшаедичи әдәбијјат вә пролетар мүбаризәси» мәгаләси, «Иттифаг»ын III гурултајы тәрәфиндән ијун конфрансынын гәтнамәсинә верилән оппортунист дүзәлишләр сүбут едирди) искрачыларын рабочеједелочуларла бирләшмәси мүмкүн олмады, «бирләшдиричи» гурултај мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады.

РСДФП харичи тәшкилатларынын «бирләшдиричи» гурултајы 1901-чи ил сентјабрын 21—22-дә (октјабрын 4—5-дә) Сүрихдә кечирилмишдир. Гурултајда «Искра» вә «Зарја»нын харичдәки тәшкилатынын 6 үзвү (В. И. Ленин, Н. К. Крупскаја, Ј. О. Мартов вә башгалары), «Сосиал-демократ» тәш-

килатынын 8 үзвү (о чүмләдән «Әмәк азадлығы» групунун 3 үзвү: К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич), «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нын 16 үзвү (о чүмләдән Бундун Харичи комитәсинин 5 үзвү) вә «Борба» групунун 3 үзвү тәмсил олунмушду. Гурултајда «Фреј» тәхәллүсү илә иштирак едән В. И. Ленин күндәлијин биринчи мәсәләси: «Принсипиал сазиш вә редаксијалара тә'лимат» мәсәләси барәсиндә парлаг нитг сөјләјиб «Иттифаг»ын оппортунист һәрәкатләрини ифша етди. Бу, В. И. Ленинин харичдәки рус сосиал-демократлары арасында биринчи ачыг чыхышы иди. Ијун гәтнамәсинә «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нын III гурултајы тәрәфиндән гәбул олунмуш оппортунист дүзәлишләр вә әлавәләр «бирләшдиричи» гурултајда е'лан едилдикдән сонра гурултајын инкилабчы һиссәси («Искра» вә «Зарја», «Сосиал-демократ» тәшкилатларынын үзвләри) бирләшмәнин кејфи-мүмкүнлүјү һаггында бәјанат вермәк гурултајдан кетди. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә бу тәшкилатлар 1901-чи илин октјабрында «Рус инкилабчы сосиал-демократнәјасынын харичи чәмиjjәти»ндә бирләшдиләр. —*301.*

106 *«Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»* 1894-чү илдә Ченеврәдә «Әмәк азадлығы» групунун тәшәббүсү илә, групун програмыны Иттифагын бүтүн үзвләринин гәбул етмәси шәрти илә тә'сис олунмушду. «Иттифаг»ын нәшрләринин редактә едилмәси група тапшырылмышды вә 1895-чи илин мартында груп өз мәтбәәсини «Иттифаг»ын истифадәсинә верди. 1895-чи илин јајында, В. И. Ленин харичдә оларкән, «Иттифаг»ын «Работник» мәчмуәләри нәшр етмәси һаггында гәрар гәбул олунмушду, һәм дә бу нәшрин башланмасыны тәклиф едән Русија сосиал-демократлары белә бир шәрт гојмушдулар ки, мәчмуәләри «Әмәк азадлығы» групу редактә етмәлидир. «Иттифаг» вахташыры олмајан алты «Работник» мәчмуәси, «Листок «Работника»»нын он нөмрәсини, В. И. Ленинин «Чәрнмәләр һаггында ганунун изаһы» әсәрини вә башгаларыны нәшр етди.

1898-чи илин мартында РСДФП-нин I гурултајы «Иттифаг»ы партијанын харичдәки нүмајәндәси һесаб етди. Сонралар «Иттифаг»да оппортунист үнсүрләр — «игтисадчылар», јахуд «чаваи» дејиләнләр үстүнлүк газандылар. Онлар гурултајын «Манифест»и илә һәмрә'j олмагдан имтина етдиләр, чүнки «Манифест» сијаси азадлыға наил олмағы сосиал-демократијанын ән јахын мәгсәди е'лан едирди.

1898-чи илин нојабрында Сүрихдә «Иттифаг»ын биринчи гурултајында «Әмәк азадлығы» групу «Иттифаг»ын нәшрләринин редактәсиндән имтина етдијини билдирди, јалныз «Работник»ин 5—6-чы №-ләрини, В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» вә «Јени фабрик гануну» китабчаларыны бурахмағы өз өһдәсиндә сахлады. 1899-чу илин апрелиндән «Иттифаг» «Рабочеје Дело» журналыны нәшр

етмәјә башлады; редаксијанын һеј'әтинә «игтисадчылар» Б. Н. Кричевски, В. П. Иваншин вә башгалары дахил олдулар. «Иттифаг» Е. Бернштејн, милјеранчылар вә башгалары барәсиндә рәғбәт бәјанатлары илә чыхыш едирди.

«Иттифаг» дахилиндә мүбаризә онун икинчи гурултајына гәдәр (апрел 1900-чү ил, Ченеврә) вә гурултајда давам етди. Бу мүбаризә нәтичәсиндә «Әмәк азадлығы» групу вә онун һәмфикирләри гурултајдан кетдиләр вә мүстәгил «Сосиал-демократ» тәшкилаты јаратдылар.

1903-чү илдә РСДФП-нин II гурултајында «Иттифаг»ын нүмајәндәләри («рабочеједелочулар») ифрат оппортунист мөвгеләри тутмушдулар вә гурултај «Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи чәмијјәти»ни партијанын харичдә јеканә тәшкилаты кими таныдыгдан сонра гурултајы тәрк етдиләр. Партијанын икинчи гурултајы «Иттифаг»ын бурахылдығыны е'лан етди (бах: «Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары», I һиссә, 1954, сәһ. 61). —*303.*

107 *«Сосиал-демократ»* тәшкилаты «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы» парчаландыгдан сонра «Әмәк азадлығы» групуиун үзвләри вә һәмфикирләри тәрәфиндән 1900-чү илин мајында јарадылмышды. «Сосиал-демократ» тәшкилаты вәрәгә шәклиндә бурахылан бәјанатәсиндә өз мәгсәдләрини е'лан етмишди: о билдирмишди ки, мәгсәди «рус пролетариаты дахилиндә сосиалист һәрәкатына көмәк етмәк» вә марксизми тәһриф етмәјә көстәрилән һәр чүр оппортунист чәһдләрә гаршы мүбаризә апармагдыр. Тәшкилат «Коммунист партијасынын манифести»ни, К. Марксын вә Ф. Енкелсин бир сыра әсәрләриии рус дилиндә нәшр етмиш, һабелә К. В. Плехановун бир нечә китабчасыны вә и. а. бурахмышды. В. И. Ленинин тәклифи илә 1901-чи илин октјабрында һәмин тәшкилат «Искра» вә «Зарја»нын харичдәки тәшкилаты илә «Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи чәмијјәти»ндә бирләшди. —*303.*

108 Д. В. Рјазанов, Ј. М. Стеклов (Невзоров) вә Е. Л. Гуревичдән (В. Даневич, Ј. Смирнов) ибарәт груп нәзәрдә тутулур; груп 1900-чү илин јајында Парисдә јаранмыш вә 1901-чи илин мајында «Борба» адыны гәбул етмишди. Рус сосиал-демократијасында ингилаби мәсләклә оппортунист мәсләкини барышдырмаға чәһд көстәрән «Борба» групу харичдәки сосиал-демократ тәшкилатларыны бирләшдирмәк һаггында тәклиф иәәли сүрмүш вә бу барәдә «Искра» вә «Зарја», «Сосиал-демократ» тәшкилатлары илә, «Рус сосиал-демократлары иттифагы» илә данышыглар апармыш, Ченеврә конфрансынын (ијун 1901) вә «бирләшдиричи» гурултајын (октјабр 1901) иштиракчысы олмушду. 1901-чи илин пајызында «Борба» групу мүстәгил әдәби груп кими формалашды вә нәшрләр

һаггында е'лан верди. «Борба» групу өз нәшрләриндә («Партија програмының һазырланмасы үчүн материаллар», I—III бурахылышлар, «Сәјјар вәрәгә» № 1, 1902 вә башгалары) марксизмин ингилабн нәзәриjjәсини тәһриф едир, рус ингилабчы сосиал-демократијасынын тәшкилат вә тактикасына даир Ленин принсипләринә гаршы дүшмәнчәсинә чыхышлар едирди. Сосиал-демократ бахышларындан вә тактикасындан узаглашдығына көрә, өзүнүн позучулуг фәалиjjәтинә көрә вә Русијадакы сосиал-демократ тәшкилатлары илә әлагәси олмадығына көрә, «Борба» групу РСДФП-нин II гурултајына бурахылмады. II гурултајын гәрары илә «Борба» групу бурахылды. —*303.*

109 *Дағ вә Жиронда* — XVIII әсрин ахырындакы Франса буржуа ингилабы дөврүндә буржуазијанын ики сијаси груплашмасынын адыдыр. Дағ — јакобинләр о заманын ингилабчы синфинин — буржуазијанын ән гәтиjjәтли нүмајәндәләринә дејилирди, онлар мүтләгиjjәти вә феодализми мәһв етмәјин зәрурилијини мүдафиә едирдиләр. Јакобинләрдән фәргли олараг, жирондистләр ингилаб илә әксингилаб арасында тәрәддүд едирдиләр, монархија илә сөвдәләшмә јолу илә кедирдиләр. Ленин ингилабчы сосиал-демократлары «Дағ» — пролетар јакобинләри адландырыр, сосиал-демократијадакы оппортунист чәрәјанына исә «сосиалист Жирондасы» дејирди. РСДФП парчаланыб болшевикләрә вә меншевикләрә ајрылдыгдан сонра Ленин тез-тез гејд едирди ки, меншевикләр фәһлә һәрәкатында жирондист чәрәјаныдыр. —*305.*

110 *Лүбек партеjтагы*—Алманија сосиал-демократијасынын 1901-чи ил сентјабрын 9—15-дә (22—28-дә) Лүбекдә кечирилмиш гурултајы. Тәфтишчилијә гаршы мүбаризә мәсәләси гурултајын диггәт мәркәзиндә иди, бу заман тәфтишчилијин өз програмы вә «Sozialistische Monatshefte» («Сосиалист Ајлығы») адлы өз органы вар иди. Тәфтишчиләрин лидери Бернштејн гурултајдакы нитгиндә марксизми «тәнгид етмәк азадлығы» тәләб етди. Гурултај Бернштејн тәрәфдарларынын вердиjи гәтнамә лајиһәсини рәдд етди вә өз гәтнамәсиндә Бернштејнә ачыг хәбәрдарлыг етди. Бунунла јанашы, лидерләрин әксәриjjәтинин барышдырычылыг мөвгеји тутмасы үзүндән гурултај тәфтишчиликлә с.-д. партијасы сыраларында олмағын бир араја сығмадығы мәсәләсини принсипиал шәкилдә гоја билмәди. —*306.*

111 *Жоресчиләр* — 90-чы илләрдә А. Милјеран илә бирликдә «мүстәгил сосиалистләр» групу јарадан вә Франса сосиалист һәрәкатынын сағ, реформист ганадына башчылыг едән франсыз сосиалисти Ж. Жоресин тәрәфдарлары. Жоресчиләр «тәнгид азадлығы» тәләби ады алтында марксизмин әсас мүддәаларыны тәфтиш едир, пролетариатын буржуазија илә

синфи әмәкдашлығыны тәблиғ едирдиләр. 1902-чи илдә онлар реформист мөвгејиндә дуран Франса сосиалист партијасыны јаратдылар. —*306*.

112 *«Русијанын сијаси азадлығына чалышан фәһлә партијасы»* — 1899-чу илдә Минскдә јарадылан халгчы мәсләкли кичик тәшкилат. Јекатеринославда, Житомирдә, Белостокда вә бә'зи башга шәһәрләрдә онун ајры-ајры груплары вар иди. Тәшкилата Х. А. Гелперин, Г. Кершуни, Л. М. Клјачко (Родионова), Ш. Ш. Русанов, М. Д. Сладкопевтсев вә башгалары башчылыг едирдиләр. 1902-чи илин јајында бу тәшкилатын үзвләри есерләр партијасына дахил олдулар. —*307*.

113 *«Литвада, Полшада вә Русијада үмумјәһуди фәһлә иттифагы» («Бунд»)* 1897-чи илдә Вилнода јәһуди сосиал-демократ групларынын тә'сис гурултајында тәшкил едилмишди; Русијанын гәрб вилајәтләриндәки јәһуди сәнәткарларынын әсасән јарымпролетар үпсүрләрини бирләшдирирди РСДФП I гурултајында (1898) Бунд «јалныз ајрылыгда јәһуди пролетариатына аид мәсәләләрдә мүстәгил олан мухтар бир тәшкилат» кими РСДФП-нин тәркибинә дахил олду («Сов.ИКП гурултајлары, конфрансları вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары», 7-чи нәшри, 1 hиссә, 1954, сәh. 16).

Бунд Русија фәһлә һәрәкатында милләтчилик вә сепаратизмин тәмсилчиси иди. РСДФП II гурултајы Бунду јәһуди пролетариатынын јеканә нүмајәндәси һесаб етмәк һаггында онун тәләбини рәдд етдикдән сонра Бунд партијадан чыхды. 1906-чы илдә IV («Бирләшдиричи») гурултајын гәрарына әсасән Бунд јенидән РСДФП-нин тәркибинә дахил олду.

РСДФП дахилиндә бундчулар партијанын оппортунист ганадыны («игтисадчылары», меншевикләри, тәсвијәчиләри) даим мүдафиә едир, болшевикләрә вә болшевизмә гаршы мүбаризә апарырдылар. Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу барәсиндә болшевикләрин програм тәләбинә Бунд мәдәни-милли мухтариjjәт тәләбини гаршы гојурду. Столыпин иртичасы илләриндә Бунд тәсвијәчи мөвгеји тутурду, Август антипартија блокунун јарадылмасында фәал иштирак едирди. Бирinчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1914—1918) бундчулар сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дururдулар. 1917-чи илдә Бунд әксингилабчы Мүвәггәти һөкүмәти мүдафиә едирди, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын дүшмәнләри тәрәфиндә мүбаризә апарырды. Харичи һәрби мүдахилә вә вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Бундун рәһбәрлији әксингилаб гүввәләри илә бирләшди. Ејни заманда Бундун сырави үзвләри арасында Совет һакимиjjәти илә әмәкдашлыг хејринә дөнүш башланды. 1921-чи илдә Бунд өз-өзүнә ләғв едилди, онун үзвләринин бир гисми үмуми гајда әсасында РК(б)П сыраларына дахил олду. —*308*.

[314] *«Русија империјасынын ганунлар күллијјаты»* — чар Русијасында гүввәдә олан ганунлар мәчмуәси. 1833-чү илдә е'лан едилмиш вә 1835-чи илдә гүввәјә минмишди; 15 чилддән ибарәт иди, 16-чы чилди 1892-чи илдә нәшр олунмушду.—*311.*

[315] Ленин 1892-чи илдә «Народнајаволјачылар групу» тәрәфиндән «Мужикләрин хејирхаһлары» имзасы илә нәшр олунан «Ачлыг чәкән кәндлиләрә биринчи мәктуб» интибаһнамәсини нәзәрдә тутур. Н. М. Астырев тәрәфиндән јазылмыш интибаһнамә народнајаволјачыларын Петербургда тәшкил етдикләри кизли Лахта мәтбәәсиндә чап олунмушду.—*316.*

[316] *Иудушка чәһди* — М. Ј. Салтыков-Шедринин «Чәнаб Головлјовлар» әсәриндәки Иудушка Головлјов сурәтинин адындандыр. Иудушка образында јазычы тарихән мәһкум олан, өлүб кедән тәһкимчи мүлкәдарлар синфинин мә'нәви вә физики тәнәззүлүнү, түфејлилији, јыртычылыгы, ријакарлыгы, һәдсиз икиүзлүлүјү вә хәјанәти тәсвир етмишдир. Халга дүшмән олан ичтимаи групларын сәчијјәви хүсусијјәтләрини ифша етмәк үчүн В. И. Ленин бу образдан дәфәләрлә истифадә етмишдир. —*318.*

[317] Бурада о заман «игтисадчыларын» әлиндә олан «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын Петербург комитәсиндән сөһбәт кедир.

1895-чи илин пајызында Ленинин тәшкил етдији *«Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»* Петербургун ишчи синфинин ән ирәли, ән ингилабчы һиссәсини бирләшдирирди. «Мүбаризә иттифагы»ның бүтүн иши мәркәзчилик вә чидди интизам принсипләри әсасында гурулмушду. «Мүбаризә иттифагы»на Мәркәзи груп башчылыг едирди; һәмин група В. И. Ленин, А. А. Ванејев, П. К. Запорожетс, Г. М. Кржижановски, Н. К. Крупскаја, Ј. О. Мартов, М. А. Силвин, В. В. Старков вә башгалары дахил идиләр. Билаваситә рәһбәрлик Ленин башда олмагла групун беш үзвүнүн әлиндә чәмләшмишди. Тәшкилат рајон групларына бөлүнмүшдү. Габагчыл, шүурлу фәһләләр (И. В. Бабушкин, В. А. Шелгунов вә башгалары) һәмин группар илә фабрик вә заводлар арасында әлагә јарадырдылар. Заводларда мә'лумат топламаг вә әдәбијјат јајмагла мәшғул олан тәшкилатчылар вар иди; ири мүәссисәләрдә фәһлә дәрнәкләри јарадылмышды.

«Мүбаризә иттифагы» Русијада илк дәфә сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәјә, марксизмин дәрнәкләрдә аз мигдар габагчыл фәһләләр арасында тәблиғ едилмәсиндән пролетариатын кениш күтләләри арасында сијаси тәшвигата кечмәјә башлады. «Иттифаг» фәһлә һәрәкатына рәһбәрлик едәрәк, фәһләләрин игтисади тәләбләр уғрунда мүбаризәсини чаризм әлејһинә сијаси мүбаризә илә бирләшдирирди. 1895-чи

илин нојабрында «Мүбаризә иттифагы» Торнтонун маһуд фабрикиндә тә'тил тәшкил етдн. 1896-чы илин јајында Петербург тохучуларынын мәшһур тә'тили «Иттифаг»ын рәһбәрлији алтында кечирди; тә'тилдә 30 миндән чох фәһлә иштирак етмишди. «Мүбаризә иттифагы» фәһләләр үчүн вәрәгә вә китабчалар бурахырды, «Мүбаризә иттифагы»нын нәшрләринин редактору В. И. Ленин иди, онун рәһбәрлији алтында сијаси фәһлә гәзети «Рабочеје Дело»нун нәшри һазырланырды. «Мүбаризә иттифагы» өз тә'сирини Петербургдан узаглара јајмышды. Онун тәшәббүсү илә Москвада, Кијевдә, Јекатеринославда вә Русијанын дикәр шәһәрләриндә вә вилајәтләриндә олан фәһлә дәрнәкләри «Мүбаризә иттифаглары»нда бирләшдиләр.

1895-чи илин декабрында чар һөкүмәти «Мүбаризә иттифагы»на чидди зәрбә ендирди: 1895-чи ил декабрын 8-дән 9-на (20-дән 21-нә) кечән кечә В. И. Ленин башда олмагла «Иттифаг» хадимләринин хејли һиссәси һәбсә алынды; «Рабочеје Дело» гәзетинин јығылмаг үчүн һазырланмыш биринчи нөмрәси дә зәбт едилди.

Һәбсләрдән бир нечә күн сонра групун биринчи јығынчағында гәрара алынды ки, Петербург сосиал-демократларьшын тәшкилаты «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» адландырылсын. Ленинин вә «Мүбаризә иттифагы»нын башга үзвләрinин һәбс едилмәсинә чаваб олараг, «Иттифаг»ын һәбсә алынмамыш үзвләри фәһләләр тәрәфиндән сијаси мөвзуда јазылмыш бир вәрәгә бурахдылар.

В. И. Ленин һәбсханада олдуғу заман «Иттифаг»а рәһбәрлик едирди, өз мәсләһәтләри илә она јардым көстәрирди, һәбсханадан шифрлә јазылмыш мәктублар вә вәрәгәләр көндәрирди, «Тә'тилләр һаггында» китабчасыны (индијәдәк тапылмамышдыр), «Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси вә изаһы»ны јазмышды (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 87—119).

Ленинин јаратдығы Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын әһәмијјәти ондан ибарәт иди ки, Ленинин ифадәси илә дејилсә, бу «Иттифаг» фәһлә һәрәкатына архаланан, пролетариатын синфи мүбаризәсинә рәһбәрлик едән ингилаби партијанын рүшејми иди.

1897-чи илин февралында «Иттифаг»ын сүркүнә көндәрилмәк әрәфәсиндә һәбсдән бурахылмыш көһнә үзвләри «гочаларын» вә «чаванларын» бирҝә јығынчағыны тәшкил етдиләр; јығынчагда әсас мәсәлә — Русијада сосиал-демократијанын вәзифәләри мәсәләси барәсиндә ихтилафлар ашкара чыхды. «Гочалар» фәһлә синфинин рәһбәр сијаси тәшкилаты олмаг е'тибары илә «Мүбаризә иттифагы»ны мөһкәмләндирмәкдә тә'кид едирдиләр, «чаванлар» тред-јунионизм мөвгеләриндә дајанараг, фәһләләрин тә'тил кассаларынын јарадылмасыны мүдафиә едирдиләр вә с. «Мүбаризә иттифагы» баниләринин, биринчи нөвбәдә В. И. Ленинин узун мүддәт

Сибирдә сүркүндә олмасы «чаванларын» өз сијасәтини јеритмәсини асанлашдырды. 1898-чи илин икинчи јарысындан «Мүбаризә иттифагы» «игтисадчыларын» әлинә кечди, онлар «Рабочаја мысл» гәзети васитәси илә рус зәмининдә тред-јунионизм, бернштејнчилик идејалары јајырдылар. —*319.*

118 *«Әмәк азадлығы»* групу К. В. Плеханов тәрәфиндән 1883-чү илдә Ченеврәдә тә'сис едилмиш илк рус марксист групу иди. Бу група Плеханов илә бәрабәр П. Б. Акселрод, Л. Г. Дејч, В. И. Засулич, В. И. Игнатов дахил иди.

«Әмәк азадлығы» групу Русијада марксизмин тәблиғи саһәсиндә бөјүк иш көрдү. Бу груп К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Коммунист партијасынын манифести», «Муздлу әмәк вә капитал», «Сосиализмин утопијадан елмә дөғру инкишафы» вә башга әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә едиб харичдә чапдан бурахыр вә Русијада јајырды, һабелә өз нәшрләриндә марксизми тәблиғ едирди. «Әмәк азадлығы» групу Русијада марксизмин јајылмасы вә сосиал-демократ һәрәкатынын инкишаф етмәси јолунда башлыча идеја манеәси олан халгчылыға чидди зәрбә ендирди. К. В. Плеханов «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885) вә башга әсәрләриндә Русијанын кејри-капиталист инкишаф јолу һаггындакы мүртәче халгчы нәзәријјәләрини, ингилаби һәрәкатда пролетариатын габагчыл ролунун инкар едилмәсини, тарихдә шәхсијјәтин ролуна халгчыларын субјектив-идеалист бахышыны вә и. а. марксистчәсинә тәнгид етмишдир. Рус сосиал-демократлары програмынын К. В. Плеханов тәрәфиндән јазылан, «Әмәк азадлығы» групунун нәшр етдији ики лајиһәси (1883 вә 1885-чи илләр) Русијада сосиал-демократ партијасыны һазырламаг вә јаратмаг ишиндә мүһүм бир аддым олду. Марксизм бахышларынын јајылмасында, диалектик вә тарихи материализмин мүдафиә едилмәсиндә Плехановун (Н. Белтовун) «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» китабынын (1895) хүсусилә бөјүк әһәмијјәти олду, бу китабдан «бүтөв бир нәсил рус марксистләри тәрбијә алмышдыр» (Ленин). Груп «Сосиал-демократ» мәчмуәсинин 4 китабыны, һабелә фәһләләр үчүн бир сыра популјар китабчалар нәшр едиб Русијада јајмышды.

Ф. Енкелс «Әмәк азадлығы» групунун јаранмасыны алгышлајараг јазырды ки, бу груп «Марксын бөјүк игтисади вә тарих нәзәријјәләрини сәмими вә гејд-шәртсиз гәбул етмишдир» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XXVII чилд, 1935, сәһ. 461). К. В. Плеханов вә В. И. Засулич илә Ф. Енкелс арасында шәхси достлуг әлагәси вар иди, онлар Ф. Енкелслә узун илләр јазышырдылар. «Әмәк азадлығы» групу бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты илә әлагә јаратмышды вә II Интернационалын 1889-чу илдәки биринчи конгресиндән (Парис) башлајараг, өзүнүн бүтүн варлығы әрзиндә онун бүтүн конгресләриндә Русија сосиал-демократијасыны тәмсил едирди.

Лакин «Әмәк азадлығы» групунун чидди сәһвләри дә вар иди: о, либерал буржуазијанын ролуну һәддиндән артыг гијмәтләндирирди, пролетар ингилабынын еһтијат гүввәси олан кәндлиләрин ингилабчылығына лазымынча гијмәт вермирди. Һәмин сәһвләр Плехановун вә групун дикәр үзвләринин кәләчәк меншевик бахышларынын рүшејми иди. В. И. Ленин көстәрирди ки, «Әмәк азадлығы» групу «јалныз нәзәри чәһәтдән сосиал-демократијанын әсасыны гојмуш вә фәһлә һәрәкатына доғру биринчи аддымы атмышды» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 282).

1903-чү илин августунда РСДФП икинчи гурултајында «Әмәк азадлығы» групу өз фәалијјәтини дајандырдығыны е'лан етди. — *319.*

319 *«Рус ингилабчы сосиал-демократијасының харичи чәмијјәти»* В. И. Ленинин тәшәббүсү илә 1901-чи илин октјабрында тә'сис едилмишди. Чәмијјәтә «Искра» вә «Заря» тәшкилатының харичдәки шө'бәси вә «Сосиал-демократ» тәшкилаты (онун тәркибиндә «Әмәк азадлығы» групу да вар иди) дахил олдулар. Чәмијјәтин вәзифәси ингилаби сосиал-демократија идејаларыны јајмагдан вә мүбариз бир сосиал-демократ тәшкилаты јарадылмасына көмәк етмәкдән ибарәт иди. Әслиндә Чәмијјәт «Искра» тәшкилатының харичдәки нүмајәндәси иди. Чәмијјәт харичдәки рус сосиал-демократлары сырасындан олан «Искра» тәрәфдарларыны сых бирләшдирир, «Искра»ја мадди јардым көстәрир, гәзетин Русијаја көндәрилмәсини тәшкил едир вә популјар марксист әдәбијјаты бурахырды. Чәмијјәт бир нечә «Бүллетен» вә китабча нәшр етмишди. РСДФП II гурултајы Чәмијјәтин низамнамәјә көрә комитә һүгугларыны олан јеканә харичи партија тәшкилаты кими тәсдиг етди, она РСДФП МК-нын рәһбәрлији вә нәзарәти алтында ишләмәји тапшырды.

II гурултајдан сонра «Харичи чәмијјәт»дә меншевикләр мәскән салыб Ленинә гаршы, болшевикләрә гаршы мүбаризә апармаға башладылар. 1903-чү илин октјабрында Чәмијјәтин икинчи гурултајында онлар болшевикләрә гаршы бөһтанла чыхыш етдиләр, бундан сонра Ленин вә онун тәрәфдарлары гурултајын ичласындан кетдиләр. Меншевикләр Чәмијјәтин јени низамнамәсини тәсдиг етдиләр, һәмин низамнамә РСДФП II гурултајында гәбул олунан партија низамнамәсинә гаршы јөнәлдилмишди. О вахтдан е'тибарән Чәмијјәт меншевизмин дајағы олду; 1905-чи илә дәк фәалијјәт көстәрди. — *321.*

320 *Әскәри гәсәбәләр* — Русијада гошуиларын хүсуси тәшкили; I Александр дөврүндә тәтбиг едилмишди. Әскәри гәсәбәләр тәшкил едәркән, чар һөкумәти ордунун сахланмасы хәрчләрини азалтмаг, мүһарибә дөврү үчүн һазырлыглы еһтијат гүввәсинә малик олмаг вә халгдан тәчрид олунмуш һалда јарадылан һәрби силки артан ингилаби һәрәката гаршы

өзүнә даjаг етмәк үмидиндә иди. Һәрби назир, ифрат иртичачы А. А. Аракчеjев әскәри гәсәбәләрин баш рәиси тә'jин олунмушду (Аракчеjев гәсәбәләри ады да бурадандыр).

Әскәри гәсәбәләр үчүн ajрылмыш әразидә jашаjан бүтүн кәндлиләр өмүрлүк әскәрләрә чеврилирдиләр. Әскәри гәсәбәләрдә jашаjанларын 18 jашындан 45 jашынадәк оланларындан («тәсәррүфат саһибләриндән») әскәри бөлмәләр дүзәлдилирди, һәрби гуллуға jарарлы олан о бири кәндлиләр «тәсәррүфат саһибләринин көмәкчиләринә» чеврилирдиләр. Гәсәбәнин һәр бир тәсәррүфат саһиби әскәри гәсәбәләрдә дүшәркә салан әскәрләрдән үч нәфәрини өз әмәjи илә jедиртмәли иди. Гәсәбәнин бүтүн сакинләри һәрби кеjимдә кәзмәли, даим һәрби тә'лим кечмәли идиләр. Онларын һәjаты сәрт режимә табе едилмишди, онлардан өтрү һәтта аилә мәсәләләриндә дә чидди гajда гоjулмушду. Габа һәрби тә'лим вә гajдалар әсасында көрүлән мүхтәлиф һәрби ишләр нәтичәсиндә тәсәррүфаты идарә етмәjә вахт галмырды, тәсәррүфатлар кетдикчә вар-jохдан чыхырды.

Әскәри гәсәбәләрдә jашамағын вә ишләмәjин каторга шәраити дәфәләрлә бөjүк үсjанлара сәбәб олмушду; чар гошунлары бу үсjанлары ағласығмаз амансызлыгла jатырырды. 1857-чи илдә әскәри гәсәбәләр ләғв едилди. —*325.*

[121] Ленинин бу әсәринин биринчи фәсли «Ачларла мүбаризә» ады алтында ики дәфә ajрыча китабча шәклиндә нәшр едилмишдир. Биринчи нәшри «Зарjа»нын 2—3-чү №-синдән ajрыча оттиск шәклиндә чыхмышды; икинчи нәшри «Искра»нын Кишинjовдакы кизли мәтбәәсиндә үч мин нүсхә тиражла чап олунмушду. —*333.*

[122] *«Һеркулес сүтунларына чатмаг»* ифадәси сон һәддә чатмаг, һәдсиз мүбаligәjә jол вермәк демәкдир. Гәдим jунан мифолоkиjасына көрә Һеркулес сүтунларыны Һеркулес (Һеракл) учалтмышды вә гәдим jунанларын тәсәввүрүнә көрә, бунлар дүнjанын гуртарачағы иди, бундан о jана jол jох иди. —*336.*

[123] И. С. Туркеневин «Бурмистр» һекаjәсиндәки Аркади Павлыч Пеночкин сурәти нәзәрдә тутулур (бах: И. С. Туркенев, Әсәрләри күллиjjаты, 1-чи чилд, М., 1953, сәһ. 203). —*337.*

[124] Көрүнүр, В. И. Ленинин әли алтында «Искра»нын нүсхәләри jох иди вә о, jаддашына әсасән «Искра»нын 6-чы вә 7-чи №-ләринә истинад етмишдир. Әслиндә Симферополдан көндәрилмиш мәгалә (Бир маj нүмаjиши һаггында) «Искра»нын 7-чи №-синдә; Курскдан олан мәгалә («Петербургда март һадисәләринә даир рә'jләр, шакирдләр вә кәндлиләр арасында һәjәчанлар һаггында») «Искра»нын 8-чи №-синдә дәрч олунмушду. —*342.*

125 Ленин М. Ј. Салтыков-Шедринин «Бир шәһәрин тарихи» әсәриндән ситат кәтирир (бах: Н. Шедрин (М. Ј. Салтыков). Әсәрләринин там күллијјаты, IX чилд, 1934, сәһ. 427). —*344.*

126 *Помпадурлар* — М. Ј. Салтыков-Шедринин «Помпадурлар вә помпадуршалар» әсәриндә јаратдығы үмумиләшдирилмиш сатирик образ; бөјүк рус сатирик јазычысы һәмин әсәриндә јүксәк рүтбәли чар мә'мурларыны, назирләри вә губернаторлары дамғаламышдыр. Салтыков-Шедринин сәрраст ибарәси рус дилиндә мөһкәм јер тутуб инзибати өзбашыналығы, јекәбашлығы ифадә едир. —*344.*

127 Ленин 1901-чи ил августун 29-да ачылан тә'чили губернија земство јығынчағына Саратов губернија земство идарәсинин мә'рузәсини нәзәрдә тутур. Мә'рузәнин мәзмуну 1901-чи ил августун 29-да «Саратовски Дневник» гәзетинин 187-чи №-синдә дәрч олунмушду. Ленин мә'рузәнин ајры-ајры мүддәаларыны мә'рузәдән мисал кәтирдији парчаларда өз сөзләри илә верир. —*345.*

128 *«Приазовски Крај»* — күндәлик гәзет, 1892-чи илдән 1916-чы илədәк Ростов-Доңда чыхырды; 1889-чу илдән 1891-чи илədәк чыхан «Донскоје Поле» гәзетинин давамы иди. —*349.*

129 *Еллик зәманәт* — бүтүн пул тә'дијәләринин вахтында вә тамамилә верилмәси, дөвләтин вә мүлкәдарларын хејринә һәр чүр мүкәлләфијјәтләрин (төјчүләр, өдәнч тә'дијәләри, әскәр топланышы вә с.) јеринә јетирилмәси үчүн һәр бир кәнд ичмасы кәндлиләринин мәчбури коллектив мәс'улијјәтидир. Кәндлиләрин әсарәт алтына алынмасынын Русијада тәһкимчилик һүгугу ләғв едилдикдән сонра да галан бу формасы јалныз 1906-чы илдә ләғв едилди. —*349.*

130 *Әшја сијаһылары* јерли губернија идарәләринин тәртиб етдикләри сәнәдләрә дејилирди, һәмин сијаһыларда Сибирә сүркүн едилән мәһбуслар һаггында әтрафлы мә'лумат верилирди. — *354.*

131 В. И. Ленин Николај — онун (Н. Ф. Данијелсонун) 1893-чү илдә Петербургда чапдан чыхан «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәрруфатымызын очеркләри» китабыны нәзәрдә тутур. —*361.*

132 *«Русскије Ведомости»* — гәзет; 1863-чү илдән Москвада чыхырды, мө'тәдил-либерал зијалыларын бахышларыны ифадә едирди. 80—90-чы илләрдә демократик чәбһә јазычылары (В. Г. Короленко, М. Ј. Салтыков-Шедрин, Г. И. Успенски вә башгалары) гәзетдә иштирак едирдиләр, либерал халгчыларын әсәрләри чап олунурду. 1905-чи илдән гәзет кадетләр

партијасынын сағ ганадынын органы иди. Ленин көстәрирди ки, «Русскије Ведомости» «*сар* кадетизми халгчылыг гатышығы илә» өзүнә мәхсус бир шәкилдә бирләшдирирди (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 128).

1918-чи илдә «Русскије Ведомости» дикәр әксингилабчы гәзетләрлә бирликдә бағланды. —*363.*

133 *Мәһкәмә палатасы* — 1864-чү ил мәһкәмә ислаһатындан сонра јарадылмыш чар мәһкәмәси идарәси; хүсуси мүлки ишләрә вә чинајәт ишләринә бахырды, маһал мәһкәмәләриндә бахылмыш ишләр үзрә апеллјасија дәрәчәси иди. Бир нечә губернијаја бир мәһкәмә палатасы тә'сис едилирди. —*365.*

134 Н. В. Гоголун «Шинел» повестинин гәһрәманы *Акаки Акакијевич Башмачкин* нәзәрдә тутулур. —*366.*

135 *Гылафлы адам* — А. П. Чеховун ејни адлы һекајәсиндә сурәтдир. Бу ифадә әдәбијјатда гуру, һәјатдан узаг олан, һәр чүр јениликдән горхан адамлары сәчијјәләндирмәк үчүн ишләдилир. —*366.*

136 «Губернија вә гәза земство идарәләри һаггында Әсаснамә» нәзәрдә тутулур. Әсаснамә 1890-чы ил ијунун 12-дә III Александр тәрәфиндән тәсдиг едилмишди. —*368.*

137 *Кит Китыч* вә ја *Тит Титыч* — А. Н. Островскинин «Јад мәчлиси баш ағрыдыр» комедијасында сурәт. Савадсыз, кобуд, күт, јекәбаш сурәти. —*369.*

138 *«Миссионерскоје Обозреније»* — килсә хадимләри тәрәфиндән нәшр олунан ајлыг илаһијјат журналы; 1896-чы илдән 1898-чи иләдәк Кијевдә, 1899-чу илдән 1916-чы иләдәк Петербургда чыхмышдыр. Редактор-нашири В. М. Скворцов иди. Журнал чәһаләтпәрәстлији илә фәргләнән вә полис илә сых иттифагда олан ән мүртәче руһани даирәләрини бирләшдирир, тәригәтчиләрә гаршы мүбаризә апарырды. —*376.*

139 *«Орловски Вестник»* — мө'тәдил-либерал мәсләкли күндәлик ичтимаи-сијаси вә әдәби гәзет, 1876-чы илдән 1918-чи иләдәк Орјолда чыхырды. —*378.*

140 *«Вера и Разум»* — 1884-чү илдән 1916-чы иләдәк Харков руһани семинаријасы јанында нәшр едилән илаһијјат-фәлсәфә журналы; ајда ики дәфә чыхырды. Журнал ифрат мүртәче мөвге тутур, демократик һәрәката вә мүтәрәгги фикрә гаршы амансыз чыхыш едирди. —*380.*

141 *«Свободноје слово»* — Л. Н. Толстојун чар сензурасы тәрәфиндән гадаған олунмуш әсәрләрини вә тәригәтчиләрин чар

һөкумәти тәрәфиндән тә'гиб едилмәсинә гаршы јөнәлдилән китабчалары харичдә (Инкилтәрә, Исвечрә) чап едән нәшријјат. Бу нәшријјат 1899-чу илдән 1901-чи иләдәк «Свободная Мысл» журналыны, 1901-чи илдән 1905-чи иләдәк «Свободное Слово» журналыны бурахырды. —*380.*

142 *«Свобода»* — 1901-чи илин мајында мејдана кәлән вә өзүнү «ингилабчы-сосиалист групу» адландыран «Свобода» групунун 1901—1902-чи илләрдә Исвечрәдә нәшр етдији журнал. Журналын ики нөмрәси чыхмышдыр: 1-чи №-си 1901-чи илдә, 2-чи №-си 1902-чи илдә. «Свобода» групу тәрәфиндән һәмчинин «Ингилаб әрәфәси. Нәзәријјә вә тактика мәсәләләриня даир вахташыры олмајан ичмал» №-1, «Отклики» гәзет-журналы № 1, Л. Надеждинин «Русијада ингилабчылығын дирчәлмәси» китабчасы вә башгалары нәшр едилмишди.

«Свобода» групунун «нә мөһкәм, чидди идејалары, програмы, тактикасы, тәшкилаты, нә дә күтләләр ичәрисиндә көкләри» јох иди (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 370). «Свобода» групу өз нәшрләриндә «игтисадчылыг» вә террорчулуг идејалары тәблиғ едир, Русијадакы антиискрачы груплары мүдафиә едирди. Ленин «Свобода»ны «террорчулуг әһвали-руһијјәсиндә олан игтисадчылар» групу адландырмышды (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 497). 1903-чү илдә груп өз варлығына сон гојду. —*400.*

143 *«Јужны Рабочи»* — сосиал-демократ гәзети, ејни адлы груп тәрәфиндән 1900-чү илин јанварьшдан 1903-чү илин апрелинәдәк кизли нәшр едилмишдир. 12 нөмрәси чыхмышдыр. И. Х. Лалајантс, А. Виленски («Илја»), О. А. Коган (Јермански), Б. С. Сејтлин (Батурски), Ј. Ј. вә Ј. С. Левинләр, В. Н. Розанов вә башгалары мүхтәлиф вахтларда «Јужны Рабочи»нин редакторлары вә әмәкдашлары олмушлар. Гәзетин мәтбәәси даим өз јерини дәјишир, Јекатеринославда, Смоленскдә, Кишинјовда, Николајевдә вә башга шәһәрләрдә ишләјирди.

«Јужны Рабочи» групу «игтисадчылыг» вә террорчулуг әлејһинә чыхыр, күтләви ингилабн һәрәкаты кенишләндирмәк зәрурәтини мүдафиә едир вә Русијанын чәнубунда бөјүк ингилаби иш көрүрдү. 1902-чи илин августунда «Јужны Рабочи» групу биркә ишләмәк һаггында «Искра» илә данышыглар апарды, данышыгларын нәтичәси олараг «Искра» илә һәмрә'јлик һаггында бәјанат верилди, бу бәјанат 1902-чи ил нојабрын 1-дә «Искра» гәзетинин 27-чи №-синдә вә 1902-чи илин декабрында «Јужны Рабочи»нин 10-чу №-синдә чап олунмушду. Ејни заманда һәмин груп партијаны демократик мәркәзијјәт принсипләри әсасында гурмаг һаггында «Искра»нын тәшкилат планыны ахырадәк мүдафиә етмирди. Ленинин көстәрдији кими, «Јужны Рабочи» групу ««Искра»ны сөздә рәһбәр орган кими таныјан, ишдә исә өзләринин хүсуси план-

лары олуб, принсип чәһәтчә сәбатсыз олан тәшкилатлардан» иди (Әсәрләри, 4-чү иәшри, 7-чи чилд, сәһ. 222).

РСДФП II гурултајы ««Јужны рабочи» групуиун партијаны бирләшдирмәк вә бәрпа етмәк хејринә көстәрдији сәмәрәли әдәби вә тәшкилат фәалијјәтини» гејд едәрәк, «Јужны Рабочи»нин нәшрини дајандырмағы вә ону нәшр едән групу, еләчә дә ајры-ајры мүстәгил сосиал-демократ групларыныи вә тәшкилатларынын һамысыны бурахмағы гәрара алды. — *402.*

144 В. И. Ленин Ф. Лассалын К. Маркса 1852-чи ил 24 ијун тарихли мәктубундан кәтирдији ситаты өзү тәрчүмә етмишдир. В. И. Ленин һәмин ситатын бир һиссәсиндән өзүнүн «Нә етмәли?» әсәринә епиграф кими истифадә етмишдир. —*410.*

145 1901-чи ил декабрын 6-да (19-да) рус сосиал-демократлары К. В. Плехановун ингилаби фәалијјәтинин ијирми беш иллијини Петербургун Казан килсәси гаршысындакы нүмајишин ијирми беш иллијн илә бирликдә Ченеврәдә гејд етдиләр. Казан килсәси гаршысындакы нүмајиши 1876-чы ил декабрын 6-да фәһләләр вә тәләбәләр мүтләгијјәтин өзбашыналыгына гаршы протест әламәти олараг тәшкил етмишдиләр. К. В. Плеханов нүмајишдә ингилаби нитг сөјләмишди. Полис вә гошунлар нүмајиши дағытды, нүмајишин бир чох иштиракчылары тутулуб һәбс чәзасына, сүркүнә вә каторга ишләринә мәһкум едилди. К. В. Плеханов харичә мүһачирәтә кетмәјә мәчбур олду.

К. В. Плехановун ингилаби фәалијјәтинин ијирми беш иллик јубилејн мүнасибәти илә Ченеврәдә, Берндә, Парисдә, Сүрихдә вә мүһачир рус сосиал-демократларынын јашадыглары башга шәһәрләрдә тәнтәнәли јығынчаглар кечирилмишдир. —*411.*

146 О заман «Земља и волја» шүарлары илә халгчыларын 1876-чы илдә Русијада тә'сис етдикләри ејни адлы кизли тәшкилат чыхыш едирди. А. Д. Михајлов, К. В. Плеханов, О. В. Аптекман, А. А. Квјатковски, С. М. Кравчински (Степњак), С. Л. Перовскаја, Н. А. Морозов, В. Н. Фигнер вә башгалары «Земља и волја»нын көркәмли хадимләри идиләр.

Земљаиволјачылар кәндлиләри Русијада әсас ингилабчы күввә һесаб едәрәк кәндлиләри чаризмә гаршы үсјана галдырмаға чалышырдылар. Онлар Русијанын бир сыра губернијаларында: Тамбов, Воронеж вә башга губернијаларында ингилаби иш апарырдылар. 1879-чу илдә «Земља и волја» дахилиндә террорчулар фраксијасы әмәлә кәлди; бу фраксија террору чаризмә гаршы мүбаризәдә башлыча васитә һесаб едирди. Һәмин илдә Воронеждә кечирилмиш гурултајда «Земља и волја» ики тәшкилата: «Народнаја волја» вә «Чорны передел» тәшкилатларына парчаланды. —*412.*

147 Пролетариатын биринчи бејнәлхалг тәшкилаты олан I Интернасионалдан («Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији») сөһбәт кедир; I Интернасионал 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Лондонда инкилис вә франсыз фәһләләри тәрәфиндән чағырылан бејнәлхалг фәһлә јығынчағында тә'сис едилмишди. I Интернасионалын јарадылмасы фәһлә синфинин ингилаби партијасы уғрунда К. Марксын вә Ф. Енкелсин бир чох илләр боју апардыглары кәркин мүбаризәнин нәтичәси иди. К. Маркс I Интернасионалын тәшкилатчысы вә рәһбәри, онун «Тә'сис манифести»нин, Низамнамәсинин, башга програм вә тактика сәнәдләринин мүәллифи иди. В. И. Ленинин гејд етдији кими, I Интернасионал «фәһләләрин капитал үзәринә ингилаби тәзјигини һазырламаг үчүн фәһләләрин бејнәлхалг тәшкилатынын тәмәлини гојду», «сосиализм уғрунда пролетар мүбаризәсинин, бејнәлхалг мүбаризәнин тәмәлини гојду» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 29-чу чилд, сәһ. 309, 310).

I Интернасионалын мәркәзи рәһбәр органы К. Марксын даими үзв олдуғу Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасы иди. Маркс о заман фәһлә һәрәкатында һөкм сүрән хырда буржуа тә'сирләринә вә тәригәтчилик мејлләринә (Инкилтәрәдә тред-јунионизм, роман өлкәләриндә прудонизм вә анархизм, Алманијада лассалчылыг) үстүн кәләрәк, Авропанын вә Американын габагчыл фәһләләрини елми сосиализм принсипләри әтрафында сых бирләшдирирди. I Интернасионал мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләринин игтисади вә сијаси мүбаризәсинә рәһбәрлик едир, онларын бејнәлхалг һәмрә'лијини мөһкәмләндирирди. Марксизми јајмаг, сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәк ишиндә I Интернасионалын ролу бөјүкдүр.

Парис коммунасынын мәғлубијјәтиндән сонра фәһлә синфинин гаршысында I Интернасионалын ирәли сүрдүју принсипләр әсасында күтләви милли партијалар јаратмаг вәзифәси дурду. К. Маркс 1873-чү илдә јазмышды: «Авропада ишләрин вәзијјәтини нәзәрә аларағ, Интернасионалын формал тәшкилини мүвәггәти олараг арха сыраја кечирмәји... гәти фајдалы һесаб едирәм...» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 304). 1876-чы илдә Филаделфија конфрансында I Интернасионал рәсмән бурахылды. —*421.*

148 *Бакунизм* — анархизмин идеологу, марксизмин вә елми сосиализмин гәддар дүшмәни М. А. Бакунинин ады илә адландырылан чәрәјан. Бакунистләр фәһлә һәрәкатынын марксизм нәзәријјәсинә вә тактикасына гаршы инадлы мүбаризә апарырдылар. Һәр чүр дөвләти, о чүмләдән пролетариат диктатурасыны инкар етмәк, пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролуну анламамаг бакунизмин әсас мүддәасы иди. Бакунин синифләри «бәрабәрләшдирмәк», «азад иттифаглары» ашағыдан бирләшдирмәк идејасыны ирәли сүрмүшдү. Бакунистләрин фикринчә, «көркәмли» шәхсијјәтләрдән дүзәлдилән

кизли нигилаби чәмиjjәт дәрһал галдырылан халг гиjамларына рәһбәрлик етмәли иди. Мәсәлән, бакунистләр белә куман едирдиләр ки, Русиjада кәндлиләр дәрһал үсjана галхмаға һазырдырлар. Онларын гәсдләр дүзәлтмәк, дәрһал гиjам галдырмаг вә терроручулуг тактикасы авантүрист тактика иди вә үсjан һаггында марксизм тә'лиминә дүшмән иди. Бакунизм вар-jохдан чыхмыш хырда мүлкиjjәтчинин идеолокиjасыны әкс етдирән вә хырда буржуа чәрәjаны олан прудонизмә jахындыр. Бакунистләрин Русиjадакы нүмаjәндәләриндән бири С. Г. Нечаjев иди, о, харичдә jашаjан Бакунин илә сых әлагә сахлаjырды. Онлар гәсдчи чәмиjjәтин програмыны «Нигилаби катехизис»дә шәрһ етмишдиләр. 1869-чу илдә Нечаjев Русиjада «Халг диваны» адлы мәһдуд гәсдчи тәшкилат jаратмаға чәһд етди. Лакин о, jалныз Москвада бир сыра дәрнәкләр тәшкил етмәjә мүвәффәг олду. Чох кечмәдән чар һөкүмәти «Халг диваны» тәшкилатыны ашкара чыхартды вә 1869-чу илин декабрында дағытды. К. Маркс вә Ф. Енкелс бакунистләрин нәзәриjjәсини вә тактикасыны кәскин сурәтдә писләмишдиләр. В. И. Ленин бакунизми «өзү үчүн ничат jолу тапа билмәjиб үмидсизлиjә гапылан хырда буржуанын» дүнjакөрүшү кими гиjмәтләндирмишдир (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 11). Бакунизм халгчылыгын идеjа мәнбәләриндән бири олду. Бакунин вә бакунистләр һаггында бах: К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Сосиалист демократиjасы алjансы вә Бejнәлхалг Фәһлә Бирлиjи» (1873), Ф. Енкелсин «Бакунистләр иш башында» (1873), «Мүһачир әдәбиjjаты» (1875) әсәрләри, һабелә В. И. Ленинин «Мүвәггәти ингилаби һөкүмәт һаггында» (1905) әсәри вә башгалары. —*422.*

149 1901-чи илин jазында, Русиjада инкилаби һәрәкатын күчләнмәси илә әлагәдар олараг, Русиjанын мүһачирәтдәки сосиал-демократлары арасында харичдә олан чохлу сосиал-демократ тәшкилатларыны бирләшдирмәк вә онларын фәалиjjәтини әлагәләндирмәк зәрурәти һаггында мәсәлә мүзакирә едилирди. Инкилаби мәсләкли тәшкилатларын оппортунист тәшкилатлары илә бирләшмәсини принсипчә гejри-мүмкүн һесаб едән Ленин инкилаби сосиал-демократ тәшкилатларыны бирләшдирмәjи тәклиф етди. О, П. Б. Акселрода мәктубунда jазырды: «Мән бу фикрә кәлмишәм ки, белә бир тәшкилат планы гурмаг олмазмы: «Сосиал-Демократ» тәшкилаты, «Зарjа» редаксиjасы вә филан груплар... мәсәлән, бир *чәмиjjәт* һалында бирләширләр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 47). Ленин бурадача һәмин тәшкилатын лаjиһәсинин әсасларыны шәрһ етмишди.

Харичи чәмиjjәтин низамнамәсинин илкин лаjиһәсини редаксиjанын Мүнхен һиссәси Мүнхенә кәлән К. В. Плеханов илә бирликдә тәртиб етмишди, лаjиһә «Искра» вә «Зарjа» вә «Сосиал-демократ» тәшкилатларынын бүтүн үзвләри тәрәфин-

дән мүзакирә олунмушду. Низамнамә лајиһәсинә дүзәлишләри Ленин, көрүнүр, бу заман јазмышдыр. —*425.*

150 Ленин бурада вә ашағыда Русијанын мүхтәлиф шәһәрләриндә фәһләләрин вә тәләбәләрин нүмајишләри һаггында мәгаләләр вә хәбәрләр дәрч олунмуш «Искра» нөмрәләрини садалајыр. —*429.*

151 Бу сәнәд, көрүнүр, «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» мәгаләсинин әввәлинин вариантларындан биридир. —*432.*

152 *«Русски Вестник»* — сијаси вә әдәби журнал, 1856-чы илдән 1906-чы иләдәк чыхмышдыр. Журналын нәшр едилдији јер дәфәләрлә дәјишилмишдир. 1856—1887-чи илләрдә журнал Москвада нәшр олунурду, редактору вә нашири М. Н. Катков иди. Әввәлчә журнал либерал мәсләкли иди, XIX әсрин 60-чы илләриндән журнал тәһкимчи иртичанын органына чеврилди. Катковун өлүмүндән сонра «Русски Вестник» 1887-чи илин ахырындан 1896-чы иләдәк Петербургда, 1896—1902-чи илләрдә Москвада вә 1902—1906-чы илләрдә јенидән Петербургда нәшр едилмишдир. —*433.*

153 *«Вестник Јевропы»* — буржуа-либерал мәсләкли ајлыг тарихи-сијаси вә әдәби журнал; 1866-чы илдән 1918-чи иләдәк Петербургда чыхмышдыр. Журналда ингилабчы марксистләр әлејһинә мәгаләләр чап едилирдн. —*433.*

154 Бу сәнәд «Волноје Слово» журналынын 53-чү, 57-чи, 59-чу, 60-чы нөмрәләриндә «З. С.» имзасы илә земство һаггында дәрч олунмуш мәгаләләрин гыса конспект хүласәсидир. Һәмин сәнәд В. И. Ленин «Земствоиу тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» мәгаләси үзәриндә ишләдији дөврдә јазылмышдыр. —*436.*

155 «Русија империјасы Ганунлар күллијјаты», IX чилдинин 762-чи маддәси нәзәрдә тутулур. Һәмин маддәдә дејилир: «Русија империјасында јашајан өзкә халглара ашағыдакылар дахилдир: 1) Сибирдәки өзкә халглар; 2) Архангелск губернијасындакы ненләр; 3) Ставропол губернијасынын көчәри өзкә халглары; 4) Һәштәрхан вә Ставропол губернијаларында көчәри һәјат сүрән калмыклар; 5) Дахили Орданын гырғызлары; 6) Акмолинск, Семипалатинск, Семиречје, Урал вә Тургај вилајәтләринин өзкә халглары; 7) Закаспи вилајәтинин өзкә халгларда олан әһалиси; 8) јәһудиләр». —*439.*

156 «Русскије Ведомости» гәзетинин 1901-чи ил 1 август тарихли 210-чу нөмрәсиндә редаксија мәгаләси дәрч едилмишди. Мәгалә «Сибирдә хүсуси шәхсләр үчүн хәзинә торпаглары ајыр-

маг һаггында» 1901-чи ил 8 ијун ганунунун мүзакирәсинә һәср олунмушду. Мәгаләдә Уфа губернијасынын тимсалында ганунун тәтбиги нәтичәсиндә задәканларын әлдә етдикләри бөјүк мәнфәәт, кәндли күтләләринин јохсуллашмасы вә вар-јохдан чыхмасы һаггында фактлары тәсдиг едән мә'лумат кәтирилирди. Бу мәгаләдәки бә'зи мә'луматы Ленин јазыб көтүрмүшдү. —*440.*

157 Бу сәнәд Д. Б. Рјазановун «Зарја» журналы үчүн 1901-чи илин јајында јазылмыш «Ики һәгигәт» мәгаләсинә В. И. Ленинин гејдләридир. Мәгалә редаксија тәрәфиндән рәдд едилди вә журналда чап олунмады.

Гејдләрдә Ленинин көстәрдији сәһифәләр Рјазановун «Зарја» редаксијасына тәгдим олунмуш мәгаләсинин әлјазмасынын сәһифәләридир. —*447.*

158 *Нуменләр (ноуменләр) вә феноменләр* — Кантын идеалист фәлсәфәсиндә бир-биринә әкс анлајышлар.

Канта көрә, ноумен дәрк едилмәјән «өзүндә шејдир», инсанын шүурундан асылы олмајараг јашајыр вә онун идракы харичиндәдир. Феномен — инсанын анчаг шүурунда јашајан вә онун идрак објекти олан һадисәдир.

«Өзүндә шејләрлә» — ноуменләрлә һадисәләрин — феноменләрин бир-биринә гаршы гојулмасы Кантын субјектив-идеалист идрак нәзәриҗҗәсинин әсас мүддәаларындан бирини тәшкил едир, империализм идеологлары вә тәфтишчиләр бундан материализмә гаршы апардыглары мүбаризәдә истифадә едирләр.

Диалектик материализм бу гаршыгојманы тәкзиб етди вә Кант нәзәриҗҗәсинин елми чәһәтдән әсассыз олдуғуну сүбут етди. — *449.*

В. И. ЛЕНИНИН СИТАТ КӘТИРДИЈИ ВӘ АДЫНЫ ЧӘКДИЈИ ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ВӘ МӘНБӘЛӘРИН КӨСТӘРИЧИСИ

Адрес тверского дворянства. 2 февраля 1862 г. — «Колокол», Лондон, 1862, № 126, 22 марта, стр. 1—2. — *29—30.*

Адреса земств Николаю II 1894—1895 гг. — *бах.* Мирный С.

Аксаков, И. С. О правильной постановке местного самоуправления. — Бу китабда: Аксаков, И. С. Полное собрание сочинений. Т. 5. Государственный и земский вопрос. Статьи о некоторых исторических событиях. М., Волчанинов, 1886, стр. 45—57. — *50.*

Аксельрод, П. Б. Историческое положение и взаимное отношение либеральной и социалистической демократии в России. Изд. РСДРП. Женева, тип. «Союза русских социал-демократов», 1898. 34 стр. — *71.*

Александр II. [*Речь перед представителями сословий в Москве 20 ноября 1878 г.*] — «Правительственный Вестник», Спб., 1878, № 261, 21 ноября (3 декабря), стр. 1. — *44.*

Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям издания 1886 года), с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стр. 11, 59, 136—137, 439, 563—575. — *40, 41, 438.*

Безработица... — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 2, февраль, стр. 5, в отд.: Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов. — *94.*

Бердяев, Н. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Н. К. Михайловском. С предисл. П. Струве. Спб., Попова, 1901. [360] стр. — *72, 73.*

Блеклов, С. М. Отчет по обследованию Днепровского уезда в течение мая и июня 1901 г. Август 1901 г. Гект. 53 стр. — *371—372.*

Ближайшие задачи земства. — «Вольное Слово», Женева, 1883, № 56, 1 марта, стр. 4—6. — *44.*

Бугурусланский уезд. — «Русские Ведомости», М., 1901, № 244, 4 сентября, стр. 2, бу шө'бәдә: Внутренние известия. — *363—364.*

Булгаков, С. Н. К вопросу о капиталистической эволюции земледелия. — «Начало», Спб., 1899, № 1—2, стр. 1—21; № 3, стр. 25—36. — *112, 145, 162, 166, 170, 174, 198, 219, 222, 231, 247.*

— *Капитализм и земледелие.* Т. 1—2. Спб., Тихонов, 1900. 2 т. — *111—143, 144—150, 152, 153, 154, 155, 170, 183, 184, 185—186, 187, 192, 193—194, 196, 197—198, 199, 200, 202, 205, 209, 211—214, 216—217, 218—223, 229, 231—234, 235, 241, 246—247, 248, 249, 257, 258, 259, 260, 261.*

Бурцев, В. За сто лет (1800—1896). Сборник по истории политических и общественных движений в России. В 2-х ч. Сост. В. Бурцев при ред. уч. С. М. Кравчинского (Степняка). London, 1897. 267, 164 стр. (Изд. фонда ВРП. Вып. 23). — *30, 75.*

Велепольский, А. [Докладная записка; 6 марта 1881 г.] — Бу китабда: [Ковалевский, М. М.] Конституция графа Лорис-Меликова. Лондон, 1893, стр. 25—27. — *48—49.*

«Вера и Разум», Харьков, 1901, № 8, апрель, стр. 457—462. — *380—382.*

«Вестник Европы», Спб. — *433.*

— 1886, № 10, стр. 757—758. — *42—43.*

Витте, С. Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов (1899 г.), с предисл. и примеч. Р. Н. С. [П. Б. Струве]. Печ. «Зарей». Штутгарт, Дитц, 1901. XLIV, 212 стр. — *22, 27—30, 36—79, 432—434, 435.*

«Вольное Слово», Женева. — *44.*

— 1883, № 53, 20 января, стр. 5—7; № 54, 1 февраля, стр. 6—7; № 55, 15 февраля, стр. 5—8; № 56, 1 марта, стр. 6—8; № 57,

15 марта, стр. 4—6; № 59, 15 апреля, стр. 6—8; № 60, 1 мая, стр. 10—12. — *436—438.*

— 1883, № 56, 1 марта, стр. 4—6. — *44.*

Временные правила об участии населения пострадавших от неурожая местностей в работах, производимых распоряжением ведомств путей сообщения и земледелия и государственных имуществ. 15 сентября 1901 года. — «Правительственный Вестник», Спб., 1901, № 208, 22 сентября (5 октября), стр. 3.— *323—327, 350—357.*

Высочайший манифест [Александра III от 29 апреля 1881 г.]. — «Земство», М., 1881, № 23, 6 мая, стр. 1. — *49, 50.*

Высочайший рескрипт, данный на имя министра народного просвещения графа Д. А. Толстого. 25 декабря 1873 г. — «Правительственный Вестник», Спб., 1873, № 307, 27 декабря (8 января 1874), стр. 1. — *41, 438.*

Высочайший рескрипт, данный на имя члена Государственного совета Ванновского. 25 марта 1901 года. — «Правительственный Вестник», Спб., 1901, № 68, 25 марта (7 апреля), стр. 1.— *38, 103.*

Вятские штрейкбрехеры. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 9, октябрь, стр. 3, бу шө'бәдә: Из нашей общественной жизни. — *370—371.*

Гертц, Ф. О. Аграрные вопросы. С предисл. Э. Бернштейна. Пер. А. Ильинского. Спб., 1900. 323 стр. — *111, 138, 139, 143—144, 146—147, 157—161, 162, 163—164, 165—167, 175, 177, 178, 179, 183—185, 194, 198, 199, 200—201, 203, 211, 238—239, 240, 241—243, 248, 251—252.*

Герценштейн, М. Я. Речь, произнесенная в Государственной думе 18 мая 1906 г. — Бу китабда: Государственная дума. [Первый созыв.] Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Т. I. Заседание 1—18 (с 27 апреля по 30 мая). Спб., 1906, стр. 465—471. — *275—276.*

Гёте. Фауст. — 213.

Гоголь, Н. В. Мертвые души. — *104, 229.*

— *Шинель.* — *366.*

«Голос», Спб. — *48.*

Государственная дума. [Первый созыв.] Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Т. I. Заседание 1—18 (с 27 апреля по 30 мая). Спб., 1906, стр. 465—471. — *275—276.*

Государственная дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия вторая. Т. II. Заседание 31—53 (с 1 мая по 2 июня). Спб., 1907, стб. 1180—1197. — *275—276.*

Градовский, А. Д. [Докладная записка]. — Бу китабда: [Ковалевский, М. М.] Конституция графа Лорис-Меликова. Лондон, 1893, стр. 28—30. — *48—49.*

«Гражданин», Спб. — *101, 445.*

Грибоедов, А. С. Горе от ума. — 56, 212, 400.

Григорович, Д. В. Акробаты благотворительности. — 350.

Давид, Э. Социализм и сельское хозяйство. Пер. с нем. под ред. Г. А. Гроссмана. Спб., 1906. VIII, 550 стр. — *143, 248—263, 267, 268, 271, 272—275, 283—284.*

[*Даниельсон, Н. Ф.*] *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* Спб., 1893. XVI, 353 стр.; XVI л. табл. Перед загл. авт.: Николай — он. — *361.*

Дело о злоупотреблениях в Казанском округе путей сообщения.— «Новое Время», Спб., 1901, № 9191, 5 (18) октября, стр. 4; № 9192, 6 (19) октября, стр. 4; № 9193, 7 (20) октября, стр. 5; № 9195, 9 (22) октября, стр. 4; № 9196, 10 (23) октября, стр. 4; № 9198, 11 (24) октября, стр. 1—2. В №№ 9191—9193 загл.: Дело о злоупотреблениях в Казанском округе путей сообщения; в №№ 9195—9196 загл.: Дело о злоупотреблениях волжских путейских инженеров; в № 9198 загл.: Волжское строительство. — *365—366.*

«День», М. — *31.*

Диккенс, Ч. Посмертные записки Пикквикского клуба. — 351.

Добролюбов, Н. А. Когда же придет настоящий день? — 413, 414.

Доклад Комиссии Черниговского губернского земского собрания 1879 г. — Бу китабда: Мнения земских собраний о современном положении России. Berlin, Behr, 1883, стр. 91—98. — *41—45.*

[*Доклад Саратовской губернской земской управы о мероприятиях по борьбе с последствиями неурожая.* 29 августа 1901 г. Сжатое изложение.] — «Саратовский Дневник. Приложение к № 187», 1901, 31 августа, стр. 1, в ст.: «Чрезвычайное губернское земское собрание». — *345—347.*

Документы «объединительного» съезда. Женева, изд. Лиги русской революционной социал-демократии, 1901. IV, 11 стр. — *304—305, 306, 307—308, 309, 321, 322, 390—393.*

[*Долгоруков, П. В.*] *Взгляд на основные положения судоустройства, судопроизводства и земских учреждений.* — «Листок», Брюссель, 1862, № 3, декабрь, стр. 17—19. Подпись: КПД. — *75.*

— Из статьи: *«Взгляд на основные положения судоустройства и судопроизводства и земских учреждений».* — Бу китабда: Бурцев, В. За сто лет (1800—1896). Сборник по истории политических и общественных движений в России. В 2-х ч. Сост. В. Бурцев при ред. уч. С. М. Кравчинского (Степняка). London, 1897, стр. 63—66. — *75.*

— Из статьи *«О земских учреждениях».* — Бу китабда: Бурцев, В. За сто лет (1800—1896). Сборник по истории политических и общественных движений в России. В 2-х ч. Сост. В. Бурцев при ред. уч. С. М. Кравчинского (Степняка). London, 1897, стр. 66—67. — *75.*

— *О земских учреждениях.* — «Листок», Лондон, 1864, № 18, 25 февраля, стр. 137—139. — *75.*

Драгоманов, М. Земский либерализм в России (1858—1883). — Бу китабда: Драгоманов, М. Либерализм и земство в России. (Отд. оттиск из 1-го №-ра «Свободной России».) Genève, Georg, 1889, стр. 1—51. — *28—31, 43, 44, 51—52.*

— *Либерализм и земство в России.* (Отд. оттиск из 1-го №-ра «Свободной России».) Genève, Georg, 1889, 64 стр. — *28—31, 43, 44, 51—52, 433.*

— *Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд.* — Бу китабда: Драгоманов, М. Либерализм и земство в России. (Отд. оттиск из 1-го №-ра «Свободной России.») Genève, Georg, 1889, стр. 52—64. — *29, 433.*

[*Ермолов, А. С.*] *Неурожай и народное бедствие.* Спб., Киршбаум, 1892. 270 стр. — *98.*

«Жизнь», Спб., 1900, № 1, стр. 84—110; № 2, стр. 59—68. — *112.*

— 1901, № 3, стр. 162 — 186; № 4, стр. 63 — 100. — *135, 150.*

З. С. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. — «Вольное Слово», Женева, 1883, № 53, 20 января, стр. 5—7; № 54, 1 февраля, стр. 6—7; № 55, 15 февраля, стр. 5—8; № 56, 1 марта, стр. 6—8; № 57, 15 марта, стр. 4—6; № 59, 15 апреля, стр. 6—8; № 60, 1 мая, стр. 10—12. — *436—438.*

Западная Сибирь. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 4, май, стр. 3, в отд.: Из нашей общественной жизни. — *429.*

Записка московских либералов гр. Лорис-Меликову, нач. Высшей Исполнительной Комиссии. [Петиция 25 московских земских деятелей. Март 1800 г.] — Бу китабда: Ж. Кеннан. Последнее заявление русских либералов. Genève, Elpidine, 1890, стр. 20—40. — *45.*

«Заря», Штутгарт. — *28, 305, 393, 425, 432.*

— 1901, № 1, апрель, стр. 247—270. — *375—376.*

Засулич, В. Революционеры из буржуазной среды. — «Социал-Демократ», Лондон, 1890, № 1, февраль, стр. 50—87. — *48.*

Заявление гласных Тверского губернского земского собрания 1879 г. — Бу китабда: Мнения земских собраний о современном положении России. Berlin, Behr, 1883, стр. 85—90.— *44—45.*

«Земство», М., 1880, № 1, 3 декабря, стр. 2—8. — *46.*

— 1881, № 23, 6 мая, стр. 1. — *49, 50.*

— 1881, № 24, 13 мая, стр. 5. — *50.*

Знаменский, Н. А. Третий элемент. — «Московские Ведомости», 1901, № 279, 10 (23) октября, стр. 1—2. — *372.*

Игнатьев, Н. П. — бах: Циркуляр министра внутренних дел гг. начальникам губерний от 6-го мая 1881 г.

Из Иваново-Вознесенска. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 4, май, стр. 5, в отд.: Из нашей общественной жизни. — *94.*

Из Курска. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 8, 10 сентября, стр. 2, в отд.: Из нашей общественной жизни. — *342.*

Ильин, Вл. бах: Ленин, В. И.

Инцидент в Екатеринославском земстве. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 7, август, стр. 3—4. — *370.*

«Искра», [Лейпциг—Мюнхен]. — *303, 304, 305, 307, 322, 393, 408, 425, 426.*

— [Лейпциг], 1900, № 1, декабрь, стр. 1, 2—3, [8]. — *6, 303, 319, 408, 409.*

— [Мюнхен], 1901, № 2, февраль, стр. 5, 6. — *94, 408.*

— 1901, № 3, апрель, стр. 2—4, 5. — *429.*

— 1901, № 4, май, стр. 3, 5. — *94, 369—371, 429.*

— 1901, № 5, июнь, стр. 1—3, 4. — *17, 327, 370.*

— 1901, № 6, июль, стр. 2, 4—5, 8. — *80, 318, 326—327, 333—334, 342.*

— 1901, № 7, август, стр. 3—4, 5. — *342, 370.*

— 1901, № 8, 10 сентября, стр. 2. — *342.*

— 1901, № 9, октябрь, стр. 3—5, 8. — *326, 327, 328, 329, 343, 371, 390.*

Исполнительный Комитет [*«Народной воли»*] *императору Александру III.* 10 марта 1881 г. Б. м., тип. «Народной воли», 12 марта 1881 г. 4 стр. — *62—63.*

Исторический поворот. — «Листок «Рабочего Дела»», Женева, 1901, № 6, апрель, стр. 1—6. — *5—8, 13—14.*

К характеристике Лорис-Меликова. — «Листок «Народной Воли»», [Спб.], 1880, № 2, 20 августа, стр. 3—5. — *46, 52—53.*

Кавелин, К. Д. Письмо к С. Корсаковой. — «Вестник Европы», Спб., 1886, № 10, стр. 757—758. — *42.*

Казань.—«Искра», [Мюнхен], 1901, № 3, апрель, стр. 5, бу шө'бәдә: Из нашей общественной жизни. — *429.*

Караваев, А. Л. Речь, произнесенная в Государственной думе 26 мая 1907 г. — Бу китабда: Государственная дума. Вто-

рой созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия вторая. Т. II. Заседание 31—53 (с 1 мая по 2 июня). Спб., 1907, стб. 1180—1197. — *275—276.*

[Катков, М. Н.] Москва, 28 мая. — «Московские Ведомости», 1886, № 146, 29 мая, стр. 2. — *82.*

Кеннан, Ж. Последнее заявление русских либералов. Genève, Elpidine, 1890. 40 стр. — *43, 45.*

Киев. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 3, апрель, стр. 5, бу шө'бәдә: Из нашей общественной жизни. — *429.*

[Ковалевский, М. М.] Конституция графа Лорис-Меликова. Лондон, 1893. [2], 43, VIII стр. (Изд. фонда ВРП. Вып. 7.) — *47, 48—49, 61—62.*

«Колокол», Лондон — Женева. — *31.*

— Лондон, 1862, № 126, 22 марта, стр. 1—2. — *29—30.*

Кондоиди, В. Г. Речь г. управляющего Самарской губернией [при открытии очередной сессии губернского земского собрания 11 января 1900 г.] — «Самарская Газета», 1900, № 9, 13 февраля, стр. 1—2. — *359, 366, 367—368, 371.*

Кошелев, А. Конституция, самодержавие и земская дума. Лейпциг, Вагнер, 1862. IV, 59 стр. — *33—34, 39.*

Крамола во Владимире на Клязьме. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 5, июнь, стр. 2—3, бу шө'бәдә: Из нашей общественной жизни. — *370.*

Кричевский, Б. Принципы, тактика, борьба. — «Рабочее Дело», Женева, 1901, № 10, сентябрь, стр. 1—36. — *304, 305—306, 307, 322, 392, 405, 406.*

Крылов, И. А. Зеркало и Обезьяна. — *388.*

— *Кот и Повар.* — *334.*

— *Любопытный.* — *129—130.*

[Ленин, В. И.] Аграрный вопрос. Ч. I. Спб., 1908, стр. 164—263. Перед загл. авт.: Вл. Ильин. — *275.*

— *Аграрный вопрос и «критики» Маркса.* Бу китабда: [Ленин, В. И.] Аграрный вопрос. Ч. I. Спб., 1908, стр. 164—263. Перед загл. авт.: Вл. Ильин. — *275.*

— *Аграрный вопрос и «критики» Маркса.* [Гл. I — IV.] Одесса, «Буревестник», 1905. 49 стр. Перед загл. авт.: Н. Ленин. — *174.*

— *Аграрный вопрос и «критики» Маркса.* [Гл. V—IX.] — «Образование», Спб., 1906, № 2 ,стр. 175—226. Подпись: Н. Ленин.— *174—175, 257.*

— [*Вопросы, предложенные «Союзу русских социал-демократов» на «объединительном» съезде 21 сентября (4 октября) 1901 г.*] — Бу китабда: Документы «объединительного» съезда. Женева, изд. Лиги русской революционной социал-демократии, 1901, стр. 6. — *391—392.*

— *Заграничные дела.* — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 9, октябрь, стр. 8. — *390.*

— *Задачи русских социал-демократов.* С предисл. П. Аксельрода. Женева, тип. «Союза русских социал-демократов», 1898. 32 стр. — *78, 89—90.*

— *Капитализм в сельском хозяйстве (О книге Каутского и о статье г. Булгакова).* — «Жизнь», Спб., 1900, № 1, стр. 84—110; № 2, стр. 59—68. Подпись: Вл. Ильин. — *112.*

— *Насущные задачи нашего движения.* — «Искра», [Лейпциг], 1900, № 1, декабрь, стр. 1. — *6, 408.*

— *Новое побоище.* — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 5, июнь, стр. 1—2. — *327.*

— *От редакции.* [Заявление редакции «Искры».] Листовка. [Мюнхен], тип. «Искры», [октябрь 1900]. [2] стр. (РСДРП). — *305.*

— *Отдача в солдаты 183-х студентов.* — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 2, февраль, стр. 6. — *408.*

— *Раскол в заграничном Союзе русских социал-демократов.* — «Искра», [Лейпциг], 1900, № 1, декабрь, стр. [18], бу шөʼбәлә: Из партии. — *303, 319.*

— *Случайные заметки.* — «Заря», Штутгарт, 1901, № 1, апрель, стр. 247—270. Подпись: Т. Х. — *375—376.*

— *Что делать? Наболевшие вопросы нашего движения.* — *9, 393, 410.*

«Листок», Брюссель, 1862, № 3, декабрь, стр. 17—19. — *75.*

— Лондон, 1864, № 18, 25 февраля, стр. 137—139. — *75.*

«Листок «Народной Воли»», [Спб.], 1880, № 2, 20 августа, стр. 3—5. — *46, 52—53.*

«Листок «Рабочего Дела»», Женева, 1901, № 6, апрель, стр. 1—6. — *5—9, 13.*

Маркс, К. [*Письмо в редакцию «Отечественных Записок»*. (Письмо Михайловскому.) Ноябрь 1877 г.] — «Юридический Вестник», М., 1888, октябрь, стр. 270—273, в ст.: «Письмо Карла Маркса». — *447.*

[*Мартов, Л.*] *Голод идет.* — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 6, июль, стр. 8. — *318, 333—334.*

[*Мартынов, А.*] *Два съезда.* III-й очередной съезд Союза и «объединительный съезд». Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1901. 34 стр. — *390—392, 404—405.*

— *Обличительная литература и пролетарская борьба.* — «Рабочее Дело», Женева, 1901, № 10, сентябрь, стр. 37—64. — *304, 305, 306—307, 322, 392, 405, 408.*

Маслов, П. К аграрному вопросу. (Критика критиков.) — «Жизнь», Спб., 1901, № 3, стр. 162—186; № 4, стр. 63—100. — *135, 150.*

Мирный, С. Адреса земств 1894—1895 и их политическая программа. Женева, 1896. 63 стр. (Голоса из России. Вып. I.) — *53—54.*

«Миссионерское Обозрение», Киев. — *376.*

Мнение Государственного совета о порядке производства дел в земских, дворянских и городских, общественных и сословных собраниях. 13 июня 1867 г. — Бу китабда: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 42. Отд-ние 1-е. Спб., 1871, ст. 44690, стр. 896—898. — *40—41.*

Мнения земских собраний о современном положении России. Berlin, Behr, 1883. [2], 107 стр. — *44—45, 46.*

Молодая Россия. [Прокламация]. Б. м., [май 1862]. — *30, 31.*

Москва, 1 августа. — «Русские Ведомости», М., 1901, № 210, 1 августа, стр. 1. — *99—100, 440, 443.*

«Московские Ведомости». — *82, 101, 317, 338—339, 344, 372, 376, 445.*

— 1886, № 146, 29 мая, стр. 2. — *82.*

— 1901, № 252, 13 (26) сентября, стр. 4. — *348—350.*

— 1901, № 258, 19 сентября (2 октября), стр. 1—2. — 345.

— 1901, № 263, 24 сентября (7 октября), стр. 1. — *372—373.*

— 1901, № 268, 29 сентября (12 октября), стр. 1. — *375—376.*

— 1901, № 269, 30 сентября (13 октября), стр. 2. — *376, 377—379.*

— 1901, № 279, 10 (23) октября, стр. 1—2. — *372.*

На славном посту. Литературный сборник, посвященный Н К. Михайловскому. Ч II. Б. м., [1900], стр. 157—197, 314—326.— *31, 111, 163, 170—172.*

«Начало», Спб., 1899, № 1—2, стр. 1—21; № 3, стр. 25—36. — *112, 145, 162, 166, 167, 170, 174, 198, 219, 231, 247.*

Недостаток гласности. — «Московские Ведомости», 1901, № 252, 13 (26) сентября, стр. 4. — *348—350.*

Никитенко, А. В. Записки и дневник (1826—1877). Моя повесть о самом себе и о том, «чему свидетель в жизни был», Т. 3. Спб., Суворин, 1893. 458 стр. — *41.*

Николай — он — бах. Даниельсон, Н Ф.

Нилус, С. Г. Стахович на миссионерском съезде в Орле. (Открытое письмо о г. Стаховиче и к г. Стаховичу.) — «Московские Ведомости», 1901, № 269, 30 сентября (13 октября), стр. 2. — *376.*

«Новое Время», Спб. — *327.*

— 1901, № 9049, 9 (22) мая, стр. 2. — *16, 17—19, 429—430.*

— 1901, № 9051, 11 (24) мая, стр. 1. — *80—81, 83—87, 430—431.*

— 1901, № 9188, 2 (15) октября, стр. 2. — *364.*

— 1901, № 9191, 5 (18) октября, стр. 1—2. — *376.*

— 1901, № 9195, 9 (22) октября, стр. 4. — *344—345, 346.*

— 1901, № 9191, 5 (18) октября, стр. 4; № 9192, 6 (19) октября, стр. 4; № 9193, 7 (20) октября, стр. 5; № 9195, 9 (22) октября, стр. 4; № 9196, 10 (23) октября, стр. 4; № 9198, 11 (24) октября, стр. 1—2. — *365—366.*

Новые друзья русского пролетариата. (Посвящается «Рабочей Мысли».) — «Искра», [Лейпциг], 1900, № 1, декабрь, стр. 2—3. — *408—409.*

Новые рогатки. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 9, октябрь, стр. 4, бу шөʼбәдә: Из нашей общественной жизни. — *343.*

Новые успехи русской торговли с Персией. — «Новое Время», Спб., 1901, № 9188, 2 (15) октября, стр. 2. — *364.*

Новый циркуляр об общественных работах. — «Московские Ведомости», 1901, № 258, 19 сентября (2 октября), стр. 1—2. — *345.*

О закрытии нынешнего с.-петербургского губернского земского собрания и приостановлении в С.-Петербургской губернии действия Положения о земских учреждениях. — «Северная Почта», Спб., 1867, № 13, 17 (29) января, стр. 1. — *40.*

О надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих [3 июня 1886 г.].— «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1886, № 68, 15 июля, ст. 639, стр. 1390—1405. — *83.*

О продовольствии скота в местностях, пострадавших от неурожая. [Изложение доклада Саратовской губернской земской управы.] — «Саратовский Дневник», 1901, № 187, 29 августа, стр. 3. — *345—347.*

О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности [2 июня 1897 г.].— «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — *36, 82—84.*

Об изменении редакции ст. 9 и 11 Временных правил для земских учреждений, касательно обложения торговли и промышленности сборами на земские повинности. [Мнение Государственного совета. 21 ноября 1866 г.] — Бу китабда: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 41. Отд-ние 2-е. Спб., 1868, ст. 43874, стр. 258—259. — *39.*

Об отводе частным лицам казенных земель в Сибири. 8 июня 1901 г. — «Правительственный Вестник», Спб., 1901, № 167, 31 июля (13 августа), стр. 1. — *96—102, 439—441, 442—443, 444—445.*

Обвинительный акт [по делу о майских волнениях на Обуховском заводе]. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 9, октябрь, стр. 3 — 5. — *326—327, 328, 329.*

«Образование», Спб., 1906, № 2, стр. 175—226. — *251.*

Обуховский завод. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 6, июль, стр. 4—5, бу шө'бәдә: Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов. — *327.*

Ом. Необходимая гласность. — «Приазовский Край», Ростов-на-Дону, 1901, № 236, 5 сентября, стр. 2. — *348—350.*

«Орловский Вестник», 1901, № 254, 25 сентября, стр. 2—3. — *375—376, 377.*

— 1901, № 257, 28 сентября, стр. 3. — *375—380.*

— 1901, № 259, 30 сентября, стр. 3. — *379—380.*

Островский, А. Н. В чужом пиру похмелье. — *369.*

От земского отдела министерства внутренних дел. — «Правительственный Вестник», Спб., 1901, № 203, 16 (29) сентября, стр. 2. — *347.*

От Союза Борьбы. — «Рабочая Мысль», [Варшава], 1901, № 12, июль, стр. 19. Под общ. загл.: Партийные дела. — *319 — 320.*

Ответное письмо секретаря «Союза русских социал-демократов»... — Бу китабда: Документы «объединительного» съезда. Женева, изд. Лиги русской революционной социал-демократии, 1901, стр. 10—11. — *390.*

Отдельное приложение к «Рабочей Мысли». Пб., изд. петербургского «Союза», 1899, сентябрь, стр. 3—16. — *64—65.*

Пантелеев, Л. Из воспоминаний о 60-х годах. — Бу китабда: На славном посту. Литературный сборник, посвященный Н. К. Михайловскому. Ч. II. Б. м., [1900], стр. 314—326. — *31.*

Первое мая в России. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 5, апрель, стр. 4. — *17.*

Первое письмо к голодающим крестьянам. [Листовка. Спб.], тип. народовольцев, март 1892. [1] стр. Подпись: Мужицкие доброхоты. — *315—317.*

Печально-знаменательная речь. — «Московские Ведомости», 1901, № 268, 29 сентября (12 октября), стр. 1. — *375—376.*

По поводу рабочих беспорядков. — «Новое Время», Спб., 1901, № 9051, 11 (24) мая, стр. 1. — *80—81, 83—88, 430—431.*

Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 39. Отд-ние 1-е. Спб., 1867, ст. 40457, стр. 1—14. — *30, 36.*

— Собрание 2-е. Т. 41. Отд-ние 2-е. Спб., 1868, ст. 43874, стр. 258—259. — *39.*

Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 42. Отд-ние 1-е. Спб., 1871, ст. 44690, стр. 896—898. — *40—41.*

— Собрание 2-е. Т. 44. Отд-ние 1-е. Спб., 1873, ст. 47456, стр. 67. — *41.*

— Собрание 3-е. Т. 10. Отд-ние 1-е. Спб., 1893, ст. 6927, стр. 493—511. — *52—53, 57, 103—104, 368.*

— Собрание 3-е. Т. 13. Отд-ние 2-е. Спб., 1893, ст. 9744, 9791, стр. 414—419, 448—456. — *53.*

Положение Комитета министров о порядке отправления, с 1 января 1870 года, частными лицами по почте всякого рода документов и бумаг, не подлежащих оплате страховым сбором. 19 сентября 1869 г. — Бу китабда: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 44. Отд-ние 1-е. Спб., 1873, ст. 47456, стр. 67. — *41.*

Положение о губернских и уездных земских учреждениях. 1 января 1864 года. — Бу китабда: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Т. 39. Отд-ние 1-е. Спб., 1867, ст. 40457, стр. 1—14. — *30—31, 36.*

Положение о губернских и уездных земских учреждениях. 12 июня 1890 г. — Бу китабда: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 10. Отд-ние 1-е. Спб., 1893, ст. 6927, стр. 493—511. — *52—53, 57, 103—104, 368.*

Положение о начальных народных училищах. (25 мая 1874 г.) — Бу китабда: Андогский, И. Сборник узаконений, относящих-

ся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям издания 1886 года), с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стр. 563—575. — *41—42, 438.*

Положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861 года. Спб., 1861. Разд. паг. — *31—33.*

Поправки к речи г. Стаховича. [Письмо П. Рождественского в редакцию «Орловского Вестника».] — «Московские Ведомости», 1901, № 269, 30 сентября (13 октября), стр. 2. — *377—380.*

«Порядок», Спб. — *48.*

Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами. 8 июня 1893 г. — Бу китабда: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 13. Отд-ние 2-е. Спб., 1893, ст. 9744, стр. 414—419. — *53—54.*

«Правительственный Вестник», Спб., 1873, № 307, 27 декабря (8 января 1874) стр. 1. — *41—42, 438.*

— 1878, № 186, 20 августа (1 сентября), стр. 1. — *44.*

— 1878, № 261, 21 ноября (3 декабря), стр. 1. — *45.*

— 1901, № 68, 25 марта (7 апреля), стр. 1. — *38, 103.*

— 1901, № 167, 31 июля (13 августа), стр. 1. — *96—102, 439—441, 442, 444—445.*

— 1901, № 182, 19 августа (1 сентября), стр. 2—3. — *310—318, 324, 325—326, 335—344, 345, 346, 349, 350, 352—353, 355, 359, 360, 365, 450—453.*

— 1901, № 203, 16 (29) сентября, стр. 2. — *347.*

— 1901, № 208, 22 сентября (5 октября), стр. 3. — *323—326, 350—357.*

Преображенский, И. Письмо к преосвященному Амвросию, архиепископу харьковскому. — «Вера и Разум», Харьков, 1901, № 8, апрель, стр. 457—462. — *379—383.*

«Приазовский Край», Ростов-на-Дону, 1901, № 236, 5 сентября, стр. 2. — *348—349.*

[*Призыв правительства к содействию общества...*] — «Правительственный Вестник», Спб., 1878, № 186, 20 августа (1 сентября), стр. 1. — *44.*

[*Проект адреса Александру II, приложенный к прокламации «Великорусс».* 1862 г.] — Бу китабда: Бурцев, В. За сто лет (1800—1896). Сборник по истории политических и общественных движений в России. В 2-х ч. Сост. В. Бурцев при ред. уч. С. М. Кравчинского (Степняка). London, 1897, стр. 39—40. — *30.*

Прошедшее земских учреждений. — «Земство», М., 1880, № 1, 3 декабря, стр. 2—8. — *46.*

Р. М. Наша действительность (Рабочее движение, самодержавие, общество с его слоями... и общественная борьба). — Бу китабда: Отдельное приложение к «Рабочей Мысли». Пб., изд. петербургского «Союза», 1899, сентябрь, стр. 3—16. — *64—65.*

«Рабочая Мысль», [Пб. — Берлин — Варшава]. — *5—6, 73, 307, 406—407, 409, 433.*

«Рабочая Мысль», [Варшава], 1901, № 12, июль, стр. 1 — *319—320.*

«Рабочее Дело», Женева. — *5, 6, 7, 8, 321—322, 405, 406, 407—408.*

— 1901, № 10, сентябрь, стр. 1—64, — *304—308, 322, 392, 405, 407, 408—409.*

Разъяснение правительствующего Сената. 16 декабря 1866 г. — Бу китабда. Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям издания 1886 года), с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стр 59. — *40.*

Разъяснение правительствующего Сената. 4 мая 1867 г. — Бу китабда: Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям издания 1886 года) с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стр. 11. — *40.*

[*Резолюция конференции представителей Союза Р. С.-Д., заграничной организации «Искры» и «Зари» и революционной организации «Социал-демократ». Женева, июнь 1901* г.] — Бу китабда: Документы «объединительного» съезда. Женева, изд. Лиги русской революционной социал-демократии, 1901, стр. 1—3. *304—305, 307, 308, 309, 321, 322, 392—393.*

Речь одного из уездных предводителей дворянства на частном собрании предводителей по поводу студенческих дел. 1901. Гект. — *382—388.*

Рождественский, П. Письмо в редакцию «Орловского Вестника». — «Орловский Вестник», 1901, № 257, 28 сентября, стр. 3, бу шө'бәдә: Письма в редакцию. — *377—380*

«Русские Ведомости», М., 1901, № 210, 1 августа, стр. 1. — *99—100, 440, 443.*

— 1901, № 244, 4 сентября, стр. 2. — *362—364.*

«Русский Вестник», М. — Спб. — *433.*

«Русское Богатство», Спб., 1900, № 4, стр. 127—157; № 7, стр. — 153—169; № 8, стр. 201—239; № 10, стр. 212—259. — *111, 157, 159—160, 161, 162, 163, 172, 174, 175, 176—178, 204, 207—209, 237—239, 240, 248, 252.*

— 1900, № 11, стр. 232—248. — *170.*

«Русское Слово», Спб. — *31.*

Рязанов, Д. Б. Две правды. Рукопись[1]. — *447—449.*

Салтыков-Щедрин, М. Е. Благонамеренные речи. — *62.*

— *Господа Головлевы.* — *318, 338.*

— *Дикий помещик.* — *339.*

— *История одного города.* — *344, 360.*

— *Повесть о том, как один мужик двух генералов прокормил.*— *98.*

— *Помпадуры и помпадурши.* — *344, 345, 369—370.*

[1] «Икн һәгигәт» мәгаләси «Н. Рjазанов» имзасы илә Ј. Невзоровун (Ј. Стекловун) «Биз ирсдән имтина едирикми?» (Ченеврә, 1902) китабчасына бир әлавә кими чап едилмишди.

— *Современная идиллия — 213.*

— *Убежище Монрепо. — 194.*

«Самарская Газета», 1900, № 9, 13 февраля, стр. 1—2. — *359—360, 366, 367—368, 371—372.*

С.-Петербург. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 3, апрель, стр. 2—4, в отд.: Из нашей общественной жизни. — *429.*

С.-Петербург по переписи 15 декабря 1890 года. Изд. городской управы по статистическому отделению под ред. Ю. Э. Янсона. Ч. I, вып. 1—2. Спб., 1891—1892. 2 т. — *244—245.*

«Саратовский Дневник», 1901, № 187, 29 августа, стр. 3; «Приложение к № 187», 1901, 31 августа, стр. 3. — *345—347.*

«Свобода», Женева, 1901, № 1. — *400—401.*

«Северная Почта», Спб., 1867, № 13, 17 (29) января, стр. 1. — *40.*

Симферополь. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 7, август, стр. 5, в отд.: Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов. — *342.*

Сипягин, Д. С. — бах: Циркуляр министра внутренних дел начальникам губерний, пострадавших от неурожая 1901 года.

«Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1886, № 68, 15 июля, ст. 639, стр. 1390—1405. — *83.*

— 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — *36, 82—84.*

«Современник», Спб. — *31.*

[*Сообщение о событиях на Обуховском заводе*]. — «Новое Время», Спб., 1901, № 9049, 9 (22) мая, стр. 2. — *16, 17—19, 429—430.*

«Социал-Демократ», Лондон, 1890, № 1, февраль, стр. 50 — 87. — *48.*

Стахович, М. А. Доклад, читанный на Орловском миссионерском съезде. — «Орловский Вестник», 1901, № 254, 25 сентября, стр. 2—3. — *375—376, 377.*

— *Письмо в редакцию.* [Возражения на поправки П. Рождественского]. — «Орловский Вестник», 1901, № 259, 30 сентября, стр. 3. — *379.*

Стачка земских статистиков. — «Московские ведомости», 1901, № 263, 24 сентября (7 октября), стр. 1. — *372—374.*

«Страна», Спб. — *48.*

Струве, П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. I. Спб., Скороходов, 1894, X, 291 стр. — *120, 213.*

— *Предисловие* [*к книге С. Витте «Самодержавие и земство»*].— Бу китабда: Витте, С. Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов (1899). Печ. «Зарей». Штутгарт, Дитц, 1901, стр. I—XLIV. — *22, 28, 58—79, 432, 433—434, 435.*

Суворин, А. Маленькие письма. CDXIX. — «Новое Время», Спб., 1901, № 9191, 5 (18) октября, стр. 1—2. — *376.*

Тайные документы, относящиеся к закону 2-го июня 1897 года. Женева, изд. РСДРП, 1898, 66 стр. — *83.*

«Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1901, № 109, 16 (29) мая, стр. 2. — *192.*

Тургенев, И. С. Дым. — *164, 164—166, 170—173, 174, 175, 179, 187, 189, 204, 241, 242.*

— *Записки охотника. Бурмистр.* — *336—337.*

— *Рудин.* — *63.*

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Изд. 1885 г. со включением статей по продолжениям 1890 и 1891 гг. Спб., б. г. 683 стр. — *323, 328—329, 335.*

Устав лечебных заведений министерства внутренних дел. 10 июня 1893 г. — Бу китабда: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 13. Отд-ние 2-е, Спб., 1893, ст. 9791, стр. 448—456. — *53.*

Фонвизин, Д. И. Недоросль. — *380—381.*

Харитонов, А. Никольская ярмарка в Каховке. — «Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1901, № 109, 16 (29) мая, стр. 2, в отд.: Ярмарки. — *192.*

Циркуляр Главного управления по делам печати. 11 мая 1901 г.— «Искра», [Мюнхен], 1901, № 6, июль, стр. 2, в ст.: «С.-Петербург». — *80.*

Циркуляр Костромского губернатора гг. полицмейстеру г. Костромы, исправникам Костромской губернии. 19-го июня 1901 г. Секретно. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 6, июль, стр. 8, в отд.: Последние известия. — *342.*

Циркуляр Министерства внутренних дел. 8 октября 1867 г. — Бу китабда: Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям издания 1886 года), с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стр. 136—137. — *41.*

Циркуляр министра внутренних дел гг. начальникам губерний от 6-го мая 1881 г. — «Земство», М., 1881, № 24, 13 мая, стр. 5. — *50.*

Циркуляр министра внутренних дел начальникам губерний, пострадавших от неурожая 1901 года. (17-го августа 1901 г.) — «Правительственный Вестник», Спб., 1901, № 182, 19 августа (1 сентября), стр. 2—3. — *310—318, 324, 325, 326, 335—344, 345, 346, 348, 350, 353, 355, 359, 360, 365, 450—453.*

Циркуляр хозяйственного департамента. 22 октября 1870 г. — Бу китабда: Андогский, И. Сборник узаконений, относящихся до земских учреждений (по Своду законов и продолжениям изданий 1886 года), с включением решений правительствующего Сената и правительственных разъяснений и с прилож. Городового положения. Изд. 2-е, испр. и доп. Спб., Евдокимов, 1888, стр. 439. — *41.*

Чернов, В. М. К вопросу о капиталистической и аграрной эволюции. — «Русское Богатство». Спб., 1900, № 11, стр. 232 — 248. — *170.*

— *Крестьянин и рабочий, как категории хозяйственного строя.* Бу китабда: На славном посту. Литературный сборник, посвященный Н. К. Михайловскому. Ч. II. Б. м., [1900], стр. 157—197. — *111, 163, 170—173.*

— *Типы капиталистической и аграрной эволюции.* — «Русское Богатство», Спб., 1900, № 4, стр. 127—157; № 5, стр. 29—48; № 6, стр. 203—232; № 7, стр. 153—169; № 8, стр. 201—239; № 10, стр. 212—258. — *111, 157, 158, 159—160, 161, 163, 165—166, 172, 174, 175, 176—177, 204, 207—209, 238—239, 240, 248, 252.*

Чехов, А. П. Человек в футляре. — *366.*

Чичерин, Б. Н. [*Докладная записка, поданная графу Милютину*]. — Бу китабда: [Ковалевский, М. М.] Конституция графа Лорис-Меликова. Лондон, 1893, стр. 21—24. — *48—49, 61—62.*

Шаховской, Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. (Движение сельских рабочих. Условия найма. Отношения между нанимателями и рабочими. Меры к упорядочению рабочего движения.) М., Сытин, 1896. VII, 253, II стр. — *192.*

Щербачев, В. С. Обзор табаководства в России. Вып. II—III. (Малороссия и Туркестанский край). Спб., Демаков 1894. II, 192 стр.; 7 табл., 19 л. илл. — *239.*

Энгельгардт, А. Н. Из деревни. — *252.*

Энгельгардт, А. П. [*Беседа с сотрудником «Саратовского Листка»*]. — «Новое Время», Спб., 1901, № 9195, 9 (22) октября, стр. 4, в отд.: Внутренние известия. — *344—345, 346.*

«Юридический Вестник», М., 1888, октябрь, стр. 270—273. — *447.*

Ярославль. — «Искра», [Мюнхен], 1901, № 4, май, стр. 5, в отд.: Из нашей общественной жизни. — *370—371, 429.*

«Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik», Berlin, 1899, Bd. XIII, S. 710—734. — *162—163.*

— 1900, Bd. XV, S. 406—418. — *150—151, 154, 155.*

Auhagen, H. Über Groß- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft — In: «Landwirtschaftliche Jahrbücher», Bd. XXV. Berlin, 1896, S. 1—55. — *184, 185.*

Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. 1—3. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883. 1 Bd. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXII—XXIV.) — *198.*

— Bd. 1. S. 61—74, 273—294. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXII.) — *198—199, 200.*

— Bd. 2. S. 193—226. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIII.) — *199—200.*

— Bd. 3. S. 59—112; 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV.) — *263—273, 295.*

Bensing, F. Der Einfluss der landwirtschaftlichen Maschinen auf Volks- und Privatwirtschaft. Breslau, 1898. IX, 205 S. — *140—143, 249.*

Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten — *бах:* Kawelin, K. und Türgeniew, I. Sozialpolitischer Briefwechsel mit A. I. Herzen.

Brauns Archiv — *бах:* «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik»

Bulgakoff, S. Рецензия на книгу: Kautsky, Karl. Die Agrarfrage. Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, 1899, Dietz, gr. 8°. VIII und 451 S. — In: «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik», Berlin, 1899, Bd. XIII, S. 710—734. — *162.*

Danmarks Statistik. Statistik Aarbog. 8de aarg. 1903. Udgivet af Statens Statistiske Bureau. Kobenhavn, Bogtrykkeri, [1903]. XIV, 199 S. — *276.*

— *Statistik Tabelvoerk, 4-de Raekke, Litra C, N 1. Kreaturholdet den 17de Juli 1876.* Udgivet af det Statistiske Bureau. Kobenhavn, Bogtrykkeri, 1878. XXI, 136 S. — *293, 295—298.*

Danmarks Statistik. Statistik Tabelvoerk, 5-e Raekke, Litra C, N 2. Kreaturholdet den 15de Juli 1898. Udgivet af Statens Statistiske Bureau. Kobenhavn, Bogtrykkeri, 1901. 52, 144 S. — *283—292, 293—298.*

— *Statistik Tabelvoerk, 4-de Raekke, Litra C, N 9.* Danmarks Jordbrug, ordnede efter Storrelsen af deres Hartkorn den 1. Januar 1895. Udgivet af Statens Statistiske Bureau. Kobenhavn, Bogtrykkeri, 1896. 40, 183 S. — *276—277, 279—281, 285—288.*

David, E. Bäuerliche Barbaren. — In: «Sozialistische Monatshefte», Berlin. 1899. N 2, S. 62—71. — *143—144, 175, 177, 179, 238—239.*

Demombynes, G. Constitutions européennes. Résumé de la législation concernant les parlements, les conseils provinciaux et communaux et l'organisation judiciaire dans les divers etats de l'Europe avec une notice sur le Congrès des Etats-Unis d'Amérique. T. I. Paris, 1881. XXXV, 740 p. — *432—433.*

Die Deutsche Volkswirtschaft am Schlusse des 19. Jahrhunderts. Auf Grund der Ergebnisse der Berufs- und Gewerbezählung von 1895 und nach anderen Quellen bearbeitet im Kaiserlichen Statistischen Amt. Berlin, Puttkammer u. Mühlbrecht, 1900. VII, 209 S. — *239.*

Dittenberger. Die bäuerlichen Verhältnisse des Eisenacher Unterlandes (III. Verwaltungsbezirk des Großherzogtums Sachsen.) — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. 1. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883, S. 61—74. (Schriften des Verenis für Sozialpolitik. XXII.) — *198—199.*

Drechsler, H. Die bäuerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover. — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. 3. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883, S. 59—112; 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV.) — *263—273, 295.*

— *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landw. Kreisvereins Göttingen.* — In: «Landwirtschaftliche Jahrbücher», Bd. XV. Berlin, 1886, S. 753—811. — *263—273, 295.*

Engels, F. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Philosophie. Politische Ökonomie. Sozialismus. Leipzig, Genossenschafts-Buchdr., 1878. VIII, 274 S. — *168.*

— *Vorbemerkung* [zu: Der Deutsche Bauernkrieg]. 1. Juli 1874. In: F. Engels. Der Deutsche Bauernkrieg. Leipzig, 1875, S. 3—19. — *20—21.*

— *Vorwort* [zu: Zur Wohnungsfrage] 10. Januar 1887. — In: F. Engels. Zur Wohnungsfrage. S.-Abdr. aus dem «Volksstaat» von 1872. Zweite, durchges. Aufl. Höttingen-Zürich, 1887, S. 3—10. — *173.*

— *Zur Wohnungsfrage.* S.-Abdr. aus dem «Volksstaat» von 1872. Zweite, durchges. Aufl. Höttingen-Zürich, 1887. 72 S. (Sozialdemokratische Bibliothek. XIII.) — *168, 173—174.*

— [*Zur Wohnungsfrage.*] — «Der Volksstaat», Leipzig, 1872, N 51, 26. Juni, S. 1—2; N 52, 29. Juni, S. 1—2; N 53, 3. Juli, S. 1—2; N 103, 25. Dezember, S. 1—2; N 104, 28. Dezember, S. 1—2; 1873, N 2, 4. Januar, S. 1—3; N 3, 8 Januar, S. 1; N 12, 8. Februar, S. 1; N 13, 12. Februar, S. 1—2; N 15, 19. Februar, S. 1; N 16, 22. Februar, S. 1. В NN 51—53 за 1872 г. загл.: Wie Proudhon die Wohnungsfrage löst; в NN 103—104 за 1872 г. и в NN 2—3 за 1873 г. загл.: Wie die Bourgeoisie die Wohnungsfrage löst; в NN 12—13. 15—16 за 1873 г. загл.: Nachtrag über Proudhon und die Wohnungsfrage. — *168, 172—174.*

Ergebnisse der Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883. [Karlsruhe, Braun, 1883.] 185 S., 8 Taf. (В изд.: Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883, veranstaltet durch das Großherzogliche Ministerium des Innern. Bd. 4.) — *200—208.*

Erhebungen über die Lage der Landwirtschaft im Großherzogtum Baden 1883, veranstaltet durch das Großherzogliche Ministerium des Innern. Bd. 4. Karlsruhe, Braun, 1883. 185 S., 8 Taf.— *200—208.*

Goltz, T. Die ländliche Arbeiterklasse und der preußische Staat. Jena, Fischer, 1893. VI, 300 S. — *147—149.*

Hecht, M. Drei Dörfer der badischen Hard. Eine wirtschaftliche und soziale Studie. Leipzig, Wilhelm, 1895. 94 S. — *175—184, 201—203, 204, 229, 238—239, 251—253.*

* *Helms, E. Die sozialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Danemark.* Leipzig, Hirschfeld, 1907. 200 S. — *256.*

Hertz, F. O. Die agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus. Mit einer Vorrede von Ed. Bernstein. Wien, 1899. VII, 141 S. — *111, 138, 139, 140, 143—144, 146—148, 156—161, 162, 163, 165—167, 175, 177, 178, 179, 184—185, 194, 198, 199. 200—201, 203, 211, 238—239, 240, 241—242, 248, 251—252.*

* Јанында улдуз гојулмуш китабларда В. И. Ленинин гејдләри вардыр. Бу китаблар Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун архивиндә сахланылыр.

Husclike, L. Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein-, Mittel- und Großbetrieb, dargelegt an typischen Beispielen Mittelthüringens. Jena, Fischer, 1902. VI, 184 S. — *197—198.*

**Kautsky, K. Die Agrarfrage.* Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart. Dietz, 1899. VIII, 451 S. — *111, 112, 138, 139. 143, 145, 148, 150, 154, 160 — 161, 165, 169 — 170, 171 — 172, 175, 178, 184, 185, 208, 221—222, 250, 253.*

— *Die Elektrizität in der Landwirtschaft.* — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1900—1901, 19 J-g, Bd. I, N 18, S. 565—572. — *150—151.*

— *Tolstoi und Brentano.* — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1900—1901, 19 J-g, Bd. II, N 27, S. 20—28.—*165.*

— *Zwei Kritiker menier «Agrarfrage».* — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1899 — 1900, 18 J-g, Bd. I, N 10, S. 292 — 300; N 11, S. 338 — 346; N 12, S. 363 — 368; N 14, S. 428 — 463; N 15, S. 470—477. — *159—160, 161—162, 184.*

Kawelin, K. D. Briefe an A. I. Herzen. 6. August 1862. — In: Kawelin, K. und Turgenew, I. Sozial-politischer Briefwechsel mit A. I. Herzen. Mit Beil. und Erläut. hrsg. v. M. Dragomanow. Aut. Übers. aus dem Russischen v. B. Minzes. Stuttgart, 1894, S. 64 — 66. (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten Hrsg. v. Schiemann. Bd. 4.) — *33, 34—36, 39.*

Kawelin, K. und Turgeniew, I. Sozial-politischer Briefwechsel mit A. I. Herzen. Mit Beil. und Erläut. Hrsg. v. M. Dragomanow. Aut. Übers. aus dem Russischen v. B. Minzes. Stuttgart, 1894, S. 64—66. (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten. Hrsg. v. Schiemann. Bd. 4.) — *33, 34—36, 39.*

Klawki, K. Über Konkurrenzfähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebes. — In: «Landwirtschaftliche Jahrbücher», Bd. XXVIII. Berlin, 1899, S. 363—484. — *184, 185—196, 204, 218—219, 228. 253, 275.*

Laferté, V. Alexandre II. Détails inédits sur sa vie intime et sa mort. Bâle — Genève — Lyon, Georg, 1882. 219 p. — *47.*

«Landwirtschaftliche Jahrbücher», Bd. XV. Berlin, 1886, S. 753—811. — *263—273, 295.*

— Bd. XXV. Berlin, 1896, S. 1—55. — *184—185.*

— Bd. XXVIII. Berlin, 1899, S. 363—484. — *184, 185—197, 204, 218—219, 228, 254, 275.*

Langsdorff, K. Die bäuerlichen Verhältnisse im Königreich Sachsen. — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Leipzig, 1883, Bd. 2. S. 193—226. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIII.) — *198—200.*

Lassalle, F., Brief an K. Marx. 24. Juni 1852. — In: Lassalle, F. Briefe an K. Marx und F. Engels 1849 bis 1862. Stuttgart, Dietz, 1902, S. 52—54. (In: Aus dem literarischen Nachlass von K. Marx, F. Engels und F. Lassalle. Hrsg. F. Mehring. Bd. 4.) — *410.*

Leroy-Beaulieu, A. Un homme d'état Russe (Nicolas Milutine) d'après sa correspondance inédite. Etude sur la Russie et la Pologne pendant le règne d'Alexandre II (1855—1872). Paris, Hachette, 1884. XI, 332 p. — *36.*

Mack, P. Der Aufschwung unseres Landwirtschaftsbetriebes durch Verbilligung der Produktionskosten. Eine Untersuchung über den Dienst, den Maschinentechnik und Elektrizität der Landwirtschaft bieten. Königsberg, 1900. 56 S. — *151, 153—154.*

Mackenzie, W. La Russie. Le pays — les institutions, les moeurs. Ouvrage trad. de l'angl. par H. Bellenger. Paris, Decaux e. Dreyfous, 1877. III, 431, 448 p. — *432.*

Marx, K. und Engels, F. Manifest der Kommunistischen Partei. Veröffentlicht im Februar 1848. London, gedr. in der Office der «Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter» von J. E. Burghard, 1848. 23 S. — *166—167.*

Marx, K. Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhouns «Philosophie des Elends». Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Mit Vorw. und Noten von F. Engels. Stuttgart, Dietz, 1885. XXXVII, 209 S. — *253.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III, T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kap. XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. — *122—126, 131, 204—205, 259—260, 288—289.*

Marx, K. Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850. Abdr. aus der «Neuen Rheinischen Zeitung». Mit Einl. von F. Engels. Berlin, «Vorwärts», 1895. 112 S. — *78—79.*

— *Theorien über den Mehrwert.* Aus dem nachgelassenen Manuskript «Zur Kritik der politischen Ökonomie». Hrsg. v. K. Kautsky. Bd. II. David Ricardo. 2 T. Stuttgart, Dietz, 1905. IV, 384 S. — *134—135, 260.*

Mazade, Ch. de. La Russie sous l'Empereur Alexandre II. La crise de l'autocratie et la société russe. — In: «La Revue des deux Mondes», Paris, 1862, 15 Juin, p. 769—803. — *29.*

«*Die Neue Zeit*», Stuttgart, 1899—1900, 18 J-g, Bd. I, N 10, S. 292—300; N 11, S. 338—346; N 12, S. 363—368; N 14, S. 428—463; N 15, S. 470—477. — *159—160, 161—163, 184.*

— 1900—1901, 19 J-g, Bd. I, N 18, S. 565—572. — *150—151.*

— 1900—1901, 19 J-g, Bd. II, N 27, S. 20—28 — *165.*

Pringsheim, O. Landwirtschaftliche Manufaktur und elektrische Landwirtschaft. — «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik», Berlin, 1900, Bd. XV, S. 406—418. — *150—151, 153, 154.*

Pudor, H. Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen im Auslande. Bd. I. Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in den skandinavischen Ländern. Leipzig, Dietrich, 1904. VIII, 153 S. — *275, 276, 282—283.*

Ranke, H. Die Verhältnisse von drei Bauerngemeinden in der Umgebung Münchens. — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. I. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883, S. 273—294. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXII.) — *199—200.*

«*La Revue des deux Mondes*», Paris, 1862, 15 Juin, p. 769—803.—*29.*

Richter, E. Sozialdemokratische Zukunftsbilder. Berlin, 1891. 48 S.— *162, 163.*

Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXII—XXIV. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 1—3. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1883. 1 Bd. — *198.*

— XXII. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 1. S. 61—74, 273—294. — *198—199, 200.*

— XXIII. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 2. S. 193 — 226. — *198—199.*

— XXIV. Bäuerliche Zustände in Deutschland. Bd. 3. S. 59 — 112; 2 Tab. — *263—273, 295.*

Seufferheld, A. Die Anwendung der Elektrizität im landwirtschaftlichen Betriebe aus eigener Erfahrung mitgeteilt. Stuttgart, Ulmer, 1899. 42, S. — *151.*

«Sozialistische Monatshefte», Berlin, 1889, N 2, S. 62—71. — *143—144, 175, 177, 179, 238—239.*

Sprenger. Die Lage der Landwirtschaft in Baden. Karlsruhe, 1884.— *205—206.*

Statistik des Deutschen Reichs. Hrsg. vom Kaiserlichen Statistischen Amt. Neue Folge. Bd. 112. Die Landwirtschaft im Deutschen Reich. Nach der landwirtschaftlichen Betriebszählung vom 14 Juni 1895. Berlin, 1898. VIII, 70, 500 S. — *118—120, 143—144, 155—157, 188—189, 211, 214, 247, 250, 251—252, 254, 273—274.*

Statistique agricole de la France. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1892. Paris, 1897. 451, 365 p. — *117.*

«Thiel's Landwirtschaftliche Jahrbücher» *бах:* «Landwirtschaftliche Jahrbücher».

Tikhomirov L. La Russie politique et sociale. Paris, Giraud, 1886. IV, 560 p. — *43.*

«Der Volksstaat», Leipzig, 1872, N 51, 26. Juni, S. 1—2; N 52, 29. Juni, S. 1—2; N 53, 3. Juli, S. 1—2; N 103, 25. Dezember, S. 1—2; N 104, 28. Dezember, S. 1—2; 1873, N 2, 4. Januar, S. 1—3; N 3, 8. Januar, S. 1; N 12, 8. Februar, S. 1; N 13, 12. Februar, S. 1—2; N 15, 19. Februar, S. 1; N 16, 22. Februar, S. 1. — *168, 172—174.*

«Vorwärts», Leipzig — Berlin. — *162.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Аксаков, И. С. (1823—1886) — славјанпәрәстлијин көркәмли хадими, јазычы вә публисист. Чар идарәләринин ганунсуз һәрәкәтләрини ифша едир, мө'тәдил-либерал програмына тәрәфдар чыхыр — мәтбуат азадлыгы, задәкан имтијазларынын ләғв олунмасыны тәләб едирди вә с. Онун нәшр етдији «Парус», «Ден», «Москва» гәзетләри дәфәләрлә сензура тә'гибләринә мә'руз галмышды. 1863-чү ил Полша үсјанындан сонра задәкан-тәһкимчи иртичасыны мүдафиә едир, рус монархијасынын башчылыгы алтында славјан халгларынын бирләшмәси идејаларыны јајырды. Бә'зи хүсуси мәсәләләрдә һөкумәти тәнгид етсә дә, Аксаков һәмишә монархизмин тәрәфдары олараг галырды. Онун планындан — јерли өзүнүидарәјә әсасланан вә һөкмдар чарын башчылыг етдији дөвләт јаратмаг планындан чар һөкумәти либералларын гылыгына кирмәк үчүн кениш истифадә едирди. —*31, 50.*

Акселрод, П. Б. (1850—1928) — меншевизмин лидерләриндән бири; 70-чи илләрдә халгчы, «Земља и волја» парчаландыгдан сонра «Чорны передел» групуна гошулмушду; 1883-чү илдә «Әмәк азадлыгы» групунун јарадылмасында иштирак етмишди. 1900-чү илдән «Искра» вә «Зарја» редаксијасынын үзвү иди. РСДФП II гурултајында меншевик. 1905-чи илдә кениш «фәһлә гурултајы» чагырмаг кими оппортунист идеја ирәли сүрмүш, ону пролетарнатын партијасына гаршы гојмушду. Иртича илләриндә тәсвијәчиләрин рәһбәрләриндән бири иди, тәсвијәчи меншевикләрин «Голос Сосиал-Демократа» гәзети редаксијасына дахил иди; 1912-чи илдә антипартија «август блоку»нда иштирак етмишди. Бириичи дүнја мүһарибәси заманы сентрист мөвгеји тутмушду, өзүнүн сосиал-шовинист бахышларыны бејнәлмиләлчилик һаггында ибарәләрлә өрт-басдыр едирди. Симмервалд вә Кинтал конфрансларынын иштиракчысы олмуш, орада сағ ганада гошулмушду.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны дүшмәнчиликлә гаршыламышды, Совет Русијасына гаршы силаһлы мүдахилә тәблиғ едирди.—*71, 448.*

Александр I (Романов) (1777—1825)—рус императору (1801—1825). —*394, 397—398.*

Александр II (Романов) (1818—1881)—рус императору (1855—1881). —*41, 44, 46—47, 48, 68, 73.*

Александр III (Романов) (1845—1894) — рус императору (1881—1894).—*50, 60—61, 62, 82.*

Александров, П. Г. (1859-чу илдә анадан олмушдур) — мүһәндис, Волга чајынын дибинин дәринләшдирилмәси ишләри үзрә рәис көмәкчиси; 1893—1895-чи илләрдә Сормово бәндинин (Нижни Новгород јахынлығында) тикилмәси ишләринә бахырды, тикинти үчүн ајрылмыш дөвләт вәсаитиндән 50 мин манатдан чох исраф етмиш, бунун үстүндә һәбс олунуб бир ил мүддәтинә галаја салынмышды. —*365—366.*

Алчевски, А. К. (1836—1901) — милјончу, Харков тичарәт банкыны (1868), Харков торпаг банкыны (1871) тә'сис етмишди, бурада идарә һеј'әтинин даими сәдри иди. Алексејевка (1879) вә Донетск-Јурјев (1894) мә'дән сәнајеси чәмијјәтләринин вә бир сыра заводларын әсасыны гојмушду вә онларын саһиби иди. Бөһран дөврүндә ифласа уғрады; интиһар етди. —*93.*

Амвроси (Клјучарјов, А. И.) (1821—1901) — рус православ руһаниләринин ән мүртәче нүмајәндәләриндән бири, азадлыг һәрәкатынын ән чүз'и тәзаһүрләринә гаршы да мүбаризә апарырды. 1860-чы илдән 1867-чи иләдәк Москвада «Душеспасителноје Чтеније» журналыны нәшр едирди. 1882-чи илдән Харков вә Ахтырка архијепископу. 1884-чү илдән өмрүнүн ахырынадәк Харковда нәшр олунан «Вера и Разум» илаһијјат журналынын редактор-нашири олмушдур. —*380.*

Анненски, Н. Ф. (1843—1912) — игтисадчы-статистикачы вә публисист, либерал халгчылыг һәрәкатынын көркәмли хадими; бир сыра губерниjаларда земство статистикасына рәһбәрлик етмишдир, онун рәһбәрлији вә редакторлуғу илә бир чох статистика әсәрләри нәшр едилмишдир. «Рус халг тәсәррүфатынын бә'зи чәһәтләринә мәһсулун вә тахыл гијмәтләринин тә'сири» адлы икичилдлик мәчмуәдә иштирак етмишди (1897), «Дело», «Отечественныје Записки» журналларында әмәкдашлыг едирди; «Русскоје Богатство» либерал-халгчы журналы редаксијасынын тәркибинә дахил иди. 1904—1905-чи илләрдә буржуа-либерал «Азадлыг иттифагы»нын рәһбәрләриндән бири иди. 1906-чы илдә есерләрин сағ ганадындан ајрылан, кадетләрә јахын олан «халг сосиалистләри» хырда буржуа партијасынын тәшкилатчылары вә рәһбәрләри сырасында иди. Өмрүнүн сон илләриндә сијаси фәалијјәтдән узаглашмышды. —*370.*

Антонович — статистикачы, 1901-чи илдә Харков губернијасы земство идарәси статистика бүросунда ишләјирди. —*371.*

Аракчејев, А. А. (1769—1834) — чар мүтләгијјәтинин ән мүртәче нүмајәндәләриндән бири, граф, I Александр заманында һәрби назир, габалығы вә амансызлығы илә фәргләнирди, Русијанын дахили вә харичи сијасәтинә бөјүк тә'сир көстәрирди. Иртичачы полис өзбашыналығынын, габа һәрбчилијин, часуслуғун, рүшвәтхорлуғун, рүшвәтлә әлә алмаг һалларынын, рәһмсиз хырда рәсмијјәтчилијин бүтөв бир дөврү — «аракчејевчилик» дејилән режим Аракчејевин ады илә бағлыдыр. —*33.*

Ајһаген (Ahagen), *Һуберт* — алман буржуа игтисадчысы, «Landwirtschaftliche Jahrbücher» («Кәнд тәсәррүфаты салнамәләри»нин) әмәкдашы. «Großbetrieb und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft» («Кәнд тәсәррүфатында ири вә хырда истеһсал») әсәринин (1896) мүәллифи. —*184, 185.*

Б

Бакунин, А. А. (1823—1882) (М. А. Бакунинин гардашы) — либерал хадим, кәндли ислаһатынын һазырландығы вә кечирилдији дөврдә Твер задәканларынын бүтүн мүхалифәтчи чыхышларында фәал иштирак етмишди. 1860-чы илдә Новы Торжок гәзасы задәканларынын башчысы сечилмишди. 1862-чи илдә гардашы Н. А. (ашағыја бах) вә башгалары илә бирликдә Твер задәканларынын мүхалифәтчи мәктубуну имзаламышды, бунун үстүндә Петропавловск галасына салынмышды; бағышланмаг һаггында әризәни имзаламагдан бојун гачырмышды. Азад олундугдан сонра дөвләт хидмәтчиси олмаг вә сечкили вәзифәләр тутмаг һүгугундан мәһрум едилмишди. —*29—30.*

Бакунин, М. А. (1814—1876) — анархизмин идеологу. 1836—1840-чы илләрдә Н. В. Станкевичин дәрнәјинә дахил иди, В. Г. Белински вә А. И. Кертсен илә таныш иди, лакин о дөврүн габагчыл ингилаби-демократик бахышларына јабанчы галмышды. 1840-чы илдә харичә мүһачирәт етмиш, Алманијада, Исвечрәдә, Франсада јашамышды. Харичдә оларкән, Русијадакы чар мүтләгијјәтини вә тәһкимчилији кәскин тәнгид етмиш, Полша милли азадлыг һәрәкатына рәғбәт бәсләмишди, бунун үстүндә 1844-чү илдә чар Сенаты ону задәкан адындан, бүтүн әмлак һүгугларындан мәһрум етмиш вә каторга ишләри үчүн Сибирә сүркүнә көндәрилмәјә гијаби сурәтдә мәһкум етмишди. 1848-чи илдә Прага үсјанында иштирак етмиш, 1849-чу илин мајында Дрезендә үсјана рәһбәрлик етмиш, һәбсә алынмыш вә дар ағачындан асылмаг чәзасына мәһкум олунмушду, һәмин чәза өмүрлүк һәбслә әвәз едилмишди. Саксонија һөкумәт органлары Бакунини Австрија һөкумәтинә, Австрија һөкумәти дә 1851-чи илдә чар һөкумәтинә вермишди.

1851—1854-чү илләрдә Петропавловск галасынын Алексеј бүрчүндә, сонра исә Шлисселбург галасында дустаг олмушду. Һәбсдә оларкән, I Николаја «Төвбә» јазмыш, өз һәрәкәтләриндән пешман олдуғуну билдирмиш вә ингилаби бахышларындан әл чәкмишди. 1857-чи илдә өмүрлүк јашамаг үчүн Сибирә сүркүн едилмиш, 1861-чи илдә орадан Инкилтәрәјә гачмышды. «Колокол»да әмәкдашлыг етмәјә чалышмышды, лакин Бакунинин бахышлары илә разы олмајан А. И. Кертсендән тезликлә рәдд чавабы алмышды. 1868-чи илдән I Интернасионалын фәалијјәтиндә иштирак етмиш, I Интернасионал дахилиндә анархистләрин кизли иттифагыны («Сосиалист демократијасы алјансы») тәшкил етмишди; һәмин иттифагы Интернасионала гаршы гојмаға вә Баш Шураја рәһбәрлији өз әлинә алмаға чәһд көстәрмиш, «һеч бир васитәдән, һеч бир хәјанәткарлыгдан» чәкинмәмишди; «јалан, бөһтан, һәдә-горху кәлмәк, тиндән басгын етмәк — бүтүн бунлар она ејни дәрәчәдә хас олан сифәтләрдир» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XIII чилд, 2-чи һиссә, 1940, сәһ. 539). Позучулуг фәалијјәти үстүндә 1872-чи илдә Марксын тә'киди илә Интернасионалдан харич едилмишди.

Енкелс јазырды: «Бакунинин өзүнә мәхсус бир нәзәријјәси вардыр — бу да прудонизмин коммунизм илә гарышыгындан ибарәтдир...» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар. Б., 1955, сәһ. 292). Истеһсал васитәләри үзәриндә коллектив мүлкијјәт идејасыны Бакунин фәрдин анархистчәсинә «мүтләг азадлыгы» илә бағлајырды. Лүмпен-пролетариатын вә хырда буржуазијанын мәнафејини ифадә едән Бакунин дөвләтин мәһв олунмасыны тәләб едир, буржуа чәмијјәтинин башлыча бәласыны капиталда дејил, дөвләтдә көрүрдү. Пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролуну инкар едән Бакунин кәндлиләрин чохлуг тәшкил етдији керидә галмыш өлкәләри анархист ичтиман ингилабы үчүн даһа мүнасиб сајырды. «Синифләрин бәрабәрләшдирилмәси», «азад ассосиасијаларын» бирләшдирилмәси ингилабын нәтичәси олмалы иди. Маркс вә Енкелс өз әсәрләриндә бакунинизмин мүртәче маһијјәтини ифша едирдиләр; Ленинин тә'биринчә, бакунизм «өзү үчүн ничат јолу тапа билмәјиб, үмидсизлијә гапылан хырда бир буржуанын» дүнјабахышы иди (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 11). *—29—30, 421.*

Бакунин, Н. А. (1818—1901) (А. А. вә М. А. Бакунинләрин гардашы) — Твер губернијасы задәканларынын либерал хадими. 1858-чи илдә Твер кәндли мәсәләси комитәсинин үзвү; 1861-чи илдән Твер губернијасы кәндли ишләри идарәсинин үзвү иди. Твер задәканларынын 1862-чи илдә чар һөкумәтинә јаздыглары мәктубун тәшәббүсчүләриндән бири иди; мәктубда силки имтијазлары ләғв етмәк, ачыг мәһкәмә тә'сис етмәк, силкләрә фәрг гојмадан халгын сечкили елчиләринин јығынчағыны чағырмаг тәләб едилирди. Мәктубу имзалајан башга задәканларла бирликдә һәбсә алыныб Петропавловск галасына салынмышды. Бағышланмаг һаггында әризәни имзаламагдан бојун гачырмышды. Бир ил һәбс-

дә галдыгдан сонра азад олунмуш вә ичтимаи вәзифәләр тутмаг һүгугларындан мәһрум едилмишди. *—29—30.*

Бензинг (Bensing), *Август Франс* (1870-чи илдә анадан олмушдур) — алман буржуа игтисадчысы, Һејделберг университетинин профессору; 1897-чи илдә Бреславлда чапдан чыхан «Der Einfluß der Landwirtschaftlichen Maschinen auf Volks- und Privatwirtschaft» («Халг тәсәррүфатына вә хүсуси саһибкар тәсәррүфатына кәнд тәсәррүфаты машынларынын тә'сири») китабынын мүәллифи. *—140—143, 249.*

Бердјајев, Н. А. (1874—1948) — мүртәче идеалист философ вә публисист. XIX әсрин 90-чы илләриндә буржуа либерализми мөвгеләриндән халгчылыға гаршы мүбаризә апарырды. 1901-чи илдә «Ичтимаи фәлсәфәдә субјективизм вә фәрдијјәтчилик» китабыны бурахмышды, һәмин китабда ачыг сурәтдә марксизмә гаршы чыхмышды. 1905-чи илдә кадетләр партијасына гошулмушду. Иртича дөврүндә марксизмә дүшмән олан аллаһахтарычылыг дини-фәлсәфи чәрәјанын нүмајәндәләриндән бири иди, «Вехи» әксингилаби мәчмуәсиндә иштирак едирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра орта әср схоластикасынын мәддаһы кими чыхыш етмиш, артмагда олан коммунизмдән ничат јолуну бунда көрмүшдү. 1922-чи илдә харичә мүһачирәтә кетмиш, ингилаби дүнјабахышынын, сосиализмин әлејһинә јөнәлдилән мистисизмин вә идеализмин ән гаты формасынын лидерләриндән бири олмушду. *—72, 135, 167.*

Бернштејн (Bernstein), *Едуард* (1850—1932) — алман сосиал-демократијасынын вә II Интернасионалын ифрат оппортунист ганадынын лидери, тәфтишчилијин вә реформизмин нәзәријјәчиси; 1881-чи илдән 1890-чы илә дәк алман сосиал-демократијасынын «Der Sozial-Demokrat» («Сосиал-Демократ») кизли мәркәзи органынын редактору. 1896—1898-чи илләрдә «Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») журналында «Сосиализм проблемләри» үмуми башлығы алтында бир сыра мәгаләләр дәрч етдирмишди, сонрадан һәмин мәгаләләр «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабында (1899) топланмышды, бурада о, ингилаби марксизмин фәлсәфи, игтисади вә сијаси әсасларыны ачыг тәфтиш етмишди. Бернштејн синфи мүбаризә һаггында марксизм нәзәријјәсини, капитализмин ифласынын лабүдлүјү һаггында, сосиалист ингилабы вә пролетариат диктатурасы һаггында тә'лими инкар едирди. В. И. Ленин Бернштејни нәзәрдә тутараг јазырды: «Оппортунист, пролетариатын ингилабы һаггында дүшүнмәји дә јадырғамышдыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 25-чи чилд, сәһ. 455). Бернштејн капитализмдә фәһләләрин игтисади вәзијјәтини «јахшылашдырмаға» јөнәлдилән ислаһатлар уғрунда мүбаризәни фәһлә һәрәкатынын јеканә вәзифәси е'лан етмиш, «һәрәкат һәр шеј — сон мәгсәд һечдир» оппортунист формулуну ирәли сүрмүшдү.

Бернштејнин вә онун ардычылларынын нәзәри бахышлары бејнәлхалг тәфтишчилијин башланғычыны гојду, онларын әмәли оппортунист фәалијјәти исә фәһлә синфинин мәнафејинә ачыгча хәјанәтә кәтириб чыхартды, бу да II Интернасионалын биабырчы ифласы илә нәтичәләнди. —*162, 213.*

Бисмарк (Bismarck), *Отто Едуард Леополд* (1815—1898) — Пруссијанын вә Алманијанын дөвләт хадими вә дипломаты; Алманија империјасынын илк канслери, «дәмир канслер» адландырылмышды. 1862-чи илдә Пруссијанын президент-назири вә харичи ишләр назири иди. Бисмаркын әсас мәгсәди дағыныг вә хырда алман дөвләтләрини «ган вә дәмирлә» бирләшдириб јункерләр Пруссијасынын һекемонлуғу алтында ваһид алман империјасы јаратмаг иди. 1871-чи илин јанварында Бисмарк Алманија империјасынын рејхсканслери вәзифәсини тутду. 1871-чи илдән 1890-чы илә дәк Алманијанын бүтүн харичи вә дахили сијасәтинә рәһбәрлик едәрәк, ону јункер-мүлкәдарларын мәнафејинә ујғун сурәтдә истигамәтләндирир, ејни заманда јункерләр илә ири буржуазијанын иттифагыны тә'мин етмәјә чалышырды.

Бисмарк 1878-чи илдә сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун тәтбиг етмәклә фәһлә һәрәкатыны боғмаға чәһд етмиш, лакин буна наил олмадығына көрә алдадычы ичтимаи ганунверичилик програмы ирәли сүрәрәк, бә'зи фәһлә категоријаларыны мәчбури сурәтдә сығорталамаг ганунуну тәтбиг етмишди. Лакин фәһлә һәрәкатыны чүз'и сәдәгәләрлә позуб дағытмаг чәһдләри нәтичәсиз галды. Бисмарк 1890-чы илин мартында исте'фаја чыхды. —*81.*

Блеклов, С. М. (1860—1913) — земство статистикачысы-халгчы; Москва университетини битирдикдән (1885) сонра Полтава, Твер, Орјол губернијаларынын земство идарәләриндә гуллуг етмишди. 1900—1901-чи илләрдә Таврида губернијасынын бир сыра гәзаларында апарылан јохламаја рәһбәрлик етмишди. Чар идарәләринин бир чох ганунсуз һәрәкәтләрини өз әсәрләриндә вә һесабатларында ачыб көстәрмишди, 1902-чи илдә земствода хидмәтдән кәнар едилмишди. 1905—1906-чы илләрдә ичтимаи һәрәкатда иштирак етмиш, есерләр партијасына гошулмушду. Үмумрусија Кәндли Иттифагынын тәшкилиндә иштирак етмиш, бунун үстүндә һәбсә алынмышды. Һәбсдән сонра харичә мүһаирәтә кетмишди. —*371.*

Бобриков, Н. И. (1839—1904) — чар ордусу кенералы, 1898-чи илдән Финландијанын кенерал-губернатору; Финландијада чаризмин руслашдырма сијасәтини јеридирди. Финландијада рус дилини каркүзарлыгда мәчбури дил кими гәбул етдирмишди, әслиндә конститусијаны арадан галдырмыш, олаһиддә фин гошунларыны мәһв етмишди, милли азадлыг һәрәкатынын һәр һансы тәзаһүрүнү амансызчасына боғурду. 1904-чү ил ијунун 3-дә (16-да) фин террорчусу тәрәфиндән өлдүрүлдү. —*398.*

Браун (Braun), *Һенрих* (1854—1927) — алман сосиал-демократы, ичтимаи-сијаси мәсәләләрдән јазан јазычы. 1883-чү илдә алман сосиал-демократијасынын нәзәри органынын, «Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») журналынын баниләриндән бири иди. 1888—1903-чү илләрдә «Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik» («Ичтимаи ганунверичилик вә статистика архиви») журналыны нәшр едирди; һәмин журналда фәһлә һәрәкатынын вә фәһлә ганунверичилијинин нәзәриҹјә вә тәчрүбәси мәсәләләри ишыгландырылыр, тәфтишчилик мәгаләләри чап едилирди. 1903-чү илдә рејхстагын депутаты иди. 1905—1907-чи илләрдә Браун «Neue Gesellschaft» («Јени чәмиҹјәт») журналыны, 1911—1913-чү илләрдә исә «Annalen für Socialpolitik und Gesetzgebung» («Ичтимаи сијасәт вә ганунверичилик мәсәләләри салнамәси») журналыны нәшр едирди. —*151, 162.*

Брентано (Brentano), *Лујо* (1844—1931) — алман буржуа игтисадчысы; 1896-чы илдән Мүнхен университетиндә сијаси игтисад профессору; синфи мүбаризәдән әл чәкмәји, реформист һәмкарлар иттифаглары тәшкил олунмасы вә фабрик ганунверичилији јолу илә капитализм чәмиҹјәтиндә ичтимаи зиддиҹјәтләри һәлл едиб фәһләләр илә капиталистләрин мәнафеләрини барышдырмағын мүмкүнлүјүнү тәблиғ едән «катедер-сосиализмин» тәрәфдары. Аграр мәсәләсиндә әкинчиликдә хырда тәсәррүфатын сабитлији һагғында мүртәче «нәзәриҹјә» вә «торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну» адлы елмә зидд буржуа ганунуна тәрәфдар иди. Капиталист инһисарларынын мәнафејини мүдафиә едирди. В. И. Ленин «брентаночулуғун», Русијадакы «легал марксизмин» вә бејнәлхалг тәфтишчилијин сых әлагәсини ачыб көстәрмишдир. —*114, 125, 165, 168.*

Булгаков, С. Н. (1871—1944) — буржуа игтисадчысы, идеалист философ. 90-чы илләрдә «легал марксист» иди. Марксын аграр мәсәләсинә даир тә'лимини тәфтиш едир, хырда кәндли тәсәррүфатының «сабитлијини» вә «һәјатилијини», ири капиталист тәсәррүфатындан «үстүнлүјүнү» сүбут етмәјә чалышыр, халг күтләләринин јохсуллашмасыны «торпағын мүнбитлиҹјинин азалмасы гануну» дејилән ганунла изаһ едирди. 1905—1907-чи илләр ингилабындан сонра Булгаков кадетләрә гошулмушду. В. И. Ленинин «либерал хаинлик енсиклопедијасы» адландырдығы «Вехи» мәчмуәсиндә иштирак едирди, материалист фәлсәфәјә гаршы јени кантчылыг, мистика вә динчилик мөвгеләриндән ачыг мүбаризә апарырды. 1918-чи илдән сонра кешиш олмуш, харичә мүһаҹирәт етмишди, Совет Русијасына гаршы дүшмәнчилик тәблиғаты апарырды. *111, 112—113, 114—116, 117—119, 120—122, 123—124, 125—127, 129, 130—132, 133, 135—137, 138—139, 141, 142, 143, 144, 145—146, 148, 149—150, 153, 154, 155, 161, 162, 165, 170, 174, 181, 183, 185, 186, 192, 194—195, 196, 198, 199, 200, 202, 205, 209, 210, 212—213, 216, 218, 220—221, 222—223, 229, 231—232, 233, 234, 241, 247, 248, 249, 252, 257, 258, 259, 260.*

Буртсев, В. Л. (1862—1936) — 80-чи илләрин ингилаби һәрәкатында иштирак едирди; народнаjаволjачылара jахын иди. Һәбсдән сонра харичә гачмыш, орада ингилаби һәрәкатын сәнәдләрини топламаг вә чап етдирмәклә мәшғул олмушду, 1897-чи илдә «Jүз ил әрзиндә» ады илә ингилаби һәрәкат тарихинә аид материаллар мәчмуәси бурахмышды. 1898-чи илдә Ченеврәдә «Свободнаја Россија» гәзетини, сонра «Былоје» журналыны, «Будушшеје» гәзетини нәшр етмишди. Полис департаментинин мәхфи ишләрини ифша етмәклә мәшғул олурду, фитнәкар Азефи ифша етмишди. Биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә есерләрә jахын иди, ингилабын мәғлубиjjәтиндән сонра кадетләри мүдафиә едирди. Биринчи дүнjа мүһарибәси заманы гаты шовинист иди, чаризмә гаршы һәр чүр мүхалифәтдән имтина етмишди, Русијаја гаjыдыб болшевикләрә гаршы әксингилабын тәрәфиндә чыхыш едирди. 1917-чи илдә Корниловун тәрәфдары, Октjабр сосиалист ингилабындан сонра ССРИ-нин ән гәддар дүшмәнләриндән бири иди, харичә мүһачирәтә кетмиш, орада Совет Русијасына гаршы мүбаризә үчүн ағгвардиjачы-монархист тәшкилатлар jарадылмасында иштирак етмишди. *—30, 75.*

В

В. В. — бах: Воронтсов, В. П.

Ванновски, П. С. (1822—1904) — чар ордусунун кенералы, 1882—1898-чи илләрдә һәрби назир. 1899-чу илдә али мәктәбләрдә тәләбә иғтишашларынын сәбәбләрини тәһгиг едән комиссиjанын сәдри иди. 1901—1902-чи илләрдә халг маарифи назири. Тәләбә иғтишашларыны сакитләшдирмәк мәгсәди илә «мәктәбә сәмими гаjғы» кими ријакар ибарәләрлә чыхыш едирди. Ријакарчасына гылыға кирмәклә чаризмин мүртәче сијасәтинә гаршы чәмиjjәтин мүтәрәгги тәбәгәләринин наразылығыны зәифләтмәjә чалышырды. Мааријф саһәсиндә бир сыра чүз'и ислаһатлар кечирән Ванновски ингилабчы тәләбәләрә гаршы чәза тәдбирләринин тәтбиг олунмасыны давам етдирирди. *—36, 38, 103, 414.*

Велеполски, А. (1803—1877) — маркиз вә граф, Полша дөвләт хадими; Полша шљахтасынын синфи мәнафеләринин мүдафиәсинә jөнәлдилән мүртәче сијасәт jеридирди. 1861-чи илдә, Полшада ичтимаи һәрәкатын jүксәлиши заманы II Александра мәктубла мүраҹиәт едәрәк, ингилабын гаршысыны алмаг мәгсәди илә гисмән ислаһатлар кечирмәjин зәрури олдуғуну көстәрирди. Тезликлә II Александр ону Полшада рәһбәр инзибати вәзифәләрә (мүлки органларын рәиси, Полша краллығы Дөвләт Шурасы сәдринин мүавини) тә'jин етди. Өз фәалиjjәтиндә Полша чәмиjjәтинин мө'тәдил-либерал тәбәгәләринин гылығына кирир, ejни заманда ингилаби чыхышлары амансызчасына боғурду. 1863-чү илдә Полша үсјаны jатырылдыгдан сонра Велеполски исте'фаја чыхыб харичә мүһачирәтә кетди. *—48.*

Вест — бах: Уест, Е.

Вилһелм II (Һоһенсоллерн) (1859—1941) — Алманија императору вә Пруссија кралы (1888—1918). —*81.*

Витте, С. Ј. (1849—1915) — XIX әсрин ахырында—XX әсрин әввәлиндә рус дөвләт хадими; чар Русијасы «һәрби-феодал империализминин» мәнафејини ифадә едирди, мүтләгијјәтин гаты тәрәфдары иди, либерал буржуазијанын хејринә чүз'и күзәштләрә кетмәк вә халга гаршы амансыз чәза тәдбирләри көрмәк јолу илә мона рхијанын сахланмасына чалышырды; 1905—1907-чи илләр ингилабынын јатырылмасыны тәшкил едәнләрдән бири. Јоллар назири (феврал — август 1892), малијјә назири (1892—1903), Назирләр Шурасынын сәдри (октјабр 1905—апрел 1906) оларкән Витте малијјә, көмрүк сијасәти, дәмир јол чәкилиши, фабрик ганунверичилији саһәсиндә, харичи капиталлара һәр васитә илә јол ачмаг саһәсиндә өз тәдбирләри илә Русијада капитализмин инкишафына вә онун империалист дөвләтләриндән асылылыгынын күчләнмәсинә көмәк етмишдир. В. И. Ленин ону «дәллал назир», «биржа акенти» дејә сәчијјәләндирмишдир. —*22, 27—29, 30, 36—38, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52—53, 54, 55—58, 60—61, 68, 69, 71, 72, 76, 432, 433.*

Воронтсов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — рус игтисадчысы вә публисисти, 80—90-чы илләрдәки либерал халгчылыгын идеологларындан бири, «Русијада капитализмин мүгәддәраты» (1882), «Бизим мәсәләкләр» (1893), «Нәзәри игтисад очеркләри» (1895) китабларынын вә башга китабларын мүәллифи; бу китабларда о, Русијада капитализмин инкишафы үчүн шәраит олмадыгыны иддиа едирди, хырда әмтәә истеһсалыны тә'рифләјирди, кәндли ичмасыны идеаллашдырырды. Чар һөкүмәти илә барышыг тәблиғ еднр вә марксизмин гәти әлејһинә чыхырды. Воронтсовун бахышлары В. И. Ленинин бир чох әсәрләриндә кәскин тәнгид едилмишдир. —*268, 447.*

Г

Гаврилов, А. И. (1869-чу илдә анадан олмушдур) — Обухов заводунун фәһләси, 1901-чи илин мајында заводда кечирилмиш тә'тилин рәһбәрләриндән бири. Һәбсә алыныб чар мәһкәмәси тәрәфиндән 6 ил мүддәтинә каторга ишләринә мәһкум едилмишди. —*327.*

Гөлтс (Goltz), *Теодор Александр* (1836—1905) — алман буржуа игтисадчысы вә агроном, Кенигсберг кәнд тәсәррүфаты институтунун, сонралар исә Ијена кәнд тәсәррүфаты институтунун директору. Кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра әсәр-

ләрин мүәллифи; бу әсәрләрдә ири торпаг саһибләринин мәнафеји мүдафиә едилир. —*148—149.*

Гордејенко, М. Ј. — 1900—1901-чи илләрдә Харков губернијасы земство идарәсинин сәдри. —*371.*

Горемыкин, И. Л. (1839—1917) — чар Русијасының дөвләт хадими, иртичачы бүрократијанын типик нүмајәндәләриндән бири, гаты монархист. 1895—1899-чу илләрдә дахили ишләр назири; 60-чы илләрин ислаһатларыны зәифләтмәк вә ләғв етмәк мәгсәди күдән мүртәче сијасәт («әксислаһатлар» сијасәти дејилән сијасәт) јеридирди; фәһлә һәрәкатыны амансызчасына јатырырды. 1906-чы илин апрелиндән августунадәк вә 1914-чү илин јанвариндан 1916-чы илин јанвариндәк Назирләр Шурасынын сәдри олмушду. —*22, 28, 56, 57, 58.*

Горки, Максим (*А. М. Пешковун* тәхәллүсү) (1868—1936) — бөјүк пролетар јазычысы, сосиализм реализминин, совет әдәбијјатының баниси. Еркән јашларындан Горки ағыр еһтијачын вә мәһрумијјәтләрин ачысыны дадмышды, Русијаны чох кәзиб долашмышды, ингилаби фәһлә һәрәкатында иштирак едирди, дәфәләрлә чар һөкумәтинин чәза тәдбирләринә мә'руз галмышды. Горки өз әсәрләриндә Русија фәһлә синфинин һәјатыны, чаризмә вә капитализмә гаршы, зәһмәткешләрин азад едилмәси уғрунда онун гәһрәман мүбаризәсини әкс етдирмишдир. Горки чар органларынын өзбашыналығыны вә деспотизмини гәзәблә ифша етмиш, мешшанлығы вә бајағылығы гамчыламыш, буржуа зијалыларының дахили пучлуғуну вә ачизлијини ашкара чыхартмыш, зәһмәткеш күтләләрин бөјүк јарадычы гүввәсини, ингилаби мүбаризә просесиндә јени инсанын јаранмасыны көстәрмишдир. Горкинин бүтүн әсәрләри ингилаби һуманизм идејасы руһундадыр. М. Горки ингилабчы пролетариатын мүбаризәсинә рәғбәт бәсләјир, сосиал-демократ партијасына јардым көстәрирди. В. И. Ленин Горки илә јахындан таныш иди, онун исте'дадыны јүксәк гиҗмәтләндирирди, сәһвләрини өзүнә көстәрирди, даим гајғысына галырды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабының гәләбәсиндән сонра Горки зијалылары Совет һакимијјәти әтрафында сых бирләшдирмәк үчүн бөјүк, һәртәрәфли иш апарырды. О, Совет Јазычылары Иттифагы јаратмағын тәшәббүсчүсү вә өмрүнүн ахырынадәк онун сәдри олмушдур. Горкинин Совет гуручулуғу мәсәләләринә даир, сүлһү мүдафиә уғрунда чыхышлары бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Горки јорулмадан фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырыр, икинчи дүнја мүһарибәси һазырланмасыны ифша едир, мүһарибә әлејһинә бејнәлхалг конгресләрин тәшкилинә јардым көстәрирди. О өзүнүн бир сыра очеркләриндә вә памфлетләриндә мүасир империализми вә хүсусән Америка империализмини чәсарәтлә мәһведичи тәнгид атәшинә тутмушдур. Горки бир сәнәткар кими, XIX әср рус классик әдәбијјатының инкишафыны баша чатдырмыш вә пролетар сосиалист әдәбијјатының баниси олмушдур. Горки көркәмли

тәнгидчи вә публисист иди; о, совет әдәбиjjатынын инкишафына, харичи өлкәләрин бир чох тәрәггипәрвәр jазычыларына вә бүтүн дүнjада демократик әдәбиjjатын инкишафына бөjүк тә'сир көстәрмишдир. —*412—413.*

Градовски, А. Д. (1841—1889) — рус һүгугчусу, һүгуг тарихчиси вә публисист, Петербург университетинин профессору, буржуа либерализминин нүмаjәндәси. 80-чи илләрин әввәлиндә «Голос» гәзетиндә ингилаби һәрәката гаршы мәгаләләрлә чыхыш едәр, ejни заманда мө'тәдил ислаһатларын зәрурилиjини көстәрәрди, өлә ислаһатларын ки, бунлар мүтләгиjjәти һеч бир шеjлә мәһдудлашдырмадан мөвчуд өзбашыналыг вә ганунсузлуг режимини зәифләтмәли иди. «Голос» бағландыгдан сонра (1884) тамамилә елми фәалиjjәт вә мүәллимлик фәалиjjәти илә мәшғул олмушдур. —*48.*

Гроссман, Г. А. (Ковров, А.) (1863-чү илдә анадан олмушдур) — журналист, меншевик; «Русскоје Богатство», «Образованије», «Жизнь» журналларында әмәкдашлыг едирди; Ед. Давидин «Сосиализм вә кәнд тәсәррүфаты» китабыны рус дилинә чевирмишди. Октjабр сосиалист ингилабыны дүшмәнчиликлә гаршыламышды, 1919-чу илдә Одессада «Грjадушшии Дең» антисовет меншевик журналынын нәшриндә иштирак етмишди, сонра' харичә мүһаjирәтә кетмишди. —*250.*

Д

Давид (David), *Едуард* (1863—1930) — алман сосиал-демократиjасынын сағ тәмаjүллү лидерләриндән бири, тәфтишчи «Sozialistische Monatshefte» («Сосиалист Аjлығы») журналынын әсасыны гоjанлардан бири, пешәсинә көрә игтисадчы. Онун тәртиб етдиjи аграр програмы лаjиһәсиндә капитализмдә хырда хүсуси мүлкиjjәти тә'мин етмәк вә мөһкәмләтмәк тәләби башлыча тәләб кими ирәли сүрүлмүшдү (1895-чи илдә Бреславл гурултаjы бу лаjиһәни рәдд етди). 1903-чү илдә «Сосиализм вә кәнд тәсәррүфаты» китабыны нәшр етмишди, Ленин һәмин китабы «аграр мәсәләсиндә тәфтишчилиjин башлыча әсәри» адландырмышды. Бу китабда Давид марксизмин аграр мәсәләсинә даир тә'лимини рәдд етмәjә, хырда кәндли тәсәррүфатларынын ири капиталист тәсәррүфатларындан «үстүнлүjүнү» вә «сабитлиjини» сүбут етмәjә чәһд көстәрмишди. 1903-чү илдән Давид рejхстагын депутаты иди. Биринчи дүнjа мүһарибәси заманы гаты сосиал-шовинист иди, 1919-чу илдә Алманиjа республикасынын биринчи коалисиjалы һөкумәтинин тәркибинә дахил олмушду, 1919—1920-чи илләрдә дахили ишләр назири, 1922—1927-чи илләрдә һөкумәтин һессендә нүмаjәндәси иди, алман империализминин гисасчылыг чәһдләрини мүдафиә едирди. ССРИ-нин вә фәһлә синфинин дүшмәни иди. В. И. Ленин Давиди «бүтүн өмрүнү фәһлә һәрәкатына буржуа

позғунлуғу салмаға һәср едән» бир адам кими сәчијјәләндирмишдир (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ 274). —*143, 144, 175, 177, 179, 202, 237, 238, 248—262, 263, 267, 268, 271, 273—274, 283, 286.*

Данијелсон, Н. Ф. (Н. — он, Николај — он) (1844—1918) — рус игтисадчы јазычысы, 80—90-чы илләрин либерал халгчылығының идеологларындан бири; 60—70-чи илләрдә ингилабчы разночин кәнчләрин дәрнәкләри илә әлагә сахлајырды. К. Марксын «Капитал»ының рус дилинә Г. А. Лопатин тәрәфиндән башланмыш илк тәрчүмәсини Данијелсон баша чатдырмышды. О, «Капитал»ын тәрчүмәси үзәриндә ишләдији заман К. Маркс вә Ф. Енкелс илә мәктублашыр вә өз мәктубларында Русијанын игтисади инкишафы проблемләринә дә тохунурду. Лакин Данијелсон марксизмин маһијјәтини баша дүшмәди вә сонрадар марксизмин әлејһинә чыхды. 1893-чү илдә «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри» китабыны нәшр етдирди; В. П. Воронтсовун әсәрләри илә бирликдә бу китаб либерал халгчылығын нәзәри әсасыны тәшкил едирди. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләриндә Даниељсонун бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*172, 361, 449.*

Дахин, Ј. С. (1871-чи илдә аиадан олмушдур) — Петербургда Александр заводунун фәһләси, 1901-чи илдә Обухов заводунда мај игтишашлары илә әлагәдар олараг иттиһам едиләнләрдән бири. —*327.*

Демомбин (Demombynes), *Габријел* (1840-чы илдә анадан олмушдур) — француз вәкили, дөвләт һүгугу мәсәләләри үзрә мүтәхәссис, «Constitutions européennes» («Аврупа конститусијалары») әсәринин мүәллифи. —*432—433.*

Диккенс (Dickens), *Чарлз* (1812—1870) — көркәмли инкилис реалист јазычысы. Өз әсәрләриндә (онларын ичәрисиндә ән сәнбаллылары «Пикквик клубунун әбәди гејдләри» (1837), «Оливер Твист» (1838), «Домби вә оғлу» (1848), «Ағыр заманлар» (1854), «Балача Доррит» (1857), «Үмуми достумуз» (1865) әсәрләридир) буржуа Инкилтәрәсинин һәјатыны әкс етдирмишдир. О, бир-бирinә әкс олан ики чәбһә — вар-дөвләт илә јохсуллуг арасында дөринләшән учуруму: варлыларын чаһ-чәлалыны, зәһмәткешләрин јохсуллуғуну вә һүгугсузлуғуну, Лондонун харабалыгларыны, кечәләмә евләрини, јохсулларын ушагларынын дөзүлмәз вәзијјәтини көстәрмишдир. Диккенс капитализм гајдаларыны ифша едәркән бу гајдалара гаршы мүбаризәјә чағырмырды, мүлкијјәтчиләри мә'нәви чәһәтдән тәрбијәләндирмәк васитәси илә буржуа чәмијјәтиндә һагг-әдаләтә наил олмаг кими утопик идејалар тәблиғ едирди.

Маркс Диккенси «өз парлаг вә көзәл китабларында дүнјаја бүтүн пешәкар сијасәтчиләрин, публисистләрин, әхлаг мүбәллиғ-

ләринин бирликдә ачдыгларына нисбәтән даһа чох сијаси вә ич-тимаи һәгигәтләр ачан мүасир инкилис романчыларыныи» диггә-тәлајиг дәстәсинә аид етмишдир (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәр-ләри, 2-чи нәшри, 10-чу чилд, 1958, сәһ. 648). —*351.*

Дитс (Dietz), *Иоһанн Һенрих Вилһелм* (1843—1922) — алман сосиал-демократы, 1881-чи илдән 1918-чи иләдәк рејхстагын де-путаты. Маркс вә Енкелсин әсәрләрини бурахан сосиал-демократ партијасы нәшриҗјатына рәһбәрлик едирди. «Искра» рус болше-вик гәзетинин илк нөмрәләри, «Зарја» журналы, В. И. Ленинин «Нә етмәли?» әсәри бу нәшриҗјатын мәтбәәсиндә чап олунмуш-ду. —*22, 28, 432.*

Диттенберкер (Dittenberger), — игтисадн комиссар, Алманија дөвләт јерөлчмә органларынын мә'муру; Ејзенахда кәндли тәсәр-рүфатларыны јохлајыб өјрәнирди. —*199.*

Добролјубов, Н. А. (1836—1861) — бөјүк рус ингилабчы де-мократы, көркәмли әдәби тәнгидчи вә материалист философ, Н. Г. Чернышевскинин јахын досту вә силаһдашы. 1857-чи илин пајызындан Добролјубов «Современник» журналынын тәнгид-биб-лиографија шө'бәсинин мүдири иди, сонралар «Свисток» журна-лынын сатира шө'бәсинә дә башчылыг етмишди. Өз әдәби фәалиј-јәтинин дөрд или әрзиндә Добролјубов мүбариз әдәби тәнгид нүмунәси олан бир сыра парлаг мәгаләләр («Зүлмәт сәлтәнәти», «Зүлмәт сәлтәнәтиндә ишыг шүасы», «Обломовчулуг нәдир?», «Әсил күн нә вахт кәләчәкдир?» вә с.) јазмышдыр. Добролјубов мүтләгиҗјәтин вә тәһкимчилијин барышмаз дүшмәни иди, өзба-шыналыға гызғын нифрәт бәсләјирди вә мүтләгиҗјәт һөкүмәтишә гаршы халг үсјанынын тәрәфдары иди.

А. И. Кертсен, В. Г. Белински вә Н. Г. Чернышевски илә ја-наншы Добролјубов да Русијада ингилаби марксизмин сәләфи иди. — *413.*

Долгоруков, П. В. (1816—1868) — књаз, јазычы вә публисист; рус чәмиҗјәтинин либерал һиссәсинин иүмајәндәси. Өдәнч мүга-билиндә кәндлиләрин торпагла бирликдә азад едилмәси зәрурәти һаггында һөкүмәтә әрзнамә тәгдим етдији үчүн тә'гибләрә мә'руз галмышды. 1859-чу илдә мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушду. Мү-һачирәтдә оларкән, «Русија һаггында һәгигәт» адлы китаб јаз-мыш, һәмин китабда Русијада конститусијалы идарә үсулунун тәтбиг едилмәсинә тәрәфдар чыхмышды. Мәтбәә дүзәлдәрәк мү-халифәтчи мәсләкли журналлар, гәзетләр вә китабчалар нәшр едирди: 1860—1861-чи илләрдә «Будушност» гәзетини, 1862-чи ил-дә «Правдивы» журналыны, 1862—1864-чү илләрдә «Листок» гә-зетини нәшр едирди; «Колокол»да әмәкдашлыг едир, Русијада мүтләгиҗјәт-тәһкимчилик гајдаларыны ифша едир, А. И. Кертсенин сөзләри илә дејилсә, «јорулмаг билмәјән торсадор динчлик вә аман вермәдән буғаны ачыгландырдығы кими, рус һөкүмәтини

ачыгландырырды» (Кертсен, А. И. Әсәрләринин вә мәктубларынын там күллиҹҹаты, 21-чи чилд, 1923, сәh. 89). Чар һөкүмәти гиҹаби олараг Долгорукову кнҹаз адындан вә маликанәләриндән мәһрум етмиш, ону һәмишәлик гүрбәтдә ҹашамаға мәһкум етмишди. —*75.*

Драгоманов, М. П. (1841—1895) — Украјна тарихчиси, етнограф вә публисист, буржуа либерализминин нүмаҹәндәләриндән бири. Киҹев университетинин досенти олмушду; либерал журналларда әмәкдашлыг едирди, чар һөкүмәтинин тә'гибинә мә'руз галмыш, харичә мүһачирәтә кетмишди. Мүһачирәтдә публисистлик фәалиҹҹәтини давам етдирир, чаризмин сиҹасәтини ифша едир, еҹни заманда сосиализмин вә синфи мүбаризә нәзәриҹҹәсинин гәти әлеҹһинә чыхыр, народнаҹаволҹачылары вә сосиал-демократлары тәнгид едирди. Чаризмә гаршы мүбаризәдә земство һәрәкатыны даҹаг һесаб едирди, 1883-чү илдә өзүнү земство мүхалифәтинин органы е'лан едән «Волноје Слово»нун редактору иди. Украјна милли азадлыг һәрәкатынын мө'тәдил ганадынын көркәмли рәһбәрләриндән бири иди, мәдәни-милли мухтариҹҹәт тәрәфдары иди. 1889-чу илдә Ченеврәдә онун «Русиҹада либерализм вә земство» китабчасы чапдан чыхмышды, Кавелинин вә Туркеневин Кертсенә мәктублары, Бакунинин Кертсенә вә Огарјова мәктублары онун редакторлуғу илә нәшр едилмишди. —*29—30, 43, 51, 433.*

Дрекслер (Drechsler), *Густав* (1833—1890) — алман профессору, Көттинкендә өзүнүн тә'сис етдиҹи кәнд тәсәррүфаты институтунун директору. В. Һеннеберг илә бирликдә «Journal für Landwirtschaft» («Кәнд Тәсәррүфаты Журналы») нәшр едирди, кәнд тәсәррүфатына даир әсәрләрин: «Die Statik des Landbaues» («Әкинчилиҹин вәзиҹҹәти») (1869), «Die Entschädigungsberechnung exproprііerter Grundstücke» («Өзкәнинкиләшдирилмиш торпаг саһәләри үчүн өдәнч һагг-һесаблары») (1873) вә башга әсәрләрин мүәллифи. 1887-чи илдә рейхстага сечилмишди. —*262—265, 268, 270, 273, 294.*

Дружинин — Твер губернијасы халг мәктәбләринин инспектору. —*437.*

Е

Енкелгардт, А. Н. (1832—1893) — публисист, халгчы, ичтимаи-агрономлуг фәалиҹҹәти илә, һабелә Смоленск губернијасында өзүнүн Батишшево маликанәсиндә сәмәрәли тәсәррүфат тәшкил етмәк тәчрүбәси илә мәшһур иди. В. И. Ленин «Русиҹада капитализмин инкишафы» китабында Енкелгардтын тәсәррүфатының характеристикасыны верәрәк онун тимсалында халгчы нәзәриҹҹәләрини тамамилә утопик олдуғуну көстәрир. Енкелгардт «Отечественныје Записки» журналында чап едилән «Кәнддән» мәктубларының

(1882-чи илдә ајрыча нәшр едилмишдир) вә кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра башга әсәрләрин мүәллифидир. Илк рус «Химически Журнал»ынын редактору (1859—1860) олмушдур. —*252.*

Енкелгардт, А. П. (1845—1903) — чар Русијасынын дөвләт хадими. 1890-чы илдә Казан губернаторунун мүавини, 1893-чү илдә Архангелск губернатору тә'јин едилмишди. 1901—1903-чү илләрдә Саратов губернатору иди. —*344—345, 347.*

Енкелс, (Engels), *Фридрих* (1820—1895) — елми коммунизмин баниләриндән бири, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими, К. Марксын досту вә силаһдашы (В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» мәгаләсинә бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 1—15). —*20, 168, 172—173,*

З

З. С. — 1883-чү илдә «Волноје Слово» журналында дәрч едилмиш «Мә'мурларын земство илә мүһарибәсинин он сәккиз или» мәгаләсинин мүәллифи. —*436—438.*

Засулич, В. И. (1849—1919) — Русијада халгчылыг һәрәкатынын, сонра да сосиал-демократ һәрәкатынын көркәмли иштиракчысы. Ингилаби фәалијјәтә 1869-чу илдә башламышды, «Земља и волја» вә «Чорны передел» халгчы тәшкилатларынын үзвү иди. Харичә мүһачирәт едән Засулич 80-чи илләрин әввәлиндә халгчылыгла әлагәни кәсмиш вә марксизм мөвгеләринә кечмишди. 1883-чү илдә илк рус марксист тәшкилаты олан «Әмәк азадлыгы» групунун јарадылмасында иштирак етмишди. 80—90-чы илләрдә Засулич К. Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәрини, Ф. Енкелсин «Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» әсәрини рус дилинә тәрчүмә етмиш, «Бејнәлхалг фәһлә чәмијјәтинин тарихи очерки»ни вә Ж. Ж. Руссо һаггында әсәр јазмышды; «Әмәк азадлыгы» групунун нәшрләриндә, «Новоје Слово» вә «Научноје Обозрениje» журналларында әмәкдашлыг етмиш, бурада бир сыра әдәби-тәнгиди мәгаләләр дәрч етдирмишди. 1900-чү илдә Засулич ленинчи «Искра» гәзети вә «Заријa» журналы редаксијасына дахил олмушду.

РСДФП II гурултајындан сонра Засулич меншевизмин лидерләриндән бири олмуш, меншевик «Искра» гәзетинин редаксијасына дахил олмушду. 1905-чи илдә Русијаја гајытмыш, иртича дөврүндә тәсвијәчиләрә гошулмуш 1914—1918-чи илләрдәки бирinчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурмушду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына мәнфи мүнасибәт көстәрмишдир. —*48.*

Зөјфферһелд (Seufferheld), *Адолф* — алман мүлкәдары, кәнд тәсәрруфатына даир бир нечә әсәрин мүәллифи; бу әсәрләрдә өз тәсәрруфатында електрикин тәтбиг олунмасы тәчрүбәсини тәсвир етмишдир. —*151.*

Знаменски, Н. А. — «Московскије Ведомости» гәзетинин әмәкдашы. —*372.*

Зубатов, В. С. (1864—1917) — жандарм полковники; фитнәкар сијасәт олан «полис сосиализми» («зубатовчулуг») сијасәтинин фитвачысы вә тәшкилатчысы. 90-чы илләрдә Москва кизли полис шө'бәсинин рәиси тә'јин олунмушду, Русијанын бир чох шәһәрләриндә кениш полис фәалијјәтини тәшкил етмишди. 1902—1903-чү илләрдә полис департаментинин хүсуси шө'бәсинин рәиси иди. Фәһләләри ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаг мәгсәди илә полис фәһлә иттифаглары — Москвада «Механизм истеһсалында фәһләләрин гаршылыглы јардым чәмијјәти»ни, «Санкт-Петербург шәһәри рус фабрик-завод фәһләләри јығынчағы»ны вә саирәни јаратмышды. Бу иттифагларда Е. Бернштејнин китабларыны кениш тәблиғ едирди. Фәһлә һәрәкатына гаршы мүбаризәдә Зубатовун фитнәкарлыг сијасәти она бәсләнән үмидләри доғрултмадығы үчүн Зубатов ишдән чыхарылды вә сијаси фәалијјәтдән узаглашды. Феврал буржуа-демократик ингилабынын илк күнләриндә интиһар етди. —*405, 409.*

И

Иванов, К. В. — подполковник, 1901-чи илдә Обухов заводунда мај иғтишашлары заманы завод рәисинин көмәкчиси. —*19, 429.*

Ивановски, Н. И. (1840—1913) — православ руһаниләринин ән мүртәче нүмајәндәләриндән бири. 1869-чу илдән Казан руһани академијасынын профессору, мүхтәлиф тәфригәчи тәригәтләрә, көһнә тәригәт тәрәфдарларына вә тәригәтчиләрә гаршы мүбаризә апарырды. —*376.*

Игнатјев, Н. П. (1832—1908) — граф, чар һөкумәтинин ән мүртәче хадимләриндән бири. 1881-чи илдән дахили ишләр назири. Јерләрдә полис һакимијјәтини вә өзбашыналығы хејли күчләндирән «Күчлү вә фөвгәл'адә кизли полис һаггында» әсаснамә онун иштиракы илә һазырланмышды. О, ингилабчылара гаршы мүбаризә апаран әксингилабчы тәшкилатын — «Мүгәддәс дружина»нын әсасыны гојанлардан бири иди. 1905-чи илдән сонра Игнатјев чаризмин ингилаби јүксәлиш дөврүндә демократијаја етдији күзәштләрин тамамилә ләғв олунмасыны тәләб едән иртичачы задәканларын ән сағ тәмајүллү даирәләринә башчылыг едирди. —*50—51, 73.*

Илјин, Вл. — *бах:* Ленин, В. И.

J

Јаковенко, В. И. (1859-чу илдә анадан олмушдур) — публисист вә земство статистикачысы. Москва вә Твер земствосунун статистика бүроларында ишләмишди; 1894-чү илдән 1901-чи иләдәк Петербург земствосунун статистика ишләринә рәһбәрлик етмишдир. «Русскије Ведомости», «Отечественныје Записки», «Северны Вестник» журналларында әмәкдашлыг етмишдир. —*448.*

Јаковлева, М. (1883-чү илдә анадан олмушдур) — Петербург картон фабрикинин фәһләси, 1901-чи илдә Обухов заводунда баш вермиш тә'тилин иштиракчыларындан бири. —*327, 329.*

Јансон, Ј. Е. (1835—1893) — игтисадчы вә статистикачы, Петербург университетинин профессору. Дахили ишләр назирлији статистика шурасынын үзвү, Петербург губернија статистика комитәси сәдринин мүавини, Чоғрафија вә Азад игтисад чәмијјәтләринин үзвү, Русија Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү (1892-чи илдән) иди. Тахыл тичарәтинин тәдгигиндә, кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијада иштирак едирди, пајтахт әһалисинин сијаһыја алынмасынын вә санитарија статистикасынын тәшкилатчысы иди. «Рикардонун рента нәзәриjjәсинин әһәмијjәти һаггында» (1864), «Русијанын вә Гәрби Авропа дөвләтләринин мүгајисәли статистикасы» (1878—1880), «Кәндлиләрин пај торпаглары вә тә'дијәләр һаггында статистика тәдгигаты тәчрүбәси» (1877) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифидир. —*244—245.*

Јермаков, А. И. (1879-чу илдә анадан олмушдур) — Обухов заводунун фәһләси, 1901-чи илдә заводда мај тә'тилинин рәһбәрләриндән бири. Чар мәһкәмәси тәрәфиндән 5 ил мүддәтинә каторгa ишләринә мәһкум едилмишди. —*327.*

Јермолов, А. С. (1846—1917) — чар һөкүмәтинин мә'муру. 1893-чү илдә дөвләт әмлакы назирлијинин мүдири, 1894-чү илдән 1905-чи иләдәк әкинчилик вә дөвләт әмлакы назири, сонра Дөвләт шурасынын үзвү. 1886—1888-чи илләрдә Азад игтисад чәмијјәти президентинин мүавини олмушдур. Кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләр јазмыш, һәмин әсәрләрдә тәһкимчи мүлкәдарларын мәнафејинин ифадәчиси кими чыхыш етмишдир. 1892-чи илдә «Гытлыг вә халг фәлакәти» китабыны нәшр етдирмиш, бу китабда ачлыг чәкән кәндлиләр барәсиндә чар һөкүмәтинин тәдбирләринә бәраәт газандырмаға чалышмышдыр. —*98.*

Јузов (Каблитс, И. И.) (1848—1893) — халгчы публисист иди. 70-чи илләрдә Јузов «халг ичәрисинә кетмәк»дә иштирак етмиш, 80—90-чы илләрдә либерал халгчылығын идеологу олмуш, либерал халгчы «Неделја» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. Јузовун башлыча әсәрләри: «Халгчылығын әсаслары» (1882), «Зијалылар вә халг Русијанын ичтимаи һәјатында» (1885). —*448.*

К

Каблуков, Н. А. (1849—1919) — игтисадчы вә статистикачы, халгчы, Москва университетинин профессору, 1885—1907-чи илләрдә Москва губерниja земство идарәси статистика шө'бәсинин мүдири олмушдур; онун рәһбәрлиji илә «Москва губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәләри» (1877—1879) тәртиб едилмишди. Бир сыра гәзет вә журналларда әмәкдашлыг едирди. Өзүнүн игтисади вә статистик әсәрләриндә хырда кәндли тәсәррүфатынын «сабитлиji» идеjасыны мүдафиә едир, торпаг ичмасыны идеаллашдырараг дејирди ки, куja торпаг ичмасы формасы кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин гаршысыны ала биләр. Синфи мүбаризәнин ролу вә әһәмиjjәти мәсәләсиндә дә марксизмә гаршы чыхыб синфи сүлһ тәблиғ едирди. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләриндә, хүсусән «Русиjада капитализмин инкишафы»нда Каблуковун бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. 1917-чи илдә Каблуков буржуа Мүвәггәти һөкүмәти jанындакы Баш торпаг комитәсинин ишиндә иштирак етмишди. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабындан сонра Мәркәзи Статистика Идарәсиндә (МСИ) ишләмиш, мүәллимлик етмиш вә әдәби фәалиjjәтлә мәшғул олмушдур. Башлыча әсәрләри: «Кәнд тәсәррүфатында фәһләләр мәсәләси» (1884), «Кәнд тәсәррүфаты игтисадиjjатына даир мүһазирәләр» (1897), «Русиjада кәндли тәсәррүфатынын инкишаф шәртләри һаггында» (1899), «Сиjаси игтисад» (1918) вә башгалары. —*172.*

Кавелин, К. Д. (1818—1885) — тарихчи вә һүгугчу, Москва университетинин (1844—1848) вә Петербург университетинин (1857—1861) профессору, задәкан-буржуа либерализминин нүмаjәндәси. «Современник»дә, «Отечественные Записки»дә вә «Вестник Jевропы»да әмәкдашлыг едирди. 1861-чи ил 19 феврал ислаһатынын һазырландығы вә кечирилдиjи дөврдә ингилаби демократик һәрәката гаршы чыхмыш, мүтләгиjjәтин чәза сиjасәтини бәjәнмиш, һөкүмәтин ингилаба гаршы мүбаризәсини алгышламышдыр. Ленин ону «либерал кобудлуғунун ән мәнфур типләриндән бири» адландырмышдыр. —*33, 35—36, 42.*

Караваjев, А. Л. (1855—1908)—земство һәкими, халгчы; Кәндли иттифагынын көркәмли хадимләриндән бири. Jекатеринославдан 2-чи Дөвләт думасына сечилмиш, орада трудовикләр фраксиjасына башчылыг етмишди, аграр комиссиjасынын үзвү иди, аграр вә әрзаг мәсәләләри барәсиндә чыхыш едирди. Кәндли мәсәләсинә даир бир сыра китабчаларын («Партиja вә кәндлиләр Дөвләт думасында», «Һөкүмәтин торпаг барәсиндә вә'дләри вә кәндли депутатларынын тәләбләри», «Jени торпаг ганунлары») мүәллифи. 3-чү Дөвләт думасына сечкиләр әрәфәсиндә Jекатеринославда гаракүруһчулар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. —*275.*

Катков, М. Н. (1818—1887) — рус мүртәче публисисти; 1851-чи илдән о, монархист иртичанын чарчысы олан «Московскије Ведомости» гәзетини редактә едирди. Гаты монархист иди, һәр чүр ичтимаи тәрәггинин әлејһинә чыхыр, өзүнү «мүтләгијјәтин кешијиндә дајанан сәдагәтли көпәк» адландырырды. Катковун ады ән азғын монархист иртичасынын символу олмушдур. —*30, 49, 50, 52, 82, 373, 430.*

Каутски (Kautsky), *Карл* (1854—1938) — алман сосиал-демократијасынын вә II Интернационалын лидерләриндән бири; әввәлчә марксист иди, сонралар марксизмә хаин чыхмыш вә фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанлардан бири олан сентризмин (каутскичилијин) идеологу олмушду. Каутски 1874-чү илдән сосиалист һәрәкатында иштирак етмәјә башламышдыр. О заман Каутскинин сијаси бахышлары лассалчылығын, јени малтусчулуғун вә анархизмин гарышығындан ибарәт иди. 1881-чи илдә К. Маркс вә Ф. Енкелс илә таныш олур, онларын тә'сири алтында марксизм мөвгејинә кечир; лакин елә бу дөврдә дә тәрәддүдләри вә оппортунизмә тәрәф сәндәләмәләри олмуш вә бунун үстүндә К. Маркс вә Ф. Енкелс ону кәскин тәнгид етмишдиләр. 80—90-чы илләрдә Каутски марксизм нәзәријјәсинин ајры-ајры мәсәләләринә аид бир сыра әсәрләр јазмышдыр: «Карл Марксын игтисади тә'лими» (1887), «Аграр мәсәләси» (1899) вә с; һәмин әсәрләр, бир сыра сәһвләринә бахмајараг, марксизмин тәблиғиндә мүсбәт рол ојнамышдыр.

Сонралар, ингилаби һәрәкатын кениш вүс'әт алдығы дөврдә Каутски оппортунизм мөвгеләринә кечди; биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә сентрист олду, мүһарибә заманы ингилаби марксизмин ачыг дүшмәнләри чәбһәсинә кечди, өз сосиал-шовинизмини бејнәлмиләлчилик һаггында ибарәләрлә өрт-басдыр едирди. Каутски ултра-империализм нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдү, Ленин «II Интернационалын ифласы» (1915), «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» (1916) вә башга әсәрләриндә бу нәзәријјәнин мүртәче маһијјтини ифша етмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Каутски ачыг бир шәкилдә совет сосиалист гурулушуну, коммунизми дүшмәнчәсинә тәнгид едирди.

В. И. Ленин өзүнүн «Дөвләт вә ингилаб» (1917), «Пролетар ингилабы вә хаин Каутски» (1918) әсәрләриндә вә бир сыра башга әсәрләриндә каутскичилији мәһв едичи тәнгид атәшинә тутмушдур. В. И. Ленин каутскичилијин тәһлүкәсини ачыб көстәрәрәк јазырды: «Фәһлә синфи бу хаинлијә, ирадәсизлијә, оппортунизм гаршысында нөкәрчилијә вә марксизмин нәзәри чәһәтдән мисилсиз дәрәчәдә бајағылашдырылмасына гаршы амансыз мүбаризә апармадан өз үмумдүнја-ингилаби ролуну ифа едә билмәз» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 319). —*111, 112, 135, 138, 140, 143, 144, 145, 147, 148, 150, 154, 159—160, 161—163, 164, 165, 169—171, 175, 176, 178, 181, 185, 198, 199, 208, 218, 219, 221—222, 242, 250, 253, 257.*

Кеннан (Kennan), *Џорџ* (1845—1924) — Америка журналисти вә сәјјаһы. 1865—1868-чи илләрдә Сибирә сәјаһәт етмиш вә «Сибирдә көчәри һәјат» китабыны нәшр етмишдир (русчаја тәрчүмәси, СПБ, 1872), 1870-чи илдә Гафгаза сәјаһәт етмиш, 1885—1886-чы илләрдә Сибирдә сүркүнләрин һәјатыны өјрәнмиш, «Сибир вә сүркүн» китабыны нәшр етмишдир (русчаја тәрчүмәси; Парис — Лондон, 1890); һәмин китабда сијаси сүркүнүн ағыр шәраитини көстәрмишдир. Чар һөкумәти китабы гадаған етмишди. 1901-чи илдә Кеннан јенидән Петербурга кәлдикдә, дәрһал Русијадан говулмушду. —*43.*

Клавки (Klawki), *Карл* — алман буржуа игтисадчысы, «Über Konkurrenzfähigkeit des landwirtschaftlichen Kleinbetriebs» («Хырда кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын рәгабәт габилијјәти һаггында») әсәринин (1899) мүәллифи. —*185, 187—197, 204, 228, 253, 274.*

Клинкенберг, Н. М. (1852-чи илдә анадан олмушдур) — 1901-чи илдә Вјатка губернатору, 1905—1906-чы илләрдә Мокилјов губернатору. —*349.*

Коган-Гриневич, М. Г. (Круглов) (1874-чү илдә анадан олмушдур) — сосиал-демократ, меншевик; һәмкарлар һәрәкаты хадимләриндән бири; оппортунист иттифагын — «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»нын фәалијјәтиндә иштирак етмишди, 1900—1902-чи илләрдә «Рабочаја Мысл»ын әмәкдашы иди. РСДФП парчаландыгдан сонра меншевикләрә гошулду. 1906—1908-чи илләрдә сол кадетләрин органы олан «Товариш» буржуа гәзетиндә әмәкдашлыг едирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра һәмкарлар һәрәкаты саһәсиндә ишләмишдир. —*304.*

Кондоиди, В. Г. — 900-чү илләрин әввәлләриндә Самара губернаторунун мүавини, земстволарда, шәһәр идарәләриндә вә башга јерләрдә хидмәтдә олан радикал, әксәрән ингилаби әһвали-руһијјәли зијалылары ифадә едән кениш јајылмыш «үчүнчү үнсүр» термининин мүәллифи. —*366, 367, 374.*

Кошелев, А. И. (1806—1883) — задәкан публисисти, славјанпәрәст. 1862-чи илдә Лејпсигдә «Конститусија, мүтләгијјәт вә земство думасы» китабыны нәшр етмишдир; һәмин китабда конститусијаја гаршы чыхыр вә һөкмдар чарын јанында мәшвәрәтчи орган олан Земство мәчлисинин чағырылмасы идејасыны мүдафиә едирди. 1880—1882-чи илләрдә «Земство» гәзетини бурахыр, бу гәзетдә Полша барәсиндә ән мүртәче тәдбирләр тәтбиг олунмасыны тәләб едирди. —*33.*

Кричевски, Б. Н. (1866—1919) — рус сосиал-демократы, публисист, «игтисадчылыгын» лидерләриндән бири. 80-чи илләрин ахырларындан Русијада сосиал-демократ дәрнәкләринин ишиндә иш-

тирак етмиш, 90-чы илләрин әввәлиндә харичә мүһачирәтә кетмиш, «Әмәк азадлығы» групуна гошулмуш, онун нәшрләриндә иштирак етмишди. Тезликлә «Әмәк азадлығы» групундан узаглашмышды. 90-чы илләрин ахырында оппортунист иттифагын — «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»нын рәһбәрләриндән бири, «Иттифагын» органы «Рабочеје Дело» журналынын редактору олур. РСДФП II гурултајындан сонра сосиал-демократ һәрәкатында Кричевски һеч бир рол ојнамамышдыр. —*305—308, 392.*

Круглов — бах: Коган-Гриневич, М. Г.

Крузе, Н. Ф. (1823—1901) — рус јазычысы вә ичтиман хадими. 1855-чи илдән 1858-чи илә дәк сензор ишләмиш, 1865-чи илдә Петербург губернијасы земство идарәсинин сәдри сечилмишдир. Һөкумәтә гаршы мүхалифәт үстүндә чарын фәрманы илә бу вәзифәдән мәһрум едилмиш вә Оренбурга сүркүн олунмушду. (1867). Сонралар әдәби фәалијјәтлә мәшғул олмуш, «Вестник Јевроны»да, «Русски Вестник»дә вә «Русскаја Старина»да әмәкдашлыг етмишдир. —*40.*

Кутслеб (Kutzleb), *В.* — алман буржуа игтисадчысы; 1885-чи илдә «Landwirtschaftliche Jahrbücher»дә («Кәнд тәсәрруфаты салнамәләри»ндә) дәрч олунмуш «Ist der bauerliche Wirtschaftsbetrieb mit dem der großen Güter konkurrenzfähig?» («Кәндли тәсәрруфатлары ири маликанәләрлә рәгабәт апармаға гадирдирми?») әсәринин мүәллифи. —*139—140.*

К

Кертсен, А. И. (1812—1870) — бөјүк рус инкилабчы демократы, материалист философ, публисист вә јазычы. Кертсен азадлыг һәрәкатына задәкан инкилабчысы кими гошулмуш, декабристләрин ән'әнәләрини давам етдирмишдир. 1829—1833-чү илләрдә Москва университетиндә оларкән XVIII әсрин инкилабчы мүтәфәккирләринин вә утопист сосиалистләрин сијаси вә нәзәри тә'лимләрини өјрәнән габагчыл инкилаби әһвали-руһијјәли кәнчләрин дәрнәјинә башчылыг едирди. 1834-чү илдә дәрнәјин дикәр үзвләри илә бирликдә һәбсә алынды, 1835-чи илдә Пермә, сонра исә Вјаткаја, Владимирә вә Новгорода сүркүн едилди. 1842-чи илдә сүркүндән гајытдыгдан сонра Москвада јашады. Онун бу дөврдә јаздығы фәлсәфи әсәрләр: «Елмдә дилетантлыг» (1842—1843) вә «Тәбиәтин өјрәнилмәсинә даир мәктублар» (1844—1846) рус материалист фәлсәфәсинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. В. И. Ленин Кертсени диалектик материализмә лап јахынлашан вә тарихи материализм гаршысында дајаныб дуран бөјүк мүтәфәккир кими сәчијјәләндирмишдир. Чар һөкумәтинин тә'гибләри илә әлагәдар олараг Кертсен 1847-чи илин јанварында харичә

мүһачирәтә кетди. Әввәлчә Парисдә, Ниссада јашады, 1852-чи илдә исә Лондона көчүб орада рус мәтбәәси јаратды вә харичдә азад рус мәтбуатынын әсасыны гојду. Бир нечә ингилаби интибаһнамә, китабча вә мәгалә бурахдыгдан сонра 1855-чи илдә «Полјарнаја Звезда» алманахыны, 1857-чи илдән исә Н. П. Огарјовла бирликдә «Колокол»у нәшр етмәјә башлады. 1848-чи ил һәрәкатынын буржуа-демократик маһијјәтини вә Маркса гәдәрки сосиализми баша дүшмәјән Кертсен рус ингилабынын буржуа тәбиәтини дәрк едә билмәзди, демократизм илә либерализм арасында тәрәддүд едирди. 60-чы илләрдә Кертсен либерализмдән гәтијјәтлә узаглашды вә ингилаби демократијанын тәрәфинә кечәрәк «өз нәзәрини... *Интернасионала,* Марксын рәһбәрлик етдији Интернасионала чевирмишди» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 11). Огарјова мәктубунда Кертсен Марксын әсәрләринин рус дилинә тәрчүмә олунмасыны алгышламышды.

В. И. Ленин рус азадлыг һәрәкаты тарихиндә Кертсенин ролуна «Кертсенин хатирәси» мәгаләсиндә (1912) гијмәт вермишдир. —*35, 67.*

Кертсенштејн, М. Ј. (1859—1906) — буржуа игтисадчысы, Москва Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун профессору, I Дөвләт думасынын үзвү; рус буржуазијасынын әсас партијасы олан кадетләрин лидерләриндән бири вә аграр мәсәләсиндә партијанын нәзәриҹәчиси. I Дөвләт думасы бурахылдыгдан сонра Финландијада гаракүрүһчулар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. —*275.*

Л

Лакермарк, Г. И. (1843-чү илдә анадан олмушдур) — Харков университетиндә үзви кимја профессору; 1889—1901-чи илләрдә Харков бајтарлыг институтунда ректор вәзифәсини тутурду, мүһазирәләр охујурду, 1902-чи илин ахырында исте'фаја чыхмышды. Сијаси бахышларына көрә иртичачыдыр, мүтәрәгги ичтимаи һәрәкатын әлејһдарыдыр. —*414.*

Ланској, С. С. (1787—1862) — чар Русијасынын дөвләт хадими, дахили ишләр назири (1855—1861). 1861-чи ил 19 феврал ислаһатынын һазырландығы дөврдә кәндли ишләринә бахан Кизли комитәнин үзвү иди. 1857-чи илдә тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәсинә даир әсас принсипләрин лајиһәсини ирәли сүрмүшдү, бу лајиһәдә кәндлиләри өдәнч мүгабилиндә азад етмәји тәклиф едирди. Ланскојун лајиһәси ислаһатын соҹгунчу, тәһкимчи характеринә хејли тә'сир көстәрмишди. —*36.*

Лассал (Lassalle), *Фердинанд* (1825—1864) — алман хырда буржуа сосиалисти, алман фәһлә һәрәкатында опортунизмин бир нөвү олан лассалчылығын баниси.

Лассал «Үмумалман фәһлә иттифагы»ның (1863) баниләриндән бири иди. Иттифагын јарадылмасы фәһлә һәрәкаты үчүн мүсбәт әһәмијјәтә малик иди, лакин Иттифагын президенти сечилән Лассал ону оппортунизм јолу илә апарды. Өз мәгсәдләрини динч парламент фәалијјәти уғрунда мүбаризә илә мәһдудлашдыран лассалчылар үмуми сечки һүгугу леһинә легал тәшвигат јолу илә, јункерләр дөвләти тәрәфиндән малијјә јардымы көстәрилән фәһлә истеһсал ширкәтләри тәшкил етмәк јолу илә «азад халг дөвләти» јаратмаға наил олмаг үмидиндә идиләр. Лассал иртичачы Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијаны «јухарыдан» бирләшдирмәк сијасәтини мүдафиә едирди. Лассалчыларын оппортунист сијасәти I Интернасионалын фәалијјәтинә вә Алманијада әсил фәһлә партијасы јарадылмасына әнкәл төрәдир, фәһләләрдә синфи шүурун јетишмәсинә мане олурду.

Марксизм-ленинизм классикләри лассалчыларын нәзәри вә сијаси бахышларыны кәскин тәнгид етмишләр (Бах: К. Маркс. «Гота програмының тәнгиди», В. И. Ленин. «Дөвләт вә ингилаб» вә башга әсәрләри). —*409.*

Ленин, В. И. (Вл. Илјин, Фреј) (1870—1924) — тәрчүмеји-һал мә'луматы. —*78—79, 112, 257, 275, 276, 303, 391.*

Леруа-Болје (Leroy-Beaulieu), *Анатол* (1842—1912) — франсыз либерал публисисти, тарих профессору. 1872-чи илдән 1881-чи иләдәк дөрд дәфә Русијада олмуш, Русијанын дөвләт вә ичтимаи гурулушу һаггында «L'Empire des Tsars et Russes» («Чарларын империјасы вә руслар») китабыны јазмышды. О, Авропа өлкәләринин тарихи, игтисадијјаты вә бејнәлхалг мүнасибәтләри мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләр јазмышдыр. —*36.*

Либих (Liebig), *Јустус* (1803—1873) — көркәмли алман кимјачысы, агрономик кимјанын вә торпагшүнаслығын баниләриндән бири; торпагда үзви вә минерал маддәләрин «бәрпа олмасы» ганунуну мүәјјән етмишдир. К. Маркс Либихин әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирирди. Онун «Сүн'и күбрәләр вә ја туклар», «Кимја һаггында мәктублар», «Үзви чисимләрин тәһлили үчүн рәһбәрлик», «Әкинчилијә вә физиолокијаја кимјанын тәтбиги» китаблары вә башга китаблары рус дилиндә чапдан чыхмышды. —*125, 168—169.*

Либкнехт (Liebknecht), *Вилһелм* (1826—1900) — алман фәһлә һәрәкатының вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатының көркәмли хадими. Алманија сосиал-демократ партијасының баниләриндән вә рәһбәрләриндән бири. Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабында фәал иштирак етмишдир, ингилаб мәғлуб олдугдан сонра әввәлчә Исвечрәјә, сонра Лондона мүһачирәт етмиш, орада К. Маркс вә Ф. Енкелс илә јахынлашмышдыр. Онларын тә'сири алтында сосиалист олур; 1862-чи илдә Алманијаја гајытдыгдан вә I Интернасионал јарадылдыгдан сонра I Интернасионалын ингилаби

идеjаларынын ән гызғын тәблиғатчыларындан бири вә Алманиjада Интернасионал бөлмәләринин тәшкилатчысы олур. 1875-чи илдән өмрүнүн ахырынадәк Либкнехт Алманиjа сосиал-демократ партиjасы Мәркәзи Комитәсинин үзвү вә партиjанын мәркәзи органы олан «Vorwärts»ин («Ирәли») мәс'ул редактору иди. 1867-чи илдән 1870-чи илədәк Шимали Алманиjа рejхстагынын депутаты олмуш, 1874-чү илдән исә дәфәләрлә Алманиjа рejхстагына депутат сечилмишди; Пруссиjа jункерләринин мүртәче харичи вә дахили сиjасәтини ифша етмәк үчүн парламент трибунасындан мәһарәтлә истифадә едирди. Ингилаби фәалиjjәтинә көрә дәфәләрлә һәбсә алынмышды. II Интернасионалын тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир. Маркс вә Енкелс Либкнехти гиjмәтләндирир, онун фәалиjjәтинә истигамәт верир, ejни заманда онун оппортунист үнсүрләр барәсиндә барышдырычылыг сиjасәтини кәскин тәнгид едирдиләр. —*6.*

Лорис-Меликов, М. Т. (1825—1888) — граф, кенерал; 1880-чи илин февралында «Дөвләт гаjда-ганунунун вә ичтиман асаjишин мүһафизәси үзрә али сәрәнчамчы комиссиjанын» сәдри тә'jин олунмушду, 1880-чи илин августундан дахили ишләр назири иди. Өз иртичачы һәрәкәтләрини либерал демагоглугла пәрдәләмәк бачарығы илә фәргләнирди. Онун сиjасәти «чанавар чәһәнки» вә «түлкү гуjруғу» сиjасәти адыны алмышдыр, онун назирлик етдиjи дөвр исә мәтбуатда истеһза илә «үрәк диктатурасы» адландырылмышдыр. 1881-чи ил мартын 1-дән сонра, чар һөкүмәти маневр етмәк сиjасәтинә сон гоjдугда Лорис-Меликов исте'фаjа чыхды. — *45—47, 48—50, 73.*

Лохтин, В. М. (1849—1919) — һидротехник вә һидролог. 1892—1899-чу илләрдә Казан jол даирәсинин рәиси иди. 1901-чи илин октjабрында Волга jол мүһәндисләринин чинаjәт ишинә бахыларкән шаһид сифәти илә мәһкәмәjә чағырылмышды. Чинаjәтләрдә әли олдуғу үчүн мәһкәмәjә кәлмәмишди. —*365, 366.*

Љjубошишински, М. Н. (1817—1889) — кәндли ислаһатынын һазырландығы вә кечирилдиjи дөврдә Сенатын биринчи департаментинин баш прокурору иди. Мүлки мәһкәмә ичраaты низамнамәсинин лаjиһәси барәсиндә бир сыра мүлаһизәләрини билдирмишдир, бу мүлаһизәләр чар һөкүмәти тәрәфиндән наразылыгла гаршыланмышдыр. Өмрүнүн сон илләриндә һәбсхана ишләри шурасынын сәдри иди. —*40.*

М

Мак (Mack), *П.* — Шәрги Пруссиjа мүлкәдары, кәнд тәсәррүфатында машын техникасынын вә електрикләшдирмәнин ролу һаггында тәдгигатын мүәллифи. —*151, 154—155.*

Макаров, В. А. — јол мүһәндиси, 900-чү илләрин әввәлиндә Казан јол даирәсинин рәиси иди. 1901-чи илин октјабрында Волга јол мүһәндисләринин чинајәт ишинә бахыларкән шаһид кими чыхыш етмишди. —*366.*

Малтус (Malthus), *Томас Роберт* (1766—1834) — инкилис мүртәче буржуа игтисадчысы, инсана нифрәт руһунда олан әһали нәзәријјәсинин баниләриндән бири. Малтус өзүнүн «Әһали гануну тәчрүбәси» әсәриндә (1798) сүбут етмәјә чалышырды ки, зәһмәткешләрин јохсуллуғунун сәбәбини капитализмин игтисади шәраитиндә дејил, тәбиәтдә, доланачаг васитәләринин јер үзүндә мүтләг чатышмазлығында ахтармаг лазымдыр. Малтусун схем — «нәзәријјәсинә» көрә доланачаг васитәләри истеһсалы куја әдәди силсилә илә артдығы һалда, әһали һәндәси силсилә илә артыр. Бу бәһанә илә Малтус мүһарибәләрә вә епидемијалара әһалинин сајыны азалтмаг васитәси кими һагг газандырыр, зәһмәткешләри евләнмәкдән чәкинмәјә чағырырды. Маркс јазмышдыр: «Елми мәсәләләрдә чыхардығы нәтичәләри Малтус үмумијјәтлә һаким синифләрдән вә хүсусән һәмин һаким синифләрин иртичачы үнсүрләриндән *«еһтијат»* едә-едә ујдурмушдур; бу исә о демәкдир ки, Малтус елми һәмин синифләрин мәнафеји хатиринә *сахталашдырыр»* (К. Маркс, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри», II һиссә, 1968, сәһ. 126). Русијада Струве, Булгаков вә башгалары Малтусун нөгтеји-нәзәринә тәрәфдар чыхырдылар. Мүасир империалист буржуазија Малтусун нәзәријјәләрини дирчәлдир, зәһмәткешләрә гаршы мүбаризә апармаг вә империалист сијасәтинә һагг газандырмаг үчүн бу нәзәријјәдән бир аләт кими истифадә едир. — *122, 125.*

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — елми коммунизмин баниси, даһи мүтәфәккир, ингилаби елмин корифеји, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәр вә мүәллими (бах: В. И. Ленинин «Карл Маркс (Тәрчүмеји-һалы һаггында гыса очерк вә марксизмин шәрһи)» мәгаләси. — Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 31—82). —*78, 114, 119, 122—123, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 140, 142—143, 151—152, 167, 168, 171, 205, 252, 258, 259—260, 288, 410, 447.*

Мартынов, А. С. (1865—1935) — 80-чи илләрин халгчы дәрнәкләринин иштиракчысы; дәфәләрлә чәза тәдбирләринә мә'руз галдыгдан сонра харичә мүһачирәт етмиш, орада «игтисадчылығын» нәзәријјәчиләриндән бири вә «Рабочеје Дело» редаксијасынын үзвү олмушдур. РСДФП II гурултајында меншевикләрә гошулмуш вә меншевик лидерләриндән бири олмушдур. Иртича илләриидә тәсвијәчи. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә бејнәлмиләлчи меншевик. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири алтында меншевизмдән узаглашмыш вә 1923-чү илдә партијанын XII гурултајында РК(б)П үзвлүјүнә гәбул едилмишдир. Маркс — Енкелс институтунда ишләмишдир, 1924-чү илин јанварындан исә

«Коммунистически Интернасионал» журналы редаксијасынын үзвү иди. —*307, 408.*

Маслов, П. П. (1867—1946) — рус игтисадчысы, сосиал-демократ, аграр мәсәләсинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи; бу әсәрләрдә марксизми тәфтиш етмәјә чаһд көстәрмишдир; «Жизн», «Начало» вә «Научное Обозрение» журналларында әмәкдашлыг едирди. РСДФП парчаландыгдан сонра меншевикләрә гошулмуш, торпағын «бәләдијјәләшдирилмәсинә» даир меншевик програмыны ирәли сүрмүшдүр. Иртича илләриндә тәсвијәчи, биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә сосиал-шовинист иди; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра сијаси фәалијјәтдән узаглашмыш, педагожи вә елми ишлә мәшғул олмушдур. 1929-чу илдән ССРИ Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү иди. —*135, 150, 260.*

Милјутин, Д. А. (1816—1912) — граф, кенерал-фелдмаршал, көркәмли рус һәрби вә дөвләт хадими. 1861-чи илдән 1881-чи илә дәк һәрби назир; буржуа һәрби ислаһатлары онун фәалијјәти илә бағлыдыр. Һәрби статистикаја вә мүһарибә тарихинә даир елми әсәрләрин мүәллифи. —*61.*

Милјутин, Н. А. (1818—1872) (Д. А. Милјутинин гардашы) — граф; 1861-чи ил 19 феврал әсаснамәләринин ишләниб һазырланмасына рәһбәрлик етмишдир, мө'тәдил-либерал ислаһатлары кечирмәк јолу илә чаризми мөһкәмләндирмәји мүмкүн һесаб едирди; ингилаби һәрәката дүшмәнчәсинә мүнасибәт бәсләјирди, 1863-чү илдә Полшада милли азадлыг һәрәкатына гаршы фәал чыхыш етмишди. Статистикаја даир бир сыра әсәрләр јазмышдыр. —*36.*

Михајлов, М. И. (1826—1865) — рус ингилабчысы, шаир, публисист вә тәрчүмәчи, Н. Г. Чернышевскинин вә Н. А. Добролјубовун досту. 1861-чи илдә Лондонда «Кәнч нәслә» адлы ингилаби мәчмуә нәшр етмиш вә ону Русијада јајмышды. 1862-чи илдә фитнәкарын хәбәрчилији нәтичәсиндә һәбсә алыныб каторгаја көндәрилмиш, орада вәрәмдән өлмүшдүр. —*30.*

Михајлова, П. — шәраб дүканынын ишчиси; 1901-чи илдә Петербургдакы Обухов заводунда мај һадисәләринә даир иш үзрә шаһид кими чыхыш етмишдир. —*327.*

Михајловски, Н. К. (1842—1904) — либерал халгчылығын көркәмли нәзәријјәчиси, публисист, әдәби тәнгидчи, позитивист философ, социолокијада субјектив мәктәбин нүмајәндәләриндән бири. Михајловскинин әдәби фәалијјәти 1860-чы илдән башланмышдыр; 1868-чи илдә о, «Отечественные Записки» журналынын әмәкдашы, сонра исә редакторларындан бири олмушдур. 1892-чи илдә «Русское Богатство» журналына башчылыг етмиш, онун сәһифәләриндә марксизмә гаршы шиддәтли мүбаризә апармыш-

дыр. Михајловскинин бахышлары В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» (1894) әсәриндә вә башга әсәрләриндә тәнгид едилмишдир. —*163, 447—449.*

Мүлберкер (Mülberger), *Артур* (1847—1907) — алман һәкими, вулгар сосиалист, Прудонун ардычылы, мәнзил мәсәләсинә даир мәгаләләрин мүәллифи. «Volksstaat» («Халг дөвләти») гәзетиндә чап олунан бу мәгаләләри Ф. Енкелс кәскин тәнгид етмишдир; Алманија сосиал-демократ партијасынын сағ ганадынын органы олан оппортунист «Die Zukunft» («Кәләчәк») журналынын әмәкдашы. —*173.*

Н

Н. — он, Николај — он — бах: Данијелсон, Н. Ф.

Наполеон III (Бонапарт, Луи) (1808—1873) — 1852-чи илдән 1870-чи иләдәк Франса императору. I Наполеонун гардашы оғлу. 1848-чи ил ингилабы дармадағын едилдикдән сонра Франса республикасынын президенти сечилмишдир. 1851-чи ил декабрын 2-нә кечә кечә дөвләт чевриливиш етмишди. К. Марксын «Луи Бонапартын он соккиз брүмери» әсәриндә (К. Маркс, Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләрн, I чилд, Б., 1953, сәһ. 223—325) һәмин чеврилишә гијмәт верилмишдир. —*81.*

Никанор (Каменски, Н. Т.) (1847—1910) — православ руһаниләри мүртәче даирәләринин нүмајәндәләриндән бири, килсә мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи, 1901—1902-чи илләрдә Орјолун јепископу. —*376—377.*

Никитенко, А. В. (1805—1877) — рус әдәбијјаты тарихчиси, академик. Өз сијаси бахышларына көрә мө'тәдил либерал. «Гејдләр вә күндәлик. Өзүм һаггында вә «һәјатда шаһиди олдугларым» һаггында повестим» мемуарларынын мүәллифи (СПБ, 1893); һәмин мемуарларда I Николајын вә II Александрын чарлыг етдикләри дөврүн характеристикасы үчүн бир чох гијмәтли материал вардыр. —*41.*

Николај I (Романов) (1796—1855) — рус императору (1825—1855). —*33.*

Николај II (Романов) (1868—1918) — ахырынчы рус императору (1894—1917); Урал вилајәт фәһлә вә әскәр депутатлары Советинин гәрары илә 1918-чи ил ијулун 17-дә Јекатеринбургда (Свердловскда) күлләләнмишдир. —*54, 60—61, 62, 102, 394, 398.*

Новоселов, М. А. — илаһијјат елмләри намизәди. —376.

О

Оболенски, И. М. (1845—1910) — кнjаз. 900-чү илләрин әввәлләриндән Херсонун, сонра исә Харковун губернатору олмушду, ачлар барәсиндә чар сијасәтинин ән гаты тәрәфдарларындан вә бу сијасәти һәјата кечирәнләрдән бири иди; халгын фәлакәтләрини һәр васитә илә кизләтмәјә чалышырды, кәндлиләрә јардым көстәрмәји хүсуси шәхсләрә гадаған едирди. 1902-чи илдә Харков губернијасында күтләви кәндли чыхышлары јатырыларкән гәддарлыгы илә фәргләнмишди, бүтөв кәндләрә вәһшичәсинә диван тутмушду. 1904-чү илдә Финландијанын кенерал-губернатору тә'јин едилмиш, 1905-чи илин октјабрында Һелсингфорсда инкилаби үсјаны амансызчасына јатырмыш, сонра исте'фаја чыхмышдыр. — *334—335, 336.*

Обручев, В. А. (1836—1912) — 60-чы илләрин шкилаби демократик һәрәкатынын иштиракчысы, публисист; Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Добролјубов илә бирликдә «Современник» журналында әмәкдашлыг едирди. «Великорус» кизли интибаһнамәсинин јајылмасында иштирак етмиш, бунун үстүндә 1862-чи илдә Сибирә сүркүн олунмушду. Сүркүндән гајытдыгдан сонра Дәниз идарәсиндә хидмәт етмиш, 1906-чы илдә исте'фаја чыхмышдыр. —*30.*

Ом — «Приазовски Крај» гәзетинин әмәкдашы. —*348—349.*

П

Пантелејев, Л. Ф. (1840—1919) — рус јазычысы, публисист вә ичтимаи хадим, 60-чы илләрин инкилаби һәрәкатынын иштиракчысы; 1861—1862-чи илләрдә «Землја и волја»ја гошулмушду, бунун үстүндә 6 ил мүддәтинә каторга чәзасына мәһкум едилмишди, бу чәза Сибирә сүркүнлә әвәз олунмушду. Чәзасыны чәкдикдән сонра Петербурга гајытмыш, бир сыра журналларда әмәкдашлыг етмишди. Мартын 4-дә Казан меjданында нүмајишчиләрин дөјүлмәсинә гаршы әдибләрин мә'лум протестини имзаладыгы үчүн 1901-чи илдә инзибати јолла 3 ил мүддәтинә Петербургдан сүркүн едилмишди. Сонралар кадетләр партијасына гошулмуш, нәшриjjат фәалиjjәти илә мәшгул олмушду. 60-чы илләрин ичтимаи һәрәкаты һаггында хатирәләрин мүәллифи. —*31.*

Переверзев, Д. — Орјол губернијасында мәһәллә кешиши. —*378.*

Перелс (Perels), *Емил* (1837—1893) — алман профессору, кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасы вә мелиорасија үзрә мүтәхәссис. Берлиндә, Һалледә вә Вјанада бир сыра али мәктәбләрдә мүәллимлик едирди; кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасына даир елми әсәрләрин мүәллифи. —*139.*

Писарев, Д. И. (1840—1868) — көркәмли рус ингилабчы демократы вә әдәби тәнгидчиси, материалист философ. 1861-чи илдә Петербург университетини битирдикдән сонра о дөврүн габагчыл журналы олан «Русскоје Слово» журналынын фактик рәһбәри олур. 1862-чи ил ијулун 2-дә мүтләгијјәти девирмәјә чағыран мәгалә үстүндә һәбсә алынмышды. Писарев дөрд ил јарым Петропавловск галасында һәбсдә галмыш, орада әдәбијјат, тәбиәтшүнаслыг вә фәлсәфә мәсәләләринә даир бир сыра мәгаләләр јазмышды. 1866-чы илин нојабрында галадан чыхдыгдан сонра «Дело» вә «Отечественныје Записки» журналларында әмәкдашлыг етмишди. Писарев өз әсәрләриндә һәм тәһкимчилији, һәм дә Гәрби Авропа капитализмини ифша едир, сосиализм идеjаларыны тәблиғ едир, чәмијјәти ингилаби јолла дәјишмәји мүдафиә едирди, лакин бу заман халг күтләләринин ролуну лазымынча гијмәтләндирмирди, ингилаби демократизмдән кери чәкилирди. Писарев әдәби әсәрләриндә идеалист фәлсәфәни материализм мөвгеләриндән тәнгид едир, мүртәче естетиканы, «халис инчәсәнәти» ифша едир, әдәбијјат вә инчәсәнәтин ичтимаи әһәмијјәтини, инчәсәнәтдә һәјат һәгигәтинин вачиблијини вә инчәсәнәтин халга хидмәт етмәсинин мүһүмлүјүнү гејд едирди.

Писарев либерализмә гаршы ардычыл мүбаризә апарырды, онун еһтираслы мәгаләләри рус чәмијјәтинин габагчыл үнсүрләриндә ингилаби бахышларын формалашмасына бөјүк тә'сир көстәрмишди. —*448.*

Плеханов, К. В. (1856—1918) — рус фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадимләриндән бири, Русијада марксизмин илк тәблиғатчысы, материалист дүнјабахышы уғрунда барышмаз мүбариз. 1875-чи илдә Плеханов һәлә тәләбә икән халгчыларла, Петербург фәһләләри илә әлагә јаратмыш вә ингилаби фәалијјәтә гошулмушду. 1877-чи илдә халгчы «Землја и волја» тәшкилатына дахил олмуш, 1879-чу илдә һәмин тәшкилат парчаландыгдан сонра халгчыларын јени јарадылан «Чорны передел» тәшкилатына башчылыг етмишди. 1880-чи илдә харичә мүһачирәт едән Плеханов халгчылыгла әлагәни кәсир вә 1883-чү илдә Ченеврәдә илк рус марксист тәшкилаты олан «Әмәк азадлығы» групуну јарадыр. 900-чү илләрин әввәлиндә Плеханов Ленинлә бирликдә «Искра» гәзетини вә «Зарја» журналыны редактә едирди, партија програмы лајиһәсинин тәртибиндә, РСДФП II гурултајының һазырланмасында иштирак етмишди. Плеханов фәлсәфәјә, ичтимаи-сијаси тә'лимләр тарихинә, инчәсәнәт вә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринә даир бир чох әсәрләр јазмышдыр вә һәмин әсәрләр елми сосиализм хәзинәсинә гијмәтли һədијјәдир. Плехановун ән мүһүм нәзәри әсәрләри бунлардыр: «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885), «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» (1895), «Материализм тарихинә даир очеркләр» (1896), «Ч-б Воронтсовун (В. В.-нин) әсәрләриндә халгчылығын әсасландырылмасы» (1896), «Тарихин материалист анлајышы һаггында» (1897) вә башгалары.

В. И. Ленин јазмышдыр: «О, 1883-чү илдән 1903-чү илədәк, 20 ил әрзиндә чохлу көзәл әсәрләр, хүсусилә оппортунистләрә, махистләрә, халгчылара гаршы әсәрләр вермишдир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәh. 371). Плехановун фәлсәфи әсәрләрини В. И. Ленин бejнәлхалг марксист әдәбиjjатында ән jахшы әсәрлəр адландырмышдыр.

Лакин Плехановун чидди сәhвләри вар иди вә бу сәhвләр онун кәләчәк меншевик бахышларының рүшejми олду. О, кәндилəрин ингилаби ролуну лазымынча гиjмәтләндирмир, либерал буржуазиjаны фәhlә синфинин мүттәфиги hесаб едирди; сөздә пролетариатын hегемонлуғу идеjасыны гəбул етсə дə, ишдə бу идеjанын маhиjjəти әлejhинə чыхырды.

РСДФП II гурултаjындан сонра Плеханов оппортунизмлə барышдырычылыг мөвгеjинə кечди, сонра исə меншевикләрə гошулду. 1905—1907-чи илләрдəки биринчи рус ингилабы дөврүндə әсас тактика мәсәләләриндə Плехановун болшевикләрлə чох бөjүк ихтилафлары вар иди; сонралар о бир нечə дəфə меншевикләрдən узаглашмыш, меншевизм илə болшевизм арасында тəрəддүд етмишди. 1908—1912-чи илләрдə Плеханов тəсвиjəчиләрə гаршы чыхмыш вə «партиjалы меншевикләр» групуна башчылыг етмишди. 1914—1918-чи илләрдəки биринчи дүнjа мүhарибəси дөврүндə сосиал-шовинизм мөвгеләриндə дурурду. 1917-чи илин Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Плеханов Русиjаjа гаjытмыш, буржуа Мүвəггəти hөкүмəтини мүдафиə етмишди; Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабына мənфи мүнасибəт бəсləмишдир. — *319, 411.*

Преображенски, И. — Харков архиjепископу Амвросиjə мəктубун мүəллифи; бу мəктуб 1901-чи илдə «Вера и Разум» журналынын 8-чи №-синдə дəрч едилмишди. —*380.*

Принchejм (Pringsheim), *Отто* (1860-чы илдə анадан олмушдур) — алман буржуа игтисадчысы, електротехниканын кəнд тəсəррүфатында тəтбиги мəсəләләри үзрə мүтəхəссис. —*151, 153, 154.*

Пудор (Pudor), *Һенрих* (1855-чи илдə анадан олмушдур) — алман буржуа сиjаси хадими, бир сыра сағ, мүртəче журналларын əмəкдашы вə нашири, В. И. Ленинин вердиjи характеристиkаjа көрə «марксизмин гаты дүшмəнидир». —*275, 282, 283.*

Р

Р. М. — «Бизим керчəклик» сəрлөвhəли оппортунист мəгаләнин мүəллифи; мəгалə 1899-чу илин сентjабрында «Рабочаjа Мысл»ын аjрыча əлавəси»ндə чап едилмишди. —*64—65.*

Р. Н. С. — *бах:* Струве, П. Б.

Радишшев, А. Н. (1749—1802) — көркәмли рус јазычысы, ингилабчы маарифпәрвәр, 1790-чы илдә кизли сурәтдә 650 нүсхә чап едилмиш мәшһур «Петербургдан Москваја сәјаһәт» әсәринин мүәллифи. Мүтләгијјәт-тәһкимчилик гајдаларыны вә рус халгынын ағыр вәзијјәтини ифша едән бу китаб рус әдәбијјатында тәһкимчилик һүгугуна гаршы илк ачыг чыхыш иди, чошгун бир сурәтдә халг ингилабына вә чаризми девирмәјә чағырырды.

II Јекатеринанын әмрипә әсасән Радишшев һәбсә алыныб Петропавловск галасына салынмыш вә өлүм чәзасына мәһкум едилмишди, бу чәза Сибирә (Илим галасына) 10 иллик сүркүнлә әвәз едилмиш, Радишшевин китабы исә јандырылмышды. Сүркүндә оларкән Радишшев «Инсан һаггында, онун өләрилији вә өлмәзлији һаггында» фәлсәфи әсәрини вә башга әсәрләрини јазмышдыр. 1796-чы илдә Радишшев амнистијаја әсасән сүркүндән гајтарылды вә Калуга губернијасынын Немтсово кәндиндә полисин чидди нәзарәтн алтында јашады. 1801-чи илдә Радишшевә Петербурга гајытмаг ичазәси верилди, онун Ганунлар мәчәлләси тәртиб едән комиссијанын ишиндә иштирак етмәсинә имкан верилди; бурада о, тәһкимчилик һүгугунун дәрһал ләғв едилмәси вә ганун гаршысында бүтүн силкләрин бәрабәрлијинин е'лан едилмәси һаггында тәклиф пәли сүрдү. Чар һөкумәти тәрәфиндән јени тә'гибләрә мә'руз галмаг тәһлүкәси гаршысында интиһар етди.

Радишшев өз елми әсәрләриндә бөјүк алим, материалист мүтәфәккир, аловлу вәтәнпәрвәр кими чыхыш етмишдир. М. В. Ломоносов илә јанашы рус материалист фәлсәфәсинин баниси олмушдур. Радишшевин әсәрләри вә фәалијјәти Русијада ингилаби азадлыг һәрәкатынын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. —*33.*

Рикардо (Ricardo), *Давид* (1772—1823) — көркәмли инкилис игтисадчысы, «Сијаси игтисадын вә верки рүсумунун әсаслары» (1817), «Әкинчилијә һнмајәдарлыг һаггында» (1822) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифи; бу әсәрләрдә классик буржуа сијаси игтисады баша чатдырылмышдыр. Рикардо феодализм галыгларына гаршы буржуазијанын мүбаризәсиндә буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едир, азад рәгабәт принсипинә тәрәфдар чыхыр, капиталист истеһсалынын инкишафыны ләнкидән бүтүн мәһдудијјәтләрин арадан галдырылмасыны тәләб едирди. Игтисад елми үчүн Рикардонун тарихи әһәмијјәти һәр шејдән әввәл онун әмәк дәјәр нәзәријјәсиндән ибарәтдир; о, һәмин нәзәријјәни бүтүн сијаси игтисадын әсасы етмәјә чалышырды. Рикардо А. Смитин дәјәр нәзәријјәсини инкишаф етдирәрәк сүбут етмишди ки, дәјәр әмтәәнин истеһсалына сәрф еднлән әмәклә мүәјјән олунур вә истәр фәһләнин әмәк һаггы, истәрсә дә зәһмәтсиз кәлир — мәнфәәт вә рента бу мәнбәдән мејдана кәлир. О, фәһләнин әмәк һаггы илә капиталистин мәнфәәти арасында әкслији кәшф етмиш, јә'ни тәдавүл даирәсиндә пролетариатын мәнафеји илә буржуазијаның мәнафејинин тоггушдуғуну ашкара чыхартмышдыр.

Лакин Рикардонун синфи мәһдудлуғу она капитализмин әсил елми тәһлилини вермәкдә, капиталист истисмарынын сирриии ач-

магда мане олмушду. Рикардо әмтәә истеһсалыны ичтимаи истеһсалын әбәди вә тәбии формасы һесаб едирди. О, дәјәрин ичтимаи тәбиәтини ашкара чыхармамыш, дәјәрлә истеһсал гијмәти арасындакы фәрги көрә билмәмиш, пулун мәншәјини вә маһијјәтини аиласа билмәмишдир.

К. Маркс «Капитал»да, «Изафи дәјәр нәзәриҗҗәләри» китабында вә башга әсәрләриндә Рикардонун нәзәри бахышларыны тәнгид етмишдир. —*121, 123, 125, 134.*

Рихтер (Richter), *Јевкени* (1838—1906) — либерал буржуазијанын бахышларыны ифадә едән алман «азад дүшүнәнләр» партијасынын лидерләриндән бири; сосиализмин гаты дүшмәни; пролетариатын вә буржуазијанын синфи мәнафеләринин барышмасынын мүмкүнлүјүнү тәблиғ едирди. Сосиал-демократлара гаршы јөнәлдилмиш «Sozialdemokratische Zukunftsbilder» («Кәләчәјин сосиал-демократ мәнзәрәләри») памфлетинин мүәллифи. Бу китабда «гәнаәтчил Агнесса» һаггында әфсанәни тәсвир едән Рихтер зәһмәткешләрин вә буржуазијанын бәрабәрлијини сүбут етмәјә чалышырды. Алманија сосиал-демократлары Рихтерин антисосиалист тәблиғатына гаршы барышмаз мүбаризә апарырдылар. —*162—163.*

Робеспјер (Robespierre), *Максимүлјен Мари Изидор* (1758—1794) — XVIII әсрин ахырында Франса буржуа ингилабынын рәһбәрләриндән бири, јакобин һөкүмәтинин рәһбәри; бу һөкүмәт зәһмәткеш күтләләри илә бирликдә феодал әксингилабына гаршы чыхан ингилаби демократик буржуазнјаны тәмсил едирди. Робеспјер халг күтләләри арасында кениш шөһрәт газанмышды, өз шәхси кејфијјәтләринә көрә она «дөнмәз» ләгәби верилмишди. 1794-чү ил ијулун 27-дә (республика тәгвими илә термидорун 9-да) әксингилаби чеврилиш заманы јакобин һөкүмәти деврилди. Робеспјер вә онун тәрәфдарлары һәбсә алындылар вә мәһкәмәсиз е'дам едилдиләр. —*376.*

Родзјанко, М. В. (1859—1924) — ири мүлкәдар, ири тичарәтсәнаје буржуазнјасы вә торпаг саһиби олан буржуазија партијасынын («17 октјабр иттифагы») лидерләриндән бири, монархист. 900-чү илләрин әввәлиндә Јекатеринослав губернија земство идарәсинин сәдри, 3-чү, сонра исә 4-чү Дөвләт думасынын сәдри; ингилаба гаршы мүбаризәдә чар һөкүмәтини мүдафиә едирди. Феврал буржуа-демократик ингилабы дөврүндә Дөвләт думасынын «Мүвәггәти комитәси», сонра исә Дөвләт думасы үзвләринин «Хүсуси мүшавирәси» адлы әксингилаби мәркәз тәшкил етмишди; корниловчулуғун башчыларындан бири. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Деникинин јанына гачмыш, Совет һакимијјәтинә гаршы мүбаризә үчүн бүтүн әксингилаби гүввәләри бирләшдирмәјә чәһд көстәрмишдир, сонра мүһачирәтә кетмишдир. — *370.*

Рождественски, П. — протоиjерej, Орjол православ Пjотр вә Павел гардашлыгы шурасынын, Орjол jепархија миссионер гурултајынын сәдри. —*378, 379.*

Рыларенко, С. (1839-чу илдә аиадан олмушдур) — Петербургда тибб-чәррahлыг академијасынын тәләбәси, «Земља и волја» чәмиjjәтинин үзвү; 1862-чи илдә Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Серно-Соловjевич илә ejни вахтда hәбсә алынмышды. Мәркәзи шәhәрләрдә jашамаг hүгугу олмадан Петербургдаи сүркүн едилмишди. —*32.*

Рjабушински, П. П. (1871-чи илдә анадаи олмушдур) — Москванын ири банк сahиби вә сәнаjечиси, әксингилабын башчыларындан бири. 1907-чи илдән о, ири буржуазијанын мәнафејини тәмсил едән «Утро России» гәзетини нәшр едирди. 1917-чи илин августунда hәдә-горху кәлиб ингилабы «ачлыгын чајнагы» илә боғачағыны билдирмишди, корниловчулугун фитвачыларындан вә тәшкилатчыларындан бири иди. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Франсаја мүhачирәт етмиш, Совет дөвләтинә гаршы орада әксингилаби фәалиjjәтлә мәшгүл олмушду. —*94.*

Рjазанов, Д. Б. (Голдендах) (1870—1938) — 90-чы илләрдән ингилаби hәрәкатда иштирак етмишди. Одессада, Петербургда вә харичдә партија иши апарырды. Харичә мүhачирәтә кетдикдән сонра искрачылар илә игтисадчылар арасында аралыг мөвге тутмушду. «Борба» харичи оппортунист групунун әсасыны гоjанлардан бири. Биринчи дүнја мүharибәси дөврүндә сентрист, «Голос» вә «Наше Слово» меншевик-тротскичи гәзетләринин әмәкдашы. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Русиjаја гаjытмыш, hәмкарлар hәрәкатында иштирак етмиш, РК(б)П-jә гәбул едилмишди. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабындан сонра меншевикләрин вә есерләрин иштиракы илә «jекчинс сосиалист hөкумәти» jарадылмасынын тәрәфдары. Партија тарихи вә бejнәлхалг фәhлә hәрәкаты сahәсиндә елми тәдгигат иши илә мәшгүл олмушду, К. Маркс вә Ф. Енкелс институтунун директору иди. 1931-чи илдә ҮИК(б)П сыраларындан харич едилмишдир. —*447—449.*

С

Салтыков, М. Ј. (Шедрин, Н.) (1826—1889) — бөjүк рус сатирик jазычысы, ингилабчы демократ. Өз әсәрләриндә Русијанын тәhкимчи-мүтләгиjjәт гурулушуну мәhведичи тәнгид атәшинә тутмуш, jекәбаш мүлкәдарлардан, чар бүрократијасы нүмајәндәләриндән вә горхаг либераллардан ибарәт бүтөв сүрәтләр галерејасы jаратмыш, бәдии әдәбиjjатда илк дәфә олараг буржуа jыртычы типләрини тәсвир етмишдир. «Зиддиjjәтләр» (1847) вә «Долашыг иш» (1848) адлы илк повестләри үстүндә 1848-чи илин

апрелиндә Вјаткаја сүркүн едилмиш, орада 7 илдән чох галмышдыр. 1856-чы илин әввәлиндә Петербурга гајытмыш, «Н. Шедрин» тәхәллүсү илә «Губернија очерклəри»ни јазмыш, даһа сонралар, 60—80-чи илләрдә бир сыра ири әсәрләрини: «Бир шәһәрин тарихи» (1869—1870), «Хејирхаһ нитгләр» (1872—1876), «Головјов чәнаблары» (1875—1880) вә башга әсәрләрини јаратмышдыр. Ленин «Головјов чәнаблары» романынын баш гәһрәманы Иудушканын сурәтини өлмәз сурәт адландырмыш, халга дүшмән олан ичтимаи груплары вә сијаси партијалары ифша едәркән өз әсәрләриндә бу сурәтдән, һабелә Салтыковун әсәрләринин башга сурәтләриндән дәфәләрлә истифадә етмишдир. К. Маркс Салтыковун әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирирди. 1863—1864-чү илләрдә Салтыков ингилаби демократик «Современник» журналынын әсас публисисти олур, 1868-чи илдән исә «Отечественныје Записки» журналы редаксијасынын тәркибинә дахил олур. Некрасовун вәфатындан сонра 1878-чи илдә журналын мәс'ул редактору вә демократ зијалыларын әсил мә'нәви рәһбәри олур, 60-чы илләрин ингилабы демократијасының бөјүк әнәнәләрини давам етдирир.— *213.*

Сезар (Caesar), *Гај Јули* (ерамыздан әввәл 100—44) — Рома империјасынын бөјүк дөвләт хадимләриндән бири, сәркәрдә вә јазычы. — *334.*

Серно-Соловјевич, Н. А. (1834—1866) — рус ингилабчы демократы. Кәндлиләрин азад едилмәсинә дайр ислаһатын һазырланмасы мәгсәди илә јарадылан «Кәндин вәзнјјәтини дүзәлдән баш комитәнин» ишиндә иштирак едәркән јагын етминди ки, мөвчуд шәраитдә һәгиги азадлыг мүмкүн дејилдир. 1860-чы илин әввәлиндә хидмәтдән әл чәкир вә харичә кедиб орада А. И. Кертсен илә јахынлашыр. 1861-чи илдә Берлиндә «Кәндли мәсәләсинин гәти һәлли» китабчасыны нәшр едәрәк һәмин китабчада «19 феврал әсаснамәләри»ни мәһведичи тәнгид атәшинә тутур вә II Александра тәгдим етмәк үчүн конститусија лајиһәси ирәли сүрүр. Һәмин ил Петербурга гајытмыш, күтләләри маарифләндирмәк вә радикал зијалылары бирләшдирмәк үчүн китаб мағазасы, китабхана вә гираәтхана ачмышды. «Землја и волја» кизли чәмијјәтинин тәшкилиндә фәал иштирак етмиш, 1862-чи илдә Н. Г. Чернышевски илә бирликдә Петропавловск галасына салынмыш, 12 ил мүддәтинә каторга чәзасына вә «мүлки е'дам» мәрасиминин ичрасына мәһкум едилмишди; бу мәрасим 1865-чи ил ијунун 2-дә Петербургун Мытнинскаја мејданында ичра едилмишдн; Снбирә сүркүнә көндәрилмиш, орада да өлмүшдүр. —*32.*

Ситјакин, Д. С. (1853—1902) — чар Русијасынын ән мүртәче дөвләт хадимләриндән бири, тәһкимчилијин тәрәфдары. 1899-чу илдән дахили ишләр назири вә жандармларын һамиси; демократизмин һәтта ән кичик тәзаһүрүнү дә амансыз тә'гиб едирдн, фәһлә, тәләбә вә кәндли һәрәкатына гаршы амансыз мүбаризә апа-

рырды, ачлыг чәкән кәндлиләрә иҹтимаи вә хүсуси тәшкилатларын јардым етмәк чәһдләринин һәр васитә илә гаршысыны алырды. 1902-чи ил апрелин 2-дә есер С. В. Балмашев тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.—*58, 103, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 326, 337, 338, 339, 340, 342, 344, 345, 346, 348, 362, 374.*

Сквортсов, А. И. (1848—1914) — буржуа игтисадчысы, агроном, Новоалександријск кәнд тәсәрруфаты вә мешәчилик институтунун профессору; сијаси игтисада вә кәнд тәсәрруфаты игтисадиҹјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. В. И. Ленин Сквортсовун бахышларыны өз әсәрләриндә дәфәләрлә тәнгид етмишдир.

Сквортсовун башлыча әсәрләри бунлардыр: «Бухар нәглиҹјатынын кәнд тәсәрруфатына тә'сири» (1890), «Игтисади етүдләр» (1894), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1898) вә башгалары.—*119.*

Сквортсов, В. М. (1859-чу илдә анадан олмушдур) — килсә јазычысы, довтәләб православ руһаниләринин нүмајәндәси, килсәнин полисlә иттифагыны һәјата кечирирди. «Миссионерскоје Обозрениje» журналынын редактор-нашири иди. 1906—1917-чи илләрдә «Колокол» килсә сијаси газетини фасиләләрлә нәшр етмишдир.—*376.*

Стаховић, М. А. (1861—1923)—мө'тәдил либерал, 1895—1907-чи илләрдә Орјол губернијасы задәканларынын башчысы; земство һәрәкатында мүһүм рол ојнамышдыр; I вә II Дөвләт думаларынын үзвү. Кадетләр партијасына гошулмушду, сонралар октјабристләр партијасынын («17 октјабр иттифагы») тәшкилатчыларындан бири. 1917-чи ил Феврал буржуа-демократик ингилабы заманы Финландијанын кенерал-губернатору, сонра исә Мүвәггәти һөкүмәтин харичдәки нүмајәндәси тә'јин едилмишди.—*375—377, 378.*

Столбовски, Р. З. (1867-чи илдә өлмүшдүр) — чар Русијасынын полис мә'муру; Петербургда 1862-чи ил мај јанғынларынын сәбәбләрини ајдынлашдырмаг үчүн 1862-чи илдә тә'јин едилмиш истинтаг комиссијасынын үзвү иди.—*32.*

Струве, П. Б. (Р. Н. С.) (1870—1944) — рус буржуа игтисадчысы вә публисисти, «легал марксизмин» көркәмли нүмајәндәси, «Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) вә «Жизнь» (1900) журналларынын әмәкдашы вә редактору. Һәлә илк әсәриндә — «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсиннә даир тәнгиди гејдләр» әсәриндә (1894) Струве халгчылыгы тәнгид едәрәк К. Марксын игтисади вә фәлсәфи тә'лиминә «әлавәләр» едир, бу тә'лими «тәнгид» едир, вулгар буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләри илә һәмрә'ј олур, малтусчулуғу тәблиғ едирди. В. И. Ленин Струвени «хаинлијин бөјүк устасы» адландырмышды (Әсәрләри, 4-чү нәш-

ри, 13-чү чилд, сәһ. 509). Струве либерал-монархист «Азадлыг иттифагы»ның нәзәриҗҗәчиләриндән вә тәшкилатчыларындан бири (1904—1905) вә иттифагын кизли органы олан «Освобождение»нин редактору (1902—1905) иди. 1905-чи илдә кадетләр партијасы тәшкил едилдикдән сонра онун МК-сынын үзвү идн. 1905—1907-чи илләр инкилабынын мәғлубијјәтиндән сонра Струве гаракүруһчу милләтчилик батаглыгына јуварланды; 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәсинин әввәлиндән Русија империализминин тәчавүзкар идеологларындан олду. Бөјүк Октјабр сосиалист инкилабындан сонра Совет һакимијјәтинин гәддар дүшмәни, Врангелин әксинкилаби һөкүмәтинин үзвү, аг мүһаҹир. — *22, 28, 58—59, 61, 62, 63—64, 65—67, 68, 70—71, 72, 73, 74, 76—77, 116, 120, 129, 144, 165, 166, 213, 432, 433, 435.*

Суворин, А. С. (1834—1912) —мүртәче журналист вә нашир. 1876-чы илдән 1912-чи иләдәк мүртәче задәкан вә мә'мур-бүрократ даирәләриниң органы олан «Новоје Время» сатгын буржуа гәзетинин саһиб-нашири. Журналистлик фәалијјәтинә әјаләт мәтбуатында башламыш, Москваја, сонра Петербурга көчмүш, «Отечественные Записки»дә вә «Современник»дә әмәкдашлыг етмишдир; 1876-чы илдән иртичаја дөғру кәскин дөнүш етмишдир. В. И. Ленин Суворинә белә характеристика вермишдир: «Өз һәјат јолунун башланғычында јохсул, либерал вә һәтта демократ олан бу адам, өз һәјат јолунун ахырында, буржуазијаны һәјасызчасына тә'рифләјән вә һакимијјәт саһибләриниң јернтдији сијасәтин һәр бир дөнүшү гаршысында тә'зим едән худнәсәнд бир милјончу олур» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 285). — *376.*

Т

Тернавтсев, В. А. —1902—1917-чи илләрдә синод дәфтәрханасынын әмәкдашы иди. —*376.*

Тил (Thiel), *Гуго* (1839—1918) — ири алман мүлкәдары. Дармштадт вә Мүнхен кәнд тәсәрруфаты институтларында профессор; 1897-чи илдән Пруссијада кәнд тәсәрруфаты мәктәбләринә рәһбәрлик етмишдир. 1873-чү илдән 1918-чи иләдәк «Landwirtschaftliche Jahrbücher» («Кәнд тәсәрруфаты салнамәси») нәшр етмишдир. —*185, 263.*

Тихомиров, Л. А. (1852—1923) — XIX әсрин 70-чи вә 80-чи илләриндә инкилаби һәрәкатын көркәмли хадимләриндән бири, сонралар хаин. «Земља и волја» партијасынын үзвү вә онун мәтбуат органының редакторларындан бири. 1879-чу илдән «Народная волја» партијасы Ичраијјә комитәсинин үзвү, 1881-чи ил мартын 1-дән сонра Ичраијјә комитәсинин чара мәшһур мәктубунун (бахы бу чилд, сәһ. 62—63) мүәллифи. 1883-чү илдә мүһачирәтә

кетмиш вә «Вестник Народној Воли»јә башчылыг етмишдир. 1888-чи илдә Парисдә «Мәи нә үчүн ингилабчылыгдан әл чәкдим» китабчасыны нәшр етмиш, һәмин китабчада өз әввәлки ингилаби бахышларындан имтина етмишдир. 1889-чу илдә чара төвбә мәктубундан сонра Русијаја гајытмыш, коркәмли монархист вә иртичачы олмушду; «Московскије Ведомости»дә, «Новоје Времја»да, «Русскоје Обозреније»дә әмәкдашлыг едирди. 1917-чи илдән сијаси фәалијјәтдән узаглашмышды. —*43.*

Ткачов, П. Н. (1844—1885) — ингилаби халгчылыгын идеологларындан бири, публисист вә әдәби тәнгидчи. 1861-чи илдән төләбә һәрәкатында фәал иштирак едирди, бир сыра журналларда әмәкдашлыг едирди, чар һөкүмәтн тәрәфиндән тә'гиб олунурду. 1873-чү илдән мүһачирәтдә, харичдә јашамышдыр. Бир мүддәт П. Л. Лавровун «Вперјод» журналында әмәкдашлыг етмиш, 1875—1881-чи илләрдә бир груп полјак мүһачири илә бирликдә «Набат» журналыны нәшр етмиш, 1880-чи илдә Л. О. Бланкинин «Ni Dieu, ni Maitre» («Нә аллаһ олсун, нә да ағa») гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир.

Ткачов ингилаби халгчылыгда јени чәрәјана башчылыг едирди, о, сијаси мүбаризәни ингилабын зәрури илкин шәрти һесаб едирди, лакин халг күтләләринин һәлледичи ролуну лазымынча гијмәтләндирмирди. Ткачовун фикринчә, ингилаби азлыг сијаси һакимијјәти әлә кечирмәли, јени дөвләт јаратмалы вә халгын хејринә олараг ингилаби дәјишикликләр кечирмәлидир, халга исә јалныз һазыр нәтичәләри алгышламаг галыр. О, сәһв олараг белә һесаб едирди ки, мүтләгијјәт дөвләтинин Русијада ичтимаи зәмини јохдур вә бу дөвләт һеч бир синфин мәнафејини ифадә етмир. Ф. Енкелс бланкизмин тә'сири алтына дүшән Ткачовун хырда буржуа ингилабчылыгыны «Мүһачир әдәбијјаты» мәгаләләриндә тәнгид етмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри. XV чилд, 1935, сәһ. 241—264). Ткачов өмрүнүн сон илләрини Парисдәки рүһи хәстәликләр хәстәханасында кечирмиш, орада да вәфат етмишдир. —*448.*

Толстој, Д. А. (1823—1889) — граф; чар Русијасынын мүртәче дөвләт хадими. 1865-чи илдә синодун баш прокурору, 1866-чы илдән исә ејни заманда халг маарифи назири тә'јин олунмушду; ибтидаи вә орта мәктәбләрдә бир сыра мүртәче ислаһатлар кечирмишди. 1882-чи илдән дахили ишләр назири вә жандармларын һамиси иди, вәһши «Мүвәггәти гајдалары» тәтбиг етмиш, земство идарәләринин мүстәгиллијини сон дәрәчә мәһдудлашдырмышды, азад фикрин ән чүз'и тәзаһүрләри илә дә мүбаризә апарырды. —*52.*

Толстој, Л. Н. (1828—1910) — даһи рус јазычысы, дүнјанын ән бөјүк јазычыларындан бири; рус әдәбијјатының вә дүнја әдәбијјатының инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Толстој өз јарадычылыгында ингилабдан әввәлки Русијанын һәјатыны ишыгландырмыш, о дөврүн мүрәккәб вә зиддијјәтли шәраитини әкс

етдирмишдир; ислаһатдан сонракы, лакин ингилабдан әввәлки дөврдә рус чәмиjjәтинин мүхтәлиф синифләринин вә мүхтәлиф тәбәгәләринин аһвали-руһиjjәсини, 1905—1907-чи илләр ингилабында онларын давранышыны һәмин шәраит мүәjjән едирди.

Толстој мәншәjинә вә тәрбиjәсинә көрә али мүлкәдар ә'jанлары зүмрәсинә — Русиjанын һаким синфинә мәнсуб иди. Лакин о өз мүһитинин бахышлары илә әлагәни кәсмишди, зәһмәткеш күтләләрин көлә һалында вә истисмар алтында сахланмасына әсасланан дөвләт гаjдаларыны вә ичтиман-игтисади гаjдалары чошгун шәкилдә ифша едирди; һаким синифләри һиддәтлә гамчылаjырды, дөвләт һүгугунун, мәһкәмәнин, буржуа әхлагынын әдаләтсизлиjини ифша едирди вә с. Толстој мүтләгиjjәт гаjдаларыны тәгдис едән, зүлм вә истисмары мүдафиә едән, онлара һагг газандыран килсәни кәскин тәнгидә тутурду; бунун үстүндә ону килсәдән аjырмышдылар. В. И. Ленин Толстоjу «рус ингилабынын күзкүсү» адландырмышды. Ленин jазычынын әсәрләтини, онун даһиjанә усталыгыны, рус вә дүнjа әдәбиjjаты үчүн бөjүк әһәмиjjәтини гејд едәрәк көстәрмишдир ки, Толстоjун дүнjабахышы кәндли буржуа ингилабы олан биринчи рус ингилабынын өзүнә мәхсус хүсусиjjәтләрини габарыг шәкилдә ифадә етмишдир; бу ингилабын зиддиjjәтләрини, күчлү вә зәиф чәһәтләрини әкс етдирмишдир.

Мүтләгиjjәтин өзбашыналыгыны ифша едән Толстој тәһкимчилиjә вә мүтләгиjjәт-полис дөвләтинә гаршы мүбаризә әвәзинә «зүлмә зоракылыг jолу илә мүгавимәт көстәрмәмәjи», сиjасәтдән узаглашмагы, ингилабдан әл чәкмәjи, өзүнү тәкмилләшдирмәjи тәблиғ едирди; динә гаршы мүбаризә әвәзинә көһнә дини jени дин илә әвәз етмәк зәрурәтини тәблиғ едирди. Толстој нә фәһлә һәрәкатыны, нә дә ингилабын сәбәбләрини вә лабүдлүjүнү баша дүшә билмәди. Онун тә'лими — «толстоjчулуг» утопик вә мүртәче характер дашыjырды, ингилаби һәрәката бөjүк зиjан вурурду. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләриндә: «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсүдүр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 15-чи чилд, сәһ. 200—207), «Л. Н. Толстој», «Л. Н. Толстој вә мүасир фәһлә һәрәкаты», «Толстој вә пролетар мүбаризәси» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 337—342, 345—348, 370—371) вә башга әсәрләриндә Толстоjун дүнjабахышыны сәчиjjәләндирмиш вә онун бүтүн фәалиjjәтинә гиjмәт вермишдир.

Толстој рус педагокикасынын ән бөjүк нүмаjәндәләриндән биридир. О өзүнүн «Әлифба»сыны jаратмыш, өз вәсаити һесабына кәндли ушаглары үчүн мәктәб ачмыш вә бу мәктәбдә өзү дәрс демишди; «Jасная Полjана» адлы педагожи журнал нәшр едирди. —*165.*

Трejчке (Treitschke), *Һенрих* (1834—1896) — алман тарихчиси, публисист; мүртәче пруссиjачылыгын, шовинизмин, иргчилиjин идеологу вә тәблиғатчысы. 1866—1889-чу илләрдә «Preussische Jahrbücher» («Прусснjа салнамәси») мүртәче журналынын редактору. 187 —1884-чү илләрдә рejхстагын депутаты иди, Бисмаркын харичи вә дахили сиjасәтини фәал мүдафиә едирди. 1878-чи

илдә сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганунун тәтбиг олунмасыны алгышламышды. 1886-чы илдән Пруссија дөвләтинин рәсми тарихшүнасы. 1895-чи илдә Берлин елмләр академијасына үзв сечилмишди. «19-чу әсрдә алман тарихи» адлы 5 чилдлик әсәр Трејчкенин башлыча әсәридир. Трејчке алман империализми идеолокијасынын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. В. И. Ленин Трејчкени «алман рәсми полис тарихчиләри» сырасына аид етмишдир (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 9). —*433.*

Туган-Барановски, М. И. (1865—1919) — рус буржуа игтисадчысы, 90-чы илләрдә «легал марксизмин» көркәмли нүмајәндәси, «Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) журналларынын вә с. әмәкдашы. Биринчи рус буржуа-демократик ингилабы дөврүндә кадетләр партијасынын үзвү. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Украјнада әксиингилабын фәал хадими, буржуа Украјна мәркәзи радасынын малијјә назири.

Туган-Барановскинин башлыча әсәрләри бунлардыр: «Мүасир Инкилтәрәдә сәнаје бөһранлары, бунларын сәбәбләри вә халг һәјатына тә'сири» (1894), «Рус фабрики кечмишдә вә инди», I чилд (1898) вә башгалары. —*115, 144.*

Туркенев, И. С. (1818—1883) — рус әдәби дилинин инкишафы үчүн чох ишләмүш бөјүк рус јазычысы, кечән әсрин 30—70-чи илләриндәки идеја ахтарышларынын көстәрилдији вә рус чәмијјәтинин әһвали-руһијјәсинин ашкара чыхарылдығы бир сыра романларын, повестләрин, һекајәләрин вә пјесләрин мүәллифи. Туркенев өз јарадычылығында рус ичтимаи һәјатынын сәчијјәви зиддијјәтләрини әкс етдирмишдир; задәкан гурулушуну мәһкумлуғуну баша дүшән, лакин әслиндә һәмин гурулушу дәјишдирмәк үчүн мүәјјән бир тәдбир көрмәјә гадир олмајан «артыг адамларын» образлары галереjасыны јаратмышдыр; әдәбијјатда илк дәфә оларағ јени нәслин нүмајәндәсини — разночин ингилабчы демократыны («нихилисти») көстәрмишдир. Тәһкимчилијә гаршы гызғын протест Туркеневдә мө'тәдил либерал тәләбләри илә чулғашырды. Ленинин тә'биринчә, «мө'тәдил монархист вә задәкан конститусијасы Туркеневи өзүнә чәзб едирди... Добролјубов илә Чернышевскинин кәндли демократизми... онун үрәјини буландырырды...». (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 273). — *35, 337.*

У

Уест (West). *Едуард* (1782—1828) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләриндән бири. 1815-чи илдә «Essay on the application of capital to land» («Торпаға капитал гојулмасы тәчрүбәси») китабыны нәшр етмиш. Бу китабда торпаг рентасы ганунуну Рикардодан әввәл инкишаф етдирмишдир. Ејни заманда Уест капитализмдә зәһмәткешләрин

јохсуллашмасыны вә вар-јохдан чыхмасыны торпағын мәһсулдарлығынын азалмасы һаггында «тәбии ганунларла» изаһ етмәјә чалышмыш, Малтус вә Рикардо илә ејни вахтда «торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну» дејилән сахта елми гануну ифадә етмишдир. —*122, 125.*

Унковски, А. М. (1828—1893) — рус либерал публисисти вә тәнгидчиси. 1857—1859-чу илләрдә Твер губернијасы задәканларынын башчысы иди, кәндли ислаһатынын һазырланмасында иштирак етмиш вә тәһкимчилик һүгугунун ләғв олунмасы үчүн ән либерал бир ганун лајиһәси ирәли сүрмүшдү. Кәндли мәсәләсинин задәкан јығынчагларында мүзакирәсинин гадаған олунмасына гаршы Твер задәканларынын протести үстүндә 1860-чы илдә Унковски бу протестин тәшәббүсчүсү кими вәзифәдән кәнар едилиб Вјаткаја сүркүн олунмушду. 1861-чи илдән Москвада вәкилликлә, кәндли вә мәһкәмә мәсәләләринә даир публисистика илә мәшғул олмушду. —*67.*

Уоллес (Wallace), *Доналд Мекензи* (1841—1919) — инкилис әдиби вә журналисти. Бир сыра өлкәләрдә, о чүмләдән Русијада «Тајмс» гәзетинин мүхбири олмушду. 1891—1899-чу илләрдә «Тајмс»ын харичи шө'бәсинин мүдири иди, сонра Британија Енсиклопедијасынын нәшриндә иштирак етмишди. Русијадан бәһс едән «Russia» китабынын (1877) мүәллифи. —*432.*

Успенскаја — ачлыг чәкән кәндлиләрә јардым көстәрмәк үчүн 1901-чи илдә Херсон губернијасына көлмиш фәрди хејриҗҗәчиләрдән бири. —*334.*

Ф

Филарет (Дроздов, В. М.) (1782—1867) — рус православ килсәсинин ән мүртәче нүмајәндәләриндән бири, тәһкимчилијин гаты мүдафиәчиси. 1826-чы илдән Москва митрополити. II Александрын тапшырығы илә чар һөкүмәтинин Русијада тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәк һаггында 1861-чи ил 19 феврал тарихли манифестини тәртиб етмишди. —*380.*

Фреј — бах: Ленин, В. И.

Фүлинг (Fühling), *Иоһанн Јозеф* (1823—1884) — игтисадијјат вә кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасы үзрә алман мүтәхәссиси, 1864-чү илдән «Fühling's landwirtschaftliche Zeitung»у («Фүлингин Кәнд Тәсәррүфаты Гәзети»ни) редактә едирди. 1872—1880-чи илләрдә Һејделберг университетинин профессору иди. «Ökonomie der Landwirtschaft» («Кәнд тәсәррүфаты игтисадијјаты») әсәринин мүәллифи. —*139.*

Һ

Һаннибал (Hannibal), *Барка* (ерамыздан әввәл 247—183) — Карфакен сәркәрдәси; ерамыздан әввәл 216-чы илдә Канн јахынлығындакы вурушмада ромалылар үзәриндә бөјүк гәләбә газанмышды. Карфакени әсарәт алтына алан ромалылара гаршы өмрүнүн ахырынадәк мүбаризә апарачағына анд ичиб атасына вә'д етмишди; «Һаннибал анды» ифадәси дә бурадандыр. —*63.*

Һекел (Hegel), *Георг Вилһелм Фридрих* (1770—1831) — бөјүк алман философу — објектив идеалист. Һекелин фәлсәфәси XVIII әсрин сону — XIX әсрин әввәлиндә алман идеализминин зирвәси иди. Һекелин тарихи хидмәти бундан ибарәтдир ки, о, диалектик материализмин нәзәри мәнбәләриндән бири олан идеалист диалектиканы дәриндән вә һәртәрәфли ишләјиб һазырламышды. Һекелә көрә, бүтүн тәбиј, тарихи вә мә'нәви дүнја фасиләсиз һәрәкәтдә, дәјишилмә, јенидән тәшкил олунма вә инкишаф һалындадыр; анчаг о, објектив дүнјаны, керчәклији мүтләг руһун, мүтләг идејанын төрәмәси һесаб едирди. В. И. Ленин мүтләг идејаны идеалист Һекелин теоложи ујдурмасы адландырмышдыр. Һекел фәлсәфәси үчүн сәчиҗәви чәһәт диалектик метод илә мүһафизәкар, метафизик систем арасындакы дәрин зиддиҗјәтдән ибарәтдир ки, бу да маһиҗјәт е'тибары илә инкишафын дајандырылмасыны тәләб едирди. Һекел өзүнүн ичтимаи-сијаси бахышларына көрә иртичачы иди.

К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин Һекелин диалектик методуну тәнгиди сурәтдә ишләјиб материалист диалектика јаратмышлар ки, бу да објектив дүнјанын вә инсан тәфәккүрүнүн ән үмуми инкишаф ганунларыны әкс етдирир.

Һекелин башлыча әсәрләри бунлардыр: «Руһун феноменолокијасы» (1806), «Мәнтиг елми» (1812—1816), «Фәлсәфи елмләри енсиклопедијасы» (1817), «Һүгуг фәлсәфәси» (1821). Һекелин вәфатындан сонра нәшр едилән әсәрләри бунлардыр: «Фәлсәфә тарихиндән мүһазирәләр» (1833—1836) вә «Естетикаја даир мүһазирәләр вә ја инчәсәнәт фәлсәфәси» (1836—1838). —*173.*

Һеллрикел (Hellriegel), *Керман* (1831—1895) — мәшһур алман агрокимјачысы; елми сурәтдә әсасландырмышдыр ки, пахлалы биткиләрин көкләриндә јашајан бактеријалар һаванын азотуну алыб азот бирләшмәләри әмәлә кәтирирләр; һаванын азоту биткиләрин азотла гидаланмасы үчүн мәнбәдир. 1856—1873-чү илләрдә Дамедә (Пруссија) тәчрүбә стансијасына, 1882-чи илдән исә Бернбургда тәчрүбә стансијасына рәһбәрлик етмишдир.

Һеллрикелин башлыча әсәрләри бунлардыр: «Beitrage zu den naturwissenschaftlichen Crundlagen des Ackerbaues mit besonderer Rücksicht auf die agrikulturchemischen Methoden der Sandkultur» («Әкинчилијин тәбии-елми әсаслары һаггында, хүсусән гумсал торпагларын агрокимјәви бечәрилмә методлары һаггында материаллар»); Н. Вилфарт илә бирликдә бу әсәри јазмышдыр: «Unter-

suchungen über die Stickstoffnahrung der Cramineen und Leguminossen» («От биткиләринин вә нахлалы биткиләрин азотла гидаланмасы һаггында тәдгигләр») —*165.*

Һелмс (Helms), *Емил*—Данимарка катедер-сосиалисти; 1907-чи илдә Лейпсигдә чапдан чыхан «Die sozialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Dänemark» («Данимаркада сосиал-демократија вә һәмкарлар һәрәкаты») китабынын мүәллифи.—*256.*

Һертс (Hertz), *Фридрих Отто* (1878-чи илдә анадан олмушдур) — Австрија игтисадчысы, тәфтишчи сосиал-демократ. «Die Agrarischen Fragen im Verhaltnis zum Sozialismus. Mit einer Vorrede von Ed. Bernstein» («Аграр мәсәләләри сосиализм нәгтеји-нәзәриндән. Ед. Бернштејнин мүгәддимәси илә») (1899) китабында аграр мәсәләси һаггында марксизм тә'лиминә гаршы чыхмыш, фактлары тәһриф едәрәк хырда кәндли тәсәррүфатынын сабитлијини, ири тәсәррүфатын рәгабәтинә мүгавимәт көстәрмәјә онун гадир олдуғуну сүбут етмәјә чалышмышдыр. Һертсин китабы Русијада тәрчүмә олундугдан сонра буржуа мәддаһлары Булгаков, Чернов вә башгалары марксизмә гаршы мүбаризәдә һәмин китабдан кениш истифадә етмишләр. —*111, 138, 139, 143, 144, 146—148, 157, 158—159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 175, 177, 178, 179, 184—185, 198, 199, 200, 201, 203, 211, 237, 238, 240, 242, 248, 252.*

Һехт (Hecht), *Моритс* — алман буржуа игтисадчысы вә статистикачы, кәндли тәсәррүфаты һаггында монографијанын: «Drei Dörfer der badischen Hard» («Баден Һардынын үч кәнди») монографијасынын (1895) мүәллифи; монографијада капитализмдә хырда тәсәррүфатын сабитлији һаггында буржуа игтисадчыларынын мүддәалары мүдафиә едилирди. Тәфтишчиләр марксизмә гаршы мүбаризәдә бу китабдан истифадә етмишдиләр. —*175—176, 177, 178—180, 181—183, 204, 229, 237, 238, 252, 253—254.*

Һушке (Huschke), *Лео* — алман буржуа игтисадчысы, «Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein-, Mittel- und Großbetrieb, dargelegt an typischen Beispielen Mittelthüringens» (1902) («Орта Түрингијанын типик нүмунәләри әсасында хырда, орта вә ири кәнд тәсәррүфаты истеһсалындан әлдә едилән кәлирин һесабланмасы») әсәринин мүәллифи. —*197—198.*

Ч

Чернов, В. М. (1876—1952) — есерләр партијасынын лидерләриндән вә нәзәриҗҗәчиләриндән бири, есерләрин харичдә чыхан мәркәзи органы «Революционная Россија»нын редактору. «Русское Богатство» журналында марксизмә гаршы јөнәлдилмиш тәфтишчи мәгаләләрлә чыхыш едир, Марксын нәзәриҗҗәсини кәнд тәсәррүфатына тәтбиг етмәјин мүмкүн олмадығыны сүбута јетир-

мәjә чалышырды. Февral буржуа-демократик ингилабындан сонра биринчи вә икинчи коалисијалы Мүвәггәти һөкумәтдә әкинчилик назири, мүлкәдар торпагларыны зәбт едән кәндлиләрә гаршы амансыз чәза тәдбирләринин тәшкилатчысы. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабындан сонра есерләрин антисовет гијамларынын тәшкилиндә иштирак етмишди. 1920-чи илдә харичә мүһаҹирәтә кетмиш, орада антисовет фәалиjjәтини давам етдирмишдир. — *111, 138, 157, 159—160, 161, 162, 163, 165, 170, 172, 175, 176—177, 178, 195, 202, 204, 208—209, 237, 238—239, 240, 248, 252.*

Чернышевски, Н. Г. (1828—1889) — бөjүк рус ингилабчы демократы, алим, jазычы, әдәби тәнгидчи; рус сосиал-демократиjасынын көркәмли сәләфләриндән бири. Чернышевски Русиjада 60-чы илләрин ингилаби демократик һәрәкатынын идеjа илһамчысы вә рәһбәри иди. Чернышевски утопист сосиалист олдуғуна көрә, сосиализмә кәндли ичмасы васитәси илә кечмәjи мүмкүн һесаб сдирди, лакин ejни заманда ингилабчы демократ олмаг е'тибары илә «өз дөврүнүн бүтүн сиjаси һадисәләринә ингилаби рүһда тә'сир көстәрмәjи бачарырды, кәндли ингилабы идеjасыны, бүтүн көһнә һакимиjjәти jыхмаг уғрунда күтләләрин мүбаризәси идеjасыны—сензура манеәләри вә сәдләри арасындан кечирәрәк,— jајырды» (В. И. Ленин. Әсәрләрн, 4-чү нәшри 17-чи чилд, сәһ. 109—110). Чернышевскинин редактә етдиjи «Современник» журналы Русиjанын ингилабчы гүввәләринин сәси иди. Чернышевски 1861-чи ил «кәндли» ислаһатынын тәһкимчилик характерини кәзәблә ифша едир, кәндлиләри үсjана чағырырды. 1862-чи илдә о, чар һөкумәти тәрәфиндән һәбсә алынып Петропавловск галасына салынмыш, ики илә jахын орада галмыш, сонра исә jедди ил мүддәтинә каторга ишләринә вә Сибирдә өмүрлүк jашамаға мәһкум едилмишди. Чернышевски jалныз гоча jашларында сүркүндән азад олунмушду. О, өмрүнүн сон күнләринәдәк ичтимаи бәрабәрсизлиjә гаршы, сиjаси вә игтисади зүлмүн бүтүн тәзаһүрләринә гаршы аловлу мүбариз олараг галмышды.

Рус материалист фәлсәфәсинин инкишаф етдирилмәсиндә Чернышевскинин хидмәтләри олдугча бөjүкдүр. Онун фәлсәфи бахышлары Марксдан әввәлки бүтүн материалист фәлсәфәнин зирвәси иди. Чернышевскинин материализми ингилаби, фәал характер дашыjырды. Чернышевски мүхтәлиф идеалист нәзәриjjәләри кәскин тәнгид едир вә Һекелин диалектикасыны материализм рүһунда ишләjиб дәjишдирмәjә чалышырды.

Сиjаси игтисад, естетика, тарих саһәсиндә Чернышевски керчәклиjин өjрәнилмәсинә диалектик шәкилдә jанашмағын нүмунәләрини вермишдир. Чернышевскинин әсәрләрини өjрәнән К. Маркс онлары чох jүксәк гиjмәтләндирмиш вә Чернышевскини бөjүк рус алими адландырмышдыр. Ленин Чернышевски һаггында jазмышдыр: «Чернышевски jеканә вә һәгигәтән бөjүк рус jазычысыдыр ки, 50-чи илләрдән 88-чи илә гәдәр мүкәммәл фәлсәфи материализм сәвиjjәсиндә гала билмишдир». Ленин даһа сонра jазмышдыр: «Лакин Чернышевски рус һәjатының керилиjи үзүндән Маркс

вә Енкелсин диалектик материализми дәрәчәсинә јүксәлә билмәмишдир, даһа доғрусу јүксәлә билмәзди» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 378).

Чернышевски фәлсәфә, сијаси игтисад, тарих, етика, естетика саһәсиндә там бир сыра парлаг әсәрләр јаратмышдыр. Онун әдәби-тәнгиди әсәрләри рус әдәбиҹјатынын вә инчәсәнәтинин инкишафына чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Русијада вә харичдә бир чох ингилабчылар нәсли Чернышевскинин «Нә етмәли?» романы (1863) әсасында тәрбијәләнмишдир. —*30, 32, 67.*

Чичерин, Б. Н. (1828—1904) — дөвләтшүнас һүгугчу, тарихчи вә философ, либераллар һәрәкатынын көркәмли хадими. 1861-чи илдән 1868-чи илә гәдәк Москва университетинин профессору. 1882—1883-чү илләрдә Москва шәһәринин бәләдиҹјә рәиси. Сијаси бахышларына көрә конститусијалы монархија тәрәфдары. Фәлсәфәдә гаты идеалист вә метафизик. Башлыча әсәрләри бунлардыр: «Мүлкиҹјәт вә дөвләт» (1882—1883), «Сијаси тә'лимләр тарихи» (1869—1902), «Һүгуг фәлсәфәси» (1900) вә башгалары. —*48, 61.*

Ш

Шаховској, Д. И. (1861-чи илдә анадан олмушдур) — кнјаз, земство хадими, «Азадлыг иттифагы»нын тәшкилатчыларындан бири (1904—1905). 1905-чи илдәи конститусијачы демократ партијасы (кадетләр партијасы) МК-сынын үзвү. 1 Дөвләт думасынын депутаты вә катиби. 1917-чи ил мај ајындан ијун ајына гәдәк биринчи коалисијалы Мүвәггәти һөкумәтдә дөвләт һимајәси назири иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра совет кооперасијасы системиндә ишләмишдир. —*103.*

Шаховској, Н. В. (1856—1906) — кнјаз, Петербург сензура комитәсинин сәдри, баш мәтбуат ишләри идарәсинин рәиси; «Кәнд тәсәррүфатында кәнар нешәләр» (1896), «Кәндлиләрин әкинчиликдән кәнара кетмәси» (1903) китабларынын мүәллифи. —*192.*

Шедрин — бах: Салтыков-Шедрин, М. Ј.

Шиман (Schiemann), *Теодор* (1847—1921) — алман буржуа тарихчиси, 1892-чи илдән Берлин университетинин профессору. XIX әср Русија тарихи үзрә ихтисаслашмышды, рус әдәби абидәләри китабханасыны нәшр едирди. —*35.*

Шнакенбург, Р. Х. — мүһәндис; Јоллар Назирлији Казан даирәси Нижни Новгород шө'бәсинин рәиси; дөвләт вәсаитини исраф етмәк үстүндә 1901-чи илдә мүһакимә олунмушду. —*365, 366.*

Шпренкер (Sprenger), *А. Ј.* — алман буржуа игтисадчысы, «Die Lage der Landwirtschaft in Baden» («Бадендә кәнд тәсәррүфатынын вәзиҹјәти») китабынын (1884) мүәллифи. —*205.*

Штејн (Stein), *Һенрих Фридрих Карл* (1757—1831) — 1804-чү илдә Пруссијанын малијјә назири тә'јин едилмишди. Наполеон ордусу Пруссијаны дармадағын етдикдән сонра 1807-чи илин октјабрында һөкумәтин башчысы олмушдур. Өлкәнин сијаси, игтисади вә һәрби гүдрәтини бәрпа етмәк, халг чыхышлары тәһлүкәсинин гаршысыны алмаг мәгсәди илә гыса мүддәтдә бир сыра јарымчыг буржуа ислаһатлары кечирмишдир: кәндлиләрин азад едилмәсинин әсасыны гојмуш, шәһәр идарәси саһәсиндә ислаһат кечирмиш, ордуну јени шәкилдә гурмаға башламышды. Ислаһатлардан наразы олан јункерләрин тәләби вә Наполеонун тә'киди илә 1808-чи илин нојабрында вәзифәдән көтүрүлмүш, Прагаја гачмаг мәчбуријјәтиндә галмыш, 1812-чи илдә Петербурга көчмүш, орада I Александрын мүшавирп олмушду. Штејн Алманијанын франсыз ағалығындан азад едилмәси угрунда мүбаризәдә бөјүк рол ојнамышдыр. *—433.*

Штирнер (Stirner), *Макс* [Шмидт, Каспар (Schmidt, Kaspar)] (1806—1856) — алман философу, буржуа фәрдијјәтчилијинин вә анархизмин идеологларындан бири. Өз бахышларыны 1844-чү илдә «Der Einzige und sein Eigenthum» («Јеканә вә онун мүлкијјәти») китабында шәрһ етмишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән дәфәлөрлә тәнгид едилмишдир. *—421*

Штумпфе (Stumpfe), *Е.* (1866-чы илдә анадан олмушдур). Алманијада дөвләт әмлакы департаментинин көркәмли мә'муру; «Landwirtschaftliche Jahrbücher»дә, Bd. 25, 1896 («Кәнд тәсәррүфаты салнамәләри»ндә, 25-чи чилд, 1896) дәрч едилмиш «Über die Konkurrenzfähigkeit des kleinen und mittleren Grundbesitzes gegenüber dem Großgrundbesitz» («Хырда вә орта торпаг саһибләринин ири торпаг саһибләри илә рәгабәт габилијјәти һаггында») әсәринин вә башга әсәрләрин мүәллифи. Өз әсәрләриндә хырда тәсәррүфатын ири тәсәррүфат илә рәгабәт апармаға гадир олдуғуну сүбут етмәјә чалышмышдыр. *—139—140.*

Шувалов, А. П. (1816—1876) — граф, 1872-чи илдән Петербург задәканлар башчысы, мө'тәдил либерал; земство идарәләринин мүстәгиллији угрунда чыхыш едирди. Кәнд тәсәррүфаты игтисадијјаты мәсәләләри илә мәшғул олурду. Азад игтисад чәмијјәтинин «Әсәрләри»ндә чап едилмиш бир сыра мәгаләләрин мүәллифидир. *—39, 40.*

В. И. ЛЕНИНИН
ҺӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ
(Мај—декабр 1901-чи ил)

1901

Мај—декабр. Ленин мүһачирәтдәдир, Мүнхендә јашајыр, Русијада мүбариз марксист фәһлә партијасы јарадылмасы уғрунда Русија ингилабчы сосиал-демократијасынын мүбаризәсинә башчылыг едир, «Искра» гәзетинә рәһбәрлик едир.

Мај, 5 (18). Ленин М. Г. Вечеслова мәктубунда «Искра» редаксијасы адындан билдирир ки, Берлиндәки «Искра» групунун бүллетенләр нәшр етмәсинә разыдыр; мүфәссәл план һазырламағы вә бунунла әлагәдар олараг гаршыја чыхан бир сыра мәсәләләри һәлл етмәји мәсләһәт көрүр

Мај, 6 (19). Ленин һәбсханаја, бачысы Марија Илјинична Улјановаја вә М. Т. Јелизарова мәктубларында бир адамлыг камера шәраитиндә дүзкүн режимә риајәт етмәјин әһәмиҗҗәтини гејд едир; зеһни ишин тәшкили, харичи дили өјрәнмәјин сәмәрәли үсулу һаггында мәсләһәтләр верир; һәр күн кимнастика илә мәшғул олмағы төвсијә едир.

Мај, 6-дан (19-дан) тез олмајараг. Ленин 1901-чи ил апрелин 11-дән мајын 19-дәк «Искра» гәзети редаксијасынын мәдахил вә мәхаричинин һагг-һесабыны тәртиб едир.

Мај, 11 (24). Ленин Н. Е. Баумана мәктубунда она «мәдахил вә мәхарич сијаһысы әтрафлы вә ајдын олдуғу үчүн» тәшәккүр едир, иши һаггында әтрафлы мә'лумат истәјир. «Искра»нын малиҗҗә чәтинликләри һаггында мә'лумат верир, топланан вәсаити гәнаәтлә хәрчләмәјин вә «Искра»нын Русијаја дашынмасыны јахшылашдырмағын

вачиб олдуғуну көстәрир; үнван саһибинә сәрһәд јахынлығында јашамағы мәсләһәт көрүр.

Мај, 11—17 (24—30). Ленин вә «Искра» редаксијасынын Мүнхен һиссәсинин башга үзвләри Д. Б. Рјазановла көрүшүр, «Борба» групунун «Искра»да әмәкдашлыг етмәси шәртләри һаггында вә Русија сосиал-демократијасынын харичи тәшкилатларының бирләшдирилмәси мәсәләси һаггында онунла сөһбәт едирләр.

Мај, 12 (25). Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда РСДФПнин харичи тәшкилатларыны бирләшдирмәк барәсиндә данышыглара башламаг јолунда «Борба» групунун көстәрдији јени тәшәббүс һаггында, РСДФП-нин бүтүн групларындан олан нүмајәндәләрин һазырлыг конфрансының чағырылмасы планы һаггында, конфрансын чағырылмасына разы олдуғу һаггында мә'лумат верир; Рјазановун кәлмәси һаггында вә «Борба» групунун «Искра»да иштирак етмәси шәртләриндә дајр онунла апарылмыш данышыглар һаггында мә'лумат верир; конфрансын чағырылмасына «Сосиал-демократ» тәшкилатының разылығы һаггында чавабы сүр'әтләндирмәји хаһиш едир; «Зарја» журналының 2—3-чү №-ләриниң планы һаггында сорушур.

Мај, 13-дән (26-дан) әввәл. Ленин «Нә етмәли? Һәрәкатымызын тә'чили һәлл олунмалы мәсәләләри» китабы үзәриндә ишләмәјә башлајыр.

Мај, 13—15 (26—28). «Искра» гәзетинин 4-чү №-синдә «Һәдән башламалы?» мәгаләси дәрч олунмушдур; бу мәгаләдә Ленин Русијада фәһлә синфинин ингилаби партијасыны гурмаг үчүн конкрет план верир; һәмин план сонралар «Нә етмәли?» китабында инкишаф етдирилмишдир.

Мајын биринчи јарысы. Ленин Мүнхенин Швабинг гәсәбәсинә башга мәнзилә көчүр.

Мај, 15 (28). Ленин «Искра» вә «Зарја» редаксијасы адындан Р. Е. Классона мәктубунда гәзетә малијјә јардымы көстәрилмәсини хаһиш едир.

Ленин Һәштәрхана Л. М. Книповичә мәктубунда «Искра»ның Русијада чапының тәшкил едилмәси планы һаггында, гәзетин легал мәтбәәләрдә чап олунмасы имканлары һаггында

сорушур; «Искра»нын Русијаја дашынмасы үчүн вәсаитә вә гүввәјә гәнаәт етмәјнн зәрурилијини вә рус сосиал-демократијасынын бүтүн ишн үчүн бунун әһәмијјәтини гејд едир.

Мај, 19 (ијун, 1). Ленин «Искра» гәзетинин дашынмасы вә јајылмасы мәсәләләри барәсиндә Пскова П. Н. Лепешинскијә вә П. А. Красикова мәктуб јазыр.

Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда ондан 70-чи илләрин ингилабчысы Дебогори-Мокријевичин материалларыны вә мәктубларыны алдығыны хәбәр верир, Дебогори-Мокријевичин хатирәләрини «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синдә дәрч етмәјә разы олдуғуну билдирир; «Зарја»нын чыхмасы мүддәтләри, «Искра»нын 5-чи №-синин мәзмуну вә чыхмасы мүддәтләри һаггында хәбәр верир; РСДФП-нин бүтүн харичи тәшкилатларындан олан нүмајәндәләрин һазырлыг конфрансынын чағырылмасына «Сосиал-демократ» тәшкилатынын разылығы һаггында чавабын көндәрилмәсини сүр'әтләндирмәји хаһиш едир.

Мај, 23 (ијун, 5). Ленин Берлиндәки «Искра»ја јардым групуна мәктубунда «Искра»нын сәрһәддән кизли кечирилиб дашынмасыны тәшкил етмәк мәсәләләри барәсиндә мүфәссәл көстәришләр верир.

Мај, 25 (ијун, 7). Ленин Подолска анасы Марија Александровна Улјановаја мәктуб јазыр, көндәрилмиш гәзетләр үчүн гардашы Дмитри Илич Улјанова тәшәккүр едир, ондан хаһиш едир ки, сонралар да рус гәзетләринин мараглы нөмрәләрини харичә көндәрсин; пулу алдығыны, һәбсханаја М. И. Улјановаја вә М. Т. Јелизарова мәктублар көндәрдијини билдирир.

Мај, 29 (ијун, 11). Ленин К. В. Плеханова мәктубунда «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синин мүндәричатына әлавә һаггында мә'лумат верир.

Мајын ахыры. Ленин «Јени вурушма» мәгаләси үзәриндә ишләјир, «Новоје Времја» гәзетиндән чыхарышлар едир вә мәгаләнин мүфәссәл планыны тәртиб едир.

Мај — ијун. Ленин «Искра» гәзетинин Русијаја дашынмасынын тәшкилинә рәһбәрлик едир.

Ленин «Искра»ны В. З. Кетсховелинин тәшкил етдији јерли кизли мәтбәәдә тәкрар чап етмәк һаггында «Искра»нын Бакы групу илә данышыглар апарыр.

«Искра»нын акентләринә өз мәктубларында Ленин «Искра»нын чыхмыш нөмрәләриндән Кишинјовдакы «Искра» мәтбәәсиндә материаллар чап олунмасы һаггында көстәришләр верир.

Ијун, 4 (17). Ленин Н. К. Крупскајанын Орехово-Зујевоја, «Искра» акенти И. В. Бабушкинә јаздығы мәктуба дүзәлишләр вә әлавәләр едир; һәмин мәктубда И. В. Бабушкинин мәгаләләринин «Искра»да дәрч олундуғу һаггында мә'лумат верилир, Иваново-Вознесенск фәһләләри һаггында «Русскоје Богатство»да дәрч олунмуш бөһтанчы мәгаләјә тәкзиб јазмағын зәруриликји көстәрилир; «Искра»нын јени нөмрәләрини үнван саһибинин алыб-алмадығы вә газанчы олуб-олмадығы сорушулур.

Ленин Берлинә М. Г. Вечеслова мәктубунда үнван саһибиндән тә'кидлә тәләб едир ки, иш һаггында вә кәләчәк планлар һаггында мүфәссәл һесабат көндәрсин.

Ијун, 4-дән (17-дән) сонра. Ленин «The Times» («Зәманә») гәзетинин 1901-чи ил 17 ијун тарихли 3683-чү №-синдән С.-Петербургда фәһлә иртишашлары һаггында чыхарышлар едир.

Ијун, 5-дән (18-дән) әввәл. Ленин Л. М. Книповичваситәси илә Русијаја намә'лум бир шәхсә көндәрдији мәктубунда «Искра» үчүн пул топланмасыны тәшкил етмәји хаһиш едир.

Ијун, 5 (18). Ленин Бакыја Л. Ј. Галперинә мәктубунда «Искра» гәзетинин Вјана васитәси илә Ирана көндәрилдијини хәбәр верир; «Искра»нын Гафгазда чап олунмасы планы һаггында сорушур; «Искра» үчүн пул топламағын вә гәзетин харичдән көндәрилмәси үчүн јени јоллар ахтарыб тапмағын әһәмиҗҗәтини гејд едир.

Ијун, 11-дән (24-дән) сонра. Ленин «Frankfurter Zeitung» («Франкфурт гәзети») гәзетинин 1901-чи ил 24 ијун тарихли 173-чү №-синдән С.-Петербургда фәһлә ирти-шашлары һаггында чыхарышлар едир.

Ијун, 12-дән (25-дән) әввәл. «Искра» редаксијасы Ленинин «Нәдән башламалыҗ?» мәгаләси вә «Искра»ның 4-чү №-си һаггында Петербургдан бир фәһләнин тә'рифли рә'ј мәктүбуну алмышдыр.

Ијун, 13 (26). Ленин Москваја Н. Е. Баумана «Искра»ның вә башга кизли әдәбијјатын Русијаја дашынмасы мәсәләләри һаггында мәктуб јазыр.

Ијун, 24-дән (ијулун 7-дән) әввәл. Ленин «Искра» редаксијасының Мүнхен һиссәси илә бирликдә «Искра» вә «Зарја», «Сосиал-демократ» тәшкилатларының «Рус сосиал-демократлары иттифагы» вә башгалары илә бирләшдирилмәси лајиһәсинин тәртибиндә иштирак едир.

Ленин «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» мәгаләсини јазыр.

Ијун, 24 (ијул, 7). Ленин К. В. Плеханова мәктуб јазыр, РСДФП гурултајыны чағырмаг тәшәббүсү һаггында Русијадан хәбәрләр алдығыны билдирир; партија програмының тәртибини сүр'әтләндирмәјин әһәмијјәтини гејд едир; «Искра»ның 6-чы вә 7-чи нөмрәләри үзәриндә иш һаггында мә'лумат верир.

Ијун, 24 вә 26 (ијул, 7 вә 9). Ленин партија програмы лајиһәсинин тәртибини сүр'әтләндирмәк һаггында «Искра» редаксијасы үзвләринин гаршысында мәсәлә гојур.

Ијун, 24 (ијул, 7) — август, 17 (30). Ленинин «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» мәгаләси «Искра» редаксијасында мүзакирә едиләркән либераллара мүнасибәт мәсәләсиндә Ленин илә редаксијанын дикәр үзвләри арасында фикир ајрылығы олдуғу ашкара чыхыр. Ленин мәгаләнин үмуми руһуну вә либераллар барәсиндә принсипиал мөвгеји дәјишдирмәкдән имтина едир.

Ијун, 26 (ијул, 9). Ленин «Искра»ның акентләри сифәти илә Лондондан Русијаја кедән В. П. Нокин вә С. В. Андропов илә көрүшүр; јерләрдә ишин тәшкили һаггында онларла сөһбәт едир.

Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда «Искра»ның 6-чы №-синин вә «Зарја» журналының 2—3-чү №-синин мүндәричәси һаггында, РСДФП гурултајының чағырылмасына дайр Русијадан хәбәрләр алынмасы барәсиндә мә'лумат верир;

	ондан хаһиш едир ки, К. В. Плеханов илә бирликдә РСДФП програмынын јазылмасы ишинә башласын; К. Каутски илә көрүшүб сөһбәт етдији, В. П. Нокинин вә С. В. Андроповун Мүнхенә кәлдији һаггында, өзүнүн онларла сөһбәти һаггында мә'лумат верир.
Ијун, 29-дан (ијулун 12-дән) әввәл.	Ленин рус инглабчы сосиал-демократијасынын харичи тәшкилаты Низамнамәсинин јени лајһәсинин тәртиб олунмасында иштирак едир.
Ијун, 30 (Ијул, 13).	Ленин К. В. Плеханова мәктубунда «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» мәгаләси үзәриндә ишләмәјә башладығыны хәбәр верир, В. Либкнехтин «Zur Grund — und Bodenfrage» («Аграр мәсәләсинә даир») китабыны көндәрмәји хаһиш едир.
Ијун.	Ленинин Обухов мүдафиәсинә һәср олунан «Јени вурушма» мәгаләси «Искра»нын 3-чү №-синдә дәрч едилмишдир.
Ијун — сентјабр.	Ленин «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәрини јазыр; әсәр тәфтишчиләрин тәнгид олунмасына, аграр мәсәләси һаггында марксизм нәзәријјәсинин мүдафиә едилмәсинә вә РСДФП аграр програмы әсасларынын ишләнib һазырланмасына һәср едилмишдир.
Ијул, 8 (21).	Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда В. Либкнехтин «Zur Grund — und Bodenfrage» китабыны, Интернасионал конгресләринин протоколларыны вә ја конгреслөр һаггында һесабатлар дәрч олунмуш «Der Vorbote»ни («Мүждәчи»ни) она көндәрмәји хаһиш едир; бунлар она «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» мәгаләси үзәриндә ишләмәси илә әлагәдар олараг лазым иди.
Ијул, 12 (25).	К. В. Плеханова мәктубунда Ленин көндәрилмиш китаблар үчүн она тәшәккүр едир, аграр мәсәләсинә даир әсәри һаггында вә тәфтишчиләри тәнгид етмәк нијјәти һаггында мә'лумат верир.
Ијул, 14 (27).	«Искра» акентләринин иши мәсәләләринә даир Н. К. Крупскајанын Х—ә мәктубуна Ленин гәзетин сәһәддән кечирилиб дашынмасыны

даһа јахшы тәшкил етмәк зәрурәти һаггында әлавә јазыр.

«Искра» редаксијасы Мүнхен һиссәсинин ичласында Ленинин «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» мәгаләсини «Зарја» журналында дәрч етмәк мәсәләси һәлл олунур.

Ијул, 17-дән (30-дан) әввәл. Ленин «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» мәгаләсинә сөзарды јазыр.

Ијул, 17 (30). Ленин К. В. Плеханова мәктубунда онун аграр мәсәләсинә даир көндәрдији китаблар үчүн тәшәккүр едир, В. Кулеманын «Һәмкарлар һәрәкаты» китабыны Плеханова көндәрдијини, Бердјајевин јазыларына марағын артмасы һаггында Русијадан хәбәрләр алындығыны билдирир, «оиу иәинки тәкчә хүсуси фәлсәфә саһәсиндә», һабелә башга саһәләрдә дә биабыр етмәјин зәрури олдуғуну билдирир; партија програмы үзәриндә ишә башламасы һаггында үнван саһибинин мә'луматындан разы галдығыны билдирир.

Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда «Vorbote» журналыны вә В. Либкнехтин «Zur Grund—und Bodenfrage» китабыны көндәрдији үчүн она тәшәккүр едир; тәхминән августун 8-дән 12-дәк Сүрихдә Л. Надеждин илә көрүшмәк ниҗҗәтиндә олдуғуну, үнван саһиби илә көрүшүб сөһбәт етмәк истәдијини билдирир.

Ијулун 18-и илә 30-у (ијулун 31-и илә августун 12-си арасында). Ленин Н. К. Крупскајаның Кишинјовда кизли «Искра» мәтбәәсиндә чап олунмуш «Фәһлә гадын» адлы илк китабчасыны Русијадан алыр.

Ленин Русијадакы «Искра» тәшкилатлары һаггында әсаснамә лајиһәсинин тәртибиндә иштирак едир. Лајиһә 1901-чи илин августунда Русијаја көндәрилмишди.

Ленин Н. К. Крупскајаныи Кишинјова Л. И. Голдмана мәктубуна әлавәләр едир; бу мәктубда Н. К. Крупскајанын кизли мәтбәәдә нәшр олунмуш вә Русијадан көндәрилмиш «Фәһлә гадын» китабы үчүн тәшәккүр едилир; «Искра» редаксијасы материалларынын Русија-

да кизли мәтбәәдә чап олунмасына редаксијанын мүнасибәти мәсәләси изаһ олунур. «Искра» тәшкилатлары барәсиндә әсаснамәнин редаксија тәрәфиндән тәртиб олунмуш лајиһәсини, бирликдә мүзакирә едилмәси вә низамнамә лајиһәсинин тәртиб олунмасы үчүн Русијаја көндәрмәк нијјәти һаггында мә'лумат верилир.

Ленин Н. К. Крупскајанын Бакыја Л. Ј. Галперинә мәктубуна дүзәлишләр вә әлавәләр едир; бу мәктубда «Искра»нын Бакыда чап олунмасына «Искра» редаксијасы адындан разылыг верилир; матрисләрдән чап етмәк имканы ајдынлашдырылыр, һәмин чап үсулунун үстүнлүјү вә ону тез бир заманда тәтбиг етмәјин әһәмијјәти изаһ едилир

Ијулун икинчи јарысы. Ленин С. О. Седербаума мәктубунда Петербургда «Искра» рус тәшкилатынын рајон органыны јаратмаг һаггында вә «Искра» редаксијасы үзвләринин Петербурга көчмәси һаггында үнван сәһибинин, С. В. Андроповун вә В. П. Нокинин «Искра»ја көндәрдикләри план илә разылашмадығыны билдирир; бу планын гејри-реаллығыны, мәһдудлуғуну, мәгсәдәујғун олмадығыны вә ингилаби иш үчүн зәрәрли олдуғуну тәнгид едир; «Искра»нын дашынмасыны вә Русијада јајылмасыны даһа јахшы тәшкил етмәјин әһәмијјәтини гејд едир.

Ијул. Ленинин «Дәјәрли е'тираф» мәгаләси «Искра»нын 6-чы №-синдә дәрч олунмушдур.

Август, 11 (24). Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда Стекловун «Беләликлә, нәдән башламалы?» мәгаләси барәсиндә Ј. О. Мартовун, А. Н. Потресовун, «Искра» редаксијасынын дикәр үзвләринин һәрәкәтләринин зиддијјәтли олмасындан һиддәтләнир; онлар мәгаләни зәрәрли, хәјанәткар мәгалә адландырмыш, ејни заманда «Зарја»да дәрч олунмасына разылыг вермишдиләр; Ленин онларын оппортунистләрә «көз јумма, ширникдирмә тактикасындан» гәзәблә данышыр; партија програмыны тезликлә тәртиб етмәјин әһәмијјәтини гејд едир; јахын вахтларда «Искра»нын 7-чи №-синин чыхачағы һаггында вә «Зарја»нын 2—3-чү №-си үчүн редаксијада олан материаллар һаггында мә'лумат верир.

Август, 13-дән (26-дан) әввәл. Ленин К. В. Плеханова онун «Cant Канта гаршы вә ја Бернштејнин мә'нәви вәсиҗҗәти» мәгаләси барәсиндә өз гејдләрини көндәрир; мәгаләни «Зарја» журналының 2—3-чү №-синдә дәрч етмәк нәзәрдә тутулмушду. К. В. Плехановун хаһиши илә Ленин онун мәгаләсиндә дүзәлишләр етмиш вә мәгаләнин фәсилләрә бөлүнмәси планыны чызмышды.

Август, 17-дән (30-дан) әввәл. Ленинин «Бөһранын дәрсләри» мәгаләси «Искра»нын 7-чи №-синдә дәрч едилмишдир.

Август, 17 (30). Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда «Искра»нын 7-чи №-синин чыхдығы вә 8-чи №-нин нәзәрдә тутулан мүндәричәси һаггында хәбәр верир. «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» мәгаләси үзәриндә өз иши һаггында мә'лумат верир.

Ленин «Мүлкәдарларын јајылмасы» мәгаләсинин планыны вә вариантларыны јазыр. Мәгалә 1901-чи ил сентјабрын 10-да «Искра»нын 8-чи №-синдә «Тәһкимчиләр өз ишләриндәдир» ады илә дәрч едилмишди.

Август, 18 (31). Ленин Москваја М. А. Улјановаја мәктубунда она Петербурга кетмәји, М. И. Улјанованың вә М. Т. Јелизаровун ишинә бахылмасыны узадан әдлијјә органларының ганунсуз һәрәкәтләриндән шикајәт етмәји мәсләһәт көрүр; Исвечрәја А. И. Јелизарованын јанына кетмәк ниҗҗәтиндә олдуғуну билдирир.

Август. Ленин Умумруснја «Искра» тәшкилаты лајиһәсини Русијаја «Искра»нын акентләринә көндәрир, лајиһәни мүзакирә етмәји, өз гејд вә дүзәлишләрини көндәрмәји хаһиш едир.

Сентјабр, 8 (21). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда онун көндәрдији пулу алдығыны хәбәр верир; билдирир ки, М. И. Улјанованың вә М. Т. Јелизарованын иши үзрә истинтагын прокурора верилдији барәсиндә Исвечрәдән А. И. Јелизаровадан мә'лумат алмышдыр; М. А. Улјановаја Петербурга кетмәји, онларын ишинә ләнк бахылмасындан шикајәт етмәји мәсләһәт көрүр; М. А. Улјанованың, Петербургда мәнзилләриндә јашаја биләчәји танышларын үнванын верир.

Сентјабр, 19 (28). — В. И. Ленинин «Тәһкимчиләр өз ишләриндәдир» мәгаләси вә «Земство гурултајы» мәгаләси «Искра»нын 8-чи №-синдә дәрч олунмушдур.

Сентјабрын 16-сы илә 19-у (сентјабрын 29-у илә октјабрын 2-си) арасында. — Ленин Мүнхендән Сүрихә РСДФП харичи тәшкилатларынын «бирләшдиричи» гурултајына кедир.

Сентјабр, 20 (октјабр, 3). — Ленин Сүрихдә «Искра» вә «Зарја», «Сосиал-демократ» харичи тәшкилатлары нүмајәндәләринин мүшавирәсиндә иштирак едир. Мүшавирә Ленинә РСДФП харичи тәшкилатларынын «бирләшдиричи» гурултајында чыхыш етмәји тапшырыр.

Сентјабр, 21 (октјабр, 4). — Ленин «бирләшдиричи» гурултајын ичласында «Рус сосиал-демократлары иттифагы» адындан Женевә конфрансы гәтнамәсиндә Кричевскинин етдији дүзәлишләрин мәтнини јазыр.

Ленин РСДФП харичи тәшкилатларынын («Искра» вә «Зарја», «Сосиал-демократ», «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы», Бунд вә «Борба» групу) «бирләшдиричи» гурултајында «Иттифаг» рәһбәрләринин оппортунизмини ифша едән нитг сөјләјир.

Сентјабрын 21-и илә 23-ү (октјабрын 4-ү илә 6-сы) арасында. — Ленин «Искра» редаксијасынын бүтүн үзвләринин мүшавирәсиндә иштирак едир; һәмин мүшавирәдә «Искра»нын, «Зарја»нын нәшри вә бирләшмиш «Рус ингилабчы сосиал-демократијасы харичи тәшкилаты»нын јарадылмасы мәсәләләри мүзакирә олунмушдур.

Сентјабр, 22 (октјабр, 5). — «Иттифаг» илә әлагәни тамамилә кәсмәк һагында бәјаннамә е'лан олундугдан сонра Ленин «Искра» вә «Зарја», «Сосиал-демократ» харичи тәшкилатларынын нүмајәндәләри илә бирликдә «бирләшдиричи» гурултајы тәрк едир.

Сентјабр, 22-дән (октјабрын 5-дән) сонра. — Ленин Л. И. Акселрода (гурултајда катибләрдән бири иди) мәктубунда «бирләшдиричи» гурултајын сәнәдләринин дәрһал үзүнү көчүрмәји вә бу сәнәдләри Мүнхенә она көндәрмәји хаһиш едир; Сүрихдән Мүнхенә јола дүшдүјү һагында мә'лумат верир.

Ленин Сүрихдән Мүнхенә гајыдыр.

Сентјабрын 23-дән (октјабрын 6-дан) тез олмајараг. Ленин Мүнхендә Г. М. Кржижановски вә З. П. Кржижановскаја илә сөһбәт едир; Сибир сүркүнүнү гуртардыгдан сонра онлар Русијада «Искра»ның мәркәзи тәшкилатынын јарадылмасы планы һаггында данышыб разылыг әлдә етмәк үчүн Ленинин јанына кәлмишдиләр.

Сентјабрын ахыры—октјабрын әввәли. Ленин онун тәшәббүсү илә јарадылан, «Искра» вә «Зарја»ныи, «Сосиал-демократ» тәшкилатының тәрәфдарларыны бирләшдирән «Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи чәмиjjәти»нин тәшкилиндә иштирак едир.

Октјабр, 8 (21). Ленин «Искра» редаксијасынын иши илә әлагәдар мәсәләләр барәсиндә К. В. Плеханова мәктуб јазыр; хәбәр верир ки, она «Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») журналынын програм һаггында Ф. Енкелсин мәгаләси дәрч едилән 1-чи №-си көндәрилмишдир; бу мәгалә үнван саһибинә партија програмы үзәриндә ишләмәк үчүн лазым иди; Ленин «Зарја» журналынын 2—3-чү №-си үчүн «Дахили ичмал» мәгаләсини јазмаг ниjjәтиндә олдуғуну билдирир, һабелә «Нә етмәли?» китабы үзәриндә ишин кедиши һаггында мә'лумат верир.

Октјабр, 8-дән (21-дән) сонра. Ленин «Зарја» журналы үчүн «Дахили ичмал» мәгаләси үзәриндә ишләмәјә башлајыр.

Октјабр, 9 (22). Ленин Л. И. Акселрода мәктубунда «бирләшдиричи» гурултајын бүтүн сәнәдләрини нәшр олунмаг үчүн Женеврәјә көндәрмәји хаһиш едир; «Новоје Слово»нун С. Н. Булгаковун вә башгаларының мәгаләләри дәрч олунан сәккизинчи китабынын (1897) үнван саһибинә көндәрилдијини хәбәр верир.

Октјабрын икинчи јарысы. Ленин Петербургдакы «Искра» групунун иши вә «Искра» илә гаршылыглы мүнасибәтләри һаггында, тәшвигат ишинин әһәмиjjәти вә Петербург сосиал-демократларыны «Искра»ның тәрәфинә чәлб етмәјин мүһүмлүjү һаггында, «Искра» редаксијасына Петербургдакы ишләрә даир мә'лумат верилмәси һаггында Петербургдакы «Искра» групуна мәктубун тәртиб олунмасында Ј. О. Мартовла бирликдә иштирак едир.

Октјабр, 20 (нојабр, 2). Ленин «Искра»нын 9-чу, 10-чу №-ләринин вә «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синин нәшри мәсәләләри һаггында К. В. Плеханова мәктуб јазыр; сорушур ки, о, партија програмы үзәриндә ишини нә вахт гуртарачагдыр; «Дахили ичмал» мәгаләси үзәриндә ишини гуртардығыны билдирир.

Октјабр, 21 (нојабр, 3). Ленин К. В. Плеханова мәктубунда она пул көндәрилдијини хәбәр верир; «Искра» редаксијасына пул вәсаити кәлдији һаггында, редаксијанын малијјә вәзијјәти һаггында мә'лумат верир.

Октјабр. Ленинин «Ашларла мүбаризә», «С.-Петербург комитәсинә чаваб» вә «Харичдәки ишләр» мәгаләләри «Искра»нын доггузунчу №-синдә дәрч олунмушдур.

Нојабр, 6 (19). Ленин К. В. Плеханова «Зарја»нын 4-чү №-синин мүндәричәси һаггында мәктуб јазыр; «бирләшдиричи» гурултај сәнәдләринин дәрһал чап олунмасы һаггында «Искра» редаксијасы үзвләринин әксәријјәтинин вә мүдириjjәтинин разылығы барәдә мә'лумат верир.

Нојабр, 14 (27). Ленин Л. И. Акселрода мәктубунда үнван саһибинин она көндәрилән «Толстојун дүнјабахышы вә онун инкишафы» китабы үчүн тәшәккүр едир; «Нә етмәли?» китабы үзәриндә өз иши һаггында мә'лумат верир.

Нојабр, 18 (декабр, 1). Ленин «Искра» гәзетиндә игтисадијјат вә тарих шө'бәләринин мәзмуну мәсәләси барәсиндә К. В. Плеханова мәктуб јазыр; програм үзәриндә ишин әһәмијјәтини тә'кидлә гејд едир; «Нә етмәли?» китабы үзәриндә өз иши һаггында мә'лумат верир.

Нојабр, 20-дән (декабрын 3-дән) әввәл. Ленинин «Каторга гајдалары вә каторга һөкмү» мәгаләси «Искра»нын 10-чу №-синдә дәрч олунмушдур.

Нојабр, 20 (декабр, 3). Ленинин «Финландија халгынын протести» мәгаләси «Искра»нын 11-чи №-синдә дәрч олунмушдур.

Нојабр, 29-дан (декабрын 12-дән) әввәл. Ленин П. Б. Акселрода вә К. В. Плеханова мәктубунда Брүсселдә Бејнәлхалг сосиалист бүросунун гаршыдакы ичласы һаггында мә'лумат верир, К. В. Плехановун Брүсселә сәфәринин зәрурилији һаггында өз фикрини сөјләјир; «Зарја»нын 4-чү №-си мәзмунунун планыны үнван саһибләринә көндәрдијини билдирир.

Нојабр — декабр. Ленин «Нә етмәли?» китабы үзәриндә көркин ишләјир.

Пајыз. Ленин ««Свобода» журналы һаггында» мәгаләсини јазыр.

Декабр, 5-дән (18-дән) әввәл. Ленин Русијадакы «Искра» тәшкилатларына мәктубунда «Нә етмәли?» китабының јахын вахтларда чапдан чыхачағы һаггында мә'лумат верир.

Декабр, 5 (18). Ленин «Искра» акентинә мәктубунда Кишинјовдакы «Искра» мәтбәәсиндә «игтисадчылыға» јахын нәшрләрин чап олунмасына гәти е'тираз едир.

И. Г. Смидовичә мәктубунда Ленин «Искра» мәтбәәсиндә «игтисадчы» мәсләкли «Вперјод» гәзетинин чап едилмәси һаггында хәбәрләр алдығыны билдирир; бунунла әлагәдар олараг шиддәтли гәзәбини ифадә едир, бу хәбәрин аиланышылмазлыг олуб-олмадығыны изаһ етмәји хаһиш едир; Л. Н. Радченкодан вә С. О. Седербаумдан хаһиш едир ки, дәрһал Мүнхенә онун јанына кәлсинләр.

Декабр, 6-дан (19-дан) әввәл. Ленин К. В. Плехановун ингилаби фәалијјәтинин ијирми беш иллик јубилеји илә әлагәдар олараг «Искра» редаксијасы адындан она тәбрик јазыр.

Декабр, 6 (19). Ленин К. В. Плеханова мәктубунда Брүсселә БСБ-нин ичласына кетмәјин зәрури олдуғуну гејд едир; «Искра» редаксијасының сәфәр үчүн она пул көндәрдијини хәбәр верир; партија програмы, «Зарја»нын 4-чү №-си вә и. а. мәсәләләри һәлл етмәк үчүн ону кери гајыдаркән Мүнхенә кәлмәјә дә'вәт едир; хаһиш едир ки, БСБ-нин ичласлары һаггында «Искра» үчүн мәгалә јазсын.

Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда К. В. Плехановун Брүсселә БСБ-нин ичласына кедәчәји һаггында; «Искра» редаксијасынын Мүнхен һиссәсинин ону кери гајыдаркән Мүнхенә кәлмәјә дә'вәт етдији һаггында мә'лумат верир; партија програмы, «Зарја»нын 4-чү №-си мәсәләләрини вә башга мәсәләләри һәлл етмәк үчүн үнван сәһибини дә һәмин вахтда Мүнхенә кәлмәјә дә'вәт едир.

Ленинин «Игтисадчылығын мүдафиәчиләри илә сөһбәт» мәгаләси «Искра»нын 12-чи №-синдә дәрч олунмушдур.

Декабрын 6-сы илә 10-у (19-у илә 23-ү) арасында.

Ленинин «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» мәгаләси, «Чәнаб «тәнгидчиләр» аграр мәсәләсиндә» башлығы илә (Н. Ленин имзасы илә биринчи әсәр) «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин биринчи дөрд фәсли вә «Дахили ичмал» мәгаләси «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синдә дәрч олунмушдур.

Декабр 10, (23). Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда сорушур ки, о, «Нә етмәли?» китабыны нәзәрдән кечирә биләрми?

Декабрын орталары. Ленин Русијадакы «Искра» тәшкилатларына мәктубунда Русијадакы ән мүһүм комитәләрин конфрансынын чағырылмасы хәбәрини алдығыны билдирир вә бунунла әлагәдар олараг тәдбирләр кечирмәк һаггында комитәләрә вә груплара көстәриш верир.

Декабр, 20 (2 јанвар 1902-чи ил). В. И. Ленинин «Нүмајишләрин башланмасы» вә ««Чәнуб фәһләләринин» мәктубу һаггында» мәгаләләри «Искра»нын 13-чү №-синдә дәрч олунмушдур.

Декабр, 21 (3 јанвар 1902-чи ил). Ленин «Искра» гәзетинин Кишинјовдакы кизли «Искра» мәтбәәсиндә чап олунмуш 10-чу №-синин биринчи нүсхәсини алыр.

Декабр. Ленин Л. И. Голдмана мәктубунда Русијадакы «Искра» тәшкилатларынын ишини јахшылашдырмағын вә мәркәзләшдирмәјин вачиб олдуғуну көстәрир; гејд едир ки, ««Искра»нын бүтүн кәләчәји ондан асылыдыр ки, бу гәзет јерли кустарчылыгы вә рајонарасы әлагәсиз-

лији арадан галдырыб ишдә үмумрус гәзети ола биләчәкми».

1901-чи ил. Ленин «Анархизм вә сосиализм» тезисләрини јазыр.

Ленин Мүнхендән Русијада олан Ј. Д. Стасова илә јазышыр.

Ленин Швабингдә (Мүнхен) Р. Лүксембург илә көрүшүр.

Ленин Р. Землјачканын Одессада «Искра» агенти тә'јин олунмасы һаггында онунла јазышыр.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә VII

1901-чи ил

НӘДӘН БАШЛАМАЛЫ? ..... 1—14

ЈЕНИ ВУРУШМА ..... 15—21

МӘХФИ СӘНӘД 22

ЗЕМСТВОНУ ТӘ'ГИБ ЕДӘНЛӘР ВӘ ЛИБЕРАЛИЗМ ҺАННИ-БАЛЛАРЫ ..... 23—79

I 28
II 36
III 42
IV 49
V 58
VI 70

ДӘЈӘРЛИ Е'ТИРАФ ..... 80—88

БӨҺРАНЫН ДӘРСЛӘРИ ..... 89—95

ТӘҺКИМЧИЛӘР ӨЗ ИШЛӘРИНДӘДИР ..... 96—102

ЗЕМСТВО ГУРУЛТАЈЫ ..... 103—105

АГРАР МӘСӘЛӘСИ ВӘ «МАРКСЫН ТӘНГИДЧИЛӘРИ» ..... 107—299

I. Торпағын мүнбитлиҗинин азалмасы «гануну» 112
II. Рента нәзәриҗәси 126

III. Кәнд тәсәррүфатында машынлар 138
IV. Шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин арадан галдырылмасы. «Тәнгидчиләрин» галдырдығы тәфәррүат мәсәләләри 157
V. «Габагчыл мүасир хырда тәсәррүфатларын чиҗәкләнмәси». Баден тимсалы 174
VI. Хырда вә ири тәсәррүфатларын мәһсулдарлығы. Шәрги Пруссијадан бир тимсал 183
VII. Кәндли тәсәррүфаты һаггында Баден анкети 200
VIII. Алман кәнд тәсәррүфаты статистикасынын 1882 вә 1895-чи илләрә даир үмуми мә'луматы. Орта тәсәррүфатлар мәсәләси 214
IX. Алманијада сүдчүлүк тәсәррүфаты вә кәнд тәсәррүфаты ширкәтләри. Алманија кәнд әһалисинин тәсәррүфатда мөвгеји 228
X. Алман Булгакову Е. Давидин «әсәри» 248
XI. Хырда вә ири тәсәррүфатда малдарлыг 261
XII. Аграр мәсәләсиндә марксизмин әлеjһдарларынын нөгтеји-нәзәриндән «идеал өлкә» 275

РСДФП ХАРИҖДӘКИ ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН «БИРЛӘШДИРИҖИ» ГУРУЛТАЈЫ. 21—22 сентјабр (4—5 октјабр) 1901-чи ил ..... 301—308

1. СЕНТЈАБРЫН 21-дә (ОКТЈАБРЫН 4-дә) НИТГ. *(Протокол јазысы)* 303
2. «БИРЛӘШДИРИҖИ» ГУРУЛТАЈДА 1901-чи ИЛ СЕНТЈАБРЫН 21-дә (ОКТЈАБРЫН 4-дә) «РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫ ИТТИФАГЫ»НА ТӘКЛИФ ОЛУНАН СУАЛЛАР 309

АҖЛАРЛА МҮБАРИЗӘ 310

С.-ПЕТЕРБУРГ КОМИТӘСИНӘ ҖАВАБ ..... 319—320

ХАРИҖДӘКИ ИШЛӘР ..... 321—322

КАТОРГА ГАЈДАЛАРЫ ВӘ КАТОРГА ҺӨКМҮ ..... 323—330

ДАХИЛИ ИҖМАЛ ..... 331—389

I. Аҗлыг 333
II. Бөһрана вә аҗлыға мүнасибәт 357
III. Үчүнчү үнсүр 366
IV. Ики задәкан башчысынын нитги 375

«БИРЛӘШДИРИЧИ» ГУРУЛТАЈЫН СӘНӘДЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНА МҮГӘДДИМӘ ..... 390—393

ФИНЛАНДИЈА ХАЛГЫНЫН ПРОТЕСТИ ..... 394—399

«СВОБОДА» ЖУРНАЛЫ ҺАГГЫНДА ..... 400—401

ИГТИСАДЧЫЛЫҒЫН МҮДАФИӘЧИЛӘРИ ИЛӘ СӨҺБӘТ ..... 402—410

К. В. ПЛЕХАНОВУН ИНГИЛАБИ ФӘАЛИЈЈӘТИНИН ИЛИРМИ БЕШ ИЛЛИЈИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ 411

НҮМАЈИШЛӘРИН БАШЛАНМАСЫ ..... 412—415

«ЧӘНУБ ФӘҺЛӘЛӘРИНИН» МӘКТУБУ ҺАГГЫНДА ..... 416—417

АНАРХИЗМ ВӘ СОСИАЛИЗМ ..... 421—422

ҺАЗЫРЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫ

РУС ИНГИЛАБЧЫ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТИЈАСЫ ХАРИЧИ ТӘШКИЛАТЫНЫН НИЗАМНАМӘ ЛАЈИҺӘСИНӘ ДҮЗӘЛИШЛӘР ВӘ ГЕЈДЛӘР ..... 425—428

«ЈЕНИ ВУРУШМА» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР ..... 429—431

«ЗЕМСТВОНУ ТӘ'ГИБ ЕДӘНЛӘР ВӘ ЛИБЕРАЛИЗМ ҺАННИБАЛЛАРЫ» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР ..... 432—438

1. ЗЕМСТВОНУ ТӘ'ГИБ ЕДӘНЛӘР ВӘ ЛИБЕРАЛИЗМ ҺАННИБАЛЛАРЫ 432
2. МӘГАЛӘНИН ПЛАНЫ 435
3. «ВОЛНОЈЕ СЛОВО» ЖУРНАЛЫНДАН ЧЫХАРЫШ 436

«ТӘҺКИМЧИЛӘР ӨЗ ИШЛӘРИНДӘДИР» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР ..... 439—446

1. МҮЛКӘДАРЛАРЫН ЈАЈЫЛМАСЫ 439
2. МҮЛКӘДАРЛАРЫН ЈАЈЫЛМАСЫ 442
3. МӘГАЛӘНИН АХЫРЫНЫН ВАРИАНТЫ 444

РЈАЗАНОВУН «ИКИ ҺӘГИГӘТ» МӘГАЛӘСИНӘ ГЕЈДЛӘР ..... 447—449

«АЧЛАРЛА МҮБАРИЗӘ» МӘГАЛӘСИНӘ ДАИР МАТЕРИАЛЛАР 450—453

В. И. Ленинин индијәдәк тапылмамыш әсәрләринин сијаһысы (мај — декабр 1901) ..... 457—458

В. И. Ленин тәрәфиндән јазылдығы еһтимал едилән әсәрләрин сијаһысы 459

Редактәсиндә В. И. Ленинин иштирак етдији нәшрләрин сијаһысы 460

Ҝеjдләр ..... 461—511

В. И. Ленинин ситат кәтирдији вә адыны чәкдији әдәби әсәрләрин вә мәнбәләрин көстәричиси ..... 512—539

Адлар көстәричиси ..... 540—584

В. И. Ленинин һәјат вә фәалијjәти тарихләри ..... 585—599

ШӘКИЛЛӘР

В. И. Ленинин «Нәдән башламалы?» мәгаләсинин дәрч едилдији «Искра» гәзетинин 4-чү №-синин биринчи сәһифәси 1901-чи ил 3

«Заријa» журналынын 1901-чи ил 2—3-чү №-синин габығы; журналын бу нөмрәсиндә В. И. Ленинин «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары» әсәри, «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин биринчи дөрд фәсли («Аграр мәсәләсиндәки «тәнгидчи» чәнаблар» сәрләвһәси илә) вә «Дахили ичмал» әсәри чап олунмушдур 25

«Образованије» журналынын 1906-чы ил 2-чи №-синин титул сәһифәси; В. И. Ленинин «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин V—IX фәсилләри һәмин нөмрәдә чап олунмушдур 109

««Свобода» журналы һаггында» В. И. Ленинин әлјазмасынын биринчи сәһифәси. —1901-чи ил ..... 400—401

В. И. Ленинин «Анархизм вә сосиализм» әсәринин әлјазмасынын биринчи сәһифәси. —1901-чи ил 419

Чилдин русчасыны
А. П. Смирнова чапа һазырламышдыр

Чапа һазырлајанын көмәкчиси
М. М. Вассер

Әдәбијјат көстәричисини
Н. А. Амплеjев һазырламышдыр

Редактору *М. Ј. Панкратова*

★

Техники редактору *С. Әһмәдов.*
Корректорлары *М. Мурадова,*
К. Мәммәдһүсеjнова.

★

Јығылмаға верилмиш 30/IX-1974-чү ил. Чапа имзаланмыш 14/VIII-1975-чи ил. Кағыз форматы 84×108$^{1}/_{32}$. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 39. Шәрти чап вәрәги 32,76. Учот нәшр. вәрәги 31,7. Сифариш № 1046. Тиражы 15 000. Гијмәти 65 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Әли Бајрамов күчәси, № 3.